

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ
ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ
У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.
ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ

Монографія

Львів 2020

УДК [94:323.1/.2:329.73](477.8)"19/20"
М58

Міжнаціональні відносини в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. Західні землі: монографія / від. ред. Іван Патер, упоряд. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 698 с.

Міжнаціональні відносини – один з головних індикаторів демократичності владних режимів, толерантності суспільства. У колективній монографії проаналізовано національні відносини на західноукраїнських землях доби визвольних змагань у першій половині ХХ ст., практику міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни, їх особливості розвитку в західних областях України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Головну увагу дослідники зосередили на характеристиці українсько-польських, українськочеських, українсько-угорських, українсько-єврейських відносин. Водночас розкрито значення національного питання в діяльності політичних і громадських організацій, у політичних, соціально-економічних, культурноосвітніх трансформаціях західних земель України в досліджуваний період.

International Relations in Ukraine in the 20th – Early 21st Centuries. Western Lands: a Monograph / Ed. Ivan Pater, Comp. Mykhailo Romaniuk; the NAS of Ukraine, Ivan Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2020. 698 p.

International relations are one of the key indicators of democracy of power regimes and society's tolerance. The collective monograph has analyzed national relations in the western Ukrainian lands during the liberation struggle in the first half of the 20th century, the practice of international relations during World War II, features of development in the western regions of Ukraine in the second half of the 20th – early 21st centuries. The researchers focused on the characterization of Ukrainian-Polish, Ukrainian-Czech, Ukrainian-Hungarian, Ukrainian-Jewish relations. At the same time, the importance of the national issue in political and public organizations' activities was revealed and in the political, socio-economic, cultural, and educational transformations of the western lands of Ukraine in the period.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Степан Борчук
доктор історичних наук, професор Орест Красівський
доктор історичних наук, професор Олексій Сухий

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 9 від 3 грудня 2020 р.)*

ISBN 978-966-02-9444-8 © Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ I. НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ	11
Українсько-чеські відносини в контексті діяльності гімнастичних товариств «Сокіл» (кін. ХІХ ст. – 1914 р.) <i>(Андрій Сова, Наталія Кравець)</i>	13
Волинь, Холмщина і Підляшшя у 1915–1918 роках: українсько-польське противенство <i>(Іван Патер, Денис Каменцев)</i>	38
Єврейське питання в міжвоєнній Польщі у контексті освітніх процесів <i>(Оксана Руда)</i>	78
Етносоціальний та економічний виміри Галичини 1920–1930-х років <i>(Оксана Пасіцька)</i>	119
Вибори до органів місцевого самоврядування у Галичині в міжвоєнний період; національний вимір <i>(Віталій Виздрик, Олександра Мельник)</i>	140
Ставлення ОУН до Польщі та поляків у міжвоєнний період <i>(Микола Посівнич, Михайло Романюк)</i>	152
Національні проблеми в Європі на Конгресах національних меншин: бачення представників українців у 1925–1938 роках <i>(Ігор Соляр, Роман Костишин)</i>	172
Чехи в Західній Волині у міжвоєнну добу <i>(Світлана Шульга)</i>	217
РОЗДІЛ II. МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРАКТИКА	279
У тіні Мюнхена: українсько-чеські відносини в період Другої Чехо-Словацької республіки (1938–1939) <i>(Олександр Пагіря)</i>	281
Українсько-польські відносини у світлі документів ОУН періоду Другої світової війни <i>(Олександра Стасюк)</i>	334

Жінки в антиєврейських погромах літа 1941-го в Галичині: жертви, призвідниці та рятівниці (<i>Марта Гавришко</i>)	345
Українсько-угорські відносини в роки Другої світової війни (<i>Олександр Пагіря</i>)	404
РОЗДІЛ III. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ	
Вчителі-східняки в умовах протистояння між радянською владою та українським підпіллям у західних областях УРСР (1944–1953) (<i>Володимир Старжець</i>)	459
«Від виживання до пристосування»: особливості адаптації українців, депортованих із Польщі до Західної України (<i>Юлія Артимишин</i>)	478
Національно-культурні трансформації в західних областях України наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ століття (<i>Олександр Луцький</i>)	516
Володимир Мокрий – українська постать польського руху опору в контексті польсько-українських відносин (1970–1980-ті роки) (<i>Юрій Зайцев</i>)	577
Вплив національно-культурних товариств на гармонізацію міжнаціональних відносин в західних областях України (1988–1991) (<i>Олег Муравський, Богдан Гудь</i>)	603
Роль Львівщини у становленні культурно-освітніх зв'язків українців і білорусів (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.) (<i>Юрій Павлович</i>)	615
Громадянське суспільство як гарантія захисту політичних, національно-культурних прав національних меншин в Україні (<i>Андрій Матвійчук</i>)	624
Російсько-українське збройне протистояння 2015–2018 років: бачення політичної та військової еліти України (<i>Сергій Підшиб'якін, Юрій Полтавець</i>)	634
Литовсько-польсько-українська бригада – приклад військової співпраці України з державами-членами НАТО (<i>Сергій Потко</i>)	657
Галичина у дзеркалі російської пропаганди в умовах військової агресії на Донбасі (<i>Олег Костюк, Юлія Матіїв</i>)	666

ПЕРЕДМОВА

Міжнаціональні відносини – це один з індикаторів функціонування демократичної, соціальної, правової держави відповідно до сучасних світових і європейських стандартів у галузі прав людини, консолідації українського народу, утвердження в українському суспільстві засад гуманізму і демократії, забезпечення всебічного розвитку кожної окремої особи та етнічних спільнот¹.

Сучасна українська історіографія завжди намагалася зважено підходити до аналізу всіх аспектів багатогранної проблеми міжнаціональних відносин. Знаковими подіями в цій царині стала публікація ґрунтовних наукових праць, серед яких дослідження С. Адамовича «Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України»², В. Андріяша «Державна етнополітика України в умовах глобалізації»³, В. Антонюка «Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади»⁴, В. Котигоренка «Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт»⁵, І. Кураса «Етнополітологія. Перші кроки становлення»⁶, О. Майбороди «Етнічність у міжнародній системі»⁷, О. Рафальського «Національні

¹ Закон України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» (Проект вноситься народним депутатом України М. Джемільєвим (№ 358)). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JG1Z4A0A>

² Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. 884 с.

³ Андріяш В. І. Державна етнополітика України в умовах глобалізації: монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 328 с.

⁴ Антонюк В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади: монографія. Київ, 1999. 282 с.

⁵ Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ: Світогляд, 2004. 722 с.

⁶ Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

⁷ Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі. Київ: ІПіЕНД, 2015. С. 25.

меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис»⁸, В. Євтуха «Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспект»⁹, В. Устименка «Етнологічна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920)»¹⁰; колективні роботи та збірники наукових праць «Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект» (за ред. І. Ф. Кураса)¹¹, «Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні» (ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна)¹², «Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси» (В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.)¹³, «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості» (М. І. Панчук та ін.)¹⁴, «Політичні ідентичності в сучасній Україні» (за ред. М. С. Кармазіної)¹⁵, «Україна багатоетнічна» (упоряд. О. Н. Сагон, Т. І. Пилипенко)¹⁶ та ін.

Понад 20 років українські учені, законодавці, громадсько-політичні діячі прагнуть розробити програмний документ, який закладе концепцію розвитку моделі державної етнологічної політики України¹⁷. Позиції розробників проєктів суттєво відрізняються:

⁸ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. Київ, 2000. 447 с.

⁹ Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. Київ : УАННП «Фенікс», 1997. 202 с.

¹⁰ Устименко В. Етнологічна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920). Київ, 2010. 144 с.

¹¹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / за ред. І. Ф. Кураса. Київ, 2000. 356 с.

¹² Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол.: О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. Київ, 2017. 512 с.

¹³ Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: Історичні нариси / авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 592 с.

¹⁴ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: монографія / М. І. Панчук та ін. Київ, 2011. 396 с.

¹⁵ Політичні ідентичності в сучасній Україні / за ред. М. С. Кармазіної. Київ, 2015. 288 с.

¹⁶ Україна багатоетнічна / упоряд. О. Н. Сагон, Т. І. Пилипенко. Київ: Світ знань, 2008. 156 с.

¹⁷ Концепція державної етнологічної політики України (Проєкт) / І. Кресіна, Л. Лойко, В. Явір. Політичний менеджмент. 2010. № 2.

вчені підходили з різних ідеологічних позицій, законодавці лобювали інтереси певних етносуб'єктів тощо. З огляду на це більшість попередніх проєктів концепції державної етнопонаціональної політики були позначені ідеологічною заангажованістю, до уваги не брали реалії етнопонаціональних відносин на сучасному етапі державотворення в Україні, закордонного досвіду, міжнародного права¹⁸.

Ще у 2000 р. підготовлено проєкт Закону України «Про Концепцію державної етнопонаціональної політики України», який складався з семи розділів. У ньому державна етнопонаціональна політика України розглядалася як система заходів держави, спрямованих на задоволення потреб української нації, представників інших етносів, корінних народів та національних меншин, які є складовими українського суспільства (української діаспори, яка пов'язана з ядром українського етносу, депортованих за національною ознакою осіб, які повертаються в Україну), а також заходів, пов'язаних зі специфікою етнокультурного розвитку, регулюванням міжетнічних відносин, усуненням чинників міжетнічної напруженості та міжетнічних конфліктів, забезпеченням участі у державотворчих процесах різних структурних етнопонаціональних компонентів українського суспільства¹⁹.

Згідно з проєктом 2000 р., державна етнопонаціональна політика України насамперед мала бути спрямована на забезпечення рівноправних відносин та тісної взаємодії представників різних етносів, які проживають в нашій державі, підтримання атмосфери толерантності, довіри й поваги у взаєминах між ними. Державна етнопонаціональна політика України повинна була передбачати оптимальне врахування інтересів усіх етнопонаціональних спільнот, створення сприятливих умов для розвитку української нації, корінних народів та національних меншин²⁰. Також політика держави у цій сфері мала створити рівні можливості для всіх її громадян в економічній, соціальній, політичній та культурній сферах суспільства незалежно

С. 65–72. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/kresina_kontseptsia.pdf

¹⁸ Там само.

¹⁹ Проєкт Закону про Концепцію державної етнопонаціональної політики України. Верховна Рада України. Офіційний портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=8868

²⁰ Проєкт Закону про Концепцію державної етнопонаціональної політики...

від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовник або інших ознак, а також розв'язання проблем осіб, депортованих за національною ознакою²¹.

Наукові співробітники Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України Ірина Кресіна, Лариса Лойко, Віра Явір (вони водночас є членами Наукової ради Державного комітету у справах національностей та релігій) розробили новий проєкт Концепції державної етнонаціональної політики України²². Поява цього проєкту була продиктована потребою створити неупереджений документ, який врахував би завдання держави та реалії у сфері етнонаціональних відносин. Він покликаний запровадити в життя положення, які містяться в Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин та інших міжнародно-правових документах. Концепція державної етнонаціональної політики має стати основою подальшого вдосконалення чинної законодавчої бази державної етнонаціональної політики та напрацювання нових правових актів з метою гармонійного й адекватного правового регулювання етнонаціональних відносин в Україні. Як законопроект він був обговорений на засіданні Наукової ради Державного комітету у справах національностей та релігій, схвалений в основних положеннях і представлений Комітетом до Верховної Ради України²³.

Як бачимо, формування нормативно-правової бази національних процесів в Україні доволі складний процес. До законодавчих актів, що сьогодні забезпечують реалізацію державної етнонаціональної політики, належать Декларація прав національностей України, Закони України «Про національні меншини в Україні», «Про освіту», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про біженців», «Про правовий статус іноземців», Рамкова конвенція про захист національних меншин, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, інші нормативно-правові акти та міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України²⁴.

²¹ Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики...

²² Концепція державної етнонаціональної політики України (Проект)...

²³ Там само.

²⁴ Закон України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України»...

Сьогодні необхідність формування державної етнонаціональної політики України зумовлена: 1) багатонаціональним складом населення України, етнонаціональну структуру якого становлять українська нація, корінні народи та національні меншини – представники понад 100 національностей; 2) процесом етнічного відродження як української нації, так і корінних народів та національних меншин. Характерною рисою цього процесу є, з одного боку, утвердження української нації, корінних народів та національних меншин як сталих структурних компонентів українського суспільства, а з іншого – їх інтеграція і формування багатонаціонального Українського народу; 3) інтенсифікацією зв'язків з історичною батьківщиною представників української діаспори, залученням їх до державотворчих процесів в Україні²⁵.

Ситуацію в етнонаціональній сфері характеризують декілька важливих проблем: поєднання процесів становлення української поліетнічної (політичної) нації й поглиблення етнорегіональних відмінностей, що не сприяє становленню спільної загальнонаціональної свідомості; відсутність ефективної, з урахуванням регіональних особливостей, політики підтримки української мови та культури, яку б з розумінням сприймала більшість російськомовного населення; збереження високих темпів мовної та культурної асиміляції з російським середовищем переважної більшості національних спільнот; наявність розбіжностей в інтересах і потребах різних етнічних спільнот з ознаками міжетнічної конфліктогенності; висока присутність еміграційних настроїв в середовищі етнічних неукраїнців, через що багато з них виявляють пасивну позицію щодо участі в побудові громадянського суспільства в Україні; наявність народів, що вимирають, – насамперед кримчаків і (потенційно) караїмів; посилення процесів нелегальної міграції на (і через) територію України²⁶. Розв'язання окреслених проблем актуалізує потребу появи правового документа, який визначав би політику Української держави в етнонаціональній сфері.

Колективна монографія покликана показати специфіку міжнаціональних відносин на території сучасної України в історичній ретроспективі, зокрема на етапі національно-культурного

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

відродження української нації кінця XX – початку XXI століть, боротьби за державність у роки української революції 1917–1921 рр., міжвоєнного/повоєнного періоду XX ст., у роки Другої світової війни, а також на сучасному етапі українського державотворення. Значну увагу автори приділили проблемі формування культури міжнаціональних відносин, ролі держави у процесі становлення міжетнічної поваги та толерантності, а також питанням національної ідентичності, національної самоідентифікації.

Колектив авторів висловлює подяку Президії Національної академії наук України, Міністерству освіти і науки України за підтримку та сприяння у виданні колективної монографії.

Ігор Соляр

РОЗДІЛ І

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XX СТОЛІТТЯ

УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ГІМНАСТИЧНИХ ТОВАРИСТВ «СОКІЛ» (кін. ХІХ ст. – 1914 р.)

У другій половині ХІХ століття у країнах Європи виникли німецька, шведська, англійська, чеська національні гімнастичні системи, які поширилися у формі соціально-культурних, національних рухів (арнольдизм, турнерський, сокільський рухи). Творці гімнастичних систем та їх популяризатори в різних країнах, з посеред яких найчастіше – провідні педагоги і лікарі (англієць Томас Арнольд, чех Мирослав Тирш, поляк Венант Пясецький та ін.), сприяли утворенню осередків цих організацій в гімназійному та студентському середовищі. Великого розвитку тоді серед поневолених слов'янських народів в Австро-Угорській монархії набув сокільський рух¹. У 1862 р. він виник у чехів. Члени сокільського руху ставили перед собою низку важливих завдань, перш за все збереження національної культури та боротьбу за власну ідентичність. Провідний діяч чеського «Соколу», професор естетики і стародавніх мов Празького університету Мирослав Тирш у статті «Наше завдання, шлях і мета», опублікованій 1871 р. на сторінках газети «Сокіл», писав: «Чому зберігся народ наш, від чого він вистояв непохитно, як могутня скеля в розбурханому морі [...] що народ чеський не загинув? [...] Сила і хоробрість його врятували, енергія і твердість, моральність і дисципліна, любов до Батьківщини, любов до свободи»². Саме ці прикмети Мирослав Тирш хотів виховати у членів сокільської організації. Показовими в цьому є його афоризми, які набули широкої популярності серед чехів: «Будемо

¹ Докладніше див.: Андрухів І. О. Західноукраїнські молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг». Івано-Франківськ, 1992. 80 с.; Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. 232 с.; Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – перша пол. ХХ ст.). Тернопіль: Економічна думка, 2001. 694 с.; XII. všesokolský slet. Praha: Česká obec sokolská, 1995. 168 s.

² Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації... С. 68.

жити тільки в русі», «Де зупинка, там смерть», «Кожен народ гине по своїй власній вині», «Що не зробив народ, того не зробить ніхто»³. У довготерміновій перспективі чехи, в тому числі й через діяльність сокільських організацій, прагнули до незалежності свого народу. Символічним у цьому ключі було й обрання назви товариства – «Сокіл», що символізувало волелюбного птаха.

Ідеї чеського сокільства підтримали та наслідували й інші слов'янські народи. Дуже швидко товариства під назвою «Сокіл» виникли і поширилися серед словенців (1863), хорватів (1863), поляків (1867). До сокільського руху, який доволі стрімко розвивався серед слов'янських народів Австро-Угорщини (чехів, словаків, сербів, хорватів, поляків), наприкінці XIX ст. долучилися й українці. У 1880-х роках сокільські осередки заснують українці в Галичині, а на початку XX ст. «Сокіл» виникає на Наддніпрянщині. Діяльність сокільських організацій європейських народів, передусім чехів та поляків, була поштовхом до цього. Точкою відліку для пожвавлення діяльності українців Галичини в цьому напрямку став приїзд до Львова у 1892 р. з нагоди 25-річчя польського сокільства чеських соколів. Студент Львівського університету Іван Боберський⁴ від перших днів став свідком та учасником заходів і подій, що знаменували становлення українського гімнастичного товариства «Сокіл» у Львові. У виданій 1939 р. брошурі «Українське сокільство» він залишив спогад про цей епізод зі свого життя. Для кращого розуміння тодішньої ситуації наведу розлогу цитату зі спогадів Івана Боберського: «Дня 17-го липня 1892 р. зайшов я до великої зали “Народнього Дому” з великими зеркалами. Скінчив я був тоді перший рік філософічного виділу. Надворі було гарячо, а у великій залі приємний холод. Назбиралося яких тридцять людей, що втікли перед спекою, самі молоді. Гарно одягнений Володимир Кулачковський, плечистий, з веселим, рум'яним лицем, незвичайно милий у поведінці, говорив до нас, чи не відчуваємо, що нам чогось бракує. Думаю собі: “Тяжко вибрати, чого бракує, бо маємо багато недостатків. Ратуш не наш, сойм не наш, вирібні заліза не маємо, мені придався б

³ Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації... С. 69.

⁴ Докладніше див.: Сова А. Іван Боберський – провідний діяч українського сокільського руху. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2017. Вип. 30: Український визвольний рух XX століття. С. 3–22.

новий капелюх. Коли питає, нехай собі сам відповідь. Чи маємо в гарячий день пріти над загадками?” Кулачковський говорив далше: “Світлі Збори! Наші письменники закликають нас до праці, а Шевченко кличе: ‘Ставайте, кайдани порвіте!’ Однак кайдани залізні і не легко їх пірвати. Нічого з цього не буде. Будемо сидіти закуті в кайданах і не станемо навіть з місця. Нам треба залізної сили, і тому мусимо набрати такої сили, а тоді пірвемо кайдани. Бракує нам товариства, що вчить розвивати силу кожного українця зокрема! Лучити українців разом, щоб була велика непереможна українська сила. Таке товариство маємо оснувати, а воно може назватись ‘Лев’, бо в нашім гербі маємо льва, що спинається на скалу, щоб вийшов наверх. Але можемо теж назвати товариство ‘Січ’, або ‘Сокіл’. Промовець говорив далше, але наведені тут слова були душею його промови. Хтось з присутніх, не пригадую собі вже, хто, говорив, що треба вибрати назву ‘Січ’. На це підноситься Володимир Охримович, правник, що пізніше став адвокатом і що його в 1914 р. вивезли москалі на Сибір, нині вже небіжчик, і просить слова. Низького росту, широкоплечий, з розхристаним волоссям, темнавим лицем, хитався з лівого боку на правий, усміхався глумливо і сказав: ‘Нам треба йти за поступом і дати підвалини до порядку та правильної праці. Не можемо лишатись усе ‘Січчю’ XVII-го століття. Давна ‘Січ’ може бути для нас захоотою, але не зразком. Мимохіть переймемо помилки старих часів. Візьмім нову, поступову назву і даймо щось нове й краще’. Інші були також за назвою ‘Сокіл’, щоб була лучність з чехами. Кулачковський боронив назви ‘Лев’. Однак наше вухо не могло вибрати цієї назви. Остап Макарушка зробив увагу: ‘Це буде дивно звучати, коли скажемо: ось ідуть вулицею льви’. Ніхто з присутніх не знав тоді, що в Америці існують товариства з назвою ‘Клюб Львів’. Збори прийняли назву ‘Сокіл’. Минув потім ще цілий один рік. Ще пять місяців. Ще 25 днів; щоб приготовити устав і дістати дозвіл уряду. Працював над тим усім Володимир Лаврівський, який переклав устав чеського сокільства на українську мову. Австрійсько-польська влада робила труднощі. В холодний, зимовий день 11-го лютого 1894 р. відбулися Перші Загальні Збори членів Товариства ‘Сокіл’ у Львові в домівці ‘Бесіди’, що містилася тоді при вул. Вірменській ч. 2, в каменіці напроти ‘Народнього Дому’. На цих Зборах не мав я нагоди бути. Члени вибрали першу Старшину. Головою вибрали інженера

Василя Нагірного (1894–1900). Товариством зацікавилися міста й села, однак робота йшла з початку поволі. Не було досвіду»⁵. Подібні епізоди про початки українського сокільства можна почерпнути зі спогадів Сильвестра Яричевського⁶. Перед українською елітою того часу постало питання, як назвати майбутню організацію. Серед багатьох назв, які висувалися на обговореннях, як-от «Галицький Лев», «Лев», «Львівська Січ», «Руський Сокіл», «Січ», «Сокіл», «Український Лев», врешті-решт найбільше прихильників здобула назва «Сокіл». Таким чином, українці взорувалися на чехів, які в цій справі мали вже певні традиції.

Метою українського гімнастичного товариства «Сокіл», як зазначено в першому статуті (затверджений 26 липня 1893 р. Міністерством внутрішніх справ у Відні та 3 серпня 1893 р. Галицьким намісництвом), який розробили, опираючись на статут чеського сокільства⁷, було «виобразувати членів в гімнастиці через спільні справи, спільні прогульки і відчити. В товаристві уряджують ся також вправи сторожи пожарної, стріляня до ціли, їзди на кони і на скороходах (вельоципедах), плавання, веслованя, фехтованя, співу і музики. До оживлення духа товариського служать відчити і розправи о річах гімнастичних, як також товариські забави, гімнастичні продукції на боевицах і аматорські передставленя. Товариство зановує філії в Галичині і на Буковині»⁸. Початком цілеспрямованого поширення українського сокільського руху в Галичині слід вважати установчі загальні збори гімнастичного товариства «Сокіл», що відбулися 11 лютого 1894 р. у Львові⁹. На них було окреслено основні напрями діяльності, розроблено план роботи та обрано керівництво сокільської організації¹⁰. Головою став Василь Нагірний, секретарем – Володимир Лаврівський.

⁵ Боберський І. Українське сокільство 1894–1939. Львів: Видавець Сокіл-Батько, 1939. С. 5–7. («Сокільська бібліотека», ч. 7).

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 312. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–5.

⁷ Перше руске товариство гімнастичне «Соко́ль». «Соко́ль». Календарь на ро́къ 1895 / зладивъ Володимиръ Лавро́вскій. Льво́въ, 1894. С. 3–4.

⁸ ЦДАІЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3, 7.

⁹ ЦДАІЛ України. Ф. 146. Оп. 25. Спр. 510. Арк. 4–12 зв.; Спр. 62. Арк. 3–25; Ф. 312. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3–23 зв.

¹⁰ ЦДАІЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1–2.

Упродовж кінця XIX – початку XX ст. українські соколи мали постійні контакти з чеською сокільською організацією. У 1894 р. за прикладом чехів в українській організації було введено однострої, відзнаки, емблему, печатки та різну друквану продукцію. Старшина українського «Сокола», попри значні запозичення, будувала організацію на національній основі, залучала інші українські організації краю. Показовим в цьому плані є дискусія, яка розгорілася навколо проекту прапора львівського сокільського товариства¹¹. У першому статуті в параграфі 34 зазначалося: «Знамя товариства є руский лев, поклик “бодрім ся”»¹². У наступному параграфі статуту йшлося про застосування прапора у масових заходах, а саме: «Товариство має також свій власний прапор з знаменем і уживає его при прилюднім виступленю»¹³. Це підтверджувалося і в наступних статутах¹⁴. 18 лютого 1894 р. на другому засіданні старшини товариства «Сокіл» у Львові на пропозицію Володимира Лаврівського прийнято ухвалу про те, щоб звернутися до «Клубу Русинок» у Львові з проханням виготовити прапор для організації. У протоколі зазначалося: «Се має бути: золотий лев на синьому тлі»¹⁵. Крім співпраці з українським товариством, серед членів старшини пролунала й інша пропозиція: щоб прапор пошили чехи, які мали більше досвіду в цих питаннях. Однак досить швидко таку пропозицію відкинули. Після активних обговорень ухвалено не співпрацювати в цьому питанні з чехами. У 21-му протоколі засідання старшини товариства «Сокіл», що відбулося 26 жовтня 1894 р., з цього приводу зазначалося: «Тов[ариш Олесь] Венгринович [член одностроевої комісії. – А. С.] був би за тим, щоби точку справоздання о ладженню прапора

¹¹ Докладніше про історію прапора товариства «Сокіл-Батько» див.: Сова А. Історія прапора товариства «Сокіл-Батько» у Львові. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2010. Т. ССLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Кн. 2. С. 175–202 + вкл. 4 с.

¹² ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6; Ф. 146. Оп. 25. Спр. 222. Арк. 5.

¹³ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6 зв.

¹⁴ Статут філії львівського Товариства гімнастичного «Сокіл». Львів, 1900. С. 2; ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 25. Спр. 642. Арк. 1–2; Ф. 312. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1; Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 317. Арк. 58.

¹⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 4.

чеськими дамами для Руського Сокола пропустити, бо се може дістати ся до часописей, а тоді був би се радше встид [сором – А. С.] ніж честь для нас, а властиво для руських жінок, до котрих ми вже в цій справі звертали ся [йдеться про «Клуб Русинок» – А. С.]»¹⁶. Завваження Олеса Венгриновича було слухним. Адже ознайомлення великої групи членів громадських організацій, в тому числі жіночих, з досвідом чеського жіночого руху під час подорожі в Прагу на промислову виставку у 1891 р. стало поштовхом до створення львівського «Клубу Русинок»¹⁷. Головою товариства стала Герміна Шухевич. Статут організації визначав такі завдання: створення центру інтелектуального життя, оживлення духовного світу українок, зміцнення їхнього національного духу, пробудження в цьому середовищі потреби міцного товариського життя. Товариство планувало знайомити жінок з художньою і науковою літературою, видавати часописи, організовувати лекції, вечори, аматорські вистави та ін. Члени організації збирали найрізноманітніші етнографічні матеріали. «Клуб Русинок» вдало оформив свою експозицію на краєвій виставці 1894 р., видав альбом зразків українських вишивок і т. ін.¹⁸

Чеські соколи повідомляли українців про різні заходи, які відбувалися у Празі. Про це свідчить чеська і українська періодика та жвава переписка, яка датується 1894–1914 рр.¹⁹ Особливо великий наголос ставився на всесокольських злетах у Празі, які проводили чехи з 1882 р.²⁰

Краєві здвиги стали важливим чинником розвитку українського сокольського руху, свідченням його виходу на новий, якісно вищий рівень організаційної роботи. Ідея їх проведення корінилася в практиці організації всесокольських злетів у Празі, започаткованих

¹⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 27–27 зв.

¹⁷ На думку Оксани Рибак, клуб мав підкреслено елітарний характер. Його члени походили з найвідоміших львівських українських сімей (Г. Шухевич, О. Барвінська, М. Білецька, О. Гарасимович, О. Гнатюк, М. Грушевська, І. Кокорудз, В. Коцовська, О. Лучаківська, З. Майковська, О. Роздольська, Е. Савчак, І. Федак, О. Франко). Докладніше див.: Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. Чернівці: Книги-XXI, 2006. С. 405–406.

¹⁸ Рибак О. Перші жіночі організації у Східній Галичині і Північній Буковині. *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1992. Вип. I. С. 105–106.

¹⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 1–167.

²⁰ XII. všesokolský slet. S. 24–25.

1882 р. Від кінця XIX ст. до першої половини XX ст. відбулося одинадцять всесокольських злетів у Празі: I – у 1882 р., II – 1891 р., III – 1895 р., IV – 1901 р., V – 1907 р., VI – 1912 р., VII – 1920 р., VIII – 1926 р., IX – 1932 р., X – 1938 р., XI – 1948 р.²¹

Дбаючи про згуртування українців через гімнастичний і спортивний, сокольський та січовий рухи, керівництво українського «Соколу» на чолі з Іваном Боберським (з 1908 р. по 1918 р. – голова української сокольської організації) водночас сприяло поширенню українського сокольства за кордоном, підтримувало контакти з сокольськими організаціями інших слов'янських народів. Перед Першою світовою війною вони побували на багатьох імпрезах чеських, хорватських, словенських організацій «Сокол».

Свої враження від побаченого на V Всесокольському злеті у Празі 28–30 червня 1907 р. Іван Боберський описав у шести публікаціях на сторінках українського сокольського часопису «Сокольські Вісти» – додатка до львівського політичного, просвітнього і господарського часопису «Свобода»²². Він дуже точно, гарно, промовисто та легко оповів про цю подію, аби в читачів склалося враження, наче вони особисто побували на злеті.

За словами Івана Боберського, «Прага була прикрашена хоругвами і зеленими вінцями. Прагу називають Чехи “золотою Прагою”. Місто се, Чех лежить на спадистих берегах широкої ріки Влтави, має сім мостів і багато веж. Виглядає прекрасно. Львів має 190 000 мешканців, а Прага має 520 000 мешканців. Вичитаем в часописях, що головні вправи соколські зачинають ся о третій годині пополудни. Було там сказане, що майдан до вправ є 225 метрів довгий а 161 метрів широкий, та що дерев'яні ступениці, на котрих мають сидіти видці, вибудовано за ціну 120 000 корон. Робітники, ремісники, купці, урядники, всякі люди малі і великі, молоді і старі, жінки

²¹ [Боберський І.]. Злет чеських Соколів в р. 1907 (Семий уступ опису). *Сокольські Вісти*. Львів, 1909. 29 цвітня. Чис. 17. С. 4; *Свобода. Політична, просвітна і господарська часопись*. Львів, 1909. 6 мая. Чис. 18. С. 4; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. С. 273; XII. vše-sokolský slet. S. 24–25.

²² [Боберський І.]. Злет чеських Соколів в Празі в р. 1907. *Сокольські Вісти*. Львів, 1909. 11 лютого. Чис. 6. С. 3–4; *Свобода. Політична, просвітна і господарська часопись*. Львів, 1909. 11 лютого. Чис. 6. С. 3.

в хустках і в капелюхах тиснули ся улицями до мостів. Через мости плила юрба на лівий беріг ріки, спинала ся по великій площі. На тій площі лежав майдан для Соколів обведений доokoла ступеницями, на котрі сідали видці, щоби видіти вигідно вправи. Чоло майдану мало дві великі, лукасті брами, окрашені львами»²³.

Найбільше присутніх на злеті вразили руханкові виступи хлопців і дівчат. Ось як їх описав Іван Боберський: «Ціла площа вкрита людьми. Стоїть на ній 64 рядів. В кождім ряді видно 112 людей, чоловік від чоловіка на віддаль обох рамен отже двох метрів. Куди глянути, всюди ряди і клади рівні; повздвож, впоперек, скосом взірцево крите. Кождий одітий в чорні капці, темно-сині пристаючі штани, білу сорочку без рукавів червоний пояс і чорну круглу шапку з соколиним пером. Наступили вправи свобідні. Було пять вправ а кожда вправа складала ся з 12 рухів виконаних на всі чотири сторони по чотири рази. Два провідники стояли по обох боках начальника на окремих помостах і показували вправи при музиці. Руховики стояли під час показу в поставі: Спочинь. Показ скінчив ся. Музыка зачала грати до вправи для всіх. Руховики прибрали основну поставу. По кількох музичних тактах, що були вступом, давав начальник знак хоруговцею і всі зачинали вправу. Особливою ціхою першої вправи був згин туловища вперед, другої спохил вперед, третьої оборот на одній нозі, четвертої оборот зо спохолу на одній руці в заді до спохолу передного на обох руках, пятої три кроки вперед і кляк. Був се величавий вид. Перед видцями стояло 7 168 молодих, кріпких Соколів. Тих 7 168 молодців притискало рамена до грудий, щоби їх пхнути вперед до невидимого противника, тих 7 168 юнаків підносило в одну і ту саму хвилю 7 168 правих рамен в гору, щоби противника триманого лівою рукою ошоломити ударом в голову, тих 7 168 плечистих хлопів схияло ся до землі, ішло взад, ступало вперед... Всі рухи виходили рівночасно і чисто. Всіх лучила одна гадка, одна ціль. Всі старали ся добре злучити ся. Се пригадувало, що злука провадить до сили, до побіди над кождим ворогом»²⁴.

²³ [Боберський І.]. Злет чеських Соколів в Празі в р. 1907. *Соکیلські Вісти*. Львів, 1909. 11 лютого. Чис. 6. С. 3–4 : *Свобода. Політична, просьвітна і господарська часопись*. Львів, 1909. 11 лютого. Чис. 6. С. 3.

²⁴ [Боберський І.]. Злет чеських Соколів в Празі в р. 1907 (Дальше). *Соکیلські Вісти*. Львів, 1909. 4 марця. Чис. 9. С. 3–4 : *Свобода. Політична, просьвітна і господарська часопись*. Львів, 1909. 4 марта. Чис. 9. С. 4.

Публікації Івана Боберського про сокільські свята різних народів Європи, зокрема й чехів, мали на меті заохотити українців до подібних заходів. Не випадково в одній зі статей Іван Боберський писав: «Ми Українці в Галичині маємо гарні строї по наших селах, але дуже часто покидаємо їх, щоби убирати ся в старе панське дранте, куплене в місті на тандиті. Се не повинно бути! Ми маємо також гарні танці: коломиїку, козак, аркан. Танцюймо, доки йдуть молоді літа. Танець робить чоловіка жвавим, зручним, красним, і сьмілим. Прикро слухати, коли молодий хлопець або дівчина каже: “Я не умію гуляти!” Чоловік повинен уміти не лише совісно працювати але також забавити ся і других розвеселяти. Хто при забаві розірве ся і набере веселости, той веселіше також до роботи іде і моторнійше працює. Жите пливе лекше і журба не має відваги до него приступити»²⁵.

13–15 серпня 1911 р. у Загребі відбувся з'їзд слов'янських соколів, на який приїхали представники організацій «Сокол» від хорватів, болгар, сербів, чехів, поляків, словенців. Також, як жартома подавалося у львівському часописі «Народне Слово», на з'їзді були «численні дружини Русинів (між іншими виїхав на сей з'їзд голова “Сокола-Батька” проф[есор] Іван Боберський і його заступник пос[ол] д-р Льонгін Цегельський)»²⁶ та провідник українського січового руху в Галичині Кирило Трильовський²⁷. На згадку про цей міжнародний форум Іван Боберський надіслав декілька поштівок Степанові Гайдучку²⁸.

Українці Галичини, наслідуючи Всесокільські злети чехів, апробували на початку ХХ ст. власний досвід проведення подібних заходів. Починаючи з 1902 р., краєві «Січові свята» організувало

²⁵ [Боберський І.]. Злет чеських Соколів в Празі в р. 1907 (Другий уступ опису). *Сокільські Вісти*. Львів, 1909. 18 лютого. Чис. 7. С. 4 : *Свобода. Політична, просьвітна і господарська часопись*. Львів, 1909. 18 лютого. Чис. 7. С. 4.

²⁶ З'їзд славянських Соколів в Загребі. *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просьвітна, політична й літературна часопись*. Львів, 1911. 12 серпня. Чис. 547. С. 10–11.

²⁷ Все побріхують. *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просьвітна, політична й літературна часопись*. Львів, 1911. 31 серпня. Чис. 555. С. 12; Ку-ба. Приказ кошового батька (в теорії і практиці). *Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просьвітна, політична й літературна часопись*. Львів, 1911. 31 серпня. Чис. 555. С. 13.

²⁸ Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

українське пожежно-руханкове товариство «Січ». I «Січове свято» відбулося 1902 р. у Коломиї, II – 1903 р. там само, III – 1904 р. у Станиславові, IV – 1909 р. знову в Коломиї, V – 1911 р. у Станиславові, VI – 1912 р. у Снятині²⁹. Українські соколи перед Першою світовою війною провели кілька «Сокільських свят» у Галичині. Однак наймасштабніші заходи, які отримали назву «здвиги», відбулися у Львові: I та II Краєві здвиги (1911 р., 1914 р.). У цих заходах активну участь взяла делегація від чеського сокільства.

У I Краєвому здвигі 1911 р. (9–10 вересня) усього в поході взяло участь 7 896 осіб, у II Краєвому здвигі (27–29 червня) – понад 12 тисяч українців. У I Краєвому здвигі були представники від чеських соколів (заступник голови Франц Машек, голова технічної секції Богумил Гавель); українців українських земель у складі Російської імперії; українців Південної Америки, зокрема з Бразилії; українського гімнастичного товариства «Січ» у Чернівцях; українських товариств «Січ» (віденської і грацької). Розпочався захід у суботу 9 вересня у філармонії привітальним вечором, на якому голова «Сокола-Батька» Іван Боберський виголосив промову про руханку, яка, на його думку, покликана «вщепити в молоді покоління рухливість, енергію, злуку, карність і віру в себе»³⁰. Після нього виступили: від імені чеського сокільства Франц Машек про «вільність, рівність і дружність»; від українців, які проживали на українських землях у складі Російської імперії, – Льонгін Цегельський; українців Південної Америки – Клим Гутковський; товариства «Січ» у Чернівцях – І. Стернюк; привітальну телеграму від товариства «Січ» у Гамбурзі зачитав Кульчицький; від «Просвіти» – Е[вген] Озаркевич. Про

²⁹ Докладніше див.: Січові Прикази від Головного Січового Комітету. *Січові вісти. Письмо присвячене січовим справам просвіті і науці*. Львів, 1912. Май. Чис. 5. С. 1–2; Трильовський К., Зінкевич С. Перші січові прикази на 6 Загальне Січове Свято. *Січові вісти. Письмо присвячене січовим справам просвіті і науці*. Львів, 1912. Червень. Чис. 6. С. 1–3; Андрухів І. О. Західноукраїнські молодіжні товариства «Сокол», «Січ», «Пласт», «Луг». Івано-Франківськ, 1992. 80 с.; Андрухів І. О. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. (Короткий історичний нарис). Івано-Франківськ, 1995. 72 с.; Гуїванюк М. Р. Січовий рух у Галичині й на Буковині (1900–1914 рр.). Чернівці: Зелена Буковина, 2009. 254 с.; Сова А. Сфрагістичні пам'ятки січового руху в Галичині першої третини ХХ століття. Львів, 2014. 72 с. (Серія 1. Дослідження. Вип. 1).

³⁰ ЦДАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 25.

негайну потребу об'єднання Головного січового комітету, очолюваного Кирилом Трильовським, з організацією «Сокіл-Батько» говорив селянин Тершаковець. Студент права Омелян Рев'юк від імені академічної молоді висловив радість з приводу того, що здвиг відбувається в «давнім городі руських князів». Льонгін Цегельський зачитав вітальні листи і телеграми від різних установ та організацій. Хор «Боян» під керівництвом Михайла Волошина окрасив вечір українськими піснями³¹. Наступного дня чеські соколи взяли участь в урочистому поході вулицями Львова, показових вправах на площі «Сокола-Батька» та в церемонії посвячення прапора «Сокола-Батька», який став символом соборності українських земель³².

На II Краєвому здвизі 1914 р. (інші назви – Шевченківський здвиг, Великий пропам'ятний Шевченківський здвиг, Шевченковий ювілейний здвиг та ін.)³³ були представники від українців Покуття, Лемківщини, Бойківщини, Гуцульщини, Буковини, Наддніпрянської України, Січового союзу Буковини; «Руського народного союзу Америки» (о. Мирон Данилович); чеських соколів (Франц Машек) та ін. У здвизі взяло участь понад 12 тисяч українців, представників гімнастичних і спортових товариств – соколів, січовиків, пластунів і спортовців товариства «Україна», українських січових стрільців, які, попри заборону і протидію поляків, з'їхалися з різних куточків українських земель. Дійство здвигу тривало три дні – з 27 до 29 червня, і, за задумом організаторів, спеціально було поєднане з українськими національними спортивними змаганнями – II Запорозькими ігрищами (I Запорозькі ігрища відбулися у Львові 15–16 жовтня 1911 р.), що розпочалися раніше, але до окремих видів спортивних змагань учасники здвигу могли долучитися в його останній день 29 червня. Ввечері 27 червня відбулася урочиста академія

³¹ I Краєвий здвиг. *Вісти з Запорожжя*. Львів, 1911. 30 грудня. Чис. 62–64. С. 2–3.

³² Докладніше про здвиг див.: Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія. Львів, 2019. С. 153–159; Сова А. Прапор товариства «Сокіл-Батько» – символ соборності України. *Наша спадщина. Науково-популярний журнал*. Львів, 2020. № 1 (21). С. 46–50.

³³ Докладніше про II Краєвий здвиг див.: Сова А. Внесок Івана Боберського в підготовку та проведення Шевченківського здвигу 1914 року у Львові. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2018. Вип. 31. С. 145–155.

та концерт в ущерть заповненій Спортовій палаті на вул. Зелений, 59 (було понад 10 тисяч осіб)³⁴. З урочистими промовами виступили Кирило Трільовський (від «Українського січового союзу»), Іван Боберський («Сокола-Батька»), Теодор Галіп («Січового союзу» Буковини), Франц Машек («Союзу чеських соколів»), о. Мирон Данилович («Руського Народного Союзу Америки»). Іван Боберський у своєму виступі схарактеризував організацію фізичної сили українців від княжих часів до початку ХХ ст., окресливши три періоди: боярський, козацький та сучасний. Він наголосив на важливості враховувати практику європейських країн, опиратися на українські традиції, не повторювати помилок минулого, зокрема забути особисті примхи й забаганки³⁵. Поява Івана Боберського і його промова викликали бурхливі оплески присутніх. В академії взяли участь хори товариств «Львівський Боян» і «Бандурист», поет Богдан Лепкий, оперний співак світової слави Модест Менцінський (приїхав з Німеччини) та ін. На урочистостях був присутній намісник Вітольд Коритовський, українські послы. Після концерту відбувся «привітний вечір» для почесних гостей, зокрема для українців з Наддніпрянської України та Буковини, чехів та англійців³⁶. Наступні два дні делегація від чеських соколів брала участь в різних заходах.

Однак найяскравішою та найвизначнішою подією для українсько-чеських контактів перед Першою світовою війною стала участь українських соколів у VI Всесокольському злеті в Празі 1912 р. Організував поїздку на злет та очолив українську делегацію голова «Сокола-Батька» Іван Боберський.

До VI Всесокольського злету українські соколи готувалися ретельно і заздалегідь. Чимало інформації з цього приводу можна почерпнути з протоколів засідань старшини гімнастичного товариства «Сокол-Батько», які відбувалися в приміщенні організації за адресою м. Львів, вул. Руська, 20. Так, 23 листопада 1911 р. на XXV звичайному засіданні старшини «Сокола-Батька» обговорювали «справу поїздки до Праги». Вирішено відрядити делегацію на злет. Осип Доманик у виступі повідомив про те, що створено окремий комітет

³⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 10.

³⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 10 зв.–13.

³⁶ Ювілейний Здвиг українських Соколів і Січовиків. *Свобода. Ілюстрована політична і просвітна часопись*. Львів, 1914. 2 липня. Чис. 26. С. 6.

з підготовки до злету, до якого увійшли Михайло Волошин, Осип Доманик і Володимир Гузар. Комітету було доручено розробити маршрут, розіслати відомості про цю подію сокільським осередкам Галичини, звітувати про перебіг підготовки перед старшиною «Сокола-Батька» тощо³⁷. 30 грудня 1911 р. на XXVI звичайному засіданні старшини «Сокола-Батька» про «справу поїздки до Праги» зазначалося таке: «Тов[ариш] [Сень] Горук вносить, щоби не зачинати жадної агітації за поїздкою, доки не дістанемо офіційного запрошення. Тов[ариш] [Іван] Боберский запевняє, що до нас запрошене не прийде; передтим однак не належить переставати агітувати, бо если нас не запросять, то можливе є, що поїдемо в більшім числі приватно. Внесене тов[ариша] [Сеня] Горука прийнято»³⁸. 16 квітня 1912 р. на IV звичайному засіданні старшини «Сокола-Батька» зазначалося: «Щодо поїздки до Праги, то Старшина, одержавши запрошене від Чехів рішила вислати 32 людей в одностроях, а більше число людей має постарати ся комітет для поїздки до Праги. Наколиб на 2 тижні перед здвигом в Празі не зголосило ся відповідне число людей, Старшина відкликує приїзд а висилає лише делегацію»³⁹.

Інформаційні повідомлення про підготовку українського сокільства до VI Всесокільського злету у Празі час від часу з'являлися в українській пресі. Так, У 62–64-му числі українського сокільського часопису «Вісти з Запорожа», яке побачило світ 30 грудня 1911 р., повідомлялося: «Сокільський здвиг в Празі всеславянський відбуде ся 29, 30 червня і 1 липня 1912 року. Карта зі Львова до Праги особовиком стоїть 25 к[орон], поспішником 34.50 к[орон]»⁴⁰. А в січні 1912 р. той самий часопис писав: «Про поїздку на всеславянський здвиг в Празі, який відбуде ся 29, 30 червня і 1 липня 1912 р. повинні вже тепер думати всі тоті, що хотіли би відбути подорож на сей здвиг до Праги, оглянути прегарне місто, подивити ся на здвиг і на руховиків всіх Словян: Болгар, Сербів, Хорватів, Словінців,

³⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 109 зв.–110.

³⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 114 зв.

³⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 120.

⁴⁰ Сокільський здвиг в Празі. *Вісти з Запорожа. Часопис руханкових і по-
жарних товариств*. Львів, 1911. 30 грудня. Чис. 62–64. С. 8.

Словаків, Поляків, Росиян, Чехів»⁴¹. У «Вістях з Запорожа» старшина товариства «Сокіл-Батько» закликала українців взяти якнаймасовішу участь у Всесокільському злеті у Празі: «На Здвиг всіх славянських «Соколів» в Празі 29 червня – 1 липня повинно поїхати як найбільше Українців. Пояснення дає “Сокіл” у Львові. Кождий, що їде, дістає виказку на знижену їзду залізницею. Здвиг буде великанський. До свобідних вправ стане 12.000 люда»⁴².

30 березня 1912 р. «Союз Слов'янських Соколів» надіслав товариству «Сокіл-Батько» у Львові запрошення на Всесокільський злет у Празі. Старшина української сокільської організації на основі цього та інших матеріалів підготувала коротку інформаційну довідку про злет із докладною програмою⁴³.

За підсумками обговорень, дискусій і консультацій сформована українська делегація на VI Всесокільський злет у Празі. Вона була представлена однією чотою галицьких соколів з прапором «Сокола-Батька». Очолювали її Іван Боберський (голова «Сокола-Батька»), д-р Льонгин Цегельський (перший місто голова (заступник) «Сокола-Батька»), д-р Михайло Волошин (другий місто голова «Сокола-Батька») та начальник Степан Гайдучок. Крім них, до делегації увійшли: Микола Буфан, Антін Гап'як, Іван Гозияш, Юліан Гозияш, Олександр Гошовський, Володимир Гузар, Омелян Гузар, Осип Доманик, Іван Дудич, Михайло Зазуляк, Францішек Коргонь (чех за національністю), Микола Кривецький, Євстах Михалевич, Людомир Огоновський, Олекса Павлюк, Іван Панич, Петро Пньовський, Олекса П'ялинський, Мирон Федусевич, Софрон Ференцевич, Іван Чорній (усі зі Львова); Т. Гвоздецький з с. Нижня Липиця (тепер село Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.), Гринь Чеховський з Надвірної; Юрій Боднар зі Свистільник (тепер с. Світанок Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.); Цельзий Збудовський, Лев Кубринович, Іван Мирон, Стефан Мишкевич, Володимир Янович (всі зі Станіслава; Антін Гарасимів і Богдан

⁴¹ Про поїздку на всеславянський здвиг в Празі. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. Львів, 1912. 30 січня. Чис. 65. С. 8.

⁴² На Здвиг всіх славянських «Соколів» в Празі. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. Львів, 1912. 30 мая. Чис. 69. Мандрівне число. С. 7.

⁴³ ЦДАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 7–7 зв.

Гарасимів зі Стрия; Теофіль Остап'юк з Тернополя; Адам Білас і Василь Гута з Трускавця; Василь Чорний зі Щирця⁴⁴. Формуючи делегацію для поїздки в Прагу, сокільська старшина намагалася представити українські сокільські осередки з різних куточків Галичини.

На завершальному етапі підготовки до поїздки перед українською делегацією постала одна суттєва перешкода – фінансове питання. На поїздку треба було чимало коштів. Як згадував один із членів делегації Юрій Боднар, «якось пощастило випросити в батьків 100 корон на дорогу (для бідного студента це були великі гроші!)»⁴⁵. Довго заощаджував на поїздку робітник Микола Буфан. Один із делегатів Степан Гайдучок про нього згадував: «Буфан, простий робітник, що за тяжко зароблений гріш поїхав з нами вперше репрезентувати Українців між Славянами в Празі»⁴⁶.

VI Всесокільський злет у Празі тривав чотири дні – 28, 29, 30 червня та 1 липня 1912 р.⁴⁷ і був присвячений 50-річчю від заснування чеського сокільського руху. Святкування організував «Союз слов'янського сокільства». На той час до його складу входили такі союзи: чеський (95 300 членів), польський (24 688 членів), хорватський (13 000 членів), словенський (7 916 членів), болгарський (6 000 членів), сербський (3 812 членів). На злет прибули також делегації від росіян (700 осіб), англійців, французів, американців та українців. Не приїхали на злет поляки, згідно з офіційною версією – через конфлікт російських соколів з польськими, насправді йшлося про конфлікт між поляками та чехами.

На урочистій академії з нагоди відкриття VI Всесокільського злету у Празі 28 червня 1912 р. від українців вітальне слово виголосив

⁴⁴ [Боберський І.]. Двадцять літ «Сокола-Батька». *Календар «Вістий з Запорожя» на 1914. І річник*. Львів, 1913. С. 202; По здвизі в Празі. *Вісти з Запорожя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. Львів, 1912. 31 липня. Чис. 71. С. 1–2; Чи варто було їхати до Праги? *Вісти з Запорожя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. Львів, 1912. 31 липня. Чис. 71. С. 3.

⁴⁵ Боднар Ю. На сокільському здвизі 1911 р. *Ми і світ*. Торонто, 1958. Травень. Ч. 49. С. 15–16.

⁴⁶ Відвідини з Канади. *Сокільські Вісти. Орган Українського Сокільства*. Львів, 1928. Квітень. Чис. 4. С. 6.

⁴⁷ По здвизі в Празі. С. 1; Чи варто було їхати до Праги? С. 3.

голова гімнастичного товариства «Сокіл-Батько» Іван Боберський⁴⁸.
Ось повний текст цього вітального слова:

«Високо Поважані Пані і Панове!

Славне Сокілське Товариство!

Над Дністром і над Дніпром живе український нарід і від Сокілства сего народу приношу привіт Соколам присутних Славян а передовсім славному чеському Сокілству. П'ятьдесят літ росте вже чеська сокілська армія. Она зростає постійно і вносить порядок, рухливість і енергію в суспільстві. Що лише чеський нарід пічне, всюди видно плян, витривалість, енергію а в перших рядах до народної роботи йдуть Соколи. Чеський край є твердинею Славянства а Прага єї серцем. Соколи виступають до бою з фразою. Фраза є ворогом праці, ворогом правдивої сили, ворогом чесноти. Сокілська робота викорінює фразу. Побіда над фразою удала ся чеським Соколам. Так само побідить Сокілство інших Славян фразу зглядом себе самих і фразу зглядом інших славянських націй. Щирість в характері і щирість в роботі се наша ціль. Желая в імени українського народу, щоби чеські Соколи провадили свій нарід дальше від побіди до побіди, щоби чеський союз сокілський кріпшав дальше, більшав і цвив.

Чеське Сокілство і чеський нарід прийняли українських Соколів сердечно і весело. Пересилаємо їм еще раз на тім місци щиру подяку, стискаємо дружню руку і кличемо: Гарзд!»⁴⁹.

Того ж дня на руханково-спортовій площі у Празі відбулися показові вправи чеського сокілського доросту (із вправами вільноруч виступило 400 дівчат, після них – 1000 хлопців) та учнів «росийських заведень наукових, що громадно приїхали на сей здвиг», серед яких було чимало українців⁵⁰.

29 червня 1912 р. усі соколи, в тому числі українська сокілська делегація, вшанували засновників чеського сокілства Індіріха Фігнера та Мирослава Тирша, поклавши вінки на їхні могили. Другий містоголова (заступник голови) «Сокола-Батька» Михайло Волошин виголосив промову, в якій «висказав поклін тим двом

⁴⁸ Pořad slavnosti ve dnech Sletu Sokolstva Slovanského 1912. Praha, 1912. 32 s.

⁴⁹ По здвизі в Празі. С. 2.

⁵⁰ Гайдучок С. VI. Олімпіада в Празі. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств.* Львів, 1912. 31 липня. Чис. 71. С. 4.

великим мужам, основателям чеського “Сокола”»⁵¹. У приватному архіві Степана Гайдучка збереглися світлини з цього дня злету⁵². Показова програма того дня була наймасштабнішою за весь злет⁵³. Зокрема, із вправами вільноруч одночасно виступили 10 496 чеських соколів, після них – 5 600 чеських соколок.

30 червня 1912 р. відбувся святковий похід вулицями Праги, у якому взяло участь 17 712 соколів в одностроях, 159 соколів на конях, було задіяно 314 прапорів, музичний супровід забезпечували вісім оркестрів⁵⁴. Кожна сокільська делегація несла табличку з написом місцевості або народу, що їх представляла. На чолі величавого походу крокували 18 соколів, які вступили в чеську організацію 1862 р., за ними йшли відділи «Союзу Слов'янського Сокільства», далі – делегації: французька, російська, американська, українська (з Галичини), чеська (з Німеччини), болгарська, хорватська, словенська, сербська, чеська (з Австро-Угорщини). Замикали колону 159 соколів на конях⁵⁵. Празькі та українські газети відзначали, що дисципліна і порядок під час святкового походу були взірцеві⁵⁶. Після цього відбувся урочистий показ руханкових вправ. 3-поміж інших виступили 22 французи (вправи на поруччях, дручку [турніку]), 20 руховиків з Петербурга (вправи вільноруч), 8 руховичок зі США (вправи раменами), американські руховики (вправи вільноруч), 48 французів (вправи на перстнях [кільцях]) та ін. На завершення програми перед глядачами продефілювали 92 вершники (їзда ступом, трухтом, закруги, звороти, перегляд, їзда четами)⁵⁷.

У Празі збереглася 29-хвилинна документальна кінохроніка того часу, на якій зафіксовано українську сокільську делегацію під

⁵¹ По здвізі в Празі. С. 2.

⁵² Світлини. *Приватний архів Степана Гайдучка* (м. Львів).

⁵³ Вправи вільноруч 12 тисяч чеських Соколів на всесловянськiм здвізі в Празі 30 червня 1912. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. Львів, 1912. 31 жовтня. Чис. 72–74. Число Богдана Хмельницького. С. 6.

⁵⁴ По здвізі в Празі. С. 1; Гайдучок С. VI. Олімпіяда в Празі. С. 4.

⁵⁵ Гайдучок С. VI. Олімпіяда в Празі. С. 4–5.

⁵⁶ Див., наприклад: По здвізі в Празі. С. 1; *Pražský ilustrovaný kurýr*. Praha, 1912. 8 července. S. 1.

⁵⁷ Гайдучок С. VI. Олімпіяда в Празі. С. 4.

час святкового походу⁵⁸. Світлина української сокільської делегації з цих урочистостей була розтиражована в чеських та українських часописах⁵⁹.

Участь у VI Всесокольському злеті у Празі суттєво посприяла налагодженню дружніх відносин з наддніпрянськими українцями, яких було чимало у сокільській делегації з Російської імперії. Такі контакти в Галичині підтримували здавна, зокрема і старшина українського «Соколу». Однак вони помітно пошвавилися у 1911 р., під час підготовки до I Краєвого здвигу, збору коштів для викупу землі під руханково-спортову площу «Сокола-Батька» та підготовки до участі у VI Всесокольському злеті у Празі. У листах і при зустрічах обговорювалися питання розвитку сокільського руху на українських землях у складі Російської імперії і навіть висловлювалися ідеї створення українського «Соколу» на Наддніпрянщині, зокрема в Києві.

Керуючись саме такими настроями і думками, 25 червня 1912 р. до Львова прибув авторитетний український громадський і політичний діяч Микола Міхновський, автор праці «Самостійна Україна» (Львів, 1900 р.). У супроводі Івана Боберського він оглянув рухівню «Сокола-Батька». Цікавився іншими громадськими інституціями українців Львова і Галичини. За декілька днів Микола Міхновський разом з делегацією галицьких соколів вирушив до Праги на VI Всесокольський злет⁶⁰ (відомо, що їхав поїздом в одному купе з Іваном Боберським і разом з ними був присутній на низці подій, що зафіксовано на багатьох світлинах⁶¹), а повертаючись з-за кордону, з Ніцци, на Наддніпрянщину, знову завітав до Львова. 11 липня 1912 р. старшина прийняла його у члени «Сокола-Батька»⁶². Тоді ж Микола Міхновський через Івана Боберського передав 60 рублів

⁵⁸ [Документальна кінохроніка VI Всесокольського злету 1912 р. у Празі]. URL: <https://www.facebook.com/groups/1433833860225270/videos/> (дата звернення: 23.10.2015).

⁵⁹ Pražský ilustrovaný kurýr. Praha, 1912. 8 července. S. 1; Чета Сокола-Батька, яка станула до походу на всеславянським здвизі в Празі 30 червня 1912. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. Львів, 1912. 31 липня. Чис. 71. С. 1 та ін.

⁶⁰ [Гайдучок С.]. Дописи. *Нова зоря. Часопись для поширення української християнської організації*. Львів, 1928. 24 червня. Чис. 47 (149). С. 4.

⁶¹ Світлини. *Приватний архів Степана Гайдучка* (м. Львів).

⁶² ЦДАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 154. Арк. 29.

на викупівлю землі під площу «Сокола-Батька» – «Український Город»⁶³. Зберігся лист Миколи Міхновського, адресований Іванові Боберському, датований 23 серпня 1912 р. У ньому він дякував за товариство й надіслані світлини зі здвигу⁶⁴.

На самому ж VI Всесокольському злеті з'ясувалося, що серед російських соколів, які теж прибули до Праги, чимало українців-наддніпрянців – з Києва, Одеси, Харкова, Полтави. Галицькі і наддніпрянські соколи та українські громадсько-політичні діячі у Празі мали чимало зустрічей і спільних імпрез. Особливі стосунки налагодилися з доктором Іваном Луценком⁶⁵, вчителькою Ольгою Набоких з Одеси (у 1914 р. Іван Луценко разом зі своєю донькою взяв участь у Шевченківському здвизі у Львові) та соколами-наддніпрянцями Михайлом Єремєєвим і Григорієм Мазуркевичем з Києва. З ними упродовж 1912–1914 рр. листувалися Іван Боберський та Степан Гайдучок⁶⁶. До речі, повертаючись з Праги, Михайло Єремєєв на декілька днів зупинився у Львові, де ознайомився з діяльністю української сокольської організації.

Участь в ювілейному VI Всесокольському злеті мала надзвичайно важливе значення для галицьких українців та українсько-чеських відносин. З цього приводу в часописі «Вісти з Запорожа» зазначалося: «Які ж користи моральні? Ось вони: 1) Вперше у історії нашого відродження взагалі а з окрема в історії розвою нашої сокольсько-січової організації українського народу ми станули перед fogum Європи як представники сеї сокольсько-січової організації українського народу під прапором С[окола]-Б[атька] побіч таких руханкових організацій з цілого сьвіта, як англійська, французька, американська, чеська, російська і т. ин. 2) Френетичні оплески при появі нашого репрезентанта проф[есора] [Івана] Боберського підчас привітів в репрезентацийнім домі, замітна увага, з якою

⁶³ Гайдучок С. Звязки галицьких Соколів з наддніпрянцями перед війною. *Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту*. Львів, 1937. Липень – серпень. Чис. 7–8. С. 21.

⁶⁴ Лист Миколи Міхновського до Івана Боберського від 23 серпня 1912 р. Арк. 1. *Приватний архів Степана Гайдучка* (м. Львів).

⁶⁵ [Гайдучок С.]. Дописи. *Нова зоря. Часопис для поширення української християнської організації*. Львів, 1928. 24 червня. Чис. 47 (149). С. 4.

⁶⁶ Гайдучок С. Звязки галицьких Соколів з наддніпрянцями перед війною. С. 21–24.

вислухано промови нашого репрезентанта д-ра Мих[айла] Волошина на гробі Тірша і Фігнера і ноншальянтна форма, з якою привитав посол Крамарж нашого репрезентанта посла д-ра Л[ьонгіна] Цегельського на банкеті – свідчили про незбитий факт признання Українцям як великому народови належного місця побіч таких народів як Французи, Англіїці, Американци, Чехи, Росіяни і інші. 3) Ціла чеська преса поставила ясно справу, яка до недавна ще була для русофільських Чехів неясною: – хто ми є. “Українці з Галичі” лунало з уст до уст як підчас привитання і супроводження нас з двірця, так і підчас походу. 4) Абстиненція Поляків з одного а наша участь з другого боку дала Чехам товчок інформувати ся ближше про відносини в Галичині а з окрема про справу українського університету. 5) Серед російських Соколів зорганізованих як державна інституція – найшли ми багато Українців закордонних з Києва, Харкова, Одеси, Полтави – з д-ром [Іваном] Луценком – і з ними провели не одну гарну хвилю на розговорах про організаційну працю. 6) А що найцікавіше, той факт, що ми були свідками незвичайного блямажу і компромітації наших галицьких кацапів. Замало їм було сего, що прилюдно здвиговий комітет ще перед здвигом заявив, що їх не просить – приїхати – але згідно з нашим жаданем їх не допущено між репрезентантів як таких, що не мають кого репрезентувати – а що найважнійше, що не лишень усі але навіть Росіяни зігнорували їх в так діймаючий спосіб, що на тім хиба лишень кацапи могли не пізнати ся, або се, не паленіючи зі сорому, знести. Треба було бачити Маркова та Янчевецкого, що блідли, зеленіли і синіли зі злости, бо вперше на славянським здвизі почули себе, що суть погноєм для личних амбіцій гр. Бобрінського. Компромітацію свою завдячити мусять кацапи нашій рішучій поставі на здвизі в Празі»⁶⁷. До речі, повернувшись після злету до Львова, «кацапські соколи» видали у видавництві Григорія Гануляка «Русалка» поштівку з написом на звороті: «Русская Дружина въ Прагѣ 1912 г[од]»⁶⁸.

Ставлення галицької сокільської делегації до росіян описав у своїх спогадах один із членів галицької сокільської делегації Юрій Боднар: «Одну подію з того сокільського здвигу хочу докладніше

⁶⁷ Чи варто було їхати до Праги? С. 2–3.

⁶⁸ Русская Дружина въ Прагѣ 1912 г. [Поштівка]. *Приватний архів Юрія Завербного* (м. Львів).

описати, бо там ми заманіфестували перед слов'янським світом наше відношення до росіян, які вислали на той здвиг 1000 своїх соколів. Пливе серединою Праги річка Велтава і на ній є гарний острів Жофін. Кожного вечора тисячі соколів приїздили туди на вечерю і забаву. Пішли одного разу і ми всі туди, щоб повечеряти і напитися доброго чеського пива. Був на середині острова великий ресторан, де під деревами розложено сотки столів. Кельнери розносили замовлені страви, а оркестра пригравала арії з “Проданої нареченої” та чеські народні пісні. Крик, гамір, весело. Ми заняли один стіл і, повечерявши, попивали пиво. Нараз оркестра заграла російський гімн “Боже царя храни”. Як на команду скрізь запанувала тиша, соколи позривались і станули на “струнко”. Тільки ми сиділи далі й гуторили. З усіх боків дають нам знати, щоб встати, але ми не звертаємо на це уваги, наче приросли до лавок. По закінченні гімну зібралося біля нашого стола людей, наче на вічу, – всі розпитують, чому ми не встали. І дізнались від д-ра Льонгіна Цегельського, проф[есора] [Івана] Боберського та всіх нас, що нам з росіянами не по дорозі, що це відвічний ворог України...»⁶⁹.

З Праги Іван Боберський надіслав багатом своїм знайомим, близьким, українським громадським діячам та організаціям поштові картки на пам'ять про VI Всесокольський злет у Празі та участь в ньому українців Галичини та Наддніпрянщини. Так, 28 червня він написав лист-вітання Степанові Гайдучку (незважаючи на те, що той також перебував у Празі) зі словами: «Посилаю привіт на спомин поїздки до Праги»⁷⁰; того ж дня – українському гімнастичному товариству «Сокол-Батько» у Львові з таким текстом: «Гарзд! В. В. В. В. [Все вперед! Всі враз! – А. С.]»⁷¹. Привіт з VI здвигу

⁶⁹ Боднар Ю. На сокольському здвизі 1911 р. С. 15–16; Остап'юк Т. Тернопільський «Сокол». *Шляхами Золотого Поділля*: регіональний історично-мемуарний збірник / ред. кол.: Р. Миколаєвич (голова), П. Гайда, М. Кінасевич та ін. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. Т. III: Тернопільщина і Скалатщина. С. 245–246.

⁷⁰ Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

⁷¹ Афоризм Івана Боберського «Все вперед! Всі враз!», який з'явився у 1911 р., набув великої популярності в Галичині, а також в українській діаспорі. Він вживався у листуванні, пресі та іншій друкованій продукції. Див., наприклад: Центральний державний архів зарубіжної українки (далі – ЦДАЗУ). Ф. 8. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 5; Ф. 10. Оп. 1. Спр. 174. Арк. 11, 13; Ф. 15. Оп. 2. Арк. 11 та ін.

всеслав[янського]. Є тут 35 люда в одностроях»⁷²; 2 липня – Степанові Гайдучку зі словами: «Сердечно здоровлю!»⁷³; та поштівку із зображенням української церкви в Празі Олександрові Тисовському з таким текстом: «Привіт з VI Всеславянського здвигу в Празі шле Іван Боберський»⁷⁴. Також 1 липня Іван Боберський надіслав на свою адресу у Львові (вул. Мохнацького – тепер вул. М. Драгоманова) поштівку-нагадування про те, щоб виготовити світлини, на яких були зафіксовані наддніпрянці Микола Міхновський з Харкова та Іван Луценко з Одеси. Пізніше цей лист потрапив до приватного архіву Степана Гайдучка, де зберігається досі⁷⁵. Після злету Іван Боберський на декілька днів у справах поїхав до Відня, звідки також надсилав поштівки різним особам, пишучи про VI Всесокольський злет та його значення для українського сокольства та українського громадянства.

У міжвоєнний період Іван Боберський дбав про участь українців у всесокольських злетах у Празі, і хоча 1920 р. український «Сокол» у Галичині не зміг через різні причини вислати делегацію на VII Всесокольський злет, завдяки клопотанням Івана Боберського, який особисто приїжджав до Праги, було полагоджено різні організаційні питання та підготовлено доручення від львівських соколів, на підставі якого організовано представництво українського сокольства з діаспорних осередків⁷⁶. До української делегації увійшов посол ЗУНР в Празі Степан Смаль-Стоцький, який очолив її в урочистому поході вулицями Праги⁷⁷. Українська сокольська делегація з Галичини не брала участі у VIII Всесокольському злеті 1926 р. через те, що старшина «Сокола-Батька» не отримала офіційного запрошення. 17 червня 1926 р. на засіданні старшини ухвалено рішення звернутися до Михайла Єремїїва та інших соколів, які перебували за кордоном, щоб ті, коли буде змога, зібрали та надали докладну інформацію стосовно VIII Всесокольського злету. Урешті-решт,

⁷² ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 100–101.

⁷³ Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

⁷⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 410. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 11–11 зв.

⁷⁵ Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

⁷⁶ ЦДАЗУ. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 174. Арк. 33.

⁷⁷ Наріжний С. Українська еміграція. С. 273; Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

після довгих обговорень і дискусій, було вирішено не брати участі в цьому заході та відмовити від участі українських соколів за кордоном⁷⁸. Попри це 53 українські соколи з теренів Чехословаччини все ж взяли участь у злеті 1926 р.⁷⁹

ІХ Всесокольському злету 1932 р. у Празі, присвяченому до 100-ліття від дня народження засновника чеського сокільства Мирослава Тирша, передувала ретельна підготовка. Інформація про злет публікувалася на сторінках українського сокільського часопису у Львові. Так, у травні повідомлялося: «Всеславянський Сокільський здвиг відбудеться в липні 1932 р. в Празі (Чехословаччина). Підготування Чехів йдуть до того, щоби до спільних вправ вільноруч стануло 20.000 чоловіків»⁸⁰. На ІХ Всесокольському злеті, незважаючи на фінансову скруту⁸¹, були присутні 87 українських соколів, зокрема 69 соколів в одностроях та 18 сокілок у народних строях⁸². Нечисленна делегація українців зуміла вразити багатьох своєю дисциплінованістю та вправністю, а також одностроями (особливо шапками-мазепинками): «Своїми виступами як також виступами з піснями та танцями повели наші соколи жваву пропаганду. Своїм коректним поведженням досягнули того, що всюди їх радісно і сердечно витали, що викликало незадоволення москалів і ще декого»⁸³. Українці організували сокільську виставку, на якій розмістили документи, періодику, фотографії, прапори, діаграми тощо на тлі українських мистецьких виробів, доправлених краєвим товариством «Народне Мистецтво». Виставка діяла упродовж 18 червня – 10 липня. Часопис «Сокола-Батька» про це писав так: «З нагоди ІХ Всесокольського Здвигу відкрито у Празі Всесокольську

⁷⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 176–187.

⁷⁹ Наріжний С. Українська еміграція. С. CLXXXII.

⁸⁰ Всеславянський Сокільський здвиг. *Надзвичайний безплатний додаток до ч. 2. «Сокільських Вістей»*. С. 1 : *Сокільські Вісти. Орган українського сокільства*. Львів, 1932. Квітень – травень. Чис. 2.

⁸¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 4360. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 8; ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 15 зв.

⁸² ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 14; Ф. 408. Оп. 1. Спр. 1385. Арк. 2, 10; Наріжний С. Українська еміграція. С. 273.

⁸³ Українські Соколи на ІХ. Здвизі в Празі. *Сокільські Вісти. Орган українського сокільства*. Львів, 1932. Вересень – жовтень. Чис. 5. С. 1.

виставку. В цій виставці взяли участь всі славянські народи. Український відділ складається з експонатів, які характеризують сокільську чинність “С[окола]-Б[атька]” у Львові, Союзу Українського Сокільства за кордоном, та експонатів з ділянки народного мистецтва. Своєрідна краса та різноманітність експонатів надають українському відділові особливий відмінний від інших відділів характер, в якому виразно зазначається національні риси а разом з тим і повна суцільність та гармонійність. Український відділ відвідали прем’єр-міністр Чехословацького уряду Франтішек Удржал, староста Чехословацької сокільської організації д-р Буковський і інші чеські сокільські достойники»⁸⁴. Крім того, виставку відвідав Президент Чехословаччини Томаш Масарик⁸⁵. Завдяки підтримці «Союзу українського сокільства за кордоном» (СУСЗАК) світ побачили листівка й наліпки з портретом Мирослава Тирша (з написом: «УКРАЇНСЬКЕ СОКІЛЬСТВО Др М. ТИРШОВІ НА ІХ ВСЕСОКІЛЬСЬКОМУ ЗДВИЗІ В ПРАЗІ 1832 1932»)»⁸⁶.

У X Всесокільському злеті 1938 р. взяли участь 50 соколів і сокілок з Праги та Подебрад. Крім урочистого походу вулицями Праги, українці були задіяні в руханковій академії у Вишеграді, а також представили свої здобутки на сокільській виставці⁸⁷.

Підсумовуючи, варто зазначити, що українсько-чеські відносини в контексті діяльності гімнастичних товариств «Сокіл» у кінці XIX ст. – на початку XX ст. мали конкретні результати для двох народів. Всесокільські злети у Празі (українські відповідники – здвиг, олімпіада) та подібні зібрання в низці європейських країн стали символами національного єднання, демонстрації політичної згуртованості і сили поневолених народів. Участь у цьому та інших подібних заходах такого рівня давала можливість українцям – народові без держави – не лише представити українське сокільство, а

⁸⁴ Сокіл з Праги. Українське Сокільство і народне мистецтво на Всесокільській Виставі в Празі в Ч. С. Р. *Сокільські Вісти. Орган українського сокільства*. Львів, 1932. Липень. Чис. 4. С. 4.

⁸⁵ Українські Соколи на ІХ. Здвизи в Празі. С. 1.

⁸⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 16 зв., 17 зв.; Ф. 408. Оп. 1. Спр. 1385. Арк. 7; ЦДАЗУ. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–1 зв.; Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

⁸⁷ Наріжний С. Українська еміграція. С. 273; XII. *všesokolský slet*. Praha: Česká obec sokolská, 1995. S. 24–25.

й політично заманіфестувати себе Європі та світові. Досвід, набутий українськими соколами, зокрема на VI Всесокольському злеті у Празі 1912 р. (тоді українські соколи не брали участі в спортивних змаганнях та показових виступах), був використаний у майбутньому при укладанні програм українських сокольських свят як у Галичині, так і в діаспорі. Завдяки зусиллям Івана Боберського українські соколи брали участь у всесокольських злетах, які проводила Чехословаччина у міжвоєнний період, гідно представляючи світовій громадськості не тільки український сокольський рух, а й історію та прагнення українського народу.

ВОЛИНЬ, ХОЛМЩИНА І ПІДЛЯШША У 1915–1918 роках: УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИВЕНСТВО

Перша світова війна, яка втягнула у свій вир 38 держав світу з населенням понад 1,5 млрд осіб, не обминула й етнічні українські північно-західні землі – Волинь, Холмщину й Підляшшя. Активні бойові дії на цих теренах тривали від середини серпня 1914 р. до початку осені 1915 р. Не висвітлюючи ходу всіх боїв австро-угорських військ з російськими на початковому етапі війни, підкреслимо, що під час серпнево-вересневої військової кампанії 1914 р. росіяни були відкинуті на 100 км на схід від своїх позицій, а лінія фронту розтягнулася від Грубешова до Красностава. До 4 вересня 1914 р. австрійські війська захопили численні населені пункти в Замістському, Білгорайському, Томашівському і Грубешівському повітах. Вони виграли 160 локальних боїв і взяли в полон понад 10 тис. російських солдатів¹.

Військові дії відновилися 8 вересня 1914 р. Протягом двох днів в околицях с. Закрівка Красноставського повіту відбулася одна з найбільших битв Першої світової війни на території Холмщини, а 9 вересня – біля с. Тарнаватки, коли 2-га і 4-та німецькі дивізії здійснили контрнаступ, але через невдалі дії 5-го австрійського корпусу успіху не розвинули. В ході битви з російського боку загинуло 30 тис., а з австрійського – 25 тис. солдатів².

25 серпня 1914 р. дві російські армії – 8-ма і 3-тя під командуванням генералів Олексія Брусілова і Миколи Рузького розпочали наступ у південно-західному напрямі, захопили Галичину і Буковину. 2 вересня австрійські війська були розбиті, а 3 вересня Львів взяла армія М. Рузького. Бої продовжувалися в напрямі Томашева і Рави-Руської, й після чотирьох днів австрійці знову були розбиті

¹ Мировые войны XX века: в 4 кн. Москва: Наука, 2002. Кн. 1: Первая мировая война: Исторический очерк. С. 62–163.

² Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці: Букрек, 2011. Т. 1. С. 138.

і росіяни мали відкритий шлях на Краків. 21 вересня впав Ярослав, а в ході весняної кампанії росіяни 22 березня 1915 р. захопили Перемишль – західну твердиню України³.

Водночас російська армія під командуванням генерала Самсонова зазнала поразки під Танненбергом у Пруссії. На Холмщині та Підляшші проводили часткову евакуацію урядових інституцій і родин урядових чиновників. Загал населення цих теренів потерпів від мобілізації не тільки молоді, але й старших чоловіків, так званих ратників ополчення (запасні частини), забрано живий і мертвий інвентар зі сіл. Навколишні села біля Берестейської твердині терпіли від непосильних шарварків (трудової повинності селян), що їх мусили відробляти селяни для будівництва нових укріплень. На Холмщині та Підляшші були скупчені запасні частини російської армії, склади амуніції, численні воєнні шпиталі. Все ж ці землі в той час ще не були засаднично ушкоджені війною⁴.

Перед зимою 1914/1915 років фронт був усталений на холмсько-підляських землях по лінії річок Бзури, Равки і Пилиці. Зима на цих теренах пройшла в окопній війні й воєнні настрої на Холмщині і Підляшші дещо притихли.

Однак навесні 1915 р. австро-німецькі війська після успішної битви під Горлицями 2 травня розпочали широкий наступ у південно-східному напрямі. Їхні війська під командуванням архієпископа Йосифа Фердинанда прорвали лінію фронту російських військ біля Красника і розпочали загальний наступ в напрямі Варшава – Люблін – Білосток – Берестя. Росіяни, що перебували тоді під постійною загрозою повного оточення, почали швидко відступати. Це дезорганізувало порядок керування військами, негативно вплинуло на моральний дух солдатів та мирного населення, що опинилося в зоні бойових дій.

Німецько-австрійські війська досягнули в кінці липня 1915 р. залізничну лінію Холм – Люблін – Пулави. Сконцентрована біля Варшави російська армія, щоб уникнути оточення, спішно відступала в напрямі Підляшшя. 4 серпня 1915 р. армія баварського князя

³ Петрій І. Перемишль – галицька твердиня. *Галичина: історія, політика, культура*. Львів; Тернопіль, 2016. Т. 6. Перша світова війна. С. 233–246.

⁴ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вінніпег; Торонто, 1968. С. 135.

Леопольда окупувала Варшаву, а австрійські війська захопили Пулави. Об'єднані німецько-австрійські війська під командуванням фельдмаршала Августа фон Макензена перенесли бої на південну Холмщину і до середини серпня захопили більшу частину її території – у червні Білгорайський і Томашівський, у липні – Грубешівський і Замістський, а в серпні – Холмський повіти. Під час цього наступу великі бої відбулися 25–27 червня 1915 р. неподалік Томашева, в яких росіяни зазнали чергової поразки. Армія Макензена, наступаючи далі у східному напрямі, 30 липня заволоділа Любліном, 1 серпня зайняла Холм, 7 серпня – Любартів, 12 серпня – Сідлець, 14 серпня – Луків⁵.

На південній Волині австро-німецькі війська розпочали наступ проти твердинь Луцька, Рівного й Дубна, з котрих у 1914 р. російські війська вимарширували на здобуття Галичини. 1 вересня 1915 р. під час першого штурму впало укріплене місто Луцьк⁶.

У середині липня 1915 р. німецькі війська під командуванням генерала Ремуса фон Вайрша і князя Леопольда після тривалих боїв на Підляшші 18 серпня перейшли річку Буг в околиці Мельника, прорвали першу лінію оборони біля Берестя, заволоділи Володавкою і 22 серпня захопили Ковель. Після важких боїв біля сіл Кобиляни і Корощин, Берестя 22 серпня взяли німці⁷.

Територія північно-західних українських земель, яку зайняли армії Австро-Угорщини та Німеччини, була чимала – як три чверті Галичини. З тих земель українці заселяли перед війною: у Холмщині (10 тис. кв. км, 460 тис. українців), у Гродненщині (округи Кобрин, Берестя та східна частина округу Більськ, 14 тис. кв. км, 440 тис. українців), на Волині (24 тис. кв. км, 1/2 населення становила 900 тис. населення українців). Таким чином, територія, окупована військами Центральних держав, складала 48 тис. кв. км, а загальна кількість українського населення нараховувала 1,8 млн осіб. «Якби цю територію злучити з територією австрійської України, – писав «Вістник», – повстала би провінція величиною 123 тис. кв. км з 6

⁵ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 140.

⁶ Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник). Відень, 1915. Ч. 29–30. С. 23.

⁷ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 140; Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя... С. 136.

мільйонами українського населення. Ця провінція рівнялася простору Греції або Болгарії»⁸.

Російські війська, що відступали, дотримувалися своєї старої воєнної тактики: втягати ворога вглиб країни, винищуючи все на його шляху. «Грубешівський повіт, – підкреслював Іван Крип'якевич, холмщак за походженням, – південно-східна частина Холмщини робить страшне враження. Родюча країна з високою хліборобською культурою тепер знищена й опустіла. Більшість сіл спалена або знищена... українське населення у великій мірі емігрувало; десятки сіл стоять порожні...

З Підляшшя російська армія гнала перед собою нещасних людей... Козаки підпалювали хати... Горіли цілі села. Люди залишали свої домівки і втікали... ховалися в лісах, щоб повернутися назад у знищені села. Сідлецька губернія, окрім кількох залізничних станцій, практично не знищена, бо дуже швидко відступило російське військо»⁹.

«Околиці над Бугом (йдеться про українські землі східного Підляшшя і Берестейщину), – наголошував І. Крип'якевич, – страшно знищені. Все спалене і зрівняне із землею; здобуток забрало військо, людей пігнало військо. Дороги, якими переходили нещасні, значать могили та хрести, падлина, коні та худоба...»¹⁰.

На Волині знищення очевидець, жовнір, описав так: «Марш іде серед пожарищ і румовищ. Деякі села спалені цілком, на полях догоряють скирти збіжжя. Серед згарищ блудять пси і коти, дріб і свині шукають поживи. Тут і там бачимо якогось старця або каліку, що плаче над руїною хати. Тільки так проявляється життя у пустих волинських селах»¹¹.

За час воєнних дій 1914 р. на Холмщині і Підляшші було зруйновано 87 сіл, знищено 1593 будівлі, в т. ч. 256 житлових будинків, протягом 1914–1915 рр. через прямі воєнні дії на цих теренах зруйновано більш ніж третину селянських господарств¹². На Воли-

⁸ Вістник. 1915. Ч. 47–48. С. 15.

⁹ Там само. Ч. 39–40. С. 1–2.

¹⁰ Там само. Ч. 41–42. С. 3.

¹¹ Там само. С. 4.

¹² Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 140.

ні, за даними російського міністра війни, від середини червня до середини липня 1916 р. зовсім зруйновано 18 місцевостей і знищено 11 тисяч будинків¹³.

Згідно з даними австрійських окупаційних властей, у Білгорайському, Грубешівському та Холмському повітах на початку Першої світової війни нараховувалося 473 116 жителів, а станом на 1916 р. їх залишилося 198 465 осіб, відповідно, вибула 274 651 особа. Отже, кількість мешканців зменшилася на 58 відсотків. Щодо національного складу вибулих немає, але вони наведені за віросповіданням. Найбільше виселено православних, тобто українців. Їхня кількість тут зменшилася на 185 281 особу, або на 92 відсотки. Католиків стало менше на 46 645 осіб, або на 92 відсотки. Таким чином, у кожному з трьох повітів біженцями стали: у Білгорайському – 92,7 %, Грубешівському – 92,3 %, Холмському – 91,3 %¹⁴.

На Волині найбільше виселенців було у Ковельському повіті, з 250 тис. мешканців котрого виїхало коло 180 тис. осіб. У Ковелі з 30 тис. жителів залишилося не більше ніж 2,5 тисячі. З Володимир-Волинського повіту евакуйовано 250 тисяч людей із загального числа 400 тис. жителів, з того найбільше зі самого міста, де з 16 тис. осіб залишилося коло 4 тисячі.

У Дубенському повіті начислено 150 тис. виселенців, що дорівнювало 50 % населення повіту. Найбільше виселено з західних місцевостей повіту, зокрема зі самого Дубна, де залишилася заледве п'ята частина населення.

З Луцького повіту евакуйовано небагато, тільки коло 130 тис. осіб на загальну кількість населення 320 тисяч. У Луцьку, за одними джерелами, залишилося 2,5 тис. мешканців, за іншими – 6 тисяч. У мирний час Луцьк налічував 30 тис. жителів. Всього чотири Волинські повіти мали коло 710 тис. виселенців на загальну кількість 1 120 тис. населення. З Кременецького і Рівненського повітів кількість виселенців набагато менша, адже чимало людей втекло і згодом, коли все заспокоїлося, повернулося додому. Багато виселенців повернулися навіть до околиць, зайнятих австро-німецькими військами. Так що загально беручи

¹³ Вістник. 1916. Ч. 108. С. 486.

¹⁴ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 145.

кількість людей, виселених з Волині, не перевищувала три чверті мільйона¹⁵.

Зазначимо, що виселення українців під час відступу російських військ докорінно змінило пропорції етнічного складу населення окремих українських етнічних земель, як це сталося, наприклад, на користь поляків у Холмщині та Підляшші.

Волинь і Холмщина опинилися під австрійською, а Підляшшя під німецькою окупацією. 6 серпня 1915 р. Союз визволення України видав протест проти варварських дій російського війська на українських землях та насильницького вивезення до Росії населення краю. Союз підкреслював, що цей нелюдський акт може впливати тільки з наміру Росії знищити підстави здійснення українських змагань до національної самостійності. СВУ зазначав, що російські війська, відступаючи, використовували таку ж тактику, як Петро I проти гетьмана Мазепи; вважав це продовженням московської системи пљундровання України та її культури від часу Переяславської угоди у всіх галузях політичного й культурного життя. «За цей жорстокий злочин, – писав І. Крип'якевич, – царат мусить відповісти колись перед історією та українським народом»¹⁶.

Союз визволення України звертався до світової громадськості з проханням засудити ганебні дії росіян, захистити права, культурні здобутки та маєтність українського народу, який змагав до національної свободи та самостійності.

На окупованих українських теренах Центральні держави запровадили військову та цивільну адміністрації. Уся влада в австрійській займанщині підпорядкувалася генерал-губернатору, генералу барону Еріху Діллеру, а в німецькій – генерал-губернатору Гансу фон Безелеру. Посади в цивільній адміністрації займали переважно поляки.

Державною мовою військової команди та її цивільних представників була німецька. Але у відносинах з тутешнім населенням чиновники мусили спілкуватися українською, яка у виключно польських місцевостях заборонялася, як і російська¹⁷. Загальні правила

¹⁵ Вістник. 1916. Ч. 71–72. С. 92–93.

¹⁶ Вістник. 1915. Ч. 39–40. С. 1.

¹⁷ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914–1918. Львів, 1929–1930. Ч. 1–3. С. 231.

забезпечували вживання рідної мови поряд з німецькою в громадських оголошеннях, листах, клопотаннях. Громада сама вибирала мову порядкування й визначала обсяг користування іншою.

Політична програма австро-угорської адміністрації на окупованих українських землях передбачала остаточне встановлення правно-державних відносин по закінченні війни¹⁸. Однак вже тоді Австро-Угорщина, виходячи з австро-польської розв'язки, хотіла адміністративно прилучити Волинь і Холмщину до окупованої території Польського Королівства.

Загальна Українська Рада і Союз визволення України ще в жовтні 1915 р. в меморандумі до австро-угорського уряду виклали позицію українців щодо політично-правового статусу Галичини і відносин в окупованих областях. ЗУР і СВУ чекали від уряду рішення про відокремлення окупованих українських областей від польських, а про будь-яку злуку з ними не було й мови. Висувалися вимоги негайного призначення українських службовців до адміністрації, видання українських часописів, відкриття українських шкіл, упорядкування державного життя згідно з потребами місцевого населення, перенесення в ті області замість польського українського легіону. Тільки у здійсненні цих вимог бачили українські політики «можливість розвіяти побоювання українського населення відносно його будуччини і разом з цим скріпити австрофільський настрій в інших українських областях та цілковито зломити вістря російської пропаганди між українцями»¹⁹.

Союз визволення України вважав, що в інтересах Австро-Угорської монархії до українського населення окупованих земель повинні проявляти щоденну прихильність. Політична зневага українців при наданні переваги польській (на Холмщині – 20 %, Волині – 5–6 %, у Мінській губернії – 4 %) або єврейській (13–17 %) меншостям може стати найбільшою невдачею, яку неодмінно використають росіяни. На думку Союзу, політика австрійського уряду на окупованих землях з врахуванням національно-мовного аспекту добре вплине на українців у Росії.

У заяві СВУ верховному командуванню австро-угорської армії від 7 жовтня 1915 р. відзначалося, що поляки та росіяни вважають

¹⁸ Вістник. 1915. Ч. 43–44. С. 4.

¹⁹ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців... С. 245–246.

місцевих українців різновидністю свого народу. Звичайно, у культурному плані вони відставали від наддніпрянців або галичан. Це пояснювалося насамперед економічним гнітом, російською шкільною та церковною політикою, але попри все українське населення північно-західних областей не сполонізувалося й не зрусифікувалося²⁰.

Союз самостійно та разом із Загальною Українською Радою робив різні заходи для забезпечення розвитку національного життя на окупованих землях. Діячі Союзу поклали великі надії на піднесення національної свідомості й прагнули добитися масового руху, щоб прискорити процес національного відродження. Відновлення культурно-національного життя підпорядковувалося основній ідеї Союзу – державній незалежності України.

У серпні 1915 р. у Львові було засноване «Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих областей», яке підпорядковувалося Загальній Українській Раді та Союзу визволення України. Воно займалося організацією українського культурно-національного життя на Волині та Холмщині, яке очолював Іван Крип'якевич.

Значимо, що Загальна Українська Рада в листі до начальної команди австрійської армії від 11 жовтня 1915 р. домогалася, щоб військова управа вважала цілий обшир утвореної в 1912 р. Холмської губернії українською територією та при створенні окружних команд на цьому терені дотримувалася тільки губерніальної межі, як також поділу на округи з 1912 р. Адже давній губернський і окружний поділ не дотримав національних відносин цієї території й у разі його застосування міг би дошкульно порушити права українського народу. У відповіді начальної команди підкреслювалося, що національна приналежність органів військової управи взагалі не береться до уваги, а військова управа стоїть виключно на австро-угорських позиціях²¹.

Попри застереження української сторони австрійці вважали Холмщину складовою частиною Польського Королівства. Усі старання національних сил відновити українське життя в Холмщині на початковому етапі австрійської окупації не мали бажаного результату, хоч мовні права українців у школі та громадському житті

²⁰ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / Von T. Hornikiewicz. Philadelphia: W. K. Lypynski Ost-Europäischen Forschungs – Institut. 1966. Bd. I. S. 211.

²¹ Вістник. 1916. Ч. 105. С. 437.

забезпечувалися розпорядженнями командування австро-угорської армії. Та насправді нижчі австрійські військові чини не виконували цих розпоряджень і холмщакі постійно жалілися з приводу заборони вживання української мови.

У листі, підписаному криптонімом д. В. О., автор звертав увагу діячів СВУ на те, що всі оголошення в Холмі по-німецьки і по-польськи. «Чей і польська мова не мала жодного публічного доступу в російській території! Чому ж сьогодні в наших містах видно її всюди на урядових оголошеннях, а нашої не видати?» – запитував автор²².

На частині зайнятих українських земель, що перебували під окупацією німецької армії, у цей час теж слабо проявлялися ознаки українського життя. На Підляшші «слідами польських легіонерів» закривалися українські церкви, які перемінювали на костели²³.

Відгукуючись на події, що мали місце на Підляшші, «Ukrainische Nachrichten» писала: «Українці відіграли в історії Польщі незвичайно важливу роль. Сміло можна твердити, що причини упадку Польщі треба шукати в її невмілій політиці супроти українців»²⁴.

СВУ і ЗУР не легко було розвивати будь-яку діяльність на цьому терені з причини його страшного знищення й омолодження та близького розташування до лінії фронту²⁵.

Без огляду на різноманітні перепони з боку поляків, українцям вдавалося зайняти відповідні посади в окупаційній адміністрації. 18 листопада 1915 р. австрійська військова окружна команда призначила головою міста Володимира-Волинського українця-офіцера, гімназійного професора Гната Мартинця. З цього приводу він 12 грудня 1915 р. писав І. Крип'якевичу: «Робота незглядна, бо дуже велика, а мало успішна». Далі він відзначав тяжке становище українців, їх невизначеність щодо майбутньої долі своєї землі, безправність української мови, адже в цілому окрузі діяло тільки чотири українські школи, зовсім не було середніх, а гімназію відібрали поляки.

«Населення пригноблене, стомлене, прибите і темне, – підкреслював Г. Мартинець. – Одна потіха, що не називає себе москалями.

²² Вістник. 1916. Ч. 5–6. С. 43.

²³ Діло (Львів). 1915. 21 жовтня.

²⁴ Вістник. 1915. Ч. 45–46. С. 9.

²⁵ Пам'яткова книжка Союзу визволення України і Календар на 1917 рік. Відень, 1917. С. 383.

Одним словом, сумна доля, а то, мабуть, лише тому, що ми себе так довго звали “русинами”. Одно нам лише шкодить, що кожний боїться, що є вірним сином нашого монарха, а зветься українцем»²⁶.

Національно-культурній праці на Волині перешкождала австрійська військова влада, особливо поляки. Займаючи відповідні адміністративні посади, вони нехтували розпорядженнями австрійської влади про вжиток української мови. У селах поляки-жандарми глумилися з народу, провокували свідомих селян, кажучи їм: «Тепер не буде тут України, лише Польське Королівство»²⁷. «Селяни, – писав М. Гаврилко до М. Волошина, отамана збірної станиці УСС у Відні 20 квітня 1916 р., – навіть бояться виписувати українські часописи. Народ неймовірно застрашений ще москалями, тепер ще гірше боїться і мені не раз говорили: “Як нам тут Польщу заведуть, то хіба нехай таки відразу нас виріжуть, бо ми під Польщею не будемо”»²⁸.

Австрійські військові власті, у всьому потураючи полякам, одночасно забороняли все українське. Так, луцький окружний комендант Урбанський не дозволив поставити аматорам виставу «Наталка Полтавка», вимагаючи перекласти її німецькою або польською мовою, заборонив писати кирилицею вивіски, давати оголошення по-українськи.

М. Гаврилко рішуче вимагав від Бюро культурної допомоги добиватися, щоб до Луцька прислали шкільного інспектора українця, усунули окружного коменданта Урбанського, «дати більше українців, хоч би жандармів на села»²⁹.

Австрійський окружний комендант полковник Домбровицький заборонив українцям Володимира-Волинського заснувати українську школу, проводити в церквах православні та греко-католицькі богослуження, а повідомлення «Городської Управи» повинні були видавати трьома мовами: німецькою, польською та українською.

Перший український часопис на зайнятих землях теж був тримовним: «Lucker Nachrichten – Łuckie Nowości – Луцькі Новини». «Відрадна зміна та, – писав “Вістник”, – що на місці російського

²⁶ Центральний державний історичний архів, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 395. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–2.

²⁷ Там само. Арк. 19.

²⁸ Там само.

²⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 29–31.

тексту дали український, але аж на третьому місці, хоч Волинь чисто українська територія»³⁰.

Національно-культурну працю на Волині почали налагоджувати Українські Січові Стрільці, яких скерували в лютому 1916 р. до австрійських окружних команд для ведення вербункової акції. Згідно з наказом Начальної Команди армії від 29 січня 1916 р. до Володимир-Волинської окружної команди прибув четар УСС Микола Саєвич з кількома стрільцями, до Ковеля – сотник Дмитро Вітовський, а до Луцька – четар Михайло Гаврилко.

Січові Стрільці, об'їжджаючи волинські села, крім вербункової акції, проводили освідомлюючу роботу, виступали перед місцевим населенням, поширювали книжки, газети, засновували школи, а просвітня праця, власне, й стала головною метою стрільців³¹.

«Десять разів більше можна зробити, – писав Д. Вітовський 2 березня 1916 р. М. Волошину, – коли б я мав задачу тільки усвідомлюючу акцію. У вербункові успіхи не вірю і тепер не говорить з мене нічим не оправданий песимізм, але переконання на підставі наочних досвідів. В цім якраз і лежить мильне заложения цілої т. зв. волинської експедиції, що політики, не знаючи зовсім ґрунту тутешнього, на двоє ворожили: як не буде добровольців, то бодай інша робота буде робитися, замість, щоб якраз цілу й одну ку вагу положити на тоту “другу роботу” і поставити справу ясно: висилаємо людей між людей, щоб їх усвідомлювали. Тут ми т. зв. комісари тільки толеровані, не буде нічого з вербунку, то і нас відішлють до дому. А шкода. Людей тутешніх шкода»³².

Думку Д. Вітовського підтверджував й М. Саєвич у листі до І. Крип'якевича від 21 лютого 1916 р.: «Для самої справи вербункової на разі ще нічого не скористали, але все-таки праця піде не даремно. Ми бачили, що нарід цей є дуже податний для просвітньої роботи, лише, на жаль, замало часу тут є»³³.

Важливе місце в тогочасних українсько-польських відносинах та національно-культурній праці на Волині та Холмщині займали

³⁰ Вістник. 1916. Ч. 1–2. С. 15.

³¹ ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 14.

³² ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 6.

³³ ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 5.

церковні справи. У меморіалі від 24 серпня 1915 р., який підготував І. Крип'якевич для Бюро культурної помочі, наголошувалося на відродженні греко-католицької церкви на теренах Холмщини, а в майбутньому – і в окремих місцевостях Литви, Білорусії та Волині. Відновлення її діяльності мало свої політичні підстави: по-перше, традиції церкви ще жили у свідомості населення; по-друге, на той час вона була єдиною найсильнішою українською інституцією, здатною протистояти колонізації Холмщини і здобути її для українства; по-третє, легко втілити організаційний момент через українське духовенство з Галичини; по-четверте, Австрія в 1795–1809 рр. визнала греко-католицьку церкву в Холмщині та приналежність Холмської єпархії до Галицької митрополії.

Для забезпечення політичної сторони справи пропонувалося Загальній Українській Раді та Союзу визволення України утворити «Комітет для церковних справ окупованих земель». Завдання Комітету – підготувати меморіал австрійському урядові про реституцію [відновлення у правовому і майновому становищі – *І. П.*] греко-католицької церкви в Холмщині, дати політичну оцінку роботи церковного комітету краю, що мав складатися з представників Львівської консисторії і кооптованих членів та повинен забезпечувати церковний бік питання.

Крім того, церковний комітет мав збирати статистичний матеріал про колишню Холмську греко-католицьку єпархію, підготувати проект її устрою, а також відповідні меморіали до уряду та Ватикану. Він зобов'язаний був видати українською, як змога, польською та німецькою мовами популярну історію греко-католицької церкви в Холмщині та Галичині, книжку життя святого Йосафата, листівки про відмінності між унією та православ'ям, заклики перейти на унію.

Завданнями Комітету були також збір відомостей про локальні обрядові особливості Греко-Католицької Церкви для місіонерів, розробка детального плану першої духовної місії до Холмщини, а також налагодження контактів з українськими священниками, військовими капеланами, що там перебували, знаходження коштів на місію. Він повинен був вносити скарги до духовних і адміністративних (австрійських і німецьких) властей на польських стрільців, що самочинно захоплювали та перетворювали колишні уніатські церкви на костели, а також сприяти відродженню Варшавської греко-католицької єпархії.

Бюро запропонувало також заснувати видавництво для унійної пропаганди серед холмщаків, вислати духовну місію, відразу взяти під опіку новоутворені греко-католицькі парафії. Що ж до церковної організації Холмщини, то тут, найперше, висувалися такі питання, як вибір вікарія, добір духовенства, видача фондів з Львівської консисторії на початкову організацію та дотацію майбутньої єпархії.

Окремо в Меморіалі ставилося питання про ставлення до римо-католицької церкви та її духовенства, яке мало значний вплив у Холмщині, адже чимало колишніх уніатів прийняло цю віру.

Тому греко-католицькі місіонери мали налагодити добрі відносини з римо-католицьким духовенством, утриматися від публікацій у пресі, поки не будуть засновані парафії та забезпечене майбутнє церкви. Якби римо-католицьке духовенство перешкождало уніатській пропаганді, рекомендувалося внести відповідні подання до політичних і духовних властей.

Належне місце в українському національному відродженні відводилося й православній церкві, зокрема на теренах Волині. Йшлося передусім про толерантність до православних, не примушуючи їх політичним терором переходити на греко-католицизм.

Православна церква, надзвичайно здеморалізована російським правлінням, не була на той час сильною опорою для українства, але мала велику вагу, перш за все як церква загалу людей. Українці наголошували, що завдяки відповідним діям можна провести реорганізацію православної церкви, піднести освіту духовенства, надавши йому українського духу. Українізація церкви на Волині мала якнайпозитивніше вплинути на наддніпрянців.

Виходячи з національних інтересів, для православної церкви мала бути повна толеранція, заборонялася релігійна пропаганда, щоб не дати латинському духовенству розпочати своєї акції, пропонувалося на вищі церковні посади (єпископів, крилошан, благочинних, ігуменів) висувати тільки українців. Головним завданням вважалося введення української мови замість російської в церковній адміністрації, під час проповідей і богослужінь.

До проведення основної реформи шкільництва не рекомендувалося також реорганізовувати церковних шкіл, але обов'язково – ввести українську мову. Усією справою реорганізації православної церкви мав зайнятися Комітет для церковних справ

окупованих земель за участі українського православного духовенства Буковини³⁴.

5 січня 1916 р. Загальна Українська Рада ухвалила резолюцію про доцільність політичного устрою окупованих областей. Це, на думку українських політиків, виходило з інтересів Центральних держав й автохтонного населення цих земель і могло вирішитися тільки за умов суворого дотримання національного принципу. Підкреслювалося, що такі історично та етнографічно українські області, як Холмська губернія, північно-західна Гродненщина, південно-західна Мінщина, якщо не стануть складовими частинами української самостійної держави, то потрібно утворити з них окрему, автономну, державно-правову одиницю в союзі з Центральними державами з вирішальними національно-політичними інтересами корінного населення і забезпеченням прав для інших національних меншостей.

Загальна Українська Рада висловлювала впевненість, що тимчасові дії військових властей не матимуть правового значення для кінцевого полагодження справи, але повинні більше враховувати етнічну й історичну сторону питання, не викликаючи невинуватених претензій серед поляків та розчарувань і побоювань серед українців.

Українські політики змагали до негайного та одночасного вирішення української справи разом з польською, не відкладаючи цього питання на час після закінчення війни.

Загальна Українська Рада і Союз визволення України у зверненнях до Центральних держав наголошували на відокремленні українців від поляків і росіян на своїй території, щоб надати «можливість вільного національного розвитку у своїх напрямках й виконання великого завдання на європейському Сході згідно свого географічного становища, господарських і політичних відносин»³⁵.

Українські організації наголошували, що надання Центральними державами переваги Польщі у східній політиці тільки зміцнить російську позицію, оскільки стримуватиме розвиток українців. Однак втілити в життя ці задуми українським національним силам не вдалося. Холмщина, зокрема етнічно-українські округи Холм, Грубешів і Томашів, попри всі заходи ЗУР і СВУ перед місцевою

³⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 33–36; Україна: культура на спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 294–295.

³⁵ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців... С. 412.

австрійською цивільною адміністрацією та військовою управою, згідно з наказом командування австро-угорської армії від 5 червня 1916 р. була включена до складу Люблінської губернії.

Зрозуміло, що українці не були вдоволені, як поляки улаштувалися на Холмщині. Вони найперше рішуче заперечували «давній польський характер» Холма, а ще більше прагнули, щоб на українській землі було місце для української мови і культури. «Замінити російське панування на польське чи є ціллю їх бажань (поляків)», – запитував «Вістник СВУ»³⁶.

М. Саєвич, отримавши наказ австрійського командування на виїзд Володимир-Волинського комісаріату до Любліна, 16 червня 1916 р. писав з Холма І. Крип'якевичу: «Мимо не дуже корисних для нас під теперішню пору відносин, було би для нас ще велике поле до праці. Але, як відомо, після розпорядження АОК (армійське вище командування) з дня 5 червня 1916 р. прилучено повіти Холмський, Грубешівський і Томашівський до Люблінської губернії і урядово замінено назву на "Chełm"»³⁷.

У наказі Люблінського військового генерал-губернатора від 5 червня 1916 р. про прилучення Холмщини до Польського Королівства підкреслювалося, що коло його діяльності поширювалося у всіх сферах судівництва й адміністрації на всі зайняті австро-угорською армією території Польщі, тобто на округи: Білгорай, Буськ, Холм, Домброва, Грубешів, Янів, Єнджеїв, Кельці, Коньск, Козениці, Красностав, Любартів, Люблін, Мехів, Ново-Радомськ, Пинчів, Пйотрків, Пулави, Олькуш, Опатів, Опочно, Радом, Сандомир, Томашів, Вербник, Влошова, Замостя й анклав Ясна Гора в Ченстохові. Кордони тих округів, оскільки австро-угорська військова адміністрація їх не змінювала, відповідали межам, які були на 1 січня 1912 р. Крім того, військовий генерал-губернатор міг виділити з будь-якого округу і приєднати до сусіднього тодішні граничні громади або частини тих громад після обговорення з зацікавленими громадськими репрезентаціями з метою комунікаційних полегшень³⁸.

Цим наказом в неподільну адміністративну одиницю – область – з'єднувалися три повіти колишньої Холмської губернії з кількісною

³⁶ Вістник. 1916. Ч. 77–78. С. 140.

³⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 43.

³⁸ Вістник. 1916. Ч. 105. С. 434.

перевагою українського населення – Холмський, Грубешівський і Томашівський – з іншими частинами Конгресової Польщі, зайнятими австро-угорськими військами.

«Цей розпорядок, – зазначалося в комунікаті воєнної пресової кватири Люблінського генерал-губернатора, – іде назустріч бажанню з серця польського народу, котрий відчув як удар відлучення Росією Холмщини від Польського Королівства³⁹.

Військовий генерал-губернатор також видав ще три накази щодо поладження громадського життя в австро-угорській окупації. Один з них стосувався покликання місцевих чинників до виконання адміністративних завдань в окупації. Так, начальна команда австро-угорської армії видала 7 червня 1916 р. до генеральної військової губернії в Любліні наказ збільшити довіру між військовою управою й польським населенням, якому в селах і більших містах дозволялися представництва, що мали б достойно, без впливу спеціальних інтересів, репрезентувати власні потреби у військовій управі. З цієї метою залучали тогочасні громадські організації для виборів міських представництв, які мали б впливати на економічне життя населення, а також до певної міри, наскільки це дозволяли інтереси військової управи та правильне ведення справ, обмежувати вплив військової управи на адміністрацію міських громад⁴⁰.

Начальна команда армії 7 червня 1916 р. також вислала до генеральної губернії в Любліні наказ про відновлення товариства «Polska Macierz Szkolna» та надання йому офіційного характеру організації для шкільництва, з дорученням військовим і цивільним органам адміністрації вступати до нього на правах дорадчих членів і попірати його діяльність. Товариство мало стати самостійною організацією. Військова управа закликала вступати до товариства нових членів, щоб воно відповідало австрійському ставленню до польського народу та його змаганням до культурного розвитку⁴¹.

Дальшим поширенням участі населення в шкільництві й забезпечення йому польського характеру було утворення в майбутньому Шкільної Ради для зайнятих областей при Люблінському воєнному генерал-губернаторові. До цієї інституції, завданням котрої

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Вістник. 1916. Ч. 105. С. 434.

було давати вказівки військовому генерал-губернаторству у сфері освіти, виховання й нагляду за шкільництвом, залучати, крім урядових функціонерів, представників католицького, протестантського та єврейського віросповідань (за винятком православного), а також уповноважених міських громад і репрезентантів товариства «Macierz Szkolna»⁴².

Польський політиком сприйняв усі повищі накази Люблінського воєнного генерал-губернатора надзвичайно прихильно, і пояснював їх як остаточне приєднання Холмщини до Польського Королівства та визнання з боку Австро-Угорщини польського характеру цього краю.

З приводу видання начальною командою австро-угорської армії наказів у справі приєднання Холмщини до Польського Королівства, відновлення Шкільної Матиці й покликання місцевих представників до адміністративних завдань окупаційної влади, голова Польського Кола у віденському парламенті Л. Білінський подав 10 червня 1916 р. меморіал австро-угорському прем'єр-міністрові К. Штюргку й міністрові закордонних справ С. Буріану. У ньому, зокрема, зазначалося, що польські політичні кола вже віддавна усвідомлювали, що «їх елементарним національним обов'язком було вказати державним чинникам дороги, які ведуть до позитивного поладження польської справи», адже в останніх часах «у віденських міродатних колах витворився деякий ґрунт для позитивної польської діяльності, наслідки якої заповідалися корисні»⁴³.

Польські політики наголошували, що з ліквідацією російського панування в Польському Королівстві на місці російських вирости нові – українські претензії до Холмщини і Підляшшя. Вони підкреслювали, що з утворенням Холмської губернії українці сподівалися на повстання тут українського руху. Поляки в'їдливо зазначали, що українські провідники дуже помилилися, адже «українців не пам'ятає ні Холмщина, ні Підляшшя, бо їх не було ніколи». Вони звинувачували українців у справі відокремлення Холмщини в 1912 р., їх необґрунтованих претензіях до цієї землі, що виражало їхнє антипольське становище, яке було схоже до москвофільства. Польські політики вважали, що холмська чи підляська справа не існували як національна проблема. Вони глузливо заявляли, що з останніми

⁴² Вістник. 1916. Ч. 105. С. 434.

⁴³ Nowa Reforma (Kraków). 1916. 16 czerwiec.

розпорядженнями начальної команди австро-угорської армії окупаційні власті «схочуть витягти властиві послідовності з факту, що Холмщина є польським і тільки польським краєм»⁴⁴.

«Ідентифікування оборонного становища українців супроти польських заборчих (агресивних) змагань на українських землях з москвофільством, – підкреслював “Вістник СВУ”, – це старий випробуваний спосіб боротьби поляків проти українців»⁴⁵.

Відразу ж після окупації Холмщини австро-угорськими військами поляки почали колонізаційні акції в краю, зокрема взяли ся до організації польського шкільництва. Вже з початком жовтня 1915 р. в Холмському повіті почали поставати одновідділові школи, згодом при них існували вечірні курси для старших. Загалом відкрито 51 школу.

Матеріально допомагати польському шкільництву в Холмщині польську суспільність у Галичині закликала галицьке крайове «Towarzystwo Szkołny Ludowej» в Кракові у відозві: «Краків – Холмщині». У відозві стверджувалося, що «Холмщина, відірвана від матері (йшлося про відділення краю від Королівства у 1912 р.), до неї вертає, що польською була, польською є і польською зістатися мусять». Закінчувалася відозва закликом: «Земляки! Від теперішньої хвили залежить багато, дуже багато. Пам’ятайте, що кожний гріш, зложений на біжучий фонд Холмщини, що кожна книжка, яку звідси вишлемо на Холмщину, це цеголки, з яких виросте непереможна кріпость польщини, ім’я якої – Холмщина»⁴⁶.

Політика Австро-Угорщини зводилася до приєднання цих земель до Польщі, що особливо підкреслювалося у двох листопадових актах 1916 р. З цього приводу українці Волині в заяві до Президії СВУ підтверджували своє право мати власну самостійну державу. На їхню думку, польські претензії щодо українських земель завдали б нового удару народові. «Не хочемо нічого спільного мати з поляками, – говорилося в заяві, – а проти польських затій злучити хоч би найменший клаптик української землі до польської держави перед цілим думаючим і чесним світом рішуче протестуємо...»⁴⁷.

⁴⁴ Вістник. 1916. Ч. 105. С. 435.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. С. 436.

⁴⁷ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців... С. 432.

Союз визволення України видав спеціальний комунікат проти утворення самостійної польської держави і рішуче протестував щодо можливого включення до її складу українських земель Холмщини, Підляшшя і Волині.

На своєму надзвичайному засіданні 6 листопада 1916 р. ЗУР ухвалила резолюцію, в якій категорично заявила проти включення до складу польської держави найменшої частини історично й етнографічно української області. Рада домагалася від Центральних держав, щоб з окупованих українських земель на схід від польського етнографічного кордону й у майбутньому відбитих від Росії утворити самостійну державу в союзі з ними, але з виключенням будь-якого зв'язку з поляками⁴⁸.

Прокламації Центральних держав у польській справі перекреслили всі найскромніші сподівання українців. Проголошення самостійного Польського Королівства 5 листопада 1916 р. без дефінітивного означення кордонів, без будь-якої згадки про українські землі, що разом з польськими перебували під австро-німецькою окупацією і до яких поляки пред'являли претензії і заходилися відразу «ународовлювати», – означало, що Центральні держави схвалювали їхні домагання.

Однак галицькі політики все ще сподівалися, що окуповані північно-західні українські землі, до котрих належала й Холмщина, отримують державно-правову організацію при Центральних державах, і не будуть з'єднані ніякими формами з польськими областями⁴⁹.

Проти листопадових актів 1916 р. рішуче виступали полонені українці в таборах Австрії та Німеччини. Так, в одному з таборів полонених відбулися збори за участі 252 осіб, на яких була прийнята резолюція у справі проголошення самостійності Польщі. У ній підкреслювалося, щоб на зайнятих Центральними державами українських землях без згоди українського народу не вирішувалася його політична доля, не проводилося вербування українців до польської армії, оскільки вони можуть боротися тільки за власну державну ідею, тільки добровільно і в рядах національної армії.

⁴⁸ Вістник. 1916. Ч. 64. С. 729–730.

⁴⁹ Левицький К. Сучасне положення української справи. Вістник. 1917. Ч. 1. С. 19.

Зосібна, полонені вимагали, щоб зайняті українські землі – Холмщина, Полісся і Волинь – не були прилучені до Польщі, домагалися від Центральних держав відкрито підтвердити, що відновлення Польщі не загрожуватиме порушенням національних прав та інтересів українського населення зайнятих земель і щоб ті права та інтереси вже тепер реально забезпечені. Всі свої домагання полонені переслали Союзу визволення України, який мав передати їх урядам Центральних держав⁵⁰.

Заходи Союзу щодо проведення культурно-освітньої діяльності серед населення Холмщини не підтримувала австрійська влада. 7 жовтня 1915 р. Союз звернувся до австрійських військових властей за дозволом видавати українську газету в Ковелі або Холмі. До складу редакції мали ввійти члени Союзу: Є. Любарський-Письменний, І. Крип'якевич, Л. Цегельський, І. Бахтоловський. Радник Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини граф Й. Форгач, відповідаючи на заяву СВУ, писав 12 жовтня 1915 р. представникові міністерства при військовому командуванні в Тешині графу Д. Турну, що з погляду «місцевих політичних обережностей видання українців ніяк не відповідає політичним інтересам, а проти Росії складатиме службовий листок»⁵¹.

У січні 1916 року група мешканців Холма подала клопотання про заснування в місті української школи, яку не відкрили у зв'язку з діями австрійських урядовців-поляків.

Характерним було звернення жителів села Богородичі Грубешівського повіту до СВУ як представників українських національних справ на окупованих землях з проханням вплинути через центральну владу у Відні на місцеві цивільні та військові власті у справі видачі дозволу на відкриття української школи в селі. Союз разом з Українською парламентною репрезентацією 20 серпня 1917 р. звернувся до Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини, щоб їх підтримали з боку армійського командування або адміністрації. Однак це питання так і не владнали до кінця австрійської окупації Холмщини⁵².

Хоч існував спеціальний наказ австро-угорського командування, люблінський генерал-губернатор не дозволив відкрити в межах

⁵⁰ Вістник. 1917. Ч. 1. С. 8–10.

⁵¹ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922... Bd. 1. S. 213.

⁵² Ereignisse in der Ukraine 1914–1922... Bd. 1. S. 226–227.

губернаторства жодної української школи. Ціла Холмщина була заповнена польськими школами. Діячі Союзу усвідомлювали, що перетворення польських народних шкіл на українські надзвичайно важка справа, радили холмщикам добиватися дозволу засновувати приватні українські школи, а Бюро культурної допомоги зобов'язувалося скеровувати туди вчителів і надсилати підручники.

Січові Стрільці, що перебували тут певний час під проводом сотника Коссака, розпочали організацію українських шкіл, але через протести поляків були відкликані з Холмщини.

Таким чином, всі заходи українських репрезентацій щодо забезпечення національних прав українського населення ніколи не мали підтримки з боку австро-угорської влади. «І під цим поглядом, – писав “Вістник”, – нема ніякої різниці між місцевими окупаційними властями в Холмі, Грубешеві, Томашеві, Любліні та центральними властями у Відні»⁵³.

У зв'язку з революційними подіями в Україні, Президія СВУ 2 травня 1917 р. прийняла відповідні ухвали, в яких окремих розділ присвячувався справі окупованих областей. Союз, звертаючись до компетентних чинників Центральних держав та виражаючи волю народу, домагався: припинити насильницьку колонізацію місцевого населення; призначити до управління цими землями прихильних до українців людей, по змозі галичан і буковинців; задовольнити культурні та релігійні потреби українського населення цих округів; вжити заходів для подолання його злиднів, відшкодувавши втрати, завдані окупаційними арміями; надати допомогу і захист евакуйованим в Австрію українцям; відокремити управління українських округів від польських етнічних і здійснити адміністративний поділ за довоєнною, а не теперішньою статистикою, що не враховувала евакуації значної частини українського населення⁵⁴.

Союз неодноразово добивався в урядових чинників Центральних держав дозволу, аби полонені українці проводили культурно-освітню працю серед українців Волині, Холмщини й Підляшшя, що з вогню русифікації потрапили в полум'я колонізації. «Полонені, – наголошував отаман січовиків табору Раштат у Німеччині Микола Шаповал, – не могли залишатись байдужими до гіркого,

⁵³ Вістник. 1917. Ч. 35. С. 545.

⁵⁴ Вістник. 1917. Ч. 19. С. 289–290.

безпомічного становища їхніх братів на Підляшші, Поліссі та Волині, що переживали страшне лихоліття війни, а до того наражені на повне винародовлення поляками, які від перших днів окупації почали зголошувати свої претензії до українських земель»⁵⁵.

Німецькі власті відмовляли запитам СВУ, і лише після впертих, настирливих домагань наприкінці 1916 року вдалося отримати дозвіл для 27 січовиків Першого Запорізького полку імені Тараса Шевченка на чолі з Миколою Шаповалом, які 21 січня 1917 року виїхали з Раштату до Ковеля. Виїжджаючи з табору, січовики склали присягу на вірність українському народові: «Перед Тобою, Україно, і увесь український народ, по старому козацькому звичаю присягаємо: чесно, вірно і хоробро служити Тобі, Україно, під цим прапором. Під ним усіма силами боронити Тебе, не спускати прапора в жодному випадкові; з ворогом ніколи не входитьи в змову: лише завжди хоробро його поборювати і, взагалі, поводитися так, як славному січовому товариству годиться; жити і діяти чесно і з честю вмерти. Так нам допоможи, Боже і весь український народ!»⁵⁶.

У Ковелі, що перебував під австрійською окупацією, спроби січовиків приступити до роботи на культурно-освітній ниві зазнали невдачі. М. Шаповал писав: «Невидима польська рука серед австрійців перечеркувала всі наші заходи». Після двох місяців зволікань січовики перебралися до міста Біла на Підляшші. У квітні – на початку травня 1917 р. сюди прибуло ще понад 200 козаків з таборів військовополонених у Німеччині. Але й тут з великими труднощами тільки в середині травня отримано дозвіл від німецької адміністрації на ведення роботи. Січовики роз'їхалися по повітах Підляшшя і Полісся: Радинь, Володава, Парчів, Берестя, Кобрин, Чесанів, Дрогичин і Пінськ.

23 червня з'явилося перше число часопису «Рідне Слово» у Білій, тираж якого у листопаді досягнув 2 тис. примірників⁵⁷. Редактором часопису був М. Соловейчук, керівником друкарських справ – Степан Кордуба, а обов'язки експедитора виконував М. Усенко⁵⁸.

⁵⁵ Шаповал Н. Українська культурна праця на Підляшшю й Поліссю. *Вістник*. 1917. Ч. 48. С. 758.

⁵⁶ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 211–212.

⁵⁷ *Вістник*. 1917. Ч. 48. С. 758.

⁵⁸ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя... С. 143.

Організована в Білій Українська Громада як громадська установа охоплювала понад 300 народних працівників національно-просвітньої роботи на Підляшші та Поліссі, відповідала за цілість праці, ухвалювала відповідні політичні рішення. Головою Громади був М. Шаповал, заступником і секретарем Я. Тарасовський, а членами управи – скарбник Громади А. Савчук, голова Шкільної Ради Д. Оляничин, її секретар Т. Черниговець, редактор «Рідного Слова» М. Соловейчук, книгар Богатченко.

26 листопада 1917 р. на засіданні Української Громади обговорювались нападки російського генерального штабу на Союз визволення України, а також прийнято резолюції, в яких рекомендувалося не звертати уваги на ворожі інсинуації, а продовжувати роботу на славу і щастя рідного народу⁵⁹.

У Білій була створена видавнича спілка, працювали друкарня і книгарня, в якій продавали українські видання, в т. ч. і СВУ⁶⁰.

Організації українського життя на окупованих землях чинили сильний опір поляки. «Як тільки почалася національна-освідомлююча українська праця на землях північно-західної України, – відзначав М. Шаповал, – так відразу польські газети підняли гвалт і закричали про “рятунок”. Майже щодня можна було вичитати щось з польських газет, наприклад, про українську офензиву проти Польщі, обсадження польських діличних земель пройдисвітами-зайдами, залив польських сіл гайдамацькими агітаторами, рекрутацію до українського легіону під страх відправки місцевих парубків на примусову роботу в Пруси, про спілку українців з німцями та ін.»⁶¹

Вони все більше претендували на прилучення цих земель до польської держави, особливо після утворення Тимчасовим урядом Росії 30 березня 1917 р. Ліквідаційної комісії Царства Польського, під юрисдикцію якої віддавали землі Холмщини і Підляшшя. Проти цього виступали холмщакки і підлящани, яких доля розкидала по різних кутках російської імперії. Вони бажали возз'єднання своїх земель з Україною. У Києві, Москві, Петрограді, Костромі, Новочеркаську та інших містах відбувалися масові збори, на яких приймалися тисячі протестів до Генерального Секретаріату України

⁵⁹ Рідне Слово (Біла). 1917. 26 листопада.

⁶⁰ Там само. 18 серпня.

⁶¹ Шаповал Н. Українська культурна праця... С. 757.

проти незаконного рішення Тимчасового уряду, який, намагаючись задовольнити вимоги польських політиків, визнав право поляків на самовизначення та створення незалежної польської держави в межах усіх територій, де поляки становили більшість. Декретом від 5 березня 1917 р. Тимчасовий уряд скасував закони від 1912 р. про створення Холмської губернії і від 5 березня 1915 р. про адміністративно-територіальне підпорядкування Київському генерал-губернаторству, внаслідок чого Холмська губернія втрачала особливий статус у складі Росії за межами польської етнічної території. Такі рішення Тимчасового уряду викликали обурення українців краю.

Численні збори виселенців-холмщаків у Росії у квітні – липні 1917 р. у Тамбовській, Воронежській, Орловській, Рязанській, Самарській, Оренбурзькій, Уфимській, Сибірській губерніях, у містах Костромі, Тамбові, Бердянську, Самарі та інших місцях ухвалювали рішення, лейтмотивом яких було: «Щоб Холмщина і Підляшшя як споконвічні українські землі були відокремлені від Царства Польського та приєднані до рідної України»⁶².

Висловлювали свій рішучий протест проти польських претензій до Надбужанського краю полонені холмщаків в таборах Австро-Угорщини і Німеччини. Так, полонені табору Зальцведель заявляли: «Ще не затихла світова пожежа, ще гудуть гармати, вам, поляки, ще тільки почала всміхатися доля, а ви вже кричете чорними круками над нашою многостраждальною Холмщиною й, радіючи чужому нещастю, називаєте її польським краєм, а страждущий народ – поляками. Дякуємо вам, шановні сусіди, за вашу багаторічну «опіку» над нашою Холмщиною й її народом і рішуче заявляємо, що ми частина 35-мільйонного українського народу; нам дорога його слава, героїчна історія, його невичерпна, багата народна пісня, його стара культура, котру не змогли задушити на протязі соток літ ні ви, ні наші «добрі» сусіди-москалі.

Ще раз звертаємося до вас, панове поляки. Геть руки від нашої Рідної Країни! Ми не хочемо бути погноєм для вашої «панської» культури, ми не хочемо, щоб ви бенкетували на руїнах славного колись Володимиро-Галицького князівства та, щоб Холм – столиця могутнього нашого короля Данила був осередком чужої, ворожої

⁶² Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 187–193.

нам культури. Ми хочемо самі бути господарями у своїй хаті, ми хочемо вільної України!»⁶³.

Військовополонені холмщаки табору Дунасерадагель в Угорщині «енергійно протестували проти такої великої несправедливості, якою є прилучення Холмщини до Польського Королівства. Поляки не мають найменшого права претендувати на посідання Холмщини, не мають також і права називати її польським краєм, як Росія не може називати Польщі “руським” краєм. Передусім народність Холмщини чисто українська, тільки по фільварках живуть такі, що говорять по-польськи, з них дехто спольщені українці.

Ми тут, у далекій неволі можемо тільки обурюватися й протестувати проти ваших утисків, які чините над українцями. Ми протестуємо та повторюємо ще раз: ви, поляки, не маєте права претендувати на посідання Холмщини, вона була, є і буде українським краєм»⁶⁴.

Союз визволення України оголосив спеціальний комунікат проти пропозицій польської делегації австро-угорському урядові приєднати Волинь і українські повіти Холмщини – Холмський, Грубешівський, Томашівський до Польщі. Політичні кола Центральних держав знехтували правами і волею українців, які становили тут абсолютну більшість, і не раз рішуче заявляли проти будь-яких польських претензій на ці землі та виразно висловлювалися за приналежність до України⁶⁵.

Апогеєм цього руху став всенародний з'їзд Холмщини, який відбувся 7–12 вересня 1917 р. в Києві, у приміщенні Педагогічного музею, де засідала Центральна Рада. На ньому 276 делегатів представляли 300 тис. українців, біженців Холмської губернії, розкиданих у різних частинах України та Росії. Відкриваючи збори, протоієрей Антін Матеюк у вступному слові підкреслив: «Зібрались ми, ніби на свято до Холма, але різниця велика. Ми прийшли сюди, як каліки, простягаючи руки без рідної землі. Якби Холмський король Данило встав з гробу і з'явився серед нас – заплакав би в купі з нами, сказавши: “Те, що я поставив високо, впало!”. У той час як поляки кажуть, що Холмщина – то польська земля, – тільки Україна і Центральна Рада

⁶³ Вільне Слово (Зальцведель). 1917. 5 травня.

⁶⁴ Вістник. 1917. Ч. 16. С. 254.

⁶⁵ Вістник політики, літератури й життя (далі – Вістник політики). Відень. 1918. Ч. 1–2. С. 22–23.

простягають до нас руку, ми повинні сказати: “Ні!”. Ми ж тут заявляємо, що в нас б’ється серце до холмської землі і ми її нізащо не проміняємо. Ми повинні відбудувати наше розбите святее святих»⁶⁶.

До учасників з’їзду з привітанням звернувся Голова Центральної Ради М. Грушевський. Він повідомив делегатів з’їзду, що на ім’я Центральної Ради надходять численні протести проти прилучення Холмщини до Польщі. Справа приєднання краю до України обговорюватиметься на засіданні Генерального Секретаріату. В кінці М. Грушевський вказав на те, що він сам уродженець Холма та свого часу протестував проти приєднання Холмщини до Польщі⁶⁷.

З’їзд прийняв ухвали про етнічну спільність та історичні корені холмщаків з цілим українським народом, про приналежність краю до України, а не до Польщі. Делегати на з’їзді під час виступів висловлювалися щодо подальшої долі краю в душі національного самовизначення. З’їзд прийняв кілька важливих ухвал. В одній із них, зокрема, підкреслювалося: по-перше, нарід холмський визнав себе українським; по-друге, його доля повинна бути спільна з долею всього українського народу; по-третє, Холмська губернія ні в якому разі не може бути прилучена до Польщі, а її потрібно долучити до автономної України в межах федеративної Російської республіки і тепер же потрібно віддати її під управління Центральної Ради і Генерального Секретаріату.

З’їзд рішуче протестував проти дій Ліквідаційної комісії Польського Королівства, яка займалася ліквідацією Холмської губернії, адже ні формально, ні етнографічно губернія до Польщі не належала, а також просив Центральну Раду та Тимчасовий уряд ввести до складу Ліквідаційної комісії делегата від Холмщини для захисту холмських українців, що залишилися в окупованому краю, і оборони справи Холмщини при ліквідації деяких холмських спільних з поляками установ⁶⁸.

З’їзд вибрав Холмський губернський виконавчий комітет як складову частину державного апарату України на чолі з Олександром Василенком. Старий російський комітет, евакуйований до Казані, зовсім не займався проблемами виселенців і був ліквідований. Комісаром Холмської губернії обрано Костянтина Лоського,

⁶⁶ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя... С. 151.

⁶⁷ Вістник. 1917. Ч. 47. С. 750.

⁶⁸ Там само. Ч. 49. С. 783.

який до війни тут працював і добре знав проблеми краю. Представником до Ліквідаційної комісії Польського Королівства запропоновано протоієрея Михайла Корниловича. Водночас з'явилося повноважне представництво холмщаків в Центральній Раді: делегатами були обрані Семен Любарський, Антін Павлюк, Антін Матеюк, Олександр Василенко, Іван Дуда, Тимофій Олесюк, Михайло Шкетин, Олександр Романюк⁶⁹.

Це було вперше в новітній історії Холмщини, коли вона вибрала свою власну адміністрацію й представництво до українського парламенту.

Ухвали з'їзду одностайно підтримали також ті холмщаци й підлящани, котрі не мали в ньому представництва, їх схвалила Центральна Рада й Генеральний Секретаріат. У результаті Мала Рада 27 листопада 1917 р. ухвалила постанову про недопустимість насильного відірвання українських частин Холмщини, Підляшшя і Волині від УНР, а пленум Центральної Ради зобов'язав Генеральний Секретаріат до виконання документа⁷⁰.

25 листопада 1917 р. в Педагогічному Музеї в Києві відбулося численне віче галичан і буковинців, що перебували тоді у столиці, проти прилучення українських земель до Польщі. Представники українських партій соціалістів-революціонерів, соціалістів-федералістів і соціал-демократів в тій справі зробили заяву. Учасники віча на основі найповнішого самовизначення українського народу домагалися злучення всіх українських земель в одну цілість, що забезпечило б українцям якнайбільший розвиток економічного, культурного і політичного життя. Вони вітали Українську Народну Республіку як вже dokonаний факт самовизначення українського народу, як таку державну форму, в якій українське селянство й робітництво зможе обороняти свої інтереси. Віче 1) висловило свій протест проти приєднання галицько-буковинського краю до Польського Королівства й визнавало це фактом насильства австрійсько-польського імперіалізму; 2) протестувало проти будь-якої злуки Галичини і Буковини з Польщею незважаючи на те, чи вона буде самостійною державою, чи австрійською провінцією чи автономною Галичиною; 3) заявляло

⁶⁹ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 198.

⁷⁰ Вістник. 1917. Ч. 53. С. 847.

повну солідарність із заявою УНР про Волинь, Холмщину і Підляшшя, приєднувалося до домагань українців тих теренів про прилучення до Української Республіки; 4) зверталось до всіх галицьких українців по обидві сторони бойової лінії стати до якнайрішучішої боротьби проти австро-польського панування; апелювало до 5) Центральної Ради, щоб вона своїм авторитетом і спроможністю підтримала всі домагання українців, 6) представників міжнародного соціалізму – щоб ті домагалися такого упорядкування міжнаціональних відносин, аби не було панівних і поневолених націй і Україна стала рівноправним членом Європейської федерації, і 7) до делегатів майбутнього мирного конгресу – щоб українські представники могли виявляти волю українського народу⁷¹.

Галичани з самого початку австро-німецької окупації північно-західних українських областей завжди ставали на захист політичних і національно-культурних прав населення цих теренів. Вони рішуче протестували проти приєднання трьох українських повітів (Холмського, Грубешівського і Томашівського) до Люблінського генерал-губернаторства, нагальної колонізаційної політики супроти українців. Адже згідно з наказом Начальної команди 2-ї австро-угорської армії від 22 вересня 1916 р. українському населенню забезпечувалися мовні права у школі та суспільному житті. Однак жодної української школи на Холмщині не було відкрито, всі адміністративні установи зайняли майже виключно поляки, які з українським населенням спілкувалися лише по-польськи.

Тому 19 грудня 1917 р. українські послы віденського парламенту – Євген Петрушевич, Лев Бачинський і Євген Левицький внесли інтерпеляцію (запит) до прем'єр-міністра, міністра краєвої оборони Австро-Угорщини і на засідання австрійської палати послів у справі скасування прав української мови в окупованих нею українських землях та намірів щодо можливого прилучення цих земель до проєктованої Польської держави. Підставою для появи такого запиту стала публікація у краківському часописі «Czas» від 12 грудня 1917 р., у якій йшлося про «відхилення наказу про застереження на Холмщині привілеїв (sic!) української мови», а також подано «знаменну і категоричну заяву в справі холмської землі, яку надало австрійське міністерство закордонних справ польській холмській делегації, що прибула

⁷¹ Вістник. 1917. Ч. 53. С. 847–848.

до Відня з метою упорядкування адміністративних відносин на Холмщині – землі, котра частково підпорядковувалася Люблінському генерал-губернаторові, а частково військовому командуванню». Тому поляки побоювалися, що це могло створити для них політичний прецедент (наперед вирішити їхню долю). Міністерство заспокоїло такі побоювання поляків, заявивши, що цей адміністративний поділ має перехідний характер і буде відразу ж скасований, щойно це стане можливо з військового погляду. Отже, міністерство дало зрозуміти полякам, що Холмщину остаточно приєднають до Польського Королівства.

У такий спосіб місцеві поляки й австро-угорська окупаційна влада підготовляла анексію пограничних українських земель, використовуючи тогочасну ситуацію. Адже переважна більшість місцевого українського населення була примусово виселена, перебувала поза межами краю і не могла на місці стати на захист своїх прав.

«Така політика австро-угорських властей в окупованих українських землях, – підкреслювали галицькі українські послы, – є не тільки порушенням національних прав українського народу, але явно суперечить проголошеним засадам, які є основою мирних переговорів, що тепер ведуться».

Галицькі послы прагнули в'язнити в австро-угорських урядових колах, чи є наміри створити спільну адміністрацію в окупованих українських землях, чим оправдовується скасування прав української мови у Холмському, Грубешівському і Томашівському повітах та вірогідність остаточного приєднання цих повітів до Польського Королівства⁷².

Подібна ситуація була й на Волині. У грудні 1917 р. Польське Коло (Koło Polskie) постаралося, щоб до Відня прибула делегація від польського населення з Волині й провела наради з провідниками Кола. Вона була на аудієнції в міністра закордонних справ Австро-Угорщини О. Черніна і представила йому домагання польського населення Волині – злучитися з Польщею⁷³.

Крім того, у грудня 1917 р. польські емісари на Холмщині, Підляшші та в окупованих частинах Волині збирали підписи населення за приєднання цих земель до майбутньої Польської держави, щоб в такий спосіб вплинути на процес мирних переговорів у Бересті

⁷² Вістник політики. 1918. Ч. 1–2. С. 19.

⁷³ Левицький К. Історія визвольних змагань... С. 651–652.

на користь польських анексійних планів. Українська парламентарна репрезентація у Відні з цього приводу 23 грудня 1917 р. подала відповідний запит до міністерства закордонних справ Австро-Угорщини проти цієї агітації поляків, які використовували відсутність більшої частини евакуйованого або вивезеного українського місцевого населення, і просила передати цей протест телеграфом до Берестя міністрові О. Черніну⁷⁴.

Уряд УНР, згідно з чіткою і послідовною позицією М. Грушевського, твердо відстоював питання Холмщини й Підляшшя на мирних переговорах у Бересті-Литовському, в результаті яких за договором 9 лютого 1918 р. ці землі офіційно увійшли до складу УНР.

По-різному сприйняли Берестейський мир українці та поляки. Так, збори двохсот найвідоміших українських діячів, що відбулися у Львові 12 лютого 1918 р., одностайно підтримали акт про приєднання Холмщини і Підляшшя до УНР, засудили безпідставні претензії та посягання поляків на будь-яку частину українських земель⁷⁵.

Народний Комітет національно-демократичної партії на засіданні 13 лютого 1918 р. з нагоди підписання Берестейського договору ухвалив заяву, в якій вітав остаточне признание самостійності України державами Почв'їрного союзу, повернення прастарих українських земель Холмщини і Підляшшя до УНР і висловив домагання українців «визволити українську Галичину з польського панування через реституцію української корони Данила»⁷⁶.

І. Крип'якевич, обґрунтовуючи справедливність рішень у Бересті, зазначав: «Сповнилося наше давнє домагання, щоб одна з історичних частин Української держави повернулася до нас і нерозривно була зв'язана з Україною. Звершилася побідно боротьба, котру від століть вів наш народ на своїх західних окраїнах. Холмщина була такою визначною етнографічною і культурною індивідуальністю, що навіть по прилученню до Польщі не заперечувано її приналежності до українських земель. При всіх важких перепонах, які принесло чуже панування, Холмщина довге століття задержувала свій давній національний характер... Прилучена до Польщі Холмщина стала тереном боротьби не за свою окремішність, а за чужі справи й ідеали. Вели

⁷⁴ Вістник. 1917. Ч. 53. С. 848.

⁷⁵ Українське Слово (Львів). 1918. 14, 24 лютого.

⁷⁶ Діло (Львів). 1918. 15 лютого.

тут свої змагання Варшава і Петербург, римське католицитво і православ'я, колонізація і русифікація. Так повстало “Холмське питання”⁷⁷.

Зрозуміло, що Берестейський договір завдав полякам сильного удару. Всі польські партії та політичні течії протестували проти нього, боячись, щоб їх не звинуватили в національній зраді. Уряд Регенської Ради Я. Кухаржевського подав у відставку, австрофільськи настроєні галицькі консерватори надіслали цісареві Карлові I своє признание, одноголосно запротестували Польські Кола в парламентах Відня та Берліна. 13 лютого 1918 р. Регентська Рада у відозві «До польського народу» виступила проти нового розбору Польщі, відмовлялася визнавати рішення Берестейського договору і загаврувала його як акт перемоги противника⁷⁸.

«Польський табір, – наголошувало “Діло”, – знову входить в гостру стадію своєї періодичної екзальтації зі всіма її звичними, традиційними зверхніми бутафоріями; з чорними обвідками на часописах, з повними трагічного жесту заявами, з відкликаними представниками в театрах і кіно та іншими, так добре нам відомими маніфестаціями, до яких цей наділений визначними акторськими здібностями народ готовий кожної хвили»⁷⁹.

12 лютого 1918 р. в Кракові утворено Комітет представників політичних партій, який, по суті, став центральною об'єднуючою інституцією. Він організував акції протесту проти Берестейського трактату. У Польському Королівстві та Галичині прокотилася хвиля протестаційних страйків і маніфестацій.

У багатьох містах, містечках і селах Холмщини та Підляшшя різні польські політичні партії, товариства, спілки проводили численні збори, організували віча протесту проти Берестейських ухвал, суть яких зводилася до засудження політики Центральних держав стосовно поляків, висловлювалися протести проти приєднання Холмщини і Підляшшя до УНР. Лише в Грубешівському і Холмському повітах у протестаційних маніфестаціях взяло участь понад 24 тис. осіб польської національності⁸⁰.

⁷⁷ Діло (Львів). 1918. 14 лютого.

⁷⁸ Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924. Warszawa; Kraków, 1924. S. 113.

⁷⁹ Діло. 1918. 12 лютого.

⁸⁰ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 218.

Товариство народних шкіл Кетського повіту на Підляшші від імені 40-тисячного польського населення краю протестувало проти приєднання Підляшшя до УНР. Воно солідаризувалося з протестами інших польських дільниць і всіх поляків проти «нечуваного попертя всіх людських прав, злочинної таємної дипломатії за 4-й розбір Польщі», вважало вирішення долі Польщі без поляків «ганебним викликом культурі ХХ століття». Товариство вважало, що Коло Польське зобов'язане протівитися ратифікації Берестейського договору австро-угорським урядом, як «нечуваному злочину і чудовищному насильству»⁸¹.

Підпільний польський часопис «Komunikat» давав такі вказівки для протестуючих: «Головні факти: одно- або кількадечний страйк, пасивний опір стосовно бажань, указів і звернень окупаційних властей, протести зірвання відносин з боку міських рад, сеймиків та інституцій, відмова чиновників виконувати будь-які розпорядження і накази гмінних урядів, влаштування багатолюдних демонстрацій, роззброєння жандармів і солдатів». Бували окремі випадки, коли австрійська окупаційна влада пасувала перед демонстрантами, чиновники не виконували службових обов'язків, відмовлялися підкорятися наказам війська, висланого для придушення виступів⁸².

Все це ще раз підкреслювало, що австрійська державна влада втрачала важелі управління, а її інституції у вирішальний момент не відкликнуться на заклик Австрійської держави, а підуть за покликом польських політиків.

Щодо становища, яке склалося на Холмщині, «Вістник політики, літератури й життя» повідомляв: «Поляки готувалися 10–12 березня 1918 р. влаштувати українцям на Холмщині Варфоломіївську ніч. Справа була вже зовсім налагоджена, видрукувано й порозліплювано на польських будинках написи: “*Тi mieszka rodzina polska*” [тут живе польська родина – *І. П.*]. Довідавшись про це, німецький головнокомандувач Лінзінген вжив енергійних заходів, арештував верховодів, розставив військо й таким чином відвернув цю страшну криваву справу».

⁸¹ ЦДІАЛ України. Ф. 717. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1.

⁸² Holzer J., Molenda J. *Polska w pierwszej wojnie światowej*. Warszawa, 1966. S. 297–298.

У південній Холмщині з більшою кількістю польського населення українці зазнавали нечуваних знущань, від чого, як писала «Нова Рада», «волосяя догори підіймається». На Підляшші, яке входило до сфери німецької окупації, українська справа була поставлена краще, але й тут український народ почував «себе на своїй, та не у своїй землі»⁸³.

Після підписання Берестейського мирного договору Рада народних комісарів УНР 15 лютого 1918 р. прийняла рішення заснувати на Холмщині та Підляшші українську адміністрацію. Відповідно до нової адміністративно-територіальної системи Центральна Рада законом про поділ України на землі від 6 березня 1918 р. надала Підляшшю статус окремої землі з центром у Бересті. Це рішення уряд погодив з німецькою окупаційною владою.

Губерніальним комісаром Холмщини і Підляшшя Центральна Рада 1 березня 1918 р. призначила Олександра Скорописа-Йолтуховського, члена президії СВУ. Він замінив на цій посаді К. Лоського, який 18 грудня 1917 р. був призначений директором канцелярії Секретаріату міжнародних справ. О. Скорописа-Йолтуховського добре знали в німецьких політичних і військових колах, адже він три роки працював у таборах військовополонених українців у Німеччині і знав підхід до німців. Тому український уряд сподівався, що всі труднощі, пов'язані зі встановленням адміністрації на окупованих німцями теренах, будуть успішно подолані. Повідомляючи членів Холмського губернського виконавчого комітету про призначення Скорописа-Йолтуховського, голова Центральної Ради М. Грушевський одночасно доручив комітетові підібрати кадри в адміністрацію цих земель⁸⁴.

Наприкінці квітня 1918 р. за погодженням з Холмським комітетом і М. Грушевським до Берестя – місця осідку губернського комісара, в його розпорядження була вислана перша група холмщаків, майбутніх урядовців. Тепер загальне керівництво комісаріату здійснювали О. Скоропис-Йолтуховський та його заступник О. Донець. Питаннями продовольства до часу остаточного звільнення Холмщини та Підляшшя займався Антін Васиньчук; культурно-освітніми справами – Карпо Дмитріюк зі своїм заступником Тимішем Олесіюком; медичну опіку здійснював лікар Василь Дмитріюк;

⁸³ Нова Рада (Київ). 1918. 6 квітня.

⁸⁴ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя... С. 171–172.

релігійними питаннями спочатку займалися Віктор Козловський і Михайло Кіт, потім О. Мільков; судівництво мав організувати Володимир Креницький. Крім них, у штаті комісаріату були завідувач друкарні Микола Макарук, редактор Вісника Холмського губернського староства Павло Базилевич, діловод канцелярії Яків Войтюк, його помічники Микола Соловейчук і Андрій Савчук. Повітовими комісарами працювали Федір Яцина і Антін Кочубинський, а повітовим старостою в Білій Володавського повіту – Степан Кордуба⁸⁵.

Умови праці були надзвичайно важкі. Влада комісара поширювалася тільки на Холмщину і Підляшшя, а окуповані частини Волині – Ковельський і Володимир-Волинський повіти – залишалися зовсім без українського заступництва. В частині німецької окупації велася підготовча робота до перебрання адміністративної влади, головним чином у церковній та шкільній сферах, а також у справі повернення біженців. Австрійська окупаційна влада не признавала комісаріату і не допускала його діяльності на Холмщині, де всіяко підтримувала поляків, мотивуючи це тим, що Берестейський договір ще не ратифікований і остаточно не встановлені кордони Української держави.

«Весь край зруйнований, – наголошував О. Скоропис-Йолтуховський на засіданні Ради Міністрів 13 квітня 1918 р., – руїна, особливо в австрійській частині, іде далі; ліс зрубують і вивозять; в селах лишилося по 5–7 коней (то найбільше); на комісаріаті лежить велика моральна відповідальність, але немає жодної реальної можливості захистити інтереси населення»⁸⁶.

За часів гетьманату П. Скоропадського докладалося чимало зусиль для забезпечення повного злиття Холмщини й Підляшшя з Україною. На вимогу делегації, яку очолював голова Холмського губернського комітету О. Василенко, гетьман погодився залишити на посаді губернського комісара О. Скорописа-Йолтуховського. З цього приводу «Рідне Слово» зазначало: «Українське правительство, іменуючи п. Скорописа-Йолтуховського комісаром нашого краю, мало на увазі дотеперішні його заслуги для Української справи взагалі, а зокрема для нашого краю, зі становищем якого він якнайкраще

⁸⁵ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 214; Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя... С. 361.

⁸⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х т. Київ, 1997. Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. С. 276.

ознайомлений». На комісара чекала велика праця – зруйновані села, порожні школи та церкви; тисячі виселенців по обидві сторони фронту прагнули повернення додому. На жаль, влада комісара була дуже обмежена. Крім культурно-просвітніх справ, вся адміністрація краю залишалася поки що в руках німецьких і австрійських окупаційних влад. «Маємо, однак, надію, – писав часопис, – що в короткім часі круг ділання українського краевого комісара пошириться і він зможе розвинути всі свої сили на користь нашого краю»⁸⁷.

У Холмі 12 серпня 1918 р. виник громадський український національний орган під назвою «Краєва економічна нарада українців» на чолі з А. Васиньчуком, що мав захищати економічні інтереси населення цілої Холмщини і Підляшшя. При «наradі» було відкрито бюро праці для пошуку відповідних посад особам, що повернулися, «Біженський Український Банк», основний капітал якого тоді нараховував 100 тис. крб. Почалася організація по українських селах кооперативних крамниць та початкових шкіл. У самому Холмі планувалося відкриття чотирикласної української мішаної гімназії. У Бересті утворено «Просвіту», а також відкрито велику українську книгарню з філією в Ковелі⁸⁸.

Тим часом становище населення краю було трагічним. Поляки інтенсивно проводили акції, спрямовані на полонізацію *per fas et nefas* [через закон і беззаконня – *І. П.*] Холмщини і Підляшшя, щоб якнайдалі своєю експансією пересунути східний кордон.

Польській експансії утруднював шлях український народ, який треба було за всяку ціну усунути, особливо в Холмщині. Однак досягнути цього можна було тільки насильницькими діями, а саме незаконною евакуацією населення, що залишилося, конфіскацією майна втікачів і евакуйованих, полонізацією шкіл, переслідуванням унії, пограбуванням і знищенням українських пам'ятників культури.

Тому поляки робили все можливе, щоб посилити на Холмщині польський вплив. Насаджували осадників на тимчасово залишених українських землях, ревіндукували церкви, забороняли організувати школи, не допустили греко-католицького єпископа Боцяна і губерньського комісара Скорописа-Йолтуховського⁸⁹.

⁸⁷ Рідне Слово. 1918. 6 квітня.

⁸⁸ Патер І. Союз визволення України... С. 218.

⁸⁹ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя... С. 177.

Українська гетьманська влада намагалася обстоювати право Української держави на холмсько-підляські землі. Згодом гетьман Павло Скоропадський у своїх спогадах про українсько-польський спір за ці терени писав: «З поляками ми мали тоді одне питання, при чому не вирішене для обох сторін. Це питання про Холмщину. Поляки наполягали на тому, що цей край мусить бути їхній цілком, українці, навпаки, що Холмщина повинна належати Україні. Якщо цю справу розглядати з етнографічного погляду, то здавалось би, що північну частину вартувало б відпустити Польщі, але за те вся середня і південна частина, населення якої українське, повинна належати нам. Поляки хотіли, щоб наш кордон проходив по Бузі. Я рішуче висловився проти цього. Австрія через свою внутрішню політику змушена була підтримувати поляків, в останній період у вирішенні цього питання вона знаходилася на боці поляків. Граф Форгач (в той час посол Австро-Угорщини в Україні) передо мною наполягав, але я не йшов назустріч його домаганням»⁹⁰.

Міністерство закордонних справ України 12 червня 1918 р. надіслало австро-угорському урядові ноту, в якій підкреслювалося, що згідно з Берестейським договором і додатковим протоколом між Україною і Австро-Угорщиною від 4 березня 1918 р. Холмщина і Підляшшя належать до України. Залишалось остаточно не розв'язаним тільки питання кордонів між Україною і Польщею в межах Холмщини. Це питання повинна вирішити спеціальна комісія на підставі етнографічних даних і волевиявлення населення краю.

У ноті вказувалося на порушення Австро-Угорщиною мирного договору, на зміну статусу-кво Холмщини на користь Польщі, недопущення комісара України до виконання своїх обов'язків, обрання до Польської Регентської Ради у Замостському, Красноставському, Білгорайському і Грубешівському повітах тільки поляків, видання холмщакам паспортів, в яких було завірено польське громадянство.

Український уряд висловлював надію, що австро-угорська влада скасує заведені на території Холмщини польські порядки, приступить до негайного повернення всіх мешканців, вивезених з краю під час війни, і припинить імміграцію поляків⁹¹.

⁹⁰ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. С. 268.

⁹¹ Патер І. Союз визволення України... С. 218–219.

15 червня 1918 р. Холмський Виконавчий Комітет опублікував протест проти порушення поляками умов Берестейського мирного договору стосовно визначення українсько-польського кордону в Холмщині. Через дипломатичні заходи у Відні поляки спробували ліквідувати Берестейський договір або принаймні модифікувати його – визначити український кордон з Польщею по річці Буг. «Польща, яка ще не виношена й не створена як держава, – зазначалося в протесті, – а вже кує політичні кайдани для сусіднього братнього народу. Мріючи про велику Польщу від моря до моря, польські шовіністи всіма силами намагаються вирвати у вищих сфер Відня і Берліну угоду на те, щоб Холмщину та Підляшшя цілком прилучити до Польщі».

Холмський Виконавчий Комітет апелював до світової громадськості з протестом проти всіх польських заходів щодо знищення українства на Холмщині, проти односторонньої політики Австро-Угорщини в тій справі.

Одночасно Комітет звертався з проханням до українського, німецького та інших урядів про якнайскоріше розв'язання холмсько-підляського питання згідно з принципами Берестейського миру, надання можливості українцям повернутися до рідних місць і приступити до мирної творчої праці, щоб таким чином назавжди покласти край безпідставним польським претензіям на українські землі⁹².

Щоб паралізувати заходи поляків щодо Холмщини, прем'єр українського уряду Ф. Лизогуб під час поїздки до Берліна на початку вересня 1918 р. передав німецькому урядові ноту, в якій, з огляду на ратифікацію Берестейського договору Німеччиною, Болгарією і Туреччиною, пропонував негайно скликати змішану комісію для остаточного встановлення граничної лінії. Цій комісії, згідно з додатковим протоколом від 4 березня 1918 р., доручалося встановити на місці границі, і вона не зобов'язана була точно дотримуватися зазначеної Берестейським договором граничної лінії – Тарноград, Білгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачів, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Високо-Литовськ, Пружани і Вигоновське озеро. Комісія мала право її виправляти, відхиляючись на схід, але беручи до уваги строго етнографічні принципи й бажання прикордонної смуги.

⁹² Вістник політики. 1918. Ч. 26. С. 395–396.

Пропозиції посла графа Форгача щодо проведення границі по Бугу український уряд не прийняв, бо це позбавляло Україну цілої Холмщини. Тому, виходячи з принципу самовизначення, уряд не міг погодитися з повним і насильницьким відірванням такої значної території України з півмільйонним українським населенням на користь Польщі, бо це викликало б по всій Україні страшне обурення й гнів, а в майбутньому стало би причиною ворожнечі між двома державами: Україною й Польщею⁹³.

У ноті висловлювалася надія на розуміння українських інтересів, прискорення ратифікації договору Австро-Угорщиною, допущення на Холмщину представників українських цивільних і судових властей та православного духовенства⁹⁴.

Подібний меморандум подав міністр закордонних справ України Д. Дорошенко австрійському послу в Києві графу Й. Форгачеві.

21 вересня 1918 р. через посла графа Форгача Д. Дорошенко отримав відповідь на меморіал від міністра закордонних справ Австро-Угорщини С. Буріана. Бувши прихильником австро-польської розв'язки, С. Буріан у меморіалі підкреслював, що австро-угорський уряд не може відмовитись від своєї точки зору, яку він завжди захищав у питаннях про кордон між Україною і Польщею, і бажав би бачити цей кордон вздовж лінії Бугу. Австро-угорський уряд виявляв готовність ратифікувати Берестейський договір лише за умови, що він публічно заявить про свій погляд на питання українсько-польської границі, а також з нагоди ратифікації договору оголосить це питання відкритим до його пізнішого врегулювання за допомогою змішаної комісії. Крім того, австро-угорський уряд не погоджувався на будь-які зміни стосовно тогочасного стану управління й адміністрації в тимчасово зайнятих спірних областях, аж доки не буде вирішено їхню приналежність. С. Буріан повідомляв також Форгача, що в середині жовтня 1918 р. можна буде здійснити обмін ратифікаційними грамотами. Однак прем'єр-міністри австрійського й угорського урядів не дали згоди на ратифікацію, оскільки не погоджувалися уступити Холмщину Україні, і справа знову загальмувалася⁹⁵.

⁹³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Ужгород, 1930. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 р. С. 227–228.

⁹⁴ Патер І. Союз визволення України... С. 220.

⁹⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр... С. 228–230.

В половині жовтня 1918 р. стало очевидно, що Австро-Угорська монархія розпадається. За таких обставин осередки польської влади – Регентська Рада, створена 12 вересня 1917 р., яку підтримували Австро-Угорщина та Німеччина і Польський національний комітет (утворений Р. Дмовським наприкінці 1916 р. у Лозанні), визнаний Антантою, поспіхом намагалися розв'язати питання формування центральної влади в Польщі та приєднання до неї спірних областей – Холмщини і Підляшшя, Тішинської Сілезії, литовських земель⁹⁶.

У середині жовтня 1918 р. Регентська Рада взяла на себе керівництво польськими військовими частинами, раніше підпорядкованими німецькому командуванню. Поляки почали спонтанно усувати німецьких і австро-угорських окупантів, оскільки їхнє військо було здеморалізоване й почало самовільно розбігатись. На Холмщині також почався розклад серед військових частин, почали формуватись польські відділи. Вони намірились захопити північну частину Холмщини і Підляшшя, що були в зоні німецької окупації й перебували під управою губернського старости О. Скорописа-Йолтуховського. Австрійський комендант Володимира-Волинського без будь-якого спротиву передав владу місцевому Польському національному комітетові й відразу в місті з'явився відділ польських військ. З цього приводу український уряд заявив протест польському урядові в Любліні.

Гетьман П. Скоропадський особисто звернувся 5 листопада 1918 р. до німецького командування про введення на Холмщину німецького війська і прибуття до Берестя загону українського війська у складі 100 офіцерів і 126 козаків. Цей відділ мав на місці укомплектуватися з українців і служити для охорони краю й особливо кордону з Польщею⁹⁷.

9 листопада 1918 р. Д. Дорошенко підписав у Берліні формальну угоду про передачу влади на Холмщині українській адміністрації після того, як австрійські частини замінять двома німецькими дивізіями і допустять туди українську цивільну адміністрацію. Проте вибух 9 листопада 1918 р. революції в Берліні, а 14 листопада – повстання проти Гетьмана в Україні перешкодили організувати українську військову силу на Холмщині для оборони її від поляків. На

⁹⁶ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 221.

⁹⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. ... С. 230.

початку грудня 1918 р. українська адміністрація на чолі з крайовим старостою О. Скорописом-Йолтуховським, що на той час ще залишалася в Бересті, була заарештована польським відділом генерала Івашкевича й опинилася в таборі для інтернованих у Каліші.

Восени 1918 року закінчилася Перша світова війна, яка принесла занепад Центральним державам, засадничо змінила геостратегічну рівновагу сил у Європі. Рішення Берестейського договору втратили силу. У травні 1919 р. поляки окупували Західну Волинь, підтвердивши це Варшавським договором, підписаним у квітні 1920 р. У грудні 1919 р. держави Антанти на Паризькій мирній конференції визнали право Другої Речі Посполитої на утворення цивільної адміністрації на Холмщині й Підляшші. Ризький трактат 18 березня 1921 року фактично закріпив за Польщею володіння українськими землями – Західною Волинною, Поліссям, Холмщиною, Підляшшям і Східною Галичиною, а Рада Амбасадорів 14 березня 1923 року дала Польській державі свою санкцію на правне володіння цими землями.

Таким чином, дії українських національних сил щодо приєднання північно-західних українських областей до України натрапляли на різні перепони з боку окупаційних військових команд Центральних держав і цивільної адміністрації, яка в основному складалася з поляків, що прагнули за будь-яку ціну приєднати українські етнічні землі до Польщі. Втрата Волині, Холмщини й Підляшшя була, по суті, одним з перших наслідків занепаду Української державності.

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ У КОНТЕКСТІ ОСВІТНІХ ПРОЦЕСІВ

Ставлення польських урядових кіл до єврейської проблеми в 1918–1926 рр.

Міжвоєнна Польща була третьою після США та СРСР державою за часткою єврейського населення, переважна більшість якого проживала в центральних і південних воєводствах, а кожен четвертий єврей мешкав у Галичині, менше – у східних і незначний відсоток – у західних воєводствах¹. Відповідно до перепису населення 1931 р., євреїв нараховувалося 3113,9 тис. осіб, або близько 10 % мешканців держави. Вони становили приблизно 33,2 % (257,8 тис. осіб) населення міст Львівського воєводства, близько 34,8 % (102,8 тис.) – Станіславівського, понад 34,7% (94,2 тис.) – Тернопільського². Попри те, що частка євреїв у загальній кількості населення держави була невеликою, єврейська інтелігенція відігравала значну роль у громадському, економічному та культурному житті міжвоєнної Польщі³. Структура зайнятості єврейського населення відрізнялася від інших національних меншин. Дві третини євреїв належали до дрібної буржуазії, зокрема дрібних торговців і ремісників, а також представників т. зв. вільних професій (адвокати, лікарі, дантисти, фармацевти, медсестри, артисти, перукарі, кравці тощо)⁴. Суперечності, які виникли в міжвоєнні роки між професійною зайнятістю євреїв, зосереджених у невиробничій сфері, та економічною

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН). Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 69; ААН. Zesp. 463. Sygn. 298. K. 66.

² Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2006. С. 65; Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. С. 88.

³ Fuks M. Żydowska inteligencja w Polsce, 1918–1939. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* (Warszawa). 1988. Nr 3–4. S. 130.

⁴ Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави, 1918–1926. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. С. 333.

структурою Польської держави, зумовили господарський антисемітизм і пауперизацію єврейського населення⁵.

Єврейські громади Польщі здебільшого були «закритими»⁶ релігійними спільнотами, що активно протистояли зовнішнім впливам. Цьому сприяли їхні національні почуття, мовна (їдиш та іврит) та релігійна (юдаїзм) окремішність, які були основними компонентами національної самоідентифікації євреїв⁷. Водночас єврейське населення часто зазнавало асиміляції у формі полонізації. Наприклад, під час переписів населення 1921 та 1931 рр.⁸ частина євреїв вказала своєю національністю польську (дехто через примус з боку місцевої влади), а розмовною мовою – їдиш, польську чи іврит⁹. Серед єврейського населення вагомою була частка тих, хто не володів івритом, а в повсякденному житті живив їдиш і знав головні постулати юдаїзму лише поверхово, що свідчило про значний ступінь їх акультурації¹⁰.

⁵ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 66.

⁶ Термін «закритість» є умовним, вживаючи його маємо на увазі певні особливості етнічних груп, зокрема усвідомлення своєї окремішності в межах державного утворення, відмінний від загальнодержавного спосіб організації політико-адміністративного, релігійного та культурно-освітнього життя тощо.

⁷ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр. ... С. 89; Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.): демографічні та етнокультурні процеси: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Інститут народознавства. Львів, 2011. С. 70–75.

⁸ Результати переписів населення Польщі 1921 і 1931 рр. не можна вважати точними з декількох причин: перепис 1921 р. не охопив усіх теренів, які ввійшли до складу держави, зокрема Віленську землю; на час перепису не завершилося переміщення населення у східних і західних воеводствах унаслідок військових дій; українці бойкотували перепис 1921 р.; у 1931 р. під час опитування не ставили питання про національність, а лише про мову; польська влада намагалася свідомо применшити відсоток етнічних груп, зокрема українців і білорусів, щоб переконати світову громадськість у переважанні поляків. Детальніше див.: Макачук С. А. Населення Західної України за переписом 1931 року. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1993. Вип. 29: Дослідження з історії України. С. 55.

⁹ Дудяк О. Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини в першій третині ХХ ст. (за матеріалами переписів 1910, 1921, 1931 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 289–290.

¹⁰ Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду... С. 70–75.

Українська дослідниця Жанна Ковба зауважила, що єврейська ментальність у Галичині формувалася за наявності власної релігії, мови (їдиш чи іврит), побуту і соціальної структури. Євреї краю відзначалися побожністю, здебільшого зберігали традиційний побут, розмовляли переважно на їдиші, який мав численні діалекти. Натомість прагнення до порозуміння з польською нацією, як і потреба опанування державною мовою, сприяли появі нових тенденцій у єврейському соціумі. Потяг до польської культури, а подекуди засади подвійного патріотизму, межували з тенденціями асиміляції. Від середини 20-х років євреї Галичини почали активно вивчати польську мову. Популярною серед них була ідея обраної Богом нації. Будь-які переслідування чи то релігійного, чи економічного характеру, які запроваджували щодо євреїв польські урядовці, вони пояснювали «Господньою карою за свої гріхи». Зокрема, йдеться про обмеження щодо працевлаштування на державній службі, запровадження державної монополії на залізничному транспорті, *numerus clausus* (відсоткової норми вступу до середніх і вищих навчальних закладів представників непольських національностей), які частково вплинули на соціальний склад єврейського населення Польщі¹¹.

З-поміж народів Галичини євреї вирізнялися лояльним ставленням до Польської держави, яке декларували під час відзначення державних свят, ювілеїв тощо. Єврейська громада, яка не мала власної держави, була потенційним союзником польської нації в розбудові Польщі. Вони повсякчас наголошували на готовності до захисту польських кордонів. Така поведінка євреїв, як зазначав український дослідник Максим Гон, була наслідком поширення в їхньому середовищі ідеології двох патріотизмів: «великого», який передбачав об'єднання зусиль євреїв різних країн для захисту інтересів єврейської нації в тих державах, де її представники потерпали від свавілля влади чи співгромадян, і «малого», під яким розуміли любов

¹¹ Гон М. Євреї на українських землях у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини (1918–1939 рр.). *Нариси з історії та культури євреїв України*. 3-тє вид. / за ред.: Л. Фінберг, В. Любченко. Київ: Дух і Літера, 2005. С. 173; Кальян С. Є. Українське єврейство: нашарування ідентичностей. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 42. С. 283; Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». 3-тє вид., випр. і доп. Київ: Дух і Літера, 2009. С. 24–25.

і пошану до держави проживання. Учений наголошував, що метою т. зв. малого патріотизму було «злиття» євреїв з титульними націями за умови збереження їхньої самобутності. На його думку, невизначеність щодо створення власної держави змусила більшість євреїв Центральної та Східної Європи залишитися в країнах проживання, що висунуло на перший план завдання соціально-економічної й громадсько-політичної інтеграції в «чужі» держави на правах рівноправних громадян¹². Євреї як бездержавна нація вважали «свою» Польську державу. Саме тому деякі з них з ентузіазмом сприйняли ратифікацію «Договору про охорону прав національних меншин» 1919 р. (т. зв. Малого Версальського трактату), вважаючи це «першим кроком» на шляху єврейської національної автономії в Польщі, якої, однак, до 1939 р. їм так і не вдалося домогтися¹³.

З проголошенням незалежності Польщі 1918 р. та концентрацією влади в руках Тимчасового Начальника Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski) єврейська громада мала надію на врегулювання польсько-єврейських відносин. Однак прийняті у 1918–1921 рр. законодавчі акти хоч і декларували широкі національно-культурні права євреям у Польщі, проте, як зазначав український дослідник Юрій Крамар, статус польських євреїв не відповідав декларованим гаслам. З перших років існування міжвоєнної Польської держави польсько-єврейські відносини характеризувалися певним напруженням. Це було наслідком впливу на урядову політику щодо євреїв концепції польських націоналістів, яка відкидала будь-яку співпрацю з ними, а також передбачала збереження в польському законодавстві низки дискримінаційних норм і приписів, що обмежували права єврейської спільноти (їм забороняли працювати в неділю; їх важче карали за окремі види кримінальних злочинів; були обмеження щодо прийняття євреїв на роботу в державному секторі, державних навчальних закладах тощо)¹⁴.

У врегулюванні польсько-єврейських відносин і розв'язанні єврейської проблеми урядовці до 1926 р. реалізували програму

¹² Гон М. М. Євреї України в умовах авторитарних/тоталітарних режимів: досвід історичного минулого для розуміння сучасних етнополітичних процесів. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства*: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 117–118.

¹³ AAN. Zesp. 463. Sygn. 302. K. 9.

¹⁴ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр. ... С. 92–94.

польських правих партій – Народно-національного союзу (далі – ЗЛН) (Związek Ludowo-Narodowy), Національно-християнської сільськогосподарської партії (Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze), Християнсько-національної партії праці (далі – ХНСП) (Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Pracy), Національно-християнської народної партії (Narodowo-Chrześcijańskie Stronnictwo Ludowe).

У формуванні програми ЗЛН щодо польського населення важливу роль відіграли польські політики Роман Дмовський (Roman Dmowski) та Ян Поплавський (Jan Popławski), які вважали, що вирішувати національні питання повинен польський народ як розпорядник господарських надбань краю та єдиний спадкоємець етнокультурних цінностей. Згідно з їхньою концепцією національної політики держави, єдиною державною мовою мала бути польська, а єдиною державною школою – школа з польською мовою навчання, свої освітні заклади національні меншини могли засновувати лише власним коштом. Гарантію громадянського рівноправ'я давала повна лояльність меншин до держави. Політики та теоретики ендеків намагалися усунути все, що не відповідало їхньому ідеалові державної єдності як у політичній, так і в ідейній площинах, прагнули створити мононаціональну державу шляхом примусової асиміляції національних меншин. Зокрема, передбачалася повна ізоляція євреїв від польського суспільства¹⁵. Р. Дмовський наголошував, що євреї, на відміну від українців, не є тим елементом, який можна чи потрібно (вважав це шкідливим) асимілювати. Оскільки вони мали виразну, сформовану впродовж багатьох століть цивілізаційну окремішність. Зауважмо, що польські політики сприймали євреїв як расову та релігійну меншину, натомість не розглядали їх як

¹⁵ Зелінський М. В. Проблема визначення східного кордону Польщі в «інкорпораційній» концепції Романа Дмовського. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. 39. С. 219–220; Dmowski R. *Pisma*. Częstochowa: Antoni Gmachowski i S-ka, Spółka Wydawnicza, 1939. Т. 9: *Polityka narodowa w odbudowanym państwie (Mowy i rozprawy polityczne z lat 1919–1934)*. S. 155–160; Papierzyńska-Turek M. *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. S. 45; Paprocka W. *Ludność białoruska a polska polityka mniejszościowa w okresie międzywojennym. Etnografia Polska*. 1995. Т. 39, zes. 1–2. S. 6–7; Tomaszewski J. *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. S. 182.

окрему національну чи мовну меншину, оскільки, на їхню думку, вони не мали єдиної мови, спільних історичних традицій та території проживання¹⁶. Як зазначав М. Гон, невизначеність польських євреїв щодо майбутнього власної держави змусила їх залишитися в Польщі, що висунуло на перший план завдання соціально-економічної та громадсько-політичної інтеграції в «чужу» державу на правах її рівноправних громадян. Саме це викликало гостру критику та невдоволення з боку єндеків. Дослідник зауважив, що детальну стратегію в єврейському питанні вони виробили в другій половині 1920-х – у 1930-х роках, стрижнем якої стало завдання послабити позиції євреїв в економіці, застосовуючи економічний бойкот. Щоб домогтися еміграції євреїв, єндеки поширювали антисемітські настрої (звинувачували євреїв у «зраді» та «ворожому» ставленні до поляків, пробільшовицьких симпатіях), запровадили *numerus clausus* (відповідний законопроект було внесено до сейму в червні 1923 р.), т. зв. лавкове гетто, яке передбачало навчання євреїв за окремими від студентів-християн партами, а наприкінці 30-х років внесли т. зв. арійські параграфи у статуту товариств, які унеможливили членство в них євреїв. Водночас єндеки вимагали усунення євреїв із війська, освітньої сфери, державних органів та органів самоврядування, економічного й культурного життя тощо¹⁷.

Члени Національно-християнської сільськогосподарської партії, ХНСП і Національно-християнської народної партії висловлювали подібні до ЗЛН погляди на польсько-єврейські відносини та розвиток єврейського шкільництва. У своїх програмних документах партії виступали за релігійне, національне та державне шкільництво. Тобто держава, шляхом створення розгалуженої мережі навчальних закладів, мала забезпечити кожній дитині здобуття

¹⁶ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (далі – Archiwum PAN). Zesp. III–180. Sygn. 97. K. 14–15; Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 71; Bergmann O. Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929. Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1998. S. 193–194.

¹⁷ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 97. K. 7–8; Гон М. М. Євреї України в умовах авторитарних/тоталітарних режимів... С. 119–120; Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла... С. 24–25; Sommerstein E. Autonomia bezprawia czy bezprawie autonomii. *Chwila* (Lwów). 1925. 14 października. Nr 2361; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1979. S. 33.

освіти та виховання в громадянському дусі¹⁸. Неодноразово члени цих партій порушували питання полонізації представників національних меншин за допомогою державного шкільництва. Основна їхня вимога в освітній сфері – «польським і католицьким дітям дати учителя поляка і віруючого католика», аби унеможливити денационалізацію польської молоді на т. зв. східних і західних кресах, де переважали українська чи німецька меншини. Вони категорично висловлювалися проти того, щоб учнів-поляків навчали педагога протестантського чи юдейського віросповідання. Натомість не бачили жодних перешкод у тому, щоб представників національних меншин навчав учитель-католик¹⁹.

Головною метою політики польських владних кіл щодо єврейського шкільництва у 1918–1926 рр. була інтеграція єврейських навчальних закладів з польською шкільною системою шляхом поширення польського освітнього законодавства на єврейські школи. Діяльність єврейських навчальних закладів в окреслений період регулювали законодавчі акти польського сейму, уряду, Міністерства віросповідань та освіти (далі – МВіО), а також зобов'язання Польщі, зафіксовані в міжнародних договорах²⁰. Серед договорів варто згадати Малий Версальський трактат, ратифікований сеймом 31 липня 1919 р., відповідно до якого польський уряд в односторонньому порядку зобов'язався забезпечити національним меншинам усю повноту політичних і

¹⁸ Program Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Rolniczego. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólna* oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 109–110; Program Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Pracy. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólna* oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 125–126.

¹⁹ Adamski S. *Zasady i dążenia Chrześcijańskiego Narodowego Stronnictwa Pracy*. Poznań: Nakładem Sekretariatu Chrześcijańskiego Narodowego Stronnictwa Pracy, 1921. S. 25–26; Завгородня Т. *Теорія і практика навчання в Галичині: 1919–1939*. Івано-Франківськ, 2007. С. 26.

²⁰ Romantsov R. *Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. Studia Żydowskie. Almanach (Zamość)*. 2013. R. 3. Nr 3. S. 97.

громадянських прав (ст. 1, 2, 7–9). Зокрема, ст. 2 і 7 гарантували рівність усім громадянам незалежно від народження, мови, раси чи релігії, свободу віросповідання, рівний доступ до державної служби, а також право займатися будь-якою професією, право вільно користуватися національною мовою в приватній сфері, торгівлі, пресі, зібраннях тощо, однак про використання цих мов у державних установах чи органах місцевої адміністрації не йшлося²¹. Згідно зі ст. 8 Польща зобов'язувалася надати представникам національних меншин рівні права на заснування та утримання власним коштом добродійних, релігійних і громадських організацій, шкіл та інших виховних закладів, право на вільне вживання в цих місцях рідної мови. У ст. 9 йшлося про те, що в містах і селах, заселених представниками національних меншин, польський уряд відповідними розпорядженнями має забезпечити початкову освіту рідною мовою з обов'язковим вивченням польської мови. Кошти на утримання таких навчальних закладів мали надходити з місцевого бюджету²². Статті 10 і 11 стосувалися єврейської освіти та святкування шабату. Влада Польщі зобов'язалася виділяти кошти на розвиток єврейського шкільництва з рідною мовою викладання²³.

Більшість положень договору, які стосувалися національних меншин, були спрямовані на їхній захист від переслідування чи спроб насильницької асиміляції. При цьому у сфері освіти непольському населенню надавали лише мінімальні права. Контроль за виконанням Польщею взятих на себе зобов'язань покладали на представництва Ліги Націй (ст. 12). Відповідно до рішень, ухвалених Радою Ліги Націй 1920 р., національні меншини отримали можливість скаржитися безпосередньо в Лігу Націй. Однак уже в вересні

²¹ Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – Dz. U.). 1920. Nr 110. Poz. 728. S. 1937–1938; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 41–42.

²² AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 39; Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską... S. 1938–1939; Kierski K. Ochrona praw mniejszości w Polsce. Poznań: Drukarnia «Dziennika Poznańskiego», 1933. S. 508.

²³ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 37–39.

1934 р. Польська держава в односторонньому порядку тимчасово зупинила чинність ст. 12 договору²⁴.

Взаємини Польської держави і національних меншин регулювали також внутрішні закони та розпорядження. Конституція 1921 р., ґрунтуючись на нормах міжнародного права, підтверджувала правовий статус національних меншин. Наприклад, ст. 95 та 96 гарантували рівність перед законом усіх громадян, а також право на охорону життя та свободу незалежно від походження, мови, релігії тощо. Стаття 109 гарантувала право збереження власної національності, розвиток мови та національних особливостей, а ст. 110 дублювала ст. 8 Малоого Версальського договору стосовно заснування й утримання різноманітних організацій та освітніх закладів. Свобода совісті, віросповідання, відносини між церквою та вірянами, з одного боку, і державою – з іншого, запровадження поділу релігійних організацій на визнані та не визнані державою, право церковних і релігійних структур національних меншин послуговуватися власними статутами та приписами, обов'язкове навчання катехизму в початкових школах та інші права національних меншин регламентували ст. 111, 113, 115, 116, 120 Конституції²⁵. Однак скористатися задекларованими правами і свободами населення могло лише за умови, що вони не підважуватимуть політичного ладу та не перешкоджатимуть виконанню меншинами громадянських обов'язків²⁶.

Ці права були підтверджені і в Конституції, ухваленій 23 квітня 1935 р. Зокрема, ст. 81 залишала чинними ст. 99 та 109–118 Конституції 1921 р. Однак за квітневою Конституцією права громадян

²⁴ Кушнір В. Ліга Націй та українське питання. 1919–1934 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 1999. С. 27.

²⁵ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 35; Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. *Dz. U.* 1921. Nr 44. Poz. 267. S. 653; Łodziński S. *Polityka państwa i ochrona prawna mniejszości narodowych w Polsce w okresie 1918–1989. Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku / pod red. B. Berdychowskiej.* Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1998. S. 25–26.

²⁶ Ajnenkiel A. *Sejmy i Konstytucje w Polsce 1918–1939.* Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1968. S. 51; Wróblewska U. *Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP.* *Nauka* (Warszawa). 2011. Nr 2. S. 110.

були дещо обмежені, оскільки держава мала на меті не захист індивідуальних прав, а виконання організаційно-суспільних функцій. Базовим принципом нового закону був принцип лояльності громадян до держави²⁷.

Одним із перших документів, який регулював засади освітньої політики Польщі і чинність якого поширювалася на єврейське світське шкільництво, став закон від 7 лютого 1919 р. про шкільний обов'язок. Він передбачав запровадження безкоштовного загального шкільництва, підпорядкованого світським інституціям, та обов'язкового навчання дітей віком від 7 до 14 років як у державних чи приватних школах, так і в домашніх умовах за державними навчальними програмами, а також складання іспиту шкільному інспекторові, який би засвідчив рівень знань учня²⁸.

Розпорядженням міністра освіти від 21 червня 1919 р. було внормовано умови заснування приватних єврейських релігійних семінарій, які виховували рабинів. Відповідно до ст. 3 навчання в семінаріях тривало вісім років і поряд з юдаїстичними предметами охоплювало світські з польською мовою викладання. Приймали абітурієнтів віком від 14 до 16 років (ст. 7)²⁹.

Зміни в освітній сфері розпочалися з ухваленням закону від 4 червня 1920 р. «Про тимчасовий устрій шкільної влади»³⁰, згідно з яким шкільна адміністрація підпорядковувалася МВіО, були створені освітні адміністративно-територіальні одиниці, які мали діяти паралельно зі структурами державної адміністрації. Територію Польщі було поділено на шкільні округи на чолі з кураторами. На Галичину чинність закону поширилася в

²⁷ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku. *Dz. U.* 1935. Nr 30. Poz. 227. S. 497–508; Adamczyk M. *Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1982*. Warszawa: Wyd-wa Szkolne i Pedagogiczne, 1985. S. 257–258.

²⁸ Dekret z dnia 7 lutego 1919 roku o obowiązku szkolnym. *Dz. U.* 1919. Nr 14. Poz. 147. S. 192–197.

²⁹ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w przedmiocie zakładania i utrzymywania prywatnych «Seminariów Religijnych Żydowskich». *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – *Dziennik Urzędowy MWRiOP*). 1919. Nr 7. Poz. 4. S. 204–207.

³⁰ Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych. *Dz. U.* 1920. Nr 50. Poz. 304. S. 204–205.

лютому 1921 р.³¹ Єврейські політики критично оцінили цей закон, оскільки в ньому, на їхню думку, не було враховано постанов Малоого Версальського трактату щодо захисту прав національних меншин³².

Розвиток єврейського шкільництва ускладнювався як недотриманням Польщею своїх зобов'язань перед єврейською спільнотою щодо відкриття шкіл із єврейською (їдиш чи іврит) мовою навчання, які випливали зі ст. 10 Малоого Версальського трактату, так і культурною, політичною та мовною неоднорідністю єврейської спільноти (частина євреїв рідною мовою вважала їдиш, інша – іврит, асимільовані – польську)³³. Як наслідок набули розвитку державні єврейські школи з польською мовою навчання – «шабасувки», які, забезпечуючи учням належне володіння державною мовою, мали стати для євреїв своєрідною перепусткою до кращого життя, зокрема відкрити ширші можливості для здобуття освіти³⁴. Відповідно до приписів МВіО з 1923 р. навчали в «шабасувках» за програмами польських шкіл, від яких вони різнилися лише двогодинним курсом юдаїзму, одною чи двома годинами історії єврейського народу на тиждень і тим, що в суботу та в єврейські свята занять не було, натомість діти могли навчатися в неділю та в римо-католицькі свята. У «шабасувках» школярів навчали читати івритом та ознайомлювали з найважливішими юдейськими релігійними приписами. Як і в польських школах, з метою патріотичного виховання молоді тут відзначали польські пам'ятні дати, ювілеї, іменини та дні народження політиків Ю. Пілсудського, Ігнація Мосціцького (Ignacy Mościcki), а також знаних польських історичних постатей та культурних діячів. Особливо урочисто святкували річницю Конституції 3 травня та здобуття Польщею незалежності 11 листопада. Якщо

³¹ Sobiński S. U progu nowej ery. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. (Lwów). 1921. Nr 3. S. 87.

³² Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 98–99.

³³ Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2000. S. 131–132.

³⁴ Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej jako obywatel Drugiej Rzeczypospolitej. *Etniczność i obywatelskość w Nowej Europie. Konteksty edukacji międzykulturowej / pod red.: J. Nikitorowicza, D. Misiejuk, M. Sobeckiego*. Białystok: Trans Humana, 2007. S. 123.

ювілеї чи інші пам'ятні дати припадали на вихідні дні, то їх переносили. Учителями в цих школах переважно були спольщені єврейські педагоги. Важливе значення для патріотично-громадянського виховання єврейської молоді мали також екскурсії, які допомагали закріпити знання з польської мови та історії. Зокрема, у Львові учні відвідували Музей Любомирських, Природничий музей Дзедушицьких, Промисловий музей, Музей короля Яна III Собеського, Шкільний музей, бібліотеку імені Баворовських³⁵. Непоодинокими були випадки усунення з цих навчальних закладів учителів і директорів єврейської національності та заміна їх католиками³⁶.

У «шабасувках» чітко простежувалися асиміляційні впливи, тому деякі єврейські родини краю зазнали часткової полонізації, без повної культурно-релігійної інтеграції з польським суспільством, що згодом послужило основою для формування польськомовної єврейської субкультури³⁷. Однак через низький рівень навчання їх відвідувало менш як 10 % усіх учнів-євреїв. Школи фінансувала держава на підставі взятих на себе зобов'язань відповідно до Малого Версальського трактату. У 1921/1922 н. р. у Польщі, переважно на теренах колишнього Королівства Польського, діяла 191 єврейська державна школа з польською мовою викладання, в якій навчалося 34 200 учнів і працювало 1 046 учителів. З кожним роком кількість цих шкіл зменшувалася, унаслідок об'єднання їх із польськими навчальними закладами³⁸.

³⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 179. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 6, 239; Там само. Оп. 2. Спр. 1897. Арк. 44–45, 97, 117–118, 121–122; Łapot M. Wychowanie patriotyczno-obywatelskie w szkole żydowskiej w okresie międzywojennym (na przykładzie Lwowa). *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*. Częstochowa, 2016. T. 25. № 1. S. 610, 617.

³⁶ Po «Ugodzie». Nauczycielem religii mojżeszowej – chrześcijanin. Interpelacja posła Hartgłasa i tow. z Koła Żydowskiego. *Nasz Przegląd* (Warszawa). 1925. 24 grudnia. Nr 353.

³⁷ Ковба Ж. Рав Давид бен Шломо Кахане (Життєпис через роки). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане*. 2-ге вид. / упоряд. Ж. Ковба. Київ: Дух і Літера. 2009. С. 9; Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 132.

³⁸ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo PAN, 1968. S. 163; Żyndul J. Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowowschodniej w XX wieku. Warszawa: Wyd-wo DiG, 2000. S. 124.

Оскільки єврейських державних початкових шкіл з мовами викладання їдиш та іврит у Польщі не було, єврейські діти також навчалися в польських та українських державних початкових школах, у яких для учнів-євреїв рабини викладали урок релігії³⁹. Євреї віддавали своїх дітей у школи з польською мовою навчання з декількох причин: не в усіх населених пунктах були умови для відкриття шкіл з мовами навчання їдиш, іврит чи двомовних; зазвичай польськомовні навчальні заклади, у порівнянні зі школами з мовами навчання їдиш та іврит, давали кращі знання та доступ до навчальних закладів вищих ступенів, та й, як у випадку з середніми школами, були порівняно недорогими; євреї обирали польськомовні школи під впливом асиміляційних тенденцій, намагаючись полегшити дітям пристосування до мовного та культурного навколишнього середовища⁴⁰. До прикладу, відповідно до урядової статистики, станом на 1 грудня 1924 р. у Львівському воєводстві діяло 1 452 державні школи з польською мовою навчання, 942 з українською та 3 з німецькою; у Станіславівському – відповідно 365, 796 і 9; у Тернопільському – 832, 527 і 1. Тут навчалися учні польської, української, німецької, а також єврейської національностей.

Таблиця 1

Кількість учнів державних початкових шкіл відповідно до віросповідання та національності на 1 грудня 1924 р.

Воєводства	Віросповідання					Національність				
	Римо-католики	Греко-католики	Євангелісти	Юдеї	Інше	Поляки	Українці	Німці	Євреї	Інша
Львівське	157485	128929	196	33765	35	169327	127944	393	22547	9
Станіславівське	24647	105931	123	16169	–	29055	106009	606	11201	–
Тернопільське	49270	91547	79	13250	1	56112	89296	54	8685	–

Джерело: AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 43.

³⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 2 а. Спр. 1001. Арк. 12.

⁴⁰ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 163–164; Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 131–132.

Наведені дані (див. табл. 1) засвідчують певний рівень асиміляції серед єврейського населення Галичини, оскільки кількість учнів юдейського віросповідання значно перевищує кількість учнів єврейської національності, тобто частина галицьких євреїв позиціонувала себе та своїх дітей як «поляків юдейського віросповідання»⁴¹. Попри певні перешкоди в здобутті шкільної освіти рідною мовою, станом на 1931/1932 н. р. у трьох галицьких воєводствах 98,6 % дітей шкільного віку навчалися у державних і приватних початкових школах⁴².

Ще 11 жовтня 1921 р. на засіданні Політичного комітету Ради Міністрів було ухвалено рішення, відповідно до якого у сфері середнього шкільництва МВіО мало забезпечити єврейським дітям навчання в окремих школах з польською мовою навчання за програмою, наближеною до програми середніх шкіл з польською мовою навчання для християнських дітей. Водночас МВіО також мало надавати концесії для розвитку єврейського приватного середнього шкільництва з мовою навчання іврит, однак ці заклади не мали «права публічності»⁴³.

Проблему працевлаштування учителів юдейського визнання було розв'язано шляхом ухвалення закону від 26 вересня 1922 р. стосовно вимог до професійної кваліфікації вчителів середніх шкіл та учительських семінарій. Право навчати в цих освітніх закладах мали особи, які склали іспит на вчителя середньої школи або мали вищу освіту та відбули практику в одному з цих навчальних закладів⁴⁴. Зауважмо, що відповідно до закону залишилися дійсними свідоцтва про складання учительських екзаменів, видані до 1 листопада 1918 р., що надало право учителям юдейського визнання навчати в школах на теренах Польської держави⁴⁵.

⁴¹ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 43.

⁴² Statystyka szkolnictwa 1931/32. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1939. Seria B. Zesz. 20. S. 9.

⁴³ Protokół 1 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów RP 11 października 1921 r. *O Niepodległą i granice*: w 7 t. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora, 2004. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926 / wstęp, wybór, oprac. i przygot. do druku M. Jabłonowski, W. Janowski. S. 21–22.

⁴⁴ Ustawa z dnia 26 września 1922 r. dotycząca kwalifikacji zawodowych do nauczania w szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich państwowych i prywatnych. *Dz. U.* 1922. Nr 90. Poz. 828. S. 1551–1553.

⁴⁵ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 100.

У 1923 р. МВіО звернулося до Політичного комітету Ради Міністрів з пропозицією оголосити суботу вільним від навчання днем для учнів-євреїв, а в неділю в приватних школах запровадити навчання релігії та юдаїстичних предметів, яке б мали проводити вчителі юдейського визнання. 22 лютого 1923 р. МВіО видало розпорядження, відповідно до якого в початкових державних школах, призначених як виключно для євреїв, так і в тих, при яких діяли окремі відділення для учнів-євреїв, єврейських дітей було звільнено від навчання в суботу, під час великих єврейських свят і державних свят. Діти-євреї могли навчатися в неділю та в дні релігійних свят представників інших конфесій. Натомість учні-євреї початкових навчальних закладів, призначених для школярів різних національностей, навчалися в суботу, однак учителі не мали права змушувати їх писати, малювати, креслити чи займатися іншою ручною працею. Водночас на індивідуальні прохання батьків єврейські діти могли бути звільнені в суботу від занять для участі в богослужінні⁴⁶.

Значний вплив на польсько-єврейські відносини мало підписання 17 травня 1923 р. Лянцкоронського пакту (назва походить від маєтку Лянцкорона під Краковом, де нібито була укладена угода; насправді вона була підписана у Варшаві) між представниками ендеків і Польської народної партії «Пяст» (далі – ПСЛ «Пяст») (Polskie Stronnictwo Ludowe «Piast»). Пакт передбачав створення коаліційного уряду цих політичних сил, політику на ідейних засадах національної демократії, нормалізацію відносин з СРСР, обмеження соціальних програм, усунення впливів Ю. Пілсудського в армії, курс на колонізацію меншин, насамперед слов'янських. Сформований із представників ПСЛ «Пяст» та ендеків, коаліційний уряд Вінцентія Вітоса (Wincenty Witos) зайняв націоналістичну позицію в розв'язанні проблеми непольського населення. У життя почали втілювати інкорпоративну концепцію націонал-демократів, в основу якої була покладена ідея мононаціональної держави з єдиною державною мовою, єдиною державною школою, наголосом на історичній відповідальності народу за долю власної держави. Концепція передбачала обмеження прав тих меншин, які не мали духовного зв'язку з польською культурою чи потрапили під зовнішні політичні впливи. Лише повна лояльність до держави могла гарантувати

⁴⁶ Ibid. S. 100–101.

громадянам рівноправ'я⁴⁷. Пакт обмежував права меншин у сферах освіти, економіки та права, у тому числі євреїв, зміцнював позиції польського населення та вплив католицької церкви у державі. Уряд також дбав про домінування поляків в органах місцевого самоврядування на східних теренах, не перешкоджав репресивній діяльності місцевої адміністрації, спрямованій проти культурно-освітніх та економічних товариств меншин тощо⁴⁸.

Одним з перших дискримінаційних законопроектів, який вніс до сейму посол від правлячої коаліції Казимир Лютославський (Kazimierz Lutosławski), став проект закону про обмеження кількості місць у середніх і вищих навчальних закладах для представників національних меншин, насамперед єврейської, т. зв. *numerus clausus*. У червні 1923 р. освітня комісія сейму схвалила законопроект, а міністр освіти Станіслав Гломбінський (Stanisław Głombiński), не очікуючи на рішення парламентарів, видав постанову про впровадження його в життя. Однак через спротив з боку як єврейської громадськості, так і низки польських політичних та культурних діячів, які вказували на невідповідність законопроекту статтям Конституції 1921 р. та міжнародним договорам, він так і не набув чинності. Попри це кількість студентів-євреїв вищих навчальних закладів поступово зменшувалася. Дискримінаційною за своїм характером була також постанова уряду В. Вітоса від 29 листопада 1923 р. про початок т. зв. акції самооборони⁴⁹. Відповідно до постанови урядовці

⁴⁷ Zasady współpracy stronnictw polskiej większości parlamentarnej w sejmie w r. 1923, tak zwany Pakt Lanckoroński. 1923, maj 17, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. T. 2: 1918–1931 / zebr. i oprac.: S. Giza, S. Lato. S. 80–92; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 465–466; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 193–194; Rudnicki S. Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981. S. 167–168.

⁴⁸ Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie. «Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki». Mikrof. 68732. K. 11–21; Ступарик Б. Польсько-українські відносини в освітній сфері у міжвоєнну добу. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 174; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 193.

⁴⁹ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 pp. ... С. 95.

визнали за необхідне депортувати тих євреїв, які не мали польського громадянства, водночас відмовивши їм у праві на реєміграцію⁵⁰. Така політика уряду лише загострила національні антагонізми та поглибила суспільно-економічну кризу в державі⁵¹.

Відхід від антиєврейської політики урядовців намітився після відставки у грудні 1923 р. кабінету В. Вітоса та формування нового уряду на чолі з Владиславом Грабським (Władysław Grabski)⁵². 24 березня 1924 р. МВіО запровадило пільговий проїзд у поїздах для учнів єврейського віросповідання, що полегшило їм доїзд до середніх навчальних закладів⁵³. Водночас спроби єврейських послів у сеймі запровадити в єврейських державних початкових школах вивчення івриту чи їдишу так і не мало успіху. Суперечності серед єврейських політиків та в єврейському середовищі загалом щодо національної мови (їдиш чи іврит) лише ускладнювали розв'язання мовної проблеми. Також безрезультатними були протести єврейських парламентарів щодо неврахування інтересів єврейської спільноти під час розв'язання мовного питання на теренах, де був чинний шкільний закон 1924 р.⁵⁴ Зауважмо, що мовні вимоги єврейських депутатів з плином часу стали менш рішучі, особливо після врегулювання питання мови публічних зборів на підставі циркуляру міністра внутрішніх справ Феліціяна Славоя-Складковського (Felicjan Sławoj Składkowski) від 12 лютого 1927 р.⁵⁵

Намагаючись врегулювати польсько-єврейські відносини, уряд В. Грабського розпочав тривалі переговори з єврейськими політиками. Ініціатором досягнення порозуміння виступила польська влада: участь у перемовинах від уряду брали міністр закордонних справ Александр Скржинський (Aleksandr Skrzyński) та міністр освіти Станіслав Грабський (Stanisław Grabski), натомість єврейську сторону

⁵⁰ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 100.

⁵¹ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. S. 87–88.

⁵² Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 pp. ... С. 96.

⁵³ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 100–101.

⁵⁴ Debata językowa w Radzie Gminy Żydowskiej. *Nasz Przegląd*. 1926. 5 czerwca. Nr 154.

⁵⁵ Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 59–60.

представляли галицькі сіоністи Озіаш Тон (Ozjasz Thon) та Леон Райх (Leon Reich), а також керівник англійських сіоністів Луціан Вольф (Lucien Wolf) та президент Всесвітньої сіоністської організації Нахум Соколов (Nachum Sokolow). Завдяки угоді польський уряд хотів заручитися підтримкою як польських сіоністів, так і міжнародної єврейської спільноти, щоб отримати грошову позику від США⁵⁶. Однак укладена 7 липня 1925 р. польсько-єврейська угода не принесла очікуваних результатів. Урядовцям не вдалося виконати всі обіцянки щодо зрівняння євреїв у правах з іншим населенням та ліквідації дискримінаційних законів. Щоправда, угода мала й позитивні наслідки: уряд почав прихильніше ставитися до сіоністського руху та підтримував ті єврейські організації, які лояльно ставилися до Польщі; дозволив використовувати їдиш та іврит в публічних виступах і листуванні; врегулював питання надання польського громадянства значній частині євреїв, зокрема у східних воєводствах; правова чинність декрету про єврейські гміни поширилася на східні воєводства; були досягнення в освітній сфері (визнали дипломи Віленського учительського єврейського інституту, зрівняли у правах слухачів івритського університету зі слухачами інших закладів тощо). Водночас євреїв заохочували до еміграції через підтримку діяльності єврейських еміграційних товариств і розгортання широкої пропаганди еміграційних процесів⁵⁷. З огляду на те, що угода залишалася чинною недовго, уряд встиг виконати не всі її пункти, наприклад, не скасував обмеження для єврейської молоді під час вступу до вищих навчальних закладів. Ця домовленість не охоплювала економічної сфери, яка була дуже важливою для євреїв⁵⁸. Найбільше невдоволення у єврейського політика Ісаака Грюнбаума (Izaak Grünbaum) та його прихильників, які представляли опозиційну до

⁵⁶ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 108.

⁵⁷ AAN. Zesp. 503. Sygn. 1443. K. 20–22.

⁵⁸ Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje Najnowsze* (Wrocław). 1972. R. 4, zesz. 3. S. 152–153; Mendelsohn E. Jewish Politics in Interwar Poland: An Overview. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England, 1989. P. 11; Rudnicki S. Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926. S. 192.

влади «Аль-Гамішмар» («Al-Hamiszmar», «На сторожі»), впливи якої до 30-х років переважали в сіоністському русі, викликало те, що пункти угоди стосувалися освітньо-релігійних питань, а не ключових для євреїв економічних, політичних чи національних проблем⁵⁹.

Укладення угоди мало позитивні наслідки для розвитку шкільництва з мовою викладання іврит, яким опікувалися представники сіоністського руху. Ці навчальні заклади популяризували ідею національного відродження євреїв шляхом створення незалежної Єврейської держави на території Палестини. Ще на грудневому засіданні Політичного комітету Ради Міністрів 1921 р. прозвучала пропозиція до МВіО виділяти концесії на середні навчальні заклади з івритською мовою викладання (однак вони не були зрівняні в правах з державними школами)⁶⁰. У Варшаві 1922 р. було засноване культурно-освітнє товариство сіоністів «Тарбут» («Tarbut», «Культура»), яке пропагувало навернення євреїв до староеврейської культури та належне опанування мовою іврит, сприяло формуванню єврейської національної свідомості. Найактивнішу діяльність з розвитку шкільництва в Галичині товариство провадило у Львівському воєводстві, а також співпрацювало з івритськими товариствами в Тернопільському та Станіславівському воєводствах. До львівського відділу «Тарбуту» належали такі знані діячі, як Макс Лесер (Maks Leser), Леон Гуттман (Leon Guttman), Міхал Шварц (Michał Schwarz). Наприкінці 20-х років у державі діяло понад 300 відділів товариства, а в 1938 р. їх було вже близько 600⁶¹. Для виховання молоді в національному дусі «Тарбут» створив івритомовні дошкільні заклади, початкові та середні школи, учительські семінарії, дворічні педагогічні курси, курси з

⁵⁹ Жидівсько-польська угода. Поєдинок на віддаль між Грінбавном і Райхом (докінчення). *Діло* (Львів). 1926. 29 січня. Ч. 20; Wobec nowych rokowań polsko-żydowskich. *Głos posła Grünbauma. Nowy Dziennik* (Kraków). 1925. 21 grudnia. Nr 295; Fałowski J. *Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej (1922–1939)*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 2006. S. 27, 29.

⁶⁰ Romantsov R. *Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej*. S. 102.

⁶¹ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 22; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 54; Kamińska-Kwak J. *Inteligencja województwa lwowskiego w okresie międzywojennym*. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. S. 328.

вивчення івриту для молоді та дорослого населення, організовував методичні конференції для вчителів, лекції зі староєврейської літератури, заснував читальні та бібліотеки тощо⁶². Водночас товариство видавало шкільні підручники, художню літературу, періодичні видання мовами іврит та їдиш, популяризувало театральне мистецтво⁶³. У 1925/1926 н. р. шкільна мережа «Тарбуту» налічувала 46 дошкільних закладів, 113 початкових шкіл, 13 гімназій, 3 учительські семінарії, де навчалося 15 тис. учнів⁶⁴.

У першій половині 20-х років польська влада, намагаючись заручитися підтримкою євреїв-ортодоксів, прихильно ставилася до релігійного шкільництва, яким опікувалася ортодоксальна партія «Агудат Ізраель» («Agudat Israel», «Союз Ізраїлю»). Партія поширила свій вплив найбільше в центральних воєводствах, дещо менше в Галичині⁶⁵. Центральна організація партії в Галичині мала свій центр у Львові. Головою львівського центрального комітету був Якуб Віттельс (Jakób Wittels), а його заступниками Мойжеш Гіршспрунг (Mojżesz Hirschsprung) та Шулім Валлах (Schulim Wallach)⁶⁶. «Агудат Ізраель» мала найрозвиненішу систему приватного релігійного шкільництва, опікувалася хедерами і талмуд-горами для хлопчиків, організовувала численні відчити та віча на теми виховання молоді та потреби відкриття релігійних навчальних закладів. Релігійні школи з мовою навчання їдиш займали панівні позиції, оскільки традиційно освіта євреїв була спрямована на пізнання релігії. Увесь їхній навчальний і виховний процес ґрунтувався на релігійних догмах,

⁶² Archiwum Państwowe miasta Krakowa i Województwa krakowskiego. Zesp. 208. Sygn. StGKr 249. K. 671; O subwencji dla szkolnictwa żydowskiego. Przeciwno temu zarówno prawica, jak i lewica. *Nasz Przegląd*. 1923. 25 października. Nr 209.

⁶³ Хонигсман Я. С. Городок Львовский и Мостиска – еврейские общины, которых нет: монография. Львов: Львовское общество еврейской культуры им. Шолом-Алейхема, 2003. С. 56–57; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. S. 180.

⁶⁴ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 102.

⁶⁵ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 86; Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym / z ang. przeł.: A. Tomaszewska. Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1992. S. 94.

⁶⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 9.

запроваджувалися обов'язкові релігійні практики. Члени партії виступали проти вивчення в єврейських школах юдаїзму за програмами, затвердженими МВіО, оскільки, на їхню думку, вони не відповідали основним принципам єврейської релігії⁶⁷. Закон про обов'язкову шкільну освіту з лютого 1919 р. зумовив реорганізацію хедерів. Суттєві зміни були внесені до навчальних програм хедерів, які охоплювали світські предмети та підлягали державному контролю, а також умови навчання мали відповідати встановленим МВіО вимогам⁶⁸. У реформованих хедерах поряд із релігійними предметами (від 27 до 37 год на тиждень) викладали світські (12 год). Релігійні предмети в хедерах викладали на їдиші за власними навчальними програмами, а світські (зокрема польську мову, математику, історію Польщі, географію, природничі науки) – польською мовою відповідно до програм, затверджених МВіО⁶⁹. З вересня 1923 р. МВіО звільнило учнів реформованих хедерів від занять у загальноосвітніх школах.

Влада також прихильно ставилася до релігійних шкіл для дівчат, які утримувала організація «Бейс Яков» («Bejs Jakow»), заснована в 1917 р у Кракові, що була тісно пов'язана з партією «Агудат Ізраель». «Бейс Яков» підпорядковувалися навчальні заклади різних типів: початкові школи з програмами державних шкіл із вивченням юдаїстичних предметів та івриту, які мали релігійний характер; професійні школи, зокрема купецькі гімназії, які прирівнювалися в правах до державних шкіл відповідного типу; т. зв. релігійні курси (навчання проводили п'ять разів на тиждень по півтори години на день), які слугували доповненням до державних загальноосвітніх шкіл та давали дівчатам релігійне виховання; вищі учительські курси, які виховували вчительок зі знанням як світських предметів, так і традиційної юдаїстики, формували релігійний світогляд⁷⁰. У 1925 р. під опікою організації діяло 54 школи⁷¹.

⁶⁷ AAN. Zesp. 9. Sygn. 962. K. 20.

⁶⁸ Łysiak P. Szkolnictwo powszechne narodowości niepolskich w Polsce. *Natio* (Warszawa). 1927. Nr 3–4. Marzec – Kwiecień. S. 70, 72.

⁶⁹ Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині... С. 132–133.

⁷⁰ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 3; Almanach szkolnictwa Żydowskiego w Polsce. Warszawa: RENESANS, 1938. T. 1. S. 319.

⁷¹ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 104.

Критично ставилася польська влада до єврейського світського приватного шкільництва, що активно розвивалося з часу створення у 1921 р. найбільшої світської шкільної інституції, якій підпорядковувалися єврейські школи з мовою навчання їдиш, – Центральної єврейської шкільної організації (далі – ЦЄШО) (Centrale Jidisze Szul Organizacje)⁷². ЦЄШО мала на меті виховувати дітей і молодь у дусі світської єврейської національної культури, поширювати соціалістичні ідеї. Товариство також опікувалося дошкільними закладами, сиротинцями, гімназіями, учительськими семінаріями, вечірніми школами, провадило курси для неосвіченого дорослого населення, курси для вчителів, організувало загальнопольські вчительські конференції⁷³.

Відповідно до вимог МВіО у початкових школах ЦЄШО обов'язковим було вивчення польської мови та літератури, географії та історії Польщі, натомість історію євреїв висвітлювали в курсі загальної історії, а на вивчення івриту відводили по 4 год на тиждень у 3-х і 4-х класах і по 3 год у 5–7-х класах. Навчали мовою їдиш (у 1-му класі 8 год, у 2-му – 6, у 3-му і 4-му по 5 год, у 5-х – 7-х класах – по 4 год), а також польською мовою (з 2-го по 4-й клас – по 6 год, з 5-го по 7-й клас – по 5 год на тиждень)⁷⁴. У 1922 р. в Польщі діяло 100 початкових шкіл з мовою навчання їдиш з близько 20 тис. учнів⁷⁵. Польська влада перешкоджала розвитку їдишомовних шкіл частково через те, що понад 30 % членів ЦЄШО належали до Загальноєврейського робітничого союзу (далі – «Бунд») (Algemajner Jidiszer Arbajter Bund) та Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей Ціон (лівиці)» (Jidisze Socjalistisz-Demokratisze Arbeter Partaj «Poalej Cion», Робітники Ціону), які провадили опозиційну

⁷² Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 40–41.

⁷³ Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Praca licencjacka. Wrocław, 2010. S. 57–58. URL: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/35560/004.pdf> (дата звернення: 25.08.2016); Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 181; Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... S. 118, 122.

⁷⁴ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 339; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 96. K. 2; Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... S. 122.

⁷⁵ AAN. Zesp. 503. Sygn. 1441. K. 4–5.

діяльність, а також з огляду на поширення в навчальних закладах комуністичних і соціалістичних ідей⁷⁶.

Загалом у Польській державі у 1924/1925 н. р. діяло 102 школи з мовою навчання їдиш (12,9 тис. учнів), івритом – 109 (14,4 тис.), їдишем та івритом – дев'ять (1,1 тис.), польською та їдишем – шість (0,5 тис.), польською та івритом – одна (0,1 тис.)⁷⁷.

Шляхи врегулювання польсько-єврейських відносин у 1926–1935 рр.

Зміни в політиці урядовців щодо єврейського населення та в польсько-єврейських відносинах загалом настали після травневого перевороту 1926 р. та повернення до влади Ю. Пілсудського. Цей переворот започаткував новий період в історії міжвоєнної Польщі, утвердивши в її східній політиці концепцію «прометеїзму»⁷⁸. Ю. Пілсудський та його політичні прихильники репрезентували федеративну концепцію, в основу якої поклали «ягеллонський міт» (його суть полягала в ідеалізації часів правління Ягеллонської династії (1385–1572), апологетичного трактування польсько-литовської унії тощо). Загалом ця концепція передбачала необхідність переконання національних меншин у перевагах тривалого співіснування в межах Польської держави. Загалом пілсудчики були переконані, що відродити давню Річ Посполиту можна було на фундаменті федеративного устрою та за умови забезпечення меншинам сприятливих умов для національного, культурного та економічного розвитку. Щодо єврейського населення, то федералісти вважали, що їм треба гарантувати громадянське та культурне рівноправ'я, однак великі сподівання поклали на їхню масову еміграцію. Водночас, щоб усунути підвалини антисемітських настроїв у суспільстві, замість національної асиміляції євреїв було запропоновано програму зміни їхньої суспільно-професійної структури в поєднанні з секуляризацією⁷⁹. Українська дослідниця Леся Алексієвець

⁷⁶ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 181–182.

⁷⁷ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 106.

⁷⁸ Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowym: zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1980. S. 8–11.

⁷⁹ Chojnowski A. Konceptje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 19; Waszkiewicz Z. Józef Piłsudski a problem ukraiński. *Polska i Ukraina. Sojusz*

зазначала, що загалом політика Ю. Пілсудського передбачала деякі поступки меншинам і компроміси з метою створення в меншин ілюзії ліквідації національного поневолення⁸⁰.

Представники національних меншин, насамперед німецьких та єврейських і меншою мірою – білоруських та українських, очікували ґрунтовних змін у національній політиці держави після травневого перевороту 1926 р. Табір пілсудчиків, керуючись у 1926–1935 рр. концепцією державницької консолідації, уклав власну програму розв'язання української, білоруської, німецької та єврейської національних проблем. Євреїв пілсудчики, на відміну від ендеків, не вважали антидержавним чинником, визнавали їх рівноправними громадянами Польщі. Розглядаючи євреїв як релігійну групу, вони наголошували на необхідності врегулювання польсько-єврейського конфлікту, який лише послаблював державу, і висловлювалися за співпрацю з тими угрупованнями та єврейськими середовищами, зокрема ортодоксами та сіоністами, які виявляли лояльність до Польщі⁸¹.

В основу національної політики щодо євреїв санаційного уряду на чолі з Казімежем Бартеєм (Kazimierz Bartel) була покладена концепція державної асиміляції. 19 липня 1926 р. К. Бартель у програмній промові зазначив, що у своїй політиці щодо єврейського населення влада керуватиметься лише постановами Конституції 1921 р., не укладаючи жодних додаткових угод з представниками єврейських політичних партій. Політик засудив економічний антисемітизм та пообіцяв скасувати всі дискримінаційні норми польського законодавства, які стосувалися євреїв⁸².

Напрацювання основних засад політики щодо національних меншин було покладено на міністра внутрішніх справ Казімежа Мłodзьяновського (Kazimierz Młodzianowski). На засіданні Ради Міністрів 18 серпня 1926 р. він представив проєкт директив про ставлення державних органів до національних меншин⁸³. Але цей документ за змістом майже не відрізнявся від директиви 1923 р., окрім пунктів

1920 roku i jego następstwa / red. nauk.: Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 206–209.

⁸⁰ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави... С. 338.

⁸¹ AAN. Zesp. 349. Sygn. 44. K. 1–4; Paruch W. *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939*. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2005. S. 408–412.

⁸² Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр. ... С. 97–98.

⁸³ AAN. Zesp. 8. Sygn. 34. K. 464–469.

про залучення представників непольського населення, «які зарекомендували себе в позитивній, творчій праці», до участі в урядових і адміністративних структурах як радників представників меншин. Фактично державна національна політика замість ідеї національної асиміляції, яку К. Млодзяновський назвав фікцією, ґрунтувалася на ідеї державної асиміляції з наданням меншинам певних культурно-національних прав. У документі акцентовано на тому, що треба визначити реальні економічні, культурні та соціальні потреби непольського населення, виокремити серед них ті, які можна задовольнити насамперед, і так створити умови для державної асиміляції, яка сприятиме асиміляції культурній, а згодом і національній⁸⁴. На цьому засіданні Ради Міністрів було скасовано правові обмеження, які діяли ще від часу поділів давньої Речі Посполитої, щодо єврейського населення, а також надано євреям польське громадянство. Водночас було прийнято п'ять постулатів щодо єврейського шкільництва: відкрити для єврейських дітей відповідну кількість початкових шкіл з польською мовою навчання та курсом юдаїзму (педагоги мали бути юдейського віровизнання); звільнити учнів реформованих хедерів з польською мовою навчання від занять у загальноосвітніх школах; субсидувати єврейські приватні школи, особливо професійні; ліквідувати обмеження, пов'язані з релігійною чи національною приналежністю, при вступі до вищих навчальних закладів; видавати на пільгових умовах паспорти для єврейської молоді, яка висловила намір навчатися за кордоном. Відповідно до концепції державної асиміляції єврейського населення євреї мали стати лояльними громадянами Польщі, які б діяли в інтересах держави і були лояльними поляками в державному, а не етнічному розумінні. Натомість влада мала гарантувати євреям усю повноту прав, передбачених у Малому Версальському договорі та Конституції 1921 р.⁸⁵

У 1926–1927 рр. підготувати для уряду К. Бартеля пропозиції щодо врегулювання деяких аспектів національного питання було

⁸⁴ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich...* S. 75–78; Kulesza W. *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935.* Wrocław: Wyd-wo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1985. S. 83; Madajczyk Cz. *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym.* S. 140–147.

⁸⁵ Romantsov R. *Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej.* S. 110–111.

доручено Комісії експертів, до якої увійшли Тадеуш Голувко (Tadeusz Hołowko), Генрик Льовенгерц (Henryk Löwenherz) та Леон Василевський (Leon Wasilewski)⁸⁶. Щоб поліпшити становище єврейського населення, комісія запропонувала переглянути закони, які мали характер економічних санкцій (наприклад, про закриття крамниць у неділю), що зрештою таки були скасовані⁸⁷. За час свого прем'єрства К. Бартель намагався поліпшити становище польських євреїв. Так, його уряди розробили зміни до законодавства, спрямовані на усунення обмежень, які створили для євреїв за російської царської влади, виступили проти *numerus clausus*, а 1927 р. ухвалено закон про офіційне визнання єврейської громади. Налагодженню польсько-єврейських відносин сприяло розпорядження Президента Польщі від 14 жовтня 1927 р. про організацію єврейських релігійних гмін, що дало можливість окреслити їхні межі у східних воєводствах, провести вибори до гмінних органів влади й розпочати їхню діяльність⁸⁸. Кваліфікацію, що давала змогу навчати юдаїзму в середніх школах та учительських семінаріях, внормувало розпорядження міністра освіти від 16 листопада 1926 р.⁸⁹ Таке право мали, по-перше, випускники філософського (гуманітарного) відділу будь-якого польського університету, які отримали науковий ступінь доктора або магістра; по-друге, особи, які мали свідоцтво про складання іспиту на вчителя юдаїзму перед комісією, скликаною МВіО. Щоб забезпечити приватні середні навчальні заклади учителями-євреями з відповідною кваліфікацією, 25 вересня 1928 р. МВіО видало розпорядження, яке чітко окреслювало професійні

⁸⁶ AAN. Zesp. 8. Sygn. 33. K. 438.

⁸⁷ Zagadnienie odpoczynku niedzielnego na kwietniowej sesji Komisji Rzechoznawców. *Sprawy Narodowościowe*. 1927. R. 1. Nr 2. S. 150–156.

⁸⁸ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр. ... С. 98; Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1991. Т. 222: Праці Історично-філософської секції. С. 112; Grünbaum I. Sprawa żydowska. *Natio*. 1927. Nr 1–2. Styczeń – Luty. S. 34; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 83–86, 90.

⁸⁹ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 16 listopada 1926 roku w sprawie kwalifikacji zawodowych do nauczania religii możeszowej w szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich państwowych i prywatnych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1927. Nr 9. Poz. 127. S. 251–253.

кваліфікації для викладання івриту та історії євреїв у приватних середніх школах та учительських семінаріях. Так, на підставі ст. 1 право викладати ці предмети у школах зазначеного типу мали особи, які здобули ступінь магістра в одному з державних польських університетів у сфері орієнталістських наук (мови івриту). Відповідно до ст. 2, допоки відсутня достатня кількість кваліфікованих учителів, МВіО дозволило викладати ці предмети особам, які складуть спеціальний екзамен з івриту та історії євреїв⁹⁰. Розпорядження щодо професійних кваліфікацій учителів івриту та історії євреїв мали на меті підняти фаховий рівень учителів цих предметів. З цієї ж метою у 1930 р. МВіО заборонило єврейським культурно-освітнім товариствам готувати на власних курсах вчителів івриту та історії євреїв⁹¹. Відповідно до розпорядження міністра освіти від 29 квітня 1933 р. педагоги, які мали право навчати юдаїзму, також одночасно отримали дозвіл на викладання івриту та історії євреїв як складових частин навчання релігії⁹².

Попри намагання урядовців налагодити польсько-єврейські відносини та розв'язати єврейське питання в Польщі, антиєврейські настрої серед польської спільноти, поширювані здебільшого націонал-демократами, зростали. Щоправда, більшість єврейських політичних сил та їхніх прибічників висловлювали лояльність до уряду, зокрема групи асимільованих євреїв, сіоністів та євреїв-ортодоксів. В опозиції до влади надалі перебували єврейські ліві партії. Найактивніше політику влади підтримували поляки юдейського визнання, які представляли асиміляторський напрям у єврейському політичному русі. Наприкінці 20-х – на початку 30-х років XX ст. санаційний табір всіляко підтримував пропаговану сіоністами палестинську ідею, зокрема еміграцію євреїв до Палестини, вбачаючи в цьому

⁹⁰ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 25 września 1928 r, w sprawie kwalifikacyj zawodowych do nauczania języka hebrajskiego wraz z historią żydów w prywatnych szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich. *Dz. U.* 1928. Nr 87. Poz. 765. S. 1978.

⁹¹ Archiwum PAN. Zesp. III-180. Sygn. 91. K. 75.

⁹² Okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego nr 65 z dnia 29 kwietnia 1933 roku w sprawie kwalifikacyj zawodowych do nauczania religii mojżeszowej względnie języka hebrajskiego i historii Żydów w szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1933. Nr 5. Poz. 106. S. 197.

спосіб розв'язання єврейського питання в Польщі⁹³. Як наслідок владні кола не створювали перешкод для розвитку сіоністських шкіл з навчанням івритом, що сприяло появі приватних національно-івритських навчальних закладів. Активний розвиток івритомовного шкільництва припав на 1926–1932 рр., в окреслений період зростала кількість як шкіл, так і учнів. У 1927/1928 н. р. під керівництвом «Тарбуту» діяли 234 навчальні заклади з мовою навчання іврит (141 початкова школа, 15 гімназій, 5 учительських семінарій, 2 педагогічних курси, 71 семінарія для вихователів дошкільних закладів) зі 21 500 учнями та 886 учителями. Того ж року товариство утримувало 224 вечірні курси й 120 бібліотек. У 1931/1932 н. р. діяло 175 початкових шкіл, 9 гімназій, 3 учительські семінарії, 65 дошкільних закладів, де навчалось 29 100 учнів і працювало 1 176 учителів⁹⁴.

За підтримки сіоністської релігійної партії «Мізрахі» в 1927 р. було засновано товариство «Ябне» («Jabne»), виховна концепція якого базувалася на поєднанні сіоністських ідей з цінностями юдаїзму та традиціями єврейської культури. Товариство заснувало й утримувало дошкільні навчальні заклади, початкові школи, вечірні курси, контролювало рівень викладання івриту, а також предметів юдаїстики в єврейських школах, створювало читальні та бібліотеки, організовувало літні табори, гуртки фізичного виховання для єврейської учнівської молоді, влаштувало концерти, вистави та інші благодійні акції з метою збору коштів для потреб єврейського шкільництва⁹⁵. Мовою викладання в школах «Ябне» була їдиш чи польська, залежно від місця розташування навчальних закладів: у південно-східних воєводствах – їдиш, а в центральних – польська⁹⁶. У 1933 р. під керівництвом товариства діяли 134 навчальні заклади (81 початкова школа, 4 середні, 5 семінарій для виховате-

⁹³ Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 51; Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 129.

⁹⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 47; AAN. Zesp. 14. Sygn. 169. K. 162–163; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1929. S. 108; Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 113–114.

⁹⁵ Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині... С. 133–134.

⁹⁶ Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1937. S. 41, 70–71.

лів дошкільних закладів, 27 релігійних курсів для хлопців і 17 для дівчат) з 14 461 учнем і 544 учителями⁹⁷.

Після санаційного перевороту 1926 р. релігійне шкільництво далі активно розвивалося, ним опікувалася партія «Агудат Ізраель». Це було пов'язано з тим, що члени цієї політичної сили позитивно сприйняли зміну влади, а з'їзди рабинів у Тарнові та Львові висловили повну підтримку та підпорядкування політиці нового уряду. У 1928 р. «Агудат Ізраель» створила виборчий союз з Безпартійним блоком співпраці з урядом (далі – ББСУ) (*Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem*), продемонструвавши своє сприйняття урядової національної політики. Заручившись підтримкою влади, у 1928 р. «Агудат Ізраель» опікувалася 108 початковими школами, 181 талмуд-торою, 64 ешивами (середніми навчальними закладами). Загалом під впливом партії перебувало 353 навчальних заклади. У 1929 р. з ініціативи «Агудат Ізраель» була створена Центральна освітня організація «Хорев» («*Chojrew*»), яка організовувала початкові релігійні школи в тих містах і містечках, де вони були відсутні. У 1932 р. під егідою організації діяли 256 початкових релігійних шкіл з 32,5 тис. учнів, 143 реформовані хедери з 18 тис. учнів, 580 опікунсько-виховних організацій з 73 тис. вихованців і 2 242 учителями⁹⁸.

У міжвоєнні роки мережа релігійних шкіл для дівчат розвивалася швидкими темпами. Так, у 1929 р. «Бейс Яков» опікувалася 147 школами з близько 16 тис. учениць, у 1934 р. – 206 з приблизно 20 тис. школярок, у 1938 р. – 250 з 30 тис. учениць. Учительок для цих шкіл готували в спеціальній учительській семінарії, заснованій у Кракові в 1927 р. Фінансували навчальні заклади «Бейс Яков» переважно коштами, що надходили з єврейської діаспори у США та Великобританії⁹⁹.

⁹⁷ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 65; Chałupczak H., Browarek T. Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* / pod red. E. Walewandra. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 302–303.

⁹⁸ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 116–117.

⁹⁹ Chałupczak H., Browarek T. Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. S. 300; Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 44; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 176.

У другій половині 20-х – першій половині 30-х років активізувався розвиток двомовного єврейського шкільництва з мовами навчання їдиш і польською, польською та івритом. Частково це було пов'язано з толерантним ставленням польської влади, яка втілювала програму державної асиміляції єврейського населення¹⁰⁰. Надаючи перевагу утраквістичним школам із польською мовою навчання, євреї, з одного боку, прагнули, аби їхні діти вивчали рідну мову, а з іншого – державну, володіння якою полегшувало їм вступ у виші, навчання в яких було життєвим орієнтиром для значної частини єврейської молоді¹⁰¹. На відміну від українців Галичини, які докладали чималих зусиль у боротьбі з утраквізацією навчальних закладів, євреї не опиралися відкриттю двомовних шкіл. У міжвоєнні роки кількість утраквістичних єврейських приватних середніх навчальних закладів збільшувалася. Якщо в 1926/1927 н. р. двомовними були лише 3 % єврейських приватних середніх шкіл, інші – польськомовні, то в 1937/1938 р. їх діяло понад 50 %¹⁰².

Серед товариств, які провадили активну культурно-освітню діяльність серед єврейського населення Галичини та розвивали двомовне шкільництво, варто відзначити створене 1918 р. у Львові «Єврейське товариство народної та середньої школи» («Żydowskie Towarzystwo Szkoły Ludowej i Średniej»), в лавах якого переважали представники єврейської інтелігенції, купці та підприємці¹⁰³. Першим головою товариства був сенатор Польщі та головний рабин Варшави Мойжеш Шопп (Mojżesz Schorr), згодом у різні роки його очолювали Ізраель Мюнцер (Izrael Münzer), Давід Шрайбер (Dawid Schreiber), Маурицій Драч (Maurycy Drach)¹⁰⁴. У 1932 р. «Єврейське

¹⁰⁰ Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 51; Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 112.

¹⁰¹ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 170.

¹⁰² Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków: Historia Iagellonica, 2013. S. 145.

¹⁰³ Haftka A. Społeczne szkolnictwo żydowskie w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1927. R. 1. Nr 2. S. 106–107.

¹⁰⁴ Przed jubileuszem Żyd. Towarzystwa Szkoły Ludowej i Śr. we Lwowie. *Chwila*. 1929. 8 kwietnia. Nr 3606. S. 5.

товариство народної та середньої школи» утримувало у Львові два дошкільних заклади з мовою іврит (54 дитини віком від чотирьох до шести років), чотирикласну загальноосвітню школу з дев'ятьма відділами та правом публічності (навчался 259 учнів; польську мову, географію та історію викладали державною мовою, решту предметів – івритом), коєдукаційні гімназійні курси з мовою навчання іврит (93 учні), гуманітарну жіночу гімназію (у восьми відділах 292 учениці) та чоловічу гуманітарну гімназію (в чотирьох відділах 143 учні) з «правами публічності», учительську семінарію, а також різні мовні й торговельні курси¹⁰⁵. У 1933 р. у Львівському шкільному окрузі (далі – ЛШО) товариство утримувало одну чоловічу приватну гімназію у Львові з польською мовою навчання, по одній жіночій гімназії у Львові та в Коломиї, а також по одній коєдукаційній гімназії в Перемишлі та Станіславові з польською мовою викладання¹⁰⁶.

Урядовці «санації» продовжували політику правих сил щодо обмеження діяльності їдишомовних навчальних закладів, якими опікувалася ЦЄШО. Попри тиск з боку влади від початку 20-х і до середини 30-х років шкільництво з мовою навчання їдиш розвивалося достатньо успішно. У 1934/1935 н. р. під керівництвом ЦЄШО діяло 169 навчальних закладів (11 дошкільних установ, 86 початкових шкіл, 2 гімназії, 70 вечірніх шкіл) зі 15 486 учнями¹⁰⁷. У 1928/1929 н. р. у Східній Галичині та на Волині діяло 36 середніх і неповно-середніх шкіл ЦЄШО, а також 16 вечірніх шкіл і 6 дошкільних закладів¹⁰⁸. Засноване 1927 р. львівське відділення ЦЄШО зосередилося на розбудові єврейського приватного шкільництва,

¹⁰⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 875. Арк. 16; Орач Б. Єврейська освіта у Львові до початку II світової війни. *Збірник матеріалів наук. конф. «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» (12–14 листопада 2007, м. Львів) та «Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти», присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27–28 жовтня 2008, м. Львів)*. Львів, 2010. Ч. 2. С. 161.

¹⁰⁶ AAN. Zesp. 14. Sygn. 169. K. 156–163.

¹⁰⁷ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39. Their Philosophy and Development. New York: King's Crown Press, 1950. P. 36.

¹⁰⁸ Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. Євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини и Закарпаття в 1933–1945 гг. Львов: [б. в.], 1998. С. 61.

яке утримували коштом батьківської плати за навчання (місячна оплата за навчання становила 2–4 зл.), членських внесків і з допомогою меценатів, зокрема фінансової підтримки зі США тощо¹⁰⁹. У цих школах навчалися вихідці з єврейських незаможних сімей, переважно діти робітників та дрібних ремісників. До певної міри це зумовлювало значні фінансові труднощі в розвитку навчальних закладів, які до того ж зазнавали тиску з боку влади¹¹⁰.

Не мали підтримки урядовців і місцевих адміністрацій світські початкові та середні утравквістичні школи з мовами навчання їдиш та іврит, якими опікувалося створене 1928 р. «Товариство з підтримки єврейського шкільництва та єврейської культури» (далі – «Шуль-Культ») (Idischer Szul- un Kultur-Farband). Товариство перебувало під впливом політичної партії «Поалей-Ціон (правиця)» та Єврейської народної партії в Польщі (Jidisze Folks-Partaj in Pojlen)¹¹¹. Світські навчальні заклади «Шуль-Культ» були зорієнтовані на те, щоб надати доступ широким масам євреїв до вивчення івриту та староеврейської літератури з одночасним вивченням їдишу та юдаїстичних предметів. Належну увагу педагоги приділяли історії євреїв, яку викладали як окремий предмет¹¹². Зважаючи на зменшення фінансування з початку 1929 р., а також через протидію з боку польських правлячих кіл, які побоювалися поширення соціалістичних і комуністичних ідей, «Шуль-Культ» не вдалося створити розгалужену мережу шкільництва¹¹³. Якщо 1930/1931 н. р. по всій Польщі, переважно в центральних і східних воеводствах, під його керівництвом діяло 25 загальноосвітніх шкіл із близько 3500 учнями, 15 дитячих

¹⁰⁹ Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... S. 122.

¹¹⁰ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2275. K. 19; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 41.

¹¹¹ Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej «Szulkult». Statut. Warszawa, 1928. S. 1; Zloch S. Polnischer Nationalismus: Politik und Gesellschaft zwischen den beiden Weltkriegen. Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2010. S. 245.

¹¹² Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині... С. 136.

¹¹³ Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1935. R. 9. Nr 3–4. S. 246, 267; Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині... С. 137; Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 60.

будинків із понад 780 вихованцями¹¹⁴, то у 1934/1935 н. р. залишилося 16 навчальних закладів із 2 343 учнями, серед яких 10 шкіл із близько 2 100 учнями (сім початкових шкіл з 1 818 школярами та три вечірні школи з 317 слухачами), а також шість дошкільних закладів із 208 вихованцями.

Загалом у 1926–1935 рр. влада відбулася половинчастими поступками у розв'язанні єврейського питання, яке на відміну від українського та білоруського не мало вираженого політичного забарвлення і не загрожувало територіальній цілісності Польщі. Початок 1930-х років приніс новий спалах антисемітизму в Польщі. Свою діяльність значно активізували народові демократи, які закликали громадськість до боротьби з «єврейською загрозою». Ці заклики підтримали різні верстви польського суспільства¹¹⁵.

Досягши певних здобутків у політичній сфері (завдяки створенню Єврейського релігійного товариства 1928 р. вдалося провести вибори до релігійних гмін у східних воєводствах і Галичині, що пожвавило єврейське політичне життя; також домоглися скасування правових обмежень євреїв у квітні 1931 р. з набуттям чинності закону «Про скасування виняткових положень, пов'язаних із походженням, національністю, расою чи релігією громадян Речі Посполитої»¹¹⁶), євреї не змогли побороти т. зв. господарський антисемітизм, а також не домоглися зрушень в освітній сфері, оскільки державні школи з мовами навчання іврит чи їдиш, передбачені статтями Малоого Версальського договору, так і не були створені¹¹⁷. Водночас освітня реформа 1932 р., відповідно до якої було запроваджено уніфіковану систему шкільництва, що складалася зі шкіл

¹¹⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 402; Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 72; Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... P. 68–69; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 185; Żebrowski R. Szul-Kult (Szul-Kult). *Polski Słownik Judaistyczny*. URL: [http://www.jhi.pl/psj/Szul-Kult_\(Szul-Kult\)](http://www.jhi.pl/psj/Szul-Kult_(Szul-Kult)) (дата звернення: 14.09.2017).

¹¹⁵ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр. ... С. 101.

¹¹⁶ Ustawa z dnia 13 marca 1931 r. o wygaśnięciu mocy prawnej przepisów wyjątkowych, związanych z pochodzeniem, narodowością, językiem, rasą lub religią obywateli Rzeczypospolitej. *Dz. U.* 1931. Nr 31. Poz. 214. S. 430.

¹¹⁷ Aleks H. Życie polityczne społeczeństwa żydowskiego. *Sprawy Narodowościowe*. 1928. R. 2. Nr 5. S. 556–557; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 135–137.

трьох типів, дещо ускладнила роботу єврейських навчальних закладів. Виокремлення ліцеїв та уніфікація гімназій зумовили певні труднощі для єврейських навчальних закладів цього типу при отриманні т. зв. права публічності. Єврейську спільноту непокоїло те, що більшість молоді не зможе переходити з приватної гімназії до державного ліцею, а тому була небезпека, що освіта єврейської молоді буде завершуватися на рівні гімназії, а не ліцею, закінчення якого давало право вступу до вищих навчальних закладів. Нововведення посилили контроль МВіО за приватними навчальними закладами та розширили повноваження влади щодо їх закриття¹¹⁸.

Підходи польської влади до єврейського питання у 1935–1939 рр.

З другої половини 30-х років, після смерті Ю. Пілсудського в 1935 р., намітилися зміни у ставленні влади до єврейської меншини, що значно ускладнило польсько-єврейські відносини. Ці зміни до певної міри були пов'язані з перегрупуванням сил всередині «санаційного» табору. Правлячі кола частково повернулися до концепції національної асиміляції, схилилися до еміграції єврейського населення чи його ізоляції від поляків. Причиною цих змін з-поміж іншого став перехід від дефініції єврейської меншини як релігійної групи до надання їй статусу етнічної та культурної спільноти, чужої Польській державі та кардинально відмінної від польського народу. За таких умов, на думку урядовців, нормальне співіснування поляків і євреїв було неможливим, зумовило б взаємну неприязнь і ворожнечу. Поширилися ідеї розмежування євреїв і поляків, зменшення їхнього міжкультурного взаємовпливу¹¹⁹.

У жовтні 1935 р. прем'єр-міністр Валери Славек (Walery Ślawek) оголосив про розпуск проурядової політичної сили ББСУ, яка, зокрема, засуджувала гасла антисемітизму. Натомість 21 лютого 1937 р. пілсудчики заснували нову проурядову організацію Табір національної єдності (далі – ОЗН) (Obóz Zjednoczenia Narodowego). Декларація ОЗН, що містила націоналістичні та антисемітські гасла, близькі до тих, які проголошували народові демократи, засвідчила про

¹¹⁸ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 123.

¹¹⁹ Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. S. 422–423.

зростання націоналістичних настроїв серед пілсудчиків¹²⁰. Політики вбачали загрозу польській культурі з боку євреїв та стверджували про потребу самозахисту. На їхню думку, євреї були тим чинником, який послаблював польські національні та державницькі сили, стояв на заваді змінам, що відбувалися в тогочасній Польщі. Євреїв розглядали як «чужий» польському народові елемент, який не повинен був долучатися до розвитку держави¹²¹. Не маючи конкретного плану розв'язання єврейського питання, польські урядовці відмовилися від політики асиміляції євреїв, взяли курс на підтримку еміграції єврейського населення, гальмування рееміграції, спричиненої світовою економічною кризою, поширення економічного бойкоту, перешкоджання євреям у дрібному промислі та торгівлі, розпалювання внутрішніх суперечок між єврейськими громадами, зокрема надавали підтримку ортодоксальним тенденціям як противазі революційним, пропаганді сіонізму з метою збільшення еміграції єврейського населення до Палестини тощо¹²². Єврейська преса неодноразово наголошувала на прагненні польської влади зменшити кількість єврейського населення щонайменше на третину¹²³. Така політика влади призвела до того, що в 1935 р. значно зросла еміграція євреїв з Польщі. Зокрема, у 1933 р. відсоток єврейських емігрантів із Польщі становив 47 % від загалу емігрантів, у 1934 – 41 %, у 1935 – 53 %, а еміграція німецьких євреїв зменшилася з 25 % у 1933 р. до 13 % у 1935 р.¹²⁴ Водночас обмеження прав єврейського народу під час виборів до парламенту, органів самоуправління, торговельно-промислових і ремісничих

¹²⁰ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр. ... С. 103.

¹²¹ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 125.

¹²² AAN. Zesp. 503. Sygn. 1443. K. 23–28; Marszałek Senatu o kwestii żydowskiej. Wywiad z profesorem Szymańskim. *Chwila*. 1928. 11 kwietnia. Nr 3252; Pogromy w Polsce. *Wiadomości* (Paryż). 1936. R. 1. Nr 3. 25 czerwca. S. 4; Качараба С. Еміграційна політика польського уряду щодо євреїв у 1919–1939 рр. *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939)*: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 64–69; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 198.

¹²³ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. K. 41; Milion Żydów za dużo! *Chwila*. 1936. 28 lutego. Nr 6084.

¹²⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 226–227.

палат, у державному та самоуправному шкільництві, кооперативах і державних установах, простежувалися не лише в міжвоєнній Польщі, а й у Німеччині, Австрії, Литві, Латвії та Румунії, де єврейська спільнота також опинилася у скрутному становищі¹²⁵.

У другій половині 30-х років усе більшого поширення набирав антисемітизм, пропагований ендеками та їхніми прихильниками, який зводився до декількох тез: по-перше, асиміляція євреїв шкідлива та марна з погляду як польського, так і єврейського націоналізмів; по-друге, у Польщі є надлишок єврейського населення; по-третє, проблеми польського політичного, економічного та культурного життя мають бути розв'язані шляхом усунення євреїв із цих сфер тощо. На підставі цих тез ендеки прагнули вирішити єврейське питання насамперед шляхом позбавлення євреїв політичних прав, що передбачало усунення їх із польської національної економіки та обмеження їхньої участі в польській культурній діяльності, а також шляхом масової еміграції єврейського населення з метою звільнення польських теренів¹²⁶.

Зростання антисемітських настроїв, які підтримували ендеки, виявлялося в бойкотуванні єврейських магазинів, друкарень, поширенні антиєврейських агіток, побитті єврейського населення¹²⁷. Польська дослідниця Ганна Дильонгова зазначала, що посилення антисемітизму стало наслідком поширення націоналізму – явища, характерного для всієї тогочасної Центрально-Східної Європи. Захист євреїв від націоналізму був однією зі складових т. зв. нової єврейської політики, покликаної виховати національну свідомість мас, сформувані в них гордість за приналежність до єврейської нації, домогтися зрівняння євреїв у правах з рештою громадян держави¹²⁸. Антиєврейські виступи польська влада намагалася показати не як прояви расизму серед поляків, а як боротьбу з перенаселенням, за економічні вигоди¹²⁹.

¹²⁵ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 361.

¹²⁶ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 17.

¹²⁷ AAN. Zesp. 453. Sygn. 525. K. 1–5; Centralne Archiwum Wojskowe. Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. Sygn. I.371.10/A.71. K. 32; Ibid. Sygn. I.371.10/A.72. K. 492.

¹²⁸ Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / пер. з пол. М. Кірсенка. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 120–121.

¹²⁹ Mowa Prem. Składkowskiego. Sprawa żydowska. *Kurier Warszawski* (Warszawa). 1938. 25 stycznia. Nr 24. S. 13.

Після 1935 р. в освітній політиці простежувалося поєднання елементів національного та державницького виховання, спрямоване на поглиблення національної єдності, що, зокрема, проявилось в намаганні денаціоналізувати українців та ізолювати євреїв, з подальшою їхньою еміграцією з Польщі¹³⁰. Фокусування національно-державницького виховання на польських проблемах неодноразово викликало відчуття ворожості в учнів-поляків до ровесників іншої національності. Зауважмо, що проявом цього частково були антиукраїнські та антиєврейські виступи польської молоді. У другій половині 30-х років набули поширення не лише антиєврейські мітинги, а й, серед польської молоді, нищення єврейського приватного майна, друкарень, нанесення фізичних ушкоджень учням чи студентам єврейської національності, застосування насилля проти викладачів єврейського походження¹³¹. Через загострення польсько-єврейських відносин та тиск з боку молодіжних націоналістичних організацій, наближених до націонал-демократів, на початку 1937 р. міністр освіти Войцех Свентославський (Wojciech Świątosławski) дозволив ректорам на власний розсуд використовувати будь-які засоби, що могли б запобігати конфліктним ситуаціям у польських вищих навчальних закладах на ґрунті антисемітизму. Як наслідок у 1937/1938 н. р. у вишах для єврейських студентів почали впроваджувати «лавкове гетто»¹³², тобто окремі місця в аудиторіях для студентів єврейської національності. Уперше воно було запроваджено у Львівській політехніці на підставі ухвал рад інженерного та механічного факультетів від 8 грудня 1935 р., а згодом цю практику перейняли інші навчальні заклади. Ці дискримінаційні обмеження супроводжувалися масовими бійками, які організували польські студенти, пов'язані з ендеками, яких підтримувала університетська влада. Націоналістично налаштована польська

¹³⁰ Wojdyło W. Wychowanie jako forma działania politycznego w myśli społeczno-politycznej obozu narodowego w latach 1926–1939. *Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym* / pod red. W. Wojdyły. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. S. 59–65.

¹³¹ Держархів Львівської обл. Ф. 271. Оп. 2. Спр. 456. Арк. 1–12; *Rozruchy antysemityczne we Lwowie. Nowy Dziennik*. 1925. 21 grudnia. Nr 285; *Stosunki w Szkole Handlowej. Interpelacja posłów żydowskich. Nowy Dziennik*. 1923. 26 marca. Nr 2.

¹³² Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 pp. ... С. 107.

молодь також домагалася запровадження у всіх вищих навчальних закладах *numerus clausus* для єврейських студентів. У міжвоєнні роки масові антиєврейські виступи зафіксовано у вишах Львова, Дубляна, Варшави та Познані¹³³.

Після відмови польських керівних сил від концепції державної асиміляції набували поширення ідеї відокремлення євреїв від поляків і зменшення міжкультурного взаємовпливу між цими народами. З огляду на це польська влада взялася ліквідувати т. зв. шабасувки з польською мовою навчання, які сприяли асиміляції євреїв¹³⁴. Водночас урядовці продовжували толерувати шкільництво, яким опікувалися сіоністські організації, оскільки воно було спрямоване на підготовку євреїв до еміграції. Якщо у 1936 р. сіоністське товариство «Тарбут» опікувалося 269 навчальними закладами (72 дошкільних заклади, 183 початкових школи, 9 гімназій, 1 сільськогосподарська школа, 4 вечірніх школи) з 1 300 учителями та 44 780 учнями¹³⁵, то в 1938 р. їхня кількість зросла до 290 з понад 1 тис. учителів та понад 46 тис. учнів¹³⁶.

У 30-х роках збільшилася також кількість навчальних закладів культурно-освітнього товариства «Ябне», яким опікувалася партія «Мізрахі». Якщо у 1933 р. під керівництвом товариства діяли 134 навчальні заклади з 14 461 учнем і 544 учителями, то в 1938 р. шкільна мережа «Ябне» охоплювала 238 навчальних закладів і з близько 25 тис. учнів¹³⁷.

Наприкінці 30-х років влада й надалі позитивно сприймала розвиток двомовних шкіл із мовами польською та їдишем, а також польською та івритом, навчання в яких сприяло відокремленню

¹³³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 238–239; AAN. Zesp. 503. Sygn. 1443. K. 192; AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. K. 20; Ekscesy przeciwko studentom żydowskim w akademii rolniczej w Dublanach. *Nasz Przegląd*. 1924. 14 listopada. Nr 313; Hartgłás A. Nasz «numerus clausus». *Nowy Dziennik*. 1923. 30 marca. Nr 6; Młodzież wszechpolska o kwestii żydowskiej i numerus clausus. *Nowy Dziennik*. 1925. 28 listopada. Nr 266.

¹³⁴ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 184.

¹³⁵ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 402, 581.

¹³⁶ Ibid. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 64.

¹³⁷ Ibid. K. 65; Chałupczak H., Browarek T. Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. S. 302–303.

єврейських учнів від поляків, а також мало полегшити євреям еміграцію до Палестини. У 1936/1937 н. р. у Польщі діяла 441 єврейська приватна початкова школа, з яких було 92 з мовою навчання польською та їдишем (9 775 учнів), а польською та івритом – 81 (11 804)¹³⁸. У 1937/1938 н. р. з 452 єврейських приватних початкових шкіл із 65 тис. учнями навчальних закладів з мовою викладання їдиш було 57, іврит – 162, їдиш та іврит – 7, з польською та їдиш – 112, з польською та івритом – 114, однак ці навчальні заклади відвідувала лише незначна частина єврейських дітей, менш як 20 %. Натомість понад 73 % учнів-євреїв навчалися в початкових державних чи самоуправних школах із польською мовою навчання, а решта – з іншими мовами викладання¹³⁹. У 1937/1938 н. р. у Польщі функціонувало 48 приватних єврейських гімназій для 9 100 учнів, із них 10 з мовою навчання іврит з 1 642 учнями та 38 (5 872) – з польською та івритом, а також 43 ліцеї з 1 900 учнями, з них 9 з мовою навчання іврит та 34 – польською та івритом¹⁴⁰. У 1938/1939 н. р. у ЛШО функціонувало 11 приватних єврейських гімназій (дев'ять «з правом публічності», дві «без права публічності») та 10 єврейських ліцеїв із польською мовою викладання (шість і чотири відповідно)¹⁴¹. Зауважмо, що учні-євреї надавали перевагу приватним єврейським середнім школам, тут навчалося понад 48 % від загалу учнів-євреїв середніх шкіл¹⁴².

Владні кола надалі прихильно ставилися до релігійного шкільництва, що розвивалося під опікою партії «Агудат Исраель», яка в другій половині 30-х років висловлювала близькі до сіоністів погляди. У 1934–1935 рр. організація «Хорев» мала 557 хедерів і талмуд-торів з 61 328 учнями. У 1937 р. під її керівництвом перебувало 208 ешив з 18 тис. школярів¹⁴³. Відповідно до статистичних даних

¹³⁸ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 128.

¹³⁹ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 163, 167, 170.

¹⁴⁰ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 102.

¹⁴¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 402; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 170, 184.

¹⁴² Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 24.

¹⁴³ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej. S. 132.

за 1937 р. у Польщі організація «Бейс Яков» опікувалася 248 школами різних типів з 35 586 учнями¹⁴⁴.

Як і в попередні роки, кількість шкіл з мовою навчання їдиш, якими опікувалися єврейські ліві політичні партії, поступово зменшувалася. Якщо у 1929/1930 н. р. під опікою ЦЄШО діяло 177 шкіл із близько 19 тис. школярів, то в 1937/1938 н. р. їх залишилося 57 із 8 100 учнями (якщо у 1934/1935 н. р. у Станіславові діяла одна школа з 32 учнями, то в 1937/1938 н. р. у Галичині не було жодної школи, а на Волині лише три з 447 учнями¹⁴⁵). Протягом 1928–1938 рр. зменшилась також кількість гімназій – з шести до двох¹⁴⁶. Кількість навчальних закладів зменшувалася з декількох причин: по-перше, через фінансові труднощі, оскільки в цих школах навчалися переважно діти з малозабезпечених сімей; по-друге, органи влади закривали ці навчальні заклади з огляду на поширення комуністичних і соціалістичних ідей¹⁴⁷.

Отже, в міжвоєнні роки характер польсько-єврейських відносин залежав поміж іншим від польських правлячих партій, міжнародної ситуації, а також від ставлення єврейських політичних сил до влади. Урядова політика щодо єврейського населення в окреслений період залишалася невизначеною, до початку Другої світової війни так і не було сформовано комплексної програми розв'язання єврейського питання. У першій половині 20-х років на політику уряду щодо євреїв визначальний вплив мала концепція ендеків, які вважали євреїв антидержавним чинником. У 1926–1935 рр. основний тон цій політиці задавав табір «санації», який задля реалізації власної програми намагався заручитися підтримкою національних меншин, зокрема євреїв. Однак після смерті Ю. Пілсудського в 1935 р. на урядову політику впливали як радикалізація поглядів пілсудчиків щодо розв'язання єврейської проблеми, так і поширення антисемітизму.

Освітня політика влади щодо єврейських навчальних закладів залежала від симпатій урядових кіл до єврейських політичних парій і їхнього ставлення до держави. Попри зафіксовані в міжнародних

¹⁴⁴ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... P. 96.

¹⁴⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 44; Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 69.

¹⁴⁶ Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины... С. 61.

¹⁴⁷ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18478. Sygn. 2275. K. 48–49; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 181–182.

договорах зобов'язання щодо захисту прав євреїв, Польща так і не забезпечила євреям навчання в державних початкових школах рідною мовою (їдиш чи іврит), запровадивши натомість польськомовні «шабасувки». У 20-х – першій половині 30-х років влада сприяла розвитку як єврейських державних, так і єврейських приватних польськомовних шкіл, що сприяли асиміляції учнів-євреїв. Позитивно ставилися урядовці також до релігійних навчальних закладів, якими опікувалася лояльна до влади ортодоксальна партія «Агудат Ізраель». Схвально сприймали вони також розвиток івритомовного шкільництва, яке перебувало під впливом сіоністського руху. Лояльне ставлення урядовців до навчальних закладів асимільованих євреїв, прихильників «Агудат Ізраель» чи сіоністів, насамперед впливало з того, що влада не вбачала в них загрози польській державності. Травневий переворот 1926 р. та заміна концепції національної асиміляції меншин концепцією державної асиміляції, не вплинули на ставлення влади до цього шкільництва. З приходом до влади табору «санациї» розвинулися двомовні єврейські навчальні заклади з мовами викладання польською та їдишем, а також польською та івритом, поширення яких було пов'язане з реалізацією концепції державної асиміляції. Двомовні єврейські навчальні заклади продовжили розвиватися і в 1935–1939 рр., це ж стосується і релігійних навчальних закладів партії «Агудат Ізраель» та шкіл, що перебували під впливом сіоністського руху.

Поширення польсько-івритських та івритомовних навчальних закладів було пов'язане з прагненням владних кіл розв'язати єврейське питання в Польщі шляхом спонукання значної частини євреїв до еміграції. Натомість двомовні навчальні заклади з мовами викладання польською та їдиш мали скласти конкуренцію світським їдишомовним школам, які розвивалися під опікою єврейських лівих політичних сил, зокрема «Бунду» та «Поалей-Ціон (лівиці)». Упродовж міжвоєнних років ці навчальні заклади зазнавали постійних переслідувань з боку влади через поширення в їхніх середовищах соціалістичних і комуністичних ідей та опозиційне ставлення єврейських лівих партій до польських урядів. Відхід урядовців у 1935–1939 рр. від політики державної асиміляції, спроби ізолювати поляків від євреїв, зменшення міжкультурного взаємовпливу між цими народами призвели до поступової ліквідації «шабасувок».

ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІРИ ГАЛИЧИНИ 1920–1930-х РОКІВ

Галичину як історико-етнографічний край протягом століть формували українці, поляки, євреї, німці та інші національності, які відрізнялися суспільною, економічною, культурною діяльністю, будували свої взаємини на співпраці та конкуренції. Цей регіон виділявся не лише культурними особливостями, а й економічною та суспільно-політичною відокремленістю.

За переписом 1921 р. у Галичині (Львівське, Тернопільське, Станіславівське воєводства) проживало близько 5,5 млн осіб, з них українці становили 54 %, поляки – 34,5 %, євреї – 11 %, а інші національності – 0,5 %. Через десять років загальна картина національного складу населення галицького краю зазнала певних змін. У 1921–1931 рр. населення Галичини збільшилося на 712 986 осіб. Частка українців становила 41,7 %, поляків – 46,3 %, євреїв – 10,9 %, інших національностей – 1,0 %¹.

¹ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924–1932. T. XIII: Województwo Lwowskie. 1924. S. VIII; T. XIV: Województwo Stanisławowskie. 1923. S. VIII; T. XV : Województwo Tarnopolskie. 1923. S. VIII; Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1932–1939. T. 58: Miasto Lwów. 1937. S. 12; T. 68: Województwo Lwowskie. 1938. S. 32; T. 65: Województwo Stanisławowskie. 1938. S. 22; T. 78: Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1937. S. 26.

Таблиця 1

Кількість населення у Львівському, Тернопільському, Станиславівському воєводствах за матеріалами переписів 1921 і 1931 рр.²

Воєводства	1921р.			
	українці	поляки	євреї	інші
Львівське	1 126 207 41,5 %	1 264 162 46,5 %	313 206 11,5 %	14 439 0,5 %
Станиславівське	996 306 73,9 %	195 706 14,5 %	145 226 10,8 %	11 342 0,8 %
Тернопільське	847 907 59,4 %	447 810 31,3 %	128 965 9,0 %	3 838 0,3 %

Воєводства	1931 р.			
	українці	поляки	євреї	інші
Львівське	1 305 339 41,7 %	1 448 826 46,3 %	342 405 10,9 %	30 839 1,0 %
Станиславівське	1 079 019 72,9 %	245 944 16,6 %	139 746 9,4 %	15 576 1,1 %
Тернопільське	871 971 54,5 %	586 603 36,7 %	134 117 8,3 %	7 715 0,5 %

Найвищі темпи приросту спостерігалися серед поляків, що можна пояснити продуманою політикою польської влади, яка намагалася посилити свої позиції, асимілювати місцеве населення. Серед таких заходів були адміністративні зміни з метою показати світовій спільноті перевагу польського населення в Галичині – наприклад, приєднання до складу Львівського воєводства західногалицьких польських повітів. Найбільш продуманою була політика осадництва – заселення польськими військовими та цивільними особами розпарцельованих поміщицьких земель. Це сприяло посиленню польського елемента в

² Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924–1932. T. XIII: Województwo Lwowskie. 1924. S. VIII; T. XIV: Województwo Stanisławowskie. 1923. S. VIII; T. XV: Województwo Tarnopolskie. 1923. S. VIII; Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe...

сільській місцевості краю. Адже осадники опановували головні сфери життя в краї: самоврядування, освіту, культуру, господарство і ставали гарантом Польської держави, носіями польської культури, віри, традицій. Громадсько-політичний діяч Антін Чернецький після окупації Польщею Галичини зазначав: «Тоді у Львові польська влада видала наказ-дивогляд з погляду права, що ніякий поляк, єврей чи німець у Польщі не смів продати будинку українцеві, громадянинуві тої ж Польщі»³. Такі обмеження були непоодинокими не лише де-юре, а й де-факто та впливали на соціальну стратифікацію, зайнятість населення та міжнаціональні відносини в краю.

У Галичині простежувалися суттєві відмінності у співвідношенні сільського та міського населення різних національностей, що було пов'язано з суспільно-політичними процесами та специфікою зайнятості. Більшість українців проживали в селах і були власниками невеликих господарств. Натомість власниками маєтків понад 50 га здебільшого були поляки, а також євреї. Станом на 1926 р. у Галичині було 1944 великих землевласників (власники маєтків понад 50 га), серед яких було 1 705 поляків, 136 євреїв, 58 українців, 29 німців тощо⁴.

У галицьких містах чисельну перевагу становили поляки та євреї, а українців було значно менше, адже польський уряд планував низку заходів, які передбачали збільшення польського елементу в промисловості, ремеслі, сільському господарстві шляхом сприяння полякам в отриманні дешевих кредитів, відкриття підприємств, економічних шкіл, підтримки розвитку кооперації, створення громадських та державних організацій та установ. Також влада сприяла польському елементу серед осіб вільних фахів (адвокати, лікарі, інженери та ін.) з метою витіснення українського та єврейського населення з Галичини⁵. Організованою в містах була єврейська спільнота, яка з давніх-давен славилася інтересом до торговельної сфери.

Важливим фактором «польської політичної монополії», який впливав на етнодемографічні процеси в Галичині, було закріплення важливих позицій за поляками на окупованій території та

³ Чернецький А. Спомини з мого життя. Київ: Основні цінності, 2001. С. 62.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 135.

⁵ Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1588. Арк. 1–17.

недопущення українців до сфер управління. Фактично прийняття на роботу в державні установи осіб польської національності звели до мінімуму. Внаслідок такої політики поляки суттєво переважали серед державних службовців. Кадрова політика сприяла різкому збільшенню польського міщанства в галицьких містах. Подібні процеси були характерні у сфері освіти та економіки. Наприклад, на Стрийському вагоноремонтному заводі у 1939 р. українці становили лише 7 %, натомість поляки – понад 90 %⁶. Подібна ситуація була характерна для Винниківської тютюнової фабрики, де надавали значну перевагу в працевлаштуванні полякам. Зокрема, від кандидатів на працівників тютюнових фабрик і в закладах польської тютюнової монополії вимагали мати польське громадянство, знати польську мову тощо⁷. Це змушувало галицьке греко-католицьке населення переходити в римо-католицьку віру. Крім цього, польська влада сприяла українській та єврейській міграції, а натомість стримувала еміграцію поляків⁸.

Суспільно-політична ситуація, земельні відносини та етнодемографічні процеси визначили зайнятість та соціальну структуру галицького населення.

⁶ Макарчук С. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів: Вища школа, 1983. С. 99.

⁷ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 443. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5, 83, 134–145, 167; *Przepisy normujące i obowiązki robotników Polskiego Monopolu Tytoniowego*. Warszawa: Drukarnia Państwowa, 1927. S. 1–2.

⁸ Качараба С. Еміграція в Західній Україні 1919–1939. Львів, 2003. С. 38–56.

Таблиця 2
Зайнятість населення Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств за переписом 1931 р.⁹

Галузь	Заг. к-ть	Українці		Поляки		Євреї		Інші	
		заг. к-ть	%	заг. к-ть	%	заг. к-ть	%	заг. к-ть	%
Сільське господарство	4 553 185	2 888 562	63,4	1 571 146	34,5	59 177	1,3	34 300	0,8
Промисловість, ремесло	665 482	188 571	28,3	283 294	42,6	185 046	27,8	8 571	1,3
Торгівля, страхування	331 164	22 059	6,7	43 501	13,1	263 632	79,6	1 972	0,6
Комунікація	152 859	30 139	19,8	100 631	65,8	20 038	13,1	2 051	1,3
Державні установи	116 667	24 912	21,3	73 081	62,6	17 419	14,9	1 255	1,1
Освіта і культура	54 077	10 344	19,1	28 844	53,3	13 994	25,9	895	1,7
Охорона здоров'я	35 392	5 465	15,4	14 573	41,2	14 937	42,2	417	1,2
Домашня прислуга	77 895	36 414	46,7	37 428	48,0	3 180	4,2	873	1,1
Безробітні	183 949	46 374	25,2	102 087	55,5	32 232	17,5	3 256	1,8
Інші галузі й невідомі	37 430	3 489	9,3	26 788	71,6	6 613	17,7	540	1,4
Разом	6 208 100	3 256 329		2 281 373		616 268		54 130	

⁹ Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1932–1939. T. 58: Miasto Lwów. 1937. S. 11; T. 68: Województwo Iwowskie. 1938. S. 84; T. 65: Województwo Stanisławowskie. 1938. S. 61; T. 78: Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1937. S. 69.

У 20–30-х роках XX ст. населення Галичини здебільшого було зайняте у сільському господарстві. Українці зосереджувалися в галузях, у яких виробляли чи обмінювали матеріальні блага (сільське господарство, промисловість, ремесло). Високим був відсоток українців серед домашньої прислуги, безробітних та утриманців. У суспільно важливих сферах, які були тісно пов'язані з кадровою політикою Польської держави (державна влада, зв'язок, транспорт, освіта, виховання, охорона здоров'я тощо), переважали поляки. Натомість комерційна діяльність у Галичині була прерогативою євреїв. Крім цього, багато євреїв працювало у сфері медицини, комунікації, промисловості та ремеслі, а до Першої світової війни їхнє представництво у цих галузях було ще більшим¹⁰.

Статистичні матеріали дають можливість більш детально схарактеризувати соціальну стратифікацію населення галицького краю, зокрема виділити чотири соціальні групи: власників засобів виробництва, працівників розумової праці (інтелігенція), робітників та осіб із невідомим суспільним статусом.

¹⁰ Gąsowski T. Galicja – «żydowski matecznik». *Galicja i jej dziedzictwo* / red. J. Chłopecki, H. Madurowicz-Urbańska. Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1995. T. II. S. 129–131.

Таблиця 3

Соціальна структура населення Східної Галичини станом на 1931 р.¹¹

Соціальні категорії	Все населення		Українці		Поляки		Євреї		Інші						
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%					
Власники	4 598	135	74,1	2 642	785	81,1	1 494	449	65,5	424	787	68,9	36	114	66,7
Розумові працівники	202	576	3,3	33	310	1,0	116	002	5,1	49	581	8,0	3	683	6,8
Робітництво	1 218	708	19,6	532	338	16,4	567	119	24,9	108	249	17,6	11	002	20,3
Особи з невід. сусп. стагусом	188	681	3,0	47	896	1,5	103	803	4,5	33	651	5,5	3	331	6,2
Разом	6 208	100	100	3 256	329	100	2 281	373	100	616	268	100	54	130	100

¹¹ Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1932–1939. T. 58: Miasto Lwów. 1937. S. 96–97; T. 68: Województwo Lwowskie. 1938. S. 412–413; T. 65: Województwo Stanisławowskie. 1938. S. 296–297; T. 78: Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1937. S. 269–270.

Соціальна структура населення Східної Галичини в міжвоєнне двадцятиліття, як і в австрійський період, характеризувалася значним домінуванням селян та незначною чисельністю представників інтелігенції та приватних підприємців¹². Суспільні групи в міжвоєнний період розвивалися повільно. У соціальній структурі галицького населення 20–30-х років ХХ ст. понад 70 % були власниками засобів виробництва, а наймані працівники становили менше ніж 30 %. Таку значну кількість власників можна пояснити аграрною специфікою регіону, домінуванням на галицьких землях дрібнотоварного виробництва, оскільки більшість власників були малоземельними селянами, ремісниками, дрібними купцями.

Етнодемографічні процеси, зайнятість та соціальна структура населення Галичини віддзеркалювали економічну кон'юнктуру регіону, яка базувалася як на співпраці, так і на все більшій і відвертій конкуренції серед представників різних національностей.

Галичина в міжвоєнний період розвивалася як регіональна та структурна одиниця Польщі, однак мала низку особливостей. Нестабільна тогочасна суспільно-політична ситуація вплинула на господарський розвиток та ведення бізнесу в краю. Польські урядовці здебільшого були прихильниками державної монополії, особливо в тих сферах господарства, які приносили найбільший дохід. В цей час функціонувала тютюнова, соляна, спиртова, сірникова монополії. Найбільше коштів у бюджет надходило від тютюнової та спиртової монополії. Власне, у цих галузях промисловості здебільшого працювали поляки. Умовами функціонування монопольної системи не були задоволені представники інших національностей, зокрема українці, які водночас були активними учасниками господарського розвитку регіону та конкурували в тогочасному бізнес-середовищі. Тому й не дивно, що гаслом для багатьох підприємливих людей стало «Свій до свого по своє», яке мало економічний та політичний характер.

З початку ХХ ст., а особливо в період напередодні та після Першої світової війни, все частіше в галицькому середовищі спостерігалася тенденція до національної відмежованості українців, поляків, євреїв у різних сферах: культура, політика, економіка. Станом

¹² Feldman W. Stan ekonomiczny Galicyi: cyfry i fakta. Lwów: Nakładem Stanisława Urody, 1900. S. 12–13.

на 20–30-ті роки ХХ ст. українці створили свою систему професійної економічної освіти. Її функціонування забезпечували культурно-освітні організації та господарські установи: «Просвіта», «Рідна школа», кооператив «Труд», «Сільський господар», РСУК тощо. Зокрема, в Торговельній школі та Кооперативному ліцеї РСУК підготовляли фахівців для праці в торговельних, промислових і передусім кооперативних установах. Багато випускників цього навчального закладу працювали найманими працівниками в різноманітних приватних та державних підприємствах, зокрема в друкарні «Бібльос». Окремі випускники ставали приватними підприємцями, купцями, кооператорами. Кваліфікованих робітників підготовляли у фахово-доповнювальних чоловічих та жіночих школах. Варто зауважити, що організованим та відокремленим від польського та українського було фахове шкільництво у євреїв, яким займався «Союз поширення професійної освіти серед євреїв» («Вузет»). Крім низки фахово-доповнювальних шкіл, Союз організував діяльність механічної гімназії ім. А. Коркіса. Особливо популярним серед єврейської молоді була Коедукаційна торговельна школа єврейського товариства «Торговельна школа» у Львові. У міжвоєнний період тут навчалися виключно євреї¹³. Натомість у польських державних та приватних школах навчалися також українці та представники інших національностей, хоча перевагу становили поляки. Наприклад, у Державній промисловій школі у Львові у 1937–1938 н. р. навчалося близько 800 учнів, серед яких поляків – понад 75 %, євреїв – понад 9 %, українців – близько 13 %¹⁴. Вищий відсоток українських дітей був у Державній професійній школі деревообробних підприємств ім. Кордецького¹⁵, а значно менший (4 %) – у Державній професійній промисловій жіночій школі¹⁶. Більше українців навчалося в польських приватних школах, зокрема у Професійній школі ім. Міцкевича, Промисловій школі ім. Сенкевича, Промисловій школі ім. Собеського у Львові та інших.

¹³ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 4. Спр. 1704. Арк. 2–14; Спр. 823. Арк. 5. Спр. 2283. Арк. 14–17; Діло. 1939. 27 березня. С. 4–5.

¹⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 4. Спр. 1923. Арк. 1–18.

¹⁵ Там само. Спр. 577. Арк. 3.

¹⁶ Там само. Оп. 1. Спр. 349. Арк. 8.

Отож, упродовж 1920–1930-х років у Галичині спостерігалася така тенденція: систему професійної освіти творили різні національності: українці, поляки, євреї. Та все ж багато української та єврейської молоді навчалася в польських державних чи приватних економічних установах. Крім цього, ці школи співпрацювали: обмінювались професійними навичками, кадрами, зокрема педагоги брали участь у державних іспитах тощо.

Поразка в національно-визвольних змаганнях висвітлила для українців одну з важливих причин втрати державності – нечисленність українського населення в містах. Усвідомлення цього явища стало поштовхом до національної господарської самоорганізованості, яку реалізовували шляхом об'єднання, розвитку кооперації та приватного бізнесу. У міжвоєнний період українська громада все більше переконувалася в тому, що підставою політичної незалежності є економічна самостійність. Все частіше звучали переконання в тому, що «без власних фабрик, торговельних заведень, банків і промислових фахів ми, як нація, не зможемо вибороти й зайняти у всесвітній сім'ї народів такого місця й становиська, яке належить нам, як 40-мільоновому народові»¹⁷. Організаційними формами галицького бізнес-середовища за національною ознакою були професійні товариства, які об'єднували підприємливих людей – промисловців, кооператорів, торговців, ремісників. Ще до початку XX ст. у Галичині переважали соціальні організації, які гуртували галицьких підприємливих людей незалежно від національності та віровизнання. Однак з кінця XIX ст., на зразок польських організацій «Гвезда», «Скала», українці створили низку професійних об'єднань з метою відстоювання своїх прав та інтересів. Однією з перших українських соціально-професійних організацій було товариство ремісників, промисловців і торговців «Зоря». Створення цієї організації у 1880-х роках та функціонування в різних містах і селах Галичини упродовж міжвоєнного періоду свідчило про розмежування інтересів між українськими, польськими та єврейськими ремісниками. Товариство відіграло не лише економічну, а й суспільно-політичну роль. Тогочасна українська преса відзначала, що з заснуванням «Зорі» спольщення українських ремісників майже припинилося¹⁸. «Зоря»

¹⁷ Український купець (Коломия). 1929. Лютий. С. 2–3.

¹⁸ Батьківщина (Львів). 1934. 8 листопада. С. 2.

була організаційним центром українського галицького міщанства, завдання якого полягало в «організуванні ремісничо-промислового стану, його національному усвідомленні, матеріальній допомозі і матеріальному задоволенні»¹⁹. «Зоря» послідовно реалізовувала гасло «Свій до свого по своє» та популяризувала українське. Товариство займалося створенням та діяльністю українських приватних та кооперативних підприємств, рекламувало українські товари, займалося вишколом майбутніх фахівців. Львівська «Зоря» мала понад 30 філій, зокрема у Станіславові, Дрогобичі, Тернополі, Бурштині.

Крім «Зорі», українське приватне підприємництво об'єдналося в Союзі українських купців і промисловців, який включав близько 4 тис. осіб, 35 філій, друкований орган «Торговля і Промисл». СУКіП відігравав важливу роль в розвитку українського бізнесу: надавав матеріальну та організаційно-правову допомогу своїм членам (купцям та промисловцям), активно рекламував вироби українських підприємств під час виставково-ярмаркових заходів. Товариство захищало приватників від конкурентної боротьби з боку потужного єврейського купецтва, організовувало каси та Промбанк з метою кредитування приватних підприємців. У складні міжвоєнні роки, попри посилення авторитаризму в економічній сфері, створення Головної господарської ради, зміни у промисловому законодавстві та інші чинники, зокрема пацифікацію, не стишився український купецько-промисловий поступ. З цього приводу часопис «Торговля і Промисл» писав: «Нас не сміють відстрашувати ніякі перешкоди, ні ворожі затії, ні заздрі високки чи незрячість своїх. Кожна крамниця, кожний верстат – це не тільки особиста, а й національна цінність... Як би обставини в майбутньому не склались – ми знаємо одне: мусимо заодно прямувати до господарської зрілості українського народу...»²⁰.

Розвиток кооперативного руху сприяв створенню організаційного центру для українських кооператорів. Вперше вони створили свою організацію – Товариство українських кооператорів у 1936 р. – у Львові. Варто зауважити, що на той час польські кооператори вже мали свій осередок – Товариство польських кооператорів,

¹⁹ «Зоря». Її минуле і сучасне: Пам'ятна книга з нагоди сорокових роковин існування Товариства українських ремісників і промисловців «Зоря» у Львові. Львів, 1924. С. 22.

²⁰ Несторович В. Назустріч активності в новому році. *Торговля і промисл*. 1938. 1 січня. С. 2–3.

яке було в інформаційно-організаційній діяльності прикладом для Товариства українських кооператорів.

Організаційний рух підприємливих людей вплинув на господарський розвиток Галичини, у якому виділяються дві основні форми: кооперативна та приватна. Кооперацію в Галичині започаткували поляки зі створення ощадно-позичкового товариства на зразок Шульце – Деліча, сільських кас на зразок Райффайзена. Євреї проявили себе також у кредитній кооперації. Їхні кредитні кооперативи об'єднував Головний союз промислових та господарських товариств. Українці дещо пізніше заснували перший кооператив «Народна торгівля» у Львові, згодом кредитне товариство «Віра» в Перемишлі, «Каса задаткова» у Стрию, страхове товариство «Дністер».

Кооперація в Галичині формувалася на основі національної складової. Досягнення в кооперативному русі у 1920–1930-х роках мали поляки, євреї, українці. Серед польських кооперативних установ ключове місце мав союз споживачів, який у 1929 р. об'єднував 897 кооперативів, займався підготовкою професійних кадрів, видавав економічні часописи «Wspólnota», «Społem». Польська сільськогосподарська кооперація об'єдналася у двох великих союзах «Unia», «Zjednoczenie». За даними В. Кубійовича, станом на 31 грудня 1934 р. у Львівському, Тернопільському та Станіславівському воєводствах налічувалося 7 707 українських, польських, єврейських, німецьких та інших кооперативів, 4 374 з яких були об'єднані в союзи. З 4 374 кооперативів 2 968 були українськими, 1 109 – польськими, 242 – єврейськими, 53 – німецькими²¹. Українська кооперація в міжвоєнний період була економічно-громадською та національною організацією, основою економічного розвитку Галичини. Враховуючи досвід та напрацювання минулих років, була сформована організаційна структура української кооперації: споживча, об'єднана «Народною торгівлею» та «Центросоюзом», молочарська – «Маслосоюзом» і кредитна – «Центробанком», а Ревізійний союз українських кооперативів був найбільшою ідейно-господарською, ревізійною-контролюючою, просвітницькою організацією української кооперації на західноукраїнських землях. Ба більше, у міжвоєнний період українські кооператори вийшли на нову стадію розвитку спілчанського руху – кооперативне виробництво. З відкритою конкуренцією на тогочас-

²¹ ЦДАГО України. Ф. 6. Оп. 2. Спр. 186. Арк. 26–27.

ному ринку стикнулася фабрика з виробництва цигаркових папірців та гільз «Калина» тернопільського кооперативу «Будучність», яка конкурувала з такими відомими брендами, як «Le griffon», «Adadie», «Солалі», «Морвітан», «Гербево». Тогочасні газети писали про «брудну конкуренцію» поляків, а саме фірми «Наше будівництво», яка підброяла папірці для цигарок «Калина». Адже продукція «Калини» охоплювала не лише місцеві, а й закордонні ринки (Бельгія, Канада). Кооператори не жалкували коштів на ефективну рекламу, зокрема в галицьких часописах, що свідчить про конкуренцію та активну популяризацію продукції на тогочасному ринку²²:

1. *Кожний український купець уживає тільки паперців «Калина», бо вони походять з української фабрики, якістю найліпші, а ціною не дорожчі від інших.*

2. *Тутки «Калина» повноватки виробляються з найшляхетнішої бібулки на наймодерніших машинах, і тому вони найкращі. Ціна дешева, бо коробка 150 штук коштує в дрібній продажі тільки 35 грошів.*

3. *Паперці наші і тутки «Калина» вже мають від ряду літ свою марку і опанували ринок тому власне, що вони в якості незрівнянні, а в ціні конкурентні. Свідчать о тім тисячі признань, які маємо з ріжних округів нашого громадянства, як рівно ж почесні дипломи з вистав у Стрию і Копичинцях.*

Також про «Калину» писали пісні:

Ой нема то краю-краю

Над ту Верховину.

Нема в світі кращих туток

Над нашу «Калину».

У співпраці та конкуренції між різними національностями розвивалася фінансово-економічна сфера Галичини. Перебуваючи у складі Польщі, українці були обмежені в державній підтримці та іноземних інвестиціях, тому створювали власні фінансово-кредитні інституції, завдяки своїм капіталам. У фінансово-кредитній сфері важливою ділянкою було страхування, яке забезпечувало українцям товариство «Дністер».

Товариство «Дністер» співпрацювало з польськими страховими організаціями, зокрема отримувало фахову підтримку від

²² Комар. 1937. 13 червня. С. 4; Комар. 1938. 28 листопада. С. 2.

польського страхового товариства «Флоріанка» з Кракова. Зауважимо, що на ринку страхування вони діяли як конкуренти. Натомість страхове товариство «Дністер» конкурувало з Польською дирекцією взаємних убезпечень, яка мала державну підтримку. Зокрема, Польська дирекція взаємних убезпечень вела активну пропаганду, закликаючи саме в них робити вклади на страхування будинків, оскільки це державна установа, а «Дністер» нібито збанкрутував. Службовці змушені були звертатися письмово до кожного члена «Дністра», щоб спростувати неправдиві чутки²³.

У сільськогосподарській кооперації, крім спілок, важливе значення для розвитку Галичини як здебільшого сільськогосподарського регіону мали організації та установи, які працювали в кооперативному та громадському напрямі. На українських землях у складі Польщі активно працювали польські об'єднання виробників: Малопольське хліборобське товариство, Союз експортерів зерна, Малопольський союз млинів. Реалізуючи аграрну політику на українських землях, державні та громадські інститути не завжди брали до уваги інтереси українського селянства. З метою об'єднання, підвищення господарської культури та добробуту, конкурентоспроможності селян представники української галицької інтелігенції створили товариство «Сільський господар».

У 1920–1930-х роках «Сільський господар» співпрацював із багатьма польськими підприємствами та організаціями, зокрема з фірмами з продажу і виробництва мінеральних добрив: «Бюро рільничих порад» у Львові, «З'єднаними фабриками сполук азотових» у Хожуві і Мостиськах, «Акціонерною спілкою експлуатації солей потасових» у Львові, «Союзом суперфосфатових» у Варшаві. «Сільський господар» вів переговори про співпрацю членів товариства з Союзом виробників бавовняної пряжі в Лодзі про постачання льону та конопель, із Союзом польських олійних заводів – про постачання ріпаку, соняшника, конопель²⁴. Стосовно за-

²³ ЦДІАЛ України. Ф. 421. Спр. 182. Арк. 1–4; Спр. 203. Арк. 10.

²⁴ Родіонова Л. Відносини між українським товариством «Сільський господар» і польською владою (1920–1930 рр.). *Збірник праць Тернопільського осередку НТШ*. Тернопіль: Рада, 2007. Т. 3: Українсько-польські відносини вчора і сьогодні. С. 78; Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1938 рік. Львів: Накладом товариства «Сільський господар» у Львові, 1939. С. 13.

купівлі сільськогосподарської техніки товариство співпрацювало з варшавським підприємством «Рудольф Фізер» («Rudolf Fišer») ²⁵. У 1936 р. «Сільський господар» став членом Союзу експортерів дробу у Варшаві, окружних і повітових торговельних комісій, які займалися збутом продуктів тваринництва ²⁶.

Товариство разом з польськими державними та приватними інституціями реалізувало спільні економічні проекти. Зокрема, в галузі цукрового виробництва «Сільський господар» вів переговори про постачання продукції на цукрові заводи в Ходорові, Городенці, Переворську, Мізочі. Також товариство займалося будівництвом нових цукроварень. Співпрацювала спілка з цукроварнею «Пшеворськ». Члени товариства мали плани щодо заснування Акційної селянської цукроварні. Успішно її вдалося реалізувати у 1935 р. – отримано дозвіл від Міністерства сільського господарства і Міністерства фінансів про створення у Львові спілки рільничої цукроварні «Поділля». Засновниками цього акціонерного товариства були Львівська хліборобська палата, Союз землевласників, Малопольське товариство сільського господарства і «Сільський господар», які сформували капітал спілки. Станом на 1936 р. капітал спілки становив 2 700 000 зл. Зокрема, акціями володіли Союз землевласників – 34 %, Малопольське товариство сільського господарства (43 %) і «Сільський господар» (23 %) ²⁷.

Якщо українська кооперація існувала в Галичині як держава в державі, то дещо іншим було становище приватного підприємництва. Українські підприємливі люди завдяки підтримці політичних діячів, кооператорів, священнослужителів виборювали собі місце в тогочасному бізнес-середовищі, де переважали поляки та євреї. В історії галицького бізнесу маємо яскраві приклади як співпраці між поляками, українцями чи євреями, так і практичної і світоглядної конкуренції, що в іноді навіть мала трагічні наслідки.

Варто зауважити, що завдяки співпраці професора Львівської політехніки Івана Левинського з польськими архітекторами та живописцями Юліаном Захарієвичем й Альфредом Каменобродським

²⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 7.

²⁶ Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства за 1936 рік. Львів: Накладом товариства «Сільський господар», 1937. С. 10; ЦДІАЛ України. Ф. 469. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–5.

²⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 458. Арк. 1–5; Спр. 464. Арк. 1.

був реалізований бізнес-проект – створення архітектурно-будівельної компанії «Захаревич і Левинський». На початку XX ст. це була одна з найбільших будівельних фабрик у Галичині, яка займалася забудовою нових престижних житлових районів у Львові. Проектно-виробнича фірма І. Левинського об'єднала талановитих митців різних національностей: Т. Обмінського, Л. Левинського, Є. Червинського, О. Лушпинського; скульпторів Л. Марконі, П. Герасимовича, М. Паращука. Конкурентами українських архітекторів, які претендували на лідерство, були А. Каменобродський, В. Равський, Я. Шульц, Ю. Цибульський, М. Улям, А. Опольський та інші. У міжвоєнний період продовжувачем підприємницьких традицій І. Левинського стали агрономічно-технічне товариство «Праця», Акційна будівельна спілка І. Левинського, фабрика керамічних виробів «Око» тощо, а саму фабрику та бізнес-дільницю асоціювали з «українським Манчестером»²⁸.

Одним з найприбутковіших був нафтовий бізнес у Галичині, у якому конкурували іноземні інвестори: німці, австрійці, англійці, американці, французи. Станом на 1920 р. місцевий капітал, здебільшого польсько-єврейський, у нафтовій промисловості Галичини становив лише 18 %. У Галичині функціонувала низка підприємств з видобування та переробки нафти, як-от «Галіція», «Польмін», «Газоліна». Тобто нафтопереробна промисловість хоч і функціонувала на українських землях, але українською була лише частково. Щоб зробити внесок у справу українізації нафтового бізнесу, підприємці І. Левицький, М. Терлецький та представник українського кооперативного руху К. Левицький заснували 1906 р. у Львові нафтове товариство, однак Перша світова війна та брак капіталу призвели до його самоліквідації. Чергову спробу створити власну нафтову організацію зробили у 1929 р. – тоді було створено організаційний комітет у складі місцевих діячів нафтового басейну, однак йому так і не вдалося створити

²⁸ Кос А. Спадщина великого будівничого. Професор Львівської політехніки Іван Левинський (1851–1919). Львів: Вид-во національного університету «Львівська політехніка», 2009. С. 13–16; Жук І. Іван Левинський та його будівельна фірма за часів передвоєнної кризи і великої війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. М. Литвин; упоряд. І. Соляр]. Львів, 2015. Вип. 25. С. 253–254; Жук І. Львів Левинського: місто і будівничий. Київ: Грані-Т, 2010. С. 25–30.

нафтовий кооператив. У 1935 р. з ініціативи керівництва ЗБГ та низки інших економічних установ та організацій – ЗБГ, «Центробанку», «Дністра», «Центросоюзу», «Маслосоюзу», «Народної торгівлі» і РСУК – почав діяти підготовчий комітет на чолі з К. Левицьким, який поставив завдання створити нафтову спілку. Цю ідею реалізували у 1936 р., а капітал спілки становив 100 тис. зл. Члени спілки займалися купівлею нафтовмісних земель, добуванням та збутом нафти²⁹.

Конкуренцію іноземним інвесторам, польським та єврейським підприємцям у нафтовому бізнесі складали Р. Кульчицький, Ю. Сасик, А. Шептицький, Филип та Іван Левицькі. Роман Левицький був управителем копалень нафти. В адміністрації нафтових фірм працював Антін Максимович, згодом депутат сейму від УНДО, а його брат був керівником копалень нафти. Помічником директора у фірмі «Ліманова» працював інженер Р. Кульчицький. Інженер Озаркевич був відповідальним за нафтові родовища родини Терлецьких, які ще перед кризою нафтового промислу залишили цей бізнес, а Михайло Терлецький заснував аптеку у Львові. За винятком кількох родин, українці отримали мало користі від нафтової промисловості, оскільки на початковому етапі її розвитку за безцінь продали свої землі. Згодом вони лише здавали землі в оренду³⁰.

Дрогобичанин д-р Володимир Бірчак писав у спогадах: «На нафтову промисловість звертали ми мало уваги... кипуче промислове життя нафтових піль ішло попри нас. Ми його не опанували та й не старалися взяти в свої руки»³¹. Виходець з Борислава Михайло Левицький згадує про нафтове місто: «Борислав був під польським і почасти жидівським впливом. Поляки займали всі важливі місця в Бориславі, а жиди були власниками нафтових фірм. Тому тяжко було українцям дістати працю»³².

²⁹ Олесевич Л. О. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939). Київ: Наукова думка, 1974. С. 74.

³⁰ Левицький М. Українці в нафтовій промислі. *Дрогобиччина – земля Івана Франка* / гол. ред. кол. Л. Луців. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1973. С. 596–598.

³¹ Пацлавський В. Перший листопад у Дрогобичі і Бориславський фронт. *Дрогобиччина – земля Івана Франка* / гол. ред. кол. Л. Луців. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1973. С. 69.

³² Левицький М. Українці в нафтовій промислі... С. 596.

Борислав, Східниця, Тустановичі славилися нафтою, а в Дашаві коло Стрия було найбільше родовище земного газу на українських землях, а можливо, й у Європі. Це родовище відкрили у 1920-х роках. Як згадував Лев Яцикевич, промислове використання газових покладів розпочалося у 1927 р., а наступного року розпочали будівництво газопроводу до Львова, Дрогобича, Стрия і Ходорова³³. Видобуванням газу займалися «Газоліна» та державне підприємство «Польмін», а розпочали його, попри брак капіталу, завдяки інженеру Й. Ковальчевському, який був директором і співвласником фірми «Газоліна». Ці фірми домагалися ухвалення закону, який би надав право на видобування газу лише їм, однак не досягнули цього. Цей бізнес не був українським. Газ видобували польські фірми, а українським землевласникам виплачували за це мізерні гроші. Варто зауважити, що частину Дашави – присілки Піддубина і Корчунок – займали поляки. Газові шиби побудували на полях українських господарів Галіїв, Скобликів, Гойсаків, Стадників, Ярошевських, Штинди, Курильців та на парафіяльній землі. Стрийчанка Марія Івасик-Галій у своїх спогадах пише про те, що видобування газу стало причиною конфліктів між українцями та поляками. Зокрема, український інженер Олексій Галій намагався створити українську спілку з буріння газових скважин, однак проти цього гостро виступали поляки, а самого ідейника вбили, «скидаючи вину на нещасний випадок»³⁴. Цей факт підкреслює, з якими складнощами та конкуренцією стикалися українці у процесі розвитку власного бізнесу та розбудови господарської сфери.

Суспільним резонансом економічної діяльності та активної конкуренції в галицькому бізнес-середовищі були виставково-ярмаркові заходи. Наприклад, міжнародний ярмарок «Східні торги», який проходив упродовж 1920–1930-х років у Львові на державному рівні, українці сприймали не лише як економічну виставку, а й

³³ Яцикевич Л. Промисел Стрийщини у новіших часах. *Стрийщина: історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Жидачівщини і Миколаївщини*: в 3 т. / ред. І. Пеленська, К. Баб'як. Нью Йорк: Комітет Стрийщини; НТШ, 1990. Т. 2. С. 378.

³⁴ Івасик-Галій М. Драма на тлі дашавецького газу. *Стрийщина: історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Жидачівщини і Миколаївщини*: в 3 т. / ред. І. Пеленська, К. Баб'як. Нью Йорк: Комітет Стрийщини; НТШ, 1990. Т. 2. С. 379.

політичну демонстрацію, – ярмарок проводився з метою показати, що Східна Галичина та Львів є частиною Польщі. Це підтверджують заявки керівних органів Польщі та саме оформлення виставкового заходу. Зокрема, на першому павільйоні «Східних торгів» був напис: «*Laborem nostrum patriae*» («Наша праця Батьківщині»)³⁵. У друкованих польських виданнях Торгово-промислової палати регулярно публікували статті під заголовками на зразок «Нема Польщі і Львова без Східних Торгів». Відомий польський громадсько-політичний діяч та критик Адольф Новачинський у виданні, присвяченому V «Східним торгам», трактував міжнародний ярмарок у Львові так: «Ще раз мусимо усвідомити, що львівські торги це не тільки комерція, це не тільки виставка експонатів, це не тільки іспит зрілості з “польської економіки”, це не тільки павільйони і базар! Це не тільки спадщина традиційних давніх славетних “київських контрактів”, тому це не тільки такі торги, як у Ліоні, Стокгольмі, Празі, Лейпцигу, Кенігсберзі, ні, то не тільки ярмарок із розважальними заходами і комерція, але це також “політика”, важлива і серйозна заява: “тут стоїмо і тут стояти будемо...”»³⁶. Віцеміністр Міністерства закордонних справ Генрик Страсбургер також неодноразово наголошував на тому, що львівські торги мали не тільки економічне, а й політичне значення³⁷. У такий спосіб поляки маніфестували перед українцями та іноземцями тісний зв'язок Львова з Польщею, а то й польськість Львова. У результаті з львівських підприємців у ярмарку були залучені здебільшого поляки та євреї – українські підприємці та купці брали участь у «Східних торгах» в поодиноких випадках, оскільки прагнули представляти свої товари на національних промислових та сільськогосподарських виставках.

Архівні матеріали свідчать про те, що питання участі українських економічних установ та приватних підприємців у «Східних торгах» сприймалося неоднозначно, тому його часто виносили на загальне обговорення. Наприклад, 25 серпня 1935 р. товариство «Сільський господар» проводило спеціальну нараду щодо «справи Східних

³⁵ Targi Wschodnie we Lwowie w świetle polityki gospodarczej Polski / z przedmową Ministra Przemysłu i Handlu C. Klarnera; opracował Dr. Wiktor Natanson. Lwów: Słowo Polskie, 1925. S. 14.

³⁶ Ibid. S. 22.

³⁷ Targi Wschodnie: rozwój i perspektywy / немає Lwów: Nakładem Targów Wschodnich, 1922. S. 5.

торгів», зокрема участі в них. На зібранні кооператор та економіст Юліан Павликовський нагадав присутнім про те, що у 1932 р. РСУК «видав поручення, що кооперація брати участь може, якщо це приносить їй користь». Представники українських економічних установ – РСУК, «Сільського господаря», «Маслосоюзу», «Центросоюзу», Союзу українських купців і промисловців – не дійшли одностайної думки. Після обговорення та дискусій Юліан Павликовський слушно зауважив, що «ідея організованої участі у Східних торгах ще не наспіла. Дискусія виявила, що більшість установ не бачать користи економічної з участі в торгах. Союз купців і промисловців бачить і політичні причини через деконспірування українського промислу (не видержує критики, бо хто потребує, це знає). Є опінія, що могли б брати участь одинцем. Одначе трое нас не обходить, бо ми рішили брати або збірно участь, або цілком ні»³⁸. Зокрема, у торгах погоджувалися взяти участь «Народна Торгівля» (директор Михайло Лазорко) та «Українське народне мистецтво» (інженер Стефанія Чижович). Наприклад, С. Чижович зауважувала, що самоусунення українських фірм шкодить самим українцям, однак вважала це питання не на часі, оскільки «сам Львів є дуже негативно настроєний. Чи момент є добрий сьогодні, чи не було б добре подождати ще рік»³⁹. Жодної економічної користі від «Східних торгів» не бачили представники «Центросоюзу». Натомість інженер Андрій Палій як референт і представник «Маслосоюзу» був позитивно налаштований і вважав, що українському промислові не зашкодить взяти участь у «Східних торгах». Він враховував і політичну сторону: «Момент політичний вимагає задокументування, що ми є тут». Голова Союзу українських купців і промисловців Ярослав Скопляк наголошував: «Ми повинні бути активні і участь у Східних Торгах брати. Якщо тільки є можливість гідно представити себе, то виставляти організовано»⁴⁰. Однак з його думкою погоджувалися не всі представники Союзу українських купців та промисловців, зокрема Євген Нагірний констатував, що група промисловців при товаристві «рішила лишити вільну руку у братю участі в Східних Торгах, але не брати збірної участі, бо це

³⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 1.

³⁹ Там само. Арк. 1–3.

⁴⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 1.

шкодить їм через утрату польської і жидівської клієнтелі»⁴¹. На жаль, немає відомостей про те, яке саме рішення ухвалили учасники наради на наступному зібранні.

З кожним роком все більше українських підприємців переконалися в потребі проведення національних виставок: сільсько-господарських, промислово-технічних, показів мод тощо під гаслом «Свій до свого по своє». З цього приводу часопис «Новий час» писав: «Наш господарський розвиток копає гріб “Східним торгам”, подуманим, як польська політична демонстрація. Їх місце мусить зайняти наш ярмарок, нами устроений. Такі завдання мусить поставити перед собою наш господарський світ. Їх сповнення забезпечить нам побіду на всіх полях»⁴².

Таким чином, у міжвоєнний період у Галичині українці, поляки, євреї будували свої взаємини на співпраці, протистоянні та конкуренції. Все частіше національний фактор ставав визначальним не лише в політичних, а й економічних питаннях. Кожна з національностей намагалася панувати в господарському розвитку краю, зокрема у приватному бізнесі, кооперації, торгівлі.

⁴¹ Там само. Арк. 2.

⁴² Д. П. «Східні торги» у Львові. *Новий час* (Львів). 1926. 7 вересня. С. 7.

ВИБОРИ ДО ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ГАЛИЧИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

З проголошенням державної незалежності України на порядку денному постала проблема створення органів місцевого самоврядування, які б відповідали нашим національним інтересам і мали історичну складову. Важливо, щоб наша виборча система відповідала європейським вимогам. На нашу думку, історико-правовий аналіз стану місцевого самоврядування у міжвоєнний період дасть можливість врегулювати нормативно-правову базу виборчої системи.

Значний інтерес з науково-теоретичного та практичного погляду належить вивченню питання особливостей місцевого самоврядування в Галичині після інкорпорації Польщею. У польській політиці в той час панували централізаторські унітарні тенденції та спостерігалось обмеження місцевого самоврядування. Офіційна Варшава намагалася зберегти цю політичну позицію й не поспішала з реформами. Бельведер не міг допустити, щоб українці, які становили більшість населення краю, отримали перевагу в органах місцевого самоврядування.

Польська влада після відновлення державності успадкувала специфічні форми місцевого управління, засновані на принципах національного законодавства трьох держав: Австро-Угорщини, Німеччини та Росії. Враховуючи такі обставини, офіційна Варшава прагнула уніфікувати систему самоврядування в межах усієї країни. Особлива увага в цьому питанні приділялася Галичині. Уряд добре розумів, що українці Східної Галичини становили більшість населення, і це давало їм надію отримати перевагу в органах сільського самоврядування.

В краю продовжували діяти австрійські закони, згідно з якими система територіального самоврядування поділялася на воєводства, повіти, міські та сільські гміни (громади). Якщо на польських землях до складу гміни входили два і більше сіл, то в Галичині існували одиничні громади, які охоплювали одне, зрідка два села. Найнижчою ланкою самоврядування була громадська рада, яка складалася з радних та їхніх заступників у кількості від 12 до 48 осіб, залежно від чисельності села. Рада обиралася сільською громадою на

шість років. Інтереси громади представляв вїт і двоє присяжних, які належали до громадської старшини¹.

До повноважень громадських рад належали наступні функції: збирання податків; оголошення різноманітних постанов та розпоряджень адміністративної влади; сприяння поліції; нагляд за дотриманням громадського порядку; організація та забезпечення військових постів; допомога в організації та проведенні виборів; розпорядження громадським майном; ремонт і будівництво місцевих доріг, мостів, вулиць, площ; опіка над бідними та сиротами; утримання школи². Всі витрати на виконання розпоряджень державних органів влади лягали на плечі громади.

Право брати участь у виборах до органів місцевого самоврядування мали всі громадяни, яким виповнився 21 рік. Обиратися членами ради могли громадяни, які мали 25 років. Обрання українців до виборних органів місцевого самоврядування утруднювала куріальна виборча система, за якою вибори не були загальними і рівними, бо голосували лише певні групи виборців (курії), сформовані за становим, майновим і професійним цензом. Продовжував діяти ценз осілості, що становив не менше одного року проживання в громаді³.

На засіданні 23 листопада 1918 р. Польська ліквідаційна комісія додала до наявних трьох виборчих курій четверту, до якої увійшли: «повнолітні громадяни без різниці статі, що не мали виборного права в дотеперішніх трьох колах і проживають у громаді не менше одного року... від дня оголошення виборів»⁴.

Самоврядування на рівні повітів згідно з австрійським законом від 12 серпня 1866 р. складалося з повітової ради і повітового відділу. У повітову раду входили 26 осіб, це був контролюючий орган, що виносив ухвали. Структура ради базувалася на засадах так званого представництва інтересів:

¹ Баран С. Галицький закон громадський з 1866 р. зі всіма пізнішими змінами. Львів: Громадська самоуправа. 1927. С. 22–24, 26.

² Dziennik ustaw i Rozporządzeń krajowych dla królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskiem. R. 1848–1916. Kraków, 1866. Cz. XI. Nr. 19. S. 59–87.

³ Іваник М., Кондратюк С. Система органів місцевого самоврядування в Галичині у 1919–1939 рр. Історико-правовий аспект. Львів: Компакт-ЛВ, 2007. С. 40.

⁴ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 788. Арк. 3.

- велика земельна власність;
- велика промисловість, торгівля та гірництво;
- сільські громади;
- міські громади.

Кількість членів повітової ради тієї чи іншої групи визначалася величиною сплачуваного ними податку. Водночас закон забороняв мати одній із груп понад 12 представників у раді⁵.

Щодо виборів до повітової ради, то в перших двох групах вони відбувалися безпосередньо й індивідуально, тоді як у третій та четвертій – опосередковано. Тобто лише члени сільських та міських рад мали право брати участь у виборах повітових радних. Повітова рада обирала серед своїх членів голову і його заступника, яких затверджував президент Польщі.

Повітовий відділ був виконавчим органом ради, який обирався серед її членів терміном на шість років. Кожна група інтересів обирала по одному представнику повітового відділу. Окрім цього, повітові радні спільно обирали ще двох членів відділу. Отже, у відділі було шестеро осіб, і очолював його голова повітової ради.

Збереження куріальної системи та опосередкованість виборів у третій та четвертій групах створювали умови для переваги поляків в органах місцевого самоврядування.

Найвищою ланкою самоврядування в Польщі були воєводства. Згідно з законом від 12 серпня 1866 р., з відповідними змінами, після розпуску повітової ради чи припинення її діяльності внаслідок закінчення строку повноважень необхідно провести вибори. Проте влада не поспішала, і повітові ради розпускали без призначення дати нових виборів. Так, у 1923 і 1924 рр. у Львівському воєводстві було розпущено 48 % повітових рад, у Тернопільському – 73 %, а в Станіславському – 66 %. На кінець 1925 р. у Львівському воєводстві кількість розпущених рад сягла 56 %, у Тернопільському – 73 %, у Станіславському – 78 %⁶.

Міністерство внутрішніх справ призначало старост керівниками повітових відділів, тим самим втручаючись у справи повітового самоврядування, підпорядковуючи його адміністративній владі. Це

⁵ Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi... S. 59–87.

⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 1438. Арк. 12.

суперечило чинному законодавству. Станом на 1922 р. у 14 повітах Галичини повітові відділи перебували під керівництвом старост⁷.

Вже з літа 1919 р. розпочався масовий процес розпуску сільських громадських рад. Уряд наділив старост повноваженнями розпускати ради та створювати тимчасові громадські уряди у складі не менше п'яти осіб⁸. Вагомим чинником в оцінці діяльності ради для старости були не результати її господарської діяльності чи фінансового становища конкретної громади, а національність та особиста політична лояльність керівників громад. На практиці перевірка лояльності означала розпуск у першу чергу тих громадських рад, які склалися з українців. Іноді було достатньо скарги кількох поляків, мешканців громади, з вимогою розпустити раду, щоб це було зроблено⁹.

На кінець 1924 р. з 3 700 сільських громадських рад Галичини не діяло 2 584¹⁰. З них у Львівському воєводстві було розпущено 779 рад, що становить 35 % від загальної кількості; у Тернопільському – 1 016 рад (94 %); у Станіславському – 789 (87 %) рад¹¹.

Уряд не поспішав з проведенням виборів у таких громадах, натомість призначали так званих наказних комісарів. Так, у 1924 р. із 6 275 громад Галичини у 2 300 правили наказні комісари, а в 1925 р. чисельність таких громад досягла 3 500¹². На вимоги громадськості провести вибори офіційна Варшава відповідала відмовою, мотивуючи її тією обставиною, що Сейм ще не прийняв нового законодавства щодо місцевого самоврядування.

Мало що змінилося з приходом до влади Юзефа Пілсудського. На початку 1927 р. громадські ради були розпущені, їхні функції виконували наказні війти та комісари. Така ж ситуація була на рівні повітів. Особливе невдоволення населення викликала господарська діяльність комісарів, їхнє намагання одноосібно розпоряджатись громадським майном на шкоду інтересам громади, що загострило і без того складні українсько-польські відносини в краї.

⁷ Там само. Спр. 1467. Арк. 12.

⁸ Там само. Ф. 146. Оп. 33. Спр. 2030. Арк. 8.

⁹ Там само. Оп. 8. Спр. 3809. Арк. 23–24.

¹⁰ Целевич В. Практичний поради́к про виборчу ордина́цію до громад в Галичині. Львів, 1927. С. 4.

¹¹ Там само.

¹² Свобода (Джерсі-Сіті). 1927. 13 лютого. С. 1.

У лютому 1927 р. Адміністративна комісія Сейму підготувала «Малий самоврядний закон», яким передбачалося негайне призначення виборів, поширення на територію Галичини виборчої ординації (вибори прямі, безпосередні, рівні, таємні і пропорційні), а також реформування повітового самоврядування шляхом створення повітових сеймиків. Однак цей закон так і не був втілений у життя¹³.

В умовах чисельної переваги у сільських громадах українці отримали б значний вплив в цих радах, що було не припустимим в жодному разі для польської влади. В одному зі своїх виступів віцепрем'єр Казимир Бартель заявив, що вважає головним недоліком проекту впровадження єдиної виборчої ординації до громадських рад на території всієї Польщі¹⁴.

Хоча новий самоврядний закон не був ухвалений, 25 квітня 1927 р. міністр внутрішніх справ Феліціян Славой-Складковський підписав розпорядження про призначення виборів до сільських і міських громадських рад на території трьох південно-східних воєводств, крім м. Львова¹⁵.

Виборчий процес контролювався адміністративною владою в особі старост, які призначали членів виборчих комітетів. Куріальна система виборів надавала перевагу саме польському населенню як більш заможному. Адміністративна влада мала практично необмежену можливість втручатися у хід виборів і таким чином впливати на кінцевий результат.

Вибори були призначені в 1 819 громадах, однак у 116 з різних причин (зупинки виборів, визнання недійсними їх результатів та призначення перевиборів) не відбулися. Тому на кінець 1927 р. були відомі результати в 1 703 громадах. З них у 1 067 переважали українці, а в 612 – поляки, у трьох громадах поляків і українців було приблизно порівно, у 21 громаді переважали німці. У результаті виборів українці здобули більшість лише в 1 002 громадах, у 36 громадах здобули рівне представництво з поляками, у 41 громаді перемогли німці. Таким чином, поляки здобули перемогу не

¹³ Іваник М., Кондратюк С. Система органів місцевого самоврядування в Галичині... С. 85.

¹⁴ Довкруги громадських справ. Громадський голос (Львів). 1927. 19 лютого. С. 2–3.

¹⁵ Wybory do małopolskich Rad miejskich. Gazeta Lwowska (Lwów). 1927. 27 kwietnia. S. 1.

лише в тих громадах, де вони переважали, але й у тих, де становили меншість¹⁶.

Станом на 1 грудня 1928 р., за офіційними даними, у Львівському воєводстві було 134 громади, в яких громадські ради так і не були обрані. У Тернопільському воєводстві таких громад налічувалось 46, а в Станіславському – 41¹⁷.

За результатами виборів до сільських рад у Львівському воєводстві українці здобули 40 % мандатів сільських радних, поляки – 48 %, євреї – майже 3 %; у Тернопільському відповідно – 62 %, 35 % і 3 %; у Станіславському – 80 %, 13 % і 5 % мандатів¹⁸. Саме у Львівському воєводстві, де українське населення мало незначну чисельну перевагу в селах, адміністративній владі вдалося забезпечити перемогу на виборах польській меншині. Таких результатів уряд домогся, застосовуючи всі можливі засоби, втручаючись у хід виборів. Серед найпоширеніших зловживань було невнесення українців у списки виборців. Наприклад, у с. Костянтинівка Тернопільського повіту до списку виборців четвертого виборчого кола були внесені лише 30 виборців замість 200¹⁹. У громаді Звиняча Чортківського повіту 22 жителі села з правом голосу не були внесені у виборчі списки²⁰. Нерідкими були випадки, коли в разі перемоги українців вибори визнавались недійсними. Так, у с. Воля Висоцька Жовківського повіту після того, як у трьох виборчих колах з чотирьох перемогли українці, наказний комісар оголосив вибори недійсними²¹.

Характерною особливістю устрою самоврядування в Галичині, який будувався на австрійській законодавчій базі і частково був змінений польськими урядами, фактично зводив нанівець чисельну перевагу українців. Оскільки реальна влада в сільській громаді належала громадській старшині в особі вїта, посади яких були виборними, для затвердження рішення радних необхідна була згода повітових відділів та старост. Навіть коли вся громадська рада складалась з

¹⁶ Ilustrowany Kuryer Codzienny (Kraków). 1927. 26 października. S. 8.

¹⁷ Целевич В. Самоврядування. Діло (Львів). 1929. 20 квітня. С. 2.

¹⁸ Wasilewski L. Istotna liczba Ukraińców w Polsce. Sprawy Narodowościowe (Warszawa). 1927. № 3. S. 227–236; Felinski M. Ukraincy w Polsce odrodzonej. Warszawa, 1931. S. 80.

¹⁹ Самоврядування. Діло. 1927. 29 червня. С. 1.

²⁰ Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. 14. Оп. 2. Спр. 135. Арк. 1–37.

²¹ Виборчі висліди. Діло. 1927. 3 липня. С. 2.

українців, влада не затверджувала призначення війтом одного з них, особливо коли претендент на цю посаду належав до української політичної партії чи займав активну громадську позицію.

Щодо найвищої ланки самоврядування, то після ліквідації ТВС 16 січня 1928 р. «контроль над повітовими комунальними союзами, а також сільськими і міськими гмінами в обсязі, що виконував дотепер ТВС, будуть виконувати воєводи»²².

Протягом 1929–1933 рр. адміністративна комісія Сейму активно працювала над новим законопроектом про приведення до єдиного зразка устрою самоврядування в межах всієї Польщі. Проте погляди на це питання з боку українських парламентарів і влади різнилися. Так, Міністерство внутрішніх справ, у сферу компетенції якого входило місцеве самоврядування, не бажало уніфікації устрою територіального самоврядування Галичини, виступаючи лише за розв'язання найгостріших проблем.

І лише 23 березня 1933 р. Сейм ухвалив закон «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування»²³. Новий закон призвів до найбільших змін саме в Галичині. Було запроваджено збірну громаду – волость (гміну), яка об'єднувала кілька, а іноді й понад десяток колишніх сільських громад. Сільську громаду становило кожне окреме село, селище, колонія, маєток, фільварок чи об'єднані вищеназвані частки, щоправда, її повноваження і компетенції були перерозподілені на користь волості. Керівником сільської громади був солтис. Солтиса та його заступника (підсолтиса) обирали збори сільської громади терміном на один рік. Солтис підлягав безпосередньо керівнику волості (гміни) – війту. Будь-яке їхнє рішення, навіть у справах, що стосувались місцевих потреб, набирало чинності лише після затвердження у волості.

До обов'язків солтиса входили: власні функції як виконавчого органу громади і доручені йому управою, повітовим відділом або повітовим староством волості. Солтис повинен був: а) керувати майном і прибутками громади, дбати про цілість та непорушність нерухомого майна громади; б) репрезентувати громаду назовні; вести господарку громади і згідно з позиціями бюджету або рішенням громадської ради

²² Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1928. № 7. Poz. 40; Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2636. Арк. 1.

²³ Ustawa o częściowej zmianie ustroju terytorialnego z dnia 23 marca 1933 r. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. 1933. № 35. Poz. 294.

у справі видатків доходів громади; в) звітувати перед громадською радою про зібрані та витрачені грошові суми; г) збирати податки для громади і наглядати за громадськими шарварками; д) вести касу й рахунки громади; е) скликати громадську раду, затверджувати порядок нарад, приймати і звільняти всіх громадських працівників, наглядати за їхньою діяльністю; ж) під час якоїсь катастрофи (пожежа, повінь) мав право зобов'язати всіх мешканців громади до безплатної праці на користь громади, щоб ліквідувати наслідки негоди; з) контролювати осіб, що скористались з нічлігів у громаді, і вести книгу наказів²⁴.

До функцій солтиса також входило: виконання доручень і розпоряджень вїйта, допомога державним і самоуправним урядовцям виконувати їхні обов'язки; сприяння поліцейським органам у підтриманні порядку на території громади; здійснення контролю руху населення; збір податків, доручених волостю; облік осіб, які підлягали до служби у війську; повідомлення про адміністративні порушення та злочини; опікування шкільництвом та освітою²⁵.

Керівним та нормотворчим органом волості була рада. У виборах волосних радних мали право брати участь лише члени громадських рад, солтиси і підсолтиси. Волосні радні обирали волосну управу, куди входили вїйт, його заступник, двоє лавників, писар. Посади всього складу волосної управи, вїйта, солтиса та підсолтиса затверджувалися старостою. Це давало змогу старостам відмовлятися затверджувати на посадах солтиса чи вїйта українців, особливо якщо вони були членами українських політичних партій²⁶.

У 1934 р. МВС Польщі запровадило інститут професійних вїїтів, яких староста міг призначити керівниками волостей. Вимоги до кандидатів на ці посади були наступні: професійний вїїт повинен був мати середню загальну або фахову освіту, трирічну практику роботи на посаді вїйта, секретаря чи працівника повітового відділу, чи в органах державної адміністрації²⁷. Такі вимоги ще більше ускладнили доступ українців на ці посади.

²⁴ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1937. № 9. Poz. 70; Троян К. Про громадських радних і солтиса (права й обов'язки). Львів: Видання Українського Національно-Демократичного Об'єднання, 1938. С. 31–33.

²⁵ Там само. С. 39–51.

²⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1389. Арк. 112; Спр. 2286. Арк. 56–57; Спр. 2434. Арк. 46–87; Спр. 2435. Арк. 43–51.

²⁷ Там само. Оп. 1. Спр. 1550. Арк. 42.

Щодо повітового самоврядування, то була збережена опосередкованість виборів до повітових рад. Лише члени волосних, міських рад і магістратів мали право брати участь у виборах. Повітова рада обирала повітовий відділ, який очолювали старости. Повітові ради контролювали стан повітового майна, сюди ж належали всі справи, пов'язані з розвитком економіки, освіти і культури повіту.

Згідно з указом президента від 19 січня 1928 р. «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування» було уніфіковано устрій самоврядування в межах усєї країни та ліквідовано куріальну систему виборчого права. Одночасно цей указ перекреслив надії українців перетворити органи місцевого самоврядування на осередки розбудови національного, господарського і культурного життя, що так само негативно вплинуло на українсько-польські стосунки.

З ухваленням нового закону розпочався процес утворення збірних громад під час проведення адміністративної реформи. У Галичині головну роль при створенні волостей відігравав національний чинник. Пропозиції щодо поділу на волості готували старости та воєводи. Влада прагнула, щоб резиденцією волосних управ завжди були містечка або села, де переважало польське населення. Саме такий підхід викликав негативне ставлення української громадськості до закону в цілому²⁸.

Реформування устрою самоврядування відбувалось одночасно з виборами 1934 р. до самоврядних органів всіх рівнів. Уже восени відбулися вибори до сільських громадських рад²⁹, які пройшли в атмосфері байдужості з боку українського населення. Характерною їхньою рисою було те, що в переважній більшості громад виборів як таких не було, оскільки висувався лише один виборчий список кандидатів на радних. Старости та польські громадські активісти скликали в повітах збори війтів, де домовлялись з ними про майбутній склад громадських і волосних рад, а також узгоджували кандидатури майбутніх війтів³⁰.

Влада, намагаючись не допустити альтернативних виборів, вдаючись до грубого тиску на українське населення, забороняла

²⁸ Biuletyn Polsko-Ukraiński (Warszawa). 1933. 12 listopada. S. 8–9.

²⁹ Допильнувати виборів! Діло. 1934. 5 жовтня. С. 2.

³⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 8. Оп.1. Спр. 465. Арк. 1; ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1949. Арк. 1–5.

проведення передвиборчих нарад, організованих українським виборчим комітетом³¹.

Зловживання з боку влади прослідковувалося і під час поділу громад на виборчі округи. Наприклад, у Тлумацькому повіті (Станіславське воєводство) громада Ворона налічувала 2 тис. українців та 20 поляків. Її було поділено на шість виборчих округів. Причому українці голосували в одному окрузі і обирали 15 радних, а поляки в п'яти виборчих округах також обирали 15 радних. В одному з округів голосувало лише шість поляків, які обирали трьох радних³².

Загалом з 4 285 громад Галичини, в яких відбулись вибори, альтернативними були лише в 564 громадах³³. За їхніми результатами українці у Львівському воєводстві здобули 34,2 % мандатів радних, Тернопільському – 42,4 %, а в Станіславському – 73,4 %³⁴.

Чисельне зменшення українського представництва в громадських радах негативно позначилося на їхньому представництві у волосних радах, які за новим законом про самоврядний устрій мали компетенції колишньої галицької одиничної громади.

Після закінчення виборів до громадських рад та обрання керівництва громад (солтисів та підсолтисів) весною 1935 р. розпочалась чергова виборча кампанія до волосних рад, яку контролювали старости.

Як свідчать кінцеві результати волосних виборів в Галичині, було обрано майже 1 300 членів волосних рад, з них українці становили лише 458 радних³⁵.

Згідно зі спеціальною інструкцією МВС сільська волость може налічувати понад 10 тисяч населення³⁶. Це було використано наступним чином: утворювали малі за кількістю населення волості з перевагою польського населення і дуже великі – з перевагою українського. Таким чином, кожна з волостей, незалежно від кількості населення, обирала двох представників до повітової ради, що створювало сприятливі умови для переваги поляків й у них.

³¹ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 488, 505–506, 537, 563, 581.

³² Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu Ustawodawczego (Warszawa). Okres III. 133 pos. z 11.02.1935. S. 39.

³³ Sprawy Narodowościowe. 1934. № 5–6. S. 596.

³⁴ За здорову самоуправу громад. Громадський голос. 1936. 1 лютого. С. 2.

³⁵ За здорову самоуправу громад... С. 1–2.

³⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 137. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 4.

Перші з часу відновлення незалежності Польщі вибори до повітових рад відбулися протягом травня – червня 1935 р.³⁷ Результати виборів були передбачувані – мінімальне представництво українців у цих органах, незалежно від національної структури населення повіту. У Турківському повіті Львівського воєводства з 29 членів повітової ради – лише 11 українців³⁸. Те саме і в Сокальському повіті – з 21 повітового радного обрали лише шестеро українців³⁹.

Протягом жовтня – листопада 1935 р. відбулися вибори до воєводських рад. Кожна повітова і міська рада обирала по одному члену воєводської ради. Зі свого боку рада обирала відділ чисельністю три особи. За офіційними даними статистики, у Львівському воєводстві нараховувалось 27 повітів, у Тернопільському та Станіславському відповідно – 17 і 12 повітів⁴⁰. Жодного українця у воєводській раді чи відділі не було.

Вибори солтисів і підсолтисів у громадах відбулись наприкінці 1934 – на початку 1935 р., результати – абсолютна перевага поляків на цих посадах та політична лояльність українців як умова їхнього затвердження. Причому рішення громадської ради не мало жодного впливу на позицію старости. Староста приймав рішення про затвердження чи незатвердження на посаді солтиса на підставі донесень поліції. Достатньо було в донесенні згадки про членство в українській політичній партії чи симпатіях до неї, щоб староста вибору не затвердив⁴¹. У Городоцькому повіті (Львівське воєводство) з 68 солтисів було обрано 29 поляків, 18 українців, 14 старорусинів, 7 німців. У Золочівському повіті того ж воєводства було обрано 94 солтиси. З них 65 поляків, 19 українців, 8 старорусинів та 2 німців⁴².

Оскільки за законом повноваження солтиса і його заступника тривали лише три роки, то наприкінці 1937 – на початку 1938 р. відбулись чергові вибори. Під час цих виборів перевірка кандидатів на політичну лояльність стала нормою.

Національна приналежність та політична лояльність були основними умовами, необхідними для затвердження на посаді вїта.

³⁷ Там само. Ф. 11. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 19.

³⁸ Вибори вїтів у Львівському повіті. Свобода. 1935. 28 травня. С. 15.

³⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 488. Арк. 7.

⁴⁰ *Maly rocznik statystyczny*. Warszawa: Nakladem GUS. 1935. S. 8.

⁴¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 11. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 19–64.

⁴² Нові солтиси. Діло. 1934. 30 грудня. С. 6.

Українців на цій посаді було ще менше, ніж солтисів. Формально вїй-та та його заступника обирала волосна рада, проте без затвердження старости вибір вважався недійсним. У Львівському повіті з 14 волон-сих рад українці здобули більшість лише в трьох. Проте вибір єди-ного українця вїйтом у волості Старояричів староста не затвердив⁴³. Схожа ситуація була в Турківському повіті Львівського воєводства, де серед 13 волостей лише в одній (у волості Завадка) вїйтом обра-ли та затвердили українця, оскільки він був членом ББСУ⁴⁴. Всього у східногалицьких воєводствах з 427 вїйтів обрали лише 113 укра-їнців⁴⁵. Процес реформування устрою самоврядування шляхом його уніфікації в межах всієї країни закінчився наприкінці 1935 р.

З огляду на вище сказане, потрібно зауважити, що серед голов-них завдань польської держави було врегулювання відносин в ор-ганах місцевого самоврядування. У перші 15 років уряд так і не спромігся уніфікувати самоврядний устрій. Добре розуміючи зна-чення самоврядування, офіційна Варшава намагалася зберегти його в незмінному вигляді, не поспішаючи з реформами. Насамперед це стосувалося Галичини, де австрійські закони діяли до початку 30-х років ХХ ст. Таким чином, лише закон «Про часткову зміну устрою територіальної самоуправи» від 23 березня 1933 р. запровадив єди-ний устрій самоврядування в межах всієї країни. Найбільше новацій було в Східній Галичині, де запровадили збірні громади – волості. Уряд досягнув головної мети – підпорядкував місцеве самовряду-вання державній адміністрації, позбавивши національні громади впливу на організацію власного самоврядного життя. Будь-які про-яви непокори чи прийняття радою небажаних для польської вла-ди ухвал негайно призводили до розпуску такої громадської ради.

⁴³ Як у нас проводили вибори. Свобода. 1935. 26 грудня. С. 9.

⁴⁴ Наші виборчі округи. Там само. 26 травня. С. 10.

⁴⁵ За здорову самоуправу громад. Громадський голос. 1936. 1 лютого. С. 3.

СТАВЛЕННЯ ОУН ДО ПОЛЬЩІ ТА ПОЛЯКІВ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Створення українських національно-визвольних організацій протягом ХХ століття було продиктоване необхідністю протиставлення сили, яка була б спроможна чинити дієвий опір. Шовіністична політика окупаційної влади з одного боку викликає націоналістичний спротив з іншого. Тому заснування 2 лютого 1929 р. Організації Українських Націоналістів було історично закономірним феноменом, зумовленим тим, що на цьому етапі розвитку українська нація перебувала в глибокому занепаді. Як правило, будь-яка нація в такій ситуації рятується за допомогою організованих форм політичного націоналізму¹.

На першому Конгресі Українських Націоналістів, який проходив 27 січня – 2 лютого 1929 р. у Відні, розглядали ідеологічні засади та діяльність майбутньої організації. Делегати Конгресу детально зупинилися на ставленні ОУН до Польщі. Зокрема, розглядалися питання щодо окупації і польського панування на західноукраїнських землях, діяльності уряду та ведення ним зовнішньої та внутрішньої політики у виступах та доповідях: Євгена Коновальця – «Тогочасне політичне становище української нації»; в рефераті Богдана Чучмана – «Політичне положення на Західній Україні»; Петра Штепи – «Ідеологічна платформа ОУН»².

Основна теза, яку прийняв Конгрес і яка виражала ставлення ОУН до Польщі, була такою: «Організація Українських Націоналістів, маючи на меті створити Незалежну Соборну Українську Національну Державу, змагає до повного усунення всіх окупантів з українських земель і керуючись інтересами Нації, відкидає орієнтації на історичних ворогів України»³.

¹ Дашкевич Я. Нація та націоналізм: історіографічні проблеми й історіографічні висновки. *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1996. Вип. 9. С. 183–185.

² Розбудова Нації (Прага). 1929. № 1–2. С. 61; Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 121. Оп. 3. Спр. 1020. Арк. 25.

³ Від Конгресу Українських Націоналістів. *Розбудова Нації*. 1929. № 1–2. С. 1.

У дев'ятому підсумковому розділі Конгресу було утверджено, що ОУН братиме підставою для своєї діяльності ідею побудови Української Соборної Самостійної Держави (далі – УССД) та не визнає всіх міжнародних актів і договорів, які закріпили поневолення України. ОУН протидіятиме всім, хто заважатиме втілювати їй ці принципи в житті. Організація ставитиме собі за мету і завдання оздоровити стосунки в середині Нації, викликати в українському народі державотворчі зусилля, розгорнути національну силу на всю її широту і так забезпечити Українській Нації відповідне місце серед інших народів світу⁴.

Таке ставлення Конгресу до Польщі було зумовлено трьома факторами: національно-визвольними змаганнями 1917–1921 років та подальшою окупацією України чотирма сусідніми державами; політикою польської держави стосовно України і українців, яка мала окупаційний характер; ідеологією та програмами націоналістичних організацій, передусім УВО та СУНМ, що формувалися в процесі їхньої діяльності та боротьби проти Польщі.

Позицію ОУН щодо Польщі висловив в одному з листів у 1929 р. Євген Коновалець, в якому зазначав: «Прапор боротьби проти поляків ми піднімаємо, але боротьбу з поляками будемо вести в тій мірі, у якій вони нас змусять вдаватися до самозахисту... Всі свої зусилля будемо спрямовувати проти більшовиків, готуючи проти них свій останній удар»⁵.

Подібне ставлення до Польщі висловив ідеологічний референт Проводу Українських Націоналістів (далі – ПУН) Дмитро Андрієвський. Він закликав в агітації щодо Польщі підкреслювати окупаційний характер її влади на західноукраїнських землях, економічну неспроможність в управлінні цими територіями; доводити, що окупація Західної України Польщею, замість того щоб її зміцнювати, лише послаблює; зазначати, що ОУН ніколи не припинить боротьби проти Польщі, і що ніякого порозуміння між поляками та українцями в одній державі досягнути неможливо через безкомпромісну позицію перших. Це в майбутньому значно усклад-

⁴ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференції та інших документів з боротьби 1929–1955. [Б. м. в], 1955. С. 15–16.

⁵ Цит. за: Кентій А. Українська Військова Організація в 1920–1928 рр. Київ, 1998. С. 39.

нить і утруднить між двома народами розв'язання цілого ряду суперечливих питань⁶.

У «Бюлетні Організації Українських Націоналістів на Західно Українських Землях, № 5» за 1931 рік та журналі «Юнак» за травень того ж року окреслювалася позиція ОУН щодо Польщі, яку представляли «крайовики» – місцеві молоді націоналісти. За нею Польща оголошувалася ворогом України, з нею ОУН повинна вести свою боротьбу. Створивши базу на західноукраїнських землях, організація поведе війну проти історичного ворога України – Москви⁷. У своїй діяльності в Польщі ОУН відкидала легальну тактику через те, що такі заходи українських політичних партій та громадських організацій не призводили до надання українцям навіть автономії, не говорячи вже про незалежність. Тому щодо Польщі ОУН буде застосовувати адекватні її діям методи⁸.

Крайова Екзекутива ОУН (далі – КЕ ОУН) визначала також свою позицію щодо майбутнього кордону з Польщею. При створенні УССД у її склад мають увійти західноукраїнські землі з переважачим українським населенням. Поділ мав проводитися за етнографічним принципом. У відозві «Український імперіалізм» за 1932 рік автор М. К. (особа не встановлена) доводив, що майбутня західна границя має бути проведена недалеко від річки Вісли. Також автор зазначав: «Ми хочемо бути свобідними на своїй етнографічній території»⁹.

Позицію і ставлення до Польщі КЕ ОУН виклала у брошурі-інструкції «Як і за що ми боремося з поляками. Краєва Екзекутива ОУН» за 1931 рік. В ній зазначалося, що причиною важкого становища українського народу на західноукраїнських землях є панування Польщі та використання нею багатств місцевої землі. Окрім цього, Польща перенаселена і тому хоче цю проблему розв'язати коштом українців та їхніх земель. Також відзначалася тисячолітня боротьба між українцями та поляками за владу над Україною, намагання Польщі полонізувати, пригнітити все українське

⁶ Андрієвський Д. Українська пропаганда за кордоном. *Розбудова Нації*. 1931. № 37–38. С. 6–8.

⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 1020. Арк. 3 зв.

⁸ Там само. Арк. 4.

⁹ Там само. Спр. 806. Арк. 39.

методами соціально-політичного і військового тиску. Через те протягом спільної історії український народ збройно боровся проти зазіхань Польщі, і ця боротьба виливалася в селянсько-козацькі повстання, Хмельниччину, гайдамаччину та польсько-українську війну 1918–1919 років¹⁰. Як бачимо, ще одним визначальним чинником непримиренного ставлення ОУН до Польщі був фактор історичної пам'яті як визначальний складовий елемент національної психології.

У цій брошурі ОУН заявляла, що: «Українська Нація бореться з поляками за право бути паном на рідній землі і по своїй волі розпоряджати собою у власній Українській Державі – проти стремлень ворожої нам польської нації поневолити українські землі. Український нарід тільки тоді здобуде свої права, коли оружно виступить проти ляхів – займанців та прожене їх зі своїх земель»¹¹.

Виділяла також KE ОУН соціально-економічні чинники протистояння: 1) колонізація та гноблення українського національного руху; 2) впровадження в державних школах з переважанням українських учнів польської мови навчання; 3) закриття українських приватних шкіл, читалень «Просвіти», різного типу товариств (передусім «Пласту», «Соколів» і «Лугів») та обмеження їхньої діяльності й розвитку (заборони зборів, концертів, вистав тощо); 4) гноблення українських селян податками, які були вищими, ніж у Польщі; парцелювання (розподіл) панських земель польською владою між поляками – колоністами; гальмування вільного економічного розвитку українського села – держава забороняла кооперативи та попірала поширення шинків по селах; 5) упережене ставлення до робітників-українців при найманні на роботу та при визначенні рівня зарплати¹².

В іншій своїй брошурі, яку видала KE ОУН у червні 1931 р. під назвою «Наше становище», зазначалося, що українську мову не можна вживати в жодній державній установі, про український університет польська влада навіть не хоче слухати й установлює певні ліміти набору у вищі навчальні заклади. На українців накладають великі податки, які йдуть передусім на відбудову центральної Польщі, а західноукраїнські землі надалі економічно занепадають.

¹⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 798. Арк. 151–153.

¹¹ Там само. Арк. 154.

¹² Там само. Арк. 154 зв.

Польська монопольна система, її торгово-експортна політика призвела до зубожіння господарств українських селян¹³.

ОУН зазначала про Польщу: «Щоби задурити та закрити небезпеку, яка грозить всім Українцям, вони говорять, що хочуть згоди між поляками та українцями. Таке вони говорять тільки про людські очі та щоб баламутити самих Українців, а на ділі гноблять український рух де тільки можуть»¹⁴. Також ОУН застерігала Польщу, що український народ буде відповідати на окупаційний режим, владу й терор збройною боротьбою та підпалюванням панських маєтків, нищитиме предмети державної власності, убиватиме високопоставлених урядовців – гнобителів українського народу, поліцейських та їхніх помічників «хрунів-перевертнів»¹⁵.

У кінці брошури «Як і за що ми боремося з поляками» КЕ ОУН закликала: «На кожний вияв польського гніту мусимо відповідати подібною відплатою. Коли розв'яжуть нам товариство яке небусть, зруйнуймо польське. Коли поліція розжене віче, загальні збори і т. п. – запротестуємо ділом проти безправ'я. Коли поліція знущається над людністю, порухаймося з одним, другим поліціантом в чотири очі. Коли двір визискує село, фабрика робітників, застрайкуємо, доки не дістанемо такої платні, якої жадаємо. Учителям-полякам відмовитися продавати молоко, яйця. Перед нами до вибору: або піти на угоду і згинуть під польським обухом, або виступити проти Польщі і за ціну крові здобути власну державу, щоби в ній зажити власним життям»¹⁶. До таких радикальних гасел ОУН підштовхували дії польської влади, яка в 1931 р. провела криваву «Пацифікацію».

Основну мету – незалежність – ОУН декларувала досягти завдяки проведенню й утіленню принципів національної революції, тобто шляхом збройного повстання проти окупантів – Польщі та СРСР. На випадок початку війни Польщі з її сусідами позиція ОУН була така: вона займе становище, згідно з яким намагатиметься створити українську державу та потужну військову силу. В разі потреби ОУН вступатиме в конфлікт із Польщею різними засобами. Таку позицію

¹³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 205. Оп. 1. Спр. 998. Арк. 6 зв.

¹⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 798. Арк. 154 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 156.

¹⁶ Там само. Арк. 159.

ОУН виробила у серпні 1931 р. на зустрічах провідних членів Організації, за даними польської поліції, з Євгеном Коновальцем у Карлсбаді в Чехословаччині¹⁷. Також крайові організаційні чинники зазначали, що «жодної користи паціфікація не принесла Польщі. Українські маси ще більше почали ненавидіти гнобителів і ждати пригожої хвили, щоби повстати збройно проти поляків та збудувати Українську Державу»¹⁸, і що «Український народ повинен бути все до того приготованим, щоби у відповідну хвилю наприклад з нагоди недалекої війни збройно повстати проти польської держави»¹⁹.

Також КЕ ОУН виробила позицію щодо мобілізації української молоді до польської армії. У 1929–1930 роках було видано і розповсюджено відозви «Хлопці», у яких організація закликала юнаків: «йдіть до польського війська і не дезертуйте, присягайте на вірність Польщі, але у своєму серці складіть іншу присягу – боротьби за волю українського народу. Вчіться добре володіти зброєю, ознайомлюйтесь з усім, що могло б колись придатись українській армії. Прийде слушний час і Ви обернете ваші кріси проти Польщі. Серед найтяжчих терпінь в польських касарнях хай Вам сниться золотий сон боротьби за волю українського народу аж поки той сон справдиться»²⁰.

Організація Українських Націоналістів, дотримуючись військово-вих засад керівництва, конспіративних методів роботи, суворої організаційної дисципліни, використовувала різні методи боротьби проти польської окупаційної влади: масові політичні демонстрації, студентські протести, робітничі страйки, бойкот польських товарів, проведення шкільних акцій по школах тощо. Найдієвішими засобами боротьби проти окупаційної влади, на думку ОУН, була збройна та революційна боротьба. Зі створенням ОУН її бойова активність, самоорганізація, дисципліна і наполегливість молодих націоналістів посилювали натиск на польську владу. В середовищі «Академічного Дому», яке представляли Степан Бандера, Степан Ленкавський, Дмитро Мирон, Ярослав Стецько, Ярослав Старух, Зеннон Коссак, Михайло Колодзінський, Іван Мітрінга та інші, виробили свою тактику,

¹⁷ Від Конгресу Українських Націоналістів. *Розбудова Нації*. 1929. № 3–4. С. 133; Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 1020. Арк. 17 зв.

¹⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 798. Арк. 156 зв.

¹⁹ Там само. Арк. 158.

²⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 1. Спр. 357. Арк. 212; ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 938. Арк. 15–15 зв.

яка вилася в концепцію «перманентної (постійної) революції». Згідно з нею український народ в умовах окупації зможе здобути собі свободу лише шляхом силового натиску на ворога. Тому ОУН повинна підготувати суспільство до всенародного повстання. Тому ОУН організовує широку пропаганду ідей революції та безкомпромісної боротьби. Її завданням є виховати народ у дусі нестримного бажання здолати свого ворога. Ця широка морально-психологічна мобілізація мас – першочергове завдання для організації.

Другий напрям діяльності для ОУН є повсякчасне, уперте протистояння польській окупаційній системі. Кожен метр української землі повинен горіти під ногами ворога. Це своєю чергою буде постійно настроювати ширші верстви українського суспільства на боротьбу та гартування мілітарного духу й утягування до безпосередньої діяльності. Організація повинна виробити своєю діяльністю належний ґрунт для вольової стійкості членів революційного руху, його провідників і також надати добру військову підготовку для якісного й результативного проведення повстання проти польської держави²¹.

Отже, головними напрямками цієї перманентної революції, згідно з концепцією ОУН, мали бути такі пункти: 1) політична просвіта народних мас з формуванням головної мети української революції – відновлення УССД; 2) нарощування все нових бойових дій проти польської окупаційної влади на українських землях; 3) постійно розгалужувати та зміцнювати організаційну та політичну мережу ОУН; 4) постійне, загальне підсилювання революційного «кипіння» в масах аж до проривного моменту – повстання²².

У липні 1931 р. КЕ ОУН видала брошуру «Наша боротьба: її цілі, дороги і методи», де вказувалося: «Якщо Українці хочуть перемогти – мусимо зфанатизувати маси. Не може бути вибору: чи з Польщею, чи з Москвою, чи самим. Маємо єдину правду: перемогу з опертям на власні сили на шляху національної революції з гаслами – “Україна понад усе” і “Україна для українців”»²³.

Період становлення ОУН як організації в 1929–1930 роках став часом апробації свого політичного чину за допомогою голосних

²¹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Мюнхен, 1968. С. 138–139.

²² Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. Дрогобич, 1994. С. 36.

²³ ЦДАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1033. Арк. 15 зв.

антипольських акцій, які мали великий політичний і психологічний резонанс за кордоном та серед українського суспільства. Важливу роль в цей період відіграв Крайовий Провідник (далі – КП) ОУН Юліан Головінський-«Юлько». Він створив нову Крайову Екзекутиву з опертям на місцеві молоді кадри. Важливою заслугою Головінського було фактичне організаційне злиття УВО та СУНМ. За наказом Головінського вся структура ОУН створювалася за зразком УВО, тобто творилася по трійках та п'ятірках із дотриманням суворих засад організаційної конспірації²⁴.

Першим великим виявом негачії ОУН щодо Польщі стала добре підготовлена й проведена «Саботажна акція». Приводом для проведення саботажної акції слугував законопроект щодо нової колонізації українських земель, схвалений польським сеймом. Також каталізатором проведення саботажної акції стала затяжна економічна криза, яка спричинила зростання безробіття серед робітництва та інтелігенції. Сприятливим для проведення цієї акції був і міжнародний клімат, оскільки в 1930 р. увага міжнародної спільноти була звернена на Польщу і на її конфліктну ситуацію з німецькою меншиною в Сілезії²⁵.

Рішення про проведення саботажної акції було ухвалене в червні 1930 р. на засіданнях ПУН. Найпевніше, ідею про проведення саботажної акції висловив хтось із представників КЕ ОУН. Розглянувши її, Євген Коновалець дав свою згоду. За спогадами Дмитра Андрієвського, який був тоді у Празі, в розмові з ним Є. Коновалець-«Віра» зазначав, що «за саботажі його будуть або прославляти, або проклинатимуть»²⁶. Тому таке швидке поширення саботажів свідчило про добре сплановану операцію і, всупереч контрзаходам влади, вона поширювалася на все нові території.

Починаючи з середини липня 1930 р. по селах Галичини пройшла хвиля масових пожеж у господарствах польських поміщиків, колоністів та осадників. До кінця місяця поліція зафіксувала 11 протестаційних акцій, у серпні – 54, у вересні – 101 випадок саботажу²⁷. У серпні – жовтні найбільшого розмаху саботажі досягли

²⁴ Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 152–153.

²⁵ Там само. С. 233.

²⁶ Андрієвський Д. Обставини 30-тих років і Провід Українських Націоналістів. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 655.

²⁷ Швагуляк М. Пацифікація. Львів, 1993. С. 10.

в Тернопільському воєводстві, де було зафіксовано понад 89 таких випадків. Також активно саботажні акції проводили у Львівському, Бібрському, Сокальському, Рогатинському повітах. Назагал саботажна акція охопила понад 30 повітів Західної України²⁸.

У своїх офіційних пресових органах ОУН заявила, що основними завданнями «Саботажної акції» були: 1) підірвати престиж Польщі на міжнародній арені і показувати на її неспроможність управляти українським народом; 2) впливати на політичну думку провідних держав у напрямку витворення найсприятливіших умов для України; 3) гальмувати процес колонізації українських земель і остерігати поляка-колоніста від масового приходу; 4) сформувані чітке ставлення українців до Польщі; 5) привернути увагу всього культурного світу до нестерпних умов польської окупації²⁹.

Бачачи загрозу своєму пануванню в Західній Україні, польська влада оголосила проведення «Пацифікації» (умиротворення). Усупереч публічним заявам влади пацифікація не була пошуком винних, а фізичним і моральним тиском на все українське населення. Фізичні розправи польських військ над українцями стали в цей час повсюдним явищем і набрали рис військового та політичного терору. Під час пацифікації переслідували українські культурно-освітні, фінансово-економічні, спортивні та інші організації та установи, був підступно вбитий поліцією КП ОУН Юліан Головінський.

Власними активними масовими виступами ОУН заманіфестувала про свою появу, розширила організаційний вплив на селянство та молодь. Якщо характеризувати саботажну акцію ОУН, то вона виявилася вдалою з точки зору вибору засобів боротьби. Підпали були найкращим і найпридатнішим способом зреволюціонування загальної маси селянства. До того ж ці акції не вимагали великих фінансових витрат і були безпечними для виконавців. Основним рушієм саботажної акції стало юнацтво ОУН, яке, роз'їхавшись на шкільні канікули по селах Галичини, діставало своє перше бойове хрещення³⁰.

На початку жовтня 1930 р. КЕ ОУН видала наказ про припинення саботажної акції. Але брутальні дії спеціальних пацифікаційних

²⁸ Швагуляк М. Пацифікація... С. 13–14.

²⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 1020. Арк. 18; Розбудова Нації. 1930. № 11–12. С. 263; Сурма. 1930. № 8.

³⁰ Книш З. Дух, що тіло рве до бою. Юліан Головінський – Крайовий Комендант УВО. Вінніпег, 1951. С. 94–98.

підрозділів по селах, подальші погроми українських установ викликали різке обурення серед українського загалу. Тому саботажі надалі проявлялися в нових стихійних підпалах ще в жовтні – листопаді 1930 р.³¹ Під час саботажної акції як доповнення до підпалів також використовували зрізування телефонних і телеграфічних стовпів, знищення поліційних дільниць.

У відповідь на польські репресії ОУН в кінці 1930 на початку 1931 року проводила відплатні акції проти найактивніших учасників пацифікації. 26 листопада 1930 року бойовики ОУН виконали атентат на Войцеховського, який керував пацифікаційними операціями на Тернопільщині. У січні 1931 року було вбито активного члена польських студентських організацій графа Баворського, який дуже жорстоко та активно проводив пацифікацію. Також 12 лютого 1931 року п'ятеро бойовиків ОУН: Володимир Бойтала, Іван Мицик, Іван Дмитренко та «Мережа» напали на поліційну дільницю в селі Гаї біля Львова³².

Одним із видів діяльності ОУН під час проведення «Саботажної акції» була експропріація державних засобів та коштів. Експропріації (далі скорочено – екси) ОУН проводила з метою залучення нових коштів для ведення революційної боротьби. Організація обґрунтовувала доцільність проведення цих ексів тим, що ворожа, окупаційна влада збирає податки з українського населення і використовує ці гроші для ще більшого утвердження власних позицій. Тому ОУН, борючись за побудову незалежної української держави, повинна: по-перше, ослаблювати ворога, по-друге, вона використовує експропріаційні кошти для ведення національно-визвольної боротьби. Також експропріаційні акти повинні були: 1) постійно тероризувати польську владу й створювати їй атмосферу ненадійності на українських землях; 2) вказувати, що визвольна боротьба триває.

До найвідоміших експропріаційних актів належали напади: 1) на поштовий віз під Бібркою 30 липня 1930 р.; 2) на поштовий віз під Белзцем 28 жовтня 1930 р.; 3) на поштовий диліжанс під Бірчею 31 липня 1931 р.; 4) на поштовий віз під Печеніжином 31 липня 1931 р.; 5) на «Банк народний» у Бориславі 31 липня 1931 р.; 6) на

³¹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 243–244; Гайвас Я. Юнацтво ОУН на філії Академічної Гімназії. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. Філадельфія, 1978. Кн. 2. С. 314–318.

³² Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 263–264.

пошту в Трускавці 8 серпня 1931 р.; 7) на пошту в Городку 30 листопада 1932 р. Завдяки такій діяльності організація здобула понад 100 тисяч польських злотих на ведення подальшої національно-визвольної боротьби³³.

На знак протесту проти втрати своїх бойовиків Василя Біласа та Дмитра Данилишина 22 грудня 1932 р. у Львові ОУН провела по цілій Західній Україні «антимонопольну кампанію» – заходи проти вживання алкогольних та тютюнових виробів. Крайова Екзекутива вважала, що антимонопольні акції мають приносити для державного бюджету великі збитки, а для українського населення лише позитив. Боротьбу проти вживання державного тютюну і алкоголю організація проводила активно серед своїх членів та впливала назагал через легальні товариства, зокрема «Просвіту» і «Відродження». Кілька місяців утримання від тютюну й алкоголю було масовим явищем, і в ході проведення цієї акції польська держава зазнала мільйонних збитків³⁴.

З утвердженням на посту Крайового Провідника ОУН Степана Бандери-«Лиса» в бойовій діяльності експропріації було заборонено, а запроваджено атентати та бойкоти супроти національно-політичного й поліцейного терору польської влади щодо українців³⁵.

ОУН не мала жодних моральних застережень щодо експропріаційних актів на польські державні установи та каси, якщо конфісковані кошти використовували на потреби національно-визвольної боротьби та революції, адже вважала, що війна з окупаційною польською владою ще не закінчилась. Неприйнятними були експропріації приватного майна. До речі, така робінгудівська філософія ОУН була притаманна не лише українському національно-визвольному рухові. Свого часу так діяли поляки з Пілсудським, російські більшовики під проводом Сталіна перед Першою світовою війною.

В подальшій своїй діяльності ОУН проводила тільки атентати проти найодіозніших представників польської державної адміністрації на західноукраїнських землях. У проведенні й застосуванні атентатів ОУН використовувала принципи, вироблені в 1929 р. й опубліковані

³³ Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 245–246; 275–276; 302–303.

³⁴ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ, 2001. С. 188–192.

³⁵ Московські вбивці Бандери перед судом / під. ред. Д. Чайковського. Дрогобич, 1992. С. 442.

в газеті «Сурма»³⁶. Зокрема, організація мала використовувати революційний терор як засіб самооборони. Він мав стати найстрашнішою зброєю в руках підпільної організації. Це zarazом був її остаточний і найсильніший аргумент, коли всі інші вже не впливали. Революційний терор має моральне виправдання – він є адекватною відповіддю на насильство ворога. Безперечно, це слабкий засіб для усунення польської влади, але дієвий для цілей самооборони. Політичне значення революційного терору полягає в тому, що він створює стан напруження і провізорії, усуваючи основи для закріплення ворожої влади. Він підриває авторитет і силу ворожої держави та скріплює самовпевненість поневолених мас. Також революційний терор організація має використовувати як засіб агітаційного впливу:

а) на власну суспільність – вони примушують маси політично думати, виробляти загальні положення та міркування;

б) на суспільність ворога – це передусім психологічний тиск на громадськість, який мав би переконувати її в тому, що український народ веде постійну боротьбу проти Польщі і прагне своєї незалежності;

в) на світову думку, яку ці акти мали переконувати в тому, що український народ є окремим об'єктом і прагне своєї незалежності³⁷.

Також ОУН мала проводити будь-які акції з таких причин; ініціатива мала виходити з трьох дефініцій: 1) виховного моменту; 2) посилення боротьби та ослаблення позиції ворога; 3) кожна з акцій повинна була мати зовнішньо-пропагандистський характер³⁸.

Найрезонансним актом ОУН стала акція з ліквідації сенатора Тадеуша Голувки, проведена 29 серпня 1931 р. в Трускавці. Наказ про його ліквідацію видав Михайло Гнатів-«Чорний» двом бойовикам – Василеві Біласу та Дмитрові Данилишину³⁹. Останнім відлунням пацифікації став атентат, організований бойовим референтом ОУН Романом Шухевичем-«Дзвоном» на комісара політичної бригади поліції у Львові Емільяна Чеховського 22 березня 1932 р. Його виконав бойовик Юрій Березинський⁴⁰.

³⁶ Терор – як засіб самооборони. *Сурма*. 1929. № 16.

³⁷ Терор – як засіб агітації. *Сурма*. 1929. № 17–18.

³⁸ Розбудова Нації. 1932. № 7–8. С. 174.

³⁹ ЦДАЛ України. Ф. 371. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 81.

⁴⁰ Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 291.

Після того як у січні 1933 р. (в червні вже офіційно) КП ОУН став Степан Бандера-«Лис», в бойовій діяльності Організації запровадили деякі зміни. Експропріаційні акти на державні установи та каси тепер припинялися, а замість цього всі бойові акти скеровувалися проти представників окупаційної влади та їхніх прислужників і також щодо розсадників радянофільства на західноукраїнських землях⁴¹. З його ж ініціативи була проведена резонансна «Шкільна акція», метою якої стало повернення української мови в школи. Заходами КЕ ОУН було видруковано 98 тисяч листівок і відозв та 6 тисяч брошур у 1933 р. В листівці «Українські батьки й матері» КЕ ОУН зазначала: «Ми мусимо перейти від оборони до рішучого наступу проти польського панування, то є проти польської держави й польського духа на всіх ділянках нашого життя, в першу чергу в школах... Революційна боротьба проти польських шкіл та учителів та проти польського духа в школах, це тільки частина цілої боротьби Української Нації проти польської держави. Це тільки один відтинок цілого великого фронту Української Національної Революції, що має завдання повне й всестороннє визволення Українського Народу зпід усіх займанців»⁴².

Вона ж у відозві «Молоді друзі! Українські школярі!» доводила до відома учнів: «Поляки хочуть через школу і при допомозі вчителів зробити з Вас вірних рабів, слухняних і покірливих горожан Польщі; вони хочуть Вас навчити ненавидіти все українське й кохати все польське. Вони хочуть зробити з Вас зрадниками Українського Народу... Тому не дайте щоб з Вас Вороги зробили яничарів! Не дайте, щоб ляхи обернули Вас у своїх слухняних рабів! Ви маєте бути лицарями й борцями за волю України! Перед Вами велика свята боротьба»⁴³.

Усім окружним та повітовим ексекутивам ОУН поставлено завдання обов'язково створити бойові п'ятірки та трійки. Одним із найгучніших виступів ОУН, які репрезентували їхнє ставлення до Польщі, був удало виконаний атентат на міністра внутрішніх справ Перацького. Його за наказом Бандери виконав бойовик ОУН

⁴¹ Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісності. Нью-Йорк; Торонто, 1961. С. 26.

⁴² Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 10.

⁴³ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 9–9 зв.

Григорій Мацейко 15 червня 1934 року о 17.30 на вул. Фукала № 3 у Варшаві, вистрілюючи з револьвера декілька разів⁴⁴.

У ході виявлення організаторів атентату польська поліція арештувала: Степана Бандеру, Богдана Підгайного, Миколу Лебеда, Ярослава Карпинця, Миколу Климишина, Дарію Гнатківську⁴⁵. На початку 1935 року Крайову Екзекутиву ОУН очолив Лев Ребет.

ОУН доводилося на цьому етапі працювати в надзвичайно важких умовах. У зв'язку з послабленням персонального складу головним завданням стало виховання та навчання нових кадрів, переведення роботи в більш мирне річище внутрішньої реорганізації та підготовки. Відбудову керівного складу ОУН та відновлення зв'язку з усіма теренами організували досить швидко й успішно⁴⁶. Новий курс діяльності ОУН також означав обмеження та проведення бойових актів – щоб не втрачати нові кадри і знову не виводити поліцію на ще не зміцнілу організаційну мережу та структуру.

Перший великий бойовий акт після реорганізації відбувся весною 1937 року на Радехівщині. Тоді бойовики ОУН разом із селянами спалили дві великі польські колонії біля сіл Криве та Щуровичі, а колоністів прогнали⁴⁷.

В ході гострої внутрішньоорганізаційної дискусії щодо відновлення активної діяльності, зокрема бойової, восени 1938 року ПУН ухвалив рішення про переобрання керівництва КЕ ОУН – Л. Ребета заступив Мирослав Тураш⁴⁸. Зміна керівництва привела до того, що ОУН від осені 1938 року провадить акції у відповідь на нові пацифікаційні дії поліції. Тому всі антитерористичні заходи бойова реферантура ОУН проводила проти: місцевих шовіністично настроєних польських колоністів, членів організації «Стшелец» та особливо жорстоких поліцейських⁴⁹.

Роблячи загальні висновки про бойові акції ОУН проти представників польської адміністрації, варто сказати, що вони мали

⁴⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 3125. Арк. 10–12.

⁴⁵ Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 375–376.

⁴⁶ Ребет Л. Світла і тіні ОУН. Мюнхен, 1964. С. 81.

⁴⁷ Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 464.

⁴⁸ Терещук П. Незакінчені сторінки. *Коссак, Охримович, Тураш*: збірник. Торонто, 1968. С. 175.

⁴⁹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 568–569.

виразне політичне забарвлення. На бойових акціях ОУН намагалася виховувати народні маси, насамперед молодь. Вказані акції проводилися з метою привернути увагу світової громадськості до політики постійних утисків українців з боку польської окупаційної влади. Зокрема, після атентату на Голувка світ дізнався про підступні плани польського уряду щодо «тихої» колонізації всіх українців. Замах на комісара поліції Чеховського дав змогу засвідчити середньовічні тортури, яких зазнавали в тюрмах українські політичні в'язні. Як правило, будь-яка нація, яка перебуває в глибокому занепаді, рятується за допомогою націоналізму та збройної боротьби.

Наприкінці 1930-х років українсько-польські стосунки зайшли в глухий кут. Через радикальну політику польського уряду щодо національних меншин, спрямовану на зміцнення «польськості кресув всходніх», піднялася нова хвиля загострення у відносинах між двома народами. В цей час у варшавському уряді вагомі позиції займали представники силових відомств, які прагнули розгорнути якнайширшу асиміляторську політику щодо етнічних меншин. Як приклад можна навести слова одного з лідерів ендеків полковника Венда, який у виступі в сеймі заявляв: «Польський народ – єдиний господар у своїй державі, і жодна перешкода не може стати на дорозі його розвитку і реалізації його життєвих інтересів на територіях зі змішаним населенням»⁵⁰. Тоді в Польщі проживало понад 5 мільйонів українців, які в загальному становили 16 % від усього населення. Також польська влада для нейтралізації визвольного руху намагалася штучно виділити з-поміж українського народу лемків, гуцулів, бойків, поліщуків в окрему націю⁵¹. Польська влада, бажаючи закріпити своє становище на цих землях, почала вдаватися до масових репресій, які місцями нагадували пацифікацію 1930 року. Так, на Холмщині у 1938 році було знищено понад сотню православних храмів і проводився конверсійний рух – насильницьке

⁵⁰ Макаруч С. Міжнаціональні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року. 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнародної наукової конференції (ЛНУ ім. І. Франка, 23–24 вересня 1999 р.). Львів, 2001. С. 12.

⁵¹ Айненкел А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми. *Україна – Польща: важкі питання*. Варшава, 1998. С. 36–38; Ільюшин І. ОУН – УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). Київ, 2000. С. 14.

переведення православних в католики; проведення масових демонстрацій українським населенням восени 1938 – весною 1939 р. на підтримку Карпатської України переважно закінчувалися сутичками й бійками з поліцією. У Галичині польська влада ставила всякого роду перепони щодо купівлі землі, а сама лиш активно стимулювала переселення з Польщі колоністів для створення т. з. загородової шляхти. Також весною – літом 1939 року влада вдалася до великомасштабних репресій із закликом поборювання антипольських виступів ОУН, проводила обшуки та арештовувала національно-свідомих українців. У серпні 1939 р. Міністерство юстиції видало циркуляр, у якому доводилась необхідність арештів «ненадійного українського елемента серед сільської і міської інтелігенції». У 1938–1939 рр. Головнокомандувач польської армії маршал Е. Ридз-Смігле та міністр військових справ ген. Т. Каспшицький розробили плани зі «звільнення південно-східних кресів від українців». Також ген. М. Янушайтіс підготував акцію з виселення і часткового фізичного знищення українців у Західній Україні. Активну переселенську діяльність проводив Корпус охорони прикордоння (КОП), який відселяв українців з прикордонних смуг. Такі заходи польської влади явно не сприяли налагодженню співпраці⁵².

У 1939 р., коли між Польщею та Німеччиною нависла небезпека війни (11 квітня Гітлер уже затвердив план нападу «Вайс»), українські політичні партії запропонували польському уряду досягнути угоди про спільні дії, але ця пропозиція була відкинута і влада ще з більшими обертами почали впроваджувати програму зі злиття «Східної Молопольщі з рештою краю»⁵³.

До заяв легальних українських партій та організацій польська влада ставилася майже так само, як і до ОУН. На кінець 1930-х років позиції ОУН у Західній Україні стали досить міцними через

⁵² Кучерепа М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна – Польща: важкі питання*. Варшава, 1998. С. 26–28; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. Lublin, 2003. S. 342–344; Ільюшин І. ОУН – УПА і українське питання... С. 15.

⁵³ Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.). / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. Київ, 1993. С. 232–236.

поширення впливу на загал суспільства, особливо молодь, що ставило під сумнів польське панування на цих землях. Політика польської влади була однією з причин чимраз більшого невдоволення українського народу, виправдовувала радикальні дії ОУН і критикувала політику нормалізації УНДО. Українські націоналісти у своїй діяльності орієнтувалися на держави, які прагнули до ревізії Версальської системи мирних договорів. Такими країнами, з якими ОУН співпрацювала у боротьбі за незалежність, була Німеччина, Литва, Італія, Японія, бо вони спрямовували дії проти Радянського Союзу та Польщі. ОУН вважала, що майбутню світову війну потрібно використати й перетворити у національно-визвольну зі створенням незалежної української держави⁵⁴.

Передбачаючи початок світової війни, ОУН інтенсивно посилювала військово-політичну підготовку до майбутнього повстання в Західній Україні та створення незалежної держави. Наприкінці травня – на початку червня 1939 р. Тернопільське воєводське управління безпеки у своїх звітах Міністерству внутрішніх справ Польщі у Варшаві зазначало, що члени та прихильники ОУН почали збирати та опрацьовувати інформацію розвідувального характеру. Польська поліція вилучила анкети, в яких збиралася й записувалася інформація: щодо дислокації та чисельності військових частин, місця розташування та систему охорони армійських складів зброї; розміщення, озброєння та чисельність поліції, лісової охорони та КОП (Корпусу охорони кордону), адреси окремих їх працівників та прізвища поліцейських конфідентів (донощиків). Подібну інформацію збирали й оформляли щодо повітових та гмінних органів державного управління, політичних організацій і військово-спортивних товариств, фінансових і поштових установ, аптек, лікарень. Також активно досліджувався національно-соціальний склад кожного населеного пункту, наявність комуністів, діячів польських організацій та партій, учителів та священників⁵⁵.

Протягом літа 1939 р. польські органи безпеки зафіксували на території Тернопільського воєводства активне збільшення навчань та практичних тренувань членів легальних українських спортивних та пожежних товариств. В аналітичних записках органів державної

⁵⁴ Посівнич М. Військова підготовка Організації Українських Націоналістів у 1929–1939 роках. *Визвольний шлях*. Київ, 2004. Кн. 6. С. 83–100.

⁵⁵ Wycieczki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów... S. 344–345.

безпеки констатувалося про видання і впровадження в дію інструкції KE ОУН на ЗУЗ щодо організування повстанської боротьби на випадок оголошення польською владою загальної мобілізації. В інструкції зазначалося, що всі члени ОУН мають всіяко ухилитися від призову до польської армії та переховуватися по лісах, об'єднуватись в повстанські загони⁵⁶.

Польські спецслужби виявили у червні – липні 1939 року на території Львівського воєводства відозву «Поляки!» («Polacy!»). За даними поліції її розсилав зі Львова невідомий адресат у листах до місцевої польської інтелігенції. Поліція підозрювала в розповсюдженні вказаних відозв представників українських партій чи організацій, насамперед ОУН. Свої твердження вони аргументували тим, що організації в першу чергу потрібно нагнати дестабілізаційні процеси на українських етнічних землях проти польської держави. У тексті було багато орфографічних помилок, його писав представник не польського походження⁵⁷.

Автори цієї відозви закликали польське населення Західної України напередодні Другої світової війни до повного розуміння та співпраці між сусідніми народами. Вони зазначали, що у вихорі світової війни Польща й Україна можуть зникнути з політичної карти світу. Тому Комітет поляків зі східних кресів закликав земляків до співпраці з українцями, бо інакше їх чекає смерть або вигнання. Автори відозви ніби пророкували подальшу долю і закликали до свідомого виправлення, поки ще не пізно, своїх попередніх помилок. Від імені поляків зазначалося: «ми зуміли налаштувати [українців] так, що вони проти поляків готові іти навіть з чортом» та що «кожна пацифікація українців на кресах [Західній Україні] це копання гробу для всього польського на цій землі». Наприкінці відозви автори ще раз закликали до спільного порозуміння між братніми народами. На жаль, на ці застереження ніхто з політиків і суспільства не звернув увагу, однак їхні найгірші прогнози з літа 1939 року справдилися у 1942–1947 рр.⁵⁸

⁵⁶ Ibid. S. 350.

⁵⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 500. Арк. 232–233, 236, 240, 244, 255.

⁵⁸ Посівнич М. Відозва комітету поляків зі східних кресів 1939 року. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* Львів, 2005. Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. С. 346–347.

Навесні – літом 1939 року КЕ ОУН видавала накази та інструкції, згідно з якими в разі початку «великої європейської війни», передусім німецько-польської, треба бути готовими до підняття збройного повстання і відновлення Української Держави, захоплення військових складів та важливих стратегічних об'єктів. Також зазначалося, щоб члени ОУН у разі війни повинні мобілізуватися у власні військові загони на базі польських за сприятливих умов. Там, де це неможливо буде виконати, члени ОУН мають всіляко ухилитися від загальної мобілізації протягом двох-трьох днів та чекати подальших організаційних інструкцій. Також ПУН доручав не піднімати КЕ ОУН на ЗУЗ повстання проти Польщі, а лише обмежитися самооборонними акціями щодо пацифікаційних дій влади і поліції⁵⁹.

Напередодні Другої світової війни, весною – літом 1939 р., ОУН виробила план подальших дій, більшість її членства отримала військовий вишкіл у рамках роботи військової референтури та мереж вишкільних таборів по Західній Україні. У своїй діяльності ОУН передусім опиралася на власні сили, але також прагнула використати тогочасну політичну ситуацію та створити незалежну українську державу. На відміну від легальних громадських організацій і політичних партій, які проголосили лояльність до польської влади, ОУН чітко стала на позиції державотворчих процесів та намагалася стати суб'єктом міжнародних відносин в умовах назрівання світової війни.

Зневіра в досягнення легальними засобами незалежності для України, гірке розчарування змусило молоде покоління шукати нових шляхів для національно-визвольної боротьби. Радикальна програма ОУН імпонувала молоді своїми максималістськими прагненнями та цілями. Вбачаючи в ОУН виразника своїх інтересів, молодь активно вступала й поповнювала її ряди.

Таким чином, на політичну арену вийшла організація, діяльність якої на ідеологічному і на практичному рівні була викликана головною негатиєю у ставленні до Польщі, її окупації українських земель та політики, спрямованої на асиміляцію автохтонної нації. Цю позицію в більшості випадків визначало й зумовлювало декілька

⁵⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 51. Спр. 1057. Арк. 79, 86; ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 500. Арк. 17; Прокоп М. Напередодні незалежної України. Нью-Йорк, 1993. С. 26.

чинників: 1) окупація Польщею західноукраїнських земель; 2) політика польської влади й держави стосовно українців, яка в переважній більшості викликала ненависть до цієї влади; 3) думка українського загалу, суспільства, яке не тільки впливало на діяльність ОУН, але й прагнуло та вимагало його корегування.

Така позиція у ставленні до Польщі та її держави стала підґрунтям для послідовності в політиці, засадах діяльності організації та у проведенні різного типу акцій, а також – психологічною опорою для всього українського загалу, який шукав підтримки та опертя на власні сили.

Невизнання і негація ОУН стосовно Польщі мала чіткий і послідовний прояв. Вона посилювалася або послаблювалася у ході певних подій – збільшення натиску польської влади на українців у суспільно-політичному житті, проведення антиукраїнських акцій. ОУН адекватно реагувала на всі заходи польської влади, спрямовані проти українців, що свідчить про відповідність її політики становищу власної нації на вказаному історичному етапі.

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В ЄВРОПІ НА КОНГРЕСАХ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН: БАЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНЦІВ У 1925–1938 РОКАХ

Версальська система міжнародних договорів не змогла вирішити всіх проблем національних меншин у Європі після Першої світової війни. Зокрема, у міжвоєнний період ХХ ст. українське питання залишалося відкритим у Західній Україні, яка в 1923–1939 роках належала до Другої Речі Посполитої. Маючи історичні традиції політичної боротьби в умовах Австро-Угорської імперії, досвід державотворення в період Української революції 1917–1921 рр., найбільші впливи (серед легальних партій) на українське суспільно-політичне життя краю, національно-державницькі партії (Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українська радикальна партія (із 1926 року – Українська соціалістично-радикальна партія) (УРП – УСРП), Українська соціал-демократична партія, (УСДП)) старалися актуалізувати українське питання на міжнародній арені. Проте лише націонал-демократи (УНДО) намагалися найактивніше використати формат наявних тоді міжнародних організацій, зокрема Конгресів національних меншин.

У цьому розділі аналізується розгляд українського питання, між-національних взаємин у Другій Речі Посполитій, в Європі у форматі Конгресів національних меншин у 1920–1930-х роках.

Ця проблема в українській і закордонній історіографії мало досліджена. У міжвоєнній Другій Речі Посполитій питаннями національних меншин цікавилася низка наукових установ, серед яких Інститут дослідження національних справ та Східний інститут. На сторінках їхніх друкованих органів – «Sprawy Narodowościowe», «Wschód/Orient», «Biuletyn Polsko-Ukraiński» – часто аналізували міжнародні відносини в Центрально-Східній Європі, міжнаціональні взаємини в Польщі, а також деякі аспекти зовнішніх орієнтацій українського політикуму. В українській історіографії цього

періоду виділяються праці П. Клунного¹, К. Левицького², М. Лозинського³, М. Мандрики⁴, які в науково-популярній формі характеризували питання охорони національних меншин у міжнародному праві після Першої світової війни, передусім у Версальській системі договорів. Один з лідерів Конгресу національних меншин, німецький громадський діяч, науковець Е. Амменде аналізував становище німецької меншини в країнах Європи⁵.

У сучасній польській історіографії проблемі становища національних меншин у Другій Речі Посполитій та міжвоєнній Європі ХХ ст. загалом присвячено набагато більше наукових праць, ніж в українській. У дослідженнях М. Батуга⁶, С. Бобера⁷, В. Кундери⁸ проаналізовано загальні підходи національної політики польських урядів міжвоєнного двадцятиліття. Становище українців у міжвоєнній Польщі, їхні національні права і свободи стали предметом дослідження А. Давідовича⁹, М. Фігури¹⁰, М. Ко-

¹ Клунний П. Національні більшості та меншості держав Європи. Прага, 1924.

² Левицький К. Права національних меншостей. Відень, 1923.

³ Лозинський М. Боротьба за національний характер території в Версальському договорі. *Науковий збірник УВУ*. Прага, 1923. Т. 1. С. 96–104.

⁴ Мандрика М. Національні меншості в міжнародному праві. Прага, 1926.

⁵ Ammende E. Gefährdung des europäischen Friedens durch die nationale Unduldsamkeit. Wien: Jasper, 1927.

⁶ Batóg M. Sytuacja wyznaniowa i narodowa w II Rzeczypospolitej. *Rocznik Kolbuszowski*. 2017. Nr 17. S. 197–208.

⁷ Bober S. Mniejszości narodowe w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym: zarys problematyki. *O niepodległości ekumenicznie: wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918–1939)* / red. nauk. S. Bober, S. J. Żurek. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2018. S. 137–145.

⁸ Kundera W. Mniejszości narodowe w Polsce: zarys historyczno-prawny. *Studia Prawa Publicznego* (Poznań). 2016. Nr 4. S. 109–142.

⁹ Dawidowicz A. Ludność kresowa w myśli politycznej Stronnictwa Narodowego (do 1939 roku). *Polska i jej wschodni sąsiedzi* / red. nauk. B. Grott, O. Grott. Warszawa: Wyd-wo von Borowiecky, 2016. S. 85–100.

¹⁰ Figura M. Swój czy obcy?: obraz Ukraińców w prasie wielkopolskiej, pomorskiej i śląskiej u progu II Rzeczypospolitej. *Kultury obcości* / red. nauk. M. Jedliński, K. Witczak. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Epigram, 2016. S. 131–140.

зінського¹¹, М. Маршала¹², Ю. Пісулінського¹³ та ін. Політику УНДО щодо розв'язання українського питання на міжнародній арені частково аналізували Р Торжецький¹⁴, Р. Томчик¹⁵ та ін. В українській історіографії окремі аспекти проблеми розглядали побіжно І. Васюта¹⁶, О. Зайцев¹⁷ М. Кугутяк¹⁸ та ін. Після оприлюднення рішення Ради послів держав Антанти від 15 березня 1923 р. щодо Східної Галичини, партії національно-державницького табору приділяли значну увагу міжнародній зовнішньополітичній діяльності. Численні тогочасні апеляції до міжнародної спільноти стосувалися прохання справедливого розв'язання проблеми Східної Галичини.

¹¹ Koziński M. Mniejszość ukraińska w Polsce. *Mniejszości narodowe: perspektywa sekuritologiczna* / red. nauk. A. Urbanek. Kraków: Wyd-wo Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Publicznego i indywidualnego «Apeiron», 2016. S. 108–142.

¹² Marszał M. Polska myśl konserwatywna wobec «kwestii ukraińskiej» w okresie międzywojennym. *Studia Prawno-Ekonomiczne* (Lodz). 2014. T. 91, z. 1. S. 87–101.

¹³ Pisuliński J. Ukraińskie skargi w Lidze Narodów na nieprzestrzeganie przez Polskę traktatu mniejszościowego. *Politycy, dyplomaci i żołnierze: studia i szkice z dziejów stosunków międzynarodowych w XX i XXI wieku ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Maciejowi Brzezińskiemu w 70. rocznicę urodzin* / pod red. D. Jeziornego, S. M. Nowinowskiego, R. P. Żurawskiego. Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017. S. 147–158.

¹⁴ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989.

¹⁵ Tomczyk R. *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939*. Szczecin: Książnica Pomorska, 2006.

¹⁶ Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). Львів: Каменир, 2006.

¹⁷ Зайцев О. Ю. Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920–1930-ті рр.). *Сучасність* (Київ). 1994. № 2. С. 70–76; Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.). *Український історичний журнал* (Київ). 1993. № 1. С. 72–84.

¹⁸ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Івано-Франківськ: Плай, 2002. Т. 1; Кугутяк М. Українське національно-демократичне об'єднання: активізація діяльності, посилення громадсько-політичних впливів (1928–1930). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис* (Київ). 2000. № 4. С. 90–96.

Ідея скликання Конгресу національних меншин виникла в середині 1920-х років. Уже на 14 жовтня 1925 р. словенці, які проживали в Італії, німці з Латвії та угорці Чехословаччини скликали в Женеві міжнародну нараду, основне завдання якої полягало в підготовці Конгресу поневолених народів. Попередні Перші женеvські наради представників європейських національних меншин обмежувалися розглядом питань культурної автономії та вільного господарського розвитку. Редакція «Діла» висловила здивування через відсутність будь-яких згадок про самовизначення народів – на нарадах розглядалися лише питання «положення поодиноких національних груп в європейських державах»¹⁹.

Порядок денний наради 14 жовтня 1925 р. обмежувався чотирма пунктами: 1) вітання запрошених; 2) національна толерантність як принцип міжнародного права; 3) значення самоврядного принципу для досягнення національного миру; 4) завдання міжнародних організацій, зокрема Ліги Націй.

В основі підготовлених резолюцій підкреслювалася теза, що «національно-культурна свобода на рівні з релігійною повинна найти свій дійсний вислів в позитивних правових нормах. Кожна держава, в якій границя поруч державної нації живуть інші національні групи, повинна їм забезпечити вільний культурний і господарський розвиток та можливість користуватися горожанськими [громадянськими – *I. С.*] правами нарівні з державною нацією. Кожна національна група повинна мати право творити й розвивати громадсько-правні установи відповідно до обставин – на територіальній або персональній основі. Оборона цих прав є обов'язком Ліги Націй і всіх організацій, які поставили собі за завдання вдержати світовий мир і згідливе співжиття між народами»²⁰. Представники українців і білорусів не погодилися з цією платформою. «База і напрями лінії цієї першої підготовчої наради європейських національних меншин не може вдоволити підчинених пануючим націям територіальних народів чи їх більших віток... Скликуючі нараду являються репрезентантами здібних національних груп і то ще звичайно нетериторіальних. Отже не диво, що їх домагання йдуть в напрямку національно-культурної автономії. Крім того, ініціатори цього першого зібрання європейських

¹⁹ Конгреси поневолених. *Діло* (Львів). 1925. 11 жовтня.

²⁰ Там само.

національних меншин бажали б легально й лояльно тільки поширити, а радше здійснити права, покладені в основу аліантських тез [держав Антанти – І. С.] про охорону національних меншин»²¹.

Ініціатори наради не відрізняли територіальні і не територіальні народи, великі та дрібні національні групи, а лише намагалися створити основи під мінімальні культурні права недержавних народів. Хоча українські прагнення відрізнялися від резолюцій наради, українці не відмовилися від участі в підготовчих нарадах конгресу поневолених народів. Представники українців ставили собі за мету «поширити рамки конгресу також на справи ширшого політичного значіння, в яких вмістилися би й вимоги та природні права територіальних народів»²².

Представники українців у Польщі вважали, що женевська нарада дасть почин створенню одноцільного фронту національних меншин і недержавних народів. «Діло» підкреслювало: «Зовсім природно, що мусимо там бути, щоби своєю відсутністю не підтвердили життєвої сенсації: “Відсутні ніколи не мають рації”»²³. Голова Української парламентської репрезентації (УПР), член Центрального Комітету Українського національно-демократичного об'єднання (ЦК УНДО) М. Черкавський заявив, що українці з великим зацікавленням сприйняли інформацію про скликання конгресу. «І хоч згори, – зауважив націонал-демократ, – устійнені рамки того конгресу є дуже вузькі, то конгрес має право змінити свою програму згідно з бажаннями більшости. Але навіть коли конгрес обмежився тільки до культурних справ, то й тоді його значіння було б велике»²⁴.

На конгрес виїхали М. Черкавський, О. Левчанівська, П. Васильчук (14 жовтня 1925 р. «Діло» повідомило тільки про перших двох). Питання женевської конференції не вперше стали предметом міжнародних нарад, адже неодноразово розглядалися на засіданнях Союзу товариств Ліги Націй. «Ріжниця полягає лише в тому, що цього разу в Женеві ініціатива такого конгресу виходила з покривджених національних меншин, які не бажали контролю “старших опікунів” у ролі мирових суддів». Важко було спрогнозувати

²¹ Конгреси поневолених. *Діло* (Львів).1925. 11 жовтня.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

межі розширення програми конгресу, адже це залежало від позиції учасників. «Домагання національно-культурної автономії є для одних народів, що є зникаючою меншістю в державі, максимальною програмою, для інших – мінімальною. Автономій є стільки, скільки є форм державного ладу і скільки державних режимів»²⁵, – підкреслювало «Діло».

З'ясовуючи, чи європейські держави дотримуються мінімальних зобов'язань щодо охорони національних меншин і чи обговорюють ці питання на засіданні VI сесії Ліги Націй, редакція «Діла» підкреслювала: «Основний факт, що кожна з держав, прийнявши на себе зобов'язання супроти національних меншостей, виконує їх своїми засобами, себто шукає різних засобів, щоби їх якнайменше виконувати – цей факт дав товчок литовському делегатові на останніх зборах Ліги Націй поставити внесення, щоби охорона прав меншостей прибрала в усіх державах одноцілну форму. Дискусія в політичній комісії VI сесії Ліги Націй була найкращим доказом, що спроби простягнути на всі держави ті самі форми “вольностей” для національних меншостей можуть ще довго чекати на своє здійснення. Мало є даних на те, щоби міжнародня комісія охорони національних прав згодилась на нову процедуру, зваживши, що це не лежить в інтересі великих держав»²⁶.

Українці боялися ситуації, що виникла на засіданнях Союзу товаристів Ліги Націй, коли італійці, словенці, латиські німці і чехословацькі угорці запросили на конгрес представників лише тих національних меншин, що мають свої держави, а в них свої національні меншості. «Польща напр. готова домагатися автономії для своєї однопроцентової національної меншости на Україні, вважаючи, що така автономія для 22 процентів українців в її державі є зовсім чимось іншим, бо цих українців або зовсім нема (є тільки малороси та русини), або вони стають на такім низькім культурнім рівні, що всяка автономія була би для них шкідлива»²⁷. Першим завданням Женевської конференції українці вважали пошук засобів для натиску на міжнародну громадськість з метою покращення становища поневолених народів. «Малі національні меншости, – на

²⁵ Женевська конференція. *Діло*. 1925. 14 жовтня.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

переконав «Діла», – що організують цю конференцію, не бачать, що забезпечення їх домагань можливі щойно тоді, коли на їх боці стануть кількамільйонні національні меншости, ще більше покриті джені від дрібних відгалужень тих меншостей»²⁸.

14 жовтня 1925 р. розпочав роботу Конгрес європейських національних меншин. На організаційному (передвступному засіданні) стверджено, що 30 груп, які заявили про участь у ньому, визначили офіційних делегатів або політичних провідників. На цьому засіданні головував словенський посол до італійського парламенту д-р Осип Вільфан, обраний згідно з пропозицією графа Сераковського – представника польської національної меншини в Німеччині. Конгрес скликано з ініціативи Осипа Вільфана та П. Шімана (голови угорської секції Ліги Націй у Чехословаччині). Дискусію на тему внутрішнього становища деяких меншин, їхньої своєрідної ситуації, протестів заздалегідь виключили з програми конгресу.

Узгодивши порядок денний, вибрано тісніший організаційний комітет з 12 осіб. До нього увійшли українці разом з угорцями, данцями, білорусами, поляками, євреями, німцями. Наприкінці передвступного засідання українці та білоруси внесли пропозицію розглянути питання самовизначення народів, яку одразу ж відіслано до комітету конгресу, який її відкинув. Тоді представники українців та білорусів за підписами Ф. Єремича, О. Левчанівської, М. Черкавського і П. Васильчука оголосили заяву, в якій підкреслили: «Ми, представники українського і білоруського населення, прилученого до Польщі проти його волі, стверджуємо, що наші два народи, що знаходяться на власній національній території, одній третині всієї польської держави, творять переважаючі національні більшости, для яких ми домагались повного здійснення прав самоозначення, забезпеченого їх міжнародними законами»²⁹.

Оскільки предметом нарад цього конгресу були мінімальні вимоги «національної охорони груп, виключно на національно-культурнім ґрунті, домагання для наших національних одиниць зовсім неvistачаючі, а конгрес є неохильним поширити предмету нарад до меж національного самоозначення, ані дозволити на розсвід положення поодиноких національних груп, ми заявляємо, що наша

²⁸ Женевська конференція. *Діло*. 1925. 14 жовтня.

²⁹ Конгрес європейських національних меншостей. *Діло*. 1925. 21 жовтня.

діяльна співучасть у нинішнім конгресі стане можливою щойно тоді, коли такий конгрес займається тільки охороною національних меншостей, розсіяних на чужих територіях, але також питаннями повного здійснення прав самоозначення і індивідуального положення поодиноких національних груп»³⁰. До реалізації цих вимог українці і білоруси брали участь у конгресі у статусі спостерігачів. Аналогічну заяву склав від імені свого народу представник литовців Ваянчкавкас.

Результатом роботи конгресу стали ухвалені резолюції 15 жовтня 1925 р., в яких наголошено: «Національно-культурна свобода є таким самим добром культурного світа, як і релігійна. Цю аксіому повинні всі признати як етичний принцип для національних взаємин і вона повинна найти свій вислів у позитивних державних законах та засобах державного життя. Згідно з нею, кожна держава, в якій межах живуть також інші національні групи, повинна забезпечити цим громадянам права свобідного і господарського розвитку, а її членам повну волю користуватись усіма громадянськими правами. Призначення і практичне здійснення тих принципів творять передумову для порозуміння між народами, а тим самим передумову європейського миру»³¹.

Водночас учасники конгресу підтвердили право цих національних груп плекати свою народну культуру, створювати політичні організації, реалізувати принципи самоврядування. Дані резолюції конгрес направив до Ліги Націй, яка мала «зайнятися ближше засобами здійснення прав національних меншостей, сформованих у цих резолюціях, згідно з ясно з'ясованим завданням Ліги з дня 21 вересня 1922 р.»³² Конгрес також висловив щиру подяку всім міжнародним організаціям, які займаються розв'язанням проблеми національних меншин, і попросив їх «продовжити свою працю, згідно з своєю величною метою»³³.

Підсумовуючи результати роботи конгресу, редакція «Діла» висловила позицію УНДО й зауважила: «Розумно є оминати дразливих справ на міжнародних конгресах, щоби вдержати гармонійну

³⁰ Конгрес європейських національних меншостей. *Діло*. 1925. 21 жовтня.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само.

атмосферу. Але не зовсім розумно зрікатися розсліду реальних обставин, в яких живуть народи, коли метою тих резолюцій є поправа цих обставин»³⁴.

В інтерв'ю «Ділу» член української делегації М. Черкавський розповів про обставини оголошення української делегації: «На вступній конференції було усталено, що кожне представництво має дати до президії одного свого члена на віце-президента. Отже в президії було місце і для нас, та для білорусів. Коли по відкриттю конференції прийшла на чергу справа вибору президії і коли президент Вільфан звернувся до присутніх зі запитом, чи не має хто наміру зложити якої декларації, тоді ми зложили нашу декларацію в такому порядку: переддеклараційну промову виголосив по-білоруськи посол Єреміч, заявивши, що його мову має перекласти на німецьку п. сенаторка Левчанівська. Вона, переказавши зібранню зміст промови п. Єреміча, зі свого боку від імені українського представництва вияснила мотиви, з яких ми не можемо ні задовольнитися програмою нарад, ні брати в них активної участі, бо ми є національною більшістю на своїх територіях, які зайняла Польща, бо нашого населення є на тій території понад 6 мільйонів, бо само міжнародне право гарантувало нам у свій час навіть більше, ніж територіальну автономію. Закінчила сен. Левчанівська свою промову відчитанням декларації, яка й була подана на письмі в руки президії»³⁵.

Відповідаючи на запитання про конкретні наслідки цього конгресу, М. Черкавський ствердив: «Нині це передбачити важко, бо конгрес цей був першим з'їздом національних меншостей. На ньому вибрано т. зв. ексекутивний комітет. Незважаючи на нашу декларацію і на те, що ми були на конгресі тільки обсерваторами, в ексекутиві зарезервовано два місця для нас і для білорусів»³⁶.

II Конгрес національних меншин розпочався в Женеві 25 серпня 1926 р. за участю представників 39 національних груп: 10 німецьких, п'ять єврейських, п'ять польських, трьох українських, зокрема однієї з Підкарпатської України, трьох російських, трьох угорських, трьох словенських, однієї білоруської, однієї литовської, однієї чехословацької, однієї лужицько-сербської, однієї данської й однієї

³⁴ Конгрес європейських національних меншостей. *Діло*. 1925. 21 жовтня.

³⁵ До з'їзду поневолених в Женеві. *Діло*. 1925. 24 жовтня.

³⁶ Там само.

шведської. Найбільше національних груп зголосилося з Польщі – шість, з Чехословаччини – п'ять, з Румунії – чотири, з Німеччини – три, з Австрії – дві, Італії – дві, Югославії – дві, Данії, Іспанії, Угорщини – по одній. Секретар конгресу урядував у готелі «Вікторія» під проводом д-ра Е. Амменде³⁷.

22 серпня 1926 р. на конгрес виїхала українська делегація у складі голови УНДО Д. Левицького, заступника голови УНДО М. Черкавського, О. Марітчака. Українська делегація, за словами «Діла», задалегідь заявила, що не буде брати активної участі в конгресі з принципових позицій меншин, а обмежиться виголошенням заяви, працюватиме в ролі спостерігачів, намагатиметься контактувати з представниками поневолених народів і національних меншин³⁸.

Польські меншини з п'яти держав утворили спільний фронт під керівництвом делегатів з Німеччини. Так само в єдності виступали делегати єврейських меншин, які вибрали д-ра Л. Моцкіна своїм спільним делегатом. Німецькі делегати з різних держав не знайшли ще спільної мови, оскільки становище німців у різних державах істотно відрізнялася. Зокрема, німці в Румунії вимагали утворення спеціальної Ліги Націй для захисту інтересів національних меншин.

На Конгресі національних меншин обрано чотири комісії: господарську, культурну, організаційну і правно-політичну. Представники Ліги Націй в Женеві нейтрально ставилися до цього зібрання³⁹.

Українська делегація пропонувала поставити на порядок денний справу зміни кордонів наявних держав і справу самостійності поневолених народів. Цю пропозицію підтримали білоруси, однак її не підтримав конгрес. Так само не пройшла пропозиція з Чехословаччини утворити окрему Лігу національних меншостей. Конгрес обговорив лише культурні та господарські проблеми національних меншин.

«Діло» оцінило програму роботи конгресу без особливого оптимізму: «Над ним царювала до крайних меж посунена лояльність до існуючих державних організмів і їх кордонів. Вузькі рамки

³⁷ Конгрес національних меншостей. *Діло*. 1926. 27 серпня.

³⁸ Новинки. Українська делегація на конгресі національних груп. *Діло*. 1926. 25 серпня.

³⁹ Конгрес національних меншостей. *Діло*. 1926. 27 серпня.

конгресу просто здусили вже й так сильно обрізану програму конгресу⁴⁰. Не надто зацікавились конгресом європейські провідні держави, а також їхні офіційні представники. Керівництво Ліги Націй вислало на конгрес референта «скарг» національних меншин – Кальбана. Світова преса реагувала на теми, порушені конгресом, переважно реферативно.

На конгрес прибуло понад 100 делегатів, які репрезентували 17 організованих національних груп. Відкриття відбулося 25 серпня 1926 р. в готелі «Вікторія», зі вступною промовою виступив голова конгресу Й. Вільфан – словенський посол в італійському парламенті. Він підкреслив, що на конгрес допущено тільки організовані національні групи, які виявили самостійні культурні змагання, – з Чехословаччини, Румунії, Югославії, Іспанії, Німеччини, Польщі та ін. Головним завданням конгресу визначено забезпечення свободи національно-культурного розвитку меншин. Порядок денний передбачав також обговорення мовного питання, економічної рівноправності, забезпечення прав громадян, виборчої рівності, проблем розв'язання конфлікту між національними меншинами і державою. Оглядачі констатували розбіжності між національними групами щодо цих питань, проте вони були об'єднані бажанням чинити опір будь-яким обмеженням (або й нищенню) національно-культурних прав⁴¹.

Представник каталонців М. Англязель заявив, що каталонська група через свою участь у конгресі не зрікається прав, «які виникають з повного приноровлення національного принципу»⁴². Навпаки, своєю участю каталонці висловлювали надію на мирне врегулювання національного питання. Від імені російської групи з'їзд привітав посол до естонського парламенту Курчинський. Голова конгресу повідомив про те, що українці, білоруси, литовці Польщі взяли участь у з'їзді виключно як спостерігачі, «тому що заступлені ними народи обстоюють вповні принцип самоозначення народів»⁴³.

Угорський делегат з Чехословаччини Сілле заявив, що питання меншин є недугою всієї Європи, а завдання конгресу – знайти

⁴⁰ Конгрес національних меншостей. *Діло*. 1926. 31 серпня.

⁴¹ Там само.

⁴² Конгрес меншостей. *Діло*. 1926. 31 серпня.

⁴³ Там само.

«лікарські засоби» проти тієї недуги. За його словами, «Ліга Націй такого лікарства не найшла. Вона хоче зберегти дотеперішній стан. Меншости мусять боротися й апелювати до світа, а саме до З'єдинених держав»⁴⁴. На його переконання, «меншостеве питання може бути розв'язане тільки серед почуття любові і справедливості, бо як довго меншости не є рівноправними, як довго вони є тільки підданцями, а не громадянами, як довго в світі є озброєні і неозброєні держави, як довго в світі не панує заповідь: люби ближнього свого, як самого себе, – так довго світ все буде хворий»⁴⁵.

Від імені п'яти єврейських груп (Польщі, Литви, Латвії, Чехословаччини, Румунії) виступив Л. Моцкін, який висловився за розробку морального кодексу взаємин народів. «Націоналізм тільки тоді буде правдивий, – підкреслив, – коли він матиме зрозуміння також для інших національностей»⁴⁶. Качмарек виступив від імені польської групи з Німеччини, Литви, Латвії, Румунії та Чехословаччини. Велике зацікавлення серед учасників конгресу мав виступ керівника німецької фракції в естонському парламенті П. Шімана, присвячений ставленню національних меншостей до держави. Він висловився за створення нового права, яке вирівнювало розбіжності між національною і державною приналежністю: «інтереси меншості вимагають правної охорони у відношенні до держави. Це є передумова збереження мира. Праву національності треба дати ціпку, конкурентну форму. Ліга Націй може упорядковувати тільки відносини між державами, але не може означувати взаємовідносин між державою і входячими в її склад горожанами чи групами горожан. Принцип про право самоозначення торкається державної приналежності, яке не є ідентичне з національною приналежністю. Право самоозначення не вирівнює того противенства і не є ніяким засобом задля створення мирного співжиття різних національностей на тій самій території. Договори про охорону нац[іональних] меншостей роблять ті меншости об'єктами торгів між державами. Внутрі держав повинно бути створене нове державне право, позитивне право народности»⁴⁷. Він вкотре висловив тезу

⁴⁴ Конгрес меншостей. *Діло*. 1926. 31 серпня.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

про створення в державі свободних умов для плекання національної культури, звільнення культурної сфери від державної опіки⁴⁸.

Продовжив тему культурної автономії Робінзон – єврейський посол до литовського парламенту, який запропонував відповідні резолюції: «1) осягнення національної і культурної автономії повинно бути залежне тільки від волі даної меншості; 2) признання до даної національної меншості повинно бути залежне від волі одиниці і не сміє спричинювати для неї ніякої шкоди; 3) обов'язком держави є призначувати зі свого бюджету субвенції на культурні цілі меншості у пропорціональному відношенні до чисельності даної меншості»⁴⁹. Проте ці пропозиції не підтримав І. Грінбаум – представник євреїв Польщі, висловившись за висунення вимоги територіальної автономії для територіальних меншостей. У результаті дискусії ухвалено резолюції, які запропонував Робінзон.

У мовній справі конгрес ухвалив резолюцію про державну мову як обов'язкову лише в адміністрації. Щодо вирішення конфліктів між урядами і національними групами було запропоновано утворювати паритетні комісії для їхнього розв'язання.

Важливим підсумком роботи української делегації стало порозуміння з білорусами і литовцями, які зайняли спільну платформу щодо діяльності конгресу. Д. Левицький, О. Марітчак, М. Черкавський, Ф. Єремич, В. Залмескавс від імені своїх делегацій виклали її у спільній заяві: «Як відомо, наші представники на першій конференції національностей в Женеві в минулому році склали заяву, що вони не могли би брати активної участі в працях конгресу, а з причин, поданих у тій заяві, змагають до повного здійснення права самоозначення. З тієї причини наші представники поставили були внесення на поширення основ конференції в означеному вгорі напрямку. Рада конференції не прийняла нашого внесення. Основи сьогорічного конгресу устійнено в тих самих вузьких рамках, що й минулого року. З огляду на те, що право повного самоозначення народів уважаємо безумовно конечною основою їх політичного розвитку та забезпечення мирного співжиття народів, не можемо брати участі в працях конгресу і в цьому році»⁵⁰.

⁴⁸ Конгрес меншостей. *Діло*. 1926. 31 серпня.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ О. Н. На Женевській арені. Конгрес меншостей і непольські народи з-під Польщі. *Діло*. 1926. 1 вересня.

У 1926 р. в Женевському конгресі «організованих національних груп в Європейських державах» взяли участь представники 38 національних груп з 13 держав. Головною причиною створення організації поневолених національних груп стала недостатня охорона прав національних меншостей в міжнародних договорах, а також те, що офіційна Ліга Націй, яку сформували представники панівних народів, не змогла налагодити відносини між панівними і поневоленими народами та почала менше цікавитися цією справою.

Проте ініціатори конгресу, за словами О. Марітчака «не взяли під увагу пекучої і загрожуючої мирові в Європі справи поневолених територіальних народів, яка виходить поза вузькі рамки охорони фактичних національних меншостей та домагається розв'язки в далеко широкому розмірі, як це поставлено у програмі конгресу». Тому у 1926 р. представники українців, білорусів і литовців брали участь тільки у ролі спостерігачів⁵¹.

Конгрес тривав три дні і торкався політичних, економічних і культурних питань поневолених народів. На основі виголошених рефератів та дискусії О. Марітчак поділився своїми спостереженнями: «Референти й бесідники мимохідь виходили поза межі програми конгресу і мали змогу переконатись, що розв'язка питань поневолених народів – навіть фактичних національних меншостей – не дасться полагодити на тій основі прийнятої платформи конгресу»⁵².

Поза представниками УНДО жодна з інших українських політичних партій навіть не старалася використати конгресу. Лише представник «Селянського союзу» П. Васильчук окремим листом до секретаря конгресу Е. Амменде відмовився від участі в зібранні, подаючи причини, які робили зайвою його присутність. У «Нашому житті» він відверто заявив: «Коли з'їжджаються підярмлені – то мають право собі й опінією світа представити своє фактичне положення. Пощо ж робити з'їзди, коли не можна сказати правди про свої битування? Пощо повторювати загально знані теоретичні формули, при тому обмежені, – чи тільки з об'яви комусь наразитись... Потрібний є союз поневолених, який голосно сказав би світові про своє право на життя. Женевський конгрес "нац. груп Європи" є

⁵¹ Марітчак О. Конгрес національностей у Женеві (Освітлення члена української делегації). *Діло*. 1926. 8 вересня.

⁵² Там само.

з'їздом угодових нац[іональних] груп, дає піддержку існуючому режиму, по війні витвореному, не є він союзом поневолених територіальних народів...»⁵³. Краківський «Час» не вірив у певні позитиви для Польщі, бо їхня політика «у відношенні до меншостей є неконсенкветна і нерозумна. Творці конституції ввели до неї багато непередуманих і непрактичних постанов, обіцяючи меншостям надто широке “самоврядування”, якого зрештою меншости ніде не мають і не потребують»⁵⁴. Т. Голувко в «Роботніку» навпаки хвалив поведінку об'єднаної польської делегації, а також європейських представників.

Аналізуючи результати конгресу, «Діло» у статтях «Союз гнобителів», «Союз гноблених» однозначно вказувало, що конгрес «організованих національних груп в європейських державах» не може мати ніяких реальних наслідків: «Звуження рамок і змісту конгресу до дрібних і чисто абстрактних тем, недопущення критики існуючих режимів у поодиноких державах – все те більше скидалося на нікому непотрібну нараду, а не на відважне й серйозне поставлення національної проблеми»⁵⁵.

Для тодішніх політиків з національно-демократичного табору у 1926 р. стало очевидним, що конгрес не мав «ані демонстраційного, ані практичного значіння»⁵⁶. Ще й надто, у них склалося враження, що ініціативу провести конгрес висловили самі «держави-гнобителі», «щоби руками “організованих національних груп” похоронити найважливіше право нашого століття, право про самоозначення народів»⁵⁷. За словами «Діла», на конгресі зустрілися два угодові блоки: «німецьких меншостей і польських; до цих останніх приєдналися і польські рускі з пос. Серебреніковим та галицькі кацапи [москвофіли – І. С.]»⁵⁸. Вони намагалися взагалі вивести за рамки конгресу принцип права на самовизначення. Українські політики навіть ставили під сумнів моральну вартість цієї організації.

III Конгрес національних меншин відбувся 22–24 серпня 1927 р. в Женеві. Ще 1 серпня 1927 р. українська, білоруська і литовська групи

⁵³ Після конгресу меншостей. 3 голосів преси. *Діло*. 1926. 9 вересня.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Після конгресу. *Діло*. 1926. 7 вересня.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

в Польщі відбули спільну нараду і 3 серпня ц. р. надіслали листа до президії конгресу з умовами співпраці. Умови спиралися на декларації 1925 і 1926 рр.: «1) допущення заяви, що участь в конгресі згаданих груп не означає зречення національно-політичних змагань української, білоруської і литовської націй та їх права на самовизначення; 2) поширення дискусійних рамок конгресу, які допускають тільки теоретичні міркування про охорону меншостей, на справу усунення надужить і протизаконностей у відношенні до поневолених народів у поодиноких державах Європи; 3) усунення вимоги лояльності національних меншостей супроти пануючих держав, яку зазначувано в дискусіях на першому і другому конгресі; 4) допущення двох представників згаданих груп до президії конгресу»⁵⁹.

Над поданими умовами радила президія конгресу 21 серпня 1927 р. Крім того, обговорювалося питання прийняття фризів з Німеччини, які знайшли собі протекторів серед польської делегації з Німеччини. Президія схилилася до того, щоб задовольнити умови представників українців, білорусів і литовців з Польщі, проте рада конгресу, до якої входить по одному представнику від кожної національності, не змогла розв'язати питання прийняття нових членів і вирішила підготувати спочатку статут, на основі якого можна було б прийняти нові групи. Українську і білоруську делегацію запрошено до участі в конгресі в статусі спостерігачів.

Аналізуючи хід засідань, О. Марітчак наголосив: «Практичних вказівок для розв'язання важкої проблеми поневолених народів в рефератах не подано і ця обставина знеохочувала численних делегатів до конгресу. В парламентах поодиноких держав представники поневолених народів мають далеко більшу свободу в обговоренні справ нації, як на конгресі самих поневолених. Це аномалія, яку відчували важко присутні делегати, а яку підносили і деякі обсерватори»⁶⁰. Автор вбачав завдання таких конгресів у пошуку спільного практичного шляху і спільної мови всіх поневолених народів. Відкладення справи прийняття фризів до конгресу, протест польської делегації і залишення нарад конгресу, вихід з організації німців Чехословаччини надзвичайно підвищили напругу на III конгресі.

⁵⁹ Марітчак О. Конгрес національностей в Женеві (від 2–24 серпня 1927). *Діло*. 1927. 4 вересня.

⁶⁰ Там само.

О. Марітчак радив секретаріату «взяти під серйозну увагу події, які зайшли на останньому конгресі, і з більшим розумінням повести дальшу справу організації поневолених»⁶¹.

III Конгрес національних меншин у Женеві завершився виходом з організації поляків і данців. Причиною цього рішучого кроку, за словами офіційного комунікату сецесіоністів, стала опозиція німців щодо прийняття фризів і вендів – двох кількатисячних меншин в Німеччині. За словами «Діла» «об'єднання нац. меншостей надумано як наскрізь олімпійську установу, відірвану від життя і його вимог. Ініціаторами і творцями цієї установи були німці, і то німці балтійські, значить: елемент лояльний з найлояльніших. Вони то зібрали роздріблені і розпорошені меншости і зв'язали їх в одну цілість на платформі версальського трактату і його ріжних відгалужень. Непорушною святістю для них стали існуючі границі, накинени переможцями у світовій війні. Зберігаючи рамці сучасних держав, видвигнули вони тільки розбудову меншостевого трактату, одначе не на основі дійсности, живого життя, його потреб і постулатів, але на основі трансцендентальних відірваних тез і формул. Ставши на мертвій точці, об'єднання нац. меншин тим самим стало правою рукою, добровільним спомагачем офіційної Ліги Націй, якої завданням придавити наболілу національну проблему»⁶². З такою платформою представники УНДО не могли погодитися.

На III Конгресі пропонувалося заслухати реферати: 1) про загроження європейського мира наслідком національної толерантності; 2) про внутрішню й міждержавну співпрацю національностей; 3) про проблему мов; 4) про державну суверенність і права меншостей; 5) про справу організації і пропаганди. На конгрес виїхала делегація у складі Д. Левицького, М. Черкавського, О. Марітчака (з Буковини приєднався до української делегації Р. Ясеницький)⁶³.

Українські політики не погоджувалися зі статусом українців, як національної меншини. Вони вважали, що дійсні національні меншості: німецькі, угорські, польські й інші перебували в набагато кращому становищі, ніж західні українці. «Їх всетаки, хоч і недостаточо хоронить меншостевий трактат, ще видатніше спомагають

⁶¹ Марітчак О. Конгрес національностей в Женеві...

⁶² Меншостевий олімп. *Діло*. 1927. 3 вересня.

⁶³ Конгрес поневолених народів в Женеві. *Діло*. 1927. 21 серпня.

їх їхні національні держави (Німеччина, Мадярщина, Польща) морально і матеріально, а в кінці для самоохорони вони намагаються створити союз і спільними зусиллями довести до охорони своїх прав на міжнародній основі в ширшому об'ємі, як це передбачає "малий версальський трактат"», – підкреслювало «Діло»⁶⁴. Представники західних українців не могли «зійти зі свого принципового становища, не можуть поставити себе на становище національної меншости, не можуть акцентувати того, що сталося проти їх волі, без їх участі і без їх згоди не могли згармонізувати своєї політики з політикою італійських словенців чи румунських поляків». Представники УНДО розуміли, що використовувати женевські конгреси національних меншин лише для декларування свого принципового становища, зберігаючи пасивність, недостатньо. «Завдання нашого представництва, – писало «Діло» після III Конгресу, – є найти таку формулу, яка з одного боку уможливила б їй живу діяльність на міжнародній арені, а з другого – не ослабила б нашої принциповости»⁶⁵.

IV Конгрес національних меншин розпочав роботу 29 серпня 1928 р. у Женеві. О. Марітчак зауважив, що «на порядку нарад бачимо безліч теоретичних питань, які практичної важности для підготовки вирішення складного питання поневолених національностей не мають»⁶⁶. Зокрема, у 1928 р. планувалося розглянути наступні питання: «1) положення національностей і Ліга Націй; 2) культурна праця національностей та їх культурне відношення до корінних народів; 3) діяльність міжнародних організацій на полі питання про національності і співпраця національностей у їх рамках; 4) питання з науки про національності: а) боротьба національностей та уклад права; б) продовження і розвиток біографії; в) підготовка видачі статистичного підручника європейських національностей; г) кінечність і структура міжєвропейського інституту для науки про національності»⁶⁷. Причинами неналежної організації минулих конгресів Марітчак вважав: 1) вузьку його політичну платформу, невизначене становище німців Чехословаччини. Зокрема, III Конгрес «застряг

⁶⁴ Національні меншости й українці. *Діло*. 1927. 27 серпня.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Марітчак О. З'їзд поневолених національностей у Женеві. *Діло*. 1928. 1 вересня.

⁶⁷ Там само.

у дрібних формальних справах, які мало не довели до розбиття організації. Головний наступ на організацію вели і ведуть поляки, які використали хибні основи організації для своїх поррахунків з внутрішньою політикою Німеччини супроти нац[іональних] меншин»⁶⁸.

О. Марітчак наполягав, що «у справі вирішення складного питання поневолених національностей мусить прийняти прямування поодиноких народів ідея, одна велика, непоборима ідея. З сухим матеріалом навіть найрозумніших рефератів не можна вирішити цього питання як не можна його вирішити зі становища лояльності супроти пануючих. Без ідеї не може бути подовження в ніякій акції, а тим більше в акції, яка становить підставу для правдивого замирення Європи – і саме недостача ідеї спричинила немічність усіх конгресів поневолених національностей, яких організатори не мали відваги глянути правді в очі і рішитися на боротьбу за ідею, яка єдино могла б об'єднати усі поневолені національності в один фронт. Ідея ця велика, вона зродилася з крові мільйонів жертв світової війни, а їй на ім'я: правдиве, повне самовизначення народів»⁶⁹.

У львівському єврейському щоденнику «Дер морген» від 4 вересня 1928 р. надруковано інтерв'ю з білоруським послом Ф. Єремичем і головою УНДО та УПР Д. Левицьким на тему їхньої участі в конгресі національних меншин. Білоруський представник наголосив: «Життя примусить конгрес зайняти нове становище і тільки переконання, що це станеться, спричинило мою участь як представника білорусів у тому конгресі. Одначе прошу Вас рішуче зазначити в пресі, що наша співучасть у конгресі не є однозначна з понеханням дальшої боротьби за повні права нашої нації»⁷⁰.

Д. Левицький, відповідаючи на питання «Що сталося, що Ви на кінець рішилися вступити вже офіційно до Конгресу нац[іональних] меншин», підкреслив позицію української делегації: «Нічого не сталося. Через наше вступлення ми хотіли показати, що будучи національною більшістю на заселеній компактно нами території, мусимо всетаки боротися за ті найпримітивніші права меншин, охороною яких займається конгрес. В попередніх роках ми здержувалися

⁶⁸ Марітчак О. З'їзд поневолених національностей у Женеві...

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Конгрес національних меншостей і поневолені народи. Інтерв'ю львівського жидівського журналіста з д-ром Дм. Левицьким і білорусом Єремичем. *Діло*. 1928. 8 вересня.

від співучасти у конгресі із-за точки статута про лояльність. На мою думку – ні одна національна меншина, яка є загрожена в своїй національній екзистенції, – не може бути лояльна до держави і уряду, під якими прийшлося їй жити. Рямці Конгресу є досить вузькі і вони приноровлені до умовин, в яких живуть дійсні нац[іональні] меншини як напр[иклад] жида. Політичні тенденції українців, які на своїй національній території є не меншістю, а більшістю – ідуть у цілком іншому напрямі як напрям тих цілей, до яких зміряє Конгрес нац[іональних] меншин. Я на те цілком ясно сказав у нашій декларації і тільки тому, що ми українці не маємо навіть тих прав, за які бореться Конгрес нац[іональних] меншин – беремо участь у ньому. Хочу тим самим задокументувати, що ми примушені важко боротися навіть за ті права, які нам гарантують міжнародні договори»⁷¹.

26 серпня 1929 р. відбувся V Конгрес національних меншин за участю представників 15 народів. З Польщі від українців прибули голова УНДО Д. Левицький і Д. Паліїв, від росіян – Серебреніков і Юрчакевич, від ББСУ – Роскош і Богуславський, від євреїв – Грінбаум і Райх, литовець Тачик. Білоруси не брали участі у конгресі, як і польські меншини та Союз меншин Німеччини через те, що езекутива конгресу не задовольнила вимог щодо їхньої участі. У конгресі взяли участь вісім німецьких груп, п'ять – єврейських, чотири – російських, три – угорських, а також каталонці, шведи, болгары, словенці, чехи та хорвати. Президія конгресу відкинула прохання фризійної меншості щодо вступу до організації⁷².

До президії увійшли: від українців – Д. Левицький (Львів), від прибалтійських німців – П. Шіман (Рига), від росіян – М. Курчинський (Ревель), від євреїв – Л. Моцкін (Париж), від каталонців – Маснонс (Барселона), від угорців – Г. Сульо (Прага).

Попри ультралояльність Конгресів національних меншин, на них ішла боротьба за впливи між двома силами. «З одної сторони хотіли дістати на неї вплив групи, що їх материк має в себе найбільше нац. меншин – поляки, з другої сторони – що їх материк має найбільше своїх меншин у чужих державах – німці». Стратегічно поляки були не зацікавлені в організації меншин. Польські групи, побачивши свій незначний вплив на конгресі, вийшли з організації. Вони

⁷¹ Конгрес національних меншостей в Женеві. *Діло*. 1929. 8 вересня.

⁷² Конгрес національних меншостей в Женеві. *Діло*. 1929. 28 серпня.

спробували створити конкурентну організацію на конгресі меншин у Берліні. За словами «Діла», на цей конгрес приїхали «й представники москалів з Польщі і пос[ол] Б[езпартійного] Б[локу] Богуславський... від українців. Але той конгрес став тільки комедією і більш нічим»⁷³.

Представники УНДО не поділяли позиції більшості представників національних меншин (передусім – євреїв, росіян, німців, угорців), які підкреслювали свою лояльність щодо держав, у яких вони проживають. Максимальною їхньою вимогою була культурна автономія в межах наявних держав і кордонів. Саме цю позицію на конгресі обстоювали євреї, росіяни, німці, угорці.

Вступ українців до організації на V Конгресі критикували багато українських партій, які вважали цей крок «фальшивим посушенням, бо українську проблему в Польщі зводять мовляв – таким чином до рівня меншостевих проблем»⁷⁴.

Учасник V Конгресу Д. Паліїв на ці закиди відповів наступним чином: «Сам факт, що ми через три роки отягалися [відтермінували – І. С.] з приступленням до організації меншин вказує, що у нас були під тим оглядом поважні сумніви. Коли ж минулого року провід УНДО рішився остаточно вступити в члени організації, то тільки тому, що аргументів за приступлення було куди більше, ніж проти»⁷⁵. Українська делегація не залишила жодних сумнівів щодо правомірності своїх українських прагнень, проте зустріла протести президії конгресу щодо бажання «реалізувати іншими шляхами проблему національних меншин»⁷⁶. «Українська делегація в організації залишилася, – підкреслив Д. Паліїв, – використовуючи програму конгресу на те, щоби українська проблема і з цього місця була правильно представлена в заграничній публичній opinii»⁷⁷.

Д. Паліїв не оминув нагоди висловити ще один аргумент на користь участі представників УНДО в зібранні. Адже на V Конгрес приїхав посол Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) Є. Богуславський (з Волині), який вимагав, щоби його прийняли

⁷³ Паліїв Д. Самооборона. V конгрес організованих національних груп Європи в Женеві. *Діло*. 1929. 12 вересня.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

в члени організації як представника українців Польщі. «Ясно, що такий плян не зродився в голові, – підкреслив Д. Паліїв, – самого Богуславського, але що його післали до Женеві ті, в інтересі яких було, щоби на конгресі меншин говорив хтось з українців про повне задоволення їх національних прав і потреб у Польщі»⁷⁸. Прийняттю Богуславського українська делегація спротивилася, загрожуючи що покине зібрання. Конгрес у цій ситуації ухвалив пропозицію організаційної комісії, згідно з якою послів, обраних з ненаціональних списків, можна приймати в члени конгресу за умови, якщо вони доведуть свою самостійну діяльність, без впливу на них інших національних груп. Тому Д. Паліїв переконував, що «під ніякою умовою не вільно нам допустити до того, щоби до тієї організації увійшли люди, які українську справу в Польщі й українську проблему як цілість представили би у фальшивому світлі. А щоб до того не допустити, треба бути в організації»⁷⁹. Д. Паліїв звернув увагу на несподівану солідарну позицію російських делегацій з Польщі, Естонії, Чехословаччини, Румунії, які спільно виступили на захист Є. Богуславського. «Підкреслюючи, що вони не визнають окремішности українського народу, рівночасно з тим доказували, що Богуславський є фактичним представником непризнаного нами народу. Логіка просто подиву гідна», – констатував український посол.

Від українців на конгресі виступили Д. Паліїв і В. Залозецький (з Буковини). Представник УНДО звернув увагу на те, що «ніяке улпшення поступування перед Лігою Народів в справі жалоб у нічому не змінить ситуації тих народів, які припадково опинилися в ролі меншин. На це вказувала українська делегація вже на минулому конгресі, за що стрінули українців з ріжних сторін закиди, що вони працюють проти мира. А тимчасом проти мира працюють не українці, але всі ті, що не мають зрозуміння для справ народів, що попали в положення меншостей»⁸⁰. Важливими були резолюції конгресу щодо створення Інституту національних досліджень (у Відні або Празі) та утворення «Союзу меншостевих журналістів»⁸¹.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

Конгрес національних меншин ухвалив утворити міжнародне об'єднання журналістів національних меншин. Цю ухвалу одразу ж після завершення роботи конгресу було реалізовано. На початку вересня 1929 р. в Женеві відбулися установчі збори об'єднання, в яких взяли участь кілька десятків журналістів і де ухвалили статут об'єднання і провели вибори. Управа товариства була в Женеві. До президії увійшли представники всіх найчисельніших національностей. Головою організації одностайно обрано Г. Бесідняка – словенця з Італії, колишнього посла італійського парламенту. Членами ради стали: від німців – барон Ф. Іксіль, від українців – Д. Паліїв, від чехів – Ф. Суранду, від угорців – Сульвена, від євреїв – І. Грінбаум, від болгар – Іванов, від росіян – Б. Нікольський та ін. Завданням об'єднання стали охорона професійних інтересів журналістів національних меншин, зміцнення миру та згоди між національними меншинами⁸².

Таким чином, Конгреси національних меншин, які відбувалися щороку в другій половині 1920-х рр. у Женеві, стали дискусійним майданчиком для обговорення широкого спектра проблем національних меншин у міжвоєнній Європі з відома Ліги Націй, котра направляла свого представника для участі в обговоренні. Лідери конгресу Й. Вільфан, Е. Амменде та ін. намагалися звузити обговорення проблем лише тих національних меншин, які були розсіяні в європейських державах і мали підтримку своїх національних держав. Саме вони формували порядок денний конгресів, нав'язуючи обговорення реалізації ідеї національно-культурної автономії в різних формах у європейських державах. Але в Європі були національні меншини, які в окремих країнах (на їхніх територіях) проживали компактно і в окремих регіонах становили більшість, не маючи своїх національних держав. До останніх належали українці, представники яких долучилися до обговорення вищезазначених питань. Українську позицію на конгресах представляли представники УНДО – найвпливовішої в 1920-х роках української політичної партії (в різні роки Д. Левицький, М. Черкавський, О. Левчанівська, Д. Паліїв, О. Марітчак та ін.), «Селянського Союзу» (П. Васильчук у 1926–1927 рр.), а також представники Буковини і Закарпаття. Українські представники у 1925–1927 рр. брали участь у статусі спостерігачів, а в наступні роки були повноцінними учасниками. Українська

⁸² Міжнародне об'єднання національних меншостей. *Діло*. 1929. 13 вересня.

делегатія на конгресах виступала за розширення тематики порядку денного, обговорення проблеми національних меншин у контексті реалізації принципу національного самовизначення, розгляд становища окремих національних меншин в окремих державах. Українські делегати не вважали українців у Польщі національною меншиною, а формат конгресу розглядали як можливість пропаганди на міжнародній арені українського питання. Союзниками українців часто виступали представники білорусів, литовців та ін.

Таким чином, у другій половині 1920-х рр. участь у Конгресах національних меншин брали представники УПР, УНДО і «Селянського Союзу». Саме вони представляли українську позицію на цих форумах, намагаючись ставити розв'язання проблеми національних меншин у контекст реалізації принципу національного самовизначення. Однак більшість делегатів на конгресах обмежувалася обговоренням ідеї національно-культурної автономії.

VI Конгрес національних меншин відбувся 3–5 вересня 1930 р. в Женеві. Порядок денний був наступний: 1) засадничі висновки зі звітних про положення національних меншин; 2) Пан-Європа і національні меншини; 3) питання організації т. зв. національних об'єднань; 4) наука про національні меншості; 5) організаційні справи⁸³. Вперше в цьому конгресі брали участь румуни з Югославії та литовці з Німеччини. Вкотре «Діло» підкреслювало, що українці «не прив'язують надто великої ваги до інституції Конгресу національностей, що заступається головно за дрібними, розсіяними меншостями, які добиваються в найліпшому разі права на культурну автономію»⁸⁴. Українську делегацію очолював В. Мудрий – редактор «Діла».

На початку роботи конгресу розглянуто повідомлення Генерального секретаріату про загальне становище меншин, а також звіти національних груп. Після того учасники конгресу ухвалили резолюцію, у якій ствердили: «Положення європейських меншостей ніде не знайшло розв'язки, а тому теперішній стан є дальшою причиною великих противенств і гострих конфліктів. Як довго не буде переведена вдовольняюча меншостей розв'язка їх незавидного положення, так довго не можна поважно думати про справжнє

⁸³ Конгрес нац. меншостей в Женеві. *Діло*. 1930. 28 серпня.

⁸⁴ Перед VI конгресом організованих національностей. *Діло*. 1930. 2 вересня.

замирення Європи»⁸⁵. 4 вересня голова конгресу Й. Вільфан повідомив про якнайшвидше видання цих повідомлень національних меншин (до 1 листопада 1930 р.).

Питання об'єднання Європи за проектом А. Бріана обговорювалося два дні – 4 і 5 вересня. Реферат виголосив Отто Уліц – представник німецької меншості в Польщі, який підкреслив неможливість федерації Європи за планом А. Бріана: «Європейська федерація може здійснитися тільки як федерація народів, а не як об'єднання існуючих держав». Подібні думки прозвучали у виступах росіянина Курчинського, угорця Сіля, словенця Беседняка.

5 вересня 1930 р. виступив на конгресі В. Мудрий, який виклав принципове ставлення українців Польщі до проекту А. Бріана: «Ми, українці занексованих Польщею українських земель не можемо пристати на пропозиції п. Бріана в їх теперішньому змісті, а це з оцих причин: пропозиція Бріана побудована на ідеї об'єднання існуючих тепер в Європі держав у теперішніх її кордонах. Мало цього! Федеративний статут мав би по пропозиції п. Бріана петрифікувати теперішні державні кордони, значить, мав би ще закріпити всі ті державні твори, видані на світ сумної слави мировими договорами... Ми не хочемо і не можемо погодитися на таке федеративне пропозиція, яке ґрунтується на статус кво існуючих кордонів.

Із сказаного виводиться ясно наше скептичне й відмовне становище до Бріанівського проекту. Ми вважаємо його за безцільний, а навіть за шкідливий. Якби колись мало прийти до європейської федерації, то вона могла б побудуватися єдино тільки на засаді права національного самовизначення»⁸⁶. Подібну позицію висловив В. Залозецький.

Секретар конгресу Е. Амменде у своєму виступі ілюстрував численними прикладами те, як пропагандисти пан-Європи ігнорують розв'язку національного питання в Центральній та Східній Європі, протестував проти поладження питання європейської федерації без участі представників 40 мільйонів національних меншин. Також конгрес надіслав листа А. Бріану, в якому перешкодою європейської федерації названо нерозв'язані проблеми національних меншин у Європі»⁸⁷.

⁸⁵ Конгрес організованих меншостей. *Діло*. 1930. 9 вересня.

⁸⁶ Конгрес національностей. *Діло*. 1930. 10 вересня.

⁸⁷ Там само.

У 1930 р. делегація українців з Польщі на конгресі була найменша у порівнянні з минулими роками – обмежувалася тільки В. Мудрим. Пояснювалося це двома причинами: «Передвиборчим часом, який ангажує всі активні сили краю і будь-що-будь усе ще невеликим практичним значінням інституції конгресу, який тому диктував у відношенні до себе – ощадність в енергії і фондах»⁸⁸. «Діло» підкреслювало значення конгресу як одного з поважних чинників інформації та пропаганди проблеми національних меншин і взагалі наявних у європейських державах національностей. Воно акцентувало й на тому, що «спроба розбиття конгресу в 1927 р. шляхом сецесії малої групи дрібних меншин та історія з Богуславським у минулому році вказують теж пророчисто, що в одній сторони деяким державам взагалі само існування організації конгресу є високо невигідне і небажане, з другого боку – що раді би використати форум конгресу для своїх спеціальних цілей, саме протилежних інтересам національностей, та взагалі заволодіти конгресом»⁸⁹.

Виступ В. Мудрого на конгресі став співзвучним з рішеннями конгресу в питанні ставлення Бріанівського проекту пан-Європи. Про це говорить і меморіал конгресу до А. Бріана, в якому підкреслено: «Для численних мільонів європейців, яких змагання до єдності диктоване спільнотою національних почувань, не дасть себе замкнути в рамках якоїсь спільної державности, – європейська унія може бути побудована не виключно на основі держав, лише на основі кордонів! Ніхто не в силі краще, ніж меншини, оцінити великі користи організації, якої творча праця мала б здвигнути європейську унію. Однак воно не може статися шляхом побудови мостів лише від одної до другої держави. Сьогодні, річ передусім у тім, щоби очистити дорогу до порозуміння ліги народами»⁹⁰.

На VII Конгресі організованих національних груп 29–31 вересня 1931 р. в Женеву виїхали представники УНДО – М. Рудницька і З. Пеленський (на цей конгрес мав їхати Я. Олесницький, проте після важкої хвороби «не почувався в силах вибиратися на таку далеку дорогу»⁹¹). Порядок денний передбачав п'ять питань: 1) становище

⁸⁸ Конгрес національностей і Пан-Європа. *Діло*. 1930. 12 вересня.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Конгрес зорганізованих меншостей в Женеві. *Діло*. 1931. 28 серпня.

європейських національних меншин; 2) результати шестирічної реалізації закону про культурну автономію національних меншин в Естонії; 3) проблеми роззброєння і безпеки в Європі в контексті нерозв'язаних національних питань; 4) самоорганізація національних меншин; 5) організаційні питання.

Ще напередодні конгресу підготовчо-організаційні наради були присвячені т. зв. справі Богуславського і Певного. Аналізуючи їх атмосферу, «Діло» підкреслювало: «Від самого початку існування меншостевої організації в Женеві стояла вона [українська справа – І. С.] кісткою в горлі деяким панам і вони роками цілими вдумували різні штучки, щоб організацію цю саботувати і ззовні, і зсередини. Трохи не кожного року польські “макіявеалісти” підсилали на конгрес одну-дві свої креатури, нарочно на те вишукувані в сутережах політичного життя, і вигадували для них “мандати”, і все те – на те тільки, щоб ненависну меншинну організацію осмішити, принизити, дезорганізувати»⁹².

Попри підтримку росіянина Курчинського, Богуславського і Певного не допустили до конгресу, провівши всі необхідні процедури. Президія конгресу підготувала офіційний комунікат у цій справі. «Після вислухання пана Богуславського прийняла президія до пересвідчення та ствердила, що внескодавцям не вдалося представити потрібний доказ, згідно з арт. 6 “що вони в питаннях національної політики є незалежні від інших національних угруповань та заступають засади меншиневих прав”. Так само президія стверджує, що внескодавцям не вдалося доказати, що їх делегувала якась незалежна національна група»⁹³.

За традицією, конгрес відкрив промовою Й. Вільфан, в якій проаналізував тогочасну ситуацію в світі: «Кріза в цілій Європі, в світі цілому. Серед загального положення меншин невідрадне»⁹⁴. Голова конгресу вислав привітання відсутнім членам президії: українцю Д. Левицькому і єврею Моцкіну.

В обговоренні становища національних меншин виступила після промов чеського угорця й естонського німця М. Рудницька.

⁹² Конгрес національних меншин. *Діло*. 1931. 2 вересня.

⁹³ Чому членів ББ Богуславського і Певного не допустили на Конгрес Національних Меншин? *Діло*. 1931. 4 вересня.

⁹⁴ Конгрес національних меншин. Перший день нарад. *Діло*. 1931. 3 вересня.

Характеризуючи систему державного управління на українських землях Польщі, українка вказала на факт невиконання Польщею прийнятого міжнародного зобов'язання щодо надання автономії Східній Галичині. Окремо зупинилася на справі «пацифікації» 1930 р. і вона закликала Лігу Націй до захисту національних меншин⁹⁵. Ускладнило роботу української делегації в Женеві вбивство Т. Голувка.

Другий день роботи конгресу присвятили розгляду наступних питань програми. Зокрема, Амменде у своєму рефераті поділився з учасниками конгресу досвідом запровадження культурної автономії для меншин в Естонії за 6-річний період дії відповідного закону. Навівши відгуки визначних представників естонської більшості і меншин, промовець ствердив позитивні наслідки естонського закону. Цю позицію підтвердив представник німецької меншини в Естонії.

Представник російської меншості Курчинський підкреслив, що чисельно найповажніша російська меншість, не використовує повною мірою закону про культурну автономію. Але першопричиною цього він вважав фінансову слабкість російського населення: «Організація культурної автономії вимагає значного самооподаткування, до якого незасібна російська людність нездібна»⁹⁶.

При обговоренні питання роззброєння, безпеки і нерозв'язаності національного питання, виступив З. Пеленський, який підкреслив, що тодішня Європа «заповнена порохнавілими будівлями державними і трохи не всі існуючі держави важко нездужають наслідком нерозв'язання національних питань. Серед питань одно з найважливіших – українське. Український нарід, якому відновлено право на самоозначення, а право цього не зрієся. Всякі говорення про роззброєння так довго залишаться безнадійними, поки національні справи не будуть справедливо й остаточно полагожденні»⁹⁷.

М. Рудницька запропонувала резолюції конгресу, де в категоричній формі підкреслила: «Як раніше так і далі, держави зв'язані договорами про охорону меншостей, виявляють недостачу розуміння питання національностей. Права, забезпечені договорами і Союзом Народів, далі нехтуються. Горожанська рівність, рівність

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Конгрес національних меншин. Другий день нарад. *Діло*. 1931. 4 вересня.

⁹⁷ Конгрес національних меншин. Третій і останній день нарад. *Діло*. 1931. 5 вересня.

перед правом, культурна свобода не стрічаються, так сказати, ніде. Навіть право державної приналежності не забезпечене...»⁹⁸. Пропозиції М. Рудницької сильно критикував голова конгресу Й. Вільфан.

Президент конгресу, виконуючи доручення VII Конгресу та відповідаючи на українські пропозиції, провела зустріч з урядуючим у 1931 р. головою Ліги Націй – міністром закордонних справ Іспанії Леру. На ній були присутні Вільфан, Шіман, Курчинський, З. Пеленський. Голова конгресу звернув увагу голови Ліги Націй на «важке положення національних меншин і на небезпеку неполадженя національних питань для мира Європи, тай пригадав голові, що багато важних меншинних жалоб до Союзу Народів досі жде полагоди – на дармо»⁹⁹. Зокрема ніякої реакції з боку Ліги Націй не висловлено щодо українських скарг у справі подій восени 1930 р. в Східній Галичині. З. Пеленський подав кілька подробиць «пацифікаційної» кампанії 1930 р. Голова Ліги Націй виявив розуміння обговорюваних питань, добру поінформованість і пообіцяв присвятити більше уваги цим проблемам¹⁰⁰.

28 червня – 1 липня 1932 р. у Відні відбувся VIII Конгрес національних меншин. У перший день його роботи виступив З. Пеленський, обґрунтовуючи засадниче становище українців як територіальної національної більшості в Західній Україні та ставлення до цього міжнародного форуму. Промовець зауважив: «Нав'язуючи до наших попередніх заяв, коли ми, українці, беремо від літ активну участь в європейських конгресах національностей і разом з численними іншими заступленими тут народами солідарно домагаємося дотримання та розбудови охорони національних меншин, то проте ні на один момент не забуваємо, що вимоги і права нашого народу далеко переступлять рамці меншинної охорони. Бо: 1) в більшості українських країв, що прилучені до чужонаціональних держав, ми не є меншістю, лише творимо безоглядну більшість місцевого населення, а саме у Сх[ідній] Галичині, на Волині і Поліссі в Польщі, а далі в українській частині Буковини та Бессарабії в Румунії і на українській території в Чехословаччині у т. зв. Закарпатті; 2) значні українські землі, як наприклад Галичина

⁹⁸ Конгрес національних меншин. Третій і останній день нарад...

⁹⁹ Мобілізація і маневри. *Діло*. 1931. 9 вересня.

¹⁰⁰ Там само.

і Закарпаття, крім загальних постанов про охорону меншин, мають ще у міжнародному праві за гарантовані цілком окремі права, затверджені міжнародними договорами. Це торкається права Сх[ідної] Галичини і Закарпаття до автономного устрою і це право підписали великі держави разом з державами заінтересованими, й проте всупереч цьому зобов'язанню дотичні держави цього права не здійснили. Тому підносимо тут також як на інших місцях якнайрішучіше наш голос не тільки за найповнішим здійсненням меншиневих законів супроти нас, але також за виконанням загарантованих у міжнародних договорах права наших країв на автономію в дотичних державах»¹⁰¹.

Закликаючи до солідарності національні меншини в Європі, представник УПР наголосив: «Нашим найпалкішим бажанням є, щоби наші здобули собі своєю достойною працею пошану і моральний авторитет у цілім світі. Повага нашої організації хай витисне свою печать на обличчі політичного світу і хай послужить на користь поступу та здійснення справедливого співжиття народів і держав»¹⁰².

М. Рудницька підтримала висновки і пропозиції генерального секретаря конгресу Е. Амменде про діяльність Ліги Націй щодо розгляду скарг національних меншин. Ілюструючи факти розгляду українських петицій в Лізі Націй, вона акцентувала на значенні представника національної меншини в цій міжнародній організації: «Покривджене становище недержавного народу виступає в усіх фазах при розгляді його петицій. Усі недостачі обов'язуючої тепер процедури, вчислені тут так дотепно й подрібно нашим референтом, стають ще небезпечніші для недержавного народу. Бо хто наприклад може дискретно впливати на становище секретаріату Ліги Націй у першій стадії, заки петицію признають там як "прийнятливу"? А як може меншина, що не має нікого в Лізі Націй, що цікавився би нею, довідатись у другій стадії процедури себто під час розгляду петицій Комітетом Трьох, що діється у Комітеті Трьох і поза його кулісами? Та ще страшніший, просто катастрофічний, є для такої беззахисної меншини, як наша, таємний розгляд скарги і то політичний натиск, про який згадував уже п[ан] референт»¹⁰³.

¹⁰¹ Українці на VIII Конгресі національностей. *Діло*. 1932. 9 липня.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Недержавні народи і процедура Ліги Націй. *Діло*. 1932. 10 липня.

Другим питанням, яке розглядалося на конгресі, стало «Признання національних прав у діяльності церкви». Референтами цього питання виступили о. Дрекслер (Римо-католицька церква); Келер (євангеліська церква); Картаков (Православна церква); о. Горшкевич (Греко-католицька церква).

Парох церкви в. Варвари у Відні М. Горникевич не бачив суперечностей між церквою і національними вимогами, вказав на особливості греко-католицької церкви: «Проведіння вибрало місце українському народові на межі між Сходом і Заходом. Західно-східні впливи перехреснуються на його землях як в огнищі. Не позбувшись своїх східних питомостей український нарід зумів у собі гармонійно розвинути елементи західної культури. З усіх земель, по яких прийшов вплив візантійської культури, тільки одна Україна зуміла досягнути сполуки цих двох світів і створити із них власну національну культуру. Греко-католицька церква – це найвиразніший зразок цієї синтетичної гармонії»¹⁰⁴.

«Нещастям» греко-католицької церкви промовець назвав відсутність можливості розвиватися в самостійній державі. Також М. Горникевич схарактеризував становище церкви в Польщі. Він зауважив, що 18 стаття конгресу від 10 липня 1925 р. дала греко-католицьким єпископам у Польщі права тільки у трьох галицьких дієцезіях. Греко-католики, що знаходилися поза її межами, підлягали юрисдикції польських єпископів. «Греко-католицька єпархія, – стверджував промовець, – немає ніякого впливу на тих римо-католиків і на тих православних, що належали до греко-католицької церкви і радо би вернулися до неї, якби політичні мотиви не відмежували їх від неї»¹⁰⁵.

Проаналізувавши атмосферу, яка панувала на VIII Конгресі, «Діло» наголосило: «Всі промови були надихані теплим ідеалізмом і непохитною вірою в слушність провідних ідей конгресу і в їх остаточну перемогу. Цей ідеалізм набирав особливого значіння, коли промовляли представники національних меншин, які досі зовсім позбавлені всякої правної участі в суспільнім житті своїх країн, як напр. українці в Польщі або словінці в Італії»¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Національність і її роля у церкві. Промова о. д-ра Мирона Горникевича — пароха церкви св. Варвари у Відні на VIII конгресі національностей у Відні. *Діло*. 1932. 12 липня.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само.

29 червня із промовою на конгресі виступив лозаннський професор Бове – один із найкращих знавців проблем національних меншин у світі. Промовець наголосив, що питаннями національних меншин цікавляться тільки самі меншини, а «зате більшості і їх держави все нехтують існування національних меншин або силкуються обійти постанови про охорону меншин. Такий стан справ наносить не тільки великої шкоди меншинам, а одночасно він і несе висновки грізних небезпек для більшостей і їх держав»¹⁰⁷. Представники німецької меншини в Румунії та словенців в Італії – д-р Рот та д-р Беседняк – вимагали створення системи охорони меншин у всіх європейських державах.

Генеральний секретар конгресу Е. Амменде виголосив реферат про реформу меншинної процедури в Лізі Націй. Він зауважив, що тодішня «женевська процедура в меншиневих справах уже цим засуджена на безуспішність, що про жалоби рішення не фахові, незалежні судді, а політики, які заступають інтереси всяких держав. В місце політикуючих членів Ради Союзу Народів повинна зайнятися жалобами окрема постійна меншинна комісія, зорганізована на зразок комісій для колоніальних мандатів. Крім того треба ввести до процедури меншин момент прилюдности: нині комітети трьох працюють тайно; це велике лихо, бо обов'язкова публікація усіх матеріалів таки давала би деякий стрим тим державам, які не беруть обов'язку охорони меншин. Далі неминуче треба би дати меншинам змогу виступати в ході поступування з замітами, відповідями й додатковими заявами. Якщо Союз Народів не прийме цих неминучих реформ, то треба буде зорганізувати свого рода “самоохорону” меншин. Слід буде з окремих осіб, безсторонніх і з високим авторитетом, зложити свого рода нейтральний трибунал для розгляду меншинових жалоб, для інформування світової думки і для інтервенцій в разі очевидної невістарчальности Союзу Народів»¹⁰⁸.

IX Конгрес національних меншин відбувся 16–18 вересня 1933 р. у Берні, а не в Женеві. Розмірковуючи про зміну місця проведення конгресу, «Діло» підкреслювало: «Відбуваючи свої щорічні наради в Женеві, Конгрес не ставився в опозицію до Союзу Народів, але силою самого факту існування ділав немов постійна пригадка, немов вічне “мементо” того, що замирення Європи можливе лише

¹⁰⁷ На конгресі європейських національностей. *Діло*. 1932. 6 липня.

¹⁰⁸ Там само.

по усуненні причин невдоволення, лише в консеквентнім і беззастережнім переведенні засади на самоозначення народів і в дійсності охороні прав меншин. Та все таки та зверхня реляція Конгресів до Союзу Народів ставила першу інституцію, може зрештою не зовсім слушно, в тінь другої. Бажання вивести Конгрес на безпосереднє світло дня і зробити їх органом і мораллю наскрізь незалежним, ставало щораз голоснішим»¹⁰⁹. Роботу конгресу ускладнювали німецько-австрійське та німецько-єврейське напруження.

Українська делегація у складі З. Пеленського, М. Рудницької (Польща), В. Залозецького, Ю. Сербенюка (Румунія), внесла питання про голод в УСРР як першочергове для розгляду, хоча спочатку його не було в порядку денному. Єврейське питання в Німеччині, реферат «Національна дисиміляція і справа національностей» відкладено з огляду на гостроту позиції євреїв.

Голова конгресу Вільфан в присутності представника Ліги Націй Мотті солідаризувався з позицією української делегації у справі голоду на Радянській Україні: «Це питання властиво не належить до справ порядку денного Конгресу, але має засадниче значіння для національностей. Жахливі подробиці про голод, який охопив значні частини населення Східного Союзу, передісталися поза його кордон. Ходить тут лише про справу гуманності та людяності. Ця катастрофа вразила багато національностей і Конгрес приєднується солідарно та сердечно до почувань народів, викликаних терпінням їх земляків в СРСР»¹¹⁰.

Намагання президента Й. Вільфана надати обговоренню цього питання виключно гуманітарний характер відповідно до статуту конгресу не досягли мети. Представник росіян в Естонії М. Курчинський вбачав причину голоду в політиці більшовицького уряду СРСР щодо селянства.

Резонансним став виступ М. Рудницької, яка подякувала президії конгресу за розуміння та підтримку українців. Вона однією з перших на міжнародній арені заявила про національно-політичний характер голодової катастрофи: «Господарська політика більшовиків, божевільні експерименти колективізації рільництва,

¹⁰⁹ IX Конгрес національних меншин. *Діло*. 1933. 20 вересня.

¹¹⁰ Данько М. Конгрес зорганізованих національностей і голодова катастрофа на Україні. *Діло*. 1933. 23 вересня.

грабіжницько-колонізаційна господарка, що в користь московської митрополії забирає окупованій країні навіть найпотрібніше для нужденного животіння. Господарська політика, яка рік рiчно виводить з України мiльони тон збiжжя для прохарчування Московщини, промислових центрiв, червоної армiї, кадрiв ГПУ та для демпiнгового експорту. Є це політика російського червоного імперіалізму, який свiдомо i планово прямує до фізичного винищення українського народу»¹¹¹. Українська посолка розкритикувала позицію офіційних керманічiв світових держав за нейтральне ставлення до голоду та терору в УСРР. IX Конгрес ухвалив резолюцію «Про голодову катастрофу в СРСР», в якій закликано світову громадськість підтримати допорогову акцію населення УСРР, та підтримав пропозиції генерального секретаря конгресу.

На конгресі у Берні розглядалося питання про територіальну автономію. У дискусії виступив В. Залозенський, який зачитав відповідну декларацію від імені українців Польщі та Румунії: «Територіальна автономія – це політична вимога, яка має за мету забезпечити існування народу під національним, соціальним і культурним оглядом. Остаточна і вдоволяюча розв'язка проблеми меншостей є тільки тоді можлива, коли національні меншости будуть визнані об'єктами права»¹¹².

23 вересня 1933 р. делегація Конгресу національних меншин на чолі з Вільфаном зустрілася з головою Ради Ліги Націй Мовінклем, якому вручено резолюції останнього конгресу. Учасник делегації З. Пеленський подякував від імені українців представникам Норвегії за прихильне ставлення до справ, які розглядала Ліга Націй. Делегація звернула увагу на процедуру практикування петицій меншин у Лізі Націй, на потребу зміни цієї процедури та створення окремої комісії Ліги Націй для справ меншин¹¹³.

Перед виїздом до Берну на X Конгрес національних меншин варшавська агенція «ВУ» взяла інтерв'ю в українського делегата М. Рудницької. «Цьогорічний меншистевий конгрес, – констатувала

¹¹¹ Промова посолки Рудницької про голод на Конгресі національностей у Берні. *Дiло*. 1933. 23 вересня.

¹¹² IX Конгрес зорганізованих національностей Європи. *Дiло*. 1933. 24 вересня.

¹¹³ Президія Конгресу національностей у президента Ради Союзу Народів. *Дiло*. 1933. 28 вересня.

вона, – має для нас велике значення з огляду на змогу порушити на його терені розпучливу ситуацію українського населення в СРСР та запротестувати з трибуни конгресу проти евентуального прийняття Совітів до Ліги Націй»¹¹⁴.

На запитання «чому справа Совітів, які не торкаються території, що її охоплювала діяльність конгресу, взагалі найшлася на черзі нарад конгресу?», українська представниця відповіла: «У 1933 році справа голодуючих на Східній Україні впливла спонтанічно, як річ, пасіонувала цілий світ, а в цьому році ми дістали нагоду вернутися до неї тому, що президія конгресу поставила на чергу нарад польський внесок, оголошений до Ліги Націй, про генералізацію меншиневих зобов'язань. У зв'язку з заходами, яких вживають Совіти, щоби їх прийняли до Ліги Націй, виринає питання, чи Совіти прийняли б на себе ті зобов'язання. При цій нагоді хочу зазначити, що ціле українське громадянство на захід від Збруча займає негативне становище супроти справи вступу Совітів до Ліги»¹¹⁵.

4 вересня 1934 р. у Берні відбулося перше засідання X Конгресу. Його голова Й. Вільфан і генеральний секретар Е. Амменде підсумували результати десятирічної діяльності міжнародної інституції. Після дискусії ухвалено резолюції, в яких зазначено: «1) передумовиною миру є здійснення засади самоозначення народів; 2) висловлено подяку міжнароднім організаціям і Міжпарляментарній Унії за піддержку справ меншин; 3) висловлено надію, що прийняття СРСР до Ліги Націй уможливить зорганізувати допомогу голодуючим народам»¹¹⁶.

Найгострішим на X Конгресі стало питання т. зв. генералізації меншинних прав. Весною 1934 р. польський уряд звернувся до Ліги Націй з вимогою поширити охорону меншин на всі держави, що були членами цієї організації. «Діло» зауважило, що не могло «бути сумніву, що цьогорічний конгрес займе позитивне становище до польського внеску. Дискусія, яка велася над цією точкою порядку нарад, була жива, цікава, неопозбавлена політичної “пікантерії”. Всі промовці були згідні в тому, що польський внесок, який на перший погляд робить вражіння такого прихильного до меншин, на

¹¹⁴ X Конгрес національностей й українці. Розмова з посолкою Міленою Рудницькою. Виїзд української делегатки. *Діло*. 1934. 5 вересня.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Конгрес національних меншин. *Діло*. 1934. 7 вересня.

ділі не був продиктований журбою за долю меншин, а навпаки, що це з боку Польщі тільки зручний маневр для звільнення себе з меншиневих зобов'язань»¹¹⁷. Одні інтерпретували польську пропозицію як «пакість, зроблену Франції», інші подавали її як мотив побоювання, що СРСР, після вступу до Ліги Націй, може закидати Польщу запитам про становище українців і білорусів в Польщі. Проте конгрес стояв на позиції, яку висловив представник Ірландії, про незмінність чинної системи охорони меншин. Водночас українська делегація стояла на становищі, що «питання генералізації меншиневих гарантій не представляє більшого значіння тому, що в усіх трьох державах, де знаходяться західні українські землі, себто у Польщі, Румунії і Чехословаччині обов'язує трактат про охорону меншин. Ніхто з нас не має ніяких ілюзій щодо практичної вартости цього трактату, але з другого боку ніхто з нас не сумнівається, що могло б бути ще гірше, якби його не стало. І тому однодушне є становище всіх українців у цій справі, що ніяка держава, яка підписала меншинний трактат, не може бути звільнена з його зобов'язань»¹¹⁸.

М. Рудницька, яка єдина репрезентувала українців, через перепони з отриманням закордонного паспорта спізнилася на один день роботи конгресу. На другий день – 5 вересня 1934 р. – вона виступила з промовою, у якій проаналізувала результати десятирічної діяльності конгресу, висловила застереження українців щодо цієї організації, позицію української делегації щодо вступу СРСР до Ліги Націй»¹¹⁹.

Зокрема, представниця УНДО й УПР подякувала головному секретарю Е. Амменде за його «невтомну працю для нещасливих жертв голодової катастрофи в СРСР. Він це своєю політичною та публіцистичною діяльністю розворушив совість світа, він є душею Інніцерового Комітету, він не завагався перед тяжкою подорожжю до Америки, щоб і там проінформувати опінію про невимовну нужду, спричинену божевільними большевицькими експериментами»¹²⁰.

Вступ СРСР до Ліги Націй вона назвала для членів цієї міжнародної організації «якнайбільше компрометуючою і образовою».

¹¹⁷ В. Д. Конгрес національностей. *Діло*. 1934. 15 вересня.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Національні проблеми й українці. *Діло*. 1934. 14 вересня.

«Держава, якої сам внутрішній лад і відносини, головню її національна політика є повним запереченням і посилюванням принципів Ліги Націй, не повинна ввійти до Ліги. 15 літ вели большевики завзяту боротьбу проти тієї установи, а тепер з огляду на небезпеку війни з Японією на Далекому Сході і з остраху перед розвалом у себе мають нахабство оголошувати свій вступ до Ліги Націй. Це була би справжня ганьба для західньої культури, ганьба для людства засісти за спільним столом із злочинцями»¹²¹.

З ініціативи М. Рудницької Х Конгрес ухвалив постанову «у справі допомоги голодуючим у Совітському Союзі», в якій вважав своїм обов'язком «знову піднести свій голос, щоби звернутися з палкою просьбою до народів світа прийти з поміччю zagrożеним у Совітах голодовою смертю людям ріжних національностей. У зв'язку з цим Конгрес пригадає щиросердечні поклики архієпископа з Кентербері й архієпископа віденського кард. Інніцера та представників усіх віросповідань, які прилучились до їх покликів. Згідно з порученнями кентерберійського архієпископа, Конгрес покликаючись на почуття вселюдської спільноти, вважає своїм правом і обов'язком назвати річчю необхідною, щоби з нагоди вступу Совітів до Ліги Націй була вможливлена широка допомога голодуючим у Совітах людям»¹²².

XI Конгрес відбувся 2–4 вересня 1935 р. в Женеві. Передбачалося розглянути такі питання: «1) Національна проблема і теперішнє положення; 2) Національності в авторитарних державах; 3) Межі понад державної організації національної спільноти; 4) Підготовчі заходи для узагальнення договору про охорону прав національних меншин в європейських розмірах; 5) Роля постійного міжнародного судового трибуналу; 6) Організаційні справи»¹²³. Українців Польщі представляв генеральний секретар ЦК УНДО Л. Макарушка. Він тричі виступив на конгресі, заявивши, що українці Польщі будуть і «в будучности брати участь у конгресах європейських зорганізованих національностей та співпрацювати з представниками інших народів у тому глибокому переконанні, що організація європейських національних конгресів є тим більше важна не тільки для нас, але й для самих держав, чим більше комплікується

¹²¹ Національні проблеми й українці...

¹²² Там само.

¹²³ XI Конгрес європейських національностей. *Діло*. 1935. 1 вересня.

загальна політична ситуація в Європі. Неясні політичні відносини в світі вимагають постійного заступництва і постійної оборони інтересів європейських національних меншин»¹²⁴.

При розгляді питання «Національності в авторитарних державах» Л. Макарушка вдруге взяв слово, наголосивши на актуальності проблеми: «Делікатною є ця справа не тільки для нас, себто народів, які мусять жити у чужих державах, але й для тих держав, які доконче хочуть бути авторитативними та одночасно мають у своєму державному складі т. зв. національні меншини. Однак складний характер того питання полягає передусім у тому, що національна проблема зберігає у кожній державній формі своє повне значіння, байдуже, чи у даній державі обов'язують демократичні підстави правління чи авторитативні. Під цим оглядом т. зв. авторитарним державам грозить ще більша небезпека, ніж державам іншого типу, бо вони часто намагаються з престижєвих оглядів штучно промовчувати проблему національностей»¹²⁵.

Від імені УНДО Л. Макарушка виступив проти авторитарних держав, які не сприяють суспільному поступу. Водночас він підкреслив сприятливі умови для творення авторитарних держав: «Це походить з того, що у нинішній Європі під політичним оглядом панують справді неморальні відносини, які з одного боку, спираються на версальському договори, а з другого – на політичні системи більшовизму. З методами, які до політичного життя Європи впровадила большевицька система, успішно могла боротися лише одна демократія, випробувана з глибокими коріннями у народі. У численних європейських державах демократією потрясла світова війна, в інших, знову, головно в тих, що свіжо повстали – вона не могла відповідно розвинути. Отже не можна дивуватися, що численні європейські держави шукають нових форм, які видаються їм у даному часі приманливими та більш успішними супроти большевицької небезпеки»¹²⁶.

За словами промовця, Польська держава мала чимало ознак авторитарної, про що свідчив новий виборчий закон до польського парламенту, неприйнятний для національних меншин. Однак УНДО

¹²⁴ Відгук виборів у Польщі на Конгресах національних меншин. *Діло*. 1935. 10 вересня.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Там само.

вирішило взяти участь у цих виборах, оскільки «цим виборчим експериментом маємо дальшу політичну ціль: а саме, ми хочемо усунути деякі спори поміж двома народами і довести до нормалізації відносини у краю»¹²⁷. Л. Макарушка констатував, що «дальше тривання того спору поміж двома народами, які мусять жити побіч себе у Східній Європі, є шкідливе у теперішніх політичних відносинах для обох сторін, тим більше, що тим двом народам без сумніву дістанеться в будучині важка роля при нормалізації східноєвропейських відносин»¹²⁸. Ще один виступ Л. Макарушка присвятив становищу українців в СРСР та закликав конгрес морально підтримати народи СРСР. Голова конгресу не дозволив продовжити промову, оскільки вона не була передбачена порядком денним.

XII Конгрес національних меншин відбувся у Женеві 16–17 вересня 1936 р. Особливого значення йому надавала «воєнна небезпека зі сходу, криваві події в Іспанії, напружена політична ситуація в цілій Європі і нарешті криза Ліги Націй, до якої Конгрес мав зайняти становище»¹²⁹. Свою роботу конгрес розпочав вшануванням пам'яті покійного генерального секретаря Е. Амменде. Учасниками цього форуму були представники німців, українців, угорців, болгар, хорватів, словенців, чехословаків з Австрії, росіян та шведів з Естонії та Румунії.

Напередодні скликання конгресу редактор «Журналь де Женев» Бріке у статті, присвяченій роботі зібрання, звернув увагу на позицію українців: «Їх занепокоєння дуже велике. Світ лишається байдужим на тяжку долю 35 мільонів їх братів у Східній Україні, загрожених московською екстермінаційною політикою»¹³⁰. Крім того, автор статті нагадав актуальність національного питання, адже в 1914 р. саме воно стало однією з причин початку Першої світової війни.

Двома основними питаннями конгресу були: «1) Право до життя національних груп у державах Європи; 2) Реформа Ліги Націй і національності». Основою для дискусії над першим питанням була промова представника німців у Данії – посла Ш. Зодера, який обґрунтував права національних меншин. У дискусії виступив

¹²⁷ Відгук виборів у Польщі на Конгресах національних меншин...

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Данько М. XII Конгрес національностей в Женеві. *Діло*. 1936. 23 вересня.

¹³⁰ Там само.

3. Пеленський, який зауважив: «На превеликий жаль доводиться мені промовляти на XII з черги нашім Конгресі про право на життя національних груп у державах Європи, а не про ощищення та поглиблення цих прав»¹³¹. Він розкритикував примітку на запрошенні на конгрес, де зазначалось про відсутність питання становища окремих національних меншин в державах у порядку денному. «Не маю наміру критикувати цієї постанови щодо способу обговорення справ, – підкреслював З. Пеленський, – поставлених на порядок денний, але вважаю своїм обов'язком звернути увагу Конгресу на те, що брак вимоги наводити конкретні приклади з життя тої чи іншої національної меншини дуже утруднює представлення дійсного стану цих меншин в поодиноких державах, а тим самим і напругу відносин, серед яких вони живуть. Разом з тим вважаю, що крайній вже час, щоб Конгрес ужив поважніших заходів у цій справі, тим більше, що деякі держави, які взяли на себе урочисті міжнародні зобов'язання і гарантували навіть загальні права та вільний національний розвиток меншин, не лише тих зобов'язань не поважають і не додержують, а просто ті зобов'язання відкидають та оголошують себе звільненими від них»¹³².

Не міг оминати представник УНДО й УПР становища українців в СРСР: «Московський уряд не лише сповнює засобами національно-політичного терору розвиток української нації, намагаючись заступити його “пролетарським сурогатом московської культури”, але й фізично винищує цілі частини української нації, якої засимілювати не має надії. Відокремивши Україну китайським муром від світової преси та цілої культурної Європи, московський уряд проголошує, що національне питання у межах СРСР розв'язано ідеально. За посередництвом Комінтерну та через власних агентів намагається Москва найгіршої демагогії затроїти відносини між національними меншинами та урядами в інших державах, спрямовує національні рухи меншин з річища насильств, кровавих розрухів, руйнування культурного дорібку Європи й ударемнює таким чином у значній мірі належну розв'язку проблеми національних меншин в Європі, над якою працює наш національний Конгрес»¹³³.

¹³¹ Данько М. Переживемо надзвичайно важкі часи. *Діло*. 1936. 23 вересня.

¹³² Там само.

¹³³ Там само.

3. Пеленський запропонував конгресу виступити посередником між національними меншинами та державними чинниками та узгоджувати взаємини між обома сторонами. Він рекомендував не обмежуватись чинними статутними положеннями конгресу: «Переживаємо надзвичайно поважні часи, стоїмо перед завданнями, перед якими показала ся безсилою і Ліга Націй. Тим, що робимо тут, не обмежуймося ні в яким разі. Будемо робити своє діло й далі, при кожних обставинах, всі і разом і кожна нація окремо»¹³⁴. Телеграфічні повідомлення німецького пресового бюро та швейцарської телеграфічної агенції цитували уривок промови З. Пеленського про становище українців у СРСР.

У першій резолюції XII Конгрес закликав держави і народи Європи усвідомити небезпеку нехтування правами національних меншин. Із засад, на яких конгрес намагався обґрунтувати право національних меншин, варто виділити наступні пункти: «Кожне право урегулювання проблеми національностей мусить виходити з засновку, що національні меншини органічно зв'язані з їх батьківською землею і мають таке саме невідлучне право на свою батьківщину та змогу жити й розвиватись у ній як і нарід, що кермує державою... Немоżliве ніяке справжнє право національностей, яке б не признавало право національних меншин як колективної одиниці та суб'єкт права... Нове устійнення права національностей повинно числитися з досвідом, що його добуто на цім терені впродовж останнього десятиліття»¹³⁵.

Представник німців Чехословаччини Нойвірт доказав у своїй промові, що адміністраційна практика інституцій держави може обійти і порушити навіть найдосконаліше законодавство у справі охорони меншин.

У другій резолюції про реформу Ліги Націй конгрес ствердив погіршення правової системи охорони національних меншин, а також вимагав при опрацюванні реформи Ліги Націй у сфері охорони національних меншин висловити свої пропозиції як єдиної організації європейських меншин та взяти участь у фаховій роботі. М. Данько прогнозував, що протягом наступних місяців «чинники Конгресу національностей стрінуться на женеvському ґрунті

¹³⁴ Данько М. Переживемо надзвичайно важкі часи...

¹³⁵ Там само.

в їх боротьбі за реформу Ліги Націй з протиакцією московського уряду»¹³⁶.

13–16 липня 1937 р. в Лондоні розпочав роботу XIII Конгрес національних меншин. Головою конгресу обрано В. Залозецького – представника українців в Румунії, який при відкритті виголосив інавгураційну промову. Головною темою дискусій у Лондоні була реформа Ліги Націй. Крім того, розглядалося питання «пошанування прав національних меншин основою співжиття європейських народів». З. Пеленський на прикладі Великобританії пояснював: «Як дуже придається самоуправа, щоб на ній сперти керму і управу складних державних справ. Зокрема самоуправа надається до пристосування до національних меншин. Вони ще більше вимагають такої самоуправи, бо змагають до її найвищої форми, до власної держави»¹³⁷. Опісля промовець зупинився на впливі самоврядування на культурне і господарське життя національних меншин.

Українська делегація (В. Залозецький, В. Мудрий, З. Пеленський) підтримала дві ухвали: Перша з них, «Реформа Ліги Націй і прав національних меншин», констатувала, що «приняті Лігою Націй гарантії у справі здійснення міжнародної охорони національних меншин залишились майже не виконані і минулого року»¹³⁸. Конгрес звернувся до Ліги Націй, зокрема Великобританії, «занятися тим, щоби здійснено права національних меншин і щоби при нагоді реформи Ліги Націй подбати про дійсне на ладнання і пристосування міжнародних прав та міжнародної охорони національних меншин»¹³⁹.

У другій резолюції конгрес звернувся до всіх європейських національних меншин «не знеохочуватися культурною і господарською недолею, що настала наслідком жалюгідних методів боротьби проти їх природних і легальних домагань зберегти свою національність»¹⁴⁰, закликав до солідарності у боротьбі за свої вимоги.

Підсумовуючи роботу XIII Конгресу, М. Данько в «Ділі» підкреслив: «Рішення керманічів Конгресу зорганізованих національних

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Етичні підстави національних рухів та самоуправа як форма вияву. *Діло*. 1937. 21 липня.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Там само.

меншин відбути його цьогорічну (13-ту) сесію в Лондоні було безумовно слухне і дало добрі висліди. Світова опінія і преса звернули на нього більше уваги, ніж звичайно»¹⁴¹. Водночас український журналіст вкотре підтвердив роль конгресу щодо захисту національних меншин: «Але також розвиток подій не зменшив для українців значіння Конгресу національних меншин, ані Ліги Націй, якщо – очевидно практикувати ті установи не як терен для практичної полагоди своїх справ, лише терен дискусій над актуальними проблемами та терен інформування міжнародної опінії»¹⁴².

Автор статті звернув увагу також на нові тенденції в діяльності національних меншин: «Коли розвиток політичних відносин у Європі витворив міцний зв'язок між головними національними меншинами, то з другого боку щораз сильнішим стає ідеологічний зв'язок між тими недержавними націями та державами, що станули рішуче і без застережень на ґрунт національної ідеї, не маючи в своїх межах майже ніяких чужонаціональних домішок. А ставлячи меншиневу справу на інтернаціональний ґрунт, національні меншини скріпляють і поширюють таким чином базу співробітництва між великими державами Європи»¹⁴³.

25–26 серпня 1938 р. у Стокгольмі відбувся XIV Конгрес національних меншин, який повинен був би вирішити наступні питання: «1) білянс політики супроти національностей в повоєнній добі; 2) загроза мира з причини пошанування прав національностей; 3) домагання національностей зі становища етики та їхнє значіння для розвитку європейського права»¹⁴⁴. Українська делегація брала активну участь у розгляді цих питань: В. Залозенський виступав при розгляді другого питання з рефератом «Положення національностей». Під час розгляду третього питання О. Марітчак виголосив доповідь «Домагання національностей – їхнє етичне обоснування та значіння для розвитку європейського права». В останньому рефераті підкреслено відмінності між національними меншинами, які «роздріблено чи в малій кількості населяють

¹⁴¹ Данько М. Чому Лондон, а не Женева? Ще з приводу останнього Конгресу національних меншин. *Діло*. 1937. 27 липня.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Марітчак О. Справа національних меншин на Конгресі у Стокгольмі. *Діло*. 1938. 6 вересня.

територію даної держави, і т. зв. національними меншинами, які живуть збитою масою, що доходять часто до кілька мільйонів населення, на просторі даної держави і надають тій території окремий національний характер»¹⁴⁵. Референт зауважив, що вимоги т. зв. національних меншин повинні бути значно ширшими від вимог «звичайних національних меншин»¹⁴⁶.

У резолюціях XIV Конгресу ствердив, що «загальне положення національностей в Європі погіршується далі у застрашувальний спосіб. Майже всім національностям загрожує потрійна небезпека: остаточна затрата політичного значіння, господарське зuboжіння та зменшення числа населення через асиміляцію, вимушене переселення та перепони при витворенні національно свідомих клас»¹⁴⁷. Конгрес звернувся до урядів європейських держав із закликом провести зміни в напрямі реалізації політичної та культурної рівноправності всіх національностей. Підсумовуючи роботу XIV Конгресу, О. Марітчак заявив: «Білянс праць конгресу, в яких українська делегація брала помітну участь – безумовно позитивний, бо конгрес у критичних для Європи хвиликах, видвинув з цілою силою проблему недержавних національностей, якої відповідна поагода буде ще довго зв'язана для Європи з питаннями миру»¹⁴⁸.

Аналізуючи резолюції конгресу, «Діло» зауважило звернення цього форуму до двох категорій: держав нейтральних і великодержав Європи. На думку часопису, сам вибір Стокгольма показував, що «учасники конгресу стараються через Скандинавію приєднати для досягнення своїх цілей громадянську опінію і допомогу урядів нейтральних держав, необтяжених женеvською гіпотекою»¹⁴⁹. Учасники конгресу зверталися також у своїх резолюціях до великодержав, які відігравали провідну роль у Лізі Націй: «Конгрес стверджує, що великодержави, творячи в рр. 1919–1920 у Лізі Націй контрольний орган для справ національних меншин, виняли себе з-під цієї контролю, через це створили засаду нерівності між державами і

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Резолюції Конгресу національних меншин. *Діло*. 1938. 1 вересня.

довели до краху, наглядним доказом якого було у 1934 р. вивідження Польщею її засобів дотично національних меншин»¹⁵⁰.

С. Баран відреагував на звинувачення польської сторони в проницецькій позиції представників українців в Польщі: на XIV Конгресі «Акція Конрада Генляйна в Чехословаччині, введена за вказівками і під опікою Адольфа Гітлера ні хронологічно, ні причиново не стоїть у ніякому зв'язку з нашими національно-політичними змаганнями й домаганнями в Польщі – головно дотично наших змагань до територіальної автономії українських земель у тій державі. Наша акція у цій діяльності є зовсім самостійна, незалежна від ніякої хвилевою кон'юнктури, а тим більше від яких-небудь посторонніх чинників. Польська преса, польська політична опінія цілковито неслухно та без найменших фактичних підстав в'яже нашу справу зі справою чеських німців, не маючи буквально найменших доказів для обуснування своїх тверджень»¹⁵¹.

Таким чином, упродовж 1920–1930-х рр. за допомогою міжнародної спільноти УНДО намагалося розв'язати проблеми українців у Другій Речі Посполитій, зокрема міжнаціональні взаємини у цій державі. Найбільша підтримка на виборах до парламенту і самоврядних установ, найчисельніший склад партії, інтелектуальний потенціал, контроль над більшістю національно-культурних товариств і економічних структур, розгалужена організаційна структура давали підстави УНДО позиціювати себе як представника українців у Польщі на міжнародній арені. Постійним об'єктом критики націонал-демократів була діяльність Ліги Націй, яка позитивно не розглянула жодної української скарги, не займалася охороною національних меншин у країнах Європи. Упродовж 1930-х рр. інтерес українців до Конгресу національних меншин поступово згасає. Основна причина – відсутність у міжнародної спільноти зацікавлення у ревізії рішення Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 р. щодо Східної Галичини. Основну увагу націонал-демократи зосередили на виробленні чіткої програми дій на внутрішній арені Другої Речі Посполитої, а також парламентській діяльності, яка хоча й теоретично (як і на міжнародній арені), проте дозволяла боротися за покращення національно-культурних та соціально-економічних прав українців у Польщі.

¹⁵⁰ Резолюції Конгресу національних меншин...

¹⁵¹ Баран С. Не нинішня справа. *Діло*. 1938. 3 вересня.

ЧЕХИ В ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ У МІЖВОЄННУ ДОБУ

У перші десятиліття ХХ ст. бурхливі військово-політичні події в Європі призвели до глибоких суспільних трансформацій. Громада волинських чехів, яка від середини ХІХ ст. оселилися на теренах Волинської губернії Російської імперії, потрапила в коловерт швидких змін. Розпад монархій Романових та Габсбургів, проголошення 1918 р. незалежної Чехословаччини, укладення Ризького мирного договору 1921 р. та облаштування нових міждержавних кордонів в Європі створили нові умови для мирного життя.

Розселення та динаміка чисельності. За Ризьким мирним договором між Польщею, Росією й Україною встановлено кордон: до Польщі відійшла значна частина земель колишньої Волинської губернії Російської імперії. Утворене Волинське воєводство площею 30 288 км² розташовувалося в західній частині колишньої губернії. Тут проживало 1,4 млн мешканців, воєводський центр був у Луцьку, адміністративно воєводство поділялося на 31 місто й 95 гмін (Сарненський повіт у 1921–1930 рр. належав до Поліського воєводства). 1921 р. територію воєводства склали сім повітів (Володимирський, Дубенський, Ковельський, Крем'янецький, Луцький, Острозький, Рівненський), пізніше їх стало 11: замість Острозького організований Здолбунівський; на північних землях Ковельського – Камінь-Каширський повіт; Володимирський повіт був поділений на Володимирський, Горохівський і Любомльський¹. Із земель східних гмін Рівненського повіту створено Костопільський повіт та від Поліського воєводства передано Сарненський. Отже, воєводство об'єднувало до кінця 1931 р. 11 повітів: Володимирський, Горохівський, Дубенський, Здолбунівський, Костопільський, Ковельський, Кременецький, Любомльський, Луцький, Рівненський, Сарненський. Чехи, які проживали на території колишньої Волинської губернії, відтепер були чеською меншиною в Польщі, що компактно проживала в новоутвореному Волинському воєводстві, здебільшого в південно-східних його повітах.

¹ Макаруч С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов: Вища школа, 1983. 225 с.

Польська держава провела два загальні переписи населення 1921 та 1931 рр. За системою обрахунків мешканців вони різнилися: перший здійснювався за національно-релігійною, другий – за конфесійною та мовною ознаками. Пізніше, 1944 р., радянська влада провела фіксацію кількості населення на територіях Волинської та Рівненської областей України. Подана Таблиця 1 унаочнює кількісний склад чеської громади (для ширшої демонстрації подаємо також дані 1944 р.).

Таблиця 1

Кількість чеського населення Західної Волині за даними переписів 1921, 1931, 1944 рр.²

Рік	Кількість населення чеського походження в районах компактного проживання (повіти, області) Західної Волині							
	Всього (воєводство, область)	Дубенський	Здолбунівський	Луцький	Рівненський	Горохівський	Волинська область	Рівненська область
1921	25000	10200	-	4843	7567	926	-	-
1931	30977	11148	4521	6107	5817	1222	-	-
1.09.1944	33929	-	-	-	-	-	5500	28429

Отож, Дубенський, Луцький, Рівненський, Здолбунівський, Горохівський, Ковельський, Володимирський повіти 1921–1931 рр. і 1944 р. залишалися найчисельнішим чеським анклавом; зростання кількості чехів у Луцькому повіті пояснюється тим, що Луцьк став воєводським містом; перенесення повітового центру з Острога до Здолбунова привело до зростання там чеського населення. Окрім того, Здолбунів був залізничним центром і навколо нього була велика кількість чеських «старих» колоній, як-от Глинськ, Квасилів

² Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. Р-295. Оп. 2. Спр. 424. Арк. 2–3; Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. Р-454. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 4–5, 8; Реабілітовані історією: у 27 т. Рівненська область. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. Кн. 2 / упоряд. А. Жив'юк. С. 289.

та ін. Зазначимо, що райони компактного проживання чеського населення розташовувалися в південно-східній частині воєводства, де були родючі ґрунти, придатні для землеробства та хмелярства, важливим була близькість адміністративних та комунікативних центрів. Відомості 1944 р. можемо вважати орієнтовними, оскільки близько 11 тис. волинських чехів навесні 1944 р. мобілізовано до чехословацького корпусу Л. Свободи.

Соціальна структура чеської людності Західної Волині кардинально не змінилася в порівнянні з часами імперії, не була одноірідною. Населення диференціювалося за професійною та майновою ознакою, за кількістю та якістю земельної власності (за площею господарств від 5 до 100 га). Наприклад, у с. Квасилові Рівненського повіту, т. зв. старій чеській колонії, чехи володіли різними ділянками землі: у Вацлава Кадавого було 40 га, Йозефа Куфєка – 5 га, Вацлава Шлісіка – 25 га³. Водночас чехи назагал були заможнішими, аніж місцеве українське селянство. Серед них були й безземельні селяни, яких за підрахунками польської дослідниці З. Ціхоцької нараховувалося близько 388 осіб, або 10 % від загальної кількості⁴.

Відмінною рисою чеських колоній, що значно вирізняла їх від німецьких та сіл місцевих українців, був достатньо високий відсоток ремісничого населення. У 20–30-х роках, на відміну від початку імміграції, верства ремісників, дрібних виробників зростає кількісно, змінилася якісно, піднявся рівень освіченості та кваліфікації. Станом на 1930 р., за свідченнями чеського дослідника Ї. Фольпрехта, на Волині було 1700 ремісників і дрібних підприємців чеської національності (серед них підмайстрів – близько 0,1 %) ⁵. Наймані робітники (як і в перші роки імміграції, чехи наймалися на роботу до своїх земляків, до інших – лише з крайньої потреби) становили близько 17,9 %, або 398 осіб. Водночас, як зауважує Ї. Фольпрехт, і в перші роки імміграції, і в 1921 р. «серед чехів жебраків не було»⁶.

У міжвоєнний період зріс прошарок інтелігенції. Кількісний вираз такого зросту визначити складно, оскільки подібні обрахунки

³ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 433. Арк. 19–33.

⁴ Cichoska-Petrazyska S. *Zywiol niemiecki na Wołyniu*. Warszawa, 1933. S. 34.

⁵ *Věrná stráž* (Praha). 1950. 24 listopadu. S. 5.

⁶ Cichočka Z. *Kolonie Czeskie na Wołyniu*. Warszawa, 1928. S. 51; *Věrná stráž*. 1950. 10 listopadu. S. 7.

не здійснювалися. Однак опосередковано можемо констатувати: значно збільшилася кількість представників технічної інтелігенції (інженери, техніки, учителі, агрономи); у чеських школах переважали освічені вчителі чеської національності; в містах та містечках відкривалися книгарні та типографії, діяли бібліотеки, театральні та музичні гуртки, внаслідок чого спостерігалася активізація громадського та культурно-освітнього руху⁷. Отож, прослідковуємо якісні зміни в соціальній структурі чеської громади, як-от зростання кількості «технічної» інтелігенції, вчителів, освіченої молоді, заможної верстви підприємців та землевласників.

Чеський фактор в етнонаціональній політиці польських урядів міжвоєнної доби. Національні меншини міжвоєнної Польщі перебували під захистом міжнародних угод та внутрішнього чинного законодавства. До них віднесемо так званий Малий Версальський договір 28 червня 1919 р., Ризький мирний договір 18 березня 1921 р. між Польщею, Росією й Україною, Женевську конвенцію 15 травня 1922 р. Згадані документи, як відомо, були неоднозначні⁸. Законодавчі акти Другої Речі Посполитої ґрунтувалися саме на трактаті про захист меншин, основні положення якого увійшли до Конституцій Польщі 1921 р. і 1935 р.⁹ Утім, ані Конституція 1921 р., ані Конституція 1935 р. не гарантували меншинам права на освіту рідною мовою (виключно початкова освіта) чи державного фінансування непольських навчальних закладів, вважаючи, що ці питання належать до компетенції органів самоврядування. Отже, згадані документи гарантували захист прав і свобод національних меншин, та політична нестабільність, економічна слабкість, зовнішньополітичний фактор створювали складну ситуацію в площині реалізації цих гарантій як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 36. Луцьке повітове староство. Оп. 10. Спр. 3. Арк. 43; Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 4591; *Historická mapa českého osídlení na Volyni / red. zpracovali: J. Hofman, J. Klicpera, V. Pelcova. Praha: Nakladatelství Volyn, 1995. S. 7.*

⁸ *Dějiny zemí Koruny České. Ved. red. P. Bělina, in. Kol. aut. Praha: Paseka, 1993. Díl. 2: Od nástupu osvěcenství po naši dobu. S. 159–160.*

⁹ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r. Lwów; Warszawa, 1927. S. 119, 135–138; Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 r. Lwów; Warszawa, 1935. S. 154, 157.*

Сучасні польські (Г. Зелінський, С. Мауерсберг, В. Менджецький, З. Тобіянський, А. Хойновський, П. Заремба)¹⁰ та українські дослідники¹¹ відзначають, що польська влада сформулювала кілька концепцій розв'язання національного питання та спробувала їх реалізувати, визначаючи головними проблемами української, єврейської й німецької меншин. Другорядними, зважаючи на їхню кількість, компактність проживання, зв'язки з «материнською» державою, роль в господарському секторі Польщі, владні структури вважали, зокрема, й проблеми чеської меншини. Тому конкретні заходи виконавчої влади у площині розв'язання національного питання стосувалися переважно українців, євреїв, литовців, німців і водночас поширювали свою дію на чеську меншину.

Польська держава з початку 20-х років (прем'єри В. Грабський, В. Сікорський) активно розробляла та втілювала в життя програму державної асиміляції, пропонувала розв'язання національного питання в дусі толерантності та співіснування: держава створює умови для розвитку національної культури й турбується про господарчий розвиток меншин, одночасно поширюючи серед представників національних менших почуття відповідальності за долю вітчизни та

¹⁰ Zaremba P. Historia dwudestulecia (1918–1939). Wrocław, 1991; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1968; Mędzicki W. Województwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1988; Tobjański Z. Czesi w Polsce. Kraków: Wyd. Towarzystwo społeczno-kulturalne Czechów i Słowaków w Polsce, 1994; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław, 1979.

¹¹ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків: Акта, 2012; Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів; Рівне: Дятлик М., 2016; Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ІПіЕНД, 2008; Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов: Вища школа, 1983; Політична історія України. XX століття: у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ: Генеза, 2002–2003; Шаповал Ю. І. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001.

формує позиції лояльності¹². Особливу роль в утвердженні мононаціональних державних засад повинні були відігравати питання шкільної освіти та її мови. На переконання цих політиків Польща могла існувати лише як держава польського народу, тому «найжорсткішу колонізаційну політику країна проводила щодо тих етнічних груп, які, на її думку, могли зашкодити її внутрішній безпеці та цілісності – українців, білорусів, литовців, для асиміляції яких застосовували різні методи: фальсифікація історичного минулого, відомостей про національний склад приєднаних територій, зокрема Галичини, і навіть насильство»¹³. Таку ж думку щодо значення мовного питання в етнополітиці Другої Речі Посполитої на східних кресах висловив український історик О. Красівський у дослідженні «Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр.»¹⁴.

Закон про державну й офіційну мову в державних і самоуправних адміністративних структурах від 31 липня 1924 р. став першим у досягненні врегулювання проблеми мови національних меншин. Рідна мова могла використовуватися «в письмових та усних відносинах із державно-адміністративними органами першої та другої інстанції лише на окреслених теренах», у війську, залізницях і установах зв'язку – лише польська. Громадяни могли звертатися до органів влади та отримувати їхні відповіді рідною мовою, документацію на визначених теренах вели також двома мовами¹⁵. Закон обумовлював організацію шкільництва української, білоруської й литовської меншин «в умовах польської за характером» освіти. На окреслених теренах основним типом державної школи мала стати утравістична (двомовна) школа, покликана виховувати з учнів польської й інших національностей відданих громадян у взаємній пошані до національних особливостей (ст. 2) Приватні

¹² Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 54–55; Chojnowski A. Konceptje polityki narodowościowej... S. 19–24.

¹³ Chojnowski A. Konceptje polityki narodowościowej... S. 21; Руда О. Мовна політика Другої Речі Посполитої та Чехословацької республіки в сфері освіти (на матеріалах Галичини і Закарпаття). *Проблеми слав'янознавства*. 2016. Вип. 65. С. 61.

¹⁴ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ІПіЕНД, 2008. С. 308–310.

¹⁵ Руда О. Мовна політика Другої Речі Посполитої... С. 61–62

школи національних меншин мали створюватися на тих самих засадах, що й польські.

Основним типом державної школи, таким чином, визначалась утраквістична (двомовна), навчання рідною мовою меншини було можливо лише за умови, що її громада становить 25 % мешканців і якщо батьки не менше ніж 40 % учнів подадуть про це прохання-декларації. Школа ставала двомовною автоматично, якщо там навчалося хоча б 20 учнів-поляків. У непольських школах передбачено вивчення польської мови, історії та географії польською мовою. Діловодство в школах утраквістичних та з викладанням мовами меншин велося польською, а свідоцтва видавали двомовні. Окрім того, визначення мови навчання узалежнювалося результатами т. зв. шкільних плебісцитів, уведених законом, які саме й стали інструментом запровадження утраквістичної школи на «східних кресах»¹⁶.

Шкільний закон 1924 р. мав негативні наслідки як для чеського державного шкільництва, так і для громадських (т. зв. матичних – Чеська матиця шкільна, ЧМШ) чеських шкіл: у другій половині 20-х років помітно скоротилося число чеських початкових державних шкіл. Якщо 1921 р., наприклад, у Луцькому повіті нараховувалося 17 таких шкіл¹⁷, то в 1926 р. їх кількість скоротилася до 10, із них лише сім – із чеською мовою викладання, три – із чеською як предметом, у чотирьох чеську мову викладали вчителі-поляки. Також чеська меншина засновує приватні початкові школи, які утримувалися коштом громадської організації ЧМШ¹⁸. Скорочення чеських початкових державних шкіл було тим помітніше, що загальна кількість чеського населення в Луцькому повіті за ці роки зроста: 1921 р. – 4 843 осіб¹⁹, 1926 р. – 5 271 особа²⁰.

У Рівненському повіті, де проживала значна кількість чехів (5 797 осіб, або 2,3 % від загальної кількості населення)²¹, у 1927 р. початкових державних і приватних шкіл із чеською мовою викладання,

¹⁶ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр. ... С. 176–177; Руда О. Мовна політика Другої Речі Посполитої... С. 62–63.

¹⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 557. Арк. 2.

¹⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 36. Оп. 10. Спр. 3. Арк. 43.

¹⁹ Там само. Оп. 6. Спр. 35. Арк. 37.

²⁰ Там само. Оп. 10. Спр. 3. Арк. 35–36.

²¹ Там само. Оп. 6. Спр. 35. Арк. 5; Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930. Арк. 8.

як доповідав шкільний інспектор із Рівного, не було. Водночас у «Списку шкіл для чеських дітей» зазначено п'ять польських шкіл із чеською мовою як предметом (Новокраїв, Глинськ, Підцурків, Квасилів, Михайлівка), де навчалось 266 дітей, і дві приватні чеські, які утримувала ЧМШ (Новостав, Рівне). Важливо відзначити, що з п'яти державних шкіл лише у двох вчителями були чехи²².

Станом на 1929 р. у воєводстві діяло 24 державні школи, де працювали чеські вчителі й чеська мова була або предметом, або мовою навчання. У дев'яти з них викладали чеську мову особи нечеської національності, наприклад поляки з Тешина, відчувалася потреба в 15–20 вчителів²³.

Винятково негативним для чеських шкіл було положення про відкриття школи з навчальною мовою національної меншини за умови, що в тому чи іншому поселенні проживає чверть представників цієї меншини, оскільки чехи, створивши окрему частину в українському селі, переважно не становили чверті його населення. Результатом запровадження такої політики у шкільництві стало скорочення чеських державних шкіл.

Закон 1924 р. критикували в парламенті й широкі кола громадськості, однак його не відхилили – з певними змінами він залишився чинним до кінця міжвоєнного двадцятиліття, що було одним із найяскравіших проявів асиміляційної політики Польської держави стосовно національних меншин.

Травневі події 1926 р. і зміна загальної політичної лінії вплинули також і на способи розв'язання національного питання. Вони, зокрема, зумовлювались ідеями прометеїзму, які становили основу зовнішньополітичної діяльності урядів, та виходили з визнання пріоритету державних інститутів над усіма іншими. А отже, інтереси Польської держави переважали над національними інтересами меншин, їх задоволення повинно було здійснюватися через формування лояльності до держави за допомогою створення умов для культурного й господарського розвитку. Звідсіля виникало одне з основних завдань держави – формування лояльності непольського населення.

Протягом 1926–1927 рр. відділ національностей у структурі Міністерства внутрішніх справ під керівництвом Г. Сухенко-Сухецького

²² Держархів Волинської обл. Ф. 36. Оп. 6. Спр. 35. Арк. 42–43.

²³ Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. Praha, 1998. Díl. II: 1914–1945. S. 57.

проводив періодичний збір відомостей про соціально-економічне, політичне становище непольського населення, діяльність його громадських товариств, їхнє ставлення до влади тощо. Тому в жовтні 1926 р. і березні 1927 р. воєводське управління вивчало становище чехів на Волині, особливо виділяючи питання про ставлення чехів до влади, до українського і польського населення та до «чинників закордонних». У наступні роки повторювалися подібні обстеження, а особливо наполегливо це виконано у 1937–1938 рр.²⁴

1 березня 1927 р. до гмінних старост воєводства надійшло повідомлення такого змісту: «До усіх панів старост: предмет – становище чехів на Волині... Просимо надіслати дані: 1) кількість заснованих для чехів початкових шкіл; 2) ставлення чеського населення до влади, українців і поляків; 3) стан господарства чеського населення; 4) характер діяльності громадських організацій (господарських, культурних, освітніх), стосунки їх з чинниками закордонними»²⁵. В іншому циркулярі від 1927 р. вказувалося, що міністерство «...просить доповісти про становище чеської меншини, їх потреби, громадські організації...»²⁶. У циркулярі під № 67 від травня 1932 р. містилося наполегливе прохання «подання відомостей: 1) про усі імпрези (вистави, концерти), проведені на підставі дозволу Міністерства внутрішніх справ; 2) із них потрібно виділити такі, що проводилися не польською мовою. Артистичний рівень вистав слід оцінювати обережно, уникати перебільшень...»²⁷.

У відповідь старости надсилали достатньо вичерпні звіти, у яких, наприклад із Володимира-Волинського повіту, повідомляли, що чеські поселення мають «господарський стан взірцевий»²⁸, із Рівного 1927 р. інформували про 37 закладів торгівлі та майстерень, про 302 чехів в місті, які виявляли «ставлення до поляків та українців нейтральне або прихильне. Чехи є відбірними націоналістами і групуються лише з чехами»²⁹. У звіті за січень 1927 р. міститься

²⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 36. Оп. 10. Спр. 3. Арк. 1–50; Там само. Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 161. Арк. 10 а, 12–16, 22–28; Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930.

²⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930. Арк. 46.

²⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 161. Арк. 10 а.

²⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-156. Оп. 2. Спр. 167-р. Арк. 9.

²⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 161. Арк. 22.

²⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930. Арк. 59.

згадка про «танцювальні забави» в колонії Княгининок в будинку В. Меснера, зазначено, що участь в ній взяли близько 100 осіб. Очевидно, імпреза не привернула б загостреної уваги влади, якби не було відомо, що Владіміра Меснера 1923 р. обрано головою ЧМШ³⁰.

Загострення політичної ситуації у воєводстві 1927–1928 рр. було пов'язане з виборами до органів територіального самоврядування й виборами до сейму. Надзвичайна активізація об'єднань і партій українців, євреїв на території східних кресів прискорила «втягування» чехів у політичне життя краю, виявила з-поміж них політично активний прошарок³¹. За результатами виборів від округу 58 (Кременецький, Дубенський, Здолбунівський повіти) послом до сейму обрано чеха-землевласника з Мирогощі Владіміра Медуну. Вибори В. Медуні до сейму позитивно схарактеризував новий посол Чехословаччини в Польщі, волинський чех Вацлав Гірса (1927–1935). За його словами, підтримка провладних кандидатів покращила становище чеських колоній Волині³². Очевидно, представництво в сеймі лояльної групи виборців від національних меншин відповідало заходам національної політики, водночас неоднозначно сприймалося окремими представниками національних груп, зокрема й самими чехами. На виборах до гмінних рад, за словами Я. Вацуліка, чехи проходили лише завдяки допомозі українців і в нечисельному представництві. Так, в Дубенському повіті було обрано лише шестеро чехів, в Здолбунівському – четверо, в Луцьку – двоє, а це були найчисельніші чеські анклави³³.

1928 р. виникла перша політичного спрямування організація чеської меншини в Польщі – Чехословацьке національне об'єднання (ЧНО). Його метою був захист прав і збереження «національного характеру чеської меншини в Польщі», участь у виборах до сейму³⁴. Окрім ЧНО, на теренах воєводства в передвиборчій агітації брала участь ЧМШ, навколо якої групувалася більшість чеського населення. Натомість ЧНО гуртувало політично активну інтелектуальну еліту на чолі з А. Перним та часописом «Hlas Volyné». Між

³⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 502. Арк. 10.

³¹ Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі... С. 223–224.

³² Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. S. 65.

³³ Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. S. 64.

³⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 927.

цими двома силами виникли гострі суперечності. Польська влада протегувала Чеську матицю як організацію культурно-освітнього характеру та лояльного налаштування. Натомість ЧНО оприлюднила статут, який передбачав політичні цілі: захист інтересів чеської меншини, представництво в органах влади тощо.

Староста Рівненського повіту відзначав: «ЧНО групує навколо себе елементи націоналістичного характеру й орієнтується на Прагу... з метою надання чеській меншості органу, який би об'єднав в єдине ціле розрізнені чеські колонії і керував чеським рухом в усіх сферах діяльності, чи то політичній, чи то громадській, чи економічній, оберігаючи їх тим самим від впливів асиміляційних. І ця мета була головним чинником і мотивом заснування ЧНО, напевне не без вказівок Праги»³⁵. ЧНО, на думку чиновників, не могло бути лояльним, тому його статут не затвердили протягом року: влада вимагала вилучити зі статуту організації питання релігійного та політичного характеру (1929 р.). Члени організації відмовилися змінити статут, оскільки вважали, що представляти меншину має саме політична, а не культурно-освітня організація³⁶. Відділ безпеки Міністерства внутрішніх справ (1931 р.) почав уважно «вивчати» особу очільника ЧНО Антоніна Перного. Воеводське управління прийняло рішення зареєструвати статут ЧНО лише тоді, коли від керівництва буде усунуто А. Перного, а члени організації оберуть іншого уповноваженого (1933 р.)³⁷.

Одночасно Міністерство внутрішніх справ повідомило волинського воеводу, що діяльність Чеської матиці для держави сприятливіша. Тому Чеській матиці потрібно розпочати дії з «опанування ЧНО більшістю сил, що групуються навколо неї»³⁸. Засновники організації намагалися розглянути ці пропозиції на зборах, але влада не дозволила, оскільки організація не була зареєстрована, а збори були б незаконними³⁹. Таким чином, спроба волинських чехів утворити політичну організацію наштовхнулася на протидію влади, яка не була зацікавлена в існуванні «партії» на теренах Волині. З іншого

³⁵ Там само. Арк. 2.

³⁶ Там само. Арк. 11 зв.-12.

³⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 927. Арк. 47-55.

³⁸ Там само. Арк. 34.

³⁹ Там само. Арк. 61-62.

боку, чеське населення традиційно лояльно ставилося до влади, тим самим захищаючи себе від переслідувань та зберігаючи свою чисельність й ідентичність, тому віддавало перевагу саме організації ЧМШ.

1928 р. на посаду воєводи призначено Генріка Юзевського (1928–1938)⁴⁰. «Волинська програма» воєводи окреслювала державну асиміляцію населення як «творчий процес взаємного проникнення культур... а також насичення українських національних особливостей первістками польськими»⁴¹. Після зустрічі 1929 р. з Г. Юзевським посол Чехословаччини В. Гірса зазначав, що волинські чехи є «лояльним державотворчим елементом», а «чеська лояльність особливо виділялася на фоні недовіри до Польської держави представників інших національних меншин». Посол зауважував, що чеській меншині добре вдається жити в «політично непростій ситуації відносин між українцями і поляками»⁴². Отож, Г. Юзевський в основу розв'язання національних проблем поклав питання насамперед щодо українців, утім, стосувалось воно й представників інших меншин, зокрема чехів. Зважаючи на складну ситуацію на Волині, польська влада змушена була враховувати присутність чеського населення і залучала його різними способами на свій бік.

Посутнє місце в програмі воєводи займали проблеми шкільництва. Підтримуючи ідею утраквістичної школи (під назвою «бікультурної»), він з обережністю говорив про потребу об'єднання в процесі навчання національних елементів із державною культурою, а отже, про необхідність запровадження саме польськомовних шкіл з українською мовою як предметом⁴³.

На тлі загального скорочення українських шкіл і перетворення їх на утраквістичні, чеська початкова освіта також зазнала відчутних змін: якщо в 1926/1927 навчальному році на Волині працювало

⁴⁰ Юзевський Г. Замість щоденника / пер. Ю. Васейко; вступ. ст. М. Кучерепи; післяслово М. Запура; за заг. і наук. ред. М. Кучерепи. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 23; Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі... С. 223.

⁴¹ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej... S. 98.

⁴² Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. S. 69.

⁴³ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр. ... С. 140–141; Юзевський Г. Замість щоденника. С. 28–29; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechnie dla mniejszości narodowych... S. 77–86.

26 чеських державних шкіл, то в 1936/1937 – усього п'ять⁴⁴. Відчутним був брак учительських кадрів, нерідко для чеських шкіл призначали учителів-поляків, які формально зберігали статус школи, однак змінювали в ній мовний режим. Така ж ситуація була в чеських школах, куди призначали поляків з Тешинської області, адже ті володіли чеською мовою лише на побутовому рівні і перевагу у навчанні віддавали польській, про що зазначають у спогадах реемігранти⁴⁵.

Ситуація на Волині викликала негативну реакцію громадськості в Чехословаччині. 1933 р. в празькій газеті «Народний огляд» опубліковано статтю Е. Морава «Чехословацьке шкільництво в Польщі» з негативними відгуками. Тому Міністерство закордонних справ звернулося до воєводського управління за роз'ясненнями. У відповіді міністерству куратор Луцького шкільного округу Я. Фіревич зазначив, що «2) закон не передбачає створення шкіл в поселеннях, де менше 40 дітей [певної національності – С. III.]... 7) [школи – С. III.] тільки для українців, тому чеські школи можуть бути лише приватними (громадськими)... 9) нереальними є субсидії для будівництва приватних чеських шкіл, ... влада не може надати кошти для вчителя»⁴⁶. Водночас воєводська статистика 1932–1933 рр. фіксує, наприклад, в с. Новосілки Чеські та Новий Рачин Горохівського повіту відповідно 60 і 30 дітей-чехів, а школи там були двомовними. В с. Купичеві 92 чеські дитини навчалися в польській школі і мали лише 3 години чеської мови на тиждень⁴⁷.

Польська адміністрація вдавалась до жорсткого адміністрування щодо вчителів чеських шкіл та їхнього функціонування. Так, на початку 30-х років за погодженням центрального правління Чехословацької матиці в Празі та Міністерства шкільництва й народної освіти ЧСР на Волинь для роботи в школах прибували вчителі.

⁴⁴ Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1928. S. 400; Wołyń. Statystyczny zбірник. Луцьк, 1933. S. 38–39.

⁴⁵ Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. S. 66; Vaculík J. Rodinná kronika volyňských Čechů. Brno: MU, 2006. 144 s.; Kšicovou D., Vaculík J. Rodinná kronika volyňských Čechů. 2. vyd., 2007. S. 65; Samec V. Kronika obce Dembровка na Volyni, 1994. S. 18, 65; Širc V. Minulost zavátá časem. Kronika Českých Dorohostají a přilehlých osad Libánovky a Máslenky. Louny, 1988. S. 45. Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů.

⁴⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2388. Арк. 2–3 зв., 6, 19.

⁴⁷ Там само. Арк. 6, 19.

У 1926/1927 н. р. у воєводстві працювало шість учителів із ЧСР, яким надалі не продовжено час перебування на території Польщі, тому їх відправлено до ЧСР. Саме в період воєводського управління Г. Юзевського критерієм відбору вчителів чеських шкіл та дозволу на їхнє перебування на Волині була не стільки фахова відповідність, як їхня політична позиція і рівень національна свідомість. Так, 1931 р. лише чотири вчителі з ЧСР залишилися працювати на Волині: в Рівному, Здолбунові, у с. Мирогощі і Купичеві. 1932 р. мирогощанський учитель Ян Козак змушений був залишити службу, бо влада не продовжила його «сталий побут» як особі без польського громадянства. В «Інформації слідчого управління команди державної поліції про діяльність колоністів-чехів у Воєводстві» зазначалося: «його освітня діяльність ... означена як політична, а сам він – крайній шовініст, ... який порушує спокійне співжиття волинських чехів із місцевим населенням»⁴⁸.

1932 р. до школи с. Малина Дубенського повіту був направлений з ЧСР вчитель Карел Шварц, якого влада визнала активістом «Соколу» та «чеським шовіністом». Шкільний інспектор С. Міркевич звинуватив вчителя в нелояльному ставленні до польської школи та шовіністичних настроях. Звільнити К. Шварца завадило втручання Міністерства закордонних справ, оскільки, на думку його чиновників, зміну вчителя в ЧСР могла проінтерпретувати як погіршення становища чеської меншини на Волині⁴⁹. Така ситуація могла акцентувати неприхильне ставлення польської влади та воєводської адміністрації Г. Юзевського до чеської меншини та її громадських утворень.

Воєвода Г. Юзевський надавав великого значення органам самоврядування, які підсилювали роль польської громади в суспільно-політичному житті воєводства. Інституції самоврядування на Волині мали змішаний національний склад, натомість у виконавчих органах домінував польський елемент⁵⁰. Станом на 1934 р. у самоврядуванні брали участь і чехи: в органах виконавчої влади їхня частка становила 2 %, таких, що приймають рішення, – 1,9 %. Для порівняння: німців в органах виконавчої влади було 0,3 %, а

⁴⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2066. Арк. 1–38; Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. S. 60–61; Tomaszewski J. Ceska ošwiata na Wolyńiu przed rokem 1939. *Przegląd Humanistyczny* (Warszawa). 1995. № 6. S. 91.

⁴⁹ Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. S. 60–61.

⁵⁰ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 pp. ... С. 71.

в законодавчих – 0,9 %⁵¹. Таким чином, в органах самоврядування чеське представництво, як лояльне до держави, було значно чисельнішим, аніж, наприклад, німецьке, хоч німці за чисельністю в рази перевищували чехів. Польська влада, отже, демонструвала використання принципу індивідуалізації, коли до представників різних національних меншин застосовувалися різні методи та засоби дій, що залежало від регіону, чисельності й рівня лояльності етногрупи.

В другій половині 30-х років суспільно-політична ситуація на Волині загострюється, що відбилося на становищі чеської громади. Так, у 1936 р. в чеській «Народній газеті» (Прага) опубліковано статтю «про переслідування чеського шкільництва та античеські демонстрації на Волині»⁵². Газета наводила наступні факти: закриття школи в с. Баківцях; заборона відкрити семирічку ЧМШ в Луцьку під приводом відсутності приміщення; заборона «тижня ЧМШ»; демонстрації в Луцьку з погрозами в бік чехів та образливими транспарантами. Наприкінці статті автор підсумовує: «Життя чехів на польській Волині перебуває під тяжким і безоглядним терором польським. Лояльні наші країни утиснуті, а головна їх організація паралізована. Не можемо утратити школи чеські на Волині, яких є зараз 13. Якщо допомога не прийде від нас, меншина на Волині буде втрачена». У відповіді на запит міністерства воєводське управління відкидало усі звинувачення, однак визнавало, що, наприклад, в с. Підцурків до школи ходять всього 42 учні (41 чех і один єврей), тому школа польська, а щодо школи в с. Баківці, то «справу владнають»⁵³.

25 вересня 1938 р. в Луцьку відбулася десятитисячна демонстрація, яка викликала насильницькі дії щодо чехів: вибиті вікна, облилі дьогтем двері житлових будинків і магазинів. Маніфестанти вигукували образливі лозунги: «Чехи геть», «Чехи до Праги» «Геть Пеппкі!»⁵⁴. В польському політикумі звучали також заклики до виселення чехів у польські райони Волині (болотиста місцевість).

⁵¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Оп. 617. 1887. Спр. 128. Арк. 4, 13, 15, 31, 39, 64, 69.

⁵² Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 3866. Арк. 1–6.

⁵³ Там само. Арк. 4, 6–6 зв.

⁵⁴ Wołyn (Луцьк). 1938. № 39. S. 3; там само, № 40. S. 4; там само, № 42. S. 3; Спогади Стрелкової Анни Францівни (Гофманової), 1925 р. н., м. Луцьк (2017 р.). Архів Шульги С.А.

Після загарбання Чехословаччини гітлерівською Німеччиною ситуація змінилася.

Національне питання, як бачимо, належало до найскладніших у внутрішній політиці Польської держави міжвоєнного періоду. Влада вдавалася переважно до адміністративних методів, заходів репресивного характеру, проте на регіональному рівні використовувала і диференційований підхід до кожної з меншин (т. зв. селективність). Вважаємо, що головними чинниками, які визначали відносини польської влади та чеської національної меншини, були: невелика чисельність чеського населення в Польщі у порівнянні з іншими неполяками (українцями, німцями, євреями); компактне проживання громади у Волинському воєводстві (лише 0,2 % чехів мешкало в Лодзинському воєводстві), що звільняло владу від потреби вирішувати чеські питання в загальнодержавному масштабі, тож чехи мусли обмежитися регіональними заходами; високий культурно-освітній рівень, традиції самоврядування, тісні контакти з Чехословаччиною визначили високий рівень національної самосвідомості більшості чехів, що нівелювало спроби асиміляції; діяльний господарський розвій та значна частка в господарстві воєводства; традиційно лояльне ставлення чехів до влади; регулювання становища меншини відносинами між Варшавою і Прагою та узалежнення цих відносин становищем польської меншини в ЧСР. Отже, згадані фактори дають підставу стверджувати, що в національній політиці польської влади чеська меншина відіграла другорядну роль, конкретних заходів стосовно чехів, на відміну від, скажімо, українців, євреїв чи німців, уряди не розробляли. Тому щодо чеської меншини Польська держава керувалася загальними засадами національної політики із врахуванням згаданих чинників.

Господарська діяльність чехів. Основною галуззю економіки чеських поселень у 20–30-х роках, як і від початків імміграції, залишалося сільське господарство зі значним відсотком ремісничого виробництва, зафіксовано появу великих та середніх підприємств переважно переробної галузі. Чеські колоністи володіли 45 406,9 га землі, що становило 1,5 % загального земельного обсягу воєводства. Землі чехів розподілялися за повітами: у Дубенському повіті – 18 000 га, Рівненському – 14 000 га, Луцькому – 8 500 га; Горохівському та Ковельському – по 1 500 га, Володимирському – 757 га, Острозькому – 642 га, у Кременецькому – близько 200 га землі. 3. Ціхоцька

вказує, що близько 92,5 % землі (за Я. Вацуліком – 87,6 %) перебувала у власності чехів, решта – орендовані землі. Із загальної кількості земельних господарств (4 193) ті, що мали власну землю, становили 87,6 %, власну й орендовану – 4,9 %, решта – ремісничі сім'ї⁵⁵.

За площею господарства різнилися, однак в чеських поселеннях середніх господарств (від 5 до 20 га) нараховувалося найбільше – 53 %, або 2 237 із 4 193 усіх чеських господарств, а малих (до 2 га) – 751⁵⁶. Подібний, середній, тип господарства в Польщі був найпоширеніший (32 %), у Волинському воєводстві – 58 %, серед німецьких колоністів – 72 %⁵⁷. Інтенсивний спосіб ведення господарства створював можливості жити в достатку, а прибутки чеських середніх господарств були вищі, ніж у німців та місцевого населення. Чеський господар мав з однієї десятини орної землі прибутков на 150–350 злотих⁵⁸, у той час як німець – на 100–150⁵⁹. Близько 10,8 % чеських хазяйств належало до господарств великої власності й фільваркових (понад 50 га). Це великі зернові господарства, хмелярські комплекси, що також мали переробні підприємства. З. Ціхоцька називає цифру 452⁶⁰, Я. Вацулік – 422⁶¹. Отже, у чеських колоніях функціонували великі і фільваркові господарства (в пос. Глинськ, Квасилів, Підцурків, Новокраєв, Молодава), основну масу становили середні. Найбільші площі землі зосереджено в руках у чеських колоністів Дубенського, Рівненського, Луцького повітів.

Чеські господарства здебільшого були взірцевими, в них широко застосовували й часто виготовляли сільськогосподарський інвентар різного призначення. Польський дослідник М. Совінський констатує, що «повне забезпечення машинами трапляється на Волині лише в поселенців німецьких, чеських і в деяких більших місцевих господарствах, які все ж становлять незначний відсоток»⁶². Кожне чеське

⁵⁵ Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. S. 34; Cichocka Z. Kolonie Czeskie na Wołyniu. S. 34.

⁵⁶ Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. S. 35.

⁵⁷ Cichoska-Petrazyska S. Zywiol niemiecki na Wołyniu. S. 81–82.

⁵⁸ Cichocka Z. Kolonie Czeskie na Wołyniu. S. 52.

⁵⁹ Cichoska-Petrazyska S. Zywiol niemiecki na Wołyniu. S. 82.

⁶⁰ Cichocka Z. Kolonie Czeskie na Wołyniu. S. 34.

⁶¹ Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. S. 34.

⁶² Šedý, R. Osada obudlí a hospodářské stavby českých krajanů v jižním Rusku na Krymu. *Naše zahraničí*. 1927. Roč. 8, č. 3. S. 102; Sowinski M.

господарство мало плуги, борони, культиватори, жниварки, січкарні, віялки, молотарки, сівалки; парові машини використовували найзаможніші з чехів. У передвоєнні роки, за відомостями З. Ціхоцької, в поселенні Урвена Чеська на 333 мешканці, які володіли 1170 га, було 52 комплекти молотарок, 33 віялки, шість млинків, 34 січкарні, 33 копачки для копання картоплі, 30 культиваторів, 45 ваг, 55 плугів, 60 борон, 26 сівалок, 34 жниварки, вісім валків, вісім грабарок. У Глинську 136 господарств використовували 56 жниварок, дві сівалки, 20 молотарок та інший сільськогосподарський реманент⁶³.

Простий інвентар чехи виготовляли в місцевих майстернях, а складніший і дорожчий закуповували в Чехії або в околишніх містах і містечках, намагаючись придбати інструмент чеського виробництва, про що свідчать оголошення про їх продаж в чеських часописах «Krajanské listy», «Hlas Volyně». Цікаво, що в тамтешній рекламі наголошувалося на чеському походженні цього виробу. Помітно, що сільськогосподарський реманент чехів запозичували й місцеві українці. У статистичному збірнику «Wołyn» (Луцьку, 1937 р.) зауважено, що позитивні зміни в сільськогосподарському виробництві Волині другої половини 30-х років відбулися ще й завдяки широкому використанню сільськогосподарських машин у дрібних і середніх господарствах, якими, власне, і були господарства чехів⁶⁴.

Якщо в XIX ст. чеські землероби випереджали місцевих українців за агрономічною культурою, то у 20–30-х роках така різниця стає мінімальною. Очевидно, обмін досвідом протягом багаторічного спілкування збагатив новими знаннями як українців, так і чехів. Система обробітку землі в господарствах колоністів та волинських селян була схожою. Чехи переважно використовували багатопільну систему, яка зумовлювалася традиціями землеробської культури чеського народу та в цілому відповідала тогочасним вимогам сільського господарства й агрономічним досягненням.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років відбулися позитивні зміни на шляху інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, які проявилися в широкому застосуванні технічних засобів, прогресувала агрокультура, що спричинило кількісні і якісні зміни у

Pochodowosc gospodarstw włościańskich na Wołyniu w latach 1927–1930. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1934. T. III. S. 470.

⁶³ Cichocka Z. Kolonie Czeskie na Wołyniu. S.45.

⁶⁴ Wołyn. Статистичний збірник. С. 5.

виробництві. Так, найбільші площі в чеських господарствах займали тепер зернові культури: жито, ячмінь, овес, а особливо озима та ярова пшениця. На відміну від місцевого зернового господарства, у якому переважало жито, чехи немалий обсяг ґрунтів засівали високоврожайною пшеницею, яку не культивували місцеві українські селяни, вважаючи землі Волині непридатними для цього. Чехи відводили під пшеницю на 10 % більше (18,5) землі, ніж місцеві селяни (8,1 %). Натомість українці сіяли більше жита, в засівах інших зернових культур чехи їх випереджали, як вказує таблиця 2⁶⁵.

Таблиця 2

Площі господарств, зайняті зерновими культурами

Зернова культура	Чеські господарства (усього обсягу ґрунтів), %	Українські господарства (усього обсягу ґрунтів), %
Жито	21,3	29,6
Овес	18,6	14,5
Ячмінь	7,7	5,9

Отже, пшениця, а за нею жито, овес і ячмінь, були головним предметом збуту чеських господарств. Поряд із зерновими неабияку роль відіграло вирощування картоплі, цукрового буряка, хмелю.

Серед чеських колоністів було немало таких, які займалися вирощуванням цукрового буряка. Чехи мали у своїх господарствах повні переробні комплекси з цукроварнями, наприклад, у колоніях Новини Чеські, Квасилів та ін. У Рівненському повіті 1927 р. чеські колоністи орендували Бабино-Томашевську цукроварню⁶⁶, яка функціонує і нині. Цукроварня мала прямі зв'язки з Чехословаччиною, постачаючи «білий» і «жовтий» цукор. У воєводстві діяло Волинське товариство плантаторів цукрового буряка, що сприяло розвою виробництва та налагодженню збуту продукції.

Садівництво і городництво давало високі прибутки в господарствах, садівництво становило 8–12 % загальних доходів чеських селян. До прикладу, перший садок у Новинах Чеських висадив 1875 р. Вацлав Новак, а перший розсадник 1889 р. започаткував Владімір

⁶⁵ Věrná stráž. 1950. 9 listopadu. S. 5.

⁶⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 161.

Лібовіцький⁶⁷. В часописі «Krajnské listy» в рубриці «Господарські кореспонденції» нерідко публікувалися кореспонденції щодо садівництва⁶⁸.

Хміль традиційно займав значні площі в чеських поселеннях. У порівнянні з попереднім періодом в другому десятилітті XX ст. галузь потребувала реорганізації переробки й реалізації продукції. Волинь у 20–30-х роках стала головним районом вирощування хмелю в Польщі. Звернемося до таблиць 3 і 4, яку склала авторка за польськими статистичними даними⁶⁹.

Таблиця 3

Хмелевиробництво у Волинському воеводстві та Польщі (1925–1929 рр.)

Рік	Польща		у т.ч. Волинь	
	засів, тис. га	збір, тис. ц	засів, тис. га	збір, тис. ц
1925	2,5	15,3	1,5	10,6
1927	2,6	19,6	1,5	10,1
1928	3,5	17,2	2,0	9,3
1929	2,5	17,4	1,0	6,5

Дані офіційної польської статистики переконливо доводять, що переважну частину хмелепродукції виробляли на Волині. Так, у 1928 р. на Волині була найбільша кількість хмільників і площ, відведених під них (таблиця 4).

Таблиця 4

Земельні площі під хмелем на Волині та в Польщі

	Кількість плантацій			Кількість землі, га		
	усього	великі	малі	усього	великі	малі
Польща	5726	332	5394	3512	1587	1925
Волинь	4661	79	4582	1914	159	1755

⁶⁷ Krajnské listy. 1938. 23 června. S. 6.

⁶⁸ Ibid. 22 září. S. 5; Ibid. 23 ledna. S. 5.

⁶⁹ Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1928. S. 91; Ibid. 1929. S. 40; Ibid. 1930. S. 47.

Отож, основні площі під хмелем були зайняті в середніх господарствах (до 20 га), причому врожайність там перевищувала (4,9 ц з 1 га) загальнопольський показник (4,8 ц з 1 га)⁷⁰. Середня врожайність хмільників за п'ять років (1923–1929 рр.) на Волині також була найвищою в Польщі – 6,6 ц з га⁷¹. Чеські хмелярі по війні відновлювали свої хмільники, налагоджували зв'язки для збуту продукції, однак передвоєнного рівня зайнятості земель (1,5 % і 8–12 %) досягнути все ж не вдалося⁷². Тепер основну частину хмелю збували в європейські країни, переважно в Чехословаччину. Центром хмелярства залишалася Дубенщина, де при обсягу ґрунтів 5–20 га, що належали чехам, на 70 % із них вирощували хміль⁷³. В Дубно діяли Хмелярська спілка та Банк хмелярський⁷⁴, а місцеві спілки були в кожному поселенні. Для організації хмелевиробництва 1926 р. в Дубно засновано Товариство плантаторів хмелю на чолі з Йозефом Земаном⁷⁵, а в 1929 р. у Квасилові Рівненського повіту – відділення волинського товариства хмелярства на чолі з Йозефом Яндурою⁷⁶.

Кінець 20-х років відзначився кризою в економіці, що негативно позначилося й на розвитку чеських хмелярських господарств. У 1928 р. 30 % хмелю, що виробили чеські селяни на Волині, було продано за нижчою від собівартості ціною, залишки знищено, а в 1929 р. хміль цінувався вже наполовину⁷⁷. У другій половині 30-х років ціни на хміль підвищуються, проте довоєнного рівня не досягають. Чеські селяни ліквідовують хмільники, які вже не дають бажаних прибутків, натомість землі засівають тютюном, іншими технічними культурами. Наприклад, у містечку Купичеві, де майже всі чехи займалися хмелярством, на 1937 р. хмільник мав лише Йозеф Запотоцький⁷⁸. Плантації хмелю залишалися тільки в тих чеських виробників, господарства яких були поставлені на промислову

⁷⁰ Ibid. 1929. S. 44.

⁷¹ Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej... 1930. S. 45.

⁷² Cichocka Z. Kolonie Czeskie na Wołyniu. S. 49.

⁷³ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 161. Арк. 26.

⁷⁴ Там само. Оп. 1. Спр. 557. Арк. 20.

⁷⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 36. Арк. 1–32.

⁷⁶ Там само. Спр. 121. Арк. 1–5.

⁷⁷ Věrná stráž. 1950. 9 listopadu. S. 5.

⁷⁸ Věrná stráž. 1951. 30 března. S. 5.

основу, були напряму пов'язані з переробними підприємствами, мали безпосередній торговельний зв'язок з експортерами.

Тваринництво в чеських господарствах відіграло другорядну роль, чехи поступалися, наприклад, німецьким колоністам. Станом на середину 30-х років відбувається зростання тваринництва в чеських господарствах, виробництво розвивалося і пов'язувалося з реалізацією через мережі магазинів, ресторанів тощо. Часопис «Krajanské listy» в дописі про поселення Сенкевичівка вказує, що там у 1938 р. працювали один чеський ресторан, три чеські ковбасні, один чеський магазин виробів зі свинини⁷⁹. Чехи утримували худобу також для вироблення молочної продукції (молоко, сир, масло) переважно для власних потреб. У деяких поселеннях тваринництво набуло широкого розвитку, як, наприклад, у с. Московщина Дубенського повіту, у колонії Глинськ Рівненського повіту⁸⁰. Молочне тваринництво підтримувалося чехами ще й завдяки кооперативним молочарням, які почали засновувати в добу міжвоєнної, наприклад, у с. Борантин і Княгининок Луцького повіту. Молочарський кооператив у Боратині в 1928 р. складався з 30 чехів, мав молочарських знарядь вартістю на 2 500 злотих та оборотний капітал 1 800 злотих. До молочарського кооперативу Княгининка входило 27 осіб (97 % – чехи), оборот – 7000 злотих⁸¹. Окрім згаданих, молочарні працювали також у Матосівцях, Іванчицях, Селиську, Раківщині Луцького повіту⁸², Гульчі Чеській, Копиткові, Мізочі Здолбунівського повіту⁸³ та ін.

Отже, сільське господарство – основна галузь економіки в чеських колоніях на Волині, де була зайнята більшість чеських поселенців. Серед галузей сільськогосподарського виробництва головними були зернове господарство та хмелярство, роль додаткових галузей, таких, що дають немалий прибуток і покривають витрати на ведення домашнього господарства, а їхня продукція іде на власне споживання, відігравали тваринництво, садівництво, городництво. Архівні матеріали, а також автори мемуарів засвідчують високий

⁷⁹ Krajanské listy. 1938. 30 ledna. S. 5.

⁸⁰ Věrná stráž. 1950. 18 srpna. S. 4.

⁸¹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 557. Арк. 20–25; Там само. Спр. 157. Арк. 1–12.

⁸² Там само. Спр. 157. Арк. 1–1 зв., 9, 13, 20.

⁸³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-156. Оп. 2. Спр. 188-р. Арк. 21, 41 зв.

рівень агрономічної культури та системи господарювання в чеських поселеннях, що наближався до західноєвропейського та відрізнявся від місцевого, однак таку різницю простежуємо переважно в галузях, де спостерігався низький рівень зайнятості місцевого населення, як-от хмелярство; у традиційних галузях рівень господарювання в міжвоєнний період не відрізнявся.

Поміж чеських колоністів частина займалася промислами й ремеслом, вони виробляли насамперед знаряддя для сільського господарства (плуги, борони, інший реманент), предмети домашнього вжитку, ремісничий інструмент. Від 80–90-х років XIX ст. на підприємствах чехів, які мали капітал, працювало до 20 робітників, а подекуди – до 100. Поступово зростала кількість чеського населення, зайнятого у сфері промислового виробництва; спостерігалася друга хвиля імміграції чеського населення вже до великих промислових міст, а також хвиля внутрішньої міграції з колоній до міст. Саме таку тенденцію спостерігаємо в епоху модернізації, наприкінці XIX – на поч. XX ст., і в міжвоєнний період. У цей час чехів-ремісників і дрібних виробників на Волині проживало 1 700 осіб, що становило 6,9 % чеського населення. Половина з них мешкала в Дубенському повіті (827 осіб), у Луцькому й Рівненському повітах працювало, відповідно, 183 і 509 ремісників⁸⁴. Польський дослідник З. Тобіянський зазначає, що станом на 1921 р. малі підприємці серед чехів становили 7 %, наводить чисельність ремісників у чеських колоніях станом на 1937 р.: 1 737 осіб, із них 160 шевців, 156 м'ясників, 147 кравців, 121 шлюсар, 118 млинарів⁸⁵. Можливо, у невеликих містечках Волині таким чином і вдалося подолати монополію єврейського населення на зайняття ремеслом і промислами.

Чеське виробництво локалізувалося переважно в сільській місцевості та містечках. У Дубенському, Рівненському й Луцькому повітах чеські ремісники та виробництво були найчисленнішими⁸⁶, близькість комунікацій, великих промислових та торговельних центрів створювали там можливості для швидкого розгортання підприємств. Так, через Здолбунівський залізничний вузол здійснювався

⁸⁴ Věrná stráž. 1950. 24 listopadu. S. 5.

⁸⁵ Tobjański Z. Czesi w Polsce. Kraków: Wyd. Towarzystwo społeczno-kulturalne Czechów i Slovaków w Polsce, 1994. S. 132–133.

⁸⁶ Cichočka Z. Kolonie Czeskie na Wołyniu. Tab. IX.

зв'язок із західноєвропейськими країнами, зокрема з Чехословаччиною; Рівне стало важливим економічним центром, де щорічно проводили господарські виставки й торги, а Луцьк – адміністративний центр, воеводське місто.

У повітових містах та Луцьку працювали невеликі промислові підприємства, що належали чехам, наприклад, пивоварня Вацлава Земана в Луцьку, фабрика музичних духових інструментів Вільгельма Лунячека в Княгининку під Луцьком, слюсарні майстерні Й. Прокупека, Й. Гофмана й В. Свободи та ін.⁸⁷ У Гульчі Чеській працював «Чугуно-літейний механічний завод сільськогосподарських знарядь» Йозефа Старека, до 1939 р. там було до 30 працівників⁸⁸.

Серед чеських поселень траплялися й такі, де працювало до десяти та більше майстерень або дрібних підприємств. Ось кілька прикладів. У Глинську діяли пивоварня, водяний млин, млин із газовим двигуном, цегельня, три машинобудівні майстерні, молочарня⁸⁹. У Купичеві в цей час функціонували одна пекарня, одна велика майстерня сільськогосподарських машин Антоніна Малечека, де працювали чехи і українці, сім ковалів, вісім взуттєвиків, п'ять кравців, чотири столяри, два колісники, а також три трактири⁹⁰.

Отож, чеське ремесло й промислове виробництво орієнтувалися здебільшого на сільське господарство та залежало від ринку сільгосппродукції. Більшість промислових закладів належала до галузі переробки продукції, наприклад, цукроварні, молочарні, хмелесушарки й ін. Технічно обслуговували сільськогосподарське виробництво майстерні з ремонту сільськогосподарської техніки, ковальські майстерні, ливарні та ін.

Окрім галузей, пов'язаних із переробкою або виробництвом сільськогосподарської продукції, в чеських колоніях у 20–30-х роках з'являються заклади обслуговуючого профілю. Замість трактирів і шинків, у колоніях тоді функціонували кав'ярні, магазини,

⁸⁷ Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 169.

⁸⁸ Jiří Bonek, Mgr. Danuše Manová, Ing. Václav Stárek. Huleč Česka na Volyni. Obray života v letech 1870–1947. S. 83. URL : hulec_kniha.pdf ; Bonek J., Manová D., Stárek V. Гульча Чеська на Волині. Опис життя в 1870–1947 роках / пер. з чес. В. Шляхового. Рівне: ПП Дятлик М., 2017. С. 103.

⁸⁹ Historická mapa českého osídlení na Volyni. S. 8–21.

⁹⁰ Věrná stráž. 1951. 30 brezna. S. 11.

навіть ресторани. У Сенкевичівці, наприклад, у 1938 р. такий ресторан належав на паях чотирьом мешканцям-чехам – Я. Кларшті, А. Свайгеру, Вл. Лоубку та І. Волейніку⁹¹. У містах і містечках чехи відкривали кравецькі й шевські майстерні, перукарні, кав'ярні.

Чехи успішно займалися хмелевиробництвом, вже з початку століття вони витісняють із цієї сфери або успішно конкурують із євреями, які ще у ХІХ ст. монополізували галузь. Чехи переходять до виробництва пива, вибудовують броварні, зокрема і «парові». Наприкінці 30-х років більшість броварень на Волині вже належала чехам (16)⁹².

У своєму дослідженні З. Ціхоцька говорить лише про п'ять броварів у великих поселеннях (Рівненський повіт – Дзятковичі, Квасилів; Дубенський повіт – Волков, Мирогоща, Семидуби) і по два броварі в кожному великому місті⁹³. Проте, як зауважує дослідниця, дані перепису не можна вважати точними. Офіційна статистика враховувала лише великі броварські заклади, тоді як поряд із ними існувала велика кількість середніх та дрібних пивоварних закладів, що не були обліковані. Згідно зі статистикою, у 1934–1937-х роках на Волині діяло 11 пивоварень. За чеськими архівними матеріалами й анкетними даними реемігрантів на Волині працювало 16 чеських пивоварень⁹⁴. Розбіжності в статистиці не дають можливості точно визначити кількість чеських закладів із виробництва пива. Вочевидь, більшість таких підприємств все ж належала чехам, оскільки саме вони вели перед у виробництві хмелю.

Одним із таких підприємств була броварня у Квасиліві, яку 1881 р. заснували брати Йозеф і Вацлав Земани⁹⁵. Броварству брати навчалися при Київському товаристві пивоварів, а наприкінці 90-х рр. започаткували свою броварню у Квасиліві. У 1898 р. в Теремному (нині район Луцька) закупили у єврея Шнідла пивоварню та патент на виробництво пива. Броварня в Теремному була стара, тому, перекупивши землю у родини Гурських з Луцька, Вацлав Земан побудував нову пивоварню. У 1913 р. його пивоварня після пожежі була відбудована за найновішими технологічними вимогами

⁹¹ Krajanské listy. 1938. 30 ledna. S. 5.

⁹² Historická mapa českého osídlení na Volyni. S. 6.

⁹³ Там само. S. 8–21.

⁹⁴ Hofman J. Česi na Volyni. Zakladni informace. Praha, 1995. S. 12.

⁹⁵ Věrná stráž. 1951. 26 října. S. 7.

й у 20–30-х роках стала одним із найбільших підприємств такого типу на Волині⁹⁶.

Окрім приватних чеських броварень, працювали також і кооперативні або акціонерні. Наприклад, у Глинську ще в 1871 р. засновано акціонерну броварню з річним випуском 12 500 л пива. Вона працювала аж до кінця 30-х років, коли була реконструйована через виробничу необхідність під майстерню⁹⁷. Броварі функціонували також і в інших чеських поселеннях воєводства: Довгому Полі, Княгининку, Купичеві, Мирогощі, Мізочі, Семидубах⁹⁸.

3. Ціхоцька стверджує, що «...млинарство відіграло найзначнішу роль серед промислових закладів у колоніях»: чехам належали 35 млинів, із них 20 парових, 11 водяних, а чотири не визначено⁹⁹. Чеський дослідник Й. Гофман подає такі цифри: 113 млинів, із них водяних – 36, парових – 26, із двигуном на деревному газі – 36, із вітряним приводом – 17¹⁰⁰. Почасти такі значні розбіжності можна пояснити похибками в підрахунках, а також розбіжностями в часі проведення анкетування (3. Ціхоцька – 1927 р., Й. Гофман 1992–1993 рр.). Водночас можемо констатувати значну чеську частку у згаданому виробництві. Типовими в чеських поселеннях у міжвоєнні часи стали парові млини, наприклад, у Луцькому повіті 1933 р. у власності чеських колоністів зафіксовано млини в селах Озеряни Чеські, Новостав, Шклінь, Чорний Ліс¹⁰¹; у Дубенському повіті парові млини працювали в колоніях Бочанівка, Ульбарів Чеський, Рогозно, Волков, Мальоване, Новини Чеські, Підгайці Чеські¹⁰². У 1938 р. в поселенні Сенкевичівка працював паровий млин, який мав висоту п'ятиповерхового будинку й успішно конкурував із місцевим магазином у продажі борошна¹⁰³.

⁹⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 161. Арк. 27–28; Krajanské listy. 1938. 24 dubna. S. 2; Krajanské listy. 1938. 8 září. S. 3.

⁹⁷ Věrná stráž. 1950. 15 září. S. 5.

⁹⁸ Historická mapa českého osídlení na Volyni. S. 8–21.

⁹⁹ Cichočka Z. Kolonie Czeskie na Wołyniu. S. 53.

¹⁰⁰ Hofman J. Česi na Volyni. Zakladni informace... S. 12.

¹⁰¹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 308. Арк. 22.

¹⁰² Historická mapa českého osídlení na Volyni. S. 12.

¹⁰³ Krajanské listy. 1938. 30 ledna. S. 5.

У додатку до «Історичної мапи чеського заселення на Волині» згадано також і 16 цукроварень, зокрема в Мізочі, Шпанові, Корці, Сенкевичівці та Бабині¹⁰⁴. Приміром, Бабино-Томашівська цукроварня виробляла велику кількість цукру на експорт до Чехословаччини. У зворотному напрямі з фабрики Шкода завод отримував обладнання й запасні частини для переоснащення виробництва¹⁰⁵. Хоча в переліку ремісничих спеціальностей чеських колоністів З. Ціхоцька, на відміну від чеських науковців, указує, що цукроварів серед них було двоє (по одному в Дубенському та Рівненському повітах)¹⁰⁶, можемо припустити, що цукроваріння в чеських колоніях розвивалося активно.

Промислові заклади з переробки продукції тваринництва представлені в чеських колоніях великою кількістю молочарень, маслярень, закладів з переробки м'яса. Зокрема, в поселенні Сенкевичівка було кілька чеських закладів м'ясарства: магазин свинячих виробів Козака, три ковбасні Яролімка, Лауріна і Сімунека, а магазин, який реалізував ці ковбасні вироби, належав Й. Янсі¹⁰⁷. У період 1934–1936 рр. спостерігалось зростання молочарень, воно становило 38 %, а переробленого в них молока – 148 %¹⁰⁸. За підрахунками авторів «Історичної мапи чеського заселення на Волині», молокопереробних закладів у чеських колоніях було 32: в селах Боратині, Гульчі Чеській, Хомутах, Ядвіполі, Княгининку, Мирогощі, Малині Чеському, Московщині, Новинах Чеських, Новокраєві та ін.¹⁰⁹.

Переробна галузь виробництва в чеських колоніях, отже, була основною й охоплювала багато різних промислових закладів: пивоварні, цукроварні, хмелесушарки, молочарні, м'ясарні та ін. Характерними її рисами було розташування в районах виробництва сільськогосподарської продукції, новітня технічна оснащеність, високий професіоналізм працівників, рівень модернізації переробного виробництва чехів випереджав місцевий та загальнопольський показники.

¹⁰⁴ Historická mapa českého osídlení na Volyni. S. 6.

¹⁰⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 43; Там само. Спр. 342. Арк. 20–34.

¹⁰⁶ Cichočka Z. Kolonie Czeskie na Wołyniu. S. 55.

¹⁰⁷ Krajanské listy. 1938. 13 brezna. S. 5.

¹⁰⁸ Wołyń. Статистичний збірник. С. 17.

¹⁰⁹ Historická mapa českého osídlení na Volyni. S. 9, 11–17; Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 25; Věrna stráž. 1948. 23 ledna. S. 6.

Чеські промислові заклади випускали сільськогосподарську техніку, здебільшого плуги, борони, сокири, молотарки, жатки, комплекти для млинів, молочарень тощо. Станом на 1928 р. у чеських колоніях діяло вісім закладів механічних, слюсарських і фабрик різничих знарядь: в Семидубах (Дубенський повіт), Купичеві (Ковельський повіт), Чорному Лісі й Дворжеці (Луцький повіт); фабрики – у Дворжеці Луцького повіту, Квасиліві Рівненського повіту, Гульчі Чеській (два заклади)¹¹⁰.

За даними «Історичної мапи чеського заселення на Волині», у міжвоєнний період чехи володіли машинобудівними майстернями (такими, що перевищують об'єм нормальної ремонтної майстерні) переважно в «старих» колоніях – Глинську, Здолбунові, Луцьку, Княгинину, Квасиліві, Мирогощі, Мізочі, Московщині, Вербі, Волкові¹¹¹, що підтверджено архівними матеріалами, зокрема звітом волинського воеводи за 1928 р.: велика кількість майстерень із виготовлення та ремонту сільськогосподарських знарядь працювала саме в чеських колоніях¹¹².

Фабрики (до 100 робітників), як правило, виростили з майстерень. Яскравий приклад цього – фабрика сільськогосподарських машин і ливарних виробів Владіміра Сваровського у Квасиліві. Батько Владіміра Сваровського, Індржіх Сваровський, професійний слюсар, заснував 1883 р. слюсарну/ливарну майстерню, де ремонтувалися й виготовлялися сільськогосподарські знаряддя. Владімір Сваровський продовжив і розширив батькову справу. На його фабриці також діяв ливарний цех. Перед Другою світовою війною на фабриці В. Сваровського працювало понад 90 робітників¹¹³.

У 20–30-х роках працював ливарний цех братів Йозефа і Теофіла Стареків в Гульчі, заснований 1874 р.; в Купичеві мав свою майстерню Антонін Малечек¹¹⁴; у Луцьку діяло кілька підприємств, що належали Йозефу та Ярославу Прокупекам, Йозефу Гофману,

¹¹⁰ Cichočka Z. Kolonie Czeskie na Wołyniu... S. 54.

¹¹¹ Historická mapa českého osídlení na Volyni. S. 8–10, 11, 13–16, 21–22.

¹¹² Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 639. Арк. 73.

¹¹³ Шульга С. Чехи в Західній Волині... С. 179.

¹¹⁴ Бонек Й., Манова Д., Старек В. Гульча Чеська на Волині. Опис життя в 1870–1947 роках ... С. 103, 137, 170.

Владіміру Свободі, братам Ректорам, які володіли трьома підприємствами, дев'ятьма слюсарними майстернями¹¹⁵.

Автори мемуарів згадують про швидке будівництво в чеських колоніях: із цегли зводили житлові будинки, господарські споруди, громадські будівлі – школи, народні дома, «соколовні», танцювальні зали тощо, основою для цього було розвинуте цегельне виробництво. Накопичений капітал чехи вкладали в будівництво, що надавало колоніям вигляду містечок, прикладом чого можуть слугувати сучасні Квасилів, Здолбунів, Купичів, де збереглося немало колишніх чеських будинків.

У містечках і містах воєводства в міжвоєнний період діяло чимало закладів обслуговування – ресторани, кав'ярні, перукарні, кравецькі майстерні, наприклад, у Здолбунові в 1938–1939 рр. працювала перукарня Мирослава Мазанки¹¹⁶, в Луцьку – чеська кав'ярня¹¹⁷. Поліграфічну справу представляли чеські типографії, у Квасиліві та Луцьку вони належали А. Перному і Й. Фойтіку. У Княгининку, поблизу Луцька, була фабрика музичних духових інструментів В. Лунячека¹¹⁸. Вона виникла ще за часів Російської імперії й мала добру славу не лише на Волині, а й поза її межами. Навіть за кордоном її вироби мали великий попит, експортувалися в Німеччину, Чехословаччину й інші країни. Свідчення цього – численні подяки та листи, що надходили на адресу власника фабрики.

У містечках та в сільській місцевості Волині основною торговельною одиницею був зазвичай універсальний магазин. У міжвоєнний період перевага участі євреїв у торгівлі зберігалася, як то було в часи імперії, однак конкуренцію їм складали поляки, українці, чехи. Особливо це простежуємо в таких адміністративних, комунікаційних центрах воєводства, як Рівне, Луцьк, Володимир, Дубно, Здолбунів, у містечках Квасилів, Купичів, Сенкевичівка та ін. За анкетуванням, проведеним у 1927 р., серед чеського населення

¹¹⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-6. Оп. 1. Спр. 2 а. Арк. 1, 32, 35; Чеська загальноосвітня школа / уряд. С. Г. Кратофіл, С. А. Шульга. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. С. 55; Шульга С. Родина волинських чехів Прокупеків. *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2015. Вип. 5 (306). С. 68–77.

¹¹⁶ Krajanské listy. 1938. 6 října. S. 3.

¹¹⁷ Ibid. 1 prosince. S. 4.

¹¹⁸ Шульга С. Чехи в Західній Волині... С. 182.

було 34 торговці. З них у Дубенському повіті – 17, Рівненському – 8, Луцькому – 6. Загалом 3. Ціхоцька говорить про 42 чеські магазини¹¹⁹. В середині 30-х років архіви вказують на досить помітну чеську частку в торгівлі на Волині¹²⁰. Окрім архівних документів, чеська періодика, що друкувалася на Волині, переконливо доводить факт активної участі чехів у торгівлі як на теренах своїх колоній, так і в містах і містечках воєводства, а також за кордоном.

Чеська торгівля представлена різноманітними фірмами, приватними та кооперативними магазинами. Більшість магазинів у чеських колоніях – це універсальні заклади торгівлі, поряд з універсальними відкривалися приватні і кооперативні спеціалізовані магазини. Це магазини сільськогосподарських знарядь, харчових продуктів, горілчаних виробів, галантерейні магазини. Приміром, у Квасилові і Малині Рівненського повіту було по чотири магазини. У поселенні Сенкевичівка 1938 р. працювало кілька чеських закладів: магазин ковбасних виробів Й. Янси, свинних виробів Козака, «залізних» виробів Гольца. Крім того, існував універсальний магазин кооперативу «Наша земля»; реалізацією борошна різних сортів займалися власники кооперативного парового млина; акціонерна парова цегельня торгувала своєю продукцією¹²¹. У Чеських Новосітках працювало дві крамниці спиртних напоїв, які належали К. Новаку та Ї. Кнежачеку. До цих крамниць чеські та українські селяни ходили «по водку», яку продавали тут у закоркованих посудинах («штоф», «півштофа», «кватерка», «пручек»)¹²².

Більшість чеських торговельних закладів та фірм розміщалися в містах Луцьку, Рівному, Здолбунові, Дубно, Володимирі, Ковелі. У Рівному періодично відбувалися промислові виставки, у першій з них 1930 р. представляла свою продукцію спілка чеських поселенців із Квасилова¹²³. А в 1931 р. в програмі виставки один день був присвячений волинським чехам, які демонстрували не лише свою сільськогосподарську та ремісничу продукцію, а й репрезентували

¹¹⁹ Cichočka Z. Kolonie Czeskie na Wołyniu... S. 53–54.

¹²⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 161. Арк. 13, 24.

¹²¹ Cichočka Z. Kolonie Czeskie na Wołyniu... S. 54; Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů... S. 39.

¹²² Věrná stráž. 1950. 3 unora. S. 4.

¹²³ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 1516. Арк. 2.

виступи своїх хорів, оркестрів, танцювальних колективів. У цей день відбувся також з'їзд осередків добровільних товариств пожежників із чеських колоній, організований у рамках виставки з'їзду чехів Волині. Організовані в Рівному господарські виставки і торги висували місто як економічний центр на перші позиції у воєводстві.

Значна частина чеського торговельного капіталу концентрувалася також в містечку Здолбунові, де розміщувалася велика кількість чеських промислових підприємств, ремісничих майстерень, торговельних фірм, які підтримували тісні стосунки з Чехословаччиною: фабрика Владіміра Сваровського у Квасилові, фірма «Рудольф Йозеф і К.»; фірма братів Поспішилів¹²⁴.

Важливу роль у розвитку господарства краю у 20–30-х роках відігравав кооперативний рух. Кооперативні організації виступали також як інститут економічного самоврядування, інструмент захисту інтересів виробника, школа національного самоврядування й підприємництва, а у випадку чеського кооперативного руху – ще і як спосіб збереження національних рис в економічному житті. Чеські поселенці використовували кооперативні форми економічної співпраці з перших років переселення, досвід спільного розв'язання економічних проблем давав їм змогу успішно брати участь у кооперативному русі, що розгорнувся у воєводстві.

У чеських поселеннях переважали ощадно-позичкові кооперативи (т. зв. каси Стефчика), різноманітні кредитні каси, банки тощо. Приміром, 1932 р. у Здолбунові зареєстровано шість кооперативів, п'ять із них – кредитні й один рільничий. В кожному із шести кредитних об'єднань брали участь чехи: Український кооперативний банк – шестеро чехів, «каса Стефчика» – 14, Єврейський народний кооперативний банк – троє, купецька будівельна каса – троє¹²⁵. Очевидно, економічні інтереси спонукали чехів до широкого співробітництва з представниками інших національних меншин і місцевими українцями, тоді як на початках імміграції вони надавали перевагу стосункам лише зі «своїми».

У 1930–1931 рр. у Рівному діяло Чеське кредитне товариство, засноване 1 лютого 1930 р. і зареєстроване під № 587. До його

¹²⁴ Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů... S. 38; Hlas Volyně. 1934. 6 září. S.5; Держархів Рівненської обл. Ф. Р-31. Оп. 1. Спр. 1292. Арк. 9.

¹²⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-156. Оп. 2. Спр. 188-р. Арк. 2–3.

секретаріату входили Йозеф Яндур – голова, віцеголови – Йозеф Земан і Йозеф Ковандер. Кооператив мав 11 646 злотих загального капіталу, укладеного капіталу – 25 074 злотих. Членами товариства станом на 1930 р. були 327 осіб¹²⁶. Саме через це товариство більшість чеських підприємств і фірм здійснювали фінансові операції. Наприкінці 30-х років воно перейменоване на Чеське довірче товариство, функції залишилися незмінними.

Розповсюджені були молочарські кооперативи, наприклад «Ятренка» в Московщині¹²⁷; сільськогосподарсько-торговельні кооперативи, як-от хмелярське товариство в Квасилові на чолі з Й. Земаном¹²⁸.

Чеські виробники були членами усіх видів кооперативних спілок, різних за функціями та членством. Кооперативні організації слугували справі захисту економічних інтересів дрібних товаровиробників, якими і були в переважній більшості чехи. Вони розглядали участь в кооперативному русі не лише як засіб господарського розвитку, але і як можливість підтримати громаду, адже кооперативи фінансували шкільну освіту, фізкультурні змагання та діяльність «Соколу», мистецькі імпрези. Польська ж влада намагалась контролювати кооперативний рух, особливо це стосувалося української кооперації.

Отож, у 20–30-ті роки в соціальному та економічному становищі чеської громади на Волині відбулися значні зміни. Зріс прошарок інтелігенції, зокрема технічної, яка стала організатором і виразником національних інтересів чеської меншини. Економічні зміни зумовлювалися економічними процесами, що характерні для європейських країн 20–30-х років. Чеське виробництво зосередилося у сфері сільського господарства та пов'язаних із ним виробництв і промислів, торгівлі, було складовою частиною господарства краю, інтегрувалося до економічного простору Польщі. Характерними рисами господарства чехів були висока технічна оснащеність виробництва і агрокультура, спеціалізація виробництва, перевага переробної галузі. Важливою рисою промислового розвитку чеських колоній стали тісні контакти із торговельними, виробничими фірмами Чехословаччини.

¹²⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930. Арк. 92, 98.

¹²⁷ Věrná stráž. 1950. 23 června. S. 4.

¹²⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 36. Арк. 1–32; Там само. Спр. 121. Арк. 1–2.

На відміну від перших років імміграції в міжвоєнний період чеська громада вже не відмежовувалася у виробництві, інтегрувалася в господарську структуру воєводства та держави загалом. Позиція відмежовування господарської діяльності громади перешкоджала економічним інтересам чехів, що тепер висувалися на перше місце, в цілому ж національна ознака відігравала важливу роль у самозбереженні чеської меншини та їхньому господарському житті. Загалом рівень економічного розвитку чеської громади в міжвоєнне двадцятиліття був достатньо високим, що спонукало польську владу враховувати цей фактор у реалізації національної політики, самі волинські чехи в спогадах називають цей період імміграції добою prosperetti.

Чеські громадські організації: збереження ідентичності. Чеська громада в Західній Волині в добу міжвоєнннн відзначалася громадською активністю, направленою на збереження національної ідентичності, мала друковані органи, досить розгалужену мережу культурно-освітніх та спортивних товариств: Чеська матиця шкільна, спортивне товариство «Сокіл», осередки добровільної пожежної охорони, Чеські клуби, клуби «Чеська бесіда», численні аматорські драматичні гуртки, хори, оркестри, бібліотеки, молодіжні товариства. Згадані громадські об'єднання стали в означений період осередками збереження національної духовності, мови, традицій та національної культури чеського народу. Якщо в економічному плані чеські господарства та підприємства стали невіддільною частиною господарського комплексу воєводства, то в культурно-освітньому та громадському житті чехи зберігали свою окремішність, національну ідентичність, протистояли асиміляційним процесам.

Водночас чехи не були замкненою громадою, як, до прикладу, громади німців чи євреїв. Вони активно співпрацювали з культурно-освітніми та громадськими товариствами українців, росіян, євреїв, поляків, а також підтримували зв'язки з чеськими громадами в інших європейських країнах (Франція, США, Канада), спілкувалися з сусідами-українцями, німцями, поляками в побуті, адже були добрими сусідами, непоодинокими були міжнаціональні шлюби. Важливим чинником громадсько-політичного та культурного життя чехів були тісні контакти з батьківщиною як на приватному чи громадському рівнях, так і через державні установи.

Період 20–30-х років зрушив напрямки та характер діяльності чеських громадських товариств, їхнє освітнє середовище, на що

також впливала внутрішньополітична ситуація: спостерігалася політична нестабільність, загострення національного питання, що було дуже актуальним у поліетнічному та поліконфесійному середовищі воєводства. Саме в цей період розгортали свою діяльність українська «Просвіта», Волинське українське об'єднання, Російське народне об'єднання, німецькі та єврейські громадські організації, політичні партії. Крім того, політичні події в Європі, загострення міждержавних відносин Польщі й Чехословаччини, яка опинилася в центрі процесу політичних змін, спонукали до дії найбільш освічених, активно налаштованих представників чеської громади. Отож, закономірно постало питання про участь чехів у політичному житті Польщі.

Деякі українські історики доводять думку про чеських поселенців як таких, котрі не проявляли політичної активності, підкреслювали лояльність до влади, були особами індивідуальними, заангажованими лише господарськими проблемами. Насправді чеська громада ще впродовж війни показала свою політичну зрілість і готовність до творення незалежної держави, яка постала в 1918 р. Згадані процеси вплинули на позицію й тих чехів, які внаслідок ризьких домовленостей опинилися разом із представниками інших етнічних груп Волині у складі нової держави – Республіки Польщі. Віднайдені та опрацьовані архівні документи дають підставу змінити думку щодо політичної позиції частини чеської громади. Вважаємо, що внутрішньо- та зовнішньополітичні обставини початку 20-х років підштовхнули чеську громаду Волині до рішучих дій.

На початку 20-х років у середовищі чехів виникає ідея створення організації під назвою «Чехословацьке національне об'єднання» (ЧНО). Об'єднання поставило за мету: боротьбу за дотримання політичних прав, участь у виборах, збереження національної ідентичності чехів, забезпечення їхніх культурно-освітніх потреб¹²⁹.

Староста Рівненського повіту доповідав про перше зібрання представників чеських поселень на Волині в листопаді 1927 р. у с. Квасиліві з ініціативи А. Перного, редактора часопису «Hlas Volyně» (Голос Волині). У зборах взяли участь 52 делегати з 16 колоній. Обрано тимчасовий комітет на чолі з А. Перним, члени – Й. Раж, пекар із м. Рівного, Ф. Швіговський, городник із с. Басового Кута, Й. Земан, пивовар із с. Квасилова, Й. Новотний, викладач торговельної школи

¹²⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 927.

з Рівного, рільники повіту Я. Яната, В. Циян, Вац. Кашпар, бухгалтер млина Панека з Рівного, Й. Кажда з с. Новокраєва, Вл. Міллер із с. Софіївки¹³⁰. Завданням організації зазначено відстоювання інтересів меншини й координація діяльності громадських товариств чехів. Наприкінці повідомлення староста підсумовує: «ЧНО групує чеські елементи націоналістичного характеру. [Утворення] об'єднання означало відділення від луцької групи, яка групується навколо ЧМШ, що під час виборів беззастережно стала на лінію уряду, ...бачать в тому небезпеку денационалізації на користь польській культурі»¹³¹. Отож, ЧНО виявилася далеко нелояльною організацією. Негаразди у стосунках ЧНО та ЧМШ почалися під час переговорів із Волинським воеводським Комітетом BBWR, який поклався у справі агітації серед чехів на матицю. У доповіді старости Рівненського повіту воеводському управлінню відзначалося, що ці два угруповання протистоять одне одному¹³². Перше, більше за чисельністю, мало центр у Луцьку й осередок у Комітеті ЧМШ. Друге, кількісно менше, але «інтелектуально сильніше», гуртувалося навколо ЧНО з органом «Hlas Volyně», який редагував А. Перний.

У січні 1928 р. у Квасиліві відбувся з'їзд Об'єднання, були присутні 82 представники від 32 поселень. З'їзд відкрив А. Перний і запропонував приєднатися до проурядової партії, якщо вона поставить чеського кандидата на перше місце у списку одного з виборчих округів, де чехи склали значний відсоток виборців (№ 57 Луцьк – Рівне, № 58 Кременець – Дубно – Здолбунів). Таким кандидатом обрано А. Перного, якому від імені влади обіцяно перший номер у виборчому списку по округу № 58. Проте кандидатура Перного не влаштувала польську владу, тому волинський воевода В. Мех звернувся до правління Чеської матиці шкільної з проханням організувати передвиборчі збори в Луцьку, Рівному й Дубно та переглянути рішення про висунення кандидатів від чехів, лояльних до влади. Ними стали голова ЧМШ Владімір Меснер і землевласник із с. Мирогощі В. Медуна. 4 березня 1928 р. відбулися вибори до сейму, обраних був і волинський чех В. Медуна¹³³.

¹³⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 927. Арк. 1.

¹³¹ Там само. Арк. 2–3.

¹³² Там само. Арк. 1.

¹³³ Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. S. 65.

Восени 1928 р. в Луцьку відбувся черговий з'їзд чехів, на якому зроблено спробу подолати непорозуміння, однак представники ЧНО опинилися в меншості й залишили з'їзд. На шпальтах «Нас Volyně» почалася кампанія за перегляд рішень згаданого з'їзду. Через кілька місяців агітацію припинено як таку, що не дає результатів, а «Нас Volyně» з кінця вересня 1928 р. перейшов під вплив Волинського хмелярського товариства з центром у м. Дубно.

У чому ж суть конфлікту всередині чеської громади? Чому він виник? Адже чеська меншина завжди вважалася згуртованою групою населення, лояльною до уряду. Архівна справа не дає ґрунтовної відповіді, у ній навіть відсутній статут товариства, який, вірогідно, так і не був зареєстрований. Тому досить складно документально підтвердити, з приводу якого саме питання конфлікт. Однак збіг часу виникнення конфлікту та передвиборчої кампанії в Польщі дає підставу припустити, що суть непорозумінь лежить саме у сфері політичній. Члени ЧНО поставили перед собою мету об'єднати в єдине ціле громади чеських колоній й керувати чеським рухом в усіх сферах діяльності, зокрема і політичній, оберігаючи громаду від асиміляційних впливів. Вони вважали, що ЧМШ, залишаючись лише культурно-освітньою організацією, не в змозі виконати таке завдання. У такій позиції вбачалася небезпека розширення польського впливу на чеські маси й подальшої їх асиміляції. ЧНО, на жаль, не виробило власної платформи до виборів, що свідчить про невизначену політичну позицію Об'єднання, проте й позиція ЧМШ їх не влаштувала. В цьому, на нашу думку, і суть конфлікту.

Перешкодою до легалізації ЧНО стало те, що польська влада характеризувала її як націоналістичну організацію. У 1929 р. статут надійшов до Міністерства внутрішніх справ для реєстрації. Після його розгляду 24 квітня 1929 р. начальник відділу безпеки Волинського воєводського управління надіслав старості повіту вказівку: засновників ЧНО потрібно повідомити, що статут їхньої організації повинен бути узгоджений із розпорядженням Генерального комісара Земель Східних від 25.09.1919 р. про товариства й союзи, а отже, зі статуту повинні бути вилучені питання політичного та релігійного характеру¹³⁴. Пропозицію влади розглянули на зборах тимчасового комітету ЧНО в Польщі 11 серпня 1929 р., прийнято

¹³⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 927. Арк. 15.

резолуцію, у якій засновники Об'єднання погоджувались із вимогою вилучити питання релігійного характеру, а щодо питань політичних збори ухвалили: «2) На викреслення питань політичного характеру зібрання не погоджується з приводу такого:

а) після виборів до гмін 1927 р. і перед виборами до Сейму 1928 р. чеська громада... поставлена перед необхідністю створення організації, яка б могла займатися справами політичними (вибори, самоуправління й т. ін.) Це є кінцевою метою організації для того, щоб під час майбутніх виборів уряд не був змушений звертатися до абсолютно неполітичної чеської організації як ЧМШ...

в) Розпорядження Генерального Комісара Земель Східних від 25.09.1919 р. не може бути перешкодою до затвердження вищезазначеного статуту, тому що воно було видане під час війни і з моменту введення Конституції втратило чинність. Не може бути воно застосоване в даній ситуації і тому, що ЧНО в Польщі теоретично розповсюджує свою діяльність на терені цілої Речі Посполитої, а не тільки на кресах Східних...

с) Статут ЧНО складений на зразок статуту Російського Народного Об'єднання. А оскільки цей статут затверджений Міністерством вже давно, то невідомо, чому не може бути затверджений подібний статут для лояльної чеської громади...»¹³⁵.

Наведений уривок з резолюції зборів тимчасового комітету Об'єднання яскраво демонструє зацікавленість чеської громади в політичних питаннях, намагання самостійно вирішувати їх в інтересах чеського населення і водночас показує негативне ставлення польської влади до появи політичної організації опозиційного спрямування. Цей висновок підтверджує й подальший перебіг подій у справі ЧНО. Начальник відділу Міністерства внутрішніх справ Г. Сухенко-Сушецький 9.04.1930 під грифом «секретно» повідомив Волинського воєводу, що діяльність чинників ЧМШ при розгляді статуту бажаніша, ніж діяльність групи А. Перного. Далі в повідомленні зазначено: «Міністерство вважає, що одночасно із затвердженням статуту належало б розпочати поглинання ЧНО більшістю сил, що групуються навколо ЧМШ»¹³⁶.

¹³⁵ Там само. Арк. 11 зв.-12.

¹³⁶ Там само. Арк. 34.

Статут організації не був затверджений і 1931 р., коли польська влада вдалася до вивчення особи А. Перного як ініціатора створення Об'єднання та запропонувала замінити іншою особою¹³⁷. У повідомленні містилося також зауваження, що перешкоди до легалізації організації могли призвести й до проблем зовнішнього характеру, зокрема з боку Чехословаччини, яка мала б у такому разі доказ незабезпечення достатньою мірою потреб культурного життя чехів у Польщі, що, безумовно, не в інтересах «нашої меншості в Чехословаччині». Справу не було вирішено і до 1933 р.¹³⁸ Яким чином розв'язали проблему з легалізацією – невідомо. Архівних документів, які б підтверджували або заперечували факт легалізації, автору знайти не вдалося. Однак згадані документальні матеріали доводять, що чеська меншина не була аполітичною масою, а передові її елементи намагалися відстояти свої інтереси не тільки у сфері освітній та культурній, але й політичній.

Тому нам видаються дещо некоректними згадки про волинських чехів як таких, котрі не цікавилися політичним життям і не брали участі в ньому, ставили за мету лише «захист національних-культурних прав чеської меншини в Польщі»¹³⁹. Зрозуміло, що такого рівня політичної активності, як українці, чехи не досягли, проте, зважаючи на чисельність громади, майновий стан, їхні дії під час виборів 1928 р., спробу зареєструвати ЧНО можна вважати своєрідним феноменом.

Важливу роль у громадському житті Волині відіграла чеська преса. Чеські періодичні видання групували навколо себе громаду не лише Волині, а й усієї республіки. Аналізуючи періодику, можна не тільки вивчити економічне й культурне їхнє життя, а й простежити становлення громади, долю окремих її представників, виникнення і діяльність її товариств, дослідити процес зростання національної свідомості, визначити роль в означених процесах зв'язків із Чехословаччиною.

Першим чеським часописом, що з'явився на Волині, був «Нлас Volyně» (Голос Волині). Він виходив друком протягом 1926–1936 рр. в одному з найбільших поселень – Квасиліві. Редагував газету Антон Перний, а після його смерті – В'ячеслав Перний, син першого

¹³⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 927. Арк. 17, 32.

¹³⁸ Там само. Арк. 47, 55, 61.

¹³⁹ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр. ... С. 130.

редактора¹⁴⁰. Антонін Перний походив із родини, яка однією з перших у 1870 р. придбала землі у князів Зигмунда й Карла Радзивіллів і започаткувала чеське оселення у Квасилові¹⁴¹. Освіту здобув у Чехії. У 1892–1899 рр. в будинку, котрий належав А. Перному, відкрита школа, де він і вчителював. У 1917 р. представляв волинських чехів в Українській Центральній Раді. Окрім редагування часопису, А. Перний також став засновником осередку гімнастичного товариства «Сокіл» у Квасилові¹⁴².

«Hlas Volyně» мав кілька постійних рубрик: «Хроніка» (міжнародні справи), «Куточок Чеської матиці шкільної», «Куточок Союзу чеської молоді», «Зірниця», «Господарський кореспондент», «Торговельні справи», реклама. Кожен номер газети друкував передову статтю з наболілих питань життя чехів (діяльність ЧМШ, огляд матеріалів її з'їздів, важливих подій в країні та на Волині, проблеми консолідації чеської громади). Простежено цікаве явище: якщо в перші роки існування часопису передовиця висвітлювала виключно питання життя волинських чехів, то з середини 30-х років проблематика ширшає, увагу звернено на стосунки громади з іншими групами меншин, політичні події, закордонні справи. Так, у номері від 12 квітня 1934 р. передовиця повідомляла про загальний з'їзд ЧМШ 7 березня 1934 р. в Рівному¹⁴³. Відзначалося зростання осередків ЧМШ, відкриття нових шкіл, у яких станом на 1934 р. навчалося 564 учні. Число від 1 листопада 1934 р. аналізувало проблему національних меншин Польщі: «усі малі меншини Польщі опинилися в умовах дискримінаційних, і найголовніша з проблем – асиміляція», тому звернено увагу на потребу збереження чеської мови, шкіл із рідною мовою викладання тощо¹⁴⁴, а це вкотре підкреслює політичну активізацію чеського населення Волині. Автор кореспонденції з с. Брище (поблизу Луцька) розповідає про свято, організоване осередком Союзу сільської молоді. Піклуючись про виховання молоді на народних чеських традиціях, автор із прикрістю говорить, що під час свята «не було сказано

¹⁴⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 525. Арк. 13; Dejiny čechu na Ukrajině / Історія чехів в Україні. Керівник проекту Л Мухіна. К. : НАУ, 2013. С. 497–498.

¹⁴¹ Krajanské listy. 1938. 16 června. S. 1.

¹⁴² Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 927. Арк. 1.

¹⁴³ Hlas Volyně. 1934. 12 kvetna. S. 1.

¹⁴⁴ Ibid. 1934. 1 listopadu. S. 4.

жодного чеського слова і хор співав тільки польські й українські пісні, а в тому хорі були також чеські хлопці»¹⁴⁵.

Значне місце на шпальтах часопису займали дописи, статті, оголошення господарського характеру. Під оголошення та рекламу відводили дві останні сторінки газети, де розміщували рекламу чеська фірма сільськогосподарських машин та млинарських пристроїв Йозефа Рудольфа, пивоварня «Квасилів», пивоварня В. Земана в Луцьку, Чеське господарське товариство в Рівному, Чеський рілничо-торговельний кооператив та ін. Велику увагу редактори приділяли хмелярству, друкувалися повідомлення з Жатецьких хмелевих торгів (Жатець, Чехословаччина), введено рубрику «Справи Волинського товариства хмелярів» з повідомленнями про установлені ціни, ярмарки, навчальні курси для хмелярів¹⁴⁶.

Щомісяця тижневик виходив із додатком для молоді «Зірниця». Редагував молодіжний додаток Йозеф Фойтік, майбутній редактор «Krajanské Listy» і власник друкарні в Луцьку. «Зірниця» складалася з декількох розділів: літературного, слов'янського, історичного куточків, порад різного характеру, куточка філателіста, а також повідомлення «З усього світу», «Пошта «Зірниця», дописи читачів. Проблеми молоді й питання освіти та виховання розкрито в публікаціях у рубриках «Куточок Союзу чеської молоді» й «Куточок ЧМШ». Так, у номері від 6 вересня 1934 р. в «Куточку Союзу чеської молоді» опубліковано «Правила для осередку Союзу», а 11 жовтня 1934 р. повідомлялося, що в с. Ульбарові організовано осередок зі 40 членів, його засновником став пан Я. Мойдл¹⁴⁷. Як бачимо, проблем виховання та освіти молоді часопис не оминав. Останній номер «Hlas Volyně» вийшов 31 грудня 1937 р.

Часопис «Krajanské Listy» (Краянська газета) друкувався в Луцьку 1938–1939 рр. Редагував газету вже згаданий Йозеф Фойтік¹⁴⁸. На відміну від «Hlas Volyně», газета «Krajanské Listy» набула характерних рис загальнодержавного, а не провінційного часопису: кількість рубрик зросла, поглибилася їхня змістовність, змінився формат, з'явилися фото. У статтях обговорювалися питання, важливі не лише для

¹⁴⁵ Hlas Volyně. 1934. 25 rijna. S. 4.

¹⁴⁶ Ibid. 4 rijna. S. 4.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Dejiny čechu na Ukrajině... С. 501–502.

Волині, але й для Польщі в цілому. Газета стала захисником національних інтересів чеської меншини в Польщі, показувала способи розв'язання наболілих питань, водночас виявляла лояльність до влади.

Рубрикація газети в основному повторювала «Hlas Volyně»: «Господарський кореспондент», «Дописи», «Оголошення, реклама», «Коперація», «Хроніка», «Жіночий огляд», «Бесіда». У 1938 р. введено нові рубрики: «Волинський землероб», «У вільну хвилину», «Жінка і дім», «Про ту нашу стару країну». Крім того, із квітня 1938 р. газета набула й нового зовнішнього виду: змінився її формат, запроваджено новий шрифт, літературний додаток друкувався у вигляді «книжки». Цікаво зазначити, що відтоді в газеті почали з'являтися фотографічні матеріали, які унаочнювали предмет розповіді. Такі зміни, очевидно, пояснюються тим, що з 17 березня 1938 р. часопис перестав бути органом ЧМШ і повністю перейшов у власність редактора Й. Фойтіка¹⁴⁹.

Газетні матеріали набули критичного, гострого характеру. Особливо це стосувалося передових статей, а також матеріалів з рубрики «Про ту нашу стару країну», в яких проблема національного самоусвідомлення, збереження національних ознак, захисту прав національних меншин у Польщі виступає на перший план¹⁵⁰. Зросла кількість публікацій з історії Чехії та волинських чеських поселень, а також про тогочасне становище Чехословаччини¹⁵¹.

Авторами передових статей зазвичай були дві особи – редактор часопису Йозеф Фойтік і Йозеф Рейзек. Якщо статті Й. Фойтіка стосувалися переважно проблем видання газети й життя волинських чехів, то публікації Й. Рейзека мали суто політичний характер. Наприклад, у часописі від 6 жовтня 1938 р. надруковано його статтю стосовно майбутніх виборів до сейму та сенату (6 листопада 1938 р.), де проаналізовано чехословацько-польські відносини, їх вплив на життя чеської громади. Водночас чеську громаду непокоїла загроза розв'язання нової війни. Наприклад, у статті тижневика від 15 вересня 1938 р. був заклик до єдності чехів й поляків проти фашистської загрози.

¹⁴⁹ Rodinný Kalendář Volyňských Čechů. Luck, 1939. Ročník III.

¹⁵⁰ Krajanské listy. 1938. 15 září. S. 1; Ibid. 16 června. S. 1; Ibid. 23 listopadu. S. 1; Ibid. 30 června. S. 1.

¹⁵¹ Ibid. 3 unora. S. 3; Ibid. 30 ledna. S. 5; Ibid. 7 června. S. 4.

На шпальтах часопису важливе місце посідали проблеми культурно-освітнього характеру та розвою матиці, друкувалися докладні звіти про з'їзди ЧМШ і Союзу чеських учителів у Польщі¹⁵², про роботу батьківського комітету тощо¹⁵³, оголошення про події в осередках, концерти, свята, конкурси.

Так само як «Hlas Volyně», «Krajanské Listy» друкувала матеріали з економічних питань, різноманітні повідомлення про торги, ціни на сільськогосподарську продукцію, господарські поради, рекламу. Численні рекламні оголошення свідчили про жваве економічне життя в поселеннях, кооперативний рух¹⁵⁴.

На шпальтах часопису широко подано інформацію про відзначення знакових подій, пов'язаних з історією Чехії та її сьогоденням, що підтверджує тісні зв'язки зі «старою» батьківщиною. У чеських громадських товариствах, наприклад, відзначалися такі події, як День незалежності¹⁵⁵ і день народження президента Т. Масарика¹⁵⁶, або важливі події з історії волинських чехів. Зокрема, у номері газети від 2 червня 1939 р. надруковано велику статтю до десятої річниці чеської школи в Луцьку. У часописі також опубліковано оповіді про видатних представників громади, таких як Вацлав Зе-ман¹⁵⁷, Владімір Лібовіцький¹⁵⁸.

Окрім періодики для дорослих, друкарня Й. Фойтіка та редакція газети «Krajanské Listy» друкували ще й дитячий часопис «České kvítko» (Чеська квітка). У Держархіві Волинської області зберіглася декларація цього видання: «...1) Двотижневик видається тільки в навчальному році; 2) мета – забавно-повчальна; 3) видавець – Й. Фойтік; 4) редактор – Й. Рейзек; 5) друкарня Й. Фойтіка; 6) дата заснування – 3 вересня 1938 р.»¹⁵⁹. На жаль, жодного примірника часопису для дітей в архіві не виявлено, однак згадка про нього

¹⁵² Krajanské listy. 13 brezna. S. 1; Ibid. 27 brezna. S. 5; Ibid. 27 unora. S. 4.

¹⁵³ Ibid. 1 kvetna. S. 5; Ibid. 27 rijna. S. 3.

¹⁵⁴ Ibid. 11 srpna. S. 4–6; Ibid. 15 září. S. 1; Ibid. 18 srpna. S. 1; Ibid. 23 listopadu. S. 1; Ibid. 30 června. S. 6–7.

¹⁵⁵ Ibid. 6 rijna. S. 4.

¹⁵⁶ Ibid. 6 brezna. S. 2.

¹⁵⁷ Ibid. 15 září. S. 3; Ibid. 17 řijna. S. 3.

¹⁵⁸ Ibid. 15 září. S. 3; Ibid. 20 řijna. S. 2; Ibid. 27 rijna. S. 2.

¹⁵⁹ Rodinný Kalendář Volyňských Čechů. S. 150.

міститься і в «Krajanské Listy»¹⁶⁰, деякі примірники зберігаються в родинних реемігрантів.

Поряд із періодикою друкарня опублікувала 3 числа (1937–1939 рр.) «Rodinný Kalendář Volyňských Čechů» (Родинний календар волинських чехів). У Державному архіві Волинської області зберігається один примірник видання 1939 р.¹⁶¹, інші екземпляри зберігаються в родинних реемігрантів, в бібліотеці Музею Напрстка та Національному музеї Чехії. Редагував календар Й. Фойтік із редакційним гуртком (В. Фіцек, А. Фленгр, Й. Влк, Й. Ребл, Й. В. Рейзек, К. Пулпітел). Такі щорічні календарні видання у 20–30-ті роках були дуже популярні й типові, рубрики в них повторювалися, вони давали дослідникам багатий конкретно-історичний матеріал. Календар складався з кількох розділів: «Волинський землероб», «Різні поради», «Молочарство», реклама та ін. На його сторінках висвітлено історію окремих чеських поселень на Волині, вміщено фотографії волинських чеських поселень і споруд у цих поселеннях, представлено художні твори чехів-волинян (Вацлава Лоуда, Інджиха Алоїза Кнотека, Йозефа Фойтіка, Яна Грегра, Йозефа Рейзека); нариси з історії техніки інженера Карла Плагінека; статті на сільськогосподарську тематику Карла Пулпітела.

Отже, чеська преса на Волині та інші друквані видання відігравали об'єднавчу роль у громадському, політичному та культурному житті чеської меншини. Александр Дрбал так визначає роль чеських часописів, зокрема «Krajanské listy»: «...вони виконали беззастережно великий шматок праці з пробудження національної свідомості волинських краян...»¹⁶².

У міжвоєнний період на терені воеводства традиційно діяли численні громадські, культурно-освітні, фізкультурні товариства та об'єднання чехів. Характерними рисами громадського руху чехів в означений період визначено: чисельність, розгалужена структура, масовість, національна означеність, тісний зв'язок зі спорідненими товариствами в ЧСР.

Серед чеської молоді популярності набув «Союз чехословацької молоді» (СЧМ). Як і інші чеські товариства, він у своїй діяльності

¹⁶⁰ Krajanské listy. 1938. 17 října. S. 6; Ibid. 20 října. S. 4–6; Ibid. 6 října. S. 3.

¹⁶¹ Rodinný Kalendář Volyňských Čechů. 203 s.

¹⁶² Dejiny čechu na Ukrajině... С. 502.

спирався на підтримку найбільш чисельної та авторитетної організації – ЧМШ. Перші збори чеської молоді, на яких висунуто пропозицію про утворення Союзу, відбулися 18 січня 1936 р. в с. Княгининку Луцького повіту. Серед засновників були Яр. Прокупек, Й. Смідберські, Й. Якл, М. Богатец, О. Радіmek, Влад. Ліжка, Л. Висока, Фр. Коппова, Е. Пічертова, А. Купцова, Т. Свобода, Й. Кредба, усього 30 осіб із Луцька, поселень Княгининка, Йозефіна, Боратина, Липовця¹⁶³.

Статут Союзу в § 1 проголошував мету: «...піднесення культури та освіти серед чехословацької молоді на Волині, а також виховання фізично здорової та високоморальної людини, підтримування і розширення стосунків з іншими спорідненими організаціями». Для реалізації таких цілей Союз (§ 5) організовував курси, спортивні змагання, театральні вистави, кіносеанси для позашкільної молоді; засновував народні хори й оркестри; утримував читальні та бібліотеки; видавав і розповсюджував часописи та книги. До членства в Союзі могли залучати громадян Польщі чеської національності, що мали понад 14 років. Члени товариства одягали мундир із корпоративними відзнаками. У § 3 Статуту виголошено, що товариство «стоїть поза будь-якими позиціями політичними»¹⁶⁴.

Перші осередки СЧМ з'явилися ще в 1934 р. (с. Ульбарів, Хомути Дубенського повіту). У «Krajanské listy» від 6 вересня 1934 р. видрукувано правила заснування осередків СЧМ, зокрема наголошувалося, що Союз є об'єднанням чехословацької молоді для розширення самоосвіти, поглиблення народної самосвідомості й морального вдосконалення. Зазначимо, що Статут союзу так і не було зареєстровано, очевидно, саме політичне питання стало головним у процесі реєстрації та легалізації Союзу, хоча його осередки діяли в багатьох чеських поселеннях. На наше переконання, громадська активність чеської молоді на початку 30-х років та тісні зв'язки з Чехословаччиною не могла толерувати польська влада.

У 20–30-ті роки на Волині популярними були так звані клуби – польський, чеський, руський. Це громадсько-культурні товариства, до яких могли вступати повнолітні особи. Вони були популярними ще в часи імперії, оскільки протистояли русифікаційним спробам російської тоді ще влади, у міжвоєнний час клуби покладалася

¹⁶³ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 545. Арк. 8–8 зв.

¹⁶⁴ Там само. Арк. 10–10 зв.

та ж функція. Чеські клуби існували в Луцьку, Здолбуніві, с. Гульчі Чеській і с. Здовбиця Здолбунівського повіту¹⁶⁵.

Статут Клубу чеського, до прикладу в с. Гульча Чеська, був внесений до реєстру товариств і союзів Волинського воєводства 31 серпня 1928 року¹⁶⁶, хоча будувати приміщення почали ще 1925 р. Товариство ставило за мету: надання своїм членам та їхнім родинам можливостей вільного спілкування і приємного, корисного проведення часу (§ 2). Клуб працював на принципах добровільності й організовував для своїх членів та гостей літературні й танцювальні вечори; аматорські театральні вистави; запроваджував різного роду товариські ігри (доміно, більярд та ін.), продавав і надавав для читання книги та газети. За будівлею Клубу розташували спортивний майданчик, де змагалися і тренувалися члени «Соколу». Хоча товариство й названо Клуб чеський, обмежень членства в ньому з огляду на національність не було. Членами його могли стати всі громадяни Польщі, котрі мешкали в с. Гульчі Чеській та с. Урвені. Засновниками Клубу в Гульчі Чеській були В. Цилц, Я. Кржівка, Я. Новак, Й. Кованда, В. Крейчи й ін.¹⁶⁷ Центральна рада Клубів чеських розмістилась у Луцьку та тісно співпрацювала з іншими чеськими товариствами й союзами¹⁶⁸.

Подібним за цілями та принципами діяльності було товариство «Чеська бесіда», яке також брало свій початок ще з часів імперії (відомі «Польська бесіда», «Руська бесіда»)¹⁶⁹. У Здолбуніві товариство «Чеська бесіда» виконувало не лише культурно-громадські функції, але й утримувало приватну школу, об'єднувало близько 170 чехів¹⁷⁰.

Важливу роль у громадському, культурному та господарському житті чехів Волині відігравали зв'язки з батьківщиною. Контакти підтримувалися не лише на приватному чи громадському, але й на

¹⁶⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 253. Арк. 8–9; Там само. Оп. 9 а. Спр. 253. Арк. 2–3; Держархів Рівненської обл. Ф. Р-156. Оп. 2. Спр. 4-р. Арк. 1, 22–23; Там само. Спр. 298-р. Арк. 2; Там само. Оп. 1. Спр. 187-р. Арк. 2.

¹⁶⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1038. Арк. 2–6.

¹⁶⁷ Там само. Арк. 6; Бонек Й., Манова Д., Старек В. Гульча Чеська на Волині... С. 106.

¹⁶⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 1.

¹⁶⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-156. Оп. 2. Спр. 4-р. Арк. 3, 22; Там само. Спр. 56-р. Арк. 70 зв.

¹⁷⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 161. Арк. 13, 23.

державному рівні. Крайнами опікувалася Чехословацька Національна Рада, в 1919 р. утворено відділ із чехословацького закордоння. Підтримку чехословакам за кордоном надавало Чехословацьке закордонне бюро (*Československý ústav zahraniční*) (1928–1941)¹⁷¹, яке 1928 р. очолив Я. Ауерхан, дослідник історії крайян та волинських чехів¹⁷². Волинські крайяни патрунували «Товариство чехословаків з Росії» і «Об'єднання чехів і словаків з Росії» на чолі з Вацлавом Вондраком. Обидві організації в 1925 р. об'єднались у «Центральне об'єднання чехів і словаків із Росії». З 1921 р. при Міністерстві закордонних справ Чехословаччини запровадили особливу чиновницьку посаду для контактів з волинськими чехами. Задля налагодження економічних контактів відкривали торговельні місії, зокрема й у Рівному, філії акціонерних товариств та промислових фірм. Меншину в Польщі чехословацька влада розглядала як посередника й споживача товарів і послуг, як крайян за кордоном¹⁷³. Волинські чехи відвідували «стару» батьківщину, налагоджували економічні зв'язки, відряджали дітей на навчання, делегації з Волині брали участь у сокільських злетах, отримували навчальну та художню літературу від центрального правління Чехословацької матиці та товариства ім. Я. А. Коменського.

Контакти волинських чехів із батьківщиною предків зміцніли, коли послом Чехословаччини у Варшаві був Вацлав Гірса, який у 1929 р. побував з візитом у волинських колоніях, зустрічався з керівниками ЧМШ, крайянами, а також з поселенцями, з якими обговорював економічні контакти та проблеми діяльності чеських шкіл. Відбулася зустріч і з воєводою Г. Юзевським. У доповідних записках до Міністерства закордонних справ, які наводить у своєму дослідженні Я. Вацулік, посол стверджував, що волинські чехи є «лояльним державотворчим елементом», а «чеська лояльність особливо

¹⁷¹ Narodní archiv (далі – NA) (Національний архів Чеської Республіки, м. Прага). F. 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). K. 7, inv. č. 49; Там само. F. 462. *Československý ústav zahraniční I.* (1920). 1928–1941.

¹⁷² NA. F. 462. *Československý ústav zahraniční I.* (1920) 1928–1941. Jan Auerhan, inv. č. 228; Auerhan J. *Česke osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze.* Praha, 1920; Auerhan J. *Osady českých emigrantů v Prusku, Polsku a Rusku.* Praha, 1920.

¹⁷³ Vaculík J. *Dějiny volyňských Čechů.* S. 68–69.

виділялася на фоні недовіри до Польської держави представників інших національних меншин». Посол завважував, що чеській меншині добре вдається жити в «політично непростій ситуації відносин між українцями і поляками»¹⁷⁴.

У 1936 р. новий чехословацький посол у Польщі Юрай Славік (1935–1939 рр.) також відвідав волинські колонії, мав аудієнцію з воєводою Г. Юзевським¹⁷⁵. Юрай Славік побував в с. Княгининку, Хомутах, Омелянщині, Мирогощі, Квасиліві, містах Луцьку, Рівному і Здолбунові. Високо оцінював економічний стан чеських поселень, зазначаючи, що чеські колонії та садиби відрізняються від німецьких і місцевих своєю охайністю, добротністю; що таких хмільників, як на Волині, не бачили навіть у ЧСР; що чехи заможніші від місцевих українців, мають магазини та трактири. Вони відрізнялися й від німецьких колоністів, які, на думку посла, «пристосувалися до нижчого рівня життя місцевих українців». Також посол відзначив, що асиміляції він не бачить, оскільки у всіх місцях йому вдавалося домовитися чеською мовою. З українцями живуть добре, але до їхніх політичних вимог ставляться нейтрально й у польсько-українських суперечках брати участі не хочуть. Тому, підбивав підсумок посол, чехи вважаються політично пасивними й спокійними, «влада з ними не має турбот»¹⁷⁶. Очевидно, посол повинен був переконувати волинських поселян у необхідності лояльного ставлення до влади¹⁷⁷, та чеські колонії справді відзначалися вищим рівнем господарського розвитку та заможності, що створювало основу для їхньої лояльності.

В одному з найбільших і найстаріших чеських поселень у Квасиліві було відкрите Консульство Чехословацької Республіки на Волині¹⁷⁸, почесним консулом якого 11 вересня 1930 р. став відомий промисловець-чех Владімір Сваровський (після 1939 р. його депортовано до Сибіру)¹⁷⁹. Завданням консульства стала підтримка чехословацького експорту та контактів з Чехословаччиною.

¹⁷⁴ Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. S. 69.

¹⁷⁵ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 3835.

¹⁷⁶ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. II. Díl... S. 71–72.

¹⁷⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 3835. Арк. 1–1 зв., 3–3 зв.

¹⁷⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 161. Арк. 12; Hlas Volyně. 1934. 12 kvetna. S. 1.

¹⁷⁹ Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. II. Díl... S. 69–70.

Воєводство неодноразово відвідували чеські делегації державних і громадських діячів, учителів. Так, у липні 1927 р. делегація у складі Голови Чехословацької Національної Ради Адольфа Прокупека, редактора газети «Народна політика» Яна Герета, редактора часопису «Женські обрис» Яр. Зигласера зустрічалася з крайанами в Здолбунові та Мирогощі, що в Дубенському повіті. Представники Чехословаччини надали допомогу (1000 крон) для розвитку осередків ЧМШ та добровільної пожежної дружини¹⁸⁰.

Чеські громадські організації (ЧМШ, «Сокіл») мали постійний зв'язок зі спорідненими товариствами на батьківщині¹⁸¹. У червні 1938 р. на засіданні Національної Ради Чехословацької Республіки розглядалося питання про допомогу чеським землеробам на Волині¹⁸². Зв'язки з батьківщиною підтримувалися і на приватному рівні через листування, відвідини родин, екскурсійні поїздки. Наведені приклади засвідчують, що волинські чехи завжди відчували себе частиною чеської нації та ніколи не переривали зв'язків з батьківщиною.

Об'єднання чехословаків за кордоном та Чехословацьке закордонне бюро у 1928–1938 рр. були своєрідним координаційним центром для чехів у різних країнах світу, зокрема і для волинської громади. У 1938 р. з їхньої ініціативи організовано річну землеробську практику в Моравії для чеської молоді з-за кордону, на якій побувало також 50 юнаків з Волині. Об'єднання проводило зустрічі крайан, екскурсії до батьківщини, що дозволяло їм відчутти спорідненість зі своїм народом¹⁸³.

Головним осередком культурного та освітнього життя чехів на Волині було товариство Чеської матиці шкільної (ЧМШ). Перші подібні утворення з'явилися в Чехії та Словаччині ще в ХІХ ст., у міжвоєнне двадцятиліття в Празі діяла Центральна рада Чеської Матиці. У Польщі, зокрема на терені Волинського воєводства, існували товариства

¹⁸⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 161. Арк. 37–38.

¹⁸¹ NA. F. 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV). K. 69, inv. č. 91–94.

¹⁸² Krajanské listy. 1938. 11 srpna. S. 1.

¹⁸³ NA. F. 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV). K. 7, inv. č. 49. Stanovy ČUZ (Československy ústav zahraniční) a jeho odbočky (1947). Детальніше див.: Шульга С. Зв'язки з Чехословаччиною як фактор життєдіяльності чеської громади міжвоєнної Волині. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. № 7 (380). С. 38–44.

Чеської матиці шкільної і Польської матиці шкільної, які мали як спільні, так і відмінні риси, проте активно й успішно співпрацювали.

Товариство ЧМШ виникло в Луцьку в 1923 р.¹⁸⁴ Об'єктивна необхідність у заснуванні такої культурно-освітньої організації назріла. На Волині у 20–30-х роках народилося вже друге покоління чехів, які не знали своєї батьківщини. Тому, в умовах політики асиміляції, яку проголошувала та впроваджувала спочатку імперія, а згодом Польська держава, постала потреба в організації, яка не лише б опікувалась освітою, а й об'єднала б чехів. Збереження мови, культурних і звичаєвих традицій чеського народу, національної ідентичності стало необхідним. Саме така мета й постала перед новоутвореним товариством. Основа для цього виникла ще в час імміграції, коли чехи, засновуючи свої колонії, водночас зводили школу. Певна замкненість громади створювала обмежене, без впливів, мовне середовище, яке підтримувала і школа, і родина. У міжвоєнний час серед чехів зберігався найвищий рівень писемності, хоча діти і дорослі розуміли українську, польську, німецьку мови, а часто володіли ними. Тверде переконання чехів у необхідності освіти для дітей упереджувало асиміляційні процеси, які активно прослідковувалися серед чеського населення Галичини на початку століття. Вдома й у спілкуванні з громадою чехи вживали лише чеську, в школі – і польську, і українську, у державних структурах – польську.

Організація ЧМШ на Волині спиралася у своїй діяльності на статут (4 жовтня 1923 р.)¹⁸⁵, згідно з яким товариство мало на меті «підтримку освіти серед чеського населення у Волинському воєводстві». Також у статуті було зазначено, що ЧМШ «стоїть поза усякими організаціями. Єдиним його завданням є розвій чеського шкільництва і освіти з виключенням усякої політичної діяльності. Мовою спілкування є мова чеська, а в стосунку до держав-

¹⁸⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930. Арк. 80; NA. F. 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV). K. 104, inv. č. 378. Česká matica školská na Volyni s sídlem v Lucku. Stanovy (1923); Там само. K. 104, inv. č. 379. Česká matica školská na Volyni. Valne hromady (1923–1939).

¹⁸⁵ NA. F. 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV). K. 104, inv. č. 387–388. Česká matice školské v Republice Polské, odbočka v Rovno; Там само. K. 104, inv. č. 378. Česká matica školská na Volyni s sídlem v Lucku. Stanovy (1923).

них органів – мова державна»¹⁸⁶. Статут проголошував завданнями товариства: заснування й утримання шкіл, освітніх курсів для дорослих, читальнь та бібліотек, видання й розповсюдження чеських часописів і підручників чеською мовою; заснування стипендій для молоді. Як видно, завдання ЧМШ охоплювали всі сторони культурного й освітнього життя чеської громади. Спробуємо окреслити діяльність товариства.

Головна управа товариства розміщувалась у Луцьку. Першим і багаторічним головою був Владімір Меснер. Найчисельніші осередки ЧМШ діяли у м. Луцьку (99 осіб), селах Боратині Чеському (55 чол.), Княгининку (48 осіб) Луцького повіту; селах Московщині (37 чол.), Малині (31 особа), Мирогощі (76 чол.), Новинах Чеських (50 осіб), Молодаві-1 (51 чол.) Дубенського повіту; селах Глинську (58 осіб), Грушвиці (69 осіб), Квасилові (66 чол.), м. Рівному (100 чол.) Рівненського повіту; селах Гульчі Чеській (46 осіб), Залісцях (44 чол.), Будеражі (40 осіб) Здолбунівського повіту. У с. Купичеві Ковельського повіту функціонував один із найбільших і найактивніших осередків ЧМШ, який об'єднав 48 членів¹⁸⁷. Якнайбільша кількість осередків ЧМШ заснована в 1924–1925 рр. (30). Надалі процес заснування кіл товариства вповільнився: 1926 р. – дев'ять, 1927 р. – два та ін. (підрахунки автора)¹⁸⁸. Структуру товариства станом на 1930 р. демонструє таблиця 5¹⁸⁹ (підрахунки автора): найбільша кількість осередків товариства та його членів фіксувалася в Луцькому, Дубенському, Рівненському й Здолбунівському повітах.

¹⁸⁶ NA. F. 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV). K. 104, inv. č. 387. Česká matice školská na Volyni s sídlem v Lucku. Stanovy (1923); Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930.

¹⁸⁷ NA. F. 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV). K. 104, inv. č. 379. Česká matice školská na Volyni. Valne hromady (1923–1939); Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930. Арк. 81–83.

¹⁸⁸ Там само.

¹⁸⁹ Там само. Арк. 81.

Таблиця 5

Структура ЧМШ

Повіт	Кількість осередків	Кількість їхніх членів	Кількість бібліотек	Школи ЧМШ
Луцький	16	535	6	2
Дубенський	17	615	7	4
Рівненський	9	472	5	3
Здолбунівський	7	251	1	2
Ковельський	1	59	1	–
Горохівський	1	48	1	–
Разом	51	1980	21	11

Найважливіші питання діяльності товариства вирішували загальні збори, які регулярно скликала управа в Луцьку або Рівному¹⁹⁰. Оголошення про скликання загальних зборів та звіти про них публікували в часописах «Krajanské Listy» і «Hlas Volyně». На зборах 20 лютого 1927 р. у м. Рівному, наприклад, були присутні 60 делегатів від різних поселень Волині та 15 гостей, заслухано доповідь про діяльність товариства за 1926 р., ухвалено бюджет і прочитано звіт ревізійної комісії¹⁹¹. Делегати розглянули питання організації шкіл, позашкільної освіти, учительських кадрів чеської національності, організації хорів при осередках ЧМШ. У виступах промовці торкалися проблем випуску чеського часопису, пропонували запровадити посаду інструктора для методичної допомоги матичним школам.

З часом товариство зростало, міцніло організаційно й фінансово, тематика питань, що розглядалися на загальних зборах, урізноманітнювалася, торкалася проблем громадського життя чеської меншини Польщі. Так, 7 березня 1934 р. у м. Рівному відбулися загальні збори ЧМШ, у яких узяли участь 99 осіб. Посланець до сейму В. Медуна у своєму виступі повідомив, що Міністерство релігійних визнань та освіти виділило допомогу ЧМШ у сумі 1000–1500 злотих

¹⁹⁰ NA. F. 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV). K. 104, inv. č. 379. Česká matice školská na Volyni. Valne hromady (1923–1939); Там само. K. 104, inv. č. 385. Česká matice školská na Volyni v Republice Polské, odbočka v Rovno (1926–1932).

¹⁹¹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 108. Арк. 11.

(для порівняння: із-за кордону в тому ж році ЧМШ отримала 22 745 злотих допомоги)¹⁹². Посланець до сейму виправдовувався: незначна підтримка пояснюється тим, що польський уряд не надає взагалі жодної допомоги школам українським, єврейським, тому не може це зробити й для чеських шкіл. На що голова зборів відреагував: уряд у Чехословаччині допомагає польським школам, і товариство має право чекати того ж від польського уряду. Очевидно, ішлося про польські школи в Тешинському краї. Можемо констатувати: польський уряд не виділяв (або виділяв одноразово адресно) кошти для шкіл національних меншин приватного типу. Водночас відзначаємо, що становище чеської меншини, зокрема її освіти, прямо залежало від польсько-чехословацьких міждержавних відносин, особливо це виявлялося в середині 30-х років.

У 1932/33 рр. товариство об'єднувало вже 68 осередків, а у 1937 р. – 101; у 1939 р. кількість членів ЧМШ досягла 2 606 осіб (без обрахування 12 осередків)¹⁹³. Посилилися контакти з центральною матицею в Празі та Чехословацьким закордонним бюро. Так, закордонне бюро через керівника шкільного відділу Р. Неколу 1933 р. звернулося з листом до матиці, в якому просило повідомляти про діяльність товариства, функціонування школи та проблеми, які наразі стоять перед громадою, закликала надсилати свої кореспонденції в редакцію газети «Краян»¹⁹⁴. Того ж року Міністерство шкільництва і освіти Чехословаччини повідомило про закупівлю для чехів Волині журналу «Mladý svět» (Світ молоді) (20 примірників).

Матиця виступала виразником загальних інтересів чеської громади Волині. Для підтвердження такого висновку наведемо ще один приклад. На зборах 6 березня 1938 р. розглядали питання, що стосувалися усіх чехів: 1) видання «Волинської хроніки» [історії чеських поселень на Волині – С. III.]; 2) еміграція (організація й т. ін.); 3) розвиток часопису «Krajanské Listy» (Краянська газета); 4) видання «Родинного календаря волинських чехів»¹⁹⁵. Отже, товариство, засноване як освітнє, поступово виходило за ці межі

¹⁹² Hlas Volyně. 1934. 11. října. S. 2.

¹⁹³ NA. F. 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV). K. 104, inv. č. 379. Česká matice školská na Volyni. Valne hromady (1923–1939).

¹⁹⁴ NA. F. 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV). K. 104, inv. č. 387–388. Česká matice školské v Republice Polské, odbočka v Rovno. Korespondence (1933).

¹⁹⁵ Krajanské listy. 1938. 13. března. S. 1.

й перетворювалося на спілку, яка репрезентувала в громадському просторі чеську громаду та захищала її інтереси.

Освітня діяльність та заснування й утримання шкіл були основним для товариства. Школи утримувалися з членських і добровільних внесків, фінансової допомоги від уряду Польщі та з-за кордону, коштів, отриманих від різноманітних культурних заходів (аматорських вистав, концертів і т. ін.). Станом на 1934 р. працювало 12 матичних початкових шкіл та одна школа утримувалася «Чеською бесідою» в м. Здолбунів, де навчалося 564 учні¹⁹⁶.

Основні кошти для шкільної освіти організація здобувала власними силами. «Hlas Volyně» 4 жовтня 1934 р. (с. 2–3) повідомляв про збір грошей на розширення шкіл у містах Луцьку, Рівному й Здолбуніві. Акцію зі збору коштів проводили в 61 поселенні, а всього зібрано 2 984 злоті 72 гроші, із них на Здолбунівську школу – 825 злотих 44 гроші, на школу в Рівному – 389 злотих 7 грошей, у Луцьку – 1 770 злотих 21 грош. Відомий чеський пивовар В. Земан у 1934 р. для потреб школи в Луцьку подарував ділянку землі вартістю 6 000 злотих¹⁹⁷. Певну суму ЧМШ отримувала від організації різноманітних заходів. Архів фіксує, наприклад, відомості про діяльність осередку ЧМШ у с. Язірки Здолбунівського повіту у 1936–1938 рр., в документі перелічено заходи осередку та названо зібрану суму грошей¹⁹⁸.

Складною проблемою чеського шкільництва була підготовка вчителів. В умовах обмеження використання чеської мови в школах це питання постало досить гостро: чеські школи переводили на польську мову навчання або організовували двомовні, учителів направляли на Волинь із внутрішніх регіонів Польщі, вони не володіли/не бажали користуватися чеською мовою. Польський історик Я. Томашевський наводить слова чехословацького посла Юрая Славіка, який у 1936 р. зазначав: «Ці школи є вже або суто польські або т. зв. польсько-чеські, у яких чеську мову вивчають як обов'язковий предмет, або ж т. зв. утраквістичні школи, де чеську мову практично не викладають»¹⁹⁹.

¹⁹⁶ Hlas Volyně. 1934. 12 kvetna. S. 1.

¹⁹⁷ Ibid. 1934. 11 rijna. S. 2.

¹⁹⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-156. Оп. 2. Спр. 4-р. Арк. 42–43.

¹⁹⁹ Tomaszewski J. Ceska oświata na Wolyniu przed rokiem 1939. *Przegląd Humanistyczny*. 1995. № 6. S. 94.

Задля розв'язання освітніх проблем значну методичну й навчальну підтримку здійснювало Міністерство шкільництва та освіти Чехословаччини (курси, лекції). А оскільки польська влада, як уже зазначалося, неохоче приймала на роботу випускників чеських освітніх закладів і мовних курсів, такі місячні курси чеської мови для вчителів були організовані, до прикладу, в Луцьку в серпні 1927 р.²⁰⁰ У 1934 р. також відбулися заняття на курсах чеської мови, де слухачами були 28 вчителів, а викладали доктор Я. Кураж із Варшавського університету, учителі Я. Кредба та К. Шварц із Чехословаччини²⁰¹.

Ретроспективний погляд на чеське шкільництво на терені Волині переконливо доводить, що навчання рідної мови в колоніях не турбувало ні російський уряд за часів імперії, ні польський уряд у 20–30 роках ХХ ст. За статистикою, у міжвоєнний період відбувалося скорочення національних шкіл, зокрема чеських: у 1924 р. їх було 33, у 1931 р. – сім, а в 1937 р. – п'ять²⁰². За архівними даними, 1929 р. в Луцькому повіті, наприклад, з 15 початкових шкіл у чеських колоніях 13 були державні і дві утримувала ЧМШ. Мовою викладання в 10 державних школах була чеська, в останніх – польська з чеською як предметом. Чеську мову в цих школах викладали вчителі за національністю: 10 чехів, чотири поляки й один українець²⁰³. За даними Я. Вацуліка, станом на 1929 р. чеські вчителі працювали у 24 державних школах, де навчання відбувалося чеською мовою або чеську викладали як предмет. Ще в дев'яти школах чеську мову викладали вчителі нечеського походження. Шкіл, що утримувалися ЧМШ, було 14. Отже, існувала потреба в 15–20 вчителях для державних шкіл²⁰⁴.

Реформа шкільної освіти 1932 р., що передбачала запровадження триступеневої системи, негативно вплинула на школи, де навчалися діти непольського походження, оскільки призвела до ліквідації шкіл нижчого рівня, у яких й отримували початкову освіту чеські діти. Діти переводилися до польськомовних шкіл, де чеську мову або викладали скорочено, або не викладали зовсім. Окрім того, чеські родини, які могли дати дітям середню та вищу

²⁰⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 116. Арк. 22.

²⁰¹ Hlas Volyně. 1934. 12 kvetna. S. 1.

²⁰² Wołyn. Статистичний збірник. С. 38.

²⁰³ Держархів Волинської обл. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 43.

²⁰⁴ Vaculík J.. Dějiny volyňských Čechů. II. Díl... S. 57–58.

освіту, змушені були переводити їх на навчання до польських шкіл, оскільки повних середніх чеських шкіл на Волині станом на 1932–1933 рр. було лише три – у Луцьку, Рівному і Здолбунові (там навчалось 524 учні та викладали 17 вчителів)²⁰⁵. Інші, заможні й такі, котрі мали родини в ЧСР, відправляли дітей на навчання до Чехословаччини.

Для найкращого забезпечення навчального процесу в чеських школах створено Товариство вчителів державних і приватних чеських шкіл у Польщі. Статут товариства зареєстровано 29 липня 1931 р. Конференції вчителів чеських шкіл відбувалися двічі на рік, на них учасники знайомилися з новими методиками викладання, обмінювалися досвідом тощо²⁰⁶. Неодноразово такі конференції відбувалися разом із загальними зборами ЧМШ, як це було, до прикладу, 7 березня 1934 р.²⁰⁷. Часопис «Krajanské Listy» (Краянська газета) у номері від 15 вересня 1938 р. на першій сторінці розмістив фотографію товариства чеських учителів.

Шкільну освіту в чеських поселеннях підтримували батьківські комітети, які займалися різними питаннями виховання й навчання. Батьківський комітет у чеській школі м. Луцька виник у 1937 р. Його головою обрано Я. Ректора²⁰⁸. Комітет брав участь у всіх шкільних та позашкільних заходах, опікувався побутом школярів, забезпеченням харчування в школі тощо. За його ініціативи при школі організовано інтернат²⁰⁹.

Осередки товариства ЧМШ проводили роботу із заснування бібліотек при матичних школах, станом на 1930 р. їх було 21, із них у Луцькому повіті – шість, Дубенському – сім, Рівненському – п'ять²¹⁰. Бібліотеки були предметом постійної уваги чеської громади, про що свідчать численні публікації з цього питання в чеських часописах. Вони поміщають повідомлення, які різняться від звітів, наприклад, Луцької повітової адміністрації про невелику кількість

²⁰⁵ Vaculík J.. Dějiny volyňských Čechů. II. Díl... S. 58.

²⁰⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 4591. Арк. 4; Hlas Volyně. 1935. 28 března. S. 3.

²⁰⁷ Hlas Volyně. 1934. 12 května. S. 1, 2.

²⁰⁸ Ibid. 4 října. S. 2; Ibid. 6 prosince. S. 3.

²⁰⁹ Krajanské listy. 1938. 1 května. S. 5; Ibid. 7 června. S. 2.

²¹⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930. Арк. 81.

книг у бібліотеках ЧМШ²¹¹. Так, осередок ЧМШ у с. Грушвиці Рівненського повіту в 1925 р. на полицях своєї бібліотеки нараховував 405 примірників²¹², а гурток товариства в с. Хомутах Дубенського повіту 1935 р. заснував бібліотеку й коштом членів спілки (400 злотих) придбав 200 примірників книг. Пан В. Шварц із Чехословаччини надіслав ще 50 примірників і 57 театральних сценаріїв²¹³. При бібліотеках облаштовували читальні, де можна було познайомитись із періодичною пресою, що виходила в Польщі та Чехословаччині. Йозеф Малек у матеріалі про поселення Сенкевичівку («Краянські лісти», 30 січня 1938 р.) розповідав, що у тамтешньому народному будинку читають часописи «Краянські лісти», «Празькі новини», «Мілошицький господар», «Шірим светем», польську газету «Плон», часопис «Млади свет»²¹⁴.

Товариство усіяко підтримувало аматорські колективи й сприяло їхній діяльності. Традиція заснування подібних гуртків виникла ще на початку століття, а створена в 1923 р. ЧМШ робила все для активізації самодіяльності. Тематика вистав була різноманітна: від біблійних та історичних тем до комедій і оперет. Вистава обов'язково мала музичний супровід, сцена була декорована, а виконавці грали свої ролі в костюмах. Про прем'єру вистави оголошували в газеті, тому всі охочі могли прийти на перегляд. Одна з таких прем'єр відбулася в с. Сенкевичівці 20 лютого 1938 р., її авторами були вчитель Карл Пулпітел і Ян Жидлицький²¹⁵. Аматорські вистави ставили дуже часто, про що свідчать численні публікації в газеті «Krajanské Listy». Цікавою, на нашу думку, є стаття від 23 січня 1938 р., в якій Вл. Сімунек аналізує роботу театральних гуртків, указуючи, що «театр разом із кіно і радіо є культурним осередком у нас і осередком виховання в народному дусі. Про одне маємо дбати, обираючи репертуар, – думати про виховну мету...»²¹⁶. Ось як говорить про роль театру в житті чеської громади найвидатніший її представник Владімір Лібовіцький, актор балетної трупи в

²¹¹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 43.

²¹² Krajanské listy. 1938. 20 unora. S. 6.

²¹³ Ibid. 15 kvetna. S. 5.

²¹⁴ Ibid. 30 ledna. S. 5.

²¹⁵ Ibid. 13 brezna. S. 2.

²¹⁶ Ibid. 23 ledna. S. 2–3.

театрах Виноградова й Словацькому народному театрі в Братиславі, пізніше – режисер Народного театру в Ужгороді: «Аматорський театр вас зближує, підвищує загальний культурний рівень. Пізнавайте свій народ і його культуру»²¹⁷.

Осередки ЧМШ регулярно влаштовували в поселеннях різноманітні вечори відпочинку з танцями та веселощами, маскаради, конкурси, для цього використовували приміщення шкіл, народні будинки, «соколовні» (приміщення для спортивних змагань) або приватні танцювальні зали. Наприклад, у Луцькому повіті такі зали були в с. Ниви Губинські (Яна Дуфека), с. Губині Чеському (Йозефа Воляника)²¹⁸. Особливі урочистості в чеських колоніях відбувались у зв'язку зі святкуванням Дня незалежності та дня народження президента Чехословаччини Т. Масарика. Ось як відзначали День незалежності Чехословаччини в с. Ульбарів 1934 р.: «В гості до Ульбарова на честь Дня незалежності завітали члени осередку з Хомутів. Свято розпочалося гімном “Де дім мій?” і польським гімном. Члени драматичного гуртка показали дві одноактні п'єси про участь чехів у Першій світовій війні». У с. Вільгельмівка з цієї нагоди також відбулося свято зі співом гімнів та концертом місцевого хору²¹⁹.

У 1939 р. відзначали важливу подію в історії чеської меншини Волині – десятилітній ювілей чеської школи в Луцьку. На свято запрошено всіх краян, котрі проживали в місті, а також гостей з усієї Волині. Присутніх привітав голова місцевого осередку ЧМШ Й. Малінський, про роль виховання в чеській школі говорив учитель школи Я. Влк, з віршованими поздоровленнями звернувся до присутніх Я. Ребл. Святкування продовжили учні та гості Луцька, які виступили з концертом. Чеський хор із Боратина Луцького повіту виконав польський і чеський гімни, народні чеські пісні. Матеріали до 10-літнього ювілею опубліковано в брошурі «Десять років чеській школі в Луцьку»²²⁰.

Як свідчать архівні документи, публікації часописів та спогади реемігрантів, характерною рисою громадського та культурного

²¹⁷ Ibid. 27 rijna. S. 2; Ibid. 30 rijna. S. 2.

²¹⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 18.

²¹⁹ Hlas Volyně. 1934. 6 prosince. S. 4.

²²⁰ Чеська загальноосвітня школа / упоряд.: С. Г. Кратофіл, С. А. Шульга. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. 112 с. (чеською та українською мовами).

життя чехів на Волині була їхня виняткова увага до історії своєї батьківщини, а також до історії чеської імміграції Волині. Тому в березні 1938 р. на зборах ЧМШ ухвалили рішення збирати матеріали до хронік чеських колоній і друкувати їх у «Krajanské Listy»²²¹. За завданням управи ЧМШ роботу із запису історії волинських чехів проводив учитель зі Страклова Дубенського повіту Я. Кржівка. У хроніках описувався процес імміграції чехів на Волинь, їхнє господарювання на українських землях, участь чехів у Першій світовій війні. Інженер Алоїз Кнотек вніс пропозицію про збір матеріалів, спогадів, фотографій, ілюстрацій, саме йому й доручено вести цю роботу. Окрім того, готувалися відомості про громадські організації, хори, аматорські драматичні гуртки, оркестри, що діяли в чеських поселеннях. Редакція просила вказати відомості про членів товариств, час заснування, керівника тощо²²². Робота з написання історії волинських чехів до початку світової війни не була завершена й продовжувалась після рееміграції чехів до Чехословаччини в 1946–1947 рр.

Отже, Чеська матиця шкільна в міжвоєнний період на Волині була найчисленнішою, найповажнішою організацією чеської меншини. Утворена як культурно-освітнє товариство, ЧМШ згодом стала центром культурного й громадського життя всієї чеської громади. Зауважимо, що товариство не ставило політичних цілей, проте в умовах асиміляційної політики польських властей воно згуртовувало сили чеської громади Волині. Водночас ЧМШ була тою організацією, яка гарантувала лояльність чеської громади до влади, а тому її підтримувала місцева та центральна влада Польщі на відміну від Чехословацького національного об'єднання.

Найстарішою чеською організацією було гімнастичне товариство «Сокіл», що виникло наприкінці XIX ст. У міжвоєнній фізкультурній товариства були дуже популярними, зокрема на Волині серед чехів. І це зрозуміло, адже «Сокіл» зародився в Чехії (1862), а його засновником був професор мистецтвознавства Карлового університету в Празі Мирослав Тірш (Рудольф Тірш, 1832–1884). Керівником чесько-російського гімнастичного товариства «Сокіл» (1907)

²²¹ Hlas Volyně. 1934. 6 prosince.

²²² Krajanské listy. 1938. 17 dubna; 2 června.

у Києві був один із видатних представників волинської чеської інтелігенції Вацлав Вондрак²²³.

Першим осередком спортивного чеського товариства, організованим у воєводстві, був осередок у с. Квасилів Рівненського повіту. Його статут, зареєстрований у 1922 р., проголошував мету товариства: піднесення фізкультурної діяльності, вироблення в молоді гарного зовнішнього вигляду, моральних рис, «відповідальності за свої вчинки, за народ і державу»²²⁴. «Сокіл» зареєстровано в 1932 р. в с. Глинську того ж повіту²²⁵, в м. Рівному²²⁶, Дубно, селах Дубенського повіту (Семидуби, Страклів, Мирогоща, Молодава, Волков'є), м. Здолбунові, с. Гульча Чеська Здолбунівського повіту²²⁷. Про популярність спорту та спортивних товариств може свідчити кількісне зростання їхніх членів. Скажімо, осередок у с. Глинську в рік заснування (1932) мав 33 члени, у 1934 р. – 48, а в 1936 р. – 52²²⁸.

Товариство «Сокіл» у Квасиліві 30 грудня 1935 р. звернулося до повітового старости з проханням надати право мати прапор, який передбачалося використовувати під час національних свят. Держархів Волинської області зберігає ескіз прапора «Сокола» та його опис²²⁹. На ескізі штандарту «Сокола» не передбачалося розміщення державної атрибутики, проте були три кольори (червоний, білий, синій), гілки липи, написи чеською мовою та ін. – тобто елементи чеської національної символіки²³⁰.

Сокільські осередки проводили активну пропагандистську роботу, влаштовували змагання, а також виїздили на спартакіади до інших воєводств Польщі. Так, у 1935 р. у с. Стракліві Дубенського повіту на честь ювілею президента Т. Масарика відбулося спортивне свято, організоване осередком «Сокола» під керівництвом Й. Сухого. Глядачі мали змогу спостерігати за показовими виступами фізкультурників із

²²³ Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. II. Díl... S. 148–149.

²²⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 915. Арк. 27–33.

²²⁵ Там само. Спр. 925. Арк. 11–20.

²²⁶ Там само. Спр. 922; NA. F. 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV). K. 104, inv. č. 389. Telocvička jednota Sokol v Rovně.

²²⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2066.

²²⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 925. Арк. 23, 30 зв.

²²⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 3645.

²³⁰ Там само. Спр. 2066.

булавами на різних гімнастичних снарядах, а також вільними вправами груп старших чоловіків і юнаків. А після змагань влаштовано ігри для глядачів²³¹. У с. Квасиліві 1929 р. відбулося святкове засідання й змагання в залі пана Духачека, про що й повідомлялося в запрошенні на свято для рівненського повітового старости. Наприкінці запрошення зауважувалося, що кошти від заходу будуть використані для фінансування поїздки на сокільські змагання до Познані²³².

Держархів Волинської області зберігає відомості про 1-й з'їзд сокільських осередків Волині, який відбувся 7 липня 1933 р. в с. Мирогощі Дубенського повіту. У з'їзді взяли участь 130 представників «Соколу»²³³, а також гості: чехословацький посол Тепланський, начальник товариства «Сокіл» у Чехословаччині Я. Планічка, секретар цієї організації Ф. Рудольф, голова ЧМШ у Луцьку В. Меснер, Чехословацький консул у с. Квасиліві В. Сваровський, редактор «Hlas Volyně» А. Перний.

Сокільський рух на Волині активізувався в 1938 р. напередодні Всесокільського з'їзду в Празі. Часопис «Krajanské Listy» широко висвітлював підготовку до цієї події, друкував матеріали з історії сокільського руху²³⁴. Десятий Всесокільський «зліт» відбувся 1–10 липня того року. З привітанням до учасників звернувся чехословацький президент Е. Бенеш. З'їзд сокільства, окрім спортивних змагань, мав ще й широку культурну програму. Волинська делегація складалася з 341 особи, відвідала визначні місця Праги, музеї, виставки. Про участь волинян у X Всесокільському форумі розповідала газета «Krajanské Listy»²³⁵.

Діяльність сокільських організацій у чеських поселеннях на Волині мала надзвичайно важливе значення. «Сокіл» – організація, яка не лише підтримувала зв'язок із батьківщиною, але й фінансувалася та керувалася з Праги. І це підтверджувало побоювання польського уряду щодо впливу закордонних чинників на громадське життя чеської громади.

²³¹ Hlas Volyně. 1935. 28 brezna. S. 3.

²³² Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 915. Арк. 41.

²³³ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2066.

²³⁴ Samec V. Kronika obce Dembrovka na Volyni, 1994. S. 32; Krajanské listy. 1938. 20 unora. S. 6.

²³⁵ Krajanské listy. 1938. 28 července. S. 4–5.

Організацією, що виконувала суто визначені функції в чеських колоніях, була добровільна пожежна охорона, яку з XIX ст. забезпечували чехи. Варто згадати, що комендантом пожежної охорони Луцька від 10 липня 1919 по 31 серпня 1920 р. (а також від січня 1921 до середини 1936 р.) виконував Вацлав Меснер, котрий походив із Княгининка і був братом Владіміра Меснера, очільника ЧМШ²³⁶. Осередки пожежного товариства діяли в багатьох поселеннях Волинського воєводства. Наприклад, у Рівненському повіті зареєстровано осередки в селах Новий Двір, Квасилів, Новокраєв, Грушвиця, Підцурков, Глинськ, Домбровка, Шубків²³⁷. В Луцькому повіті добровільні пожежні дружини існували в селах Боратин, Будки Губинські, Чорний Ліс, Озеряни, Копче Чеське, Липляни, Ниви Губинські, Піддубці, колонії Мстишин²³⁸. Крім суто професійних завдань, товариства пожежної охорони могли «...утворювати каси взаємодопомоги на основі власних внесків та добровільних пожертвувань; організовувати власні оркестри, хори, бібліотеки, читальні; проводити різні культурні заходи, концерти, вечори тощо...»²³⁹. Одним із прикладів активності добровільної пожежної дружини в чеських колоніях можна вважати з'їзд її осередків, що відбувся в 1931 р. під час промислової виставки в Рівному²⁴⁰.

Отже, громадсько-політичні, культурно-освітні та спортивні організації, які виникли й діяли в міжвоєнний період у чеських поселеннях Волині, мали спільні цілі діяльності: згуртування чеської громади задля збереження національної мови, культури, традицій, протистояння асиміляційній політиці польського уряду. Водночас чеська громада була лояльною групою населення воєводства, підтримувала зв'язки з громадськістю, представниками національних меншин, чеська громада не втручалася в політичне протистояння і не викликала занепокоєння влади. Проте активна частина чеської громади створила політичну організацію (Чехословацьке

²³⁶ Шульга С. Чехи в Західній Волині... С. 241.

²³⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 497–498, 504, 515, 517–518, 521, 540.

²³⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 253. Арк. 13.

²³⁹ Шульга С. Чехи в Західній Волині... С. 242.

²⁴⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-31. Оп. 1. Спр. 1683.

національне об'єднання), чим заперечила твердження про абсолютну аполітичність та лояльність чехів.

Особливу пропагандистську, гуртувальну, просвітницьку роль відігравали чеські часописи «Hlas Volyně», «Krajanské Listy» та ін. Товариство Чеська матиця шкільна гуртувало навколо себе громадські товариства «Сокіл», «Чеський клуб», «Чеську бесіду», жіночі організації, завдяки чому культурно-освітнє та мистецьке життя в чеських поселеннях було різноманітним: функціонували бібліотеки, аматорські драмгуртки, хори, оркестри, фізкультурні осередки тощо. З часом ЧМШ стала центром громадського життя громади. Важливим напрямом життя громади була діяльність фізкультурного товариства «Сокіл». Чеська громада підтримувала тісні контакти з батьківщиною, що було однією з особливостей життєдіяльності громади і водночас викликало критичне ставлення до неї з боку владних структур. Волинські колонії завжди перебували під моніторингом посольства Чехословаччини у Варшаві, а у Квасилові було відкрите консульство.

Отже, можна переконливо стверджувати, що міжвоєнна доба для чеської громади виявилася періодом господарського розвитку, утвердженням національної ідентичності чехів попри асиміляційну політику польської влади щодо національних меншин. На відміну від перших років імміграції, коли колоністи-чехи, як і інші поселенці, потерпали від русифікації, в міжвоєнну пору чехам вдалося посилити національні свідомість і прагнення, що стало підґрунтям до виокремлення чехів, котрі компактно проживали в Західній Волині, у національну меншину з виразними, характерними культурними та мовними ознаками чеської нації. Збереження мови, традицій чеського народу відбувалося в умовах діяльних культурних впливів українського, польського, єврейського, німецького населення. Тому можемо говорити про процеси акультурації та культурного запозичення, що відчутні в середовищі волинських чехів після їхньої рееміграції на батьківщину, і це помітно й досі.

РОЗДІЛ II

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРАКТИКА

У ТІНІ МЮНХЕНА: УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКІ ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ ЧЕХО-СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1938–1939)

На момент проведення Мюнхенської конференції (29–30 вересня 1938 р.), що завдала руйнівних наслідків чехословацькій державності, Прага не мала цілісного погляду на українське питання. З одного боку, у міжвоєнний період новонароджена Чехословаччина прихистила на своїй території чисельну українську політичну, військову та культурну еміграцію¹, надавши їй матеріальну, освітню та соціальну підтримку. З другого боку, празький уряд заборонив українським емігрантам займатися політичною діяльністю і намагався всіляко обмежити їхній вплив на національно-культурне і суспільно-політичне життя свого найсхіднішого регіону – Підкарпатської Русі, де проживали підкарпатські русини-українці, оскільки вбачав у цьому загрозу для територіальної цілісності республіки. Чехи побоювалися, що емігранти можуть каталізувати швидке піднесення національної свідомості місцевого населення та перетворити Підкарпатську Русь в один із центрів українського іредентизму.

Щоби завадити цьому, у міжвоєнний період чехословацька влада застосувала ряд превентивних заходів проти українських емігрантів. Окрім згаданої вище заборони займатися політичною діяльністю та агітацією, чехословацька адміністрація відмовляла українським еміграційним діячам у поселенні на території Підкарпатської Русі або зайнятті посад у місцевій адміністрації та освіті, позбавляла їх чехословацького громадянства і навіть вдавалася до насильного виселення з території республіки. На початку 1920-х рр. ця політика проявилася також у перенесенні робітничих таборів інтернованої Української Галицької Армії з Ужгорода на чеські землі, в забороні відкрито використовувати українські національні символи

¹ У міжвоєнний період чисельність української еміграції на території ЧСР коливалася від 20–25 тис. на початку 1920-х рр. до 3–16 тис. осіб у 1930-х рр. (Федорчак П., Яворський А. Формування та розвиток української міграції у міжвоєнній Чехословаччині (20–30-ті ХХ ст.). *Галичина* (Івано-Франківськ). 2016. Ч. 28. С. 62.

та поширювати карти із зображенням великої України та Підкарпатської Русі як її інтегральної складової.

Прага пильно стежила за зовнішніми контактами різних таборів української політичної еміграції на території ЧСР, зокрема з Німеччиною, Польщею та СРСР, й аналізувала потенційні ризики й загрози, пов'язані з українським питанням, для самої республіки. У 1930-х рр. діяльність українських емігрантів на території ЧСР неодноразово ставала предметом гострого дипломатичного втручання Варшави, зокрема після вбивства бойовиками ОУН міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького у червні 1934 р. Тоді на вимогу Польщі чехословацький уряд депортував із ЧСР 16 українців, яких поляки звинувачували у причетності до антипольської «терористичної» діяльності ОУН².

Чехословацький уряд довго заперечував український етнічний характер слов'янського населення Підкарпаття, користуючись із незавершеності формування його національної ідентичності. Прага вправно грала на ідеологічних, лінгвістичних, культурних і релігійних розбіжностях між двома головними таборами в суспільно-політичному русі регіону (русофілів та українофілів) в дусі класичної політики «поділяй і володарюй». Після короткого періоду сприяння українському рухові на початку 1920-х рр., чехословацький уряд почав протегувати русофільський рух, вважаючи його більш безпечним для своїх стратегічних інтересів у регіоні. Цей вибір був також продиктований традиційними для чехословацької еліти русофільством і панславізмом, що особливо посилювалися в політиці Праги після приходу до влади в ЧСР національних соціалістів та укладення з Радянським Союзом у травні 1935 р. договору про взаємодопомогу. З метою розмивання і маргіналізації українського руху на Закарпатті чехословацький уряд, подібно до Будапешта, деякий час навіть плекав «автохтонний рух», що базувався на уявленні про підкарпатських русинів як певної самобутньої етнографічної групи, не пов'язаної з українцями чи росіянами, але політично орієнтованої на Прагу. Це була певного роду чехословацька рецепція угорського концепту «gens fidelissima» (з лат. – найвірніше плем'я), культивованого Будапештом протягом багатьох десятиліть з метою асиміляції підкарпатських русинів.

² Jarnecki M. Irredenta ukraińska w relacjach polsko-czechosłowackich w latach 1918–1939. Kalisz; Poznań: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2009. S. 170–183.

Отож, незважаючи на ліберальний характер ЧСР і вкрай сприятливі демократичні умови для розвитку українського руху на Підкарпатті, під судову заборону тут у різний період підпадали українські символи (прапор, герб), а також сама назва Україна. Чехословацька поліція вбачала в діяльності національно-культурних і спортивних організацій українців в краї загрозу для цілісності республіки. Навіть такі організації, як «Січ», «Пласт» і «Просвіта», що перебували формально поза політикою, розглядалися як осередки великого українського іредентистського руху, спрямованого на відторгнення Підкарпатської Русі від ЧСР.

У пошуках автономії: Прага між русофілами та українофілами

Попри свої міжнародні та конституційні зобов'язання, чехословацький уряд протягом усього міжвоєнного періоду свідомо зводив з наданням автономії Підкарпатській Русі, побоюючись зростання сепаратистського руху в краї та посилення відцентрових тенденцій в республіці. Прага, з одного боку, остерігалася розігрування карти Підкарпатської Русі на міжнародній арені з боку сусідніх держав (Угорщина, Польща, СРСР), а з іншого, вважала, що надання автономії слабо розвинутому в національному плані краю на сході республіки зможе підштовхнути більш національно зрілі меншини ЧСР (насамперед німців і словаків) до висунення власних далекосяжних вимог щодо самоврядування. Чехословацькі владні кола аргументували свою відмову надати краю автономію низьким політичним, економічним і культурним рівнем розвитку населення та місцевої еліти, а також відсутністю консенсусу між двома основними суспільно-політичними течіями (українофілами і русофілами) щодо характеру цієї автономії.

Унаслідок внутрішнього антагонізму й ізольованості закарпатський автономістський рух був потенційно слабшим у порівнянні зі словацьким, угорським чи польським і не становив для Праги важливої політичної проблеми. Консервативні чеські кола дивилися на підкарпатське питання як на другорядну справу. Тому ні кабінет Мілана Годжі, ні його наступника генерала Яна Сирового не вийшов з ініціативним проектом урегулювання українського питання на Підкарпатській Русі в інтенціях Сен-Жерменського мирного договору 1919 р.³

³ Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Пряшів, 1985. Кн. 2 (вересень 1938 р. – лютий 1948 р.). С. 13.

Лише на початку жовтня 1938 р. під впливом сусідньої Словаччини відбулася консолідація підкарпатських політичних сил із метою запровадити довгоочікувану автономію. Під натиском місцевих сил Прага 11 жовтня 1938 р. погодилася призначити автономний уряд Підкарпатської Русі на чолі з лідером русофільського Автономно-землеробського союзу (АЗС) Андрієм Бродієм. Ставка на русофілів зіграла «злий жарт» з чехословацькою елітою. Як виявилось, Бродій таємно працював на реалізацію планів «повернення» Підкарпатської Русі разом з сусідньою Пряшівщиною до складу Угорщини.

У ніч із 24 на 25 жовтня 1938 р. частина уряду Підкарпатської Русі на чолі з Андрієм Бродієм і Степаном Фенциком проголосувала за проведення референдуму, що був насправді тільки першим кроком на шляху до приєднання до Угорщини. Орієнтовані на Прагу міністри Юліан Ревай і Едмунд Бачинський та державний секретар Августин Волошин виступили проти такої пропозиції та відразу звернулися до чехословацького військового командування з повідомленням про зраду. Пізно ввечері 24 жовтня 1938 р. до командира 12-ї піхотної дивізії бригадного генерала Олега Сватека навідався емісар від Першої Української Центральної Народної Ради (ПУЦНР) – редактор часопису «Нова свобода» Федір Ревай, який заявив про приховану підготовку Бродієм і Фенциком референдуму в інтересах Угорщини. Українська рада рішуче виступила за формування нового уряду, програмою якого мало стати збереження Підкарпатської Русі в рамках федеративної республіки та швидке врегулювання питання кордонів з Угорщиною на етнічній основі, внаслідок чого ключові міста Ужгород, Мукачево та Севлюш мали залишитись у складі автономії. Того ж вечора Сватек відправив прем'єр-міністру Яну Сировому в Прагу термінову телеграму, в якій зазначав, що «недовіра українців до Бродія і Фенцика справедлива»⁴. Наступного дня під час візиту до Сватека державний секретар Волошин наголосив, що «коли дійде до референдуму, в інтересах збереження Підкарпатської Русі в межах республіки необхідно, щоб Бродій та Фенцик не були в уряді»⁵.

Врешті-решт 26 жовтня 1938 р. чехословацька поліція заарештувала прем'єр-міністра Андрія Бродія за звинуваченням у порушенні

⁴ Vojenský historický archiv (VHA). Fond MNO. HS. Oper. odděl 3. Inv. č. 5345. Kart. 22.

⁵ Ibid.

«Закону про охорону республіки» та співпрацю з угорським урядом у справі підготовки плебісциту на Підкарпатті.

Перша криза в підкарпатському уряді 26 жовтня 1938 р. засвідчила помилковість зробленої Прагою ставки на русофільський рух, який протягом міжвоєнного періоду став по суті ширмою для реалізації ревізійної політики Угорщини та Польщі. Така політика притупила пильність Праги до зовнішніх загроз і створила можливість для маскуванню підривної діяльності сусідів на території Підкарпатської Русі під вивіскою русофільства.

Після арешту Андрія Бродія новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі було призначено Августина Волошина – лідера українського напрямку. Саме непохитний авторитет останнього і його загалом лояльне ставлення до Чехословацької республіки, її конституційних основ і демократичних інститутів, та прагнення «забезпечити самостійність Карпато-Української держави в рамках федерації» зумовили вибір його кандидатури на пост прем'єра.

В умовах екзистенційної кризи чехословацької державності восени 1938 р. українці виявилися чи не найлояльнішою групою, що виступила на захист територіальної цілісності держави та її конституційного ладу. Після двох десятиліть невизначеної політики і національних експериментів Прага була нарешті змушена відкрити очі на «українську реальність» у своєму найсхіднішому регіоні. Попри тактичну орієнтацію на Німеччину, уряд Волошина, доки існувала республіка, дотримувався лояльного курсу щодо Праги, розуміючи, що доля Карпатської України напряму залежить від існування ЧСР як такої. Саме в короткий період урядування Волошина (4,5 місяця) чехословацький уряд уперше так масштабно зіткнувся з викликом українського питання у своїй внутрішній та зовнішній політиці.

Чесько-українське співжиття після Віденського арбітражу

Одним із перших спільних викликів для автономного та центрального урядів стала евакуація громадян, державних установ та майна з південних територій Підкарпатської Русі, які були передані Угорщині за результатами Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р.

Для допомоги автономній владі Карпатської України Міністерство національної оборони ЧСР на початку листопада 1938 р. призначило своїх зв'язкових офіцерів – підполковника Карела Лукаса

та полковника авіації Ярослава Борецького⁶. Останні виконували дорадчу та інформаційну функцію при крайовому уряді в питаннях безпеки й оборони і слугували основним каналом комунікації уряду Волошина з військовою канцелярією президента республіки, МНО та командуванням 6-го армійського корпусу на території Словаччини.

Зважаючи на комунікаційні та економічні труднощі, породжені віденським рішенням, після переїзду підкарпатського уряду до Хуста фактична влада в автономії опинилася в руках чехословацьких військових, від яких залежала життєдіяльність усього регіону, його безпека і громадський порядок, сполучення з рештою земель республіки. Автономна влада була ще достатньо слабкою і недосвідченою, щоб упоратися з масштабними викликами, які постали внаслідок третейського рішення у Відні, її парамілітарні сили (Карпатська Січ) перебували тільки в зародковому стані, а головний тягар боротьби з угорськими й польськими диверсантами, які з початку жовтня 1938 р. почали здійснювати напади на прикордонні, у той час несли чехословацькі сили безпеки. Саме військові пропонували центральному урядові вжити жорстких і радикальних кроків для наведення порядку в регіоні, не покладаючись особливо на автономні органи влади.

Для забезпечення безперебійного постачання товарів Крайове військове командування у Кремниці на чолі з генералом Левом Прхалою виділило 600 військових вантажівок, які курсували двома автоколонами між Пряшевом і Хустом. Складність полягала ще й у тому, що на 110-кілометровому відрізку Убля – Довге рух дорогою був одностороннім. Попри спроби уряду добудувати дорожнє відгалуження біля Ужгорода й Мукачева, ці шляхи не могли надійно слугувати для транспортування. Попри це в період між 14 листопада і 20 грудня 1938 р. 3 200 чехословацьких військових вантажівок перевезли трасою Пряшів – Гуменне – Стакчин – В. Березний – Перечин – Свалява – Довге – Хуст (274 км) 19 200 тонн вантажів, подолавши в загальному підсумку 1 740 тис. км⁷.

⁶ VNA. Fond MNO. HS. Oper. oddél 3. Inv. č. 5346. Kart. 23.

⁷ Lidove Noviny (Praha). 1938. 24 prosince. S. 2. За іншими даними, від 14 листопада 1938 р. до кінця січня 1939 р. 7 500 вантажівок перевезли 23 тис. тонн, спаливши 750 тис. літрів бензину (Бюлетень Пресової служби Карпатської України. 1939. 1 березня. С. 3).

Ця траса, що забезпечувала життєві потреби автономії, отримала назву «дорога життя»⁸.

З огляду на вузькість доріг, чехословацька армія була змушена взяти на себе завдання розширити наявну мережу шляхів. Цим опікувався інженерний батальйон із трьома групами робітників, розміщеними в Гуменному, Перечині та Хусті. Для розв'язання логістичних проблем військова адміністрація заснувала у Пряшеві транспортний центр, якому підпорядковувалися два дільничні командири в Перечині та Хусті. Від Королева-над-Тисою і Холмовця поблизу румунського кордону до Хуста регулярно курсували чотири автоколони з румунською кукурудзою. Водночас для доставки пошти було створено спеціальні патрульні відділи. У перші місяці після Віденського арбітражу на плечі військових лягло також транспортування хворих і надання цивільному населенню в разі потреби медичної допомоги у військових шпиталях⁹.

У вказівках Головного штабу від 23 листопада 1938 р. запропоновано кілька нагальних кроків для стабілізації ситуації в краї. Військові вважали, що в розпорядження підкарпатського уряду потрібно надати найкращих, енергійних чиновників у всіх сферах державного управління, активніше діяти на відтинку пропаганди і контрпропаганди, забезпечити Підкарпаття надійним телефонним, телеграфним, бездротовим та авіаційним сполученням, налагодити безперебійне постачання товарів і продовольства¹⁰.

Водночас політична Прага поступово втрачала інтерес до Підкарпатської Русі, яка була в очах центрального уряду віддаленою, відсталою та економічно нерозвинутою провінцією з поганим комунікаційним сполученням із західною частиною республіки. Окрім економічних, фінансових та комунікаційних наслідків віденського рішення, чимало клопотів чехам додавала й дестабілізаційна діяльність Угорщини та Польщі, які прагнули встановити спільний кордон у Карпатах шляхом поглинання краю.

Певні поради щодо ведення в регіоні політики чехословацького уряду намагалися давати окремі українські еміграційні діячі,

⁸ John M., Kliment Ch. K., Nakládal B. Březen 1939. *Naše vojsko*. Praha, 2004. S. 72–75.

⁹ VNA. Fond MNO. HS, oper. oddel. 3. Inv. č. 5346. Kart. 23.

¹⁰ Ibid.

прихильні до співпраці з Прагою. Серед них, зокрема, був Яків Макогін – українсько-американський діяч із доволі загадкою біографією¹¹. На початку листопада 1938 р. він здійснив десятиденну подорож до Карпатської України, що переживала тоді труднощі евакуації. Рекомендаційний лист на його подорож і зустрічі вида-ло посольство ЧСР у Лондоні¹². Під час зустрічі в Празі з шефом кабінету міністра закордонних справ Губертом Масаржіком 15 листопада 1938 р. Макогін розкритикував хустський уряд за брак політичного досвіду та кваліфікованих кадрів, усунення одним махом з адміністративного апарату всіх представників русофільського напрямку, а також непоодинокі екстремістські висловлювання. Заразом український діяч відзначав лояльність населення до нової федеративної держави, співпрацю з чехами і словаками, підтримку чехословацької армії та жандармерії. Для утримання порядку в регіоні Макогін пропонував усунути з армії всіх прихильників Фенцика і Бродія, замінивши їх безсторонніми офіцерами з чеських земель, надати в розпорядження місцевого уряду талановитих радників і змінити офіційну назву краю на «Карпатська Україна», оскільки, на його думку, більшість населення була проукраїнськи орієнтована¹³. Зі своїх зустрічей у Празі Макогін виніс враження, що чеські кола прихильно налаштовані до уряду Карпатської України¹⁴.

Лінія уряду Августина Волошина на усунення політичних опонентів із державного управління та обмеження їхньої політичної діяльності на Підкарпатській Русі мала на меті утвердити позиції українського руху та послабити вплив Польщі й Угорщини на внутрішню політику краю під прикриттям русофільства. У телеграмах до Праги прем'єр наголошував на використанні русофілів як

¹¹ Див.: Zięba A. Lobbying dla Ukrainy w Europie międzywojennej. *Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do 1932 roku)*. Kraków, 2010. S. 181–195; Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської обл.). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 310. Арк. 38–40; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 1111.

¹² Неопублікований щоденник В. Кисілевського.

¹³ *Archiv Ministerstva zahraničních věcí České Republiky (далі – Archiv MZV). Fond František Chvalkovský (1938–1939)*. Inv. č. 3730. Kb. 3730/38.

¹⁴ Неопублікований щоденник В. Кисілевського.

ширми для ведення угорської пропаганди і виступав проти заснування ними будь-яких нових організацій на Підкарпатській Русі¹⁵.

Втративши позиції в державній адміністрації та політичній сфері, русофіли швидко перейшли у відкриту опозицію до нового уряду (затвердженого 1 грудня 1938 р. у складі прем'єр-міністра Августина Волошина та міністра Юліана Ревая), влаштовуючи антиукраїнські мітинги та надсилаючи центральній владі протестні телеграми із закликами розпустити кабінет і призначити новий, на чолі з Едмундом Бачинським. Центром їхньої діяльності стала столиця ЧСР, де функціонували численні закарпатські русофільські організації. Саме тут останні розгорнули активну кампанію з дискредитації автономного уряду в очах чеських політичних кіл.

Рупором опозиції став відновлений часопис «Дневникъ», який видавав у листопаді – грудні 1938 р. колишній лідер студентського русофільського руху Степан Анталовський. Газета інформувала чехів про численні порушення прав русофілів на Підкарпатській Русі, заборону їхніх організацій, ув'язнення в ізоляційних таборих (яких, за версією видання, було три), «терор» щодо них членів Карпатської Січі тощо. Врешті-решт, на вимогу хустського уряду, 29 грудня 1938 р. чехословацька комісія з питань цензури заборонила видання газети¹⁶. Надалі та частина русофілів, котра орієнтувалася на Прагу, швидко розчарувалася в нових порядках і підпала під вплив Польщі.

1 грудня 1938 р. у телеграмі до Праги зв'язковий офіцер підполковник Карел Лукас дав високу оцінку діяльності кабінету Волошина:

«Всі чутки, які, ймовірно, циркулюють тепер у Празі навколо нинішнього уряду, не мають підстав. Вони є вигадкою міністра Бачинського і його людей. Раджу сприймати їх обережно. Певні перестрілки, які сталися, – це дитячі хвороби молодого уряду. Прем'єра Волошина і міністра Ревая я вважаю дуже талановитими людьми для цього краю»¹⁷.

22 листопада 1938 р. Національні Збори у Празі прийняли конституційні закони про автономію Словаччини та Підкарпатської

¹⁵ Archiv MZV. II sekce (1918–1939). III řada. Kart. 458.

¹⁶ Держархів Закарпатської обл. Ф. 18. Оп. 3. Спр. 104. Арк. 17; Куцов К. Політична діяльність підкарпатських студентів-русофілів у період кризи державності Чехословаччини в 1938–1939 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Ужгород, 2016. Вип. 2 (35). С. 15–16.

¹⁷ VNA. Fond MNO. HS, Oper. oddel. 3. Inv. č. 5348. Kart. 23.

Русі. Чехословаччина офіційно перетворилася на федеративну республіку. Кабінет Підкарпатської Русі у складі трьох осіб став частиною центрального уряду в Празі. У найближчі п'ять місяців передбачалося провести вибори до представницького законодавчого органу української автономії – Союму Підкарпатської Русі, який мав право змінити назву краю та запровадити офіційну мову урядування. Однак кабінет Августина Волошина вже 25 листопада 1938 р. видав розпорядження про запровадження на території краю української (малоруської) мови, а в кінці грудня розпустив земський (крайовий) уряд у Хусті й офіційно дозволив уживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також назву «Карпатська Україна». Виконавча влада в краї перейшла до уряду Волошина. Пріоритетним напрямом його політики стала законотворча діяльність, покликана наповнити реальним змістом статус автономного краю як суб'єкта федерації у складі Чехо-Словацької республіки.

Особистий секретар прем'єр-міністра ЧСР Віктор Баран, який виступав зв'язковою особою між Хустом і Прагою, у своєму щоденнику характеризував перші кроки українського уряду так:

«У тих дуже трудних умовах доводиться урядові Волошина виконувати нелегкий обов'язок в організації суспільних і адміністративних справ та в дотриманні порядку. Але цей уряд проводить це розважно і дуже енергійно в тісній співпраці з чехословацьким військом та відділами державної безпеки. Енергійні заходи нового автономного уряду монсен'юра Волошина були під тим оглядом дуже доречні й не могли обмежитися тільки частковими рішеннями. Сьогодні автономний уряд вирішує проблеми нової адміністрації, намагається упорядкувати справи економічні, видаляє мовний дуалізм і витворює у всіх ділянках здорові настанови в розвитку автономного життя краю. І це все робиться у гармонійній співпраці з центральною владою Чехословацької республіки»¹⁸.

Одним із нагальних питань, що виникли після евакуації органів автономної влади до Хуста внаслідок рішень Віденського арбітражу, стало вирішення долі чехословацьких державних службовців із переданих Угорщині територій. Після 2 листопада багато з них стали зайвими, а місцевий уряд не мав можливості надалі тримати їх на державній службі. У зв'язку з цим 3 листопада міністр Юліан

¹⁸ Баран В. Денник. Ужгород, 1996. С. 130–131.

Ревай видав декрет про відправлення цих чиновників у позачергову оплачувану відпустку та передачу їх у розпорядження профільних міністерств у Празі. Прага відмовилася визнати цей декрет, вважаючи його перевищенням повноважень автономного уряду, і вимагала повернення чиновників на державну службу в Підкарпатській Русі¹⁹. Оскільки місцева влада відмовилася зробити це, чеські урядовці «зависли в повітрі» між Прагою, Хустом і окупованими Угорщиною територіями. Втративши майно й засоби для існування, вони перебували в особливо скрутному становищі. У період автономії проблема чеських держслужбовців з окупованих Угорщиною територій стала предметом гострої і тривалої суперечки між Хустом і Прагою, що протягом існування Другої Чехо-Словаччини так і залишилася не вирішеною.

Після переїзду до нової столиці влада автономії відразу взяла курс на «українізацію» державного апарату та поступове витіснення чехословацьких кадрів міжвоєнної доби, прагнучи залучити до державного управління місцеву еліту й українських емігрантів, які зголошувалися на службу до Хуста з усіх куточків світу. Протягом 20 років чеські адміністратори, порушуючи міжнародні і конституційні зобов'язання Чехословацької республіки, позбавляли місцевих людей права бути залученими до управління власним краєм. У період автономії багато з них зайняло нелояльну (або й демонстративно ворожу) позицію до місцевого уряду, саботуючи його вказівки та розпорядження.

Для багатьох представників чеської політичної та військової еліти процес усвідомлення нової реальності у східному краї був доволі болісним і часом викликав негативну реакцію. Запровадження української мови, закриття чеських шкіл, зміна назви краю (з «Підкарпатська Русь» на «Карпатська Україна»), усунення політичних опонентів із державного управління, посилення української агітації, діяльність парамілітарної організації Карпатська Січ, наплив українських емігрантів з усієї Європи – все це посилювали роздратування чехословацького уряду та військових ситуацією в краї. До цього додався тиск Варшави, яка, починаючи від листопада 1938 р., робила у Празі регулярні дипломатичні втручання з приводу діяльності українського уряду та емігрантів на Підкарпатській Русі.

¹⁹ Národní archiv (далі – NA). PMR 1082. Kart. 3179. Sign. 683/2.

Польський фактор у відносинах між Прагою та Хустом

Надання Підкарпатській Русі крайової автономії та призначення наприкінці жовтня 1938 р. прем'єр-міністром крайового уряду лідера українофільського напрямку Августина Волошина викликало надзвичайний ентузіазм в українців Галичини та Волині, що перебували в складі Польщі. У Галичині на підтримку карпатських українців відбулася низка маніфестацій та демонстрацій, які закінчувалися сутичками з поліцією. Польська влада відповіла арештами українських діячів²⁰. Внаслідок посилення репресій польської влади та на заклик політичних сил (насамперед ОУН) у жовтні – листопаді 1938 р. українці з Галичини й Волині почали масово переходити через польсько-чехословацький кордон у Карпатську Україну, розглядаючи останню як зародок майбутньої української держави, а її парамілітарну організацію Карпатську Січ – як ядро майбутніх збройних сил (за аналогією з легіоном Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни). За спостереженням чехословацьких розвідувальних органів, українське населення Польщі щиро симпатизувало ЧСР та виявляло бажання вступити до чехословацької армії для боротьби за відокремлення України від Польщі. Українці були готові масово переходити кордон та спільно з чехами протистояти угорським і польським зазіханням на Закарпаття²¹. Празький уряд побоювався масового напливу українців із Галичини та Волині, розглядаючи їх як фактор дестабілізації суспільно-політичної ситуації на Підкарпатській Русі в річищі «українського іредентизму».

Деякі представники чехословацького військового командування на Підкарпатській Русі виступали за репатріацію мігрантів із Галичини, вважаючи їх головним чинником радикалізації місцевої політики та джерелом зовнішньополітичних проблем республіки, насамперед у відносинах із Варшавою. Однак автономна влада

²⁰ Загалом від 15 вересня 1938 р. до 12 квітня 1939 р. лише в Галичині відбулося 456 українських демонстрацій, 52 саботажі та 55 актів терору, значна частина яких пов'язана з подіями в Карпатській Україні. Польська поліція використала їх як привід для масових арештів (Висоцький Р. Спроба ліквідації ОУН польською владою напередодні Другої світової війни на території Галичини та Волині. *1939 рік в історичній долі України та українців: матеріали Міжнародної наукової конференції* (ЛНУ ім. І. Франка, 23–24.09.1999 р.). Львів, 2001. С. 82–83).

²¹ VNA. Fond MNO. HS. Oper. oddél 3. Inv. č. 5569. Kart. 17.

Карпатської України категорично виступала проти таких планів, плануючи розмістити перебіжчиків у таборах праці, а потім відправити їх на роботу до Німеччини²². З іншого боку, нелегальні мігранти, розміщені в таборах і військових казармах на території Підкарпатської Русі, слугували для чехословацьких розвідувальних органів одним із джерел інформації про ситуацію по той бік кордону²³.

Масові переходи галичанами польсько-чехословацького кордону та їхня подальша діяльність у рядах Карпатської Січі ускладнювали міжнародне становище Карпатської України і Чехо-Словаччини. Польські розвідувальні органи регулярно повідомляли Варшаву, що українські втікачі з Галичини були основним джерелом антипольської діяльності на Підкарпатській Русі, пропагуючи ідею створення «Великої України», яка мала охоплювати також підконтрольні Польщі Галичину та Волинь. Припускалося, що досягти цього вони планують за допомогою відділів Карпатської Січі та підтримки Німеччини²⁴. Міністерство закордонних справ Другої Речі Посполитої неодноразово зверталось до Праги з нотами протесту, вимагаючи вплинути на уряд у Хусті, який, на думку Варшави, сприяв поширенню антипольської пропаганди.

Під час розмови з міністром закордонних справ Чехо-Словаччини Франтішеком Хвалковським 14 листопада 1938 р. польський посол у Празі Казімеж Папе недвозначно дав зрозуміти, що його країна вважає українське питання на Закарпатті вирішальним чинником у відносинах із Прагою. Польський представник дорікнув співрозмовникові, що українська еміграція не тільки знайшла в Чехословаччині притулок і захист, а й підпорядкувала собі виконавчу владу на Підкарпатській Русі, перетворивши останню на базу для своєї діяльності²⁵.

Хвалковський висловив стурбованість цією ситуацією та пообіцяв відправити у східний регіон спеціальну комісію у складі радника МЗС Томаша та директора пражської поліції Новака для вивчення ситуації та наведення порядку з місцевою владою. Крім цього, чехословацький міністр запевнив співрозмовника, що командувач 12-ю піхотною

²² NA. Fond MV-L. K. 114. Sign. 2-10-3.

²³ VNA. Fond MNO HS. Oper. oddel. 3. Inv. č. 5347. Kart. 23.

²⁴ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 204. Оп. 1. Спр. 1166. Арк. 12 зв., 27.

²⁵ Archiv MZV. Fond František Chvalkovský (1938–1939). Inv. č. 4068/38, 4073/38.

дивізією на Підкарпатті генерал Олег Сватек отримує особливі повноваження, а можливо, навіть обійме посаду міністра внутрішніх справ у карпатоукраїнському уряді, аби пильнувати, щоб «українська акція не спрямовувалася проти Польщі». Міністр також пообіцяв порушити це питання під час зустрічі з президентом ЧСР Емілем Гахою²⁶. Остання теза свідчить про те, що під впливом Польщі у Празі ще в середині листопада 1938 р. зародився план посилити центральну владу на Підкарпатській Русі з допомогою чехословацьких військових, який було реалізовано в середині січня 1939 р. шляхом призначення генерала Лева Прхали третім міністром автономного кабінету.

Чехословацький уряд серйозно поставився до вимог Польщі, наказавши Міністерству внутрішніх справ, празькій поліції та хустському урядові вжити негайних заходів для перевірки інформації щодо згаданих осіб. Під час засідання центрального уряду 21 листопада 1938 р. Хвалковський заявив, що органи безпеки вивчать діяльність цих осіб, і якщо вони виявляться іноземцями, то чехословацька влада має намір депортувати їх із території республіки²⁷. В умовах втрати територій і союзників та посилення тиску Німеччини чехословацький уряд всіляко намагався нормалізувати свої відносини з польським сусідом. Шлях до цього пролягав, зокрема, через розв'язання проблеми українських емігрантів на Підкарпатті. Прага і собі сподівалася від Варшави кроків у відповідь, зокрема припинення польських диверсійних нападів на території Карпатської України²⁸.

Чехословацький уряд із занепокоєнням спостерігав за помітною активізацією української еміграції в центральних землях республіки та її контактами з автономним урядом у Карпатській Україні. 2 грудня 1938 р. поліцейська дирекція у Празі звертала увагу уряду на можливість перенесення центру української еміграції з Берліна до Праги, а далі – на Підкарпатську Русь, зазначаючи при цьому, що «українські емігранти вважають нинішній час дуже зручним для здійснення своєї політичної мети, тобто для заснування самостійної Української держави». З перехопленої кореспонденції чехословацька влада знала, що українські емігранти готують військові та політичні кадри (за деякими даними, до 500 осіб) для відправлення у

²⁶ AAN. Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP). Sygn. 5460. S. 124–125.

²⁷ NA. 1082 PMR. Kart. 8290. S. 466.

²⁸ Archiv MZV. II sekce (1918–1939). III řada. Kart. 284.

найсхідніший куток республіки. Празька поліція відстежувала різні таємні зустрічі й наради, які проводили в столиці ЧСР за участю представників Карпатської України та українських емігрантів і на яких обговорювали плани відновлення незалежної України²⁹.

Велике занепокоєння в Празі викликала роль Німеччини та ОУН в активізації українського руху в ЧСР. Зокрема, празька поліція вважала провідника ОУН полковника Андрія Мельника головним організатором української акції на території Чехо-Словаччини за підтримки Німеччини. У донесенні від 6 грудня 1938 р. чехословацькі поліцейні органи прямо пов'язували іредентистські плани Проводу українських націоналістів із Карпатською Україною та діяльністю Карпатської Січі, розглядаючи останню як вишкільний центр для добровольців Мельника³⁰.

Під впливом дипломатичного натиску Польщі наприкінці листопада – на початку грудня 1938 р. Прага провела «виховні бесіди» з карпатоукраїнським урядом на тему емігрантів. У листі від 21 листопада прем'єр-міністр Ян Сировий застеріг Августина Волошина від прийняття останніх на державну службу. 2 грудня 1938 р. в телефонній розмові державний секретар МЗС ЧСР Іван Крно звертав увагу міністра Юліана Ревая на те, що ЧСР не потерпить на своїй території жодної антипольської діяльності й агітації, та вимагав невідкладно вжити заходів для видворення згаданих у польських нотах українських емігрантів. У відповідь міністр Ревай пообіцяв подбати про заяву, де б ішлося про те, що «підкарпатський уряд за повної згоди з центральним чехословацьким урядом хоче мати добрі стосунки з усіма сусідами і не терпітиме на своїй території жодної агітації проти будь-якої із сусідніх країн»³¹.

Чесько-українська військова співпраця

В умовах підривної діяльності Польщі та Угорщини проти Карпатської України восени 1938 р., що мала на меті створити спільний польсько-угорський кордон у Карпатах, чехословацькі військові почали співпрацювати з новосформованою українською парамілітарною

²⁹ NA. MV I-D. Inv. č. 10756. Kart. 196.

³⁰ NA. PMR 1082. Kart. 157.

³¹ Ibid. Kart. 3179. Sign. 683/2; Archiv MZV. II sekce (1918–1939). III řada. Kart. 458.

організацією – Карпатською Січчю. На перших етапах вони забезпечили останню легким озброєнням, амуніцією, вишколом та координували свої дії на оперативно-тактичному рівні в боротьбі з польськими диверсантами на північному кордоні Карпатської України. Ці дії стали спільною чесько-українською відповіддю на неоголошену «гібридну війну» Польщі й Угорщини проти Карпатської України³².

В умовах застосування противником нерегулярних відділів під прикриттям місцевих повстанців чехословацьке командування намагалось у свій спосіб використати Карпатську Січ як «недержавного актора» для асиметричної відповіді на напади польських та угорських боївок, проведення розвідувальних і контрдиверсійних акцій у прикордонні. Були навіть плани використання українських відділів для здійснення «відплатних акцій» на польській території. Зокрема, у листі від 19 листопада 1938 р. командування 6-го чехословацького корпусу з центром у Кошице пропонувало залучати українських втікачів із Галичини для здійснення у відповідь збройних випадів на польську територію. Як зазначалося у пропозиції командування 6-го корпусу: «Діяльність польських терористів не припиняється. Прошу повідомити польському представництву, що на Підкарпатській Русі є достатня кількість українських втікачів із Польщі, які пропонують здійснювати подібну терористичну акцію на польській території, і тільки тому, що ми їм цього не дозволили, досі не було відповідних терористичних акцій на польській території. Потрібно підкреслити посольству, що якщо незабаром терористичні акції польських громадян не припиняться, буде вжито заходи у відповідь»³³.

Таку форму співпраці можна певною мірою порівнювати з діями Легіону УСС у складі австро-угорської армії на початковому етапі Першої світової війни, з тією лише поправкою, що Карпатська Січ не була самостійною одиницею у складі чехословацького регулярного війська, а виконувала допоміжні функції як парамілітарна організація.

У зв'язку із загрозливою ситуацією на кордонах новостворені відділи Карпатської Січі вже в листопаді 1938 р. активно долучилися разом із підрозділами чехословацької прикордонної охорони та жандармерії до боротьби проти угорських і польських терористів.

³² Детальніше див.: Пагіря О. «Гібридна війна» Угорщини та Польщі проти Карпатської України у 1938–1939 рр. *Український визвольний рух*. Львів, 2016. 36. 21. С. 292–323.

³³ VNA. Fond MNO. HS. Oper. oddél 3. Inv. č. 5348. Kart. 23.

Про те, що допомога січовиків у боротьбі проти останніх була на часі, може свідчити донесення 2-го відділу в Головний штаб у Празі від 23 листопада 1938 р.: «SOS на північному фронті виснажена. Легко піддається паніці. Стріляє без потреби. Страх і боягузтво поширюються на цивільне населення й органи влади»³⁴.

Про можливість співпраці Карпатської Січі з чехословацькими органами безпеки в боротьбі проти диверсантів Прагу повідомляв зв'язковий офіцер при автономному уряді Карпатської України полковник Ярослав Борецький. У таємному донесенні від 11 листопада 1938 р. на адресу 3-го відділу Головного штабу він писав, що нова організація виконуватиме розвідувальні функції, співпрацюватиме з підрозділами SOS для виявлення терористів і протидіятиме внутрішнім антидержавним діячам. Чехословацький офіцер ратував за видачу зброї карпатським січовикам, вважаючи, що розвідувальна інформація, яку вони здобули, може бути цінною в антидиверсійній боротьбі³⁵. Врешті-решт, на прохання міністра Юліана Ревая зв'язковий офіцер підполковник Карел Лукас видав револьвери для самооборони 20 гідним довіри організаторам ОНОКС, які відразу вирушили у прикордонні округи³⁶.

Ще в середині жовтня 1938 р. польські прикордонні органи повідомляли про те, що чехословацькі військові допомагають в організації українських відділів для боротьби проти угорських та польських диверсантів. «Українці проти прилучення Закарпаття до Угорщини і готуються до оборони, а чехи обіцяють їм допомогу, – зазначалося в оперативному звіті польського комісаріату прикордонної охорони в Лавочному за 17 жовтня 1938 р. – Говорять, що мадярам Закарпаття не віддадуть, нехай краще буде незалежна Україна... На Закарпаття прибувають в останньому часі українські добровольці з Польщі, Румунії, Росії [СРСР], Німеччини та інших держав і організують там в Хусті, Мукачеві та ще трьох місцях українські військові відділи. Згідно з розповідями тамтешнього населення, озброєння для тих відділів мали чехи видати зі складів зброї, які принесла українська армія [УГА] в 1919 році, що перейшла з Польщі... Зараз отримують також зброю від чехів... Згадані українські відділи організуються

³⁴ VNA. Fond MNO. HS. Oper. oddél 3. Inv. č. 5346. Kart. 23.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

до боротьби з угорцями, коли б вони хотіли зайняти Закарпатську Русь, а заразом проти поляків, які за одно з угорцями»³⁷.

У листопаді 1938 р. польські розвідувальні органи писали, що в Хусті організовано відділи Карпатської Січі чисельністю до 1 000 осіб, споряджені й озброєні з допомогою чехів. Після військового вишколу, який проводили чеські офіцери, січовиків мали відправити на кордон із Польщею³⁸. Відомо, що в листопаді 1938 р. за дорученням командира батальйону SOS у Хусті Антоніна Земана до вишколу січовиків для боротьби з терористами залучено чехословацького підстаршину Івана Сарвадія. Він навчив та озброїв 180 січовиків, і їх під проводом чотаря Василя Кузьмика було відправлено до Волового³⁹.

Загони самооборони формувалися майже в кожному прикордонному з Польщею населеному пункті. Зокрема, у листопаді – грудні 1938 р., з метою укріпити північний кордон, було створено відділи Карпатської Січі в селах Верб'яж, Завадка, Нижні та Верхні Верецьки, Майдан, Верхній Бистрий, Синевирська Поляна, Колочава, Торунь, Присліп та Волове⁴⁰.

Наприкінці листопада 1938 р. за домовленістю між крайовим командуванням жандармерії і Головною Командою Карпатської Січі з Хуста у Волівський округ для боротьби проти польських терористів було відправлено кілька відділів січовиків. Відтак у прикордонних селах створено січові залоги: у Майдані – під керівництвом чотаря УГА Степана Гинилевича («Дубика»), у Верхньому Бистрому – Григорія Яворенка, у Торуні – «Буруна» та у Присліпі – Івана Стебельського⁴¹ (за чеськими даними, нараховувала 36 осіб)⁴².

³⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 1774. Арк. 5–6.

³⁸ Там само. Спр. 1166. Арк. 12 зв.

³⁹ Аржевітін С. Карпатська Україна: епоха в добі: передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця: Тезис, 2013. С. 731; Гоменюк І. Пластуни і «Карпатська Січ». *Пласт на Закарпатті в минулому і сьогодні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Пласту на Закарпатті* (Ужгород, 17 серпня 1996 р.). Ужгород: Іражда, 2012. С. 118.

⁴⁰ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). Ф. 462к. Оп. 1. Дело 91. Л. 123–124.

⁴¹ Стебельський І. Шляхами молодості і боротьби. Спогади, статті, листування. Київ, 1999. С. 28–29.

⁴² Свідчення чехословацького жандарма Адольфа Хайжека, 28 березня 1939 р. NA. Fond MV I. SR (1075-2). Inv. č. 12 882. Sign. 13-25-9. K. č. 6083.

Команданти січовиків на Волівщині вступили в контакт із командуванням чехословацьких прикордонних сил безпеки, домовившись про співпрацю та організацію спільних акцій проти польських диверсантів. Загальне керівництво з боку ОНОКС здійснював окружний командант у Воловому Степан Фігура. Січовиків було поділено на невеликі групи по 6-7 чол., які вели патрулювання в горах, маючи на озброєнні всього одну гвинтівку, пістолет і шість ручних гранат на групу. Їхнім головним завданням стала розвідка терену з метою виявляти основні маршрути пересування польських бойовиків від кордону та організація дрібних засідок на них. Для кращого контролю за кордоном було створено окремі спостережні пункти Карпатської Січі⁴³. Січовики з верховинських сіл добре знали місцевість, тому їхня співпраця з чехословацькими прикордонниками й жандармерією принесла певний успіх⁴⁴.

Хоч у кінці листопада 1938 р. Польща в цілому згорнула свою підричну операцію проти Підкарпатської Русі, на початку грудня 1938 р. польські спецгрупи ще здійснили декілька збройних нападів на Гукливий, Синевирську Поляну, Присліп, Скотгарське⁴⁵.

На відміну від чехословацьких силовиків, які здебільшого пристосувалися до умов пасивної позиційної оборони навколо населених пунктів, комунікаційних вузлів і головних доріг, намагаючись уникати сутичок із польськими бойовиками на терені, невеликі мобільні групи січовиків були призначені для розвідувально-партизанських акцій на основних шляхах просування диверсантів.

⁴³ Стебельський І. Шляхами молодості і боротьби... С. 28–32.

⁴⁴ Українським мемуарним джерелам суперечать донесення чехословацької жандармерії. Зокрема, у звітах з відтинку Волового і Торуна за грудень 1938 р. зазначалося, що члени Карпатської Січі не мали особливих успіхів у боротьбі з терористами, хоча вихвалялися перед населенням, що їхньою заслугою стало зупинення нападів польських груп (насправді після 28 листопада 1938 р. ці напади здебільшого припинилися). Січовики також розповідали польським прикордонникам, що чеські жандарми засилають їх до кордону, а самі бояться до нього наблизитися. За даними жандармерії, діяльність членів ОНОКС в окрузі Волове зосереджувалася більше на веденні агітації за вступ до Карпатської Січі. У цьому їм допомагали місцеві вчителі, підбурюючи місцеве населення проти чехів (Держархів Закарпатської обл. Ф. 18. Оп. 1.Спр. 66. Арк. 9, 10, 12).

⁴⁵ Свідчення фінансового стражника Йозефа Стружинського. *Lášek R. Jednotka určení SOS. Praha, 2008. Díl třetí. S. 10.*

Нерідко проводили спільні бойові операції чехословацькі сили і Карпатська Січ зі знешкодження угорських диверсантів. Зокрема, у другій половині лютого 1939 р. поблизу с. Загаття налагоджено співпрацю між відділами Іршавського окружного гарнізону Карпатської Січі під командуванням чотаря Юрія Шпильки та поручника Осипа Карачевського («Свободи») і чехословацькою жандармерією. Як згадував О. Карачевський: «Після приходу січовиків Іршавського гарнізону всяка акція терористів відразу притихла. Більше як тиждень допомагали січовики жандармерії, скриплюючи їх стежі вдень і вночі та перешуковуючи довколишні ліси»⁴⁶.

Відділи Карпатської Січі з огляду на високу мобільність і добре знання терену могли часто діяти ефективніше за чехословацькі підрозділи та ставали для них джерелом розвідувальної інформації. Ця взаємодія ознаменувала перший етап у відносинах між Карпатською Січчю і чехословацькими військовими, який тривав від першої половини листопада 1938 р. до призначення у середині січня 1939 р. на посаду третього міністра в автономному уряді Карпатської України чеського генерала Лева Прхали, що призвело до різкого погіршення чесько-українських відносин і фактичного згоргання чесько-української військової співпраці. Потреба чехословацького командування у використанні Карпатської Січі також зникла у зв'язку з послабленням диверсійних акцій з боку Польщі й Угорщини на початку 1939 р.

Січнева криза 1939 року: номінація генерала Прхали

У другому уряді Підкарпатської Русі міністерство внутрішніх справ очолював сенатор від Аграрної партії Едмунд Бачинський, який був представником лояльних до Праги русофілів. Від самого початку його робота в автономному кабінеті разом із двома іншими міністрами, що були українофілами, відверто не склалася. Августин Волошин і Юліан Ревай не вважали його придатним до сфери внутрішніх справ⁴⁷.

Після звільнення Бачинського Хуст запропонував федеральному урядові шість кандидатур на посаду третього міністра, однак Прага не поспішала з призначенням, побоюючись надмірного посилення українського табору, і фактично до середини січня 1939 р. портфель

⁴⁶ Свобода О. На відтинку Іршава. *Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність*. Львів: «Світ», 2001. С. 106.

⁴⁷ VNA. Fond MNO. HS. Oper. oddél 3. Inv. č. 5346. Kart. 23.

міністра внутрішніх справ залишався вакантним. Така ситуація давала центральному урядові можливість напряму здійснювати керівництво силами правопорядку в краї, оминаючи місцеву владу.

Боротьба за контроль над МВС автономного уряду та діяльність державних органів безпеки в краї яскраво відбивала протистояння по лінії Хуст – Прага, а також складнішої діалектики відцентрових і доцентрових тенденцій у Другій Чехо-Словаччині.

Автономна влада розглядала «повзучу» українізацію особового складу крайової жандармерії та державної поліції як засіб формування надійного й відданого корпусу правоохоронців, готових у разі потреби стати на захист автономії та служити українським інтересам. Аби зміцнити свій вплив на правоохоронну систему, 20 січня 1939 р. прем'єр-міністр Волошин звільнив з посади командира крайової жандармерії полковника Ярослава Віта, якого в українських колах вважали чеським централістом, замінивши його своїм ставлеником, підполковником у відставці Володимиром Вакою⁴⁸.

У контексті планів уряду встановити більший контроль над правоохоронними органами певна роль відводилася Карпатській Січі, яка прагнула поступово перебрати на себе функцію підтримання правопорядку на території автономії. Як помітив ще на початку листопада 1938 р. зв'язковий офіцер при уряді Карпатської України полковник Борецький, українці за зразком словацьких автономістів збираються «перебрати владу, створюють гвардію національної оборони, що має допомогти забезпечити підтримання свого уряду на випадок, якби державні органи змінилися в разі певних обставин»⁴⁹.

Ще з кінця 1938 р. в окремих місцях краю січовики почали безапеляційно втручатися в роботу чехословацьких правоохоронних органів, намагаючись перетягнути на себе «ковдру» повноважень у сфері громадського порядку та безпеки⁵⁰. Такі дії суперечили верховенству права, підривали авторитет органів влади, призводили до погіршення відносин із чехословацькими правоохоронцями та створювали певну напругу в стосунках із місцевим населенням. Скаржачись у листі від 18 січня 1939 р. до МВС на сваволю січовиків у Хусті, командир жандармерії Ярослав Віт заради збереження спокою у краї

⁴⁸ Держархів Закарпатської обл. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 20.

⁴⁹ VNA. Fond MNO. HS. Oper. oddél 3. Inv. č. 5346. Kart. 23.

⁵⁰ Держархів Закарпатської обл. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 2–3.

пропонував, щоби повна відповідальність за підтримання порядку та безпеки була, як і раніше, покладена на жандармерію, а всі політичні органи були повідомлені, що Карпатська Січ не має права втручатися в питання громадської безпеки⁵¹. Однак хустський уряд проігнорував це та інші подібні звернення, а за декілька днів звільнив самого Віта.

З огляду на посилення відцентрових тенденцій у Карпатській Україні, празька влада прагнула встановити безпосередній контроль над крайовим Міністерством внутрішніх справ (МВС), яке за конституційним законом від 22 листопада 1938 р. належало до компетенції автономного уряду. Тож 16 січня 1939 р. президент Чехо-Словаччини Еміль Гаха без проведення попередніх консультацій з автономним урядом⁵² призначив міністром внутрішніх справ Карпатської України чеського генерала Лева Прхалу. 17 січня 1939 р. останній склав присягу перед прем'єр-міністром Рудольфом Бераном⁵³.

Прага пояснила своє призначення бажанням допомогти крайовому уряду. Натомість у Хусті вважали це рішення кричущим проявом чеського централізму та відкритого наступу на права автономії, адже було порушено конституційний закон від 22 листопада 1938 р. Зокрема, йшлося про призначення на ключову урядову посаду чужинця, людину, що не була уродженцем краю. Застереження українських діячів викликали також русофільські та полонофільські погляди генерала, знані ще з часів командування ним 12-ю піхотною дивізією в Ужгороді у 1925–1931 рр. До того ж Прхала був відомим противником нових реалій Другої Чехо-Словаччини, які трансформували республіку у триєдину

⁵¹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 1.

⁵² У мемуарній літературі немає єдності щодо того, чи давав А. Волошин згоду на призначення Л. Прхали на посаду міністра автономного уряду. Зокрема, Вікентій Шандор, посилаючись на свідчення міністра Юліана Ревая, стверджував, що під тиском Праги А. Волошин був змушений погодитися на кандидатуру чеха, відчуваючи велику залежність від асигнувань центрального уряду (Shandor V. Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century. A Political and Legal History. Harvard: Harvard University Press, 1997. P. 129–130). Можливо, саме цьому була присвячена зустріч А. Волошина з президентом Е. Гахою 13 січня 1939 р. у помешканні останнього в Празі (Archiv Kanceláře prezidenta republiky (KPR). Inv. č. 1143. Sign. D 2388, PR 1130/38, PR 1430/38. Kart. 16). Хай там як, уряд в Хусті був заскочений швидкістю, з якою діяла Прага.

⁵³ VNA. Fond MNO. HS. Oper. odděl 3. Inv. č. 5308. Kart. 382; Feierabend L. Politické vzpomínky. Brno: Atlantis, 1994. T. I. S. 99.

федерацію чехів, словаків та карпатських українців. За спогадами секретаря чехословацького прем'єр-міністра Віктора Барана, генерал сам запропонував Рудольфові Берану свою кандидатуру на посаду в хустському уряді, аби мати змогу контролювати тамтешню ситуацію⁵⁴.

Номінація Прхали стала справжнім триумфом празького централізму, сколихнувши хвилю протестів у краї. Від органів влади та українських організацій на празький Град хлинули протестні телеграми. Зокрема, 18 січня 1939 р. Українська Центральна Народна Рада надіслала в Прагу гострий лист за підписами Михайла Брашайка та Федора Ревая, у якому рішення центрального уряду названо «шкідництвом при побудові нашого державного співжиття»⁵⁵.

Протягом 17–21 січня 1939 р. відразу в кількох населених пунктах Карпатської України пройшли демонстрації проти призначення Прхали⁵⁶. Зв'язковий офіцер при уряді Карпатської України підполковник Карел Лукас 19 січня 1939 р. писав про різке загострення відносин між українцями і чехами та побоювання провокацій. На знак підтримки генерала Прхали чехи почали демонстративно носити національні стрічки та проявляли «незацікавленість у роботі на державній службі в Карпатській Україні»⁵⁷. Щоб продемонструвати свою важливість у підтриманні життєдіяльності автономії, оголосили страйк чеські водії автомашин⁵⁸.

Відразу після свого призначення Лев Прхала опинився в епіцентрі політичного конфлікту, в основі якого лежала боротьба за повноваження між федеральним центром і підкарпатською автономією. У листах до Лева Прхали (17 та 20 січня 1939 р.) Августин Волошин писав, що його приїзд на Підкарпатську Русь як третього міністра «не є бажаним», наголошуючи, що співпраця з ним в уряді буде неможливою, адже «функція міністра не є функцією урядовця чи вояка, який виконує накази, а справою політичного характеру»⁵⁹. Ніби не помічаючи всього негативу навколо себе, Прхала

⁵⁴ Баран В. Денник. Ужгород: Гражда, 1996. С. 115.

⁵⁵ VNA. Fond MNO, HS. Prezidium II. Inv. č. 16227. Sign. 28 1/6. K. 13023.

⁵⁶ Держархів Закарпатської обл. Ф. 18. Оп. 3. Спр. 105. Арк. 7.

⁵⁷ VNA. Fond MNO, HS. Oper. oddél 3. Inv. č. 5349. Kart. 23.

⁵⁸ Archiv MZV, Politické věci. Kart. 46.

⁵⁹ Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель. Львів: «Основа», 1995. С. 175; Карпатська Україна (1938–1939). Збірник архівних документів і матеріалів / упоряд. М. Делеган, С. Вискварко.

у відповідь спокійно заявив, що вважає «за честь для себе довіру президента республіки та має надію, що і з урядом Підкарпатської Русі знайде порозуміння, яке уможливить взаємну співпрацю»⁶⁰. На знак протесту прем'єр Волошин і міністр Ревай не прийняли запрошення на засідання центрального уряду в Празі, повідомивши його голову Берана, що бойкотуватимуть наступні засідання до часу відкликання чеського генерала⁶¹.

На засіданні федерального уряду 23 січня 1939 р. генерал відзвітував про напружену суспільно-політичну ситуацію в автономії та неможливість виконувати в Хусті свої функції. Однак прем'єр-міністр Рудольф Беран вважав, що відкликання Прхали може сильно вдарити по престижу центрального уряду, тому вирішив продемонструвати твердість позиції Праги, наполігши на поверненні генерала до Хуста⁶². Через небажання українців співпрацювати з Прхалою та бурхливі античеські демонстрації в Празі склалося враження, що Волошин уже не може керувати краєм.

Після урядового засідання Беран провів телефонну розмову з Волошином, запропонувавши йому як компромісне рішення призначити Прхалу міністром комунікацій, однак Хуст наполягав на своєму. Коли Беран пригрозив, що Прага має засоби для утвердження своєї позиції, Волошин запитав, чи під цим слід розуміти військове втручання⁶³.

Напруження між Хустом і Прагою досягло найвищої точки. Воно стало предметом обговорення на засіданні центрального уряду 27 січня 1939 р., на якому від уряду Карпатської України був формально присутній лише головний герой цієї політичної драми – Лев Прхала. З огляду «на повторне порушення законного порядку і спокою на Підкарпатській Русі» прем'єр Беран пригрозив кабінету Волошина звільненням і призначенням нового уряду, якби

Ужгород: Карпати, 2009. С. 134–135.

⁶⁰ VNA. Fond MNO. HS, Prezidium II. Inv. č. 16227. Sign. 28 1/6. K. 13023.

⁶¹ NA. MZV VA I. Kart. 1774; Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: у 2-х т. Ужгород: ВАТ «Видавництво Закарпаття», 2009. Т. I. Карпатська Україна: документи і матеріали / упоряд. О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря. С. 218.

⁶² Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin). Innere Politik. Parlaments – u. Parteiwesen. R103419. S. 25; Lidově Noviny. 1939. 25 ledna. S. 2.

⁶³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin)... S. 25.

«негайно не відбулися зміни, і зміни ці мали бути проведені власними силами»⁶⁴.

Доля автономного уряду мала бути вирішена протягом наступних днів (28–30 січня) на переговорах у Празі прем'єр-міністра Рудольфа Берана і президента Еміля Гахи з урядовою делегацією від Карпатської України у складі Юліана Ревая, Михайла Брашайка, Миколи Бандусяка та Андрія Ворона. За результатами кількадечних політичних консультацій 31 січня 1939 р. було остаточно погоджено, що Лев Прхала обійме посаду міністра комунікацій, однак більшість часу перебуватиме в Празі, адже водночас був уповноваженим празького уряду з бюджетних питань⁶⁵.

Хоча й вдалося досягти компромісу, надалі карпатоукраїнський прем'єр намагався не дати чеському генералові можливості працювати в його уряді⁶⁶. Прхали було навіть відмовлено в окремому кабінеті в урядовій будівлі, і під час короткотривалих візитів до Хуста він був змушений працювати в офіцерській їдальні 45-го піхотного полку⁶⁷.

Під час зустрічі 4 лютого 1939 р. Августин Волошин запропонував Леву Прхалі не приступати до виконання повноважень у Карпатській Україні до проведення крайових виборів, які були призначені на 12 лютого. Очікувалося, що після цієї дати ситуація заспокоїться і карпатоукраїнська влада більше не чинитиме перешкод урядуванню генерала. Однак третій міністр вирішив залишитися в Хусті й розпочав підготовку до свого урядування⁶⁸.

Перед загрозою нових прикордонних інцидентів, які намагалися спровокувати напередодні виборів сусідня Угорщина, Прага і Хуст шукали компромісу. Чеська національна рада на Підкарпатській Русі вийшла з ініціативою висловити публічну підтримку урядовій партії Українське Національне Об'єднання (УНО) взамін за відмову від античеських демонстрацій та перешкоджання роботі

⁶⁴ NA. 1082 PMR. Kart. 8292. S. 422–424.

⁶⁵ Archiv KPR. Inv. č. 914. Sign. PR 1465. Kart. 14, PR 49/39.

⁶⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 71684фп. Арк. 26.

⁶⁷ NA. F. MV-L, k. 114. Sign. 2-10-3; M. Winch M. Republic for a day. An eyewitness account of the Carpatho-Ukraine incident. London, 1939. P. 268; George F. Kennan. From Prague After Munich: Diplomatic Papers, 1938–1940. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2015. P. 66.

⁶⁸ Archiv MZV. II sekce (1918–1939). III řada. Kart. 152.

Лева Прхали. 3 лютого 1939 р. Міністерство внутрішніх справ Карпатської України видало всім підпорядкованим органам влади циркуляр із вказівкою в зародку унеможливити будь-яку античеську агітацію та енергійно виступати проти її інспіраторів як проти агентів ворожих держав. Метою розпорядження було нормалізувати в короткотерміновій перспективі відносин між місцевим населенням і чеськими чиновниками⁶⁹. Того ж дня (3 лютого) центральний уряд схвалив на своєму засіданні проєкт рішення про переведення звільнених чеських держслужбовців із Карпатської України на територію історичних земель, що мало вирішити тривалу суперечку з Хустом стосовно долі цих працівників⁷⁰.

Результатом ужитих заходів і ширшої домовленості стало включення чеського кандидата Мілоша Дрбала до списку партії УНО, а також поява 7 лютого 1939 р. заяви Чеської національної ради за підписом Прхали із закликом до чехів у Карпатській Україні голосувати за урядовий список⁷¹.

Хоч посада міністра комунікацій, яку обійняв після виборів генерал, була суто номінальною і він не мав вирішального впливу на ухвалення урядових рішень, фактично в його руках опинився контроль за всіма органами безпеки й оборони на території краю (армія, жандармерія, StOS, фінансова сторожа), які відігравали критично важливу роль в існуванні української автономії.

Замість сподіваної стабілізації ситуації в Карпатській Україні призначення Прхали зіграло деструктивну роль, спровокувавши кризу у відносинах між Прагою та Хустом. Воно порушило гармонійну співпрацю між чехословацькими військовими й автономним урядом, яка встановилася після Віденського арбітражу, і призвело до зростання українського радикалізму та раптового сплеску античеських настроїв у суспільстві. Рішення центрального уряду мало довгострокові наслідки. Воно зруйнувало довіру між Хустом і Прагою та запустило незворотний процес перетворення Карпатської України на незалежний суб'єкт міжнародної політики.

⁶⁹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 18. Оп. 3. Спр. 109. Арк. 3–4; Ф. 3. Оп. 3. Спр. 65. Арк. 60–61; Lidově Noviny. 1939. 16 února. S. 1.

⁷⁰ Archiv KPR. Inv. č. 1143. Sign. D 953/39. Kart. 16.

⁷¹ Lidově Noviny. 1939. 14 února. S. 2.

Українське питання в зовнішній політиці Другої ЧСР на межі 1938–1939 рр.

Активне обговорення в західній пресі планів використання Гітлером Карпатської України як плацдарму для походу на схід задля створення «Великої України»⁷² ставило ЧСР у доволі незручне становище, оскільки йшлося про її суверенну територію, яка, за чутками, мала стати осердям для заснування нової великої держави на сході континенту. Прага намагалася не помічати масштабної пресової кампанії на тему «Великої України», що велася за кордоном⁷³, і придушувала будь-які спроби чехословацької преси пов'язати це питання з проблемою Карпатської України. Зокрема, під час зустрічі з закордонними журналістами 16 грудня 1938 р. заступник міністра закордонних справ Чехо-Словаччини д-р Іван Крно недвозначно заявив, що українське питання не стосується ЧСР, а її влада не може дозволити на своїй території недружніх актів супроти Польщі та СРСР. У своєму напучуванні для преси він відзначав, що «не можна взагалі не писати про таке актуальне сьогодні питання, однак писати про нього слід холонокровно, цитуючи не тільки англійську і французьку пресу, але й польські та радянські газети»⁷⁴.

У вказівках для преси МЗС ЧСР рекомендувало місцевим видавцям уникати висловлення їхньої власної позиції щодо питання «Великої України». Дозволялося цитувати, не наводячи коментарів, лише закордонні газети й «тільки тоді, коли поряд наведені голоси і погляди обох сторін». Водночас давалася вказівка «відсіювати всі повідомлення

⁷² Детальніше див.: Пагіря О. М. «Український П'ємонт у Карпатах»: українське питання в західному публічному дискурсі під час чехословацької кризи 1938–1939 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2017. Вип. 30: Український визвольний рух ХХ століття. С. 113–135.

⁷³ Згідно з покажчиком пресових згадок і статей за 1938 р., який уклало Українське пресове бюро в Лондоні, найбільша кількість публікацій у британській пресі на тему Карпатської України припала на жовтень і листопад 1938 р.: 526 і 153 відповідно. Усі матеріали згруповано відповідно до категорій: 1) статті про стан справ у Карпатській Україні; 2) статті про чехословацькі або центральноєвропейські справи, значне місце в яких займало й питання Карпатської України; 3) новини про справи Карпатської України; 4) новини про події в Центральній Європі, у яких висвітлено події на Закарпатті (Новий Час (Львів). 1939. 1 березня. С. 2).

⁷⁴ Archiv MZV. Politické věci. Kart. 45.

про приєднання Карпатської України до якоїсь із сусідніх країн» чи до держави, котра ще тільки мала бути створена (тобто «Великої України»). Також рекомендувалося не публікувати статей про протести місцевого населення проти політики центральної влади, зокрема проти призначення Лева Прхали міністром в уряді Карпатської України⁷⁵. Побоюючись реакції Варшави і Москви, які неодноразово робили у Празі демарші з приводу українського питання, остання була навіть готова запровадити цензуру щодо публікацій про «Велику Україну», проте врешті вирішила вдатися до непрямого тиску на пресу.

Показовою в плані ставлення Праги до спекуляцій у західній пресі щодо українського питання була реакція чехословацького уряду на інтерв'ю прем'єр-міністра Августина Волошина в британській газеті «The Daily Telegraph», у якому той начебто вперше пов'язав діяльність свого уряду з планами створення «Великої України». Під час зустрічі з британським послом Бейзілом Ньютоном 11 січня 1939 р. заступник міністра закордонних справ Іван Крно заявив, що Чехо-Словаччина «прагне тільки миру і добрих відносин з усіма своїми сусідами і саме тому не хоче активно втручатися до великоукраїнської проблеми». Прага була готова до радикальних кроків, включно з депортацією празького кореспондента британського видання з республіки за поширення неправдивої інформації⁷⁶.

Як свідчать документи, до початку березня 1939 р. автономний уряд Волошина не порушував питання самостійності Карпатської України, а тим більше утворення на її базі «Великої України» шляхом приєднання радянської України, Галичини, Волині та Буковини. Ці ідеї йому постійно нав'язували різні українські емігрантські групи. Обережність уряду Волошина у «великоукраїнських» прагненнях диктувалася насамперед складною міжнародно-політичною ситуацією навколо Карпатської України та побоюванням увійти в конфлікт із СРСР, Польщею та Румунією, які регулярно тиснули на Прагу з приводу її «українського експерименту» на Закарпатті. Зокрема, в розмові з чеськими журналістами 17 січня 1939 р. Августин Волошин заявив:

⁷⁵ Archiv MZV. Politické věci. Kart. 65.

⁷⁶ Archiv MZV. Politické věci. Kart. 45; British Foreign Office Files on Ukraine and Ukrainians 1917–1948 with supplementary files from The War Office, The Cabinet Office and the Empire Marketing Board / by J. V. Koshiv; University of Alberta. Edmonton, 1997. P. 145–146.

Карпатська Україна не може працювати задля створення Великої України. Наша земля надто мала, щоби втручатися до цієї справи. Ми, українці, зазвичай відчуваємо, що наш народ, який нараховує близько 40 мільйонів людей, мусить колись бути в змозі створити власну державу, але я не хотів би тут називати якусь дату і також не хотів би стверджувати, що до цього дійде в найближчому майбутньому. Такі заяви за кордоном могли б інтерпретувати як провокацію⁷⁷.

У тогочасних міжнародних реаліях очільник автономного уряду не бачив реальної можливості для відновлення незалежної соборної України, вважаючи це справою неблизького майбутнього.

Наприкінці січня – на початку лютого 1939 р. Прага отримала від своїх дипломатичних установ за кордоном інформацію, що інтерес Німеччини до українського питання згасає, а її «великоукраїнський план» зазнає відтермінування з огляду на загальну європейську політичну ситуацію⁷⁸. Про це свідчили й результати кількох зустрічей, проведених нацистським вищим керівництвом на початку року з лідерами Угорщини та Польщі (переговори Адольфа Гітлера з польським міністром закордонних справ Юзефом Беком у Берхтесгадені 5 січня 1939 р. та з міністром закордонних справ Угорщини Іштваном Чаки в Берліні 16 січня 1939 р.; візит Йоахіма Ріббентропа до Варшави 26 січня 1939 р.), фрагментарна інформація про які надходила в Чернінський палац⁷⁹.

Зокрема, дипломатичні донесення з Будапешта свідчили про те, що Угорщина стає дедалі впевненішою в досягненні своєї цілі – створити спільний кордон із Польщею шляхом поглинання Карпатської України⁸⁰. У Прагу надходила також інформація про спроби Будапешта схилити лідерів автономії до добровільного «повернення» краю до Угорщини. Щоби здобути прихильність останніх, угорський державний секретар з питань національних меншин Тібор Патаки ще в листопаді 1938 р. таємно, через члена делімітаційної комісії Юліана Брацайка, передавав Августині Волошину пропозицію щодо надання краю національно-територіальної автономії у складі Угорського

⁷⁷ NA. MZV VA I. Kart. 1774.

⁷⁸ Archiv MZV. Politické věci. Kart. 46; Archiv MZV. Fond František Chvalkovský (1938–1939). Inv. č. 617.

⁷⁹ Archiv MZV. Politické zprávy 1918–1977. Německo, Berlin 1939.

⁸⁰ Archiv MZV. Politické věci. Kart. 46.

королівства. Таку пропозицію було повторено в лютому 1939 р. через греко-католицького єпископа Олександра Стойку, однак автономний уряд відкинув ці оферти, надавши їм публічного розголосу⁸¹.

Втім міжнародна ситуація ставала дедалі сприятливішою для реалізації угорських амбіцій. Про це, зокрема, свідчило потепління в угорсько-німецьких відносинах, яке настало після візиту Чаки до Берліна 16 січня, тимчасом як Празі не вдавалося врегулювати свої суперечки з Німеччиною, а насамперед отримати від неї гарантії кордонів Чехо-Словаччини, обіцяні їй чотирма державами в Мюнхені. Візит Хвалковського в Берлін 21 січня 1939 р. не досяг успіху в цьому плані. Німці висунули Празі нові вимоги, виконання яких мало перетворити ЧСР у по суті васальну державу, цілковито залежну від Третього Рейху⁸². Водночас потужну дипломатичну підтримку надавали угорським ревізіоністським планам фашистська Італія і санаційна Польща.

Очільник польської дипломатії Юзеф Бек робив усе можливе, щоб відтермінувати час, коли Німеччина надасть гарантії чехословацьких кордонів, – вважав, що цьому має передувати рішення стосовно спільного польсько-угорського кордону. Чернінський палац, своєю чергою, вбачав в агресивній кампанії Польщі проти Карпатської України можливість актуалізувати в Берліні питання гарантій кордонів та стверджував, що польські дії є виявом недовіри до Третього Рейху. Таку тезу вперше озвучив берлінський посол ЧСР Войтех Мастний у депеші до Праги 31 грудня 1938 р.⁸³

Британські та французькі дипломати, які на початку лютого 1939 р. зробили в Римі й Берліні демарші з приводу гарантій кордонів ЧСР, підштовхували Прагу використати цей психологічний момент і вдатися до самостійного втручання перед німецьким урядом. Застосування аргументу польської загрози для Карпатської України могло

⁸¹ Archiv MZV. Fond 35. Telegramy došlé a odeslané I. Budapest. 1938. S. 71. Див. також: Держархів Закарпатської обл. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 8; Tilkovszky L. *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*. Budapest, 1967. Old. 153; Штефан А. Августин Волошин – президент Карпатської України. Торонто, 1977. С. 84.

⁸² Dejmeek J. *Zahraníční politika Česko-Slovenska mezi Mnichovem a německou okupací českých zemí (říjen 1938 – březen 1939)*. *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska* / red.: V. Bystrický, M. Michela, M. Schvarc a kol. Bratislava, 2010. S. 30.

⁸³ Archiv MZV. Politické zprávy 1918–1977. Německo. Berlin 1938/II. Č. 2625/II.

посилити чехословацьку позицію в цьому питанні⁸⁴. Однак німецьке керівництво на чолі з Гітлером усіяко зтягувало з відповіддю на англо-французьку ноту від 8 лютого 1939 р. щодо гарантій кордонів.

Найбільшої поразки на зовнішньополітичному фронті Прага зазнала в цей період у Бухаресті, що довго був головним союзником чехів у протидії зазіханням Польщі й Угорщини на Карпатську Україну. На початку 1939 р. чехословацька дипломатія усвідомила, що, не без впливу поляків, позиція румунського уряду в питанні Підкарпатської Русі почала поступово змінюватися і що тепер Бухарест був схильний змиритися з можливим приєднанням краю до Угорщини в разі, якби Берлін санкціонував цей крок⁸⁵. Новий очільник румунської дипломатії Грігоре Гафенку був відомим полонфілом і вважав, що після Віденського арбітражу Підкарпатська Русь утратила стратегічне значення і перетворилася на «німецьку провінцію». Усвідомлюючи (як і поляки) загрозу для «своїх» українських територій – Буковини та Бессарабії – від можливого розігрування Берліном «великоукраїнської» карти, румуни фактично згорнули свій фронт проти спільного угорсько-польського кордону⁸⁶. Деякі звіти пізнішого часу вказували навіть на зацікавленість самої Румунії стати учасником вирішення долі краю⁸⁷. За інформацією чехословацької пресслужби в Женеві, румунський міністр Гафенку, виходячи зі спільних із Польщею інтересів в українському питанні, розраховував, що остання скористається можливістю для втручання свого війська в Карпатській Україні. При цьому сама Румунія не бажала брати участі в такій авантюрі⁸⁸.

Над Влтавою окреслювалося також розуміння того, що на заміну етнографічному принципові, покладеному в основу Мюнхенського рішення та Віденського арбітражу, в недалекому часі можуть з'явитися й інші підходи до формування територіальних претензій сусідів до ЧСР. Під час прийому на честь дипломатичного корпусу в королівському замку в Буді 23 лютого 1939 р. угорський регент

⁸⁴ Ibid. Německo, Berlin 1939. Č. 23.689/II-39.

⁸⁵ Archiv MZV. Politické věci. Kart. 46.

⁸⁶ Archiv MZV. Politické zprávy 1918–1977. Rumunsko. Bukurešť 1938. Č. 1765/89.

⁸⁷ Archiv MZV. Politické zprávy 1918–1977. Německo, Berlin 1939. Č. 34907/II-1939.

⁸⁸ Archiv MZV. II sekce (1918–1939). III řada. Kart. 470.

Міклош Горті в незвично відвертій розмові з чехословацьким послом Мілошем Кобром заявив, що проблема Підкарпатської Русі становить для Угорщини «питання життя і смерті». Угорський лідер спробував підвести під цю тезу орографічний аргумент, нав'язаний географічними концепціями новопризначеного прем'єр-міністра Пала Телекі: мовляв, хустський уряд займається вирубкою лісів у Карпатах, а це може призвести до висушення джерел, які живлять Тису, або й до виходу її з берегів, і в результаті спричинити катастрофічні наслідки на «нижній землі». Чехословацький представник заявив, що для ЧСР буде неприйнятним будь-яке відхилення від етнографічного принципу в розв'язанні міждержавних територіальних суперечок. Хоч посол і визнав, що Підкарпатська Русь стала «фінансовим тягарем» для Праги, він наголосив при цьому на моральних обов'язках чехів щодо регіону, який слугував для ЧСР своєрідними воротами на схід. У відповідь Горті запевнив співрозмовника, що майбутня дружба з Угорщиною «була б найкращою запорукою такого вільного сполучення». Підсумовуючи зустріч, Кобр написав у Чернінський палац, що в розмові з Горті прозвучало лейтмотивне переконання: порозуміння між Будапештом і Прагою було б досить легко досягнути, «якби не було різних сепаратистських і важко контрольованих дій з боку автономного уряду Словацької країни та уряду Підкарпатської України»⁸⁹. У такий спосіб угорський уряд підштовхував Прагу до поступової здачі її позицій на Закарпатті на користь Будапешта.

В той самий час до Праги надходили тривожні вісті з Лондона від двох довірених осіб чехословацького уряду на Туманному Альбіоні – ученого-візантолога Франтішека (Френсіса) Дворніка і журналіста Пржемісла Папірніка, які готували для Чернінського палацу аналітичні записки про розвиток міжнародної ситуації навколо ЧСР. Зокрема, у звіті від 2 лютого 1939 р. на основі конфіденційних джерел вони повідомляли про заплановану на 15 березня німецьку окупацію республіки⁹⁰. Їхнє послання було недвозначним: Чехословаччина може бути «повністю віддана на милість чи немилість Німеччини» і навіть «стати її частиною»; «Чемберлен залишив Німеччині всю Центральну Європу

⁸⁹ Archiv MZV. Politické věci. Kart. 46.

⁹⁰ Masařík H. V proměnách Evropy. Paměti československého diplomata. Praha, 2002. S. 283.

як сферу німецького інтересу. Тому в Англії ніхто б і не ворухнувся, якби Німеччина наважилася на такий радикальний крок»⁹¹.

Усвідомлюючи загрозу, Франтішек Дворнік у датованій 14 лютого 1939 р. рукописній записці під назвою «Німеччина, Чехословаччина та Україна» запропонував чехословацькому урядові використати «українську карту» для покращення відносин із Берліном. Відомий візантолог, що служив Чернінському палацу, усвідомлював прагнення Британії зберегти приязні відносини з Німеччиною і будь-яким способом відвернути її агресію на схід, проти більшого ворога – сталінського СРСР. На основі своїх розмов із постійним заступником міністра закордонних справ Британії Александром Кадоганом, а також єпископами Англіканської церкви та українсько-американським діячем Яковом Макогоном, Дворнік визначив, що серед британської еліти існують два табори: перший пропонував дати Німеччині вільну руку в реалізації її планів експансії на сході, використовуючи для цього українське питання і чехословацький коридор, а другий виходив з остаточного розпаду Чехословаччини й розв'язання українського питання в рамках чи то певної федерації з Росією, чи то поділу українських земель між Німеччиною і Польщею. За другим сценарієм Чехословаччина мала перетворитися на маленький Люксембург. Оскільки перший табір мав на Туманному Альбіоні більше прихильників, Дворнік вважав, що Празі слід скористати з українського питання, щоб уникнути катастрофи.

У зв'язку з цими планами актуалізувалося питання зближення між Прагою і Хустом, великим адвокатом якого виступав вже згадуваний вище Яків Макогін та фінансоване ним Українське пресове бюро в Лондоні. Цей українсько-американський діяч прагнув відіграти роль певного моста між Прагою і Хустом, даючи обом сторонам практичні рекомендації для ведення політики. Зокрема, він радив чехам позбутися назви «Підкарпатська Русь» та остаточно розпрощатися з русофільським напрямом. Водночас Макогін наполягав на забезпеченні повного впливу чехів у Карпатській Січі, встановленні контролю над пропагандою в Карпатській Україні та збереженні робочих місць. Макогін пропонував Празі повністю підтримувати прем'єр-міністра Августина Волошина й інших українських діячів, лояльних до чехів. З іншого боку, від наполегливо рекомендував хустському урядові

⁹¹ Archiv MZV. Fond František Chvalkovský (1938–1939). Inv. č. 617.

придушувати будь-яку пропаганду проти міністра-генерала Лева Прхали і прагнув передати УПБ в Лондоні контроль над всією карпато-українською пропагандою за кордоном. Макогін сподівався, що посилення співпраці між Прагою і Хустом зможе позитивно вплинути на відносини ЧСР з Німеччиною, якби перша пішла на деякі кроки, котрі зменшили б недовіру Берліна до празького уряду.

У разі реалізації другого сценарію УПБ припускало можливість виникнення масштабного українського повстання в Польщі, яке змусило б Німеччину втрутитися. При цьому українці сподівалися, що чехи, покидаючи Карпатську Україну, дозволять їм захопити на військових складах зброю та амуніцію, щоб використати її проти поляків⁹².

УПБ в Лондоні було доволі впливовою лобістською структурою в міжвоєнній Європі⁹³. Засноване 1931 р. коштом українсько-американського мецената Якова Макогона, воно працювало як своєрідне українське посольство для ознайомлення британського загалу з українськими справами та промоції українського питання в міжнародних колах. Побіч лондонського офісу, окремо існували засновані відділення в Женеві (листопад 1931 р.) та Празі (1.01.1932). Керівником Бюро був український історик і соціолог Володимир Кисілевський. Базуючись на принципах аполітичності й служіння загальноукраїнським інтересам, УПБ займалося систематичним збором та аналізом матеріалів іноземної преси про Україну й українські справи, вело облік публікацій на відповідну тему, видавало періодичний бюлетень («The Bulletin»), який розсилало до 250 часописів у Великій Британії (загалом у 1931–1939 рр. було випущено 116 номерів). Окрім пресової та видавничої діяльності, установа співпрацювала з іноземними журналістами і британськими депутатами, видавала заклики, звернення та відозви, які ставали предметом розгляду й обговорень в урядових і політичних колах Великої Британії⁹⁴.

⁹² Archiv MZV. Fond František Chvalkovský (1938–1939). Inv. č. 617.

⁹³ Детальніше див.: Zięba A. Lobbying dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurencji polityczni (do 1932 roku). Kraków, 2010.

⁹⁴ Тимошик М. Промоція «українського питання» та об'єднання зарубіжного українства як головні програмні напрямки діяльності Українського пресового бюро в Лондоні (1931–1939). *Українознавство* (Львів). 2017. № 4 (65). С. 215–230; Тимошик М. Досі невідомий архів Українського

У 1938–1939 рр. міжнародна діяльність УПБ була прямо пов'язана з подіями на Закарпатті. Зокрема, Бюро надсило меморандуми про Карпатську Україну прем'єр-міністру Невілові Чемберлену та у Форін Офіс, готувало матеріали для британської преси, проводило зустрічі з британськими політичними і громадськими діячами, лобіювало українське питання в парламенті, організовувало публічні заходи на українську тему. Співробітники Бюро від початку чехословацької кризи перебували в тісному контакті з посольством ЧСР в Лондоні, зокрема з послом Яном Масариком, секретарем Зденком Елером та колишнім пресовим аташе Пржемыслом Папірніком, який після відставки Масарика став одним із ключових інформаторів Чернінського палацу у Великій Британії. Як свідчить щоденник голови УПБ у 1931–1939 рр. Володимира Кисілевського, останній координував із Папірніком свої дії щодо надсилання меморандумів та проведення зустрічей у Форін Офісі, зокрема з постійним заступником міністра закордонних справ Британії Александром Кадоганом і головою центральноєвропейського відділу Вільямом Стренгом. 28 жовтня 1938 р., у присутності Папірніка, головного редактора газети «Свобода» (США) Луки Мишуги та представника Проводу українських націоналістів у Лондоні Степана Давидовича, Кисілевський обговорював питання Карпатської України з міністром внутрішніх справ ЧСР д-ром Яном Черним, який прибув до Великої Британії з візитом⁹⁵.

Усвідомлюючи хиткість міжнародного становища Карпатської України, УПБ намагалося всіляко мобілізувати британську громадську думку на підтримку української автономії у складі ЧСР та закликати британський уряд завадити окупації Підкарпатської Русі Угорщиною. Впродовж 1938–1939 рр. Бюро бомбардувало Форін Офіс своїми меморандумами і пресовими оглядами на цю тему⁹⁶. Діячі УПБ розуміли, що доля Закарпаття прямо залежить від долі самої ЧСР, і тому активно просували

пресового бюро в Лондоні (1931–1939). *Українознавство*. 2018. № 1 (66). С. 63–80; Сирота Р. Українське лобі у міжвоєнній Великій Британії: політика історичної реконструкції. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск*. Львів, 2019. С. 618–654.

⁹⁵ Неопублікований щоденник В. Кисілевського.

⁹⁶ British Foreign Office Files on Ukraine and Ukrainians 1917–1948 with supplementary files from The War Office... P. 143–145, 149–151.

ідею чесько-українського зближення та підтримували лояльну лінію уряду Волошина щодо Праги.

Щоденник Володимира Кисілевського містить згадки про декілька зустрічей Якова Макогона з Пржемыслом Папірніком у першій половині лютого 1939 р. з метою обміну інформацією в справі Карпатської України, що могли передувати написанню Франтішеком Дворніком згаданого вище реферату. Окремі його тези звучали в телефонній розмові між Папірніком і Макогоном 6 березня 1939 р., під час якої обговорювалися два базові сценарії розвитку подій навколо ЧСР та українського питання з перспективи британської дипломатії. Після цих зустрічей у Форін Офісі чеському журналістові прямо повідомили, що доля Чехо-Словаччини залежати-ме від українського питання⁹⁷.

Наскільки серйозно поставилося празьке МЗС до «українських пропозицій» Дворніка, важко сказати, зважаючи на брак архівних джерел на цю тему. Матеріали дипломатичної кореспонденції між Прагою і Лондоном за період 1938–1939 рр. збереглися тільки фрагментарно. Певним відлунням цих напрацювань стала поява у стінах Чернінського палацу аналітичної записки про українське питання з дослідженням можливих наслідків постановня «Великої України». Українське питання, охарактеризоване в цій записці як найперспективніше в європейській політиці, могло б стати справжнім активом у руках Чехо-Словаччини, давши їй можливість здійснювати активну зовнішню політику на Сході. З точки зору чехословацьких інтересів, до переваг сценарію утворення «Великої України» невідомий співробітник празького МЗС відносив ймовірний розпад Польщі й повернення ЧСР Тешинської Сілезії і Чадця, приєднання Східної Галичини до Карпатської України та її тимчасове входження (до моменту формування «Великої України») у конфедеративний союз із чехами і словаками, перегляд наслідків Мюнхенської конференції та Віденського арбітражу, відкриття каналів для проникнення чеського капіталу, людських ресурсів і знань на Схід («Чеська освіченість буде випромінювати на Схід – так, як вона уже до цього випромінювала на Балканах»).

Автор вважав: якщо не задовольнятися лише «роллю якогось Люксембурга», то Друга республіка повинна вести активну й динамічну зовнішню політику, спрямовану на Схід, передовсім на

⁹⁷ Неопублікований щоденник В. Кисілевського.

українське питання. Розраховуючи та те, що Чехо-Словаччина залишиться нейтральною в майбутньому зіткненні між Німеччиною і СРСР, він гадав, що ЧСР може успішно «монетизувати» (продати) свою східну політику Німеччині, надавши останній можливість здійснювати її «українську політику» через чехословацьку територію. У зв'язку з цим пропонувалося без зволікань розробити позицію Чехо-Словаччини в українському питанні. Водночас автор вважав за необхідне підготувати систему оборони ЧСР від Польщі, яка б не зволікала з тим, щоб захопити Карпатську Україну і знищити там «вогонь українізму», домовившись про співпрацю з Угорщиною⁹⁸.

На думку автора записки, чехи не повинні мати жодних конфліктів з українцями з огляду на відсутність між ними прямого етнографічного кордону (розділення словаками), відсутність у чехів амбіцій стосовно державного панування над українцями та культурну близькість («будемо їм завжди ближчими, ніж німці»). Він пропонував розвивати відносини з незалежною Україною «у найширший спосіб» за прикладом міжвоєнних відносин між ЧСР і Югославією. Перешкодами на шляху до формування такої політики могли, на його думку, стати традиційне русофільство і панславізм чеської еліти⁹⁹, а також небажання співпрацювати з німецькими планами створення «Великої України». Автор наголошував, що

⁹⁸ Archiv MZV. Politické věci. Kart. 46.

⁹⁹ Про природу чеського русофільства й панславізму дуже влучно висловився в 1934 р. відомий український соціолог і націолог Ольгерд-Іполит Бочковський: «Ніде славянофільство не було й не є так поширене, як серед чеського загалу. Чеська національна ідеологія від самого початку була й усе лишається славянофільською. Але в ній домінує виразно й непереможно русофільство. Москва була й є славянською Меккою чеського народу, незалежно від того, хто і як у ній панує. Передвоєнне чеське русофільство масово захоплювалося царською Росією. Сьогодні воно є чим далі все більше совітофільське. Але коли б замість Сталіна у Москві сидів Мусоліні або Гітлер, чеське русофільство було б напевне прихильником російського фашизму чи гітлеризму. Бо для чехів уся справа в Росії як такий. Політичний режим Москви є річчю підрядною [...] Для чехів Москва – це справа серця, що добре зазначив Т. Г. Масарик. Її вони іноді критикували та навіть ляли, але все любили. Україна – цікавить їх. Але до неї їхнє відношення диктувалося й коригувалося розумом і політичним інтересом. Дорога з Праги до Москви все вела й веде навпростець, але до Києва вона давніше йшла через Відень, а тепер – через Берлін» (Діло (Львів). 1934. 29 серпня).

в цьому випадку йдеться насамперед про прагнення українського народу до створення власної держави, а лише потім – про німецькі плани. Водночас він пропонував не переоцінювати масштаб німецького впливу на Україну, наводячи приклад повстання проти германофільського уряду Павла Скоропадського в Україні 1918 р.¹⁰⁰

Очевидно, що поява в Чернінському палаці цих напрацювань з українського питання була пов'язана з безнадійною міжнародно-політичною ситуацією, в якій Чехо-Словаччина опинилася на початку 1939 р. Заради збереження залишків обшматованого чехословацького суверенітету зовнішньополітичне відомство на чолі з Франтішеком Хвалковським реалізовувало політику вимушеного союзництва з Третім Рейхом, розглядаючи її як можливу альтернативу німецькій окупації. Намагаючись отримати гарантії своїх кордонів від країн-підписантів Мюнхенської угоди, Чехо-Словаччина прагнула перетворитися на нейтральну країну за прикладом Бельгії чи Швейцарії та була готова заради збереження чеського ядра поступитися своїми позиціями на нечеських територіях республіки¹⁰¹. У певних колах чеської дипломатії здавалося, що українське питання зможе стати останньою соломиною в руках Праги в справі порятунку чеського суверенітету шляхом відмови від Карпатської України на користь Гітлера задля реалізації його «великоукраїнських планів».

Окремі донесення з Берліна давали підстави вважати, що саме цього вимагала Німеччина. На підставі джерел із нацистської рейхсканцилярії чехословацький посол у Берліні Войтех Мастний доповідав 25 січня 1939 р., що Німеччина очікує від Чехо-Словаччини зміни «ментальності» стосовно її дієвої допомоги нацистам у створенні «Великої України»¹⁰². Можливий вступ Угорщини до Антикомінтернівського пакту та надання нею дозволу на транзит німецьких військ через її територію дали чехословацькому представникові можливість припустити, що цей крок у далекій перспективі могли спрямувати на прокладання шляху Німеччини до України.

Беручи до уваги різні міркування щодо перспектив розвитку українського питання у Східній Європі, на початку березня 1939 р.

¹⁰⁰ Archiv MZV. Politické věci. Kart. 46.

¹⁰¹ Dejmk J. Zahraniční politika Česko-Slovenska mezi Mnichovem a německou okupací českých zemí... S. 21.

¹⁰² Archiv MZV. Politické zprávy 1918–1977. Německo. Berlin 1939. Č. 15.176/II-39.

празький уряд в рамках своєї політики «нормалізації» відносин із Німеччиною спробував прозондувати можливість укладення з Берліном окремого договору про майбутнє Карпатської України. Зокрема, таку пропозицію озвучив шеф кабінету МЗС Губерт Масаржик під час візиту на Вільгельмштрассе 1–3 березня 1939 р. Завданням цієї місії, що отримала мандат від уряду Рудольфа Берана, було вивідати подальші німецькі плани щодо Чехо-Словаччини та запропонувати Берліну чергові поступки заради отримання гарантій кордонів на умовах «нейтралізації» зовнішньої політики ЧСР. Під час розмови з керівником політичного відділу німецького МЗС Гюнтером Альтенбургом чеський дипломат поскаржився на угорську пропаганду, яка не припиняла заявляти про належність краю до Угорщини, і складність внутрішнього становища в Карпатській Україні. За словами Масаржика, центральна влада мала покривати дефіцит крайового бюджету й забезпечувати населення продовольством, тимчасом як хустський уряд намагався будь-яким способом «ліквідувати присутність Праги». Чехословацький уряд вважав, що йому також належить право голосу, оскільки він мав фінансувати витрати автономії¹⁰³.

Прага знала про жваве зацікавлення Берліна карпатоукраїнським питанням, але, за наявною в чехословацьких колах інформацією, німці не виключали того, що край може залишитися в державному зв'язку з чехами¹⁰⁴. Беручи це до уваги, празький уряд був готовий піти на певний *modus vivendi* з Берліном щодо долі Карпатської України, аби прибрати з порядку денного двосторонніх відносин чутливе українське питання. Однак на той час німецький уряд не був готовий обговорювати цю пропозицію по суті, як також інші оферти з пакета Масаржика. На меморандумі з цього приводу, підготовленому політичною секцією німецького МЗС, стояла позначка «фюрер не зацікавлений»¹⁰⁵. На початку березня 1939 р. Гітлер уже готував свій вирішальний удар проти Чехо-Словаччини, тож він відмовився надати міжнародні гарантії її кордонів, зіславшись, зокрема, на неврегульованість питання чехословацьких кордонів з Польщею та Угорщиною¹⁰⁶.

¹⁰³ Documents on German Foreign Policy 1918–1945. From the Archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945). Washington, 1951. Vol. IV: The Aftermath of Munich (October 1938 – March 1939). P. 222–223.

¹⁰⁴ Masařík H. V proměňách Evropy... S. 282.

¹⁰⁵ Documents on German Foreign Policy 1918–1945... P. 221.

¹⁰⁶ Ibid. P. 218–220.

Тим часом, відчуваючи непевність становища ЧСР і хитання чеських владних кіл щодо своєї політики в Карпатській Україні, Будапешт вирішив зробити Празі незвичну пропозицію. 6 березня 1939 р. до чеської столиці з важливою місією прибув заступник міністра закордонних справ Угорщини Янош Вьорнле. У супроводі угорського посла Яноша Веттштейна він зустрівся з міністром Франтішеком Хвалковським і запропонував йому добровільно передати Закарпаття Угорщині в обмін на певну фінансову компенсацію. У такий винахідливий спосіб угорці сподівалися уникнути німецької опозиції військовій окупації Карпатської України. Здавалося, що Хвалковський був схильний піти на таку угоду: він пообіцяв переговорити щодо цього з президентом Гахою і потім назвати ціну. Втім, остаточне схвалення угорської пропозиції залежало від ставлення Німеччини, а вона виявила «нерозуміння» угорських ініціатив¹⁰⁷. До того ж далеко не всі члени чехословацького уряду погоджувалися на запропонований сценарій. Як згадував керівник канцелярії МЗС ЧСР Губерт Масаржік, деякі урядовці, зокрема міністр комунікації Алоїз Еліаш та керівник канцелярії президента Іржі Гавелка, виступали проти передачі Підкарпатської Русі Угорщині чи Польщі¹⁰⁸.

Березневе загострення: Прага і Хуст напередодні розпаду ЧСР

На початку березня 1939 р. Прага вирішила знову продемонструвати свою силу та нагадати, хто господар в краї. 6 березня центральний уряд провів чергову реконструкцію хустського кабінету, внаслідок чого з посади міністра було усунуто Юліана Ревая, якого чехи підозрювали в надмірних контактах з німцями. Одночасно на посаду міністра внутрішніх справ, фінансів та комунікацій був перепризначений генерал Прхала¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Documents on German Foreign Policy 1918–1945... P. 228; Венгрия и Вторая мировая война: Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. Москва, 1962. С. 157–158; Адам М. Загарбаня Закарпаття хортістською Угорщиною в 1938–1939 рр. *Українсько-угорські історичні зв'язки*. Київ, 1964. С. 101–102. Чеські дипломатичні джерела не залишили жодних згадок про місію Я. Вьорнле та пропозиції щодо продажу Карпатської України.

¹⁰⁸ Masařík H. V proměňách Evropy... S. 282.

¹⁰⁹ VNA. Fond MNO, HS, Prezidium II, inv. č. 16227. Sign. 28 1/6. K. 13023.

Відтак, ігноруючи рішучі протести двомісячної давності, федеральний уряд таки домігся свого. Чехи усвідомлювали, що як би голосно не протестували українці проти усунення Ю. Ревая, за допомогою урядового війська та жандармерії їм вдасться утримати край під своїм контролем, або й навіть повернутися до стану, який тут існував до 11 жовтня 1938 р. (до проголошення автономії Підкарпатської Русі).

При цьому Прага вустами генерала Прхали офіційно заявила, що урядові зміни не мали на меті усунути кабінет А. Волошина, і що попередній курс у краї буде збережений¹¹⁰. Центральна влада закликала автономний уряд більше зосередитися на господарських і фінансових питаннях.

У політичних калькуляціях Праги новопризначеному генералу Л. Прхалі фактично випала роль неофіційного намісника краю, що розпалило полум'я українсько-чеського конфлікту. 9 березня 1939 р. А. Волошин адресував міністру закордонних справ Ф. Хвалковському та президенту ЧСР Е. Гасі листи з протестом проти цього рішення¹¹¹. Однак це не допомогло. Не маючи можливості якось вплинути на рішення Праги, А. Волошин сподівався, що чесько-український конфлікт, спричинений призначенням Прхали, можна буде владнати конституційним шляхом під час засідання Сойму Карпатської України, який мав запропонувати президенту республіки новий склад уряду, в якому не було б місця для опального генерала¹¹².

Поряд з реорганізацією уряду Прага домоглася також зміни керівництва партії УНО – замість радикального у своїх поглядах Федора Ревая урядову партію Карпатської України очолив більш поміркований Юрій Перевузник. Цей крок мав продемонструвати відмову від радикальної націоналістичної риторики та лояльність до центральної влади¹¹³. На думку німецького повіреного у Празі А. Генке, саме Прхала виступив ініціатором кадрових змін

¹¹⁰ *Národní noviny*. 8.03.1939. NA. MZV VA I. Kart. 1774.

¹¹¹ *Archiv MZV. II sekce (1918–1939). III řada. Kart. 458; та 330; Archiv KPR. T. 97/21, č. III, kart. 34, mikrofilm č. 97.*

¹¹² Stercho P. *Diplomacy of Double Morality. Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine 1919–1939*. New York: Carpathian Research Center, 1971. P. 153.

¹¹³ *Archiv MZV. Fond 35. Telegramy došlé a odeslané I, Bukarešt, №208/39, 10.03.1939, Veverka. S. 27; Archiv MZV. II sekce (1918–1939). III řada. Kart. 458.*

в Карпатській Україні, намагаючись позбутися невігідних центральної владі національно орієнтованих українських політиків¹¹⁴.

Перепризначення Л. Прхали призвело також до загострення відносин між чехословацькими військовими та Карпатською Січчю. Остання відчайдушно шукала шляхів для озброєння своїх членів в очікуванні важливих міжнародно-політичних подій.

У зв'язку зі зростанням сепаратизму в автономних Словаччині та Підкарпатській Русі серед деяких чеських урядовців та військових (зокрема міністра комунікації та члена Вищої ради оборони генерала А. Еліаша) утверджувалася думка про потребу використати армію для наведення порядку та уникнення розпаду республіки¹¹⁵. Пішовши на значні територіальні поступки своїм сусідам – Польщі та Угорщині, Прага вирішила продемонструвати силу у розв'язанні внутрішніх конфліктів зі словаками та карпатськими українцями.

У середині лютого 1939 р. центральний уряд обговорював плани відкликання уряду А. Волошина та негайного роззброєння і розпуску Карпатської Січі. Зокрема, дискутувалися негативні наслідки від можливого відторгнення Карпатської України та втрати сполучення з Румунією. Врешті-решт Прага прийняла проміжне рішення зберегти при владі кабінет Волошина. Та чехословацькій армії було наказано зайняти безкомпромісну позицію щодо Карпатської Січі та підготуватися до її роззброєння¹¹⁶.

На початку березня 1939 р. генерал Прхала отримав з Праги таємну вказівку за будь-яку ціну втримати спокій в Карпатській Україні. Це передбачало також можливість використання військової сили для придушення «великоукраїнського руху»¹¹⁷. У зв'язку з цим командиром 38-го хустського батальйону StOS підполковнику Антоніну

¹¹⁴ Hencke A. Augenzeuge einer Tragödie. Diplomatenjahre in Prag 1936–1939. München: Fides-Verlagsgesellschaft München, 1977. S. 281.

¹¹⁵ Šrámek P. Ve stínu Mnichova. Z historie československé armády 1932–1939. Praha: Mladá fronta, 2008. S. 111.

¹¹⁶ John M., Kliment Ch. K., Nakládal B. Březen 1939. S. 96.

¹¹⁷ Masařík H. V proměnách Evropy. Paměti československého diplomata. Praha, 2002. S. 282; Suško L. Německá politika voči Slovensku a Zakarpatskej Ukrajině v období od septembrové krize 1938 do rozbití Československa v marci 1939. Československý časopis historický. Prague, 1973. Vol. XXI. Issue 2. S. 190; Lukeš F. Podivný mir. Praha, 1968. S. 242; Rychlik J. Rychliková M. Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919–1939. Červenec, 2013. S. 48.

Земану було наказано розробити план посилення військових об'єктів у Хусті та роззброєння Карпатської Січі, який був затверджений генералом Прхалою та доведений до відома крайового командування¹¹⁸.

У постмюнхенський період примара військової диктатури постійно витала над Чехо-Словаччиною, однак чеські політики не наважувалися передати державні справи до рук військових, побоюючись негативної реакції з боку Німеччини. Цього разу, однак, помилково видавалося, що Берлін розв'язав руки чехам для вирішення своїх проблем у відносинах з автономними краями.

Жандармський стражмістр Антонін Врубель, що був водієм командира хустського батальйону StOS, пригадував, що йому доводилося виконувати роль посередника між генералом Л. Прхалою та групою офіцерів, які прагнули здійснити військовий переворот в Карпатській Україні за зразком сусідньої Словаччини. На Підкарпатській Русі чехословацькі військові намагалися запобігти повторенню судетського сценарію та відокремленню краю від республіки. З огляду на це вони були готові піти на повалення автономного уряду, інтернування його членів у монастирі в Кобилецькій Полянні (подібно до того, як 10 березня 1939 р. був інтернований голова словацького уряду Й. Тісо у Бановце-над-Бєбравоу), роззброєння Карпатської Січі та здійснення рішучої боротьби проти угорських та польських терористів. Однак Прхала не схвалив цього плану¹¹⁹.

Очевидно, провал «гомолиного путчу» в Словаччині 9–10 березня 1939 р., що лише призвів до ескалації напруги між Прагою та Братиславою, посилював вагання стосовно доцільності реалізувати подібний сценарій у Карпатській Україні. Тим більше, що ситуація тут не видавалася такою ж критичною, як у сусідній Словаччині. Напевно, генерал був прихильником політики «батога й пряника» і намагався знайти певний *modus vivendi* з автономною владою, зокрема й щодо майбутнього «переформатування» Карпатської Січі.

Однак після того, як план реорганізації Карпатської Січі зазнав невдачі через енергійний спротив керівництва ОНОКС, а відносини з чехословацьким військом ставали дедалі гіршими, генерал Прхала вирішив перейти до реалізації попередньо розробленого

¹¹⁸ NA. F. MV-L. K. 114. Sign. 2-10-3.

¹¹⁹ Holub O. Boje Československé armády a jednotek Stráže obrany státu na Podkarpatské Rusi (Karpatské Ukrajině) v březnu 1939. *Odboj a revoluce*. Praha, 1969. R. 7, č. 5. S. 13.

плану. Цьому посприяв також ще один факт. 10 березня 1939 р. чехословацька жандармерія довідалася, що керівництво Карпатської Січі готує напад на військові об'єкти в місті з метою усунення генерала Прхали з посади міністра автономного уряду та підняття античеського повстання¹²⁰. У зв'язку з цим чехословацьке командування вжило превентивних заходів безпеки і видало наказ про початок підготовки до операції з роззброєння січовиків. Напередодні подій 13–14 березня 1939 р. з прикордонної смуги до столиці стягнули кілька додаткових рот StOS (що послабило чехословацькі оборонні позиції перед обличчям прийдешнього угорського наступу), які мали встановити контроль над основними в'їздами та виїздами зі столиці. Вночі регулярні війська повинні були наступати від своїх казарм у передмісті до центру міста. Та після того як вже було видано гасло, що сигналізувало про початок виступу проти Січі, генерал Прхала несподівано зупинив операцію і наказав очікувати подальших вказівок. Через деякий час поблизу його помешкання відбулася стрілянина, і він знову розпорядився підготуватися до «зачистки»¹²¹, початок якої невдовзі спровокувало те, що проти ночі з 13 на 14 березня 1939 р. начальник жандармерії Вака за наказом голови уряду Волошина видавав зброю членам Карпатської Січі.

Під час спроби отримання січовиками зброї в ніч з 13 на 14 березня 1939 р. Прхала наказав у терміновому порядку привести в бойову готовність та висунути до урядового будинку жандармський відділ швидкого реагування під командуванням Карела Виорала чисельністю 35 осіб¹²². Цей крок призвів до загострення напруги між двома сторонами, спровокувавши кровопролиття біля стін урядової будівлі, внаслідок чого поранення отримали двоє січовиків і один чех.

Після припинення вогню сторонам вдалося мирно врегулювати конфлікт, внаслідок чого січовики, отримавши частину зброї (41 гвинтівку і 90 револьвери з амуніцією), повернулися в казарми Хустського коша на околицях міста. Однак ближче до світанку 14 березня 1939 р. генерал Прхала, дізнавшись про видачу січовикам

¹²⁰ Archiv bezpečnostních složek (ABS). Brno-Kanice. Sygn. A 15. Inv. č. 64. Kr. 43. S. 218–219.

¹²¹ NA. F. MV-L. K. 114. Sign. 2-10-3.

¹²² NA. F. MV-L. K. 114. Sign. 2-10-3.

зброї, викликав до себе Волошина та рішуче зажадав її повернення, на що отримав відмову¹²³. Відтак він наказав чехословацьким військам згідно з раніше розробленим планом зайняти стратегічні пункти в місті й атакувати о 6-й годині ранку головні січові об'єкти: Кіш, «Січову Гостинницю», Головну Команду та «Жіночу Січ». Сам генерал очолив операцію з «зачистки» Хуста від карпатських січовиків, в якій взяли участь військовослужбовці 1-го батальйону 45-го піхотного полку разом з підрозділами StOS, фінансової сторожі, жандармерії та державної поліції – загалом 400-500 чол., за підтримки шести танків, чотирьох броньованих автомобілів (OA vz. 30) і 37 протитанкових гармат¹²⁴. Після 6-ї години на вулицях Хуста з'явилися барикади, зав'язалися перестрілки та збройні сутички, які тривали 5 годин¹²⁵.

Прем'єр-міністр Волошин усіяко намагався врегулювати збройний конфлікт і припинити насильство на вулицях Хуста. О 6:35, за трохи більше ніж пів години після початку збройних сутичок, він зв'язався телефоном з урядовцем Ради міністрів д-ром Кордошем і зажадав, аби з огляду на майбутні події в Братиславі (очевидно, йшлося про проголошення незалежності Словаччини) Прага наказала генералу Прхалі, «щоб він не чинив самостійних дій і перепон проти заходів, які організовує національна гвардія Січі для охорони кордонів від Угорщини і Польщі; а також, щоб дії генерала Прхали були паралельними з діями Січі»¹²⁶. Цим Волошин давав зрозуміти, що видача зброї січовикам відбулася за його згодою, і головним адресатом його слів були не чехи, а угорці й поляки, які виношували агресивні плани проти Карпатської України. Водночас заклик до «паралельних дій» з боку Прхали був, очевидно, пов'язаний зі сподіванням голови карпатоукраїнського уряду на спільну

¹²³ Свобода (Нью-Джерсі). 1939. 16 червня. С. 2; Там само. 1939. 23 червня. С. 2.

¹²⁴ Beneš J. Stráž obrany státu. 1936–1939. Praha, 2007. S. 237; John M., Kliment Ch.K., Nakládal B. Březen 1939. S. 134.

¹²⁵ Детальніше див.: Пагіря О. Події 13–14 березня 1939 р. в Хусті: путч, повстання чи збройний конфлікт? *Карпатська Україна – незалежна держава. матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України* (Ужгород, 14–15 березня 2019 р.). Ужгород, 2019. С. 21–37.

¹²⁶ Archiv MZV. Politické věci. Kart. 45.

участь чехів і січовиків в обороні краю. Чеський чиновник відразу переказав отриману інформацію в Міністерство оборони та Головний штаб. Тим часом у канцелярії президента ЧСР Еміля Гахи дали усну відповідь представникові уряду Карпатської України Вікентію Шандору, що вважають збройний інцидент у Хусті нападом Січі на чехословацьку армію та спробою «путчу»¹²⁷.

Після обіду 14 березня генерал Л. Прхала розпорядився повідомити у Прагу про «придушення повстання» Січі в Хусті і видав наказ про роззброєння усіх відділів Карпатської Січі на території краю та захоплення їхніх казарм чехословацьким військом¹²⁸.

Ввечері 14 березня 1939 р. у 2-й відділ Головного штабу в Празі надійшла телеграма від зв'язкового офіцера підполковника Карела Лукаса з підсумковою інформацією про ранкові бої з січовиками: «Інцидент в Хусті був ліквідований, Карпатська Січ здала зброю, військо разом із StOS патрулюють місто. Після обіду спокій не порушувався. Ввечері чинна влада прийняла оголошення, підписане міністрами за винятком ген. Прхали, закликаючи до спокою й непрямо вказуючи на чехословацьке військо як винуватця інциденту»¹²⁹. Зі свого боку військо вважає ініціатором інциденту Карпатську Січ, яка першою напала на владну будову, де поранила жандарма при виконанні свого обов'язку»¹³⁰. Як справедливо відзначав з цього приводу британський журналіст Майкл Вінч: «Єдина розбіжність між версіями чехів та українців стосувалася відповідальності за обстріл урядового будинку. Чехи казали, що це січовики навмисно атакували його, а січовики говорили, що це чехи почали розстрілювати мирну демонстрацію»¹³¹.

Досі неможливо встановити, хто проти ночі на 14 березня 1939 р. першим відкрив вогонь біля будівлі уряду (не виключається також провокація). Втім, як свідчать джерела, операція чехословацького

¹²⁷ Шандор В. Армія і Карпатська Січ. *Карпатська Січ: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської України* (Ужгород, 11–12 березня 1995 р.). Ужгород: Іражда, 1996. С. 56.

¹²⁸ John M., Kliment Ch.K., Nakládal V. Březen 1939. S. 135.

¹²⁹ Нова свобода (Хуст). 1939. 15 березня. С. 1.

¹³⁰ Karel Lukas (pplk. gšt., zmocněnec MNO u autonomní vlády v Chustu) / Chust_38. *Lášek R. Jednotka určení SOS. Díl třetí*. S. 209.

¹³¹ Winch M. Republic for a day. An eyewitness account of the Carpatho-Ukraine incident London: Robert Hale Limited, 1939. P. 280.

військового командування проти карпатських січовиків у Хусті була «домашньою заготовкою», яку генерал Прхала запусив у дію після зухвалої спроби уряду Волошина озброїти українські відділи для відбиття угорської агресії. Короткочасний збройний інцидент поблизу «владної будівлі» опівночі 14 березня 1939 р. слугував лише формальним приводом для реалізації наперед розробленого плану з роззброєння та «нейтралізації» Карпатської Січі. Ширшим політичним завданням було придушити «великоукраїнський рух» та запобігти відокремленню Карпатської України від ЧСР.

Чесько-українське збройне протистояння зіграло на руку Угорщині, що розпочала окупацію краю якраз на момент початку кривавих сутичок у Хусті. Навряд чи це було частиною німецького плану або ж певної домовленості між празьким урядом і Німеччиною щодо нейтралізації січового опору напередодні угорського вторгнення, як вважав Августин Штефан¹³². Однак протистояння було вигідне для німецько-угорських планів розчленування Чехо-Словаччини, оскільки значною мірою унеможливило спільні дії карпатських січовиків і чехословацьких військ проти агресора. Мало того, німецьке МЗС використало сутички в Хусті, щоб офіційно обґрунтувати введення угорських військ у Карпатську Україну потребою захисту місцевого угорського населення¹³³.

Неправильно зрозумівши сигнали з Берліна про необхідність «внутрішньої консолідації» та врегулювання відносин із сусідами¹³⁴, Прага вдалася до реалізації силового сценарію, який полягав у придушенні загрози сепаратизму в автономних краях. Наслідки цих збройних втручань стали катастрофічними для самої Чехо-Словаччини. Як справедливо зазначає чеський історик Їнджіх Деймек, своїми діями празький уряд дестабілізував ситуацію в східних регіонах навіть більшою мірою, ніж планувала Німеччина¹³⁵. Ці події (зокрема у Словаччині) створили зручний привід для німецької інтервенції, прискоривши плани Гітлера щодо ліквідації ЧСР як суверенної держави.

¹³² Stefan A. From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine. New York: Carpathian Star Publishing Co, 1954. P. 41.

¹³³ Documents on German Foreign Policy 1918–1945. P. 263–264.

¹³⁴ Archiv MZV. Politické zprávy 1918–1977. Německo. Berlin 1939.

¹³⁵ Dejmeck J. Zahraniční politika Česko-Slovenska mezi Mnichovem a německou okupací českých zemí... S. 30.

Чесько-українське розлучення

У зв'язку з різким загостренням міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі та фактичним розпадом Чехо-Словаччини після акту в Братиславі, о 19:10 14 березня 1939 р. Августин Волошин по радіо проголосив Карпатську Україну незалежною державою. Коли в Хусті дізналися про події в Братиславі, Волошин у телефонній розмові з шефом преси і пропаганди Комаринським, який від імені уряду Карпатської України був присутній на засіданні словацького Сойму, заявив, що «і ми не можемо зависнути в повітрі»¹³⁶.

Рішенню проголосити незалежність Карпатської України передували консультації з делегатами Сойму, а також телефонні перемовини з канцелярією президента ЧСР Еміля Гаха. Із записів останньої випливає, що прохання до президента про скликання Сойму Карпатської України на 15 березня скерував із Відня ексміністр Юліан Ревай. Однак Град вимагав, щоби з відповідним проханням звернувся чинний прем'єр-міністр Августин Волошин. Коли президент Гаха вже вирушив потягом до Берліна на зустріч з Адольфом Гітлером, шеф його канцелярії Іржі Гавелка все ще залишався в офісі, очікуючи дзвінка з Хуста. Однак замість цього о 20:00 він отримав повідомлення від представника уряду Карпатської України у Празі Вікентія Шандора про те, що під впливом подій у Словаччині Волошин був змушений скликати засідання Сойму і проголосити незалежність Карпатської України¹³⁷. Інформація була не зовсім правдива, оскільки засідання Сойму очікувалося лише наступного дня, а рішення про незалежність було схвалено тільки на нараді з послами, які прибули до Хуста. Втім Прага вже не почувалася зобов'язаною робити щось у цьому напрямі.

У телеграмі, відправленій до Праги того ж дня о 21:00, Августин Волошин пояснював свій крок проголошенням самостійності Словаччини та неможливістю надалі залишатись у складі Чехо-Словацької федерації. Він задекларував намір уряду Карпатської України підтримувати приязні відносини з усіма державами та подякував Празі за 20-річну співпрацю, яка допомогла підвищити рівень

¹³⁶ Ukrainian Research Institute Library, Harvard University. Augustin Stefan Papers. Box 1. Correspondence: A-K.

¹³⁷ Archiv KPR. Inv. č. 929. PR 92/39.

національної свідомості й культурного розвитку Підкарпаття¹³⁸. Це був жест, на який представники інших національних меншин багатонаціональної Чехо-Словаччини не спромоглися.

Проголошення незалежності Карпатської України 14–15 березня 1939 р. було не актом сепаратизму супроти Праги, а побічним наслідком розпаду самої ЧСР на тлі проголошення під натиском Берліна самостійності Словаччини. Саме вихід останньої з федерації спричинив ефект доміно та змусив Карпатську Україну піти на реалізацію свого права на правозахисну сецесію в умовах загрози угорської окупації.

В умовах початку військової агресії Угорщини 12-га чехословацька дивізія вела позиційні оборонні бої тільки 14 березня 1939 р. Після полудня цього дня вказівкою з Праги генерала армії Лева Прхалу, який перебував тоді при штабі дивізії у Сваляві, призначили відповідальним за евакуацію чехословацьких військ (12 тис. чол.) і державних службовців із сім'ями (8 тис. осіб) із території Підкарпатської Русі. Чехословацькі збройні сили відігравали «першу скрипку» на початковому етапі оборони Карпатської України, стримуючи наступ угорських військ протягом 14–16 березня, а подекуди й у першій половині дня 17 березня 1939 р. Їхні дії можна характеризувати як тактичну оборону, що мала на меті прикрити відступ основних сил у сусідні країни (Словаччину, Польщу та Румунію). Стратегічну оборону в той сам час здійснювали погано озброєні та слабо вишколені відділи Національної Оборони – проголошених збройних сил Карпатської України. Уряд Волошина безуспішно намагався переконати командира 12-ї чехословацької дивізії генерала Олега Сватека очолити оборону Карпатської України¹³⁹. 16 березня 1939 р. командування дивізії отримало з окупованої німцями Праги наказ припинити відступні бої та покинути територію Підкарпатської Русі¹⁴⁰.

Джерела засвідчують: 14–16 березня 1939 р. карпатські січовики проводили масштабну операцію з роззброєння чехословацьких військових і правоохоронців на всій території Карпатської України, щоб поповнити запаси зброї, амуніції та спорядження слабоорганізованих українських відділів перед угорським наступом. Паралельно з

¹³⁸ Archiv MZV. II sekce (1918–1939). III řada. Kart. 458; Shandor V. Carpatho-Ukraine in the international bargaining of 1918–1939. *Ukrainian Quarterly* (New York). 1954. Vol. X. № 3. P. 235.

¹³⁹ Нова Свобода. 1939. 16 березня. С. 1; Новий Час. 1939. 16 березня. С. 1.

¹⁴⁰ *Vojenské dějiny Československa (1918–1939)*. Praha, 1987. Díl 3. S. 559.

бойовими діями проти угорців, у тилу Карпатської України розгорнулося справжнє протистояння за зброю, амуніцію та оснащення між чехословацькими військами, що відступали, прикордонниками та жандармами з одного боку, та новоствореними відділами Національної Оборони – з другого. Роззброєння відбувалося за декількома сценаріями: 1) шляхом добровільної передачі зброї і влади на місцях січовикам за наказом вищого командування; 2) шляхом домовленостей між українськими та чехословацькими офіцерами; 3) збройних сутичок і протистояння. Роззброєння відбувалось у надзвичайно короткий проміжок часу перед самим приходом гонведів та охопило майже всі округи регіону (за винятком околиць Мукачева та Сваляви). Це супроводжувалося також окремими збройними сутичками (найзапекліше протистояння відбулося на Воловеччині, де між січовиками та чехами були зведені позиційні бої з жертвами, а також поблизу румунського кордону на сході краю), що були своєрідним відлунням протистояння на вулицях Хуста 13–14 березня 1939 р.¹⁴¹ Однак, паралельно з конфліктами, джерела також фіксують тактичну співпрацю між січовиками і чеськими військовими на локальному рівні з метою відбити угорський наступ.

Події в Карпатській Україні стали найкривавішим епізодом у ході ліквідації Чехо-Словаччини в середині березня 1939 р. і єдиним засвідченням на теренах республіки збройним опором проти зовнішньої агресії. Чехословацькі сили втратили під час відступних боїв 40 чол. убитими (з них семеро членів StOS, троє жандармів та 30 вояків), 150 пораненими (серед них 30 службовців StOS і 120 вояків) та 17 зниклими безвісти¹⁴². Із загального числа втрат чехословацького війська, фінансової охорони, жандармерії та StOS від вересня 1938 до березня 1939 рр. (172 чол.) понад третину, а саме 63 особи, поклали голови в найсхіднішій частині ЧСР¹⁴³.

¹⁴¹ Детальніше див.: Пагіря О. Роззброєння членами Карпатської Січі чехословацьких військ в умовах агресії Угорщини проти Карпатської України. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. Дрогобич, 2019. Вип. 2/44. С. 121–146.

¹⁴² Lášek R. Jednotka určení SOS. Díl třetí. S. 316; Plachý J. Nástin personálních ztrát Československé armády v době od 21. května 1938 do 31. března 1939. Praha, 2009; Marek J. Hraničářská kalvárie. S. 277–278.

¹⁴³ Caplovič M. Československa armáda medzi Mnichovom 1938 a marcom 1939 a dorazom na Slovensk. *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku*

За оцінкою сучасників, втрати української сторони становили від 1 до 1,5 тис. осіб убитими та зниклими безвісти¹⁴⁴. Великі жертви з українського боку зумовлені насамперед слабким військовим вишколом, відсутністю належного озброєння та спорядження в січовиків, а також поганою системою управління та зв'язку в новостворених збройних силах молодій державі. Водночас значна частина захисників Карпатської України загинула вже після закінчення бойових дій в ході гортистських репресій, адже угорське командування нехтувало міжнародними конвенціями.

Висновки

У 1938–1939 роках головним театром українсько-чеських відносин стала територія Підкарпатської Русі/Карпатської України, що здобула автономію у складі Другої Чехо-Словацької республіки. Досвід українсько-чеського співжиття в рамках триєдиної держави був позначений багатьма суперечностями. З одного боку, (під) карпатські русини-українці після майже двох десятиліть нарешті здобули номінальну національно-політичну емансипацію в межах чехословацької держави. Протягом п'яти місяців автономного життя вони разом зі словаками мали змогу розбудовувати власні урядові інституції, засновувати парамілітарні структури, розвивати національно-культурне життя, проводити парламентські вибори, здійснювати власну внутрішню та до певної міри навіть зовнішню політику. Український автономний уряд на чолі з о. Августином Волошином до останніх днів республіки дотримувався лояльного прочехословацького курсу, розуміючи, що доля краю напруму залежить від її існування.

Česko-Slovenska / red. V. Bystrický, M. Michela, M. Schvarc a kol. Bratislava, 2010. S. 115.

¹⁴⁴ Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини й переживання. Прага: Нація в поході, 1940. С. 86. Цифра загиблих 1,5 тис. також збігається з оцінками румунських розвідувальних органів (див.: Grad C. Maramureșul și Ucraina Subcarpatică în jocul intereselor etnice, economice și politico-strategice din Europa Centrală (1919–1940). Documente. *Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність* / ред. В. Чубота, Т. Нікоара, М. Вереш, Л. Горват. Cluj-Napoca; Satu Mare, 2007. С. 248). За інформацією кореспондента «Нового часу» з Відня, список загиблих січовиків під час боїв із угорцями сягнув 1 тис. осіб (AAN. Sztab Główny w Warszawie 1919–1939. Cz. I. Sygn. 616/362. S. 111).

В умовах зовнішньої загрози та підривних дій сусідів склалися передумови для чесько-українського союзу. На початковому етапі автономії чехи і карпатські українці разом давали відповідь на спільні виклики: Віденський арбітраж, евакуація та перенесення столиці з Ужгорода до Хуста, переривання важливих комунікацій, диверсійно-терористичні дії з боку Угорщини та Польщі, погіршення соціально-економічного становища тощо.

З іншого боку, внаслідок зростання етнічного націоналізму і консолідації національного державницького проекту в Карпатській Україні посилювалося тертя між чехами та українцями на низовому рівні. Цю ситуацію загострила боротьба за повноваження між Хустом і Прагою, яка вилася в одноосібне призначення центральним урядом чеського генерала Лева Прхали на посаду третього міністра в хустському кабінеті. Замість сподіваної стабілізації ситуації в Карпатській Україні це рішення спровокувало кризу у відносинах між Прагою та Хустом та призвело до зростання українського радикалізму і раптового сплеску античеських настроїв у суспільстві.

Призначення Прхали та пізніші урядові зміни в Хусті були до певної міри викликані спробами Праги владнати свої відносини з Варшавою шляхом приборкання «войовничого українізму» в Карпатській Україні, що було однією з передумов отримання від Німеччини довгоочікуваних гарантій кордонів Другої Чехо-Словаччини.

На політику Праги в українському питанні в 1938–1939 рр. впливали різні зовнішньополітичні чинники, зокрема: 1) політика Німеччини, яка у своїх геополітичних інтересах заgravала з українським питанням, шантажуючи ним відразу кілька європейських столиць; 2) політика Угорщини та Польщі щодо створення спільного кордону в Карпатах; 3) позиція Румунії як ключового союзника ЧСР, яка до певного часу була стратегічно зацікавлена у збереженні сухопутного сполучення з Прагою через Підкарпатську Русь; 4) політика Великої Британії та Франції, які в рамках політики «умиротворення» прагнули відвернути агресію Гітлера на схід із використанням української карти.

Несподівана актуалізація українського питання в міжнародній політиці в 1938–1939 рр. у зв'язку з постановням Карпатської України змусила певні кола чехословацької дипломатії серйозно зайнятися розробкою українського питання, адже існували перспективи постановня Великої України. До певної міри цей інтерес був

спровокований активним обговоренням у західних колах можливості створення незалежної України під протекторатом Німеччини на базі Карпатської України. У зв'язку з цим віддалений східний регіон республіки міг перетворитися на справжній актив, який чехи сподівалися вигідно «продати» німцям в обмін на гарантії збереження залишків свого державного суверенітету. Цей план підтримували певні кола британської дипломатії, зацікавлені спрямувати Німеччину на схід, у бік природних ресурсів України.

Чесько-українське розлучення відбувалося в драматичних умовах розпаду Чехо-Словаччини. Воно було позначене кривавими сутичками між карпатськими січовиками та чехословацькими військовими на вулицях Хуста 13–14 березня 1939 р. і подальшим протистоянням між ними в боротьбі за зброю та контроль над регіоном, проголошенням незалежності Карпатської України в умовах початку агресії Угорщини та евакуацією чехословацьких військ і державних службовців з території краю. Паралельно з чесько-українським конфліктом простежується співпраця між чехами й українцями, спрямована на відбиття зовнішньої агресії.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ ОУН ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*

Початок Другої світової війни кардинально змінив характер польсько-українських стосунків, які з протистояння між панівною та поневоленою націями перейшли у площину взаємин між двома бездержавними народами. Намагаючись використати нові обставини та ліквідувати непотрібний польсько-український фронт в момент розгортання нового етапу боротьби за УССД, керівники ОУН обидвох відламів наполегливо вели переговори з польською стороною з метою вироблення спільної позиції. Досягти домовленостей українські політики планували на платформі «самостійних держав і визнання та панування права українського народу на Західньо-Українських Землях»¹. Однак саме статус західноукраїнських територій став каменем спотикання, об який розбилися всі спроби порозуміння та співпраці. Поляки не збиралися відмовлятися від західноукраїнських земель, а плекали надії на відновлення Польської Держави в довоєнних рамках за допомогою сил альянсу. Їх не переконували ні цілком реальна загроза з боку імперських держав, ні обіцянки української сторони стримати антипольські настрої серед українського загалу, ні посередництво такої авторитетної в українському і польському середовищі людини, як митрополит Шептицький. Не погоджувалися вони і на пропозицію українських політиків облишити суперечки довкола українсько-польського кор-

* Текст є виправленою і доповненою версією статті автора: Stasiuk O. Stosunki polsko-ukrainiski w swietle dokumentow OUN z chasow II wojny swiatowej. *Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2017. Ч. 29–30. С. 58–66.

¹ Постанови II Конференції Організації Українських Націоналістів. 1942. Квіт. *Причинки до суспільного мислення*: зб. статей. Торонто, 1989. Ч. I. С. 69.

дону до закінчення війни². Переговори тривали до 1942 року, але не дали жодних результатів.

Небажання поляків визнати українців за рівноправного політичного партнера, помножене на антиукраїнську практику польської влади міжвоєнного періоду, позначилося на багатьох акцентах ідеології та політики ОУН. Зокрема, гасла і цілі ОУН у національному питанні, що напередодні радянсько-німецької війни вперше набули програмного оформлення, зберігали довоєнний далеко не демократичний характер. Майбутня Українська Держава, на думку лідерів ОУН(б), мала бути побудована за принципом моноетнічності, якої планували досягнути шляхом депортацій і асиміляції неукраїнського елемента. Щодо поляків пропонувалося застосовувати таку саму політику, яку Польська держава впродовж кількох років проводила на українських землях. Так, у документі «Вказівки на перші дні організації державного життя» зазначалося: «...польських селян асимілювати, увідомлюючи з місця їм, тим більше в цей гарячий, повний фанатизму час, що вони – українці, тільки латинського обряду, насильно засимільовані... винищувати головно інтелігенцію, якої не вільно допускати до ніяких урядів і взагалі унеможливуємо продукування інтелігенції, себто доступ до шкіл і т. д.»³.

Проте вже в той період існувала опозиційна думка стосовно офіційної політики Проводу в національному питанні, речниками якої були ідеологи із середовища ОУН(б), що гуртувалися довкола Івана Мітринги. Вони пропонували будувати міжнаціональні відносини у майбутній Українській Державі на демократичних засадах, надавши усім національним меншинам в Україні «право на культурну, господарську і релігійну автономію»⁴, і таким чином залучити їх до спільної боротьби за Українську Державу. Ставлення українського

² Трофимович В. Польське питання в українській політичній думці в роки Другої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. Львів, 2003. Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. С. 141–147.

³ Вказівки на перші дні організації державного життя. 1941 р. *Центральний державний архів вищих органів влади України* (далі – ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 37.

⁴ Рись О. Наша боротьба і поневолені Москвою народи. 1941. С. 14. *Державна наукова архівна бібліотека, м. Київ (ДНАБ, м. Київ)*.

народу до сусідніх націй, на думку мітрингівців, мало визначатися ставленням останніх до Москви і Берліна, імперська політика яких однаково загрожує всім слов'янським народам. Отож, усі поневолені або загрожені народи і нації мають знайтися у спільному фронті боротьби з імперіалізмом⁵. Залучення до цього фронту поляків Іван Мітринга вважав принципово важливим моментом реалізації зазначеної концепції. На жаль, група І. Мітринги в той час не мала вирішального впливу на ухвали Проводу, а тому в Постановах II Великого Збору було занотовано позицію більшості.

Як наслідок, у перші дні радянсько-німецької війни видання ОУН продовжували демонструвати агресивну позицію стосовно поляків. Зокрема, чортківська газета «Тризуб», що виходила під контролем ОУН(м), звинувачувала польське підпілля в антиукраїнській діяльності та намаганні пактувати з найбільшим ворогом України – «червоною» Москвою: «Сьогодні вони поєдналися з жидами і комуністами, вони погодяться з ким ви тільки не схочете, щоб нищити все, що українське, щоб не чути української мови, щоб тільки шкодити українській справі. Але слід цим панам пам'ятати, що вони живуть на українській землі, серед моря українського населення, і що жодна підла робота їм не вдасться»⁶. У листівках знову виразно зазвучали шовіністичні моменти: керівники підпілля трактували поляків як грабіжників і окупантів та виступали за їх повну депортацію з етнічних українських земель: «Хай вже раз заберуться з Галичини до Варшави і Кракова та хай навчатся їсти хліб зо своєї землі»⁷.

Перелом в ході війни, що загрожував новою навалюю більшовизму, а також усвідомлення української визвольної справи як частини загальноєвропейської проблеми висунули на порядок денний нові ідейно-політичні орієнтири, що спричинило кардинальні зміни зовнішньополітичного курсу ОУН(б) та багатьох ідеологічних засад організації. У квітні 1942 року на Другій Конференції ОУН(б) проголосила ідею «справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав

⁵ Національний рух під час Другої світової війни (інтерв'ю з Б. Левицьким). *Діялог* (Мюнхен). 1979. Ч. II. С. 12-14.

⁶ Забуті «приятелі». *Тризуб* (Чортків). 1941. 31 серпня. Ч. 7. С. 1.

⁷ На нові позиції 1941 р. *ЦДАВО України*. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 104.

під гаслом «Свобода народам і людині!»⁸. Її реалізація передбачала створення спільного фронту поневолених народів проти імперіалізмів Москви і Берліна, що стало першочерговим завданням організації і в наступні роки. У липні 1942 року було видано «Відозву до поневолених народів Сходу», яка закликала латишів, латвійців, естонців, білорусів, чехів, грузинів, казахів, поляків «стати на шлях боротьби за свою волю, державність і незалежність, але стати спільно, бо боротьба тяжка і непосильна для невеликих народів, бо без визволення всіх пригноблених народів, аж до найменшого, не може бути справжнього ладу і спокою в Європі»⁹.

Нова міжнародно-політична концепція вимагала врегулювання стосунків із польською стороною, адже польські визвольні організації з огляду на численність та організованість мали стати важливою складовою загального протиімперського фронту. Вказуючи на небезпеку з боку імперських держав, які однаково загрожували незалежності України і Польщі, публіцисти ОУН виявляли готовність до порозуміння та співпраці: «Ми свідомі того, що перед лицем небезпек, які грозять усім поневоленим народам Сходу від німецького і московського імперіялізмів, тільки спільний фронт поневолених проти імперіялістів і ліквідація внутрішніх спорів є одинокою правильною відповіддю поневолених воюючим імперіялізмам. Це треба також прикладати до взаємовідносин двох народів – українського і польського. І тому ми сьогодні проти боротьби на цьому відтинку, тому ми також за знайдення мирних шляхів розв'язки існуючих питань між обома народами»¹⁰ – писав відомий публіцист ОУН(б) Василь Мудрий.

Полякам, які побажають залишитися в межах Української Держави, керівники ОУН(б) гарантували «цілковиту свободу, безпеку та рівні права, такі ж, як і в усіх громадян української національності»¹¹. Підтвердженням цих намірів стали зміни, внесені до програми ОУН(б), що визначали врегулювання стосунків із національними

⁸ Постанови II Конференції Організації Українських Націоналістів... С. 63.

⁹ Відозва до поневолених народів Сходу. 1942, липень. *Літопис Української Повстанської Армії*. Торонто, 1995. Т. 24 / за ред. Ю. Маївського та Є. Штендери. С. 55.

¹⁰ Борович Я. В. Україна і Польща. *Літопис Української Повстанської Армії*. Торонто, 1995. Т. 24 / за ред. Ю. Маївського та Є. Штендери. С. 196.

¹¹ Борович Я. В. Україна і Польща... С. 85.

меншинами. Виступаючи за збереження духовної самобутності всіх націй і народностей, що населяють Україну, ідеологи організації виявляли готовність «ліквідувати шовіністичне ставлення у відношенні до меншостей, створюючи умови якнайдалше йдучої національно-культурної толеранції»¹².

Однак заклики керівників українського підпілля залишилися без відповіді. Тим часом кожна зі сторін почала втілювати у життя свою програму, метою якої було засвідчити українськість чи польськість оскаржуваних територій, що в кінцевому результаті і призвело до кривавої польсько-української війни. Найгірша ситуація склалася на Волині, де українці зазнавали знущань та грабунків з боку нацистів, польського підпілля та радянських партизанів. З метою захистити українське населення, у жовтні 1942 року ОУН почала організовувати збройні відділи, що отримали назву Української Повстанчої Армії (УПА). Проте ні на II, ні на III Конференціях ОУН(б), яка від серпня 1943 року одноосібно очолювала сили повстанців, не було прийнято рішень щодо боротьби з поляками, а тим більше їх винищення.

Новий виток напруження у польсько-українських стосунках змусив публіцистів ОУН вдатися до ґрунтовного аналізу взаємин між двома сусідніми народами. Простежуючи історичну тяглість українсько-польських стосунків, публіцисти ОУН(б) відзначали, що визвольну справу українців ніколи не підтримували польські політики, зате вони завжди знаходили спільну мову з іншими імперськими державами та щедро ділилися з ними українськими територіями: «В час наших визвольних змагань козацької доби не дійшло до компромісу між українською Революцією і польськими чи російськими загарбниками. Натомість порозумілися між собою польські і московські загарбники в Андрусові 1667 р. І поділили між собою Україну. Новітні визвольні змагання знайшли свій епілог у 1923 р. в Ризі, де польські і російські імперіалісти знову порозумілись коштом України»¹³.

У загарбницьких планах звинувачував Варшаву і Михайло Палідович, який писав, що «Польща, після упадку української Київської

¹² Степанів О. І. За правильний підхід. *Літопис Української повстанської армії*. Торонто, 1995. Т. 24 / за ред. Ю. Маївського та Є. Штендери. С. 113.

¹³ В обличчі подвійного наступу. 1943 р. *Галузевий державний архів Служби безпеки України* (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 376. Т. 41. Арк. 6 зв.

та Галицько-волинської Держави, потрактувала всі українські землі як терен своєї політично-територіяльної та економічної експанзії на Сході» та від того часу не припиняє «розглядати українській нарід і його державницько-визвольні змагання як свою внутрішню справу»¹⁴. Польський імперіалізм є важливою перешкодою на шляху польсько-українського порозуміння, а тому подальші стосунки між обома народами будуть залежати від того, чи зможуть польські політики відмовитися від імперських планів стосовно українських земель.

Намагаючись переконати польське керівництво в доцільності прийняття саме такого рішення, редактори підпільного видання ОУН(б) «Українські Щоденні вісти» підкреслювали, що боротьба проти українців не в інтересах Польщі і що поляки повинні бути зацікавлені в існуванні незалежної Української Держави, «бо власне сильна Українська Держава є найкращим гарантом проти росту московського імперіалізму»¹⁵. А також писали про те, що загарбницька політика польського керівництва щодо України згубна насамперед для польського народу, оскільки не лише витворила «ярку ненависть поміж обидвома народами»¹⁶, але й завжди ослаблювала Польщу як державу. На жаль, усвідомити правомірність цих тверджень поляки спромоглися лише на початку 1990-х років, коли Польща однією з перших визнала незалежну Українську Державу і почала активно лобіювати її інтереси в багатьох європейських структурах.

Остаточна демаркація радянсько-польського кордону, встановленого по лінії Керзона, не зупинила безглузлого протистояння, адже в межах Польської держави залишилося понад пів мільйона українців, організована діяльність яких у будь-який момент могла стати приводом для перегляду встановленого кордону не на користь Польщі. Не було зацікавлене в існуванні потужної української діаспори безпосередньо біля своїх кордонів і радянське

¹⁴ Карпатський Л. М. До українсько-польських взаємин. *Літопис Української повстанської армії* / за ред. Ю. Маївського та Є. Штендери)... С. 271-272.

¹⁵ Вісті (видання ОУН-б Закерзонського краю). 1944. № 1. С. 7. *Державний архів м. Люблін, Польща*; УПА «Захід», V1 військова округа «Сян», П.-№ 69. Арк. 5. Чи? Archiwum państwowe w Lublinie. УПА «Захід», VI військова округа «Сян», П. nr 69. S. 5.

¹⁶ Савченко З. Українсько-польські взаємини. Київ – Львів, 1946 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 34. Арк. 5–6.

керівництво. Угодою від 9 вересня 1944 року між урядом Радянської України та Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) було домовлено про добровільний обмін населенням. Проте ні закерзонські українці, ні поляки, що мешкали на західноукраїнській території, не бажали покидати своїх осель, а тому добровільне переселення дуже швидко перетворилося в насильницьку депортацію. З метою захисту українського населення на Закерзоння з Галичини перекинули кілька відділів УПА, які змушені були протистояти загонам Війська Польського (ВП) та НКВС, відділам міліції обивательської (МО), формуванням Армії Крайової (АК), Батальйонів Хлопських (БХ), Народових Сіл Збройних (НСЗ) та іншим збройним угрупованням.

Попри чергове загострення конфлікту, викликане переселенськими процесами, газети і листівки ОУН(б) продовжували закликати поляків об'єднатися в боротьбі проти імперської політики червоної Москви. У численних статтях, заявах, листівках, зверненнях до польського народу теоретики ОУН(б) роз'яснювали справжню причину переселенських процесів, що були наслідком поділу сфер впливу в післявоєнній Європі, і закликали обидва народи стати на платформі АБН: «Ваше місце як поневоленого народу не в таборі імперіалістів, що хочуть поневолити і знищити всі поневолені народи, а в революційному таборі поневолених народів. Ваша боротьба повинна йти не в руку з московським імперіалізмом, що хоче Вас знищити, а проти московських і німецьких імперіалістів. Вашим політичним гаслом повинно бути не загарбання чужих територій при помочі ворожих вам імперіалізмів, а будова власної держави на етнографічній території. Свобода народам! Свобода людині! – цей повинен бути ваш клич у боротьбі. Під цим кличем сьогодні борються народи Східної і Західної Європи проти імперіалістів. Під цим кличем ви єдино можете здобути свою державу»¹⁷.

Одночасно лідери ОУН(б) заявляли, що не збираються узгоджувати своєї визвольної політики з планами польського керівництва, оскільки «поневолені народи мають сили, щоб і без участі поляків визволитися з-під большевицької тиранії, тим більше, що ситуація на міжнародній арені укладається в їхню користь. А від того, чи поляки включають себе до фронту поневолених народів, чи

¹⁷ Поляки! 1945 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 34. Арк. 95.

підуть проти нього, буде залежати життя або смерть перш за все їх самих»¹⁸.

Однак жодні аргументи не переконували поляків змінити своє ставлення до визвольної боротьби українського народу, і лише повна окупація польських територій радянськими військами та насадження сателітного уряду створили реальні підстави для налагодження діалогу. У квітні 1945 року було відновлено перервані переговори між представниками українського і польського підпілля. Українська сторона твердо заявила про свою готовність співпрацювати з польським антибільшовицьким підпіллям, хоча ідеологи організації прекрасно усвідомлювали, скільки труднощів на цьому шляху: «Полякам важко визнати нас за рівних партнерів і визбутись своїх імперіялістичних мрій, а нам нелегко забути жорстоку польську дійсність. Одначе небезпека большевизму з її катастрофальними наслідками, що повисла над всіма поневоленими народами СРСР, є завелика, щоб пам'ятати і вирівнювати нам давні порахунки... У визвольній справі мусимо руководитися не вузькоглядним шовінізмом, не серцем, а доцільністю і політичним розумом і все останньому підпорядковувати. Коли ми тепер з'єднимось і порозуміємось у боротьбі проти спільного ворога, то важко буде нас розділити і порізнити тоді, коли по побіді рішатимемо свої сусідські справи»¹⁹, – відзначалося у пропагандивних матеріалах ОУН(б).

Досягнуті домовленості незабаром вилилися в конкретні форми співпраці: «Між польським підпіллям і нашим занотовано в ряді місцевостей добрі взаємини. Поляки в багатьох місцевостях просять про достарчення їм німецької амуніції, якої їм не достає; в заміну пропонують російську або якийсь товар»²⁰, – відзначалося у звітах ОУН(б). Епогеєм польсько-українського порозуміння стала спільна успішна акція відділів УПА та ВіН на місто Грубешів, де були зосереджені військові загони МО та відділи НКВС. Однак слід відзначити, що домовленостей вдалося досягнути лише на рівні

¹⁸ Польське питання. *Літопис Української повстанської армії*. Торонто, 1987. Т. 16: / відпов. ред. Є. Штендера. С. 79.

¹⁹ Матеріали для гутірок (Польські справи). *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 11. Арк. 212 зв.–213.

²⁰ Вольт. До загальної характеристики українських теренів за лінією Керсона й польського середовища. 1945 р. Серпень. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 34. Арк. 67.

низових структур, згоди вищого польського керівництва на співпрацю українська сторона так і не отримала.

Лідери ОУН(б) оцінювали україно-польську співпрацю досить скептично, однак відзначали, що цей факт є ознакою певних зрушень у свідомості польського громадянства: «Нам не важно чи це у відношенні до України прояв підступу, розрахованого на притуплення нашої визвольно-революційної чуйності, чи це насправді щиро простягнена рука поляків, потопаючих у нетрах свого безвиглядного і пересушеного імперіалізму до ідеї, видвигнутої Українським Проводом. Одне й друге байдуже. Для нас проте найважливіший факт. Поляки як і другі поневолені народи, розчарувавшись в своїх надіях раз на Німеччину, іншим разом на Росію, а ще іншим на Англію чи ще кого там, змушені нарешті твердими умовами боротьби, оглядаються за певнішою концепцією визволення від всяких орієнтацій (чужі імперіалістичні держави) і знаходять ідею, під гаслом якої Україна проводить уже більш як чверть століття свою визвольно-революційну боротьбу»²¹.

Інструкції ОУН(б) застерігали своїх членів, а також вояків УПА від небезпеки повторення подій 1943 року, коли українці і поляки дали себе спровокувати до взаємної різні: «Мусимо за всяку ціну вдержати виразно нашу дотеперішню лінію боротьби проти спільного ворога всіх поневолених народів – московсько-більшевицьких імперіалістів окупантів. Не сміємо допустити ніде до того, щоб наша боротьба перемінилась на цих теренах в польсько-українську національну війну, як це хотіли б спровокувати большевицькі агенти»²². З поперемиінними успіхами співпраця українського та польського антибільшовицького підпілля тривала понад рік, після чого більшовики та польські ендецькі кола, застосовуючи провокації та протиукраїнські шовіністичні гасла, розбили нетривкий союз.

Розпорошення українців по території Польщі внаслідок операції «Вісла» зробило діяльність відділів УПА на Закерзонні безпредметною і нарешті зупинило криваве протистояння. Настав час підбивати підсумки, які були невтішними для обох сторін. У виданнях ОУН(б) відзначалося, що польське керівництво переоцінило свої

²¹ Коментар листівки «Поляци». 1944 р. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 23.

²² Там само. Арк. 49 зв.

сили, намагаючись поневолити українців, в результаті чого програли обидва народи. Проте якщо ОУН та УПА залишилися в ідейно-політичній ділянці непереможними, то польське підпілля спіткало повне ідеологічне банкрутство. Як вказували ідеологи організації, це сталося тому, що польське підпілля базоване «не на глибоких поступових, вселюдських незнищених ідеалах і правдах, але на миршавій слабенькій тіні – відблиску давно пропащих минулих віків польської великодержавності на Сході, опертої на імперіалістичних засадах»²³.

Поразку польських антибільшовицьких сил ознаменувало так зване уявнене – добровільна капітуляція польського підпілля перед радянською владою на початку 1947 року. Висвітлюючи судові процеси над керівниками ВіНу, публіцисти ОУН вказували, що в таборі польських антибільшовицьких сил панує розгубленість та зневіра і що до оздоровлення психіки польського політикуму ще дуже далеко. «Це був справді показовий процес, яскравий образ повного ідейного політичного роздоріжжя польського підпілля. Усі вагаються, усі не знають, як і куди їм йти. Прокляття історичної шляхецько-сенкевичівської ідеологічної спадщини, імперсько-шовіністичний моцарстовий дурман спаралізував цілковито всякий розмах думки, замкнув усі горизонти, і польський протибольшевицький табір ніяк не годен вийти поза ці рамці. Треба мабуть ще довгого варення у большевицькому кітлі, щоб польська психіка вилічилася з цього параліжу»²⁴. Це фактично те саме, що пишуть сьгоднішні польські історики і політологи про свій історико-політичний досвід.

Таким чином, простежуючи характер україно-польських стосунків впродовж 1940-х років, можна зробити наступні висновки. Радикальні гасла ОУН стосовно розв'язання україно-польської проблеми напередодні і в перші дні війни були зумовлені антиукраїнською практикою польської влади міжвоєнного періоду та небажанням польської сторони домовлятися на рівних відповідно до нових обставин. Під час радянсько-німецької війни ОУН(б) виробила новий підхід до розв'язання національних проблем, зокрема полагодження українсько-польських взаємин, які розглядала в системі боротьби всіх поневолених європейських націй. Зважаючи

²³ Інструкція. 1947. 10 квітня. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 34. Арк. 48.

²⁴ З огляду українських земель за лінією Керзона за місяць січень 1947 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 31. Арк. 268.

на спільну загрозу українській і польській державності, керівники ОУН(б) виступали за нормалізацію українсько-польських взаємин та наполягали на спільній боротьбі проти імперських зазіхань Москви та Берліна. Кривавий польсько-український конфлікт на Волині не може трактуватися як відхід від цієї лінії Проводу, оскільки його мотивація мала значно глибші корені, що виходили далеко за межі ідейно-політичних позицій ОУН(б).

Незважаючи на помилки, яких допускалися керівники ОУН(б), слід відзначити, що основу політики Організації Українських Націоналістів становили об'єднавчі визвольно-революційні ідеї, тоді як польська імперська ідеологія, що «належить до найконсервативніших та найанахронічніших у Європі»²⁵, була дестабілізаційним фактором. Бо ж як інакше пояснити, що жадливий етнічний конфлікт стався саме тоді, коли ОУН(б) прийняла нову ідейно-політичну платформу, відмовившись від радикальних та шовіністичних гасел. Чи не тому, що перебудова Європи за принципом «Свобода народам і людині!» була для польської верхівки більш неприйнятна, ніж виснажлива і деморалізаційна для обох сторін війна з українцями? Бо якщо з українським визвольним рухом польські верховоди сподівалися дати собі раду, то перебудова європейського простору за принципом незалежних держав на їхніх етнічних територіях навіки поховала б мрії польських політиків про державу «од можа до можа».

У цій ситуації була ще третя правда: польсько-український конфлікт не мав вирішального впливу на характер Другої світової війни, рівно ж як і впорядкування післявоєнного європейського простору відбувалося без участі українців та поляків. Поки два народи кривавилися в боротьбі, великодержави безперешкодно реалізували свої плани. У результаті і Польща, і Україна ще на кілька десятиліть втратили можливість незалежного державного існування. Відповідальність за це спадає на плечі провідників обидвох народів, які, виставляючи один одному рахунки кривд, не помічали, що «спільне існування було водночас захистом, який дозволяв зберегти своє місце в тій не найкраще розташованій частині Європи»²⁶.

²⁵ Дашкевич Я. Волинський вузол. *Універсум*. Львів; Київ; Відень; Варшава, 2003. № 5–6. С. 17.

²⁶ Айненкель А. Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період. *Незалежний культурологічний часопис «І»* (Львів). 2003. № 28. С. 57.

ЖІНКИ В АНТИЄВРЕЙСЬКИХ ПОГРОМАХ ЛІТА 1941-го В ГАЛИЧИНІ: ЖЕРТВИ, ПРИЗВІДНИЦІ ТА РЯТІВНИЦІ

«І вже тоді почали текти потоки сліз жінок, матерів і дітей, батьки і чоловіки яких, зловлені до праці, більше не поверталися додому», – згадувала про перші дні липня 1941 р. у Львові Рузя Вагнер, яка стала очевидицею і постраждалою в погромі¹. Її спогади рясніють образами жінок. І не лише тих, які оплакували своїх чоловіків, але й тих, які намагалися їх захистити і врятувати. Вона описує жінок, які самі стали жертвами брутальних нападів і принижень. І тих, які творили, підтримували і заохочували насильство. Про ці різні жіночі досвіди не лише у Львові, але й в інших українських місцевостях, де відбулися погроми влітку 1941 р., ми досі знаємо недостатньо. Хоча на сьогодні існує великий корпус наукової літератури про погроми в Україні загалом та в окремих її місцевостях, зокрема у Львові, Бориславі, Золочеві². У різних працях зроблено

¹ Цит. за: Химка І. Достовірність свідчення: Реляція Рузі Вагнер про львівський погром влітку 1941 р. Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі (Київ). 2008. № 2. С. 45.

² Kopstein J., Wittenberg J. *Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 2018. 192 p.; Struve K. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in Westukraine*. Oldenbourg: De Gruyter, 2015. 739 p.; Struve K. *Rites of Violence? The pogroms of summer 1941*. *Polin: Studies in Polish Jewry*. (Liverpool: Liverpool University Press), 2012. Vol. 24. P. 257–274; Mędykowski W. *W cieniu gigantów: pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012. 446 p.; Żbikowski A. *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej wrzesień 1939 – lipiec 1941*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2006. 416 p.; Himka J-P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd*. *Canadian Slavonic Papers* (Abingdon-on-Thames: Taylor & Francis) 2011. Vol. 53. Issue 2–4. P. 212–213; Круглов А. Львов, июль 1941: Начало уничтожения. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2003. № 5. С. 12–14; Redlich S. *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews and Ukrainians, 1919–1945*. Bloomington: Indiana University

спроби пояснити причини погромів у контексті міжнаціональних відносин в економічній, соціальній, політичній і культурній сферах, а також в розрізі політик Другої Речі Посполитої і радянської влади на західноукраїнських землях³. Попри те, що головним актором насильства в погромах виступало місцеве населення, науковці приділяють особливу увагу аналізу ролі зовнішніх факторів, зокрема німецького та угорського в широкому контексті німецько-радянської війни та геноцидальної політики нацистської Німеччини на Сході⁴. Однак більшість наявних праць лише побіжно торкаються гендерних аспектів погромів. Вони не дають вичерпних відповідей на питання: як, чому і чи різнилися стратегії поведінки чоловіків і жінок різного етнічного походження під час спалаху антиєврейського насильства влітку 1941 р. Яким чином гендер разом з етніч-

Press, 2002. 202 p.; Кисла Ю. Виживання за екстремальних умов: Голокост у Бориславі (1941–1944). *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2012. № 1 (11). С. 9–33; Carynnyk M. All monstrous and hellish: the Zolochiv pogrom, July 1941. *Presentation at the American Association for the Advancement of Slavic Studies Conference*. 12 November 2009. Boston, Massachusetts; Boll B. Złoczów, July 1941: The Wehrmacht and the Beginning of the Holocaust in Galicia. From a Criticism of Photographs to a Revision of the Past. *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century* / ed. by O. Bartov, A. Grossman, M. Nolan. New York, 2002. P. 61–99; Struve K. Pogrom w Boryslawiu 3–4 lipca 1941 r. *Pogromy na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. / red. A. Grabski. Warszawa, 2019. T. 4: Holokaust i Powojnie (1939–1946). P. 137–158; Gerthner Y., Gerthner D. Home is No More: The Destruction of the Jews of Kosow and Zabie. Jerusalem: Yad Vashem, 2000. 250 p.

³ Mick C. Incompatible experiences: Poles, Ukrainians, and Jews in Lviv under Soviet and German occupation, 1939–1944. *Journal of Contemporary History* (Thousand Oaks: Sage Publications). 2011. № 2. P. 336–363; Mick C. Lemberg – Lwów – L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City. West Lafayette: Purdue University Press, 2015. 480 p.; Friedman P. Ukrainian-Jewish relations during the Nazi occupation. *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* / ed. by A. J. Friedman. New York: Jewish Publication Society, 1980. P. 176–208.

⁴ Struve K. Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt... 739 p.; Spector S. The Holocaust of Volhynian Jewry, 1941–1944. Jerusalem: Yad Vashem, 1990. 383 p.; Sandkuhler T. «Endlösung» in Galizien: der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. Bonn: Dietz, 1996. 592 p.; Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Київ, 2009. 296 p.

ною ідентичністю і соціальним статусом визначав досвіди різних людей у погромах? Як ролі різних жінок під час масового насильства підважують або посилюють гендеровані уявлення про війну? Ці питання будуть порушені в публікації⁵. Вона присвячена аналізу досвідів жінок єврейського та неєврейського походження під час погромів у Східній Галичині влітку 1941 року з гендерної перспективи. У праці схарактеризовано те, як уявлення про фемінність і маскуліність, гендерні норми і очікування в поєднанні з воєнними умовами та індивідуальними чинниками визначали становище жінок під час екстремального насильства. У тексті запропоновано розглядати ролі жінок, що виходять за рамки «класичної» тріади Рауля Гільберга винуватиці – жертви – очевидиці⁶ і включають ролі рятівниць, значення яких під час спалахів масового насильства важко переоцінити.

Головними джерелами для цієї праці стали опубліковані (у тому числі в серії *Yizkor Book*) та неопубліковані свідчення євреїв та єврейок, які народилися, проживали на території Східної Галичини напередодні і в часи Другої світової війни. Великий об'єм таких свідчень зібрала у повоєнній Польщі у 1946–1949 роках Центральна єврейська історична комісія (*Centralna Żydowska Komisja Historyczna*). Сьогодні вони зберігаються в архіві Інституту єврейської історії у Варшаві (*Żydowski Instytut Historyczny*)⁷. Також у праці використано свідчення, що входять до різних архівних збірок Національного меморіалу Катастрофи і Героїзму «Яд Вашем». Це, зокрема,

⁵ This article was made possible by funds granted to the author through a Fellowships at the Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, Yad Vashem and Monash University. The statements made and views expressed, however, are solely the responsibility of the author.

⁶ Hilberg R. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe (1933–1945)*. London: Harper Press, 1993. 352 p.

⁷ Доступ до цих ресурсів став можливий завдяки роботі авторки у 2019–2020 роках з архівними збірками Меморіального Музею Голокосту у США, Вашингтон, округ Колумбія (*United States Holocaust Memorial Museum, USHMM*), який зберігає копії цих документів у своїх колекціях RG-15.084M (*Relacje ocalałych z Holocaustu (Sygn. 301)*) та RG-02.208M (*Pamiętniki Żydów (Sygn. 302)*). У публікації використано лише ті свідчення, які написані польською мовою, а не їдишем чи івритом. Переклад авторський.

збірка 0.3 (Колекція свідчень Яд Вашем), матеріали для якої працівники меморіалу почали записувати з 1954-го року, та 0.33 (Різні свідчення, щоденники і мемуари). До останньої входять матеріали польською, німецькою, російською, їдишем, івритом, англійською, угорською та румунською мовами, що їх передали Яд Вашем люди, які пережили Голокост, або члени їхніх родин. Частина спогадів, щоденників і листів була написана під час війни, інша – після неї в різний період. Серед них трапляються свідчення, викладені в літературному стилі, що ускладнює вирізнення фактологічної інформації від художньої інтерпретації описуваних подій. Загалом же можна припустити, що матеріали воєнного часу, а також записані в перше десятиліття після війни, з фактологічної точки зору точніші у порівнянні з пізнішими свідченнями. Тому вони є цінними попри те, що оповідачі нерідко лише побіжно або фрагментарно згадують події погрому в контексті пережитого в часи війни, інколи плутають дати, імена, неточно відтворюють хронологію чи локалізацію подій. Попри перелічені аспекти, а також загальну суб'єктивність цих свідчень, вони є унікальними перш за все через малу кількість інших джерел – українських, польських, німецьких – про погроми. В деяких випадках це єдині відомі свідчення в розпорядженні дослідників про погроми в окремих місцевостях.

Важливе значення для вивчення історії погромів 1941 року мають також усні свідчення з Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії (USC Shoah Foundation Visual History Archive), зафіксовані у 1994–1999 рр. у рамках проєкту «Люди, які пережили Шоа». Це розлогі, біографічні, напівструктуровані усні історії, записані за допомогою відеокамери. У праці також використані усні історії з колекції Меморіального музею Голокосту США у Вашингтоні (Jeff and Toby Herr Oral History Archive). До неї входять свідчення, які записали працівники музею, а також ті, які передали для музею різні особи та установи. Відчутно, що ці пізніші свідчення сформовані не лише під впливом побаченого, почутого і пережитого особисто наратор(к)ами, але й під впливом їхнього повоєнного життєвого досвіду, сімейної пам'яті, наукової і художньої літератури, культурної пам'яті, історичних метанаративів. Також ці свідчення у порівнянні з ранніми свідченнями євреїв емоційно насиченіші, сповненими суб'єктивних оцінок та інтерпретацій. Однак це формує додаткову вартість таких свідчень, бо

дозволяє побачити, як люди переживали травму погромів протягом десятиліть, як формували своє ставлення до пережитого і як намагалися в час запису інтерв'ю раціоналізувати свої почуття та емоції. Іншою характерною особливістю єврейських свідчень, зафіксованих у різний час, є емоційне і яскраве зображення поведінки християнських сусідів під час погромів. На це свого часу звернув увагу дослідник Крістофер Браунінг, зазначаючи, що євреї точніше і детальніше пам'ятали зради сусідів, аніж систематичні акти насильства з боку анонімних німців⁸. Тобто важливим чинником формування пам'яті про насильство відіграло особисте знайомство з його «творцями». На додаток до цього варто пам'ятати, що насильство з боку сусідів було для багатьох євреїв несподіваним і приголомшливим, незважаючи на їхні досвіди антисемітизму в міжвоєнній Польщі. Натомість насильство німців було більш очікуване (хоча й не в таких масштабах і формах, як на початку липня 1941 р.) завдяки звісткам, що доходили у Східну Галичину з генерал-губернаторства, а також розповідям біженців з цієї території. Болюче сприйняття жорстокості сусідів проявляється, зокрема, у єврейських спогадах через означення імені та дій конкретних призвідців, тоді як ідентичність рятівників і рятівниць інколи маловідома, прихована за скупими згадками про допомогу. Важливо також зауважити, що не всі єврейські свідчення про погроми є гендерно чутливими. З багатьох писемних джерел неможливо зрозуміти гендер ані жертв, ані винуватців насильства. Подібно з усними історіями. У багатьох випадках інтерв'юер(к)и не уточнювали гендерних моментів, не розпитували про специфіку насильства над жінками чи поведінку різних груп жінок під час погромів.

Додатковими джерелами для цієї праці стали неєврейські свідчення, яких загалом небагато. У праці використано, зокрема, усні історії, записані авторкою для її власних досліджень і в рамках проєкту «Соціальна антропология пустки: Польша і Україна після Другої світової війни» (його авторка – докторка Анна Вилегала)⁹. Також

⁸ Browning Ch. *Collected Memories: Holocaust History and Post-War Testimony* (George L. Mosse Series in Modern European Cultural and Intellectual History). Madison: University of Wisconsin Press, 2003. P. 43.

⁹ Project «Społeczna antropologia pustki: Polska i Ukraina po II wojnie światowej», Narodowy Program Rozwoju Humanistyki, no. 0101/NPRH3/H12/82/2014.

використано фото- та відеоматеріали про погроми у Львові, Тернополі і Золочеві, які зберігаються в колекціях Меморіального Музею Голокосту США у Вашингтоні¹⁰. Окрім візуальних образів людських страждань, вони допомагають побачити поведінку різних груп населення та індивідуумів під час погрому. Крім того, вони вказують на перспективу німців як винуватців і співучасників масового насильства у Східній Галичині влітку 1941 року. Більше про творців погромів, їхній соціальний портрет, мотиви дій, можна також дізнатися з матеріалів окремих радянських судів над воєнними злочинцями, яких загалом небагато, позаяк радянські органи влади приділяли погромам недостатньо уваги під час слідства.

Контекст: причини, характер і наслідки погромів літа 1941-го

Початок німецько-радянської війни став поворотним моментом у житті мешканців і мешканок Східної Галичини, зокрема єврейства. Недаремно у більшості пізніших свідчень вцілілих євреїв, записаних у 1990-ті роки, вибух війни означений як початок «пекла», «трагедії», «катастрофи», «кінця». Перші дні і тижні цієї війни запам'яталися багатьом євреям не лише хаотичною втечею партійних радянських працівників та Червоної армії, руйнуваннями і першими загиблими внаслідок бомбардувань, розлукою з близькими, які відступали на схід, але й докорінною зміною політичної ситуації і соціальних відносин. Це був час, коли євреї почали боятися своїх «сусідів» (за термінологією Яна Томаша Гросса¹¹). Тобто тих людей, з якими тривалий час жили поруч, з якими мали професійні, ділові, економічні й особисті взаємини. Цей страх був викликаний спонтанними і більш організованими актами антиєврейського насильства в різних населених пунктах Західної України, які можна схарактеризувати як погроми. Подібні спалахи антиєврейського насильства після вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу можна простежити в Литві, Латвії, Бессарабії і

¹⁰ У статті використано, зокрема, кадри з плівки, оригінал якої зберігається у National Archives and Records Administration, College Park. Цю плівку знайшли американські солдати в бараках СС під Аугсбургом і передали до U.S. Chief of Counsel for Prosecution of Major European War Criminals. Кадри з фільму демонстрували на Нюрнберзькому трибуналі.

¹¹ Gross J. T. Sąsiedzi: Historia zagłady żydowskiego miasteczka. Sejny, 2000. 163 p.

Північній Буковині¹². На території Східної Галичини погроми відбулися у Львові, Золочеві, Дрогобичі, Бориславі, Самборі, Стрию, Тернополі, Чорткові, Сасові, Гримайлові, Бучачі, Зборові, Коломиї, Делятині та інших місцевостях¹³. Найбільш інтенсивним насильство було в тих локаціях, де в місцевих тюрмах знайшли понівечені тіла в'язнів, вбитих НКВД¹⁴. Відступаючи під натиском німців, радянське керівництво прийняло рішення вбити частину бранців, арештованих і засуджених переважно за політичними статтями. Точна кількість вбитих осіб достеменно не відома, але за підрахунками Олега Романіва та Інни Федущак, вона становить приблизно 22 000¹⁵. Більшість загиблих становили українці. Хоча серед жертв були і поляки, і євреї. За спогадами очевидців частина тіл мала виразні ознаки катування. Відкриття тюрем і оприявлення цих радянських злочинів справило велике враження на місцеве населення.

Позаяк в ув'язненні багатьох місцевих мешканців євреї були головними симпатиками і бенефіціарами радянської влади, то провину за ці злочини переклали саме на них за принципом колективної відповідальності¹⁶. Відтак насильство стало інструментом помсти і

¹² Arad Y. *The Holocaust in the Soviet Union*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009. P. 88.

¹³ Точна кількість місць, де відбулися погроми у Східній Галичині, невідома. Дослідники подають різні цифри. Напр., Олександр Круглов називає 143 населені пункти в межах сучасних Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей, у яких відбулися погроми влітку 1941 р. (Круглов А. Погроми в Восточной Галиции лета 1941 года: организаторы, участники, масштабы и последствия. *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*. (Дніпропетровськ: Центр «Ткума»). 2010. Вип. 5. С. 56–74. Джеффри Копстін та Джейсон Віттенберг у своїй праці перелічують 126 місць у Східній Галичині, де відбулися погроми (Korstein J., Jason Wittenberg J. *Intimate Violence*.... P. 95) Утім, можна припустити, що погроми могли проводити в багатьох інших локаціях, але через вбивства цілих єврейських громад під час Голокосту свідків цих подій могло не залишитися.

¹⁴ Детальніше див. про радянські злочини у червні 1941 р. в Західній Україні: *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941: A Sourcebook* / ed. by A. Motyl, K. Kiebusinski. Amsterdam University Press, 2016. 432 p.

¹⁵ Романів О., Федущак І. *Західноукраїнська трагедія 1941*. Львів; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 2002. С. 63.

¹⁶ Melamed V. *Organized and Unsolicited. East European Jewish Affairs* (Abingdon-on-Thames: Taylor & Francis) 2007. № 37 (2). P. 324; Weiner A.

покарання за уявлювані провини євреїв як спільноти. Антиєврейські настрої в Західній Україні підігрівала пропаганда Організації українських націоналістів (ОУН), яка розкручувала поширену на той час в українських і польських колах ідею «жидо-більшовизму»¹⁷ і візію єврейства як загрози українському національному проєкту. У багатьох місцях члени і симпатички ОУН стали творцями і членами локальних органів влади, у тому числі так званої народної міліції, або «Січі», яка взяла участь в організації і проведенні погромів¹⁸. На думку Кая Струве, роль ОУН(б) та міліції в погромах є важливою, особливо в тих місцевостях, де жертвами були конкретні особи та сім'ї¹⁹.

Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. Princeton University Press, 2001. P. 260.

¹⁷ Про концепцію «жидо-більшовизму» більше див.: Michlic J. The Soviet Occupation of Poland, 1939–41, and the Stereotype of the Anti-Polish and Pro-Soviet Jew. *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*. (Bloomington: Indiana University Press). 2007. № 13 (3). P. 135–176.

¹⁸ Дет. про ідеологію і практику ОУН в контексті початку німецько-радянської війни, ставлення до німців та «єврейського питання» див.: Bruder F. 'Den ukrainischen Staat erkampfen oder sterben!' Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1928–1948. Berlin: Metropol-Verlag, 2007. 299 p.; Rudling P. A. The OUN, the UPA and the Holocaust: a Study in the Manufacturing of Historical Myths. The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. Pittsburgh: University Center for Russian and East European Studies. Vol. 2107. 71 p.; Berkhoff K., Carynyk M. The Organization of Ukrainian Nationalists and its attitude towards Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Zhyttiepys. *Harvard Ukrainian Studies* (Harvard). 1999. № 3–4. P. 149–184; Carynyk M. Foes of our rebirth: Ukrainian nationalist discussions about Jews, 1929–1947. *Nationalities Papers* (Cambridge: Cambridge University Press) 2011. № 39 (3). P. 315–352; Melamed V. Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust. *East European Jewish Affairs*. 2007. № 37:2. P. 217–248; Rossoliński-Liebe G. The «Ukrainian National Revolution» of 1941: Discourse and Practice of a Fascist Movement. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. (Washington). 2011. Vol. 12. № 1. P. 83–114; Golczewski F. Shades of Grey: Reflections on Jewish – Ukrainian and German – Ukrainian Relations in Galicia. *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* / ed. by R. Brandon, W. Lower. Bloomington, Ind., 2008. P. 114–55.

¹⁹ Struve K. Anti-Jewish violence in the summer of 1941 in Eastern Galicia and beyond. *Romania and the Holocaust. Events – Contexts – Aftermath* / ed. by S. Geissbühler. Hannover: Ibidem-Verlag 2016. P. 102; Струве К. ОУН(б), німці та антиєврейське насильство в Галичині влітку 1941 року. *Україна Модерна* (Львів). 2017. № 24. С. 234–155. Про роль ОУН

Ідеї антисемітизму і антибільшовизму, які йшли в парі, знаходили сприятливий ґрунт у Західній Україні через репресії, терор і злочини радянської влади тут у 1939–1941 роках, приписувані євреям. І це попри те, що єврейське населення також страждало через реквізиції майна, арешти і депортації, проведені радянською владою у вказаний період²⁰. Тому в певних місцевостях погроми відбулися після відступу радянської армії і до приходу нової окупаційної влади. Так було, наприклад, у селах Незвисько, Лука, Герасимів, Воронів, Жабокруки, Уніж, Раковець, Петрів, що розташовані поблизу Обертину на Івано-Франківщині²¹. У селах Улашківці і Заболотівка Чортківського району на Тернопільщині погроми також відбулися в період «безвладдя»²². Уродженець Улашківців Йонас Зоммерман згадував під час інтерв'ю: «Ми не мали жодного німця, ми їх не бачили... Совети втекли... Вони [українці] почали вночі. Вони вбивали і були такі крики. Щось страшне. [Напередодні] вони зробили великий мітинг, [на якому сказали], що всіх євреїв-комуністів треба вбити. Біля церкви. Тоді один сказав: “Давайте почнемо зараз”. “Ні, не нині”, – [йому відповіли]. Тоді вночі... Вони [окупаційні війська] прийшли і побачили вбитих. Мертвих людей на вулицях: “Що це?” – “Комуністи. Ми вбили комуністів”, – [відповіли йому місцеві]. Один угорський офіцер підійшов і сказав: “А мала трирічна дитина теж комуніст?”. Вони [українці] вже сиділи тихо»²³.

в антиєврейському насильстві у певних локаціях див. також: Usach A. The «Eastern Action» of the OUN(b) and the Anti-Jewish Violence in the Summer of 1941: The Cases of Smotrych and Kupyn. *Euxeinos. Governance and Culture in the Black Sea Region*. (St. Gallen). 2019. Vol. 9. P. 63–84.

²⁰ Bartov O. *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town called Buczacz*. New York: Simon & Schuster, 2018. P. 147–148; Kopstein J. S. and Jason Wittenberg J. *Intimate Violence...* P. 88–89.

²¹ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (далі – АЖИИ), 302/105, Wilbach Markus, 22; АЖИИ, 301/5775, Lipinski Yetel Teofil, 1.

²² USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education (далі – USC Shoah Foundation), testimony of Leonard Mann, 25447, Jul 3 1933. Скрізь у тексті вказано прізвища та імена оповідачів та оповідачок, які вони мали в момент описуваних подій літа 1941-го року. Їхні імена на час запису інтерв'ю можна побачити у відповідних посиланнях. Переклад їхніх наративів з англійської та польської авторський.

²³ USC Shoah Foundation, testimony of Jonas Sommerman, 11262, Jan 24, 1996. 41-річний Йонас Зоммерман наголошував, що в час погрому він переховувався разом з дружиною і дитиною у місцевому монастирі і

У певних населених пунктах південно-східної Галичини, окупованій угорцями, місцеві організатори і натхненники погромів вступали у конфлікт з новою владою, яка намагалася стримати погроми²⁴. Зокрема, перші вбивства євреїв у Городенці відбулися ще до приходу туди угорської влади, надалі головним організатором антиєврейського насильства виступала місцева поліція. Через скаргу єврейської громади на чолі з доктором Шнайдером угорці її розформували і створили нову²⁵. Коли місцеве населення почало виганяти євреїв з Тлумача, угорське військово командування у Станіславі відправило туди військовий загін, аби заспокоїти погромників²⁶. Подекуди угорські військові буквально рятували євреїв від розстрілів, ініціаторами яких було місцеве населення. Так сталося, зокрема, 17 липня в Коломиї, де місцеві вивели за місто 105 євреїв і наказали їм копати для себе яму. Завдяки втручання угорських військових на прохання єврейської спільноти усім євреям, яким тоді загрожувала смерть, вдалося врятуватися²⁷.

Відмінною від угорської була позиція німецької окупаційної влади стосовно погромів. Начальник Головного управління імперської безпеки Райнгард Гайдріх вважав необхідною політику підбурювання погромів на окупованих східних територіях, називаючи їх «акціями самоочищення»²⁸. Антиєврейське насильство, вчинене руками місцевих, вписувалося у німецькі плани розв'язання «єврейського питання». Тому прибулі до Західної України німецькі військові, поліційні сили та СС охоче підтримували і заохочували ініціативи місцевих

чув «жахливі крики». У ту ніч батьки, сестра і брат його дружини були вбиті у себе в помешканні.

²⁴ Саме завдяки позиції угорської влади погром, наприклад, не відбувся у Станіславі, попри те, що євреїв там також заставляли ексгумувати тіла вбитих НКВД в'язнів (див. Струве К. ОУН(б), німці та антиєврейське насильство в Галичині... С. 230).

²⁵ USC Shoah Foundation, testimony of Norman Fettner, 5390, Nov 02, 1995; Yad Vashem Archives, 0.62/4, testimony of Rosenkranc Mendel, 1.

²⁶ АЖІН, 302/175, Safrin Horacy, 2.

²⁷ АЖІН, 301/2153, Likwornik David, 1.

²⁸ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. München: Oldenbourg, 1997. P. 62. Текст відповідного документа (телеграми Р. Гайдріха від 29 червня 1941 р.) можна знайти: United States Memorial Museum Archive (далі – USHMA, RG-11.001M.01, reel 1).

щодо погромів²⁹ і самі стали учасниками антиєврейського насильства в перші дні і тижні окупації Західної України. Зокрема, 1 липня члени айнзацгрупи «Ц» розстріляли близько 100 осіб у дворі Бригідської тюрми у Львові³⁰. Особливо брутальними були дії 5-ї танкової дивізії Ваффен-СС «Вікінг», відповідальної серед іншого за масові вбивства євреїв у Золочеві, Зборові, Озерній, Скалаті, Гримайлові і Тернополі влітку 1941-го³¹. Кай Струве вважає, що саме присутність у Бориславі німецького 303-го Батальйону поліції, підпорядкованого Вищому керівникові СС і поліції Фрідріху Єкельну, зумовила високу інтенсивність насильства і велику кількість жертв під час погрому там 3–4 липня³². Чимало вцілілих євреїв у своїх спогадах чітко артикулюють відповідальність німців за погроми, називаючи їх не лише спостерігачами, підбурювачами, але й організаторами погромів, які давали дозвіл на насильство і самі ж його пізніше припиняли відповідними розпорядженнями³³. Деякі вцілілі євреї і єврейки підкреслю-

²⁹ Longerich P. Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews. Oxford: Oxford University Press, 2010. P. 195.

³⁰ Струве К. Команда особого призначення «Львов», українська милиція і «Дни Петлюры» 25 и 26 июля 1941 г. Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. 2013. № 6. С. 103.

³¹ Struve K. Anti-Jewish violence in the summer of 1941 in Eastern Galicia... P. 101.

³² Struve K. Pogrom w Borysławiu 3–4 lipca 1941 r. ... P. 156.

³³ Наприклад, в абсолютній більшості єврейських усних історій про погром у Золочеві рефреном звучить фраза «німці дали українцям вільну руку», що відповідає дійсності, позаяк саме представники Тимчасового виконавчого комітету (в інших джерелах фігурує також як Український національний комітет) просили німецьку владу, присутню в місті з 1 липня, про дозвіл на погром, який їм дали (детальніше див.: Царинник М. Золочів мовчить. *Критика* (Київ). 2005. № 96. С. 14). У Бориславі ж, на думку Кая Струве, населення трактувало як дозвіл на погром те, що комендантура Вермахту дала розпорядження місцевій міліції привести на територію в'язниці євреїв для роботи з тілами (Struve K. Pogrom w Borysławiu 3–4 lipca 1941 r. ... P. 143–144). У інтерпретації євреїв, які пережили погром у Бориславі, позицію німців описано саме як «дозвіл» на погром на «24» або «48» годин (див., напр.: Oral history interview with Etta Hauptman, USHMM, The Jeff and Toby Herr Oral History Archive, RG-90.028.0001, Feb 24–25 16, 1995). Пізніше у місті з'явилися листівки, які повідомляли про заборону чинити насильство над євреями (Yad Vashem Archive, 0.62/445, testimony of Hamerman Blima, 3; Yad Vashem Archives, 0.3/1394, testimony of Eugenia Wilder, 6). Про те, що німці заборонили

ють насолоду прийшлих німців від споглядання насильства³⁴ і їхнє небажання захистити євреїв від погромників. «Я побіг до них, я вільно говорив німецькою... Я благав їх, щоб вони сказали їм зупинитися. Вони лише знизували плечима і сміялися. Їм було смішно. Для них це було шоу», – згадував постраждалий у погромі в Бережанах Йозеф Соскі³⁵. «Ми, хто вже пережив це чистилище, нахильцем гарячково змітали руками пісок з подвір'я і з жахом дивилися на ці сцени, а кров холола нам у жилах. Коли ж ненаситні кати здерли увесь одяг із якоїсь жінки й палицями безжалісно періщили голе тіло, то німецькі солдати, які проходили подвір'ям, яких ми просили втрутитися, відповіли: «Das ist die Rache der Ukrainer [це помста українців]» тоном, сповненим схвалення цих дій. Вони проходили з виразом панів і фотографували голих жінок, яких катували», – згадувала Рузя Вагнер про події в Замарстинівській тюрмі у Львові³⁶. Деякі німці прямо підбурювали погромників. Один з очевидців погрому в Бориславі згадує: «Я бачив, як двоє українців били батька мого друга, а німецький солдат, що стояв поруч, кричав: “Бийте по голові”»³⁷.

У містах, окрім німецьких військових, есесівців, членів щойно створеної місцевої міліції, у погромах брали участь «звичайні» люди з різних верств населення, різної освіти, віку і статі, сімейного статусу, місця проживання і етнічного походження. Їх очевидці і постраждалі називають «бандитами», «опришками», «хуліганями», «голотою», «шумовинням», «селянами». Останні прибували з околиць до міст з метою поживитися³⁸. Нерідко активними організаторами

місцевим самовільно вбивати євреїв після погрому у Дрогобичі див., напр.: Yad Vashem Archive, 0.3/2187, testimony of Hersz Bettman, 2; Yad Vashem Archive, 0.3/6817, testimony of Zofia Cikier, 1.

³⁴ Окрім добре задокументованих випадків фотографування і кінозйомок насильства з боку німців у Львові, є свідчення про те, що німці робили фотографії в інших локаціях, зокрема в Бориславі, Бережанах (AŽIH, 301/1091, Hamerman Blima, 2; USC Shoah Foundation, testimony of Hamerman Blima; Joseph Soski, 3409, Jul 11, 1995).

³⁵ USC Shoah Foundation, testimony of Joseph Soski, 3409, Jul 11, 1995.

³⁶ Цит. за: Химка І. Достовірність свідчення... С. 46.

³⁷ USC Shoah Foundation, testimony of Jonas Frisch, 54098, Nov 24, 1987.

³⁸ Wróbel P. Polish-Ukrainian Relations during World War II: the Boryslaw case study: a Polish Perspective. *East-European Politics and Societies* (Thousand Oaks: Sage Publications). 2012. Vol. 26, № 1. P. 225. Вцілілі у погромах вказують, що селяни приїжджали до міст з мішками, приготовленими для

і учасниками насильства виступали представники місцевої інтелігенції³⁹. У спогадах вцілілих євреїв священники з Бережан, Болехова і Незвиська названі підбурювачами погромів⁴⁰. Хоча існують єврейські спогади про те, що подекуди parroхи виступали й головними рятівниками в той час⁴¹. Так сталося, наприклад, у місті Товсте. «Український священник врятував євреїв. Він не дав їм зайти до міста. Він промовляв у церкві, щоб не вбивати, не бути вбивцями. І польський священник також просив людей нічого не заповідувати євреям», – згадувала тодішня мешканка міста Товсте Геня Елбергер⁴². У селі Улашківці єврейська сім'я Зоммерманів, яка складалася з чоловіка, дружини і дев'ятирічної доньки, ховалася в місцевому монастирі Різдва Пресвятої Богородиці з дозволу монахів⁴³.

Однією з найдраматичніших ознак погромів було те, що багатьох винуватців жертви знали особисто. «Коли ми сиділи на веранді, вони грабували наш будинок. Це були сусіди. Українці і поляки. І моя мама казала: “Просто дозволь їм взяти все, що вони хочуть”. Але мій батько прийшов і побачив нашого найближчого сусіда, який виносив речі через задні двері, і він зупинив його», – згадувала про

єврейського майна, яке планували пограбувати (див., напр., свідчення щодо Борислава – USC Shoah Foundation, testimony of Israel Schreiber, 24133, Dec 11, 1996; щодо Дрогобича – АЖІН, 301/1277, Jastrzerski Wojcieh, 1–2; щодо Золочева – Yad Vashem Archive, 0.3/3302, testimony of M.Dul, 12).

³⁹ Lower W. Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons. *Journal of Genocide Research* (London: Routledge). 2011. № 13 (3). P. 222.

⁴⁰ АЖІН, 301/2146, Press Elen, Sszuster Dora, 2; АЖІН, 301/4922, Kesstecher Jakub; АЖІН, 302/105, Wilbach Markus, 23.

⁴¹ Див., зокрема, про Обертин на Івано-Франківщині, де місцевий священник вступив у конфлікт з комендантом новоствореної української міліції у питанні погрому, ставши на захист єврейської спільноти (АЖІН, 302/105, Wilbach Markus, 25). У Гусятині український священник також звертався до парафіян з закликом не вбивати євреїв (Yad Vashem Archives, 0.3/1253, testimony of Izydor Jozspa, 4).

⁴² USC Shoah Foundation, testimony of Henia Sorid, 35434, May 1, 1920. Подібні свідчення про священників як рятівників у Товстому див.: USC Shoah Foundation, testimony Elsa Weinstock, 7744, Oct 19, 1995.

⁴³ Детальніше див. спогади доньки – Люці Зоммерман: USC Shoah Foundation, testimony of Lucia Weinberg, 11850, Feb 09, 1996.

погром у Бориславі Серафіна Штрассер, якій тоді було 11 років⁴⁴. «Вони потягли її до суду на те подвір'я, поклали її на спину і почали танцювати козака на її животі (...) Її професор стояв збоку. Вона була студенткою гімназії. І вона звертається до нього: “Професоре, рятує мене! Що вони зі мною роблять”. А йому байдуже. То був українець, такий затятий антисеміт. Відвернув голову», – згадувала Аделя Бар Елі насильство на території гродського суду в Дрогобичі під час погрому⁴⁵. Уродженка Коломиї Євгенія Вайцер згадує, що серед тих, хто грабував її будинок під час погрому, був хлопець, який щосуботи приходив розпалювати їм піч⁴⁶. Гімназійний професор у Кам'янці-Струмиловій Хаїм Розенталь наголошував, що його учень був серед погромників, які витягували його з дому для подальших знущань⁴⁷. Один з постраждалих у погромі в Отинії згадував, що серед тих, хто вбивав мешканців селища і погрожував вбивством особисто йому, був його однокласник Роман Луценко⁴⁸.

Головними формами насильства в погромах були приниження, примус до робіт (замітання, чищення вулиць, ексгумація, перенесення, миття тіл вбитих НКВД в'язнів у тюрмах, поховання їх на цвинтарях), побиття, пограбування, нищення майна і ритуальних будинків, сексуальне насильство і вбивство. Характерною ознакою погромів було те, що знаряддями вбивств була не лише вогнепальна зброя, але й підручні предмети – каміння, палиці, ланцюги, молотки, ломи і сільськогосподарські інструменти. Один з очевидців погрому в Бібрці згадував: «Били відразу ножами. Я навіть бачив, як вони там лежали. То був єврей⁴⁹, зачали йому яму копати, то я видів на свої очі. Яму він викопав, а той патином по голові і кинув його туди. То я вам так во говорю»⁵⁰. Не було також єдиного сце-

⁴⁴ USC Shoah Foundation, testimony Charlotte Hacker Elmowitz, 3296, Jun 19, 1995.

⁴⁵ Yad Vashem Archives, 0.3/7656, testimony of Adela Bar Eli, 5–6.

⁴⁶ USC Shoah Foundation, testimony of Eugenia Wojt, 29700, Mar 26, 1997.

⁴⁷ АЖІН, 301/773, Chaim Rosental, 1.

⁴⁸ USC Shoah Foundation, testimony of George Prow, 1734, Mar 28, 1995.

⁴⁹ В оригінальному варіанті було слово «жид», яке авторка замінила на «єврей».

⁵⁰ Інтерв'ю з Йосифом Патецьким (1927 р. н.), записане 15 липня 2019 р. у м. Бібрка Львівської області. Архів проекту «*Spółeczna antropologia pusłki: Polska i Ukraina po II wojnie światowej*».

нарію смертоносного насильства. В одних місцевостях переважали вбивства кількох конкретних людей, яких обирали за певними критеріями, наприклад, за участь в роботі партійних і радянських органів влади чи культурно-освітніх установ. Так було, наприклад, у селі Переволока Буцацького району на Тернопільщині. Тут члени «Січі» ще до приходу німців склали список «ворогів». Серед них були і євреї, і поляки, і українці, яких вважали комуністами і «вислужниками» радянської влади у 1939–1941 роках⁵¹. У Микулинцях у першу ніч після приходу німців 4 липня місцеві вбили визначених євреїв та членів їхніх родин⁵². За свідченнями вцілілих, частину з них вбили за симпатії до радянської влади і комунізму, частину – через особисті порахунки⁵³. В інших місцевостях відбувалися масові вбивства євреїв різного віку і статі, наприклад, у згаданих Улашківцях (74 людини), в Отинії (89), подекуди з інтенцією винищити усе місцеве населення, як от у Незвиську, Косові, Скородинцях⁵⁴.

Спірним залишається питання кількості постраждалих під час погромів через суперечливу інформацію в різних джерелах. Кай Струве вважає, що під час задокументованих ексцесів екстремального насильства проти євреїв влітку 1941-го у Східній Галичині загинуло від 7 300 до 11 300 людей, більшість з яких – чоловіки. Ця цифра не включає жертв німецьких поліційних сил, але до уваги взято загиблих у тих місцевостях, де в насильстві брала участь

⁵¹ USHMM, RG-31.018M, reel 30, t. 3, ark. 385.

⁵² Nusia Schweizer Horowitz, *My Town During the Second World War*. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/mikulinty/mik049.html> (дата звернення: 25.12.2020); USC Shoah Foundation, testimony of David Schechter, 35971, Dec 01, 1997; USC Shoah Foundation, testimony of Gertrude Podhorcer, 48223, Nov 10, 1998.

⁵³ За деякими припущеннями, єврейського юнака Фідлера місцеві українці в Микулинцях вбили через те, що зустрівся з українською дівчиною (USC Shoah Foundation, testimony of Michal Sewerski, 17584, Jul 19, 1996).

⁵⁴ Struve K. *The OUN(b), the Germans, and Anti-Jewish Violence...* P. 229. Одне з масових вбивств євреїв під час погрому, здійснене виключно місцевими мешканцями, стосується Кременця, де вбито кілька сотень осіб, допоки не втрутилося німецьке військове командування (див.: Bauer Y. *Buczacz and Krzemieniec: the story of two towns during the Holocaust*. *Yad Vashem Studies* (Jerusalem). 2004. Vol. 33. P. 245–306). Варто зауважити, що тут, аналізуючи характер і кількість вбивств у різних локаціях, не взято до уваги Тернопіль та інші міста, де велика кількість жертв припадає саме на організовані каральні дії німецьких сил.

дивізія Ваффен-СС «Вікінг»⁵⁵. Дітер Поль вважає, що кількість загиблих у погромах наближається до 12 тисяч⁵⁶. Інші дослідники подають вищі цифри⁵⁷. Поза летальними наслідками погромів, були й інші, зокрема психічні травми⁵⁸ і тілесні ушкодження різного ступеня важкості, яких зазнали десятки тисяч євреїв і єврейок. Польський лікар Тадеуш Словік згадував, що усі хірурги лікарні у Бориславі були мобілізовані на допомогу пораненим під час погрому. Сам він, побачивши ексцеси на вулицях міста, повернувся до лікарні на допомогу колегам. Свідок зізнався, що «потовчені голови» і «розбиті черепи» справили дуже «прикре враження» на медиків, які «не розуміли, як можна так мститися». Сам Тадеуш через потрясіння, готуючись до однієї з операцій, зомлів⁵⁹. Частина травмованих людей померла в наступні дні, тижні і місяці після погрому⁶⁰, в тому числі через недоступність медичної допомоги⁶¹. Інші тривалий час лікувалися. «Мені розбили голову і повибивали усі зуби в колишніх пивницях НКВД після того, як виволокли мене з мого помешкання. Надалі випустили мене зранку. Але кілька наступних днів я не міг працювати», – згадував Маурицій Бауер про погром у Борисла-

⁵⁵ Struve K. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt...* P. 761.

⁵⁶ Pohl D. *Anti-Jewish pogroms in Western Ukraine: a research agenda. Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet Occupied Poland, 1939–1941* / ed. by E. Barkan, E. Cole, K. Struve. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007. P. 306.

⁵⁷ Prusin A. V. *The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992*. New York: Oxford University Press, 2010. P. 151.

⁵⁸ Частина очевидців погромів наголошують, що їхні рідні, яких сильно побили під час погромів, довго боялися виходити з дому. Див., напр.: Oral history interview with Roney Haliczzer, USHMMA, The Jeff and Toby Herr Oral History Archive, RG-50.002.0086, March 16, 1987.

⁵⁹ USC Shoah Foundation, testimony of Tadeusz Slowik, 28351, Feb 07, 1997.

⁶⁰ Наприклад, Гела Герстен згадувала, що внаслідок побиття під час погрому в Бориславі її дідусь отримав травми нирок. Помер після трьох місяців лікування (Oral history interview with Hela Gersten, USHMMA, The Jeff and Toby Herr Oral History Archive, RG-50.716.0001, published 2012). Вцілілий у погромі у Дрогобичі згадував, що його дідуся сильно побили у його власному будинку. Він помер через кілька днів (Oral history interview with Marcel Drimer, USHMMA, The Jeff and Toby Herr Oral History Archive, RG-50.999.0316, July 28, 2010).

⁶¹ Yad Vashem Archives, 0.33/1793, testimony of Samuel Rothenberg, 2.

ві⁶². Деякі відчували наслідки фізичних травм до глибокої старості. Наприклад, 81-річна Хелен Штайфельд під час інтерв'ю у 1998-му році наголошувала, що все життя після погрому в Бережанах потерпає від головних болів. Тоді, тікаючи від кривдників, вона вискочила через вікно у кухні і сильно вдарилася об камінь⁶³. Ще частина євреїв під час погрому намагалася скоїти суїцид⁶⁴ або обговорювали таку можливість⁶⁵. Відомо і про випадки самогубств⁶⁶. Ще одним наслідком погромів була втрата дому для частини єврейства. Нажахані жорстокістю сусідів під час погромів, а також через подальші їхні погрози і примус до виселення⁶⁷, євреї поодинці чи сім'ями залишали свої будинки, майно і відправлялися до місць, які їм на той час здавалися безпечнішими⁶⁸. Найбільше це стосується сільських євреїв. Частина з них переселялася до родичів, друзів, знайомих у поближніх містах, частина почала винаймати там житло. Вимушена втрата дому для багатьох стала переламним моментом у житті, сповненим страху, небезпек і викликів.

Жертви: гендерованість насильства

Чоловіки і жінки досвідчили, сприймали і переживали насильство під час погромів влітку 1941 року неоднаково. У першу чергу тому, що гендерний розподіл ролей у єврейських спільнотах Східної Галичини, як і у Східній Європі загалом, до вибуху німецько-радянської війни залишався в більшості традиційним⁶⁹. Попри те, що

⁶² АЖИИ, 301/1068, Bauer Maurycy, 1.

⁶³ USC Shoah Foundation, testimony of Helen Steinfeld, 47965, Oct 22, 1998.

⁶⁴ USC Shoah Foundation, testimony Anna Blufarb, 29503, May 22, 1997; USC Shoah Foundation, testimony of Ludwig Luft, 24218, Dec 12, 1996.

⁶⁵ USC Shoah Foundation, testimony of Kurt Lewin, 25423, Jan 30, 1997.

⁶⁶ АЖИИ, 302/295, Schorman Otto, 10; USC Shoah Foundation, testimony of Rose Moskowitz, 9851, Mar 06, 1996; Yad Vashem Archive, 0.3/1248, testimony of Dynarski Stanislaw, 2-3.

⁶⁷ Ulaszkowce. *Encyclopedia of Jewish Communities in Poland* (Ulashkivtsi, Ukraine) / transl. from P. Hakehillot. Jerusalem: Yad Vashem. Vol. II. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00054.html (дата звернення: 29.11.2020).

⁶⁸ Див. напр., свідчення про те, що вцілілі євреї і єврейки з різних сіл навколо Товстого приходили до міста (USC Shoah Foundation, testimony of Elsa Weinstock, 7744, Oct 19, 1995).

⁶⁹ Ofer D., Weitzman L. J. Introduction: The role of Gender in the Holocaust.

частина єврейських жінок брала участь у наповненні сімейного бюджету, була включена у сімейний бізнес, займалася громадсько-політичною і культурною діяльністю, усе ж нормативні жіночі ролі асоціювалися в основному з сімейною сферою, а чоловічі – з публічною⁷⁰. Тож саме єврейські чоловіки в ув'язненнях їхніх кривдників у перші дні німецько-радянської війни виступали тими, хто керував єврейською громадою і приймав політичні рішення. Перш за все від єврейських чоловіків, а не жінок, їхні противники очікували загрози. Такі установки зумовили неоднакові форми, інтенсивність і наслідки насильства для євреїв різних статей у різних локаціях.

Різниця у ставленні призвідників до єврейських чоловіків і жінок проявилася, зокрема, на території єврейських помешкань під час погромів. Їхні мешканці незалежно від статі страждали від образ, грабунків і нищення приватного майна. Однак нерідко погромники залишали жінок вдома, тоді як чоловіків та хлопців витягували з будинків на вулиці для подальших примусових робіт, знущань і вбивства⁷¹. Наприклад, Абрам Моргенштерн згадував, що коли до їхнього помешкання в Чорткові прийшла група осіб, то забрали батька для роботи з трупами вбитих в'язнів. Його ж, 18-річного, мати сховала під ліжком. Її саму не зачіпали⁷². «До помешкання тітки забігла група українців і забрали усіх чоловіків, казали, що до праці... Але одна річ мені закарбувалася в пам'яті. Мама просила, щоб зачекали хвилю. Бо хотіла татові зробити канапки до так званої праці. Але один з них сказав: "Не треба, бо буде труп і жар". Оскільки мій дядько мав хворе серце... тітка просила, що піде замість нього до праці. Бо кожен думав, що то дійсно до праці. Але

Women in the Holocaust / ed. by D. Ofer, L. J. Weitzman. New Haven; London: Yale University Press. 1998. P. 3.

⁷⁰ Pine L. Gender and Holocaust victims: A Reappraisal. *Journal of Jewish Identities* (Baltimore: John Hopkins University Press). 2008. Issue 1, № 2. P. 124.

⁷¹ З доступних джерел видно значну гендерну диспропорцію поміж тих, кого забирали з їхніх помешкань під час погромів. Це відображено у єврейських свідченнях через фрази на зразок «забирали тільки чоловіків». Наприклад, у Бориславі – АЖИ, 301/1091, Jastrzerski Wojciech, 1; USC Shoah Foundation, testimony 18175, Aug 03, 1996; у Сасові – АЖИ, 301/3701, Weigler Herman, 1; у Львові – USC Shoah Foundation, testimony of Lusia Hornstein, 14797, May 02, 1996.

⁷² Yad Vashem Archive, 0.33/1711, testimony of Abraham Morgenstern, 2.

тоді один з них відізався: «Дам ми не беремо»... В той день з нашого будинку забрали 11 чоловіків. З них шестеро повернулися, а п'ятеро – ні. З тих п'ятьох троє були з нашої квартири», – згадувала мешканка Львова Марія Герцог про 1-ше липня 1941-го, коли вона востаннє бачила своїх батька, брата і дядька⁷³. «Вони не чіпали жінок і дітей у той час, тільки чоловіків», – уточнював Курт Левін, син львівського рабина. Його 16-річного також забрала група чоловіків з помешкання і повела до в'язниці «Бригідки»⁷⁴. Про гендерний принцип вибору жертв у їхніх власних помешканнях під час погрому в Бориславі згадує Ігнацій Клінгоффер: «Вони прийшли, забрали мого батька і пішли... Він був єдиний чоловік вдома»⁷⁵. У деяких випадках жінок могли забрати, якщо вдома не було чоловіків⁷⁶. З доступних джерел випливає, що чоловіки у великих містах також частіше, аніж жінки, зазнавали фізичного насильства у своїх домівках. Хоча трапляються свідчення про жорстоке поводження і з жінками⁷⁷. «Тоді не було жодного будинку, який би не постраждав від цих дикунів. З поверхів викидали жінок і дітей. Відтинали руки, аби у такий спосіб здобути персні. Найбільше тоді постраждала єврейська дільниця, яку називали "Лан". До тих особистих поранень німці не втручалися. Пізно вночі все стихло», – згадувала постраждала від погрому в Дрогобичі Регіна Вільдер⁷⁸. Інший меш-

⁷³ USC Shoah Foundation, testimony of Maria Gesiola, 29911, Apr 01, 1997.

⁷⁴ USC Shoah Foundation, testimony of Kurt Lewin, 25423, Jan 30, 1997.

⁷⁵ USC Shoah Foundation, testimony of Igor Kling 985, Feb 13, 1995. Майже ідентичне формулювання про те, що забирали з будинків «лише чоловіків», можна побачити і в спогадах інших бориславських євреїв і єврейок, наприклад, див.: USC Shoah Foundation, testimony of Charlotte Szyf, 24161, Jan 07, 1997; USC Shoah Foundation, testimony of David Schneider, 15670, May 28, 1996; Yad Vashem Archive, 0.3/1394, testimony of Eugenia Wilder, 6. Такі оцінки є релевантними переважно для першого дня погрому в місті. Адже на другий день, 4 липня, жінки також були серед тих, кого забирали з дому і ловили на вулиці для примусових робіт. Разом з тим чоловіки пропорційно більше представлені серед жертв смертоносного насильства в Бориславі.

⁷⁶ USC Shoah Foundation, testimony of Mark Weidman, 18960, Aug 27, 1996.

⁷⁷ Див., напр., свідчення мешканця Борислава, який оповідає, що його і дружину погромники побили в них вдома «в немилосердний спосіб» (Yad Vashem Archive, 0.33/157, testimony of P.T, 1.).

⁷⁸ AŽIH, 301/1277, Wilder Regina, 1.

канець Дрогобича розповідав, що під час погрому його з батьками переховував українець у пивниці будинку. Йдучи до сховку, вони не брали його прабабусю, вважаючи, що їй нічого не загрожує через її похилий вік. Однак погромники, за його словами, загорнули її в перину, винесли на подвір'я будинку і застрелили. В такому вигляді вони знайшли її, вийшовши зі схованки через кілька днів⁷⁹.

У деяких селах і містечках Галичини чоловіки переважали серед тих, кого забирали з їхніх осель з метою подальшого розстрілу на околицях населених пунктів чи в лісі. Абсолютну більшість вбитих у Східниці під час погрому становили чоловіки⁸⁰. Феліція Блох згадувала, що за дозволом німців вона з матір'ю пішла на місце розстрілу в лісі шукати свого батька Йозефа Блоха, відомого в місті інженера і науковця. Вона наголошувала, що в кількох могилах «не бачила жодної жінки», але припускала, що серед вбитих могли бути «ті, які хотіли захистити своїх чоловіків і синів», тому розділили їхню долю⁸¹. Подібне трактування подій можна зустріти у спогадах іншого мешканця Східниці Зигмунда Кранца, який переховувався під час погрому в лісі. Він наголошував: «Українці почали вночі ходити від одного єврейського будинку до іншого, забираючи всіх єврейських чоловіків. Зібрали їх у поближньому лісі і застрелили там на місці. Деякі жінки були вбиті також. Бо деякі жінки і навіть діти не хотіли залишати своїх чоловіків і батьків»⁸². Маня Сак згадувала, що її найближча подруга у Східниці втратила в час погрому своїх батька і брата, адже, за її словами, «вони взяли усіх чоловіків і маленьких хлопців [до лісу]. І деякі з жінок пішли за ними... Вони застрелили їх»⁸³. За спогадами свідка Миколи Щирби

⁷⁹ USC Shoah Foundation, testimony of Wieslaw Rozycki, 48315, Nov 24, 1998.

⁸⁰ USC Shoah Foundation, testimony of Mark Weidman, 18960, Aug 27, 1996. Мешканець Східниці Мікаель Гауптман згадував: «Витягали з будинків чоловіків, яких визначали задалегідь, збирали їх у будинку гміни, де так звана рада старійшин виносила остаточний вирок, після чого засуджених групами по декілька осіб вели до двох місць страти і розстрілювали. Тіл не ховали, це мали зробити згодом єврейські жінки» (Гауптман М. Забуті могили / Український центр вивчення історії Голокосту. Київ: Вид-во «Фенікс», 2017. С. 53).

⁸¹ USC Shoah Foundation, testimony of Felicia Feinman, 44433, May 22, 1998.

⁸² USC Shoah Foundation, testimony of Zygmunt Kranz, 23444, Nov 21, 1996.

⁸³ USC Shoah Foundation, testimony of Marsha Ackerman, 28265, Apr 09, 1997; Єврейка Ірена Корець згадує, що під час погрому у Східниці вбито

після вбивства «усіх» єврейських чоловіків і хлопців села Пилатківці (нині Борщівського району на Тернопільщині) «вдови і сироти отримали наказ від українського “голови”, який називався Баран, аби негайно покинули Пилатківці. Вони тікали до польських сіл і містечок. Коли німецьке військо увійшло до Пилатківців, тут вже не було жодної єврейської родини»⁸⁴. У ряді єврейських свідчень зі Скалата також наголошено, що головними летальними жертвами погрому були чоловіки і хлопці⁸⁵, а в декотрих оселях «не залишилося жодного чоловіка»⁸⁶.

Водночас у тих місцевостях, де погромники застосовували принцип колективної відповідальності, вбивства жінок та дітей у їхніх домівках або поза ними були неминучими. Наприклад, мешканець Отинії (нині Коломийського району на Івано-Франківщині) у своїх спогадах зазначав конкретні прізвища своїх добрих єврейських знайомих, яких вбито разом з сім'ями під час погрому⁸⁷. Леонід Манн згадував, що його дядько під час вибуху німецько-радянської війни мешкав у Копичинцях на Тернопільщині: «Протягом ночі українці з села, троє чоловіків, вдерлися до будинку татового брата. Вони 16 разів вдарили ножем його дружину, вбили трирічну дівчинку і дворічного хлопчика і вбили тещу мого дядька, маму його дружини. Його старший син спав у хаті, що знаходилася неподалік у моєї бабусі. Бо вона була самотньою. Їй було за сімдесят. Її чоловік помер... коли вони закінчили з вбивством сім'ї мого брата, вони пішли до її будинку». Там вони вбили стару жінку і важко поранили її внука⁸⁸. У селі Улашківці серед загиблих внаслідок погрому також було багато жінок і дівчат, вбитих у домівках чи поблизу

рідну сестру її матері (USC Shoah Foundation, testimony of Irena Peritz, 53912, Feb 06, 1995).

⁸⁴ АЖИН, 301/3684, Szczyrba Mikolaj, 2–3.

⁸⁵ Degan E. How Judenrat was Established in Skalat. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/sklat/ska024.html#Page44> (дата звернення: 29.11.2020); USC Shoah Foundation, testimony of Krystyna Smolik, 30803, Apr 10, 1997; Yad Vashem Archive, 0.3/3055, testimony of Mosze Fink, 4.

⁸⁶ Yad Vashem Archive, 0.3/2137, testimony of Adler Pejsach, 6.

⁸⁷ АЖИН, 301/4897, Bodiner, 1; Струве К. ОУН(б), німці та антиєврейське насильство в Галичині... С. 232.

⁸⁸ USC Shoah Foundation, testimony of Leonard Mann, 25447, Jan 31, 1997.

них разом зі своїми чоловіками і дітьми⁸⁹. Потерпіла в погромі в Микулинцях Мальвіна Блюм згадувала, що у підвалі своєї подруги Етки знайшла застреленими її брата і магір, а її саму «буквально порізали на кавалки»⁹⁰.

Частково різним був досвід чоловіків і жінок на вулицях міст. В окремих випадках, коли учасники погромів підходили до групи євреїв обох статей, то жінки і дівчата мали вищі шанси уникнути насильства, особливо якщо добре володіли українською або/і польською мовами і мали «слов'янську» зовнішність⁹¹. Чоловіки ж, особливо ті, які носили пейси, бороди і мали ознаки приналежності до єврейської релігійної громади, були особливо вразливими до агресії⁹². До них часто застосовували символічні приниження, зокрема тягання за бороду, прив'язування за бороду до возів, тварин, паління і обрізання борід⁹³. Це не лише підважувало соціальне становище чоловіків, особливо духовних осіб, але й демаскулінізувало їх, адже було

⁸⁹ Yad Vashem Archive, 0.3/7415, testimony of Jonas Sommerman, May 16, 1994; USC Shoah Foundation, testimony of Jonas Sommerman, 11262, Jan 24, 1996.

⁹⁰ Yad Vashem Archive, 0.3/2534, testimony of Malwina Blum, 3.

⁹¹ Див. напр., свідчення Ренати Браун, якій на час погрому у Львові було 10 років. Вона згадує, що на вулиці її, маму та їхнього знайомого затримали «українські поліцейські» і хотіли відвести для роботи з трупами у в'язниці. Однак після того, як мама роз'яснила їм, що вона є дружиною лікаря, їх обох відпустили. Забрали лише чоловіка (АЖІН, 301/1160, Braun Renata, 1). Утім є багато свідчень про інші випадки, коли на вулицях міст групи погромників били цілі сім'ї, включно з дітьми (див., напр.: АЖІН, 301/1398, Feder Szaja, 1). Є також свідчення про жінок, вбитих на вулиці разом зі своїми дітьми (див., напр.: АЖІН, 302/61, Lichter Uri, 4).

⁹² У низці єврейських свідчень про погроми підкреслено, що «арійський» вигляд окремих євреїв та єврейок міг частково забезпечити їх від насильства, якщо їх не виказували знайомі. Див., напр., щодо Львова: Yad Vashem Archive, 0.3/2189, testimony of Benedykt Friedman, 5.

⁹³ Про відрізання бороди у євреїв різних містах детально див.: у Бориславі – USC Shoah Foundation, testimony of Danuta Pancierz, 22847, Nov 07, 1996; у Східниці – USC Shoah Foundation, testimony of Leo Rosen, 26977, Mar 04, 1997; у Чорткові – USC Shoah Foundation, testimony Zofia Pollak, 5991, Aug 23, 1995; у Сасові – USC Shoah Foundation, testimony Pepe Chouake, 36932, Nov 16, 1997; у Гримайлові – USC Shoah Foundation, Testimony of Paula Olmer, 5264, Aug 07, 1995; у Бучачі – АЖІН, 301/327, Izaak Szwarc, 1.

ударом по їхній гендерній ідентичності, по їхніх уявленнях про себе як про чоловіків⁹⁴ Однак існували форми приниження, які однаково застосовували і до чоловіків, і до жінок. До них належали, зокрема, ритуальні приниження – вимоги танцювати, співати, викрикувати антирадянські гасла. Характерним у цьому контексті є приклад Коломиї, де єврейське населення різної статі і віку зганяли в центр міста і наказували валити пам'ятники Сталіну і Леніну. При цьому їх били. На місце одного з постаментів спонукали стати єврея, а інших змушували кричати: «То дурний Сталін». Також людей ставили обличчям до стіни, імітуючи розстріл⁹⁵. І жінок, і чоловіків змусили брати участь у так званому похороні Сталіна, організованому під час погрому в Турці⁹⁶. Валити пам'ятник Ленінові і замітати вулиці біля нього спонукали євреїв у Трускавці⁹⁷.

Рівночасно варто зауважити, що нерідко єврейські жінки на вулицях зазнавали такого ж брутального насильства, як і їхні чоловіки. Їх тягали за волосся, волокли по вулиці, штовхали, копали, били руками та різними предметами. Ізидор Фербер згадує про львівський погром: «Групі євреїв, жінкам, чоловікам, молодим і старим на ринку наказали замітати вулиці руками і хустинками до носа. При цьому били і катували до крові»⁹⁸. Ядвіга Балабан згадує: «На вулиці Коперника [у Львові] розшалілий натовп шарпав молоду єврейку років 28, яка надривно кричала. З натовпу до нас доходили вигуки: “Жидівка”, “Juden”, “Żydówka”»⁹⁹. «Я дістала нагайкою по голові і втратила свідомість», – згадує інша постраждала у Львові Люся Гроссман¹⁰⁰.

⁹⁴ Carey M. *Jewish Masculinity in the Holocaust: Between Destruction and Construction* (London and New York, 2017), 68.

⁹⁵ АЖІН, 301/1398, Feder Szaya, Feder Rosa, 1; АЖІН, 301/2579, Motitz Anna, 1; АЖІН, 301/2153, Likwornik Dawid, 1.

⁹⁶ Memorial Book of the community of Turka on the Stryj and vicinity / tr. of Sefer Zikaron le-kehilat Turka al nehar Stryj ve-ha-seviva: original yizkor book / ed. by Y. Siegelman and Association of former residents of Turka (Stryj) in Israel; [translator: J. Landau], New York: JewishGen, an affiliate of the Museum of Jewish Heritage – a Living Memorial to the Holocaust, [2014]. 206 p.

⁹⁷ USC Shoah Foundation, testimony of Ludwig Luft, 24218, Dec 12, 1996.

⁹⁸ Yad Vashem Archive, 0.33/251, testimony of Ferber Izydor, 1.

⁹⁹ АЖІН, 301/5476, Bałaban Jadwiga, 1.

¹⁰⁰ АЖІН, 301/4762, Grossmann Lusia, 1.

За спогадами Анни Мандель, український поліцейський дозволив їй покинути тюрму в Бориславі під час погрому, однак по дорозі додому її атакував натовп: «Коли я хотіла повернутися до свого будинку, люди били мене і казали: “Ти комуністка! Йди мий тіла тих, кого ти застрелила!”»¹⁰¹. Клару Тіллеман били на вулиці в Бориславі металевими палками попри те, що вона була разом зі своєю трирічною дочкою¹⁰². Були жінки, які зазнали важких тілесних ушкоджень на вулицях або були вбиті. Одна з потерпілих у Бориславі згадувала, що її свекрусі зламали руки і ноги в кількох місцях, вона мала запалення червоної порожнини через сильний удар в живіт. Через два дні жінка померла в лікарні. Там же померла і її подруга, яку вона ледь розпізнавала через травми на обличчі¹⁰³.

Певні гендерні особливості в досвіді чоловіків і жінок помітні на території колишніх тюрем НКВД, які стали епіцентрами насильства під час погромів. Примусова робота для єврейства там була переважно гендерно сегрегована. Наприклад, у Львові, Тернополі, Золочеві і Бориславі більшість тих, кого змушували безпосередньо експлуатувати розстріляних НКВД в'язнів, були чоловіки. Ймовірно, це зумовлено в основному фізичною силою, необхідною для виконання робіт такого типу. Жінки переважно омивали останки або стояли, спостерігаючи за своїми чоловіками. «Мама і сестра Рахель також з відром води пішли мити трупи», – згадувала мешканка Борислава Блюма Вайнгартон¹⁰⁴. Деякі жінки приходили самовільно у двори в'язниць шукати своїх чоловіків. Очевидець погрому в Бібрці згадував, що на подвір'я тюрми зганяли «переважно чоловіків»¹⁰⁵. Мешканець Золочева Шломо Волковіч казав: «Хочу зазначити, що жінок не змушували скакати до ями, щоб тягнути останки. Жінки були під муrom... їх там вишикували. І там вони стояли весь день або сиділи і дивилися на ці сцени»¹⁰⁶. Та все ж є спогади єврейських жінок, яких усе-таки змушували викопувати і переносити трупи в'язнів. Серед

¹⁰¹ USC Shoah Foundation, testimony of Anna Dichter, 11972, Feb 11, 1996.

¹⁰² USC Shoah Foundation, testimony of Clara Eisenstein, 19832, Sep 30, 1996.

¹⁰³ АЖИ, 301/176, Wieser Gina, 1–2.

¹⁰⁴ Yad Vashem Archive, 0.3/1771, testimonies of Bluma and Szmuel Weingarton, 3.

¹⁰⁵ Інтерв'ю з Йосипом Микитівим (1923 р. н.), записане 18 липня 2019 р. у м. Бібрка Львівської області Мартою Гавришко. *Архів проекту «Sporządzona antropologia pustki: Polska i Ukraina po II wojnie światowej»*.

¹⁰⁶ USC Shoah Foundation, testimony of Shlomo Wolkowicz, 17071, Jun 27, 1996.

них була, наприклад, уродженка Золочева Дора Кремніцер, якій на час погрому було 13 років, та її сестра¹⁰⁷. Жінки, які разом з чоловіками переносять останки вбитих в'язнів на території Золочівського замку, задокументовані і на німецьких кінохроніках¹⁰⁸.

Не лише характер і обсяг примусових робіт на території тюрем НКВД був різним для єврейства різних статей. Більшість вбитих після закінчення робіт становили чоловіки. Очевидиці погромів у Тернополі підкреслюють, що під час погрому загинули «тільки чоловіки»¹⁰⁹, але «були також випадки вбивств жінок»¹¹⁰. За спогадами вцілілих у золочівському погромі на території замку, більшість розстріляних євреїв становили також чоловіки, хоча були серед жертв і жінки. Шейва-Бруха Біншток згадувала: «Українці спочатку кидали [до ями] чоловіків. І на моїх очах батька вбили. Сестра сама залізла в цю яму. Але якось бог милував. Проїшов страшний дощ. Злива. Буквально град. Німці втекли. Лишилися українці. Моя сестра уже лежала в ямі. Я її витягнула. Вони нас не відпустили. Але потім вони самі втекли. І ми втекли»¹¹¹. Герш Левінтер, інший постраждалий в золочівському замку, також згадує, що його племінниця unikнула смерті, прикривши себе тілами вбитих у ямі на території тюрми¹¹². Частині жінок вдалося покинути місце вбивств завдяки допомозі місцевих мешканців. Наприклад, Лея Альшток згадувала: «Мою маму забрали з вулиці. Але потім відпустили. Хтось з українців знав її, бо працював з моїм татом, відсунув її наліво і дозволив їй піти»¹¹³. Були також єврейські жінки, яким вдалося врятуватися завдяки позиції німецького військового командування. У певний момент воно проявило до жінок більшу поблажливість, аніж до їхніх чоловіків. Згадуваний Шломо Волковіч

¹⁰⁷ USC Shoah Foundation, testimony of Dora Zipper, 901, Feb 20, 1995.

¹⁰⁸ USHMM, RG Number: RG-60.1287, Film ID: 2899.

¹⁰⁹ Yad Vashem Archive, 0.3/1017, testimony of Abraham Ochs, 10; АЖИИ, 301/1038, Basar Zwi, 1; АЖИИ, 301/20, Pesach Herzog, 14.

¹¹⁰ АЖИИ, 301/3551, Frydman Sara, 1–2. Тут варто зауважити, що у погромі в Тернополі значну роль відіграли німецькі сили, які були винуватцями більшості вбивств у місті. Вибір головно чоловіків як жертв був їхнім рішенням.

¹¹¹ USC Shoah Foundation, testimony of Sheiva Fradkina, 44638, May 18, 1998.

¹¹² USC Shoah Foundation, testimony of Herman Lewinter, 8443, Nov 08, 1995.

¹¹³ USC Shoah Foundation, testimony of Lisa Finkelstein, 37157, Oct 15, 1997.

підкреслював, що частину жінок, які стояли під стіною, застрелили, інших же, у тому числі його тітку і знайому дівчину, відпустили після приходу «високого офіцера». Найправдоподібніше ним був майор Айтель-Фрідріх Пацваль¹¹⁴. «Він витягує руку в напрямку жінок, які стояли під будинком. І наказує звільнити жінок і дати їм можливість покинути замок», – згадував Шломо¹¹⁵. Про те, що частині жінок і дітей дозволили покинути територію в'язниці у Золочеві, згадує одна з учасниць тих подій Дора Кремніцер¹¹⁶. Після цього розстріли чоловіків ще деякий час продовжувалися. Подібно розвивалися події на території тюрми на вулиці Лонцького у Львові. За спогадами Тамари Цверлінг, єврейських жінок і дітей, у тому числі її саму, її матір і сестру на подвір'ї в'язниці відділили від чоловіків і поставили під стіною. Через деякий час «прийшов німецький офіцер високого рангу і сказав, що жінки і діти можуть йти додому. Ми вийшли з тюрми»¹¹⁷.

Водночас жінки відігравали важливу роль у підбиранні тіл вбитих євреїв на вулицях міст, їхніх похоронах і змиванні крові після погромів. Постраждали в Бориславі Йонас Фріш згадує: «Потім ловили євреїв для змивання крові і прибирання трупів. Мою матір, яка тоді була вагітна, також погнали носити трупи»¹¹⁸. Клара Тіллеман з Борислава згадує, що «ходили від хати до хати» і наказували жінкам мити вулиці від крові і ховати загиблих¹¹⁹. Позаяк наказ про прибирання тіл вбитих євреїв з вулиць міста Тернополя німецька влада видала під час спалаху насильства, а не після його закінчення, то перш за все жінкам доводилося виконувати цю роботу, адже багато чоловіків далі ховалися¹²⁰. «З помешкань витягували єврейок і вони мусили закопувати, інколи голими руками, трупи своїх близьких... Дві жінки тягнули труп свого сина і просили мене про допомогу... випроводили мою маму до тягання

¹¹⁴ Царинник М. Золочів мовчить... С. 15.

¹¹⁵ USC Shoah Foundation, testimony of Shlomo Wolkowicz, 17071, Jun 27, 1996.

¹¹⁶ USC Shoah Foundation, testimony of Dora Zipper, 901, Feb 20, 1995.

¹¹⁷ USC Shoah Foundation, testimony of Tamara Branitsky, 51593, Apr 24, 2001.

¹¹⁸ АЖИИ, 301/2465, Frysz Jonas, 1.

¹¹⁹ USC Shoah Foundation, testimony of Clara Eisenstein, 19832, Sep 30, 1996.

¹²⁰ Yad Vashem Archive, 0.33/9423, testimony of Pasternak Jonas, 9.

трупів», – згадувала інша потерпіла у Тернополі¹²¹.

Найбільшу різницю у віктимізації єврейських чоловіків і жінок видно на прикладі сексуального насильства. У ексцесах міжетнічного насильства, як це показують приклади Югославії і Руанди, воно є не просто «побічним продуктом», а інструментом війни і геноциду. Свідченням цього, на думку теоретикень структуралістського підходу до аналізу сексуального насильства у війнах, є те, що жертвами сексуального насильства стають не усі жінки в зоні збройного конфлікту, а лише ті, що належать до певної соціальної, етнічної або релігійної групи. Таке сексуальне насильство є атакою не на індивідуальне, а на політичне жіноче тіло, бо стає інструментом терору, покарання і залякування цілої групи, демонстрацією влади над нею¹²². Також його можна вважати геноцидальним, бо, на думку Клавдії Кард, воно руйнує групову ідентичність, культурні і соціальні зв'язки всередині групи¹²³. Сексуальне насильство в антиєврейських погромах у Східній Європі у 1917–1921 рр., на думку Іріни Асташкевіч, мало саме таку природу¹²⁴. Подібну функцію сексуального насильства можна простежити і в погромах літа 1941 р. в Західній Україні. Воно мало різні форми і включало роздягання жертв чи примус до нього, торкання до жіночого тіла, атаку на статеві і репродуктивні органи та ушкодження їх, звалтування.

Примусове оголення було однією з найбільш поширених і видимих форм сексуального насильства під час погромів, зокрема на вулицях Львова. Попри те, що фото- та відеоджерела з львівського погрому показують голих, побитих єврейських чоловіків¹²⁵, головними об'єктами сексуального насильства були єврейські жінки і дівчата різного віку. На одних кадрах та світлинах вони зовсім голі, на інших – їхній одяг розірваний. На одній зі світлин видно нажахану жінку в одній білизні і панчохах. Вона щосили біжить вули-

¹²¹ Yad Vashem Archive, 0.33/4314, testimony of Margules Jeanetta, 8.

¹²² Детальніше див.: Skjelsbæk I. Sexual Violence and War: Mapping out a Complex Relationship. *European Journal of International Relations* (Thousand Oaks: Sage Publications). 2001. Vol. 7 (2). P. 211–237.

¹²³ Card C. Rape as a Weapon of War. *Hypatia*. 1996. Vol. 11. P. 5–18.

¹²⁴ Детальніше див.: Astashkevich I. Gendered violence: Jewish Women in the Pogroms of 1917 to 1921. *Jews of Russia & Eastern Europe and Their Legacy Series*. Boston: Academic Studies Press, 2018. 170 p.

¹²⁵ USHMM, photos № 03818, 73707, 73705, 03818.

цею, тікаючи від погромників, серед яких видніються і хлопчики з палками і камінням¹²⁶. Інші фото показують, як чоловіки спонукали жінок знімати одяг, або самі його рвали і забирали¹²⁷. При цьому деякі погромники сміялися, насолоджуючись своєю владою. Оголення не було короточасним актом приниження. Групи чоловіків і хлопців протягом деякого часу не відпускали оголених дівчат і жінок. Вони торкалися їхніх тіл, били по них руками та різними предметами, супроводжуючи це вигуками¹²⁸. Били так, що на візуальних джерелах чітко видно сліди від їхніх ударів¹²⁹. Вони насміхалися з жертв, корчили гримаси, притуляли покривджених до себе, тягнули їх за волосся і штовхали¹³⁰. Призвідці змушували своїх бранок рухатися громадським простором. Тоді якомога більше людей могло побачити приниження жертв і владу погромників. Таким чином публічне сексуальне насильство ставало інструментом терору не лише окремої єврейської жінки, але й цілої групи, з якою вона себе ідентифікувала. Тадеуш Задерецький, польський письменник, який тоді жив у Львові, згадував, що на вулиці Сикстуській¹³¹ група погромників зловила «елегантну», «винятково красиву» єврейську дівчину близько 20 років. Вони зірвали з неї сукню і білизну, а потім вставили у її вагіну батіг. Бивши і сміючись, змушували її йти повз Головну пошту, правдоподібно, до тюрми на вулиці Лонцького. Автор підкреслював, що таких випадків було «більше»¹³². Про травму, яку переживали євреї і єврейки, спостерігаючи за дійством або довідавшись про нього, свідчать серед іншого їхні спогади. Через п'ятдесят п'ять років після погрому у Львові Роза Московіц, згадуючи про вуличне сексуальне насильство над своєю подругою, не стримувала сліз. Вона розповідала інтерв'юерці: «У мене була шкільна подруга. Вона стала комуністкою. Стала дуже активною комуністкою. Молода дівчина і, до речі, красива. З рудим волоссям. По-

¹²⁶ USHMMA, photo № 11006.

¹²⁷ USHMMA, RG-60.044, Film ID: 402; USHMMA, photos № 03821, 11002, 11003, 11004, 11005, 11008, 11009, 11011, 72105, 73762, 73692, 73708 та інші.

¹²⁸ USHMMA, photos № 73761, 73762, 73678, 11008.

¹²⁹ USHMMA, photos № 73715, 73716.

¹³⁰ USHMMA, photos № 03819.

¹³¹ Сучасна назва – вулиця Дорошенка.

¹³² Yad Vashem Archive, 0.6/367, Tadeusz Zaderecki, «Gdy swastyka Lwowem wladala... (Wycinek z dziejów okupacji hitlerowskiej)», рękopis, 12.

ляки, група польського населення зловила її, обрізала їй волосся і оголену гнала вулицею, з криками. Вона прийшла додому і покінчила з життям»¹³³. Розповідь Рози свідчить про надзвичайну шкоду жертвам та її спільноті, яку завдавало сексуальне насильство у погромах. Ця шкода неспівмірна з втраченим майном чи тілесними ранами, які заживали.

На фото, які зображують роздягнутих і повністю голих жінок на вулицях Львова під час погрому, можна побачити і вагітну жінку, яка намагається втекти, закриваючи руками груди¹³⁴. Про терор вагітних єврейок під час погромів існують свідчення очевидців. Зокрема, постраждала від погрому у Львові Людвіка Барб згадувала: «На вулиці Лонцького була тюрма. Там було багато трупів. Німці ловили євреїв для прибирання цих трупів. Витягували євреїв з черг. При мені витягнули вагітну жінку і почали її топтати на бруківці. У неї був викидень і вона померла»¹³⁵. У тюрмі на вулиці Лонцького, за спогадами Стефанії Шуцман-Канг, яку туди привели силою, людей «били, зневажали, жінок роздягали до гола, вагітних били у живіт». Після удару її сестра мала викидень на 5-му місяці вагітності¹³⁶. Згадки про насильство щодо вагітних існують і в контексті погромів в інших місцевостях. «Біля мене сиділа вагітна жінка і вони вистрілили прямо в неї», – згадувала жертва золочівського погрому Дора Кремніцер про події на території місцевої тюрми¹³⁷. Один з очевидців погрому в Бориславі, з яким мені довелося розмовляти, розповідав: «Проти жидів така прямо манія ненависті витворилася. І вони ловили людей. Наші люди і вбивали жидів. На вулиці... Дали німці людям дозвіл вбивати жидів. І тоді дійсно, то правда було, то, що я бачив, то було може сто людей купою такою кидали одного на другого на подвір'я НКВД... Там діти, дорослі... тяжко. Багато жінок було. Їм відрізали груди. Одна в тяжі була, то їй живіт розрізали. Дитина вже майже,

¹³³ USC Shoah Foundation, testimony of Rose Moskowitz, 9851, Mar 06, 1996. З загального змісту інтерв'ю Рози Московіц зрозуміло, що «поляками» вона називає мешканців Львова як громадян Речі Посполитої. Тому з уривка її інтерв'ю, де вона розповідає про знущання зі своєї подруги, неможливо точно ідентифікувати етнічну приналежність погромників.

¹³⁴ USHMM, photos № 73667, 73666.

¹³⁵ АЖИ, 301/2496, Barb Ludwika, 1.

¹³⁶ АЖИ, 301/1794, Schutzman-Cang Stefania, 1–2.

¹³⁷ USC Shoah Foundation, testimony of Dora Zipper, 901, Feb 20, 1995.

майже була розвинута. Майже всі були в якийсь спосіб мордовані»¹³⁸. Про відтинання грудей єврейським жінкам під час погрому у Бориславі згадує і постраждала Клара Рудерман¹³⁹.

Згвалтування було іншим видом сексуального насильства під час погромів. Однак свідчень про нього залишилося небагато. Перш за все тому, що багато жертв і очевидців загинули під час Голокосту. Інші могли обрати стратегію замовчування через стигму, сором та інші соціальні і культурні чинники¹⁴⁰. Згвалтування під час погромів було одним з інструментів широкого репертуару насильства. Але найбільш жорстоким, яке завдавало незвичайного болю – не лише фізичного, але й душевного. Окрім очевидних наслідків згвалтувань – травм і болю, жінки могли переживати і віддалені, як-от венеричні захворювання, небажана вагітність чи проблеми з репродуктивним здоров'ям, розлади сексуального життя, труднощі у взаєминах з партнерами, зниження самооцінки. Деяких жінок після згвалтування вбивали. Жертвами згвалтувань часто ставали молоді єврейські дівчата. За спогадами очевидця погрому у Львові, групи чоловіків на вулицях обирали «найгарніших дівчат», гвалтували їх, а потім вбивали ножами¹⁴¹. Єврейська підпільна газета «Junge Stimme» за жовтень 1941 р. також писала, що єврейок під час погрому у Львові гвалтували просто на вулицях¹⁴².

¹³⁸ Інтерв'ю з Л., чоловік (1920 р. н.), записане у м. Мельбурн (Австралія), 12 жовтня 2018 р. *Приватний архів авторки*.

¹³⁹ USC Shoah Foundation, testimony of Danuta Pancerz, 22847, Nov 07, 1996.

¹⁴⁰ Про причини і характер замовчування сексуального насильства під час воєн і геноцидів див., напр.: Heineman E. D. *Sexuality and Nazism: The Doubly Unspeakable? Sexuality and German Fascism* / ed. by D. Herzog. New York: Berghahn Books, 2005. P. 22–66; Baldwin A. *Sexual Violence and the Holocaust: Reflections on Memory and Witness Testimony. Holocaust Studies* (Oxford). 2010. Vol. 16. Issue 3. P. 112–134; Мо́чник N. *Narrated Silence in Sexual Scripts of War Rape Survivors: Hidden Transmission of Violent Sexual Patterns. Sexuality & Culture* (New York: Springer). 2018. Vol. 22. Issue 4. P. 1361–1375; Bassiouni M. Ch. and McCormick M. *Sexual Violence: An Invisible Weapon of War in Former Yugoslavia*. Chicago, 1996. 298 p.

¹⁴¹ АЖІН, 302/58, Alfred Monaster, 13–14.

¹⁴² Levenkron N. *Death and the Maidens: Prostitution, Rape, and Sexual Slavery during World War II. Sexual Violence against Jewish Women During the Holocaust* / ed. by S. M. Hedgepeth, R. G. Saidel. Waltham (Massachusetts): Brandeis University Press, 2010. P. 17–18.

Жінки були вразливими до сексуального насильства під час погромів не лише на вулицях, але й у себе вдома. Уривчасті згадки про це є у спогадах постраждалих зі Східниці і Тернополя¹⁴³. Однак такий патерн згвалтування можна побачити і в погромах в інших українських місцевостях того часу. Характерними є події в селі Старий Вишнівець Тернопільської області. Це село входило до юрисдикції Вишнівецької районної поліції, утвореної у липні 1941 року. Першим її комендантом був Анатолій Бадасюк. У ніч з 4 на 5 вересня 1941 р. він разом з підлеглими поліцейськими і своїми знайомими приїхав у село Старий Вишнівець і сказав сільським поліцейським, що вони мають «доручення бити жидів». Щоб легітимізувати свої дії, друг Бадасюка, колишній сільський голова села Заруддя Іван Шумило видавав себе за «гестапівця», мав на руці червоно-чорну стрічку і говорив німецькою мовою. З матеріалів тодішнього слідства, проведеного судовим відділом Кременецької окружної управи за скаргою євреїв, випливає, що в ту ніч нападники «ходили по жидях з хати до хати, скрізь стріляли на пострах, жадали золота і грошей, забирали одягу, постіль та інші речі, звивали все те в пакунки і зносили на фіру, а дехто зносив прямо собі додому»¹⁴⁴. Нападники також вбивали євреїв. «Зниклими» визнано 113 євреїв різного віку і статі. Частину тіл знайшли закопаними біля двох єврейських будинків. У матеріалах слідства зазначено: «Вже розвіднілося, як Хоміцький з якимось компаньйоном помітив на дереві молодих дівчат-жидівок – Рухлю Штейнер і Кац Гулю. Приказали їм злізти з дерева та завели до поблизької хати. І хоч їм, позяблим на дощеві, не до того було, знасилували їх. Кац Гуля встигла втікти, Рухлю Штейнер убили»¹⁴⁵.

¹⁴³ USC Shoah Foundation, testimony of Juliusz Landau, 17139, Jul 02, 1996; АЖІН, 301/3551, Frydman Sara, 1.

¹⁴⁴ Клименко О., Ткачов С. Українці в поліції в Райхскомісаріаті «Україна» (Південна Волинь). Німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. Харків: Ранок, 2012. С. 162–163.

¹⁴⁵ Там само. С. 164. Серед нападників на євреїв Старого Вишнівця фігурує уродженець села 29-річний поліцейський Олександр Миндзар. Він брав участь у погромі у місті Вишнівець, а також разом з іншими колегами грабував і розстрілював євреїв села Старий Вишнівець (переважно чоловіків) на околиці села в липні 1941 р. (USHMMA, RG-31.018M, reel 24, spr. 33533, t. 2, ark. 91; t. 6, ark. 96, 97). За свідченнями місцевих мешканців, у липні 1941 р. Миндзар також брав участь у зборі понад сотні єврейських чоловіків на площі міста Вишнівець. Там поліцейські

На відміну від згвалтувань, характерних для мирного часу, які відбуваються приватно, часто скрито, згвалтування під час погромів були публічними. Перш за все тому, що сексуальні атаки проходили на вулицях або в приватних помешканнях жертв. Тож його очевидцями могли бути родичі, друзі і знайомі. Сусіди також могли бачити ці сцени, чути характерні крики жертв, або/і вигуки нападників. Наявність глядачів під час актів сексуального насильства у погромах літа 1941-го була не просто збігом обставин. Це було цілєю самими нападників, які намагалися завдати максимального болю, страждань і приниження не лише жертві, але й усім, хто волею чи неволею став очевидцем злочину. Така інтенція злочинців особливо простежується у спогадах мешканки Тернополя Сари Фрідман. Описуючи погром у своєму місті, вона акцентувала: «На Листопадовій вулиці німці, шукаючи за чоловіками, входили до будинків і гвалтували жінок. Прив'язували старших жінок до столів і змушували їх дивитися, як гвалтують їхніх дочок»¹⁴⁶. Інший постражданий згадує, що німці згвалтували дружину і двох доньок відомого тернопільського стоматолога. Жертви згвалтування, а також сам лікар, покінчили життя самогубством¹⁴⁷. Позаяк більшість чоловіків і хлопців, як зазначено вище в цьому дослідженні, ховалися під час погромів, то безпосередніми очевидцями жорстоких сцен сексуальної наруги ставали переважно матері, тітки, сестри жертв, а також малолітні діти. Наприклад, за спогадами вцілілої з Тернополя, її сусідку гвалтували двоє німців на очах її дітей, які голосно кричали¹⁴⁸. Відтак очевидців згвалтувань також можна вважати жертвами. Водночас варто розглядати й питання віктимізації чоловіків, які, хоча й могли не бачити сцени сексуального насильства над

їх били, а потім відвели у «Румелів Яр» і розстріляли (USHMMA, RG-31.018M, reel 24, spr. 33533, t. 2, ark. 146). Один зі вцілілих євреїв згадував, як у серпні до нього додому прибігла Хана Цимблер. Вона розповідала, що Миндзар прийшов до неї, заставив злізти з дерева її доньку Нелю, яка там ховалася. Потім він згвалтував Нелю і вбив її (USHMMA, RG-31.018M, reel 24, spr. 33533, t. 1, ark. 25 zv.). Інший єврей свідчив, що місцева єврейська дівчина Лея чинила Миндзару спротив при спробі згвалтування і він її застрелив (USHMMA, RG-31.018M, reel 24, t. 1, spr. 33533, t. 1, ark. 27 zv.).

¹⁴⁶ АЖИН, 301/3551, Frydman Sara, 1.

¹⁴⁷ Yad Vashem Archive, 0.33/9423, testimony of Pasternak Jonas, 9.

¹⁴⁸ Yad Vashem Archive, 0.33/4314, testimony of Margules Jeanetta, 9.

своїми жінками, але були травмовані ними. Перш за все тому, що не могли запобігти насильству і захистити рідних. Це приводило до розмивання гендерної ідентичності чоловіків, базованої на ідеї захисту як обов'язку¹⁴⁹. Отже, наслідком сексуального насильства було руйнування тогочасної гендерної ієрархії у єврейських сім'ях, тобто звичних соціальних зв'язків і структур.

Призвідниці: за межами гендерної нормативності

Війни були і залишаються гендерованим явищем. Більшість винуватців насильства становлять чоловіки, а більшість жертв – жінки. Однак Друга світова війна переконливо показала, як гендерні ролі в екстремальні часи можуть виходити за межі гендерної дихотомії: жінки – мир, чоловіки – війна; жінки – дім, чоловіки – фронт. Аналізуючи трансгресію гендерних ролей жінок в окупованій нацистами Європі, варто звертати увагу не лише на агенток політичного насильства, якими були учасниці регулярних і партизанських збройних формувань, національних рухів, чи агенток геноцидального насильства, якими були наглядачки в таборах і гетто, медсестри, задіяні в медичних експериментах, стерилізації і евтаназії, функціонерки нацистської партії¹⁵⁰. Важливу роль у творенні, підтримці та легітимації насильства відігравали «звичайні» жінки, які не обіймали жодних посад, тобто були без інституційного ресурсу влади в Третньому Райху та/чи в окупованих нацистами територіях, і все ж ставали творчинями і співучасницями масового насильства. До таких агенток насильства на українських землях під час Другої світової війни можна віднести жінок-бенефіціарок убивств їхніх

¹⁴⁹ Miranda A. *Wartime Sexual Violence: Women's Human Rights and Questions of Masculinity*. *Review of International Studies* (Cambridge: Cambridge University Press). 2007. Vol. 33. № 1. P. 80.

¹⁵⁰ Про жінок як агенток насильства у Третньому Райху та на окупованих німцями і їх союзниками територіях див., зокрема: Lower W. *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields*. New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2013. 288 p.; Benedict S. and Jochen K. *Nurses Participation in the Euthanasia Programs of Nazi Germany*. *Western Journal of Nursing Research*. 1991. Vol. 21. № 2. P. 246–263; Brown D. P. *The Camp Women: The Female Auxiliaries Who Assisted the SS in Running the Nazi Concentration Camp System*. Atglen, PA: Schiffer Publishing, Ltd., 2002. 288 p.; Harvey E. *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization*. New Haven: Yale University Press, 2003. 384 p.

єврейських сусідів, наприклад, дружин чоловіків, які співпрацювали з окупаційною владою, жінок, що видавали євреїв, які переховувалися, а також жінок, які грабували єврейське майно. Агентність жінок у насильстві під час Другої світової війни і Голокосту не є такою очевидною і видимою, як агентність чоловіків. Але без її виявлення і окреслення наше розуміння причин, механізмів і наслідків масового насильства буде неповним. Погроми літа 1941-го є лише одним з епізодів війни, який можна і варто аналізувати у тому числі з точки зору агентності жінок у насильстві. Хоч робити це непросто через брак джерел, необхідних для розуміння мотивації, ідентичності і патернів поведінки жінок, які брали участь у насильстві.

У багатьох єврейських спогадах винуватці насильства описані в гендерно нейтральних термінах. Переважають означення за критерієм етнічної приналежності, як-от «німці», «українці» або «поляки». Наприклад, Давид Демблінг, уродженець села Берем'яни (тепер Бучацького району на Тернопільщині), згадував: «У кожному селі, як Берем'яни, українці вбивали євреїв перед тим, як прийшли німці. Деяких вони не вбивали. Вони прийшли до моїх діда і баби і сказали: “Ми даємо вам шість годин. Беріть усе, що можете забрати, і йдіть”»¹⁵¹. Іншим критерієм для означення винуватців антиєврейського насильства було місце їхнього проживання. Згідно з ним учасників насильства означено як «місцевих» або прийшлих з сусідніх місцевостей, найчастіше з сіл¹⁵². Важливим критерієм, за яким євреї описують своїх кривдників, є приналежність їх до певних формувань, наприклад до Вермахту, СС або місцевої міліції/поліції¹⁵³. В окремих випадках єврейські очевид(и)ці наголошують на наявності блакитно-жовтих нарукавних пов'язок у деяких погромників. Це, на думку постраждалих, вказувало на приналежність нападників до міліції¹⁵⁴. Ще одним характерним критерієм є ген-

¹⁵¹ USC Shoah Foundation, testimony of David Dembling, 2367, Nov 06, 1996.

¹⁵² Про місцевих як винуватців погромів у Львові див., напр.: AŽIH, 301/4900, Rolsztajn Mieczyslaw, 1. Про «українців», які прийшли у Бережани з «довколишніх міст і сіл з сокирами, приготовленими для вбивання євреїв», див.: Yad Vashem Archive, 0.33/926, testimony of Emanuel Thaler, 1–2.

¹⁵³ USC Shoah Foundation, testimony of Dora Zipper, 901, Feb 20, 1995; AŽIH, 301/672, Majblum Leon, 1.

¹⁵⁴ Див., напр., щодо Львова – USC Shoah Foundation, testimony Leszek

дерний. В абсолютній більшості спогадів, де помітно гендерну характеристику винуватців, ними виступають саме чоловіки. У деяких свідченнях вказано їхні імена, соціальне походження, професії, а також характер зв'язку з жертвами (однокласник, сусід, вчитель, колега)¹⁵⁵. Разом з тим у спогадах не бракує згадок про хлопців – підлітків, які брали участь у насильстві. Бургомістр Борислава під час погрому Микола Терлецький згадує, що «міські підрустки» приводили євреїв на територію місцевої в'язниці¹⁵⁶. «Ми могли бачити дітей 15-16 років, з палками, які бігли і гнали людей, усіх чоловіків і усіх жінок», – згадував потерпілий у Золочівському погромі Марк Голденберг¹⁵⁷. В інших єврейських свідченнях із Золочева згадано також десятирічних хлопців¹⁵⁸. Потерпіла у львівському погромі згадує про 9-річного хлопця, який з палицею виганяв її дядька з дому на вулицю¹⁵⁹. На одному фото з львівського погрому видно, як група чоловіків тримає на вулиці єврея, до якого підбігає хлоп-

Allerhand, 27779, Feb 01, 1997; щодо Чорткова – АЖІН, 301/3754, Iger Joel, 1.

¹⁵⁵ Наприклад, мешканець Винник під Львовом серед погромників називає «інтелігента Вільчинського» (Yad Vashem Archive, 0.3/2217, testimony of Cwi Baumrin, 3). Постраждалий від погрому в Золочеві згадує: «Зранку прийшли німці і українці. Витягували євреїв з будинків на Площу ринок. Заставляли валятися в болоті, били на смерть. Особливо знущався українець Володимир Боднар» (АЖІН, 301/1403, Wander Samuel, 1). Анна Златкес, уродженка Теревовлі, називає головним організатором погромів Богдана Мохнацького, сина місцевого священника Степана Мохнацького (АЖІН, 301/3983, Zlatkes Anna, 1). Імена місцевих мешканців як винуватців насильства під час погромів вказано і у спогадах євреїв, які з Тернополя (АЖІН, 301/3774, Hirschberg Solomon, 2) і з Болехова (АЖІН, 301/4045, Brenner Aron, 1). Вцілілі євреї Борислава називають бургомистра Миколу Терлецького одним з активних організаторів погрому (АЖІН, 301/3119, Rosenberg Solomon; АЖІН, 301/3120, Frisz Jonas, 1; USC Shoah Foundation, testimony of Joseph Hirsch, 581, Jan 12, 1995). Однак суд, який відбувся над ним у Мюнхені 1947-го, його виправдав (див.: Struve K. Pogrom w Borysławiu 3–4 lipca 1941 r. ... P. 139).

¹⁵⁶ Терлецький М. Страхіття Другої світової війни у бориславському басейні. Дрогобиччина – земля Івана Франка. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1973. Т. 1. С. 114.

¹⁵⁷ USC Shoah Foundation, testimony of Mark Goldenberg, 12624, Feb 27, 1996.

¹⁵⁸ USC Shoah Foundation, testimony of Joe Teitelbaum, 22766, Nov 15, 1996; USC Shoah Foundation, testimony of Bertha Hauser, 25298, Jan 30, 1997.

¹⁵⁹ USC Shoah Foundation, testimony of Maria Gesiola, 29911, Apr 01, 1997.

чина з мітлюю¹⁶⁰. Яніна Гешелес згадує, що бачила на вулицях Львова у дні погрому шестирічних хлопців, які “виривали жінкам з голови волосся, а старим бороди”¹⁶¹.

Домінування маскулінних образів серед призвідців у візуальних джерелах, а також чітке означення гендеру погромників у багатьох свідченнях потерпілих може сформувати хибне уявлення про чоловіків і хлопців як єдиних винуватців насильства. Це відповідає гендерованим уявленням про війну, де чоловіки асоціюються з насильством, а жінки – з його жертвами. Але чи могли чоловіки творити насильство без емоційної підтримки і схвалення своїх жінок, які могли знати, куди збираються їхні чоловіки, були свідками і, зрештою, бенефіціарами їхніх дій? Якою ж була позиція місцевих нееврейських жінок під час погромів? Ким були жінки, які схвалювали, заохочували або ж напяму чинили антиєврейське насильство і якою могла бути їхня мотивація?

З наявних джерел випливає, що частина місцевих жінок поділяла ідею «жидо-більшовизму» і схильна була асоціювати євреїв з радянською владою та її злочинами. Підсилювати подібне ставлення могло відвідування нееврейськими жінками місць розстрілів в'язнів і віднайдення серед них своїх рідних. Характерним прикладом наростання ворожості до євреїв з боку тих, хто оплакував своїх близьких, є зустріч єврейки Аделі Бар Елі з місцевою жінкою, чоловіка якої, ймовірно, вбили на території слідчої тюрми Дрогобицького обласного управління НКВД. Аделя згадувала: «Якась жінка викрикувала до мене: “Йди звідси! Що ти тут шукаєш?”... Я тільки хотіла тій жінці сказати, що я не маю нічого спільного з цим. Хіба я винна у цьому? Але розумію твій біль. Я не винна у цьому всьому. Не було з ким говорити»¹⁶². Остання фраза вказує на те, що діалог між деякими єврейками та українками в той час був ускладнений через скорботу останніх, частково трансформовану в нерациональну злість на євреїв як гаданих симпатиків радянської влади. Ця злість могла приводити до різних форм співучасті жінок в антиєврейському насильстві влітку 1941 року.

¹⁶⁰ USHMMMA, photo № 62119.

¹⁶¹ Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки / пер. А. Павлишин. Київ: «Дух і Літера», 2011. С. 29.

¹⁶² Yad Vashem Archive, 0.3/7656, testimony of Adela Bar Eli, 7.

Попри те, що наявні джерела не дають нам багато свідчень про жінок як вбивць під час погромів, можна стверджувати, що їхні ролі в екстремальному насильстві не завжди були пасивними. Перш за все вони були «глядачками» – за збігом обставин, опинившись випадково в епіцентрі подій, або з цікавості. Фото з львівського погрому рясніють образами місцевих неєврейських жінок¹⁶³. Їх легко відрізнити від нажаханих, принижених, побитих, оголених єврейок, змушених захищатися, виконувати принизливі роботи, йти/бігти/стояти з піднятими руками, прикривати себе, своїх дітей та інших близьких. Неєврейські жінки різного віку і соціального статусу є серед тих, хто стояв на місцях насильства, на короткій і дальшій відстані від жертв і винуватців. Вони з цікавістю спостерігали за тим, що відбувалося. Частина з них була схвильована і нажахана побаченим, але інша не приховувала свого задоволення, що видно з виразу їхніх облич. У центрі однієї зі світлин з львівського погрому видно гарно одягнену молоду жінку, ймовірно міщанку, позаяк її голова не була покрита хусткою. На її обличчі сяяла широка посмішка. Таким чином вона реагувала на побачене – як група євреїв та єврейок примусово чистять асфальт біля будівлі театру в центрі міста¹⁶⁴. Згідно з єврейськими свідченнями, більшість спостерігачів за вуличними «спектаклями», тобто погромами, не виявляла бажання допомогти жертвам. Постраждалий під час погрому в Бориславі Макс Доннер наголошував, що «ніхто не подав ні краплі води, було мало проявів співчуття зі сторони неєврейського населення»¹⁶⁵. Мовчане спостереження жінок за стражданнями єврейських сусідів в очах останніх було виразною позицією. Це мовчання жінок легітимізувало насильство в очах його творців і породжувало зневіру в жертв.

Задоволеність від споглядання антиєврейського насильства окремі жінки могли виражати також і вербально. Про одну таку жінку відомо зі спогадів Марії Бохенек, польки, уродженки Старого Самбора на Львівщині. З розповіді рідної сестри вона дізналася обставини загибелі своєї близької шкільної подруги Люсі Робінзон. Чоловік Люсі напередодні війни виїхав у Палестину. «Люся залишилася

¹⁶³ Див., напр.: USHMM, photos №№ 03821, 62116.

¹⁶⁴ Детально див. фото та інші публікації: Усач А. Місто (не)пам'яті, URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/storymaps/1943/> (дата звернення: 25.11.2020).

¹⁶⁵ Yad Vashem Archive, 0.3/1323, testimony of Maks Donner, 5.

з батьками, дідусем і бабусею. Її дівчинка називалася Рут. Дитина. Мала близько 6 років. І Люся втекла з дому, коли прийшли українці з німцями, до саду. І там застрелили її. Але не одразу. Правдоподібно, поцілили в утробу. Малеча страшно кричала і побігла. Казала: «Бабцю, бабцю, маму вбили німці». Але то стріляли українці... Моя сестра довідалася про це від сусідки, давньої нашої сусідки, а потім найближчої сусідки Люсі Робінзон. Вона розповідала про це зі сміхом», – акцентувала Марія. У своїх спогадах вона також називає ім'я цієї українки, ще раз наголошуючи на тому, як вона «зі сміхом» оповідала історію загибелі Люсі¹⁶⁶. Про схвалення насильства над євреями з боку неєврейських місцевих жінок трапляються відомості в інших спогадах. Наприклад, 14-річну Люсю Мер погром застав у Львові, коли вона гостювала в бабусі. За допомогою одного українця вона намагалася добратися до Товстого, де жили її батьки. По дорозі Люся заночувала в родині місцевого українського священника в селі Потутори. Вона перебувала недалеко від Бережан, де на той час вже відбувся погром. За спогадами постраждалих, трупи після погрому скидали в місцеву водойму¹⁶⁷. «Я ночувала у кухні. Служниця, яка, звичайно, не впізнавала в мені єврейки, розповідала, як у ріці весь день плавають трупи вбитих євреїв. Розповідала з сатисфакцією, як виглядають оголені, замучені тіла», – згадувала Люся¹⁶⁸. За деякими свідченнями, мешканка Косова Чортківського району на Тернопільщині, де в ніч з 6 на 7 липня 1941 року відбулася атака на єврейські будинки і було вбито цілі єврейські сім'ї, говорила знайомому, що її син Михайло Кравець «втомився» після акції¹⁶⁹.

Окремі жінки під час погромів не приховували свого бажання застосувати фізичне насильство щодо євреїв. Леонід Манн згадував про свою сусідку в Заболотівцях на Тернопільщині: «Я стояв на виході [з хати]. І також сусіди стояли неподалік, може, десь три хати від нас. Вона мала близько 18 років. І стояв також чоловік біля неї. Українець. І вона каже до нього: "Йдемо до твоєї хати, даси мені сокиру. Я вб'ю їх". Трьох євреїв. Мого тата тоді не було з

¹⁶⁶ USC Shoah Foundation, testimony of Maria Bochenek, 35405, Aug 08, 1997.

¹⁶⁷ USC Shoah Foundation, testimony of Helen Steinfeld, 47965, Oct 22, 1998.

¹⁶⁸ АЖІН, 301/2522, Mehr Lusja, 2.

¹⁶⁹ Yad Vashem Archive, 0.33/5948, article written by Franciszek Zarowny, regarding the massacre of the Jews of Kosow by Ukrainian Nationalists in July 1941, 3.

нами. Він сказав: “Залиш їх. Зупинися”. Вона: “Ні-ні я хочу зробити це!” Він: “Залиш їх”. Я побіг додому і сказав своїй мамі»¹⁷⁰. Прикметно, що Леоніду на той час було вісім років. У будинку він перебував разом з мамою і бабусею. Жодного чоловіка не було. Тож жінка, яка погрозувала завдати шкоди єврейським сусідам, мала на увазі саме їх – жінок і дитину. Про місцевих жінок, які погрозували євреям насильством, відомо і з інших джерел. Один зі вцілілих євреїв Косова згадував, що місцева цивільна влада в місті одразу після відходу радянських військ перейшла до рук українців, тоді як військова належала угорцям. У розпорядження цивільної влади перейшли п’ять зруйнованих вілл, матеріали на відбудову яких наказали доставляти євреям. «Ці вілли перейшли до пані Чепурак, дружини українського лікаря. Вона над нами знущалася. Їй не подобалося те, що ми доставляли. Погрозувала, що усіх євреїв розстріляють. Пані Чепурак брала участь в акціях у Косові, Коломиї, Кутах, Жаб’ї та всій околиці»¹⁷¹.

Були й такі жінки, які не обмежувалися погрозами. На одному фото з львівського погрому видно жінку середнього віку. Вона стоїть у колі інших, які обступили молоду єврейку. Жертва лежить на асфальті і піднімає догори руки, намагаючись прикрити себе і зупинити агресію. На фото видно, що неєврейська жінка тримає в руці коротку палицю і нахиляється над жертвою, ймовірно, для удару¹⁷². На іншому фото жінки є серед тих, хто обступив єврея, який також лежить на асфальті і прикриває голову від імовірних ударів¹⁷³. Про те, що жінки відігравали не лише так звані допоміжні ролі, але й самі були ініціаторками і виконавицями насильства під час погрому у Львові, свідчить низка інших джерел. «Серед злочинців було багато жінок, молодих українських селянок, які не поступалися жорстокістю чоловікам», – згадував постраждалий у Львові єврей Вілек Маркевіч¹⁷⁴. Далі автор наголошує, що він та його мама самі стали жертвами нападників обох статей: «У той час

¹⁷⁰ USC Shoah Foundation, testimony of Leonard Mann, 25447, Jan 31, 1997.

¹⁷¹ АЖІН, 301/134, Schoszne Gertner, 3. Як видно з тексту свідчень, під акціями автор має на увазі вбивства і грабунки євреїв.

¹⁷² USHMMA, photo № 03822.

¹⁷³ USHMMA, photo № 03821.

¹⁷⁴ АЖІН, 301/1737, Markiewicz Wilek, 2.

пару людей – жінок і чоловіків підходять до нас, затакують нас до групи і в натовпі зловісних людей тягнуть нас до місця, де було більше таких, як ми, яких зловили. Власне, били палицею якусь стареньку, бо не могла стати так, як вони хотіли. Пару людей обізвали мене піонером, бо я носив червоний светр і думав, що зі мною буде зле, але вони більше не звернули на мене увагу. Тільки поставили нас по четверо і повели»¹⁷⁵. Інший мешканець Львова у своїх коротких спогадах про погром двічі наголошує, що молоді дівчата з сіл були творчинями насильства. За його словами, вони, як і хлопці, «прибули до міста, щоб “по-звірячому вбивати”»¹⁷⁶. Яніна Масловська згадувала, що група погромників увірвалася до їхнього помешкання у Львові, забрала її матір, а також пані Цукер з її донькою та малим внуком. Далі їх завели в тюрму на Лонцького для роботи з останками в'язнів. Вона зазначала: «Під час цієї роботи усіх євреїв били щосили. Робили це і жінки, і хлопці (вуличний мотлох), які прибули туди, щоб подивитися на ту сенсаційну роботу»¹⁷⁷. Через кілька годин жінки повернулися додому «дуже побиті». Про жінок як виконавиць насильства на вулицях Золочева свідчив і мешканець міста Менахем Дуль: «Не один єврей впав під ударами розшалілих чоловіків і жінок»¹⁷⁸.

Прикметно, що в деяких випадках учасниці погромів виявляли більшу наполегливість, аніж чоловіки. Характерний з цього погляду випадок, що стався 1 липня у Львові на тодішній вулиці Легіонів¹⁷⁹. Того дня відомого львівського адвоката д-ра Германа Аллерганда, його дружину Зінаїду та їхнього 9-річного сина Леона зловила група погромників на згаданій вулиці. Вони намагалися запровадити їх у Бригідську тюрму. По дорозі д-р Аллерганд як колишній офіцер польської армії попросив німецького офіцера про допомогу, і той наказав погромникам відпустити сім'ю. Ті послухали, але за ними продовжувала бігти українська жінка. Дійшовши до вулиці Ягеллонської, 20¹⁸⁰, де жив батько д-ра Аллерганда, Зінаїда попросила

¹⁷⁵ АЖІН, 301/1737, Markiewicz Wilek, 1.

¹⁷⁶ АЖІН, 302/61, Lichter Uri, 4.

¹⁷⁷ АЖІН, 302/182, Maslowska Janina, 2.

¹⁷⁸ Yad Vashem Archive, 0.3/3302, testimony of M. Dul, 12.

¹⁷⁹ Сучасна назва – проспект Свободи.

¹⁸⁰ Сучасна назва – вулиця Гнатюка.

солдата, який охороняв вхід до будинку, впустити їх. Він послухав, але чоловікові зайти не дав. Тоді група погромників його побила і пограбувала, забравши срібний годинник, капелюх і гроші, а потім віддала в руки німців, які повели його до Бригідок¹⁸¹. Свідчення не дає нам відповіді на питання, чи була в тій групі жінка, яка їх переслідувала напередодні, але факт її присутності на вулиці за цією адресою, коли д-р Аллергенд зазнав атаки, не викликає сумніву.

Жіночі ролі в погромах полягали також в інформуванні окупаційної влади про місце перебування і проживання єврейських сусідів. Жінки могли впізнавати євреїв на вулицях і вказувати на них німцям. Вціліла у погромі в Дрогобичі наголошувала, що після того, як місцева українка вказала «гестапівцю» пальцем на інженера Собеля, він загинув¹⁸². Декотрі жінки супроводжували німців, які шукали за євреями. 18 грудня 1948 року вцілілий у Голокості Міхал Зільберг свідчив Єврейській історичній комісії у Варшаві про участь в погромі в Тернополі громадської діячки, членки «Союзу Українок», референти Відділу суспільної опіки в Управі міста Тернополя¹⁸³ в часи війни Августини Хомової: «В час погрому, що вчинили у місті через два дні після окупації міста, у днів від 4 до 10 липня 1941 р. я бачив, як Хомова ходила з есесівцями і показувала їм, де мешкають євреї, комуністи і польські офіцери. Покладаючись на її свідчення, людей витягували з помешкань, казали їм копати гробові ями голими руками, розстрілювали їх на місцях, декотрих ще живими кидали до ям. Я дивився на все це, ховаючись на стриху. Я бачив, як під час екзекуції на вулиці Львівській, 22 Хомова асистувала при розстрілі 50 осіб»¹⁸⁴. Подібні свідчення щодо співпраці Хомової з СС у Тернополі під час погрому залишили інші очевидці¹⁸⁵. Разом з тим існують свідчення про те, що Хомова переховувала у своєму будинку окремих євреїв. Про це детальніше йтиметься згодом у цій публікації.

До іншої групи жінок, яка могла вказувати євреїв, належали,

¹⁸¹ AŻIH, 229/08, Pogrom Żydów we Lwowie, 1.

¹⁸² Yad Vashem Archive, 0.3/1356, testimony of Kazia Schneckendorf, 8.

¹⁸³ Померла сл. п. Августина Хомова. *Свобода* (Нью-Йорк). 1984. 8 червня. № 108, 1.

¹⁸⁴ Yad Vashem Archive, M.21.1 (War Criminal's Section, Legal Department at the Central Committee of Liberated Jews, Munich) / 602, 21.

¹⁸⁵ Yad Vashem Archive, M.21.1/ 602, 11, 18, 23.

зокрема, доглядачки (*dozorczyni*) будинків. Їхні послуги були важливими для безпосередніх виконавців насильства, позаяк вони знали не лише точні номери квартир, де проживали євреї, але й планування цілого будинку і місце розташування господарських приміщень, що могли служити схованками в часі погромів¹⁸⁶. Характерно також, що подібні стратегії співучасті жінок у насильстві потерпілі євреї описують щодо іншого масового спалаху насильства у Львові, відомого як «Дні Петлюри» 25–26 липня 1941 р¹⁸⁷. Львів'янин Генрик Балдінгер згадував про це: «Українці ходили до єврейських помешкань і виганяли людей. Оскільки кілька днів перед тим ми чули, що щось висить у повітрі, ми були обачні. А українці добиралися до єврейських помешкань підступно. Прийшли в товаристві доглядачки будинку, якій казали стукати і просити євреїв відкрити двері. Ті, хто довіряв доглядачці, відкривали»¹⁸⁸.

Серед жінок, які відвідували єврейські помешкання в час погромів, були й ті, які приходили без супроводу, ймовірно, з метою помсти чи зведення особистих рахунків. Зокрема, лікар Йоахим Гіршберг згадував, що з часу окупації Тернополя німецькою армією атмосфера в місті змінилася. По вулицях ходили чоловіки з блакитно-жовтими пов'язками, а жінки віталися «по-гітлерівськи», підносячи праву руку догори. Після того, як 3-го липня в місцевій тюрмі знайшли тіла вбитих НКВД в'язнів, українці, яких лікував Гіршберг, відкрито говорили йому про бажання помститися євреям. Через ці настрої Гіршберг сховався в пивниці свого будинку. Він згадував: «Забігла як фурія старша українка, з розхристаним волоссям і палкою в руці, шукаючи мене і нападуючи мою дружину. Знайомий пацієнт відволік її і попросив покинути помешкання»¹⁸⁹.

Були й жінки, які заходили до єврейських осель з економічних мотивів. Вторгнення Третього Райху на територію Радянського Союзу

¹⁸⁶ АЖИН, 302/158, Margules Jeanetta, 2; АЖИН, 302/326, Federbusch Anna, 2.

¹⁸⁷ Детально див. про масові вбивства євреїв німецькою поліцією безпеки і місцевою міліцією у Львові 25–26 липня 1941 року: Струве К. Команда особого призначення «Львов»... С. 102–124.

¹⁸⁸ АЖИН, 301/1801, Baldinger Henryk, 1.

¹⁸⁹ Yad Vashem Archive, 0.5 (Tuvia Friedman Collection (Juedische Historische Dokumentation) /62, 144.

зробило безкарним грабунок євреїв¹⁹⁰. Тож багато місцевих мешканців і мешканок Східної Галичини під час погромів намагалися використати шанс для особистого збагачення коштом єврейського майна. «Коли все це відбувалося, 90 % населення грабувало і крало з будинків»¹⁹¹, – зазначала Естер Кременіцер, яка пережила погром у Золочеві, будучи десятирічною дівчинкою. Звичайно, що таке уявлення є очевидним перебільшенням, сформованим під впливом важкої травми. Адже під час погрому Естер втратила багатьох рідних, її сестри за ледве уникнули смерті. Разом з тим формулювання, яке використала Естер у своїй розповіді, свідчить про те, що значна частина місцевого неєврейського населення брала участь у пограбуванні єврейського майна. Серед них цілком вірогідно могли бути і жінки, як то було в інших місцевостях. Наприклад, мешканка Зборова Люся Кроніш згадувала: «Коли вони прийшли до нашого будинку, моя мама казала: “О, пані... – і далі називала відповідне прізвище – пані Сміт чи пані Джонс¹⁹², – як гарно, що ви зайшли провідати мене”. І вони були присоромлені. Це був тільки початок. І вони йшли з порожніми руками»¹⁹³. Деякі жінки користувалися відсутністю або загибеллю власників під час погромів, йшли до єврейських помешкань з метою заволодіти їхнім майном. Менахем Дуль згадував, що після вбивства аптекаря Мунца в Озерній на Тернопільщині дружина загиблого покінчила життя самогубством, випивши смертельну дозу ліків. «В кімнату, де лежала покійниця, забігли дві сусідки – українки», забрали капю, зняли з рук і шиї померлої біжутерію¹⁹⁴. Жінки переслідували матеріальні цілі не лише врываючись у єврейські будинки, а й у пу-

¹⁹⁰ Himka J.-P. *Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews During the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors. Studies in Contemporary Jewry*. New York; Oxford: Oxford University Press, 1997. Vol. XIII: The Fate of the European Jews, 1939–1945. Continuity or Contingency / ed. by J. Frankel. P. 172.

¹⁹¹ USC Shoah Foundation, testimony of Ella Kanna, 26618, Feb 10, 1997.

¹⁹² Те, що нараторка наводила як приклад прізвища, що мають американське звучання, викликане тим, що на час запису інтерв'ю оповідачка вже тривалий час проживала в Нью-Йорку. Тож саме типові американські прізвища було легше використати для ілюстрації. Тим паче, що справжніх прізвищ тих жінок вона, найімовірніше, і не могла згадати, адже на час погрому у Зборові їй було всього 11 років.

¹⁹³ USC Shoah Foundation, testimony of Lucille Margules, 7780, Oct 20, 1995.

¹⁹⁴ Yad Vashem Archive, 0.3/3302, testimony of M. Dul, 16.

блічному просторі. Там євреї також були дуже вразливими до грабунків. Згадувана Рузя Вагнер розповідала: «Перед тремтячою скатованою масою нещасних жертв стали проститутки зі своїми фаґасами і, як володарки, наказали нам скидати з себе взуття чи інші частини гардеробу, які їм припали до вподоби»¹⁹⁵.

Співучасть нееврейських жінок у погромах проявлялася не лише в антисемітських настроях, нападах на євреїв і єврейок, підбурюванні інших до насильства чи розкраданні єврейського майна. Іншою формою співучасті можна вважати відмову допомоги євреям, які шукали прихистку під час погромів. У перші дні нацистської окупації Галичини за допомогу євреям чи переховування їх німецька влада ще не грозила смертною карою, тож таких високих ризиків не було. Тому рішення не допомагати під час погромів може свідчити не про страх, а радше наявність політичних та особистих мотивів. З доступних джерел мотивацію жінок не завжди вдається простежити. Наприклад, коли вибухнув погром у Дрогобичі Рутка Гіршберг була школяркою початкових класів. Щоб врятуватися, вона з батьками шукала прихистку: «Українці ходили по будинках і палками, сокирами били євреїв. Один хотів нас рятувати, але його дружина не дозволила йому рятувати євреїв»¹⁹⁶. В окремих випадках жінки відмовляли в притулку євреям, коли вважали, що це зашкодить їхнім власним інтересам в рамках нової соціально-політичної реальності, яка витворилася з утвердженням німецької влади. Одна з постраждалих у Бориславі згадувала про події погрому: «Я хотіла зайти до своєї дуже доброї знайомої польки, але вона не впустила мене. Пізніше з'ясувалося, що її мати – німкеня і вона розраховувала на фольксдойчерство. У світлі цього не хотіла компрометувати себе знайомством з євреями»¹⁹⁷.

В окремих випадках мотивація жінок, які не бажали переховувати євреїв під час погрому, мала виразніше політичне та ідеологічне підґрунтя. Це стосується, зокрема, Рози (Розалії?) Дацко – учасниці Українського Національного Комітету в Золочеві. Ця інституція сформована 1 липня в день окупації міста

¹⁹⁵ Цит. за: Химка І. Достовірність свідчення... С. 47.

¹⁹⁶ АЖІН, 301/1129, Hirschberg Rutka. З джерела неможливо точно визначити вік Рутки в час погрому, тому що в документі не вказано дати її народження, як і дати запису її свідчень.

¹⁹⁷ Yad Vashem Archive, 0.33/7299, anonymous testimony, 3.

німецькими військами і виявлення вбитих в'язнів у місцевому замку. Покладаючи провину за ці злочини на євреїв і заручившись підтримкою німецької влади, комітет ініціював погром у місті¹⁹⁸. Самуель Ліпа Танненбаум, технічний директор місцевої паперової фабрики, яка до приходу радянської влади перебувала у його власності, згадував, що в перший день погрому до його помешкання прийшли троє знайомих українців, колег по роботі. Вони прагнули зберегти життя Самуелю, відпровадивши його на фабрику. По дорозі до неї Самуель забирав знайомих євреїв. Усі вони того дня прибули на фабрику і там ховалися від небезпеки. Однак зранку наступного дня, за словами Самуеля, туди прийшла пані Дацко, призначена комітетом новою управителькою. Побачивши євреїв, вона «дуже розізлилася» і наказала усім покинути приміщення, залишивши лише Самуеля, його дружину і двох доньок¹⁹⁹. Бувши активною учасницею тодішнього українського громадсько-політичного життя, Дацко, ймовірно, усвідомлювала, яку загрозу для євреїв, які ховалися на фабриці, мало її рішення. Адже вулиця в ті дні була смертоносним місцем для них. Виключення для Самуеля та його сім'ї вона зробила, керуючись давніми особистими і діловими зв'язками з ним. Відтак Дацко виступала водночас і рятівницею, і призвідницею в час погрому, що було характерним явищем того часу в середовищі неєврейського населення. Про це свідчить і приклад вже згадуваної Августини Хомової, яку деякі євреї звинувачували у сприянні вбивствам під час погрому в Тернополі. Натомість Абрам Окс свідчив, що в той самий час вона переховувала у своєму будинку професорів Гіршберга і Ліпшіца. Донька останнього розповідала, що її батько помер через кілька днів після погрому, очевидно, як впливає з джерела, через ушкодження, нанесені погромниками. «Коли Хомова про це дізналася, то сильно журилася через смерть доктора Ліпшіца, докоряла собі, що даремно випустила його з помешкання, бо ще деякий час він міг там ховатися», – згадував Окс²⁰⁰.

¹⁹⁸ Struve K. Tremors in the Shatterzone of Empires. Eastern Galicia in Summer 1941. *Borderlands. Ethnicity, Identity and Violence in the Shatter-Zone of Empires* / ed. by O. Bartov, E. Weitz. Bloomington, 2013. P. 471.

¹⁹⁹ Yad Vashem Archive, 0.33/1579, testimony of Samuel Lipa Tannenbaum, 196.

²⁰⁰ Yad Vashem Archive, M.21.1/ 602, 31.

Неоднозначність позицій і поведінки нееврейських жінок під час погромів видно й на інших прикладах. Елен Преслер свідчила, що про загибель євреїв села Бряза (тепер Козаківка Болехівського району на Івано-Франківщині) знає з розповіді дівчини, яка врятувалася. Вона наголошувала: «Вночі селяни збирають близько 20 євреїв, тобто майже усіх євреїв, які жили в селі. Женуть їх до лісу, розстрілюють і ховають у спільній ямі. Одна з мешканок Брязи 32-річна Міна Швігер зі своєю трирічною донькою сердечно дружить з дружиною священника. Тож ховається в неї. В час найбільшої небезпеки дружина священника відсилає її з дитиною додому під претекстом, що в селі вже спокійно. Миттєво після того, як вона покидає будинок священника, її ловлять і вбивають разом з дитиною в лісі»²⁰¹. З наведеного спогаду мотивація поведінки дружини священника залишається незрозумілою, однак авторка свідчень винить її у зраді, наголошуючи на тому, що вона випроведила Міну з дитиною «в час найбільшої небезпеки». Її оцінка переконливо свідчить про те, що частина єврейок в час погрому сприймала місцевих нееврейських жінок як ворогинь, здатних заподіяти їм кривду, а також таких, які зробили недостатньо, аби захистити своїх єврейських сусідів, маючи при цьому відповідні можливості для захисту.

Захисниці: гендерні аспекти порятунку

Друга світова війна і Голокост були часом не лише підкріплення гендерних ролей у єврейських спільнотах, але й їх інверсії. Період антиєврейських погромів літа 1941-го року став першим етапом такої інверсії для євреїв Східної Галичини під час війни. Тоді чоловіки втратили монополію на захист своїх родин. Частково через свою фізичну неприсутність вдома. Адже частина з них була мобілізована до Червоної Армії, з якою відступила у червні – липні 1941 року. Інші евакуювалися разом з установами, де працювали до війни. Деякі були переконані, що німці як «цивілізована нація» поважатимуть традиційні гендерні норми і не завдадуть шкоди жінкам і дітям²⁰². Лише чоловіків вважали загроженими, тому частина з них покинула рідню напередодні або в перші дні після

²⁰¹ АЗІН, 301/2146, Press Elen, Sszuster Dora, 2.

²⁰² Ofer D, Weitzman L.J. Introduction: The role of Gender in the Holocaust... P. 5.

вибуху німецько-радянської війни. Вони виїхали з рідних сіл і містечок у більші міста, або й у інші країни, плануючи повернутися, коли небезпека мине. Тому в багатьох випадках на початку війни саме жінки стали тими, хто намагався врятувати себе, дітей, старших і німецьких членів родини. Разом з тим значна частина жінок стала захисницями своїх чоловіків і синів, які масово ховалися під час погромів. Кристина Фей – одна з тих, хто пережив погром у Скалаті (нині Підволочиського району на Тернопільщині), згадує: «Українці вбивали євреїв, але тільки чоловіків. І пам'ятаю, що мій батько весь день ховався за шафою. Дідусь був схований у якійсь коморі на подвір'ї»²⁰³. У жіночих спогадах є багато інформації про те, як вони самі, їхні мами, бабусі, сестри і тітки ховали чоловіків під час погромів у різних місцевостях Галичини²⁰⁴. Жінки не лише допомагали сховатися чоловікам, але й намагалися зупинити погромників, які шукали за чоловіками у їхніх квартирах. При цьому вдавалися до дій, які були принизливими для них самих та їхніх дітей, які спостерігали за цим. Мешканка Зборова Люся Кроніш згадувала, що коли в їхню квартиру зайшли «німці», мати запропонувала почистити їхні чоботи, чим відвернула їхню увагу від пошуків чоловіків, які в той час ховалися в будинку²⁰⁵.

У свідченнях вцілілих у погромах багато відомостей про те, що жінки намагалися переодягнути чоловіків у жіночий одяг з розрахунку на поблажливіше ставлення погромників до жінок у певних місцевостях. Мешканка Тернополя Анна-Рахель Цукерман згадувала, що її мама переховувала в підвалі кількох єврейських чоловіків під час погрому, і для того, щоб привести ще одного знайомого єврея через вулицю і безпечно довести до схованки, вона одягнула його в жіноче вбрання²⁰⁶. Однак не завжди зусилля жінок приводили до сподіваного результату. Мешканець Зборова Зигмунт-Залке Маргулес згадував: «Мама одягнула його [кузина] в сукню, щоб не було видно, що він чоловік. Український хлопець прийшов і пізнав його. Вони його забрали і відтяли йому голову»²⁰⁷. До ме-

²⁰³ USC Shoah Foundation, testimony of Krystyna Smolik, 30803, Apr 10, 1997.

²⁰⁴ USC Shoah Foundation, testimony of Regina Hamery, 28042, Feb 19, 1997.

²⁰⁵ USC Shoah Foundation, testimony of Lucille Margules, 7780, Oct 20, 1995.

²⁰⁶ USC Shoah Foundation, testimony of Anna Blufarb, 29503, May 22, 1997.

²⁰⁷ USC Shoah Foundation, testimony of Zygmunt Margules, 7785, Oct 20, 1995.

тоту переодягання жінки вдавалися у найвідчайдушніші моменти, зокрема на місцях убивств. Мешканка Золочева Фела Цвілінг згадувала, що її, маму, бабусю і брата погромники привели на подвір'я місцевої тюрми: «В обід нам сказали, що вбиватимуть тільки чоловіків, жінок вночі відпустять... Моя мама зняла плаття і одягнула на мого брата. Есесівець стояв там і бачив, що сталося. Що він не має виглядати як чоловік. І він підійшов. Я вперше бачила у житті, як він підійшов, взяв його за праву руку і, бідний Юзьо, вистрілив йому в серце»²⁰⁸.

Не усі єврейські жінки залишалися вдома, чекаючи на повернення своїх чоловіків. Чимало з них вдавалося до активних пошуків. Вони ходили в ті місця, де їхніх чоловіків збирали, катували, розстрілювали. Постраждалий у погромі в Тернополі згадує, що його мати «випросила есесівця», щоб відпустив його з території тюрми²⁰⁹. Уродженка Золочева Клара Розен згадує, що під час погрому було важко поранено її рідного брата Абрама. Вона підкупила німецького офіцера, який домовився про його лікування в місцевому госпіталі²¹⁰. Жінки рятували не лише своїх поранених чоловіків. Вони намагалися забезпечити гідне поховання вбитих. Згадувана мешканка Тернополя Анна-Рахель Цукерман у своїх усних свідченнях розлого описує, як вони з матір'ю віднайшли тіло батька. Тоді, за її словами, мама звернулася до українського поліцейського за дозволом забрати тіло. Обіцяла віддати йому перстень і золотий годинник. Той погодився. Анна з мамою прийшли, коли стемніло, забрали тіло батька і поховали його з допомогою батькової сестри²¹¹.

Рятівницями в погромах виступали не лише єврейки. Не усі неєврейські жінки обирали ролі спостерігачок, бенефіціарок чи учасниць насильства. Були й ті, які допомагали своїм покривдженим сусідам. Дослідження гендерних аспектів порятунку під час Голокосту в Польщі, Нідерландах і Франції показують, що він є великою мірою «жіночим актом». Адже серед Праведників народів світу в зазначених країнах, якщо не включати в підрахунок подружні

²⁰⁸ USC Shoah Foundation, testimony of Fela Leader, 601, Jan 19, 1995.

²⁰⁹ Yad Vashem Archive, 0.3/1813, testimony of Cadok Mondschein, 4.

²¹⁰ USC Shoah Foundation, testimony of Clara Hoffmann, 24249, Dec 22, 1996.

²¹¹ USC Shoah Foundation, testimony of Anna Blufarb, 29503, May 22, 1997.

пари, переважають жінки²¹². Це частково можна пояснити гендерною соціалізацією жінок, яких з дитинства вчать дбати про інших і проявляти емпатію²¹³. Спалахи екстремального насильства стали часом маніфестації цих соціальних навичок. Прикметно, що під час погромів форми допомоги євреям чоловіків і жінок частково відрізнялися. Як зазначено вище, чоловіки переважали серед безпосередніх організаторів і виконавців насильства, в тому числі в громадському просторі. Це давало їм можливість допомогти єврейським знайомим покинути місця, де насильство було особливо інтенсивним, наприклад, території тюрем чи єврейські квартали²¹⁴. Характерною з цього погляду є історія порятунку Оскара Фольфганга. Він згадує, що під час погрому в Дрогобичі до нього додому прийшов його шкільний товариш ще з двома невідомими йому хлопцями. Вони мали на руках блакитно-жовті пов'язки. Однокласник забрав його рюкзак і разом з двома помічниками повів Оскара до тюрми. «Раптом один з українців, дуже високий чоловік, я пам'ятаю, питає мене: “Що ти тут робиш?”. Він знав мого тата і, мабуть, мене. Я сказав: “Що ви маєте на увазі? Мене сюди привели”. Він забрав мене звідти і повів далі за кілька вулиць. На узбіччі дороги він сказав мені: “Тікай звідси”», – згадував Оскар²¹⁵. На

²¹² Becker S. W., Eagly A. H. The Heroism of Women and Men. *American Psychologist* (Washington: American Psychological Association). 2004. Vol. 59(3). P. 170; Більше про гендерні аспекти порятунку євреїв у Польщі див.: Michlic J. B. *Gender Perspectives on the Rescue of Jews in Poland: Preliminary Observations*. *Polin Studies in Polish Jewry* (Liverpool: Liverpool University Press). 2018. Vol. 30. P. 407–426; Bogner N. *At the Mercy of Strangers: The Rescue of Hidden Jewish Children in Poland* / trans. R. Mandel. Jerusalem: Yad Vashem, 2009. 368 p.

²¹³ Іншою причиною переважання жінок серед рятівниць під час Голокосту може бути фізична відсутність їхніх чоловіків вдома через мобілізацію, перебування в партизанських групах чи переховування.

²¹⁴ Див., напр., спогади Ірени Горовіц. Вона розповідає про те, як її шкільний друг Місько, який став поліцейським на початку липня 1941-го, допомагав їй під час погрому в Бориславі. Зокрема, безпечно вивів з території тюрми, куди вона пішла шукати свого батька і провів до її дому (Horowitz I., Horowitz C. *Of Human Agony*. New York: Shengold Publisher, 1992. P. 88–92).

²¹⁵ USC Shoah Foundation, testimony Oscar Wolfgang, 4130, Jul 19, 1995. Про те, як українець врятував знайомого єврея під час погрому в Золочівському замку див.: USC Shoah Foundation, testimony of Mark Goldenberg,

відміну від цього та подібних випадків акти порятунку з боку не-єврейських жінок більше асоційовані не з громадським, а приватним простором. Жінки надавали прихисток у себе вдома, йшли на допомогу до дому їхніх знайомих євреїв і єврейок або повертали євреїв до їхніх власних домівок. У більшості випадків саме фактор особистого знайомства відіграв ключову роль у чині порятунку.

Серед місцевих жінок було багато тих, які мали єврейських знайомих ще до вибуху війни. Підтримували з ними економічні, особисті та сусідські взаємини, користувалися їхніми послугами як фахівців/фахівчинь. Побачивши перші провісники небезпеки, вони намагалися попередити своїх єврейських знайомих. Наприклад, уродженка Тернополя Сара Шовен згадувала, що коли в місті почався погром «прийшла українська жінка і сказала її татові, що єврейська кров тече по ринковій площі, де пізніше було гетто. І [сказала]: “Тікай зі своєю дружиною”. Попри те, що батько Софії знав цю жінку, він не міг повірити у її розповідь і знехтував попередженням про небезпеку. Невдовзі він став жертвою погрому. Його вбили²¹⁶. Мешканка Борислава Голда Біргер згадувала: «Мій чоловік мав перукарню. Ми там працювали. Несподівано прийшла одна українка, яка сказала нам, щоб ми ховалися, бо євреїв б'ють. Я вислала свого чоловіка і сина до лісу, де вони були два дні. Я схожа до польки, тому мене не чіпали. Після погрому ми поховали усі трупи. Чоловік повернувся додому з розбитою головою»²¹⁷. Нетка Рейшер згадувала: «У перші дні, коли вони [німці] тільки прийшли [до Львова]... я хотіла піти побачити мою маму, вона жила на іншому кінці міста. І по дорозі до мого чоловіка підійшла старша жінка і сказала: “Не йди туди, бо там ловлять людей”. Ми повернулися додому»²¹⁸. Роль інформаторок полягала не лише в попередженні про небезпеку, але й у повідомленні єврейським жінкам про місце перебування і стан їхніх чоловіків. Мешканець Чорткова Карл Берковіц згадує, що коли розпочався погром, його батька схопили і відвели на територію Чортківської тюрми. Матір з доньками залишилася вдома і не знала про це, до-

12624, Feb 27, 1996.

²¹⁶ USC Shoah Foundation, testimony of Sophy Ginsberg, 11044, Jan 19, 1996.

²¹⁷ АЖИИ, 301/2138, Birger Golda, 1.

²¹⁸ USC Shoah Foundation, testimony of Netti Kimmerling, 1783, Mar 31, 1995.

поки в їхній будинок не прийшла незнайома їм жінка. «Чудова жінка прийшла до нашого будинку, християнка, дуже елегантно одягнута, і сказала: “Ви пані Берковіц?” “Так”, – [відповіла мама]. “Вашого чоловіка арештували. Він у в’язниці. Не переживайте. Через день-два він буде вдома”». Невдовзі Леон Берковіц справді повернувся до рідних²¹⁹.

Неєврейські жінки не лише попереджали про небезпеку, але й з власної ініціативи старалися надавати посильну допомогу вже під час атак на єврейські будинки, сім’ї чи окремих людей, в моменти, коли бачили загрозу здоров’ю і життю євреїв і єврейок. При цьому вони часто знали не лише жертв, але й кривдників. Частина з цих жінок напряду протистояла погромникам, аби зупинити насильство. Наприклад, мешканець Львова у час погрому Марк Гальперн згадував: «Коли німці прийшли, мої добрі польські друзі намагалися мене побити. Я пам’ятаю, що їх було четверо. Оточили мене і намагалися мене побити. Але була інша польська жінка, яка дивилася через вікно і почала кричати на них: “Що ви робите? Ви ж завжди разом. Ви ж завжди були друзями”. Вона відігнала їх. Але після цього я дуже боявся навіть виходити з дому на вулицю»²²⁰. Мешканець Золочева згадував, що їхня сусідка у будинку пані Гальбер, вихрещена дитиною єврейка, стояла в коридорі, де висів великий хрест, і казала усім погромникам, які приходили туди, що євреїв там немає. Їй допомагали інші сусідки, які були на сторожі в дні погрому²²¹. Мешканка Борислава Едзя Шпайкер наголошувала: «Нас врятувала полька Стоякова. Стала на дверях і не пускала українців. Зумисне голосно проклинала євреїв, аби не запідозрили, що вона переховує нас»²²². Інша мешканка Борислава підкреслювала, що коли її батька зловили і привели на територію тюрми, їхня молода українська сусідка, «якій не подобалося те, що відбувається», просила «коменданта» відпустити його. Той роз’яснив, що за це відповідає вище командування в Дрогобичі, і вона «пішла туди пішки»²²³.

²¹⁹ USC Shoah Foundation, testimony of Carl Berkowitz, 13144, Mar 13, 1996.

²²⁰ USC Shoah Foundation, testimony of Mark Halpern, 44393, Aug 26, 1998.

²²¹ Yad Vashem Archive, 0.3/3302, testimony of M. Dul, 13; Duhl M. A Year in Jezierna and Four Months in Zborow with the Germans. URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Ozerna/oze213.html> (дата звернення: 20.11.2020).

²²² АЖИГ, 301/3359, Speicher Edzia, 1.

²²³ Oral History Interview with Rita Harmelin, USHMM, The Jeff and Toby

Часто знайомі українки чи польки відгукувалися на просьби своїх єврейських сусідів, друзів і знайомих про допомогу. Вони самостійно або з допомогою чоловіків та інших родичів і родичок переховували євреїв у своїх домівках на час погрому²²⁴. Мешканець Самбора Бернхард Шульц згадує, що на прохання його батька сусідка, «стара полька», сховала їх обох у себе на стриху і кілька днів дбала про них, приносила їм їжу²²⁵. Циля Джегед згадувала, що коли група людей вдерлася до їхнього будинку у Бібрці, то її мама вирішила тікати з нею і двома братами. Вона згадує: «Моя мама знала одну українку, яка була її подругою. І вона [українка] впустила нас до свого будинку... Ми були усі побиті... Ми були там три дні, допоки німці не дізналися і не прийшли. Мама не хотіла повертатися до свого будинку. І люди, у яких ми були, сказали нам, що в наш будинок також увірвалися і забрали все. Пограбували нас»²²⁶. 11-річній Серафіні Штрассер з Борислава також допомогла знайома українка: «Моя українська подруга взяла мене до свого будинку і я ховалася з ними. Вони просто ховали мене у своєму будинку. Вони були українці. Брати побігли вбивати євреїв, а сестра тримала мене в будинку, бо я була її подругою»²²⁷. Мешканка Тернополя згадувала, що змогла врятувати себе, свекруху, а найголовніше чоловіка і свекра від погромників, які «волокли чоловіків на страту», завдяки Лолі Герш, вдові директора місцевої лікарні. Вона прихистила родину у своєму будинку, який був «недоторканий» через те,

Herr Oral History Archive, RG-50.462.0039, Apr 24, 1992; USC Shoah Foundation, testimony Rita Harmelin, 4619, Sep 10, 1995.

²²⁴ Існує чимало спогадів про те, як місцеве українське і польське населення переховувало у своїх домівках євреїв і єврейок під час погромів. Див., напр., щодо Дрогобича – Yad Vashem Archive, 0.33/951, testimony of K. Nadl, 1; USC Shoah Foundation, testimony of Frederika Halski, 3750, Jul 07, 1995; Борислава – USC Shoah Foundation, testimony of Irena Peritz, 53912, Feb 06, 1995; USC Shoah Foundation, testimony of Dziunia Shevchuk, 30905, Apr 25, 1997; USC Shoah Foundation, testimony of Abe Oberg, 7002, Sep 21, 1995; Львова – USC Shoah Foundation, testimony of Leon Berk, 1339, Mar 12, 1995, USC Shoah Foundation, testimony of Marian Wiercinski, 25739, Dec 20, 1996; Самбора – Yad Vashem Archive, 0.3/4024, testimony of Genia Habenstreit, 2.

²²⁵ USC Shoah Foundation, testimony of Bernhard Eckert, 14618, Apr 29, 1996.

²²⁶ USC Shoah Foundation, testimony of Cecilia Pearlstein, 41193, May 15, 1998.

²²⁷ USC Shoah Foundation, testimony of Charlotte Hacker Elmowitz, 3296, Jun 19, 1995.

що його власницю «вважали німкенею». Цікавим є те, що в час погрому в тому самому будинку мешкали німецькі військові²²⁸.

Нерідко неєврейські жінки перетворювали свої оселі на схованки з власної ініціативи, не чекаючи прохання загрожених єврейських сусідів. Анеля Каппелнер згадує, що в час погрому в Бориславі вона з родиною мешкала саме біля тюрми НКВД, що створювало для неї додаткову загрозу. Вона згадує: «Я вийшла на город і дружина нашого візника закликала мене, щоб я пішла до неї: «Прошу сюди піти, пані». Пізніше вона покликала мого чоловіка... Нам нічого не сталося»²²⁹. Уродженець Дрогобича згадував про порятунок своєї братової у час погрому: «Роза вийшла на вулицю. Їй пощастило, бо її сусідка, християнська дівчина, сказала: “Ходи зі мною”. І відвела її до себе додому. І вона врятувала її. Вона врятувала її життя»²³⁰. Софія Хендель згадувала: «У Самборі ми мали сусідку, українку, Дудко. Була це добра і порядна жінка. Коли німці увійшли до міста, вона забрала нас на горище. Сховані в українки, ми чули крики і воання про допомогу»²³¹. Това Шток наступним чином описувала свій порятунок під час погрому в Дрогобичі: «Я сховалася у хліві у знайомої українки. Дітей сховала в сусідки. Пам'ятаю, як та українка кричала мені: “Пані, йдуть!”»²³².

Особливе місце у спогадах єврейок відіграють неєврейські жінки, з якими вони мали тісний емоційний зв'язок до війни. Тоді неєврейські жінки співпереживали, співчували, намагалися розрадити і вселити надію своїм єврейським подругам, знайомим. Анна Ульрайх згадувала, що під час погрому в Золочеві вона разом з дитиною перебувала в помешканні свого брата. Там була його дружина і її сестра зі своїми дітьми. Їхніх чоловіків забрали погромники. Анна згадує: «Стара няня, полька, яку ми відіслали в місто, повернулася з плачем і довго не могла мовити слова, говорячи тільки “страшний суд”. Не випускала мене. Далі вона розповідала, що німці вбивають євреїв. Ми, жінки, сиділи як скам'янілі»²³³. Інша мешканка і

²²⁸ Yad Vashem Archive, 0.3/2135, testimony of Natalia Paporisz, 7.

²²⁹ USC Shoah Foundation, testimony of Aniela Izakowska, 20682, Sep 22, 1996.

²³⁰ USC Shoah Foundation, testimony of Herman Friedman, 12285, Mar 18, 1996.

²³¹ Yad Vashem Archive, 0.3/3013, testimony of Zofia Hendel, 3.

²³² Yad Vashem Archive, 0.3/3014, testimony of Towa Sztok, 2.

²³³ АЖИН, 301/3285, Ulreich Anna, 3.

уродженка Золочева Регіна-Рівка Гольдштейн згадувала, що під час погрому у її рідному місті її та матір схопили двоє солдатів і повели у тюрму. Обом наказали зайти в яму, куди скидали тіла розстріляних євреїв. Тож вони деякий час провели під трупами, вдаючи мертвих. Коли насильство тимчасово припинилося, вони втекли з того місця і пішли в будинок її тітки. Там їх зустріла служниця Мариня. Регіна уточнювала: «Ми мали одну українську жінку. Вона була служницею в нас. Скільки років себе пам'ятала, стільки її знала. Але коли прийшли росіяни [радянська влада у 1939 році – М. Г.] ми не могли більше мати служниці. Тому вона пішла працювати до нашої тітки, до якої ми збиралися... Вона побачила маму і мене і сказала: “Моя бідна дитино, що вони зробили тобі”»²³⁴. Коли на вулицях стало спокійніше, Мариня супроводжувала Регіну та її матір до їхнього дому, аби переконатися, що їх ніхто з погромників не зачепить. Саме вона була ініціаторкою надягнути Регіні на голову хустку, аби вона здавалася старою жінкою. Можливо, це було зроблене для того, щоб Мариня unikнула сексуального насильства.

Характерно також, що жінки, приймаючи рішення про порятунк своїх єврейських сусідів, могли наражати на небезпеку себе і своїх близьких. Промовистою в цьому ключі є історія згаданого вище Леоніда Манна. Він з батьками і бабусею проживав у селі Заболотівка (тепер Чортківського району на Тернопільщині). Вони тут були єдиною єврейською сім'єю, і Леонід згадує про антисемітизм, який досвідчив у школі, попри те, що добре володів українською мовою. Однак вибух війни значно посилив відчуття страху. Леонід згадував, що будши 8-річною дитиною, пережив погром у селі. Його батько, намагаючись зберегти життя, утік до Товстого. Одного вечора, передбачаючи небезпеку, матір і баба Леоніда сховалися в лісі, а його самого відвели до сусідів, де жінка була польського походження, а чоловік – українського. Тієї ж ночі група місцевих погромників, до якої входив знайомий його батька, намагалася увірватися до будинку сусідів, де ховався Леонід. Та безрезультатно, оскільки рятівники Леоніда забарикадували двері і, переговорюючись з погромниками, переконували їх, що не переховують євреїв. Наступного вечора сусіди знову погодилися сховати в себе Леоніда, хоча, очевидно, могли припускати, що це небезпечно

²³⁴ USC Shoah Foundation, testimony of Regina Goldstein, 18676, Aug 19, 1996.

для них самих. Зрештою, так і сталося. Адже тієї ночі погромники знову приходили до них у пошуках євреїв²³⁵. Про відкрите протистояння з погромниками української жінки у Бориславі згадує і його колишній мешканець Аарон Вайс.

Оповідач наголошував: «Мама звернулася до нашої сусідки. Наші будинки були поруч, стіна в стіну. Українка Юля Матчишин. Звернулася до неї і сказала: “Сховайте нас”. І вона погодилася. Ми пройшли через двір, зайшли до неї. І вона нас [завела] на горище... Ми дивимося з цього нашого горища на наш дім і бачимо, як ці погромники зайшли в наш дім, шукали нас... Вони підійшли до неї [сусідки] і так голосно запитали: “Де Вайси?”. І вона, мабуть, стояла там на порозі і відповідає їм: “Неважливо, де Вайси. Є вони в мене чи ні, але ви через цей поріг не пройдете!”»²³⁶.

В описаних вище ситуаціях, як у багатьох інших, жінки під час міжетнічного насильства, приймаючи рішення про порятунок, опинялися перед вибором між лояльністю до своєї групи – соціальної чи етнічної – і гуманістичними та християнськими цінностями. При чому цей вибір мав для них потенційні ризики в контексті їхнього соціального становища і репутації. Цей вибір доводилося робити в непростих обставинах, які вимагали комунікації з агресивними винуватцями насильства. Наприклад, згадуваний Леонід Манн зазначав, що коли одного ранку вони з матір'ю і бабусею вирішили тікати до Товстого, то минали поле, на якому працювала селянка: «Ми сказали, був такий вираз: “Дай боже здоров'я”. Вона відповіла: “Дай боже і вам”». Однак утікачів помітив якийсь молодий чоловік, який, за словами Леоніда, поїхав у село повідомити про побачене. Інформація зацікавила двох односельців євреїв, які, озброївшись рушницями, кинулися наздоганяти своїх сусідів. Вони запитали вже згадану селянку про єврейок і хлопчика. «Вона сказала: “Вони вже у місті”. Вона збрехала

²³⁵ USC Shoah Foundation, testimony of Leonard Mann, 25447, Jan 31, 1997.

²³⁶ Інтерв'ю з Аароном Вайсом (1928 р. н.), записане 26 січня 2019 р. у м. Львів Андрієм Усачем. *Архів Меморіального музею «Територія Терору»*. Див. також фільм за участю Аарона Вайса, де він переповідає цю історію порятунку себе, сестри, брата і батьків у час погрому в Бориславі. *Між стінами дому: Історія Аарона Вайса*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=NbslZ4VfVRQ&feature=emb_logo&ab_channel=yadvashemrussian (дата звернення: 20.11.2020).

ім», – наголошує оповідач²³⁷.

Часом бажання жінок допомогти конфліктувало не лише з ситуативними інтересами членів спільнот, до яких вони належали, але й з інтересами їхніх найближчих родичів. Характерною у цьому ключі є історія Самуеля Вандера. Автор згадував, що коли почався погром у Сасові (тепер Золочівського району на Львівщині), він покинув село і довго блукав навколишніми місцевостями. Під вечір був втомлений і виснажений: «Чотири рази обійшов село і боявся зайти до якоїсь халупи. Аж тут надійшла ніч. На призьбі якоїсь хати сиділа селянка з гарним обличчям і трьома дітьми. Я попросив про нічліг. Вона дала мені води для вмивання і їжі. Я мав переночувати у stodolі. Ввечері повернувся син господині. Довідався, що у stodolі ночує єврей. Бере сокиру, щоб мене вбити. [Син каже]: “Не допущу, щоб у мене ночували євреї, які мордували наших братів у Львові”. На це мати сказала: “Не дозволю його вбити. Прийшов живий і піде звідси живий. А якщо його вб’єш, то втоплюся у річці”», – згадував Самуель²³⁸. На світанку жінка ще раз принесла Самуелю їсти «хліб, масло, ковбасу», пере-прошувала, що не може його більше ховати і запровадила на дорогу, що вела до Золочева. Важливо зауважити, що рішення жінки на той час підтримав її чоловік, що, ймовірно, полегшило їй переговори з сином.

Висновки

Гендеровані уявлення про війни і масове насильство відводять жінкам ролі жертв, а чоловікам – ролі винуватців. Однак ні чоловіки,

²³⁷ USC Shoah Foundation, testimony of Leonard Mann, 25447, Jan 31, 1997. Леонід Манн підкреслював, що про розмову жінки з двома чоловіками вони дізналися вже пізніше, у Товстому. Історії про порятунок місцевих можна знайти і в інших українських місцевостях поза Східною Галичиною. Наприклад, Абрам Боренштейн. На час погрому він мешкав у Кременці. На вулиці його схопили четверо хлопців, серед яких був його шкільний товариш. Абрама повели в тюрму. На підході до неї кривдники зустріли своїх знайомих і зав’язали розмову. Користуючись цим, бранець утік. «Я ліг у полі, де росла картопля... На ганку була жінка, яка мене побачила. А коли українці побігли за мною і запитали її, чи вона бачила мене (я чув це: “Чи ви бачили єврейського хлопця, єврея? Де він?”), вона сказала: “Я нікого не бачила”», – згадував Абрам (USC Shoah Foundation, testimony Adam Boren, 18575, Aug 14, 1996).

²³⁸ АЖІН, 301/1403, Wander Samuel, 2.

ні жінки у зонах конфліктів не є гомогенними групами. На їхні досвіди впливає не лише гендер, але й вік, освіта, етнічна ідентичність, соціально-економічний статус, сексуальна орієнтація, політичні погляди, світогляд. Усі ці фактори визначали досвіди чоловіків і жінок на території Східної Галичини в період погромів літа 1941 року. І якщо фактор етнічної приналежності робив і чоловіків, і жінок єврейського походження однаково вразливими до насильства в погромах, то саме гендер визначав форми, функції і наслідки цього насильства. І чоловіки, і жінки зазнавали грабунків, принижень і побиття. Вони однаково втрачали рідних і майно. Однак саме чоловіки переважали серед тих, кого забирали з їхніх помешкань для екстимації жертв НКВД на території тюрем. Вони також становили більшість серед убитих. Водночас переважно на жінок було спрямоване сексуальне насильство. Головно через те, що жіноче тіло у національному дискурсі асоціюється з біологічним і культурним відтворенням нації. Воно є символом її території, чистоти і честі її захисників²³⁹. Сексуальне насильство проти єврейських жінок у погромах стало атакою не лише на індивідуальних жінок, але й на їхніх чоловіків, які не могли захисти своїх жінок. Тому воно стало інструментом терору, пониження і упокорення цілої єврейської спільноти.

Головними творцями насильства у погромах були неєврейські чоловіки і хлопці, які грабували, гвалтували, витягували людей з будинків, били, штовхали, знущалися і вбивали. Переважання чоловіків серед винуватців насильства є наслідком не лише гендерної соціалізації чоловіків через конструювання маскулітності навколо ідей фізичної сили, домінування і контролю. Винуватцями насильства чоловіків робив патріархальний уклад тогочасних суспільних відносин, що забезпечував їм домінуючі позиції в системі ухвалення рішень і доступу до ресурсів. Чоловіки були тими, хто захопив

²³⁹ Див. більше про символічне значення жіночого тіла у національному дискурсі: Enloe C. *Bananas, Beaches, and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1990. 496 p.; Anthias F., Yuval-Davis N., *Racialized Boundaries: Race, Nation, Gender, Colour and Class and the Anti-Racist Struggle*. London: Routledge, 1992. 240 p.; Nagel J. *Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations*. *Ethnic and Racial Studies* (London: Routledge). 1998. Vol. 21 (2). P. 242–269; Seifert R. *Rape: the female body as a symbol and a sign. Gender-specific violence and the cultural construction of war. War or Health? A reader* / ed. I. Taipale. London: Zed Books, 2002. P. 286.

владу в адміністративній і військовій сферах з початком радянсько-німецької війни. У час погромів головно чоловіки входили до андроцентричних мілітарних організацій, які були ключовими агентами насильства, наприклад, до поліцейських чи військових формувань. Вони створювали і стихійні парамілітарні групи з метою нападів на євреїв та їхні оселі. Однак переважання чоловіків серед виконавців насильства у погромах усе ж не робить його виключно «чоловічою справою». Адже українські і польські жінки різного віку і соціального статусу без примусу приходили на місця насильства. Вони були в натовпі, який кричав антисемітські гасла і закликав до розправи. Жінки були серед публіки, яка спостерігала за «карнавалом терору», у тому числі над жінками і дівчатами. Частина з них сміялася і заохочувала погромників. Інша – мовчала, легітимізуючи насильство в очах його творців. Були й ті жінки, які безпосередньо чинили насильство на вулицях міст і в оселях жертв. Жінки були й серед бенефіціарок погромів в економічному сенсі.

Інверсії гендерних ролей під час погромів помітні не лише в тому, що жінки були творчинями насильства. Погроми, як і інші періоди криз та різких змін соціального укладу, відкривали нові можливості перед жінками для випробування своїх сил та реалізації задумів, бажань, ідей. Екстремальна вразливість єврейських чоловіків у погромах стала викликом для жінок, більшість з яких звикла до традиційного розподілу гендерних ролей, де захист асоціювався з маскуліністю. В мить екстремальної загрози, поставши перед вибором між очікуванням і активною дією, багато жінок обирали друге. Вони ставали захисницями не лише своїх дітей, старших і немічних членів родини, але й своїх і чужих чоловіків. Саме єврейські жінки в багатьох випадках готували і оберігали сховки для своїх татів, чоловіків, синів у час найбільшої небезпеки. Вони вели перемовини з погромниками, протистояли їм, щоб захистити своїх чоловіків. Вони виходили на небезпечні вулиці, щоб дізнатися про долю чоловіків і повернути їх додому. У цих актах героїзму і сміливості з ними була солідарна частина українських, польських сусідок. Вони попереджали про небезпеку і переховували знайомих євреїв і єврейок, відгукувалися на прохання про порятунок від незнайомих. Жінки надавали євреям не лише тимчасові схованки, але й інформацію про ситуацію на вулиці та долі їхніх близьких, допомагали євреям повернутися до безпечних місць. Жінки надавали

й емоційну підтримку своїм єврейським сусід(к)ам. Вони співпереживали і співчували.

Незважаючи на відносну короткочасність спалахів насильства, якими були погроми, перелічені жіночі ролі жертв, спостерігачок, призвідниць, захисниць не були фіксованими в той час. Жінки, які рятували одних євреїв, могли відмовляти в допомозі іншим або ж стати співучасницями насильства щодо них. Означена розмитість ролей відкриває широке дослідницьке поле для аналізу не лише гендерних відмінностей у досвідах чоловіків і жінок, але й відмінностей всередині різних жіночих і чоловічих груп під час погромів літа 1941 року у Східній Галичині та інших регіонах.

УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Кривава окупація незалежної Карпатської України угорськими військами 14–18 березня 1939 р. ознаменувала початок нового етапу в історії українсько-угорських відносин – глибокого антагонізму та ворожнечі. Спроби врегулювати збройний конфлікт¹ між Хустом і Будапештом у дипломатичний спосіб через направлення 15 березня 1939 р. на переговори до угорської столиці урядової делегації Карпатської України на чолі з Юліаном Бращайком зазнали невдачі через те, що угорські керівні кола були засліплені ревізіоністськими ідеями відновлення «тисячолітньої держави св. Стефана» та ігнорували перебування представників карпатоукраїнського уряду в Угорщині².

В умовах успішного просування гонведів у напрямку польського кордону, миротворчі заклики карпатоукраїнського уряду та його пропозиції політичного врегулювання конфлікту не мали для Будапешта жодного значення. Угорці вважали себе повними господарями ситуації і не потребували порад купки закарпатських політиків, які втратили владу в краї. Тим часом угорський уряд взявся до розроблення власних проектів автономії краю, яким так ніколи і не судилося реалізуватися. У подальшому угорці були змушені визнати, що всі їхні розмови про автономію Закарпаття були спрямовані проти чехів³.

Окупація Угорщиною Карпатської України не могла бути виправдана жодним етнічним підґрунтям: із 544 тис. населення краю

¹ Див. детальніше про оборону Карпатської України у березні 1939 р.: Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. Науково-популярне видання. Київ: «Темпора», 2010. 152 с.

² Пагіря О. Невідомі листи делегації уряду Карпатської України до уряду Угорщини. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. № 1(32). Київ; Харків: Права людини, 2009. С. 49–70.

³ Див. детальніше про угорські проекти автономії для Закарпаття у 1939–1940 рр.: Vasas Géza. Egy félbehagyott alkotmány Kárpátalja autonómiájának ügye 1939–1940-ben. Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közélet. Szerkesztette: Fedinec Csilla. Budapest, 2004. Old. 157–215.

(в кордонах, встановлених Віденським арбітражем) тільки 26 тис. (4.75 %) становили угорці⁴. Захоплення мало цілком односторонній і насильницький характер⁵. Втім, гортистська правляча верхівка прагнула легітимізувати цей крок, апелюючи як до історичних аргументів про повернення краю в лоно корони св. Іштвана, так і маніпулюючи прагненням місцевого населення. Ще напередодні угорської окупації представники русофільської Центральної Руської Народної Ради, що перебували на території, зайнятій Угорщиною, за рекомендацією угорського державного секретаря у справах національних меншин Тібора Патакі написали звернення на адресу будапештського уряду з проханням «збройними силами окупувати Підкарпатську територію та забезпечити особисту і майнову безпеку підкарпатських русинів»⁶. Виступаючи в Палаті представників угорського парламенту 16 березня 1939 р., прем'єр-міністр Пал Телекі використав це звернення для легітимізації дій угорського уряду. Він заявив, що у зв'язку з розпадом ЧСР та породженою ним анархією, на прохання русинських представників Угорщина застосувала військові та політичні заходи «для порятунку життя і майна русинів та угорців на Закарпатті». Водночас він пообіцяв надати краю автономію в рамках «старої конституційності»⁷.

Однак вже 18 березня 1939 р. на окупованій території було запроваджено воєнний стан та утворена військова адміністрація (Kárpátaljai katonai közigazgatás) на чолі з генералом Бейлою Новаковичем, що керувала краєм до його юридичної анексії 7 липня 1939 р. і встановлення режиму політико-цивільного управління – регентського комісаріату. Командувач окупаційної армії вважав, що Підкарпаття було захоплено в результаті акту війни (*manu militari*), а

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3575с. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 8.

⁵ Ormos M. Hungary in the Age of the Two World Wars 1914–1945. New York, 2007. P. 345.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 1. Оп. 1 (1958 р.). Спр. 470. Арк. 168.

⁷ Пушкаш А. Закарпатъе в международных отношениях накануне Второй мировой войны. Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 жовтня 1999 р. Ужгород, 1999. С. 39–40.

отже, було природно, щоб згідно з законами війни контроль над територією взяла військова адміністрація.

Після захоплення всього Закарпаття (18 березня 1939 р.) Угорщина на території краю розпочала репресії, жертвами яких стали різні категорії населення, однак найбільш жорстокого переслідування зазнали карпатські січовики, національно свідомі інтелігенція, колишні державні та партійні службовці Карпатської України, представники духовенства. Метою угорських надзвичайних заходів було фізично ліквідувати або інтернувати противників нової влади з-поміж діячів українського руху та нейтралізувати прагнення населення до будь-якого опору угорській окупації шляхом поширення страху.

Під час окупації Карпатської України угорська сторона не рхувалась із правами українських військовополонених, розглядаючи січовиків виключно як бандитів чи терористів. Для полонених січовиків були створені тюрми і табори у Кривій, Хусті, Тячеві, Великому Бичкові, Рахові, Сваляві, Воловому, Великому Березному та ін. За оцінкою українським емігрантських установ у Протектораті Богемії та Моравії, станом на кінець квітня 1939 р. загальна кількість ув'язнених в краї становила близько шести тисяч осіб⁸.

У середині квітня 1939 р. з угорських тюрем і таборів на території Закарпаття було переведено близько пів тисячі в'язнів до концтабору в с. Вор'юлопош поблизу Ніредьгази⁹, де тортури, побиття і знущання з них продовжувались до травня 1939 р. У травні – червні 1939 р. утримуваних у таборі полонених галичан (бл. 150 чол.) за сприяння німецького консула було звільнено і перевезено в Австрію для участі у формуванні антипольського легіону під командуванням полковника Р. Сушка. Закарпатських же в'язнів звільнили на початку липня 1939 року¹⁰.

⁸ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin). Strafverfolgung. Pol. IV 152. R 103433. S. 6–7.

⁹ Станом на 23 квітня 1939 р. кількість українських в'язнів у таборі становила 430 осіб, з яких 240 галичан, 90 українських емігрантів з Європи та 100 вихідців із Закарпаття (Новий шлях (Львів). 12 червня 1939. С. 3). Серед українського контингенту в'язнів, окрім січовиків, селян, представників інтелігенції та духовенства були також комуністи, репресовані за українофільські позиції.

¹⁰ Пугач С. У мадярській тюрмі (Спомини молодого в'язня). Нью-Йорк: Вид-во Карпатського Союзу, 1978. С. 15–33.

Угорський терор в ході захоплення Карпатської України, який забрав життя сотні військових і цивільних тільки у перші дні окупації, став безпрецедентним в історії цього прикордонного регіону, який довго не знав міжетнічної ворожнечі. Після захоплення Закарпаття угорська панівна еліта імпортувала сюди етнічне насильство, отруївши атмосферу довіри, що будувалася століттями між різними етнічними групами. Головним інспіратором масових екзекуцій та репресій на Закарпатті стало угорське військове керівництво, яке мало на меті знищити опонентів гортистського правління в краї, насамперед представників українського напрямку. Згідно з тоді чинним міжнародним гуманітарним правом, ці дії підпадають під воєнні злочини.

Жорстокі знущання, побиття, катування та розстріли без суду та слідства активних учасників українського національно-визвольного руху розглядалися гортистськими каральними органами як акт помсти «непокірним русинам» за зраду «матірної Угорщини». Вони мали на меті придушити будь-які прагнення закарпатських русинів-українців до возз'єднання зі своїми братами по інший бік Карпат і, деформувавши їхню етнічну самосвідомість, створити міфічний «угроруський народ» (модерна інтерпретація концепту *gens fidelissima* – «найвірнішого племені», як назвав русинів Закарпаття лідер антигабсбурзького повстання початку XVIII століття князь Ференц II Ракоці), жодним чином не пов'язаний з українцями чи росіянами й цілковито інтегрований в Угорське королівство.

Послаблення репресивного тиску угорських військових настало лише у травні – червні 1939 р. і було пов'язане з міжнародною реакцією на насильство в Карпатській Україні. Вирішальну роль тут зіграв тиск Берліна, який домогся від Будапешта звільнення більшості українських в'язнів угорських концтаборів і тюрем до середини літа 1939 року. Загалом, за угорськими даними, з березня до грудня 1939 р. жертвами гортистських репресій на Закарпатті стали 4,5 тис. осіб¹¹. Ця цифра включає як учасників українського

¹¹ Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 / ред. В. Худанич, В. Маркус. Нью-Йорк; Чикаго; Ужгород: Гражда-Карпати, 1999. С. 40. Вочевидь, за завищеними даними радянської надзвичайної комісії, всього за період угорської окупації Закарпаття було вбито 10 806 українців (RG-22.002M, GARF RF Records, United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington). Значна частина цих втрат припала на 1939 рік, після окупації Карпатської України.

національного руху, так і активістів Комуністичної партії. За оцінкою дослідників, в результаті угорської окупації територію краю покинули не менше ніж 40 тис. осіб¹².

Протягом 1939–1940 рр. на Закарпатті проводили офіційну державну перевірку на предмет лояльності до свято استفанської корони колишніх службовців, вчителів, лікарів, інженерів та студентів, внаслідок чого було звільнено з посад понад 2 тис. осіб, місця яких зайняли угорці, що прибули з центральної частини королівства¹³.

Українське населення в складі корони св. Стефана зазнавало всіляких утисків і принижень на національному ґрунті: були заборонені українські культурно-просвітні та спортивні товариства, як також українська мова і навіть сам етнонім українець, з бібліотек як «антидержавні» вилучалися українські книжки, запроваджувалася суцільна мадяризація краю, покликана нанівець звести всі національно-культурні здобутки міжвоєнного періоду. Як зазначала з цього приводу газета «Наступ» (10 січня 1940 р.), що виходила у Празі: «Двадцятиліття 1918–1939 має щезнути, і життя карпатських українців з року 1939 має бути безпосереднім продовженням року 1918»¹⁴. Загалом угорська освітня та урядова політика на Закарпатті була спрямована на денационалізацію місцевого населення та його повну асиміляцію¹⁵.

Складні умови перебування у складі корони св. Стефана налаштували певну частину населення на опір угорській владі. Насамперед це стосувалося шкільної, гімназійної та академічної молоді, національна свідомість якої сформувалася в чехословацький період і яка перебувала під значним впливом українофільства, була більш

¹² Офіцинський Р. Окупація та анексія Карпатської України. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Україномовний варіант українсько-угорського видання / ред. М. Вегеш, Ч. Фединець. Ужгород: Поліграфцентр Ліра, 2010. С. 194.

¹³ Панчук М. Закарпаття в умовах угорської окупації в роки Другої світової війни (етнополітичний аналіз). Історичний журнал. № 5. 2008. С. 83.

¹⁴ Наступ (Прага). 1940. 10 січня.

¹⁵ Про Закарпаття під угорською окупацією у 1939–1944 рр. див: Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття (1939–1944). Київ, 1997; Закарпаття під Угорщиною 1938–1944; Kárpátalja 1938–1941. magyar és ukrán történeti közelítés. Szerkesztette: Fedinec Csilla. Budapest, 2004; Botlik J. Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után. 1939–1945. Nyiregyháza, 2005.

схильною до сприйняття радикальної ідеології та організованого руху спротиву. До поглиблення націоналізму в краї спричинилися як дії самих окупантів, так і встановлення комуністичного режиму на сусідніх Галичині та Волині після розподілу II Речі Посполитої між СРСР та Німеччиною у вересні 1939 р. Соціальна база українського руху була значною мірою підірвана внаслідок блискавичних репресій угорської влади у перші місяці окупації, однак не знищена цілком, що давало можливість відновити позиції самостійницького руху в краї та підготувати його до майбутнього виступу проти Будапешта. Під вплив ОУН поступово потрапила українська учнівська та студентська молодь Ужгородської, Мукачівської, Хустської гімназій та Мукачівської торговельної академії, де були створені відповідні секції Юнацтва ОУН на чолі зі старшими провідниками, а також представники інтелігенції, греко-католицькі священники та учасники подій 1938–1939 рр. За галицьким зразком вони об'єднувалися в трійки та п'ятірки, вважаючи себе прямими продовжувачами справи Карпатської України¹⁶.

У лютому 1940 р. на території окупованого угорцями Закарпаття було відновлено діяльність проводу ОУН на чолі з Андрієм Цугою («Дуб»), який після оформлення розколу ОУН опинився під орбітою впливу Револуційного проводу на чолі зі С. Бандерою і намагався поступово наслідувати організаційну структуру, тактику й ідеологію останнього. У 1940–1942 рр. закарпатські націоналісти підтримували тісний зв'язок із проводами ОУН у Кракові, Львові та Братиславі. У 1941 р. закарпатський провід розпочав випуск підпільної газети «Чин» та листівок, які нелегально поширювалися серед учнів шкіл та гімназій.

Окрім пропагандистської діяльності антиугорського змісту, закарпатські оунівці проводили конспіративні збори, на яких читали літературу та програмні документи ОУН, вивчали декалог, історію України, українську літературу, обговорювали бої карпатських січовиків проти угорських військ у березні 1939 р. Водночас було отримано завдання збирати і заготовляти зброю, боєприпаси та вибухівку, щоб використати їх у вирішальний момент загального виступу проти угорського окупаційного режиму. Було видано

¹⁶ Протокол допиту М. Габовди. 9.07.1945. Архів Управління Служби безпеки України в Закарпатській області (далі – Архів УСБУ в Закарпатській обл.). Ф. 7. Спр. 39434. Т. 2. Арк. 19.

розпорядження створювати партизанські загони, які мали завдання проводити диверсії на комунікаціях та здійснювати збройні напади на угорські війська й жандармерію з метою визволення краю¹⁷.

Найбільш резонансною акцією націоналістичного підпілля під угорським пануванням стало вивішування у другу річницю проголошення незалежності Карпатської України (15 березня 1941 р.) на Замковій горі в Хусті синьо-жовтого прапора замість угорського триколову і встановлення меморіального хреста з надписом «Борцям за волю України!» в пам'ять про загиблих карпатських січовиків на Красному полі поблизу с. Велика Копаня¹⁸. Після цього угорська жандармерія та контррозвідка викрили й інтернували учасників цієї акції і взяли під нагляд увесь рух.

Їхні оперативно-розшукові заходи дали змогу протягом першої половини 1942 р. провести масові арешти в середовищі підпільних осередків ОУН(б) на території краю. Під час обшуків в оунівців було вилучено 19 пістолетів, три гранати, чотири рушниці, боєприпаси (300 шт.), військові та топографічні карти, літературу, програмні документи ОУН, пресу, листівки, друкарську машинку та гроші. У липні 1942 р. на трьох судових процесах (головному 16–17, «малому» 22 та додатковому 24 липня) угорського військового трибуналу в Ковнерівському палаці поблизу Мукачева більшість учасників крайової ОУН (163 чол.) було засуджено за «державну зраду» до різних термінів ув'язнення¹⁹. Зокрема, у тексті вироку зазначалось: «підсудні проголошували, що Закарпаття завжди було українською територією, такою ж і залишається, у зв'язку з чим Закарпаття, якщо треба, то збройним повстанням і революційним шляхом необхідно відокремити від Угорщини і приєднати до України»²⁰.

¹⁷ За українське Закарпаття ред.-упоряд.: В. Маркусь, В. Худанич. Наук.-пол. вид. Ужгород: Гражда, 1994. С. 32–36; Протокол допиту М. Кіштулінця. 28.03.1946 р. Архів УСБУ в Закарпатській обл. Ф. 7. Спр. 3358-С. Арк. 17–18а.

¹⁸ Інтерв'ю з Юрієм Нейметом, записане 25 серпня 2006 р. у с. Велика Копаня, Виноградівського р-ну Закарпатської області / Приватний архів автора.

¹⁹ Український чин Закарпаття. Архівні матеріали і документи, дослідження, спомини / ред.-упоряд. В. Худанич, В. Маркусь. Ужгород: Мистецька лінія, 2004. С. 8.

²⁰ Копія судового процесу угорського військового трибуналу в 1942 р. над Борканюком О. А. та іншими учасниками підпільно-партизанського

У результаті розгрому підпільної мережі ОУН(б) та арешту її учасників український самостійницький рух на території Закарпаття був практично знекровлений і аж до осені 1944 р. тут не вдалося відновити його структур.

Попри існування серед угорської політичної та військової еліти певних розрізнених поглядів на українське питання у 1938–1941 рр., до початку війни між Німеччиною та СРСР Угорщина так і не змогла сформувати якогось цілісного офіційного бачення. Це призвело до певної загальної невизначеності в цьому питанні та ігнорування угорськими офіційними колами українського національного чинника на початку німецько-радянської війни.

Примарне союзництво. Український націоналістичний рух та угорські королівські війська на Прикарпатті влітку 1941 р.

27 червня 1941 р. Угорщина вступила у війну проти СРСР на боці гітлерівської Німеччини. Цього дня угорські 8-й та 9-й авіаційні розвідувальні полки завдали удари по Лавочному, Коломиї, Стрию, Надвірній та Станіславові. 28 червня 1941 р. розпочалось сухопутне вторгнення 1-ї гірської бригади та 8-ї піхотної прикордонної бригади гонведів. 1 липня 1941 р. до них приєднався мобільний корпус у складі двох механізованих бригад та однієї кавалерійської. Всі угорські війська, що взяли участь у червнево-липневих боях 1941 р. проти Червоної армії, були сформовані в окрему армійську «Карпатську групу» під командуванням генерал-лейтенанта Ференца Сомбатгеї (93 тис. солдат та офіцерів). Угорським військам довго не вдавалось потіснити радянське армійське угруповання в Карпатах, і тільки загальний відступ РСЧА призвів до того, що 6 липня 1941 р. 2-га угорська механізована бригада на чолі з генерал-лейтенантом Бейлою Міклошем-Дальноюї вийшла до р. Дністер і почала переправу, а 9 липня 1941 р. угорські підрозділи досягнули польсько-радянського кордону 1921 р., зайнявши південну частину Галичини. На цих землях тимчасово була встановлена угорська військова окупаційна влада, яка мала пильнувати за спокоєм та ладом на підконтрольних їй теренах²¹.

руху на Закарпатті в роки Великої Вітчизняної війни. Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської обл.). Ф. 3223. Оп. 5. Спр. 1. Арк. 79–124.

²¹ Vargai G. Magyarország a másodíc világháborúban. Budapest, 2001. Old. 196–197.

Головними мотивами для участі Угорщини в агресії проти СРСР на боці гітлерівської Німеччини стали насамперед її державні інтереси: знищення більшовизму, усунення російської загрози й небезпеки зі Сходу, зміцнення угорських позицій у Карпатському регіоні. Будапешт був переконаний, що лише воєнний триумф Третього Рейху забезпечить збереження за ним повернутих у 1938–1941 рр. територій. Реалізацію своїх військово-політичних завдань у роки війни Угорщина здійснювала насамперед на українських етнічних землях.

У 1938–1941 рр. в угорських підходах стосовно українського питання з'явився новий варіант взаємин, що був сформований з огляду на стратегію військово-політичного союзу з Німеччиною. У разі ж виникнення на західних землях з допомогою Третього Рейху незалежної Української держави, угорські військово-політичні кола розраховували укласти з нею союз, оскільки така Україна мала перебувати під протекторатом Берліна. В Будапешті вважали, що новопостала Українська держава, після прилучення до неї підрадянських територій, за силою переважатиме колишню коаліцію держав Малої Антанти (Чехословаччина, Румунія, Югославія), тому вона мала стати союзницею Угорщини, щоб протистояти цьому блоку країн. Лунали також застереження не заважати її формуванню, адже 35-40-мільйонний український народ, попри всі перешкоди, зможе досягнути своєї цілі і неодмінно створить власну державу. Тому пропонувалось відразу піти з ним на союз²². Однак ця концепція заперечувала можливість приєднання Закарпаття до новоствореної Української держави.

Після проголошення у Львові Акта 30 червня 1941 р. про відновлення Української держави, на території Станіславівської області розпочалась хвиля партизансько-повстанських виступів під егідою ОУН(б). Бійці українських повстанських загонів в останні дні червня заволоділи містами Косів і Долина, а на початку липня в їхній руках був районний центр Коломия. Організувавшись у «полк Українського війська», вони ще до приходу угорських військ прочесали довколишні території та роззброїли дезорганізовані групи червоноармійців²³.

²² Держалюк М. Україна в концепціях і доктринах Угорщини. Українська державність у XX ст. Київ: «Політична думка», 1996. С. 169.

²³ Стаття «Збройна боротьба ОУН за Українську Державу». 1941 р. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 2–2 зв.; Андрухів І., Француз А.

Зайнявши переправи через р. Прут на південь від Коломиї, півтисячний озброєний загін ОУН(б) на чолі з М. Харкевичем («Степан») увійшов у сутичку з авангардним підрозділом угорським військ, помилково сприйнявши їх за більшовиків. Під час обстрілу було вбито чотирьох мадярів, а передову групу разом з офіцером захоплено в полон. З українського боку було двоє вбитих. Невдовзі конфлікт між українськими партизанами та угорськими військами був врегульований у мирний спосіб. Внаслідок переговорів між представниками угорського командування та керівництвом окружного проводу ОУН(б) було вирішено представити збройний інцидент як сутичку між угорськими військами та більшовиками. За участі двох сторін відбувся урочистий похорон убитих угорських вояків у Коломиї та українських – у їхніх рідних селах. Водночас було узгоджено порядок вступу угорських частин до Коломиї як союзників відновленої Української держави²⁴.

4 липня 1941 р. українське населення радо вітало вступ угорських військ у Коломию²⁵, а вже 6 липня 1941 р., за повідомленням української преси, у місті відбулась конференція за участю керівників Коломийської повітової управи й окружного проводу ОУН(б) з одного боку, уповноваженого від вермахту, командувача 52-м армійським корпусом генерала Курта фон Брізена та представника від угорської армії – командира 1-ї механізованої бригади генерала Ено Майора – з другого²⁶. Останній з будівлі ратуші звернувся з вітальною промовою до українського населення з приводу вступу союзних військ та проголошення незалежності України, вигукнувши «Слава вільній Україні!», що справило позитивне враження

Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Рівне; Івано-Франківськ, 2001. С. 58.

²⁴ Сорока П. Вишкіл ДУН на фільварку Квель 1941 року (Закінчення, 2). Визвольний шлях. 1993. Кн. 5. С. 614–615; Харкевич М. Сутічка з мадярами. Коломия і Коломийщина: Збірник споминів і статей про недавнє минуле. Філадельфія: Видання комітету коломиян, 1988. С. 840–844; Харкевич М. Я вас не забуду. Спомини. 1935–1945 / вст. слово д-ра М. Марунчака. Нью-Йорк; Чікаго, 1997. С. 112–116.

²⁵ Золотий Тризуб (Калуш). 1941. 10 липня. № 1.

²⁶ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / упоряд. О. Дзюбан; заг. ред. Я. Дашкевича, В. Кука / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського – Львівське відділення. Львів; Київ: «Піраміда», 2001. С. 259.

на присутніх²⁷. Кількатисячний український натовп, який зібрався поблизу будинку, в якому відбувалася конференція, щиро привітав представників німецької та угорської армій, сприймаючи їх як союзників відновленої Української держави у спільній боротьбі проти більшовизму. Цього ж дня угорські вищі офіцери взяли участь у відзначенні свята відновлення Української держави у Коломиї. Невдовзі в місті були створені українська цивільна адміністрація та міліція, що отримала частину зброї від угорських військ²⁸.

До Станіславова групи партизанів з околиць міста ввійшли 1 липня 1941 р., після відступу останніх частин Червоної армії. У руках українців обласний центр перебував дві доби, а вже 3 липня його зайняли угорські війська. Відповідно до умов воєнного часу влада на території Станіславівської області перейшла до угорських військових²⁹. У самому місті розташувався штаб «Карпатської групи» на чолі з генерал-лейтенантом Ф. Сомбаттеї. Угорські війська взяли під свій контроль територію області на південь від річки Дністер, що таким чином стала своєрідною природною лінією розмежування між угорською та німецькою окупаційними зонами. Заходами ОУН(б) та української громадськості була створена Станіславівська обласна тимчасова управа на чолі з І. Сем'янчуком.

Вступ Угорщини у війну проти СРСР на боці Третього Рейху та зайняття угорською армією території галицького Прикарпаття виявились цілковитою несподіванкою для проводу ОУН(б). Нижчі організаційні клітини виявились невідповідними до такого перебігу подій і вимагали від вищого керівництва детальних інструкцій «у зв'язку з маршем мадярів»³⁰.

З огляду на нову воєнно-політичну ситуацію, що склалась наприкінці червня – на початку липня 1941 р., оунівське керівництво змушене було переглянути своє попередньо вороже ставлення до Угорщини. Перед українськими національно-визвольними силами постала об'єктивна необхідність співпраці з Угорщиною як

²⁷ Vitéz Major Jenő vezérezredes. Emléktöredékek Visszaemlékezés az 1944. március és 1945. július közötti háborús eseményekre / Sorozatszerkesztő dr. Szijj J. Budapest: PETIT REAL Könyvkiadó, 2000. Old. 25; Ungváry K. A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest: Osiris Kiadó, 2004. Old. 25–26.

²⁸ Ungváry K. A magyar honvédség a második világháborúban. Old. 25–26.

²⁹ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних... С. 57.

³⁰ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 21.

союзником Німеччини у спільній війні проти більшовизму. У цьому випадку спрацювала проста формула: «союзник мого союзника – мій союзник». Відтепер ОУН(б) намагалась розглядати угорську армію як потенційно союзню армію відновленої Української держави³¹. Однак, зважаючи на загальну невизнаність військово-політичної ситуації, організація змушена була зайняти обережну та вичікувальну позицію щодо Угорщини та її окупаційних сил.

Ставлення ж Угорщини до українського націоналістичного підпілля та його державотворчих заходів у червні – липні 1941 р. пройшло певну еволюцію від фактичного визнання відновленої Української держави до остаточної ліквідації її адміністративних осередків і військових структур на території Прикарпаття.

Спочатку угорські військові чинники, не розібравшись до кінця у суспільно-політичній ситуації, що склалась на західноукраїнських теренах після відходу радянських військ, лояльно поставились до факту проголошення відновлення Української держави і створених на території Станіславівської області українських цивільних управ. Бувши впевненими в тому, що все це відбувається за офіційною санкцією Берліна, вони, на відміну від румунів, не робили перешкод у проголошенні Української держави і спочатку не заважали органам української адміністрації проводити власну

³¹ Відповідно до постанов II Великого Збору Революційного крила ОУН під проводом Степана Бандери (31.03–3.04.1941 р.), підставою для союзницької політики українського визвольного руху було зацікавлення з боку певної держави або політичного угруповання в розпаді СРСР та встановленні ні від кого незалежної Української держави, а «не більшою чи меншою співзвучністю з українським національним рухом». Таке формулювання у програмних документах ОУН(б), на думку І. Патриляка, вичерпно пояснює, чому організація в роки Другої світової війни вступала в ситуативні союзи з Німеччиною, Угорщиною, польським націоналістичним підпіллям, демократичними країнами англосаксонського світу тощо. Йшлося не про подібність ідеологій, а лише про тимчасове збігання інтересів чи тактичних цілей з іншими державами або організаціями (Патриляк І. *Встань і борись! Слухай і вір...*: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія. Львів: Часопис, 2012. С. 55). Під час Другої світової відповідно до змін геополітичної кон'юнктури змінювалися і союзницькі уподобання багатьох держав і народів світу, які своєю чергою визначали їхній національний інтерес. Керівництво ОУН(б), а згодом і УПА, намагалося діяти і визначити свою позицію відповідно до власних уявлень про національні інтереси.

діяльність, спрямовану на забезпечення громадського спокою та порядку, національно-культурне відродження краю.

Зокрема, у донесенні німецької служби безпеки та СД про суспільні настрої на території Станіславівської області, зайнятої угорцями, за 15 липня 1941 р. зазначалось: «В українському питанні угорці займають неоднозначну позицію. З одного боку, вони арештовують або виносять вироки українським господарським чиновникам, частково через співпрацю з німецькими органами на північ від Дністра. З другого боку, вони дозволяють будь-яку радикальну бандерівську агітацію, яку вже не можна зустріти на північ від Дністра». Згідно з німецькими повідомленнями, угорці думали, що проголошення Української держави та створення уряду на чолі з Я. Стецьком відбувається за згодою Третього Рейху. Тому вони «лояльно ставляться до створених Стецьком місцевих управ, але без огляду на все це негативно налаштовані до міліції та міських голів, повторюючи цю політику також стосовно мирного населення»³².

Зокрема, в українських джерелах зафіксований факт участі представників угорської армії на святі Української державності в Станіславові 12–13 липня 1941 р., де були також присутні представники провуду ОУН(б), тимчасової управи міста та духовенства. Угорські військові взяли участь у богослужінні на честь української державності, а також віддали честь синьо-жовтому прапорюві. Зі свого боку українські представники зачитали привітальні телеграми на честь угорського регента Міклоша Горті та союзної мадярської армії³³.

У деяких місцевостях керівники українських управ входили в безпосередні контакти з представниками угорського командування, інформуючи їх про те, що перебирають цивільну владу на місцях для забезпечення спокою та порядку. Одночасно вони офіційно заявляли про свій намір співпрацювати з угорською армією, даючи згоду виконувати накази командування останньої у справах, що стосуються військової сфери.

Загалом нейтральне та відносно лояльне на перших порах ставлення до процесів українського державотворення на території Станіславівської області стало швидше проявом загальної невизначеності угорських керівних кіл в «українському питанні».

³² A Második Vikágháború / Szerkesztette Ungváry K. Osiris Kaidó. Budapest, 2005. Old. 183–184.

³³ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 45–46.

Така реакція угорських військових на суспільно-політичні події на території краю була загалом логічною й закономірною з огляду на те, що гітлерівське керівництво не посвячувало своїх дунайських колег у військові та політичні плани Третього Рейху стосовно захоплених українських земель. Угорці вважали, що Німеччина офіційно санкціонувала проголошення Української держави³⁴ і тому не чинили спротиву державотворчим заходам українських націоналістів на території Прикарпаття. Максимум, що вони могли спочатку дізнатись про події у Львові, – це те, що було написано у поширюваних на території Станіславівщини оунівських листівках та українських самостійницьких виданнях, де писалось про проголошення відновлення Української держави, що мала «тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною», і про створення уряду – Українського Державного Правління на чолі з Я. Стецьком³⁵.

До того ж аполітичних угорських військових не особливо цікавили питання політичної приналежності захоплених українських земель. На початковому етапі їхнім головним завданням стало очищення зайнятих теренів від комуністичних і всіх потенційно ворожих Угорщині елементів, а також тотальне грабування території. Хоча згідно з військовими домовленостями між Німеччиною та Угорщиною, остання не мала права на захоплення радянських військовополонених і вивіз трофеїв з окупованих територій СРСР³⁶. Та своїми першими діями на захоплених українських землях угорські війська красномовно продемонстрували, що вони прийшли сюди зовсім не з гуманітарними цілями.

³⁴ Про ступінь поінформованості угорських керівних кіл щодо майбутнього політичного облаштування пострадянського простору свідчить, зокрема, донесення угорського посла в Берліні Д. Стояї, що було надіслане на ім'я прем'єр-міністра Л. Бардоші 28 червня 1941 р.: «Як я чув, розчленування Радянської Росії є справою вирішеною. Відродяться Україна, Білорусь та інші складові Радянської імперії, але доля прибалтійських країн ще не з'ясована» (Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны / пер. с венгер. Б. Я. Гейгера и Н. Н. Сикачева; предисл. Г. А. Деборина. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1962. С. 268).

³⁵ Яшан В. Городенщина під мадярською і німецькою окупаціями під час Другої світової війни. Городенщина. Історико-мемуарний збірник / ред. М. Марунчак. Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. С. 237–238.

³⁶ Пушкеш А. Цивілізація или варварство. Закарпатсье 1918–1945. Москва: «Европа», 2006. С. 369.

На сьогодні збереглося чимало документів та спогадів очевидців, які однозначно засвідчують брутальну поведінку гонведів щодо українського населення влітку 1941 р. Згідно з донесенням німецької служби безпеки та СД за 15 липня 1941 р., угорці конфіскували всю провізію в Коломиї та Станіславові, а Долинський повіт постав перед загрозою повного голоду³⁷. Досить напружена ситуація після приходу туди угорських військ склалася на Долинщині. Як зазначав староста м. Вигода І. Мельник: «Мадяри не творили своєї адміністрації, але зачали сильно нас обкрадати. Забирали все, що бачили, і вивозили до Мадярщини. Зі всіх будинків, в яких була совітська адміністрація, забирали навіть замки від дверей. Нарешті почали розмонтовувати вози залізничної вузькоколійки»³⁸.

У повідомленні зі Львова уповноваженого рейхсміністра для окупованих східних територій Г. Коха на адресу Міністерства закордонних справ в Берліні за 26 липня 1941 р. зазначалося: «Із тих територій, які зайняті угорцями, постійно надходять нові скарги від тамтешнього українського населення (які можна підтвердити детальніше) на насильницькі реквізиції, конфіскацію запасів, навіть про демонтування фабрик, лісових залізниць і лісопилен з метою відтранспортування в Угорщину»³⁹.

Така брутальна і відверто безцеремонна поведінка угорських військ, їхнє регулярне втручання в діяльність українських місцевих органів влади викликала дезорганізацію суспільного життя та господарський хаос на території Станіславівської області, активізувала кримінальні та маргінально люмпенізовані елементи, які почали вдаватися до злочинних дій. Обласний провід ОУН(б) публічно виступив проти мадярського пограбування українських земель і намагався всіляко протидіяти їхнім реквізиціям, однак насправді не міг кардинально вплинути на ситуацію, адже не мав для цього достатньо інструментів.

Відносно короткий період толерування угорськими військами органів української адміністрації та міліції на території Станіславівської області закінчився в середині липня 1941 р. Відтоді угорське

³⁷ A Második Vikiágháború. Old. 183–184.

³⁸ В боротьбі за Українську Державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / за ред. М. Г. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 277.

³⁹ Україна в другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів / зібрав і впорядкував В. Косик. Львів, 1997. Т. 1. С. 225.

командування взяло курс на підпорядкування українських цивільних урядів власним військово-адміністративним органам. Така різка зміна угорської політики стосовно українського визвольного руху на теренах Прикарпаття була зумовлена трьома об'єктивними факторами. По-перше, дався взнаки тиск німецьких органів безпеки протягом першої половини липня 1941 р., спрямований на те, щоб змусити угорців покінчити з державотворчими заходами ОУН(б) на території Станіславщини. Адже в той час нацистські оперативні контрзаходи проти адміністративних органів Українського державного правління та ОУН(б) вже були проведені на решті території Галичини.

По-друге, угорське політичне керівництво на чолі з адміралом М. Горті взяло курс на державне закріплення території галицького Прикарпаття за Угорським королівством. Внаслідок цього першим кроком до остаточної інтеграції захоплених українських земель до складу Угорщини мало стати створення тут тимчасових цивільних органів влади під контролем угорської військової адміністрації. Підпорядкування Будапешту й остаточно ліквідація українських органів влади на території краю була, на думку угорців, тільки питанням часу.

Третім фактором, який відіграв вагому роль у зміні ставлення угорців до заходів українських націоналістів, став вплив на угорських офіцерів поляків, які були традиційно вороже налаштовані до можливості створення Української держави на західноукраїнських землях.

У другій половині липня – на початку серпня 1941 р. угорське командування в кількох районах Станіславівської області стало прямо вимагати від українських цивільних управ цілковитого підпорядкування його військовій адміністрації. В оунівському донесенні від 22 липня 1941 р. зазначалося: «на теренах Станіславівської області мадяри зажадали зложення присяги й підчинення української державної адміністрації мадярам, одначе представники організованих українських управ відмовились. Який стан на терені тієї області витворився наслідком тієї відмови, відомостей ще немає»⁴⁰.

Водночас угорські військові взяли курс на повну ліквідацію непідконтрольних їм українських військових структур на території

⁴⁰ «Звіт про роботу в справі організації державної адміністрації на терені Західних областей України». 22.07.1941. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1–2.

Прикарпаття. До таких насамперед належали українська міліція та військово-старшинські школи, створені під егідою ОУН(б). Зокрема, 30 липня 1941 р. угорські війська, дислоковані в Городенці, організованим порядком оточили будівлю української міліції, що нараховувала 200 осіб, роззброївши її та пограбувавши військоове майно. Коменданта української повітової міліції і водночас начальника військово-старшинської школи ОУН(б) на території повіту сотника УГА й члена ОУН(б) Петра Васкула було заарештовано і 2 серпня 1941 р. розстріляно у Семаківському лісі біля Дністра⁴¹. Одночасно був заарештований новий голова міської управи Городенки Є. Дорожинський.

У повідомленні невідомого інформатора ОУН(б) за 1 вересня 1941 р. відзначалось різке погіршення угорського окупаційного режиму на Гуцульщині: «мадярські війська з перших днів по приході вдавали з себе українських прихильників, навіть приятелів, та з кожним днем ця приязнь прибирає щораз то холодніший вигляд, навіть ворожий (...) Цілковите роззброєння української міліції в українських селах на Гуцульщині трапляється в двох-трьох селах на район (...) Селян арештовують і віддають у польовий суд (мадярський) навіть за такі речі, як сварка за межу та легке побиття сапою»⁴².

Остаточні плани щодо захоплення українських територій були визначені фюрером на нараді 16 липня 1941 р. У присутності партійних, державних і військових діячів Німеччини А. Розенберга, Г. Ляммерса, М. Бормана, В. Кейтеля та Г. Герінга А. Гітлер оголосив про свій задум розчленувати українські землі. Зокрема, Галичину «як стару австрійську провінцію» було вирішено приєднати до складу Третього Рейху. При цьому фюрер наголосив, що «угорцям, туркам і словакам не обіцяно нічого певного»⁴³. 17 липня 1941 р. вийшов наказ німецького рейхсканцлера про запровадження цивільного управління на окупованих територіях СРСР, яким і була затверджена система адміністративного поділу та управління. У першому параграфі визначалось, що після закінчення бойових дій управління в окупованих східних областях має перейти від військових інстанцій до органів цивільної влади.

1 серпня 1941 р. було створено дистрикт «Галичина», який увійшов до складу краківського Генерального губернаторства, яке

⁴¹ Угрин С. Смерть з руки фашистських наїзників Петра Васкула. Визвольний шлях. 1993. Кн. 5. С. 617–618.

⁴² ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 74.

⁴³ Україна в другій світовій війні у документах... С. 179.

очолював Г. Франк. Його губернатором став доктор Карл фон Ляш. Згідно з «Розпорядженням про адміністрацію Галичини» від 1 серпня 1941 р. до складу п'ятого дистрикту мали увійти території колишніх Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств⁴⁴.

У зв'язку з цим у перші дні серпня 1941 р. в обласних та повітових центрах Станіславщини представники угорської військової влади на офіційних церемоніях передали повноваження співробітникам німецької окупаційної адміністрації. Зокрема, у Станіславі таку процедуру провели 7 серпня 1941 р.: тоді окружний староста капітан Альбрехт прийняв владу від угорського полковника Лерера. У своїй промові перший наголосив на тому, що «час безправства минув безповоротно»⁴⁵.

Завершальна церемонія передачі влади на території всієї області відбулася 14 серпня 1941 р. у Станіславі в приміщенні обласного театру ім. І. Франка. Цивільну владу з рук угорського генерал-лейтенанта Ф. Сомбатгеї перебрав губернатор д-р К. Ляш, а військову – генерал граф фон Роткірх. Після цього на площі Міцкевича відбувся урочистий парад угорських та німецьких військ, який приймали генерали Роткірх та Сомбатгеї, д-р К. Ляш, а також представники українського греко-католицького духовенства, члени тимчасової управи міста й обласного уряду, комендант та заступник української міліції⁴⁶.

У пошуках спадщини Арпадів – Анжу. Претензії Будапешта на південну Галичину (1941–1942)

Після передачі угорцями усієї військової та цивільної влади на території Станіславівської області німцям, офіційний Будапешт остаточно не відмовився від своїх територіальних претензій на українське Прикарпаття і робив надалі дипломатичні спроби схилити Німеччину розділити Східну Галичину на дві частини: північну залишити у складі Генерал-губернаторства, а південну приєднати до Угорщини. Одним із головних зовнішньополітичних завдань гортістського режиму напередодні та в роки Другої світової війни було встановлення угорської гегемонії в Карпатському регіоні.

⁴⁴ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ... С. 66–67.

⁴⁵ Українське слово (Станіславів). 1941. 10 серпня. Ч. 9.

⁴⁶ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ... С. 68–69.

На думку офіційного Будапешта, сам факт участі Угорщини у війні проти СРСР неодмінно надавав їй право на включення до свого складу частини окупованих нею територій. Зокрема, як винагороду за участь у німецькому «хрестовому поході проти більшовизму» угорські військово-політичні кола вважали можливість закріплення за короною св. Стефана південної Галичини, зайнятої у липні 1941 р. гонведськими військами. Тим більше, що ще під час спільних нарад та консультацій між двома генеральними штабами в січні – червні 1941 р. німецькі керівники не раз натякали і відкрито заявляли про можливість передачі Угорщині якогось шматочка з радянського пирога як політичну компенсацію за участь у війні⁴⁷. Зокрема, в ході німецько-угорських переговорів у Берліні в січні 1941 р. йшлося про землі «старого князівства Галич», передгір'я Карпат до р. Дністер⁴⁸. За свідченнями начальника 2-го відділу угорського генштабу генерал-майора І. Уйсаси, наприкінці квітня 1941 р., перед приїздом до Будапешта нового німецького військового аташе Р. Туссена, аби підштовхнути Угорщину до активної участі у війні проти СРСР, фюрер надав останньому неофіційні повноваження ще раз пообіцяти угорцям «області Східної Галичини» (включаючи і нафтові родовища Дрогобича)⁴⁹. У травні 1941 р. в листі міністра закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропа угорському прем'єру Л. Бардоші йшлося про можливість передачі його країні «частини території Східної Галичини»⁵⁰.

Про ставлення угорських військових кіл до проблеми можливих територіальних надбань в разі участі Угорщини у війні проти СРСР пліч-о-пліч з німецьким вермахтом досить красномовно свідчить секретне донесення угорського військового аташе в Берліні полковника Ш. Гомлока начальнику угорського генерального штабу Г. Верту, надіслане за два дні до німецького вторгнення, 20 червня 1941 р. Активно виступаючи за приєднання Угорщини до воєнної кампанії на сході, він насамперед наголошував на можливих

⁴⁷ Це відбувалося всупереч забороні фюрера проводити переговори політичного змісту на рівні генеральних штабів із союзниками Третього Рейху – Угорщиною та Словаччиною (див.: Кейтель В. 12 ступенек на ешафот... Ростов н/Д: Феникс, 2000. С. 345).

⁴⁸ Нюрнбергский процесс. Москва, 1958. Т. II. Преступления против мира. С. 668.

⁴⁹ Нюрнбергский процесс... С. 670.

⁵⁰ Там само. С. 672.

територіальних вигодах для останньої: «Залишаючи позаду постійно повторювані причини, маємо це зробити в першу чергу тому, що в цьому випадку наша армія повинна буде зайняти нові території на північ від Карпат, щоб, володіючи ними, можна було вести переговори про виконання інших наших вимог. Якщо ми прогавимо цей момент, то станемо сторонніми спостерігачами створення спільного німецько-румунського кордону»⁵¹. Головний представник військового інтервенціоністського лобі генерал Г. Верт намагався зі свого боку довести уряду Бардоші, що «територіальних та інших вигод, в тому числі передачі всього Карпатського басейну виключно угорцям, а також участі в розподілі радянської сировини можна досягнути тільки за умови війни проти СРСР більшими силами»⁵².

Однак офіційно А. Гітлер ніколи не давав своєму дунайському сателіту з цього приводу жодних політичних обіцянок. Для Берліна це було не вигідно насамперед зі стратегічних мотивів, адже отримання Угорщиною додаткових територій призвело б до її надмірного посилення, а це не відповідало гітлерівській політиці в Південно-Східній Європі, що передбачала утримання Угорщини та Румунії в стані напруження та взаємних територіальних претензій. Також це повинно було гарантувати Третьюму Рейху вплив на ці країни. Зважаючи на більш активну участь румунських збройних сил у військовій кампанії на сході, при розподілі радянської здобичі більше переваг надавалось саме східному сусідові Угорщини.

Румунія була сильно стурбована перспективами посилення останньої в Карпатському басейні. Зокрема, 18 липня 1941 р. у повідомленні держсекретаря Міністерства закордонних справ Німеччини Вайзекера про розмову з румунським послом відзначалось побоювання Бухареста щодо можливості передачі Угорщині частини українських земель на північ від Карпат. Тому пропонувалось зберегти пряме сполучення між Румунією та Рейхом «без вклинення між ними частини угорської території»⁵³.

Щобільше, за свідченнями фельдмаршала Ф. Паулюса, А. Гітлер напередодні вступу Угорщини у війну віддав таємний наказ 17-й німецькій армії за будь-яких обставин до приходу угорських військ

⁵¹ Венгрия и вторая мировая война... С. 257.

⁵² Пушкаш. А. И. Венгрия в годы второй мировой войны. Москва, 1966. С. 232.

⁵³ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. С. 369.

зайняти нафтові родовища Дрогобича, які раніше пропонувалися Будапешту як винагорода⁵⁴.

Після остаточного рішення щодо долі окупованих східних територій, прийнятого на засідання вищого нацистського військового та партійного керівництва 16 липня 1941 р., і позбавлення у середині серпня угорських військ контролю над зайнятими ними територіями Станіславівщини, внаслідок включення їх разом з іншими колишніми польськими воєводствами до складу дистрикту «Галичина», Будапешт не склав руки і продовжував тиснути на Берлін з метою задоволення своїх територіальних апетитів й великодержавних амбіцій, вважаючи свою участь у східній кампанії цілком вагомим підставою для цього.

7–8 вересня 1941 р. під час офіційної зустрічі з регентом М. Горті фюрер на знак подяки за вступ у війну проти СРСР нагородив угорського лідера німецьким Залізним Хрестом і пообіцяв, що невдовзі гонведські війська відправлять додому. Висловивши вдячність, адмірал натякнув на можливість «територіальної корекції» німецько-угорського кордону в Галичині з метою створення «стратегічного плацдарму» та захисту Угорщини від небезпеки зі сходу. Однак амбітні претензії регента викликали відверте роздратування з боку Гітлера⁵⁵. Останній на той час вже остаточно визначився з долею Галичини, що по праву мала належати Третьому Рейху як колишня провінція Австрійської імперії, законною правонаступницею якої відтепер виступала Німеччина, і не збирався ділитися зі своїм «невдячним союзником» бодай крихтою радянського пирога.

Втім угорці не вгавали. Згідно з доповіддю заступника міністра закордонних справ Німеччини Е. Верманна від 11 вересня 1941 р., гортистські офіцери в ході переговорів з представниками німецького генштабу пропонували з воєнних мотивів посунути кордони Угорщини на північ у межі німецького Генерал-губернаторства⁵⁶. 2 жовтня 1941 р. Будапешт навіть подав офіційний запит на адресу Берліна з приводу можливості зміни німецько-угорського

⁵⁴ Нюрнбергский процесс. Т. II. С. 605.

⁵⁵ A Második Vitézháború. Old. 121; Veress Laura-Louise. Clear the line. Hungary's struggle to leave the Axis during the Second World War. / ed. by D. Takacs. Cleveland, Ohio. 1995. P. 61.

⁵⁶ A Második Vitézháború. Old. 120.

державного кордону на північ від Карпат, текст якого, однак, не зберігся⁵⁷. Угорська сторона, окрім іншого, мотивувала свою позицію тим, що Галичина є серцем українського національно-визвольного руху, що став масовим і небезпечним як для Рейху, так і Угорщини, загрожуючи пануванню останньої на Закарпатті. Відповідно, таким розчленуванням передбачалося його підірвати, й угорська сторона зобов'язалася це зробити в разі прилучення згаданих територій до корони св. Стефана⁵⁸.

Попри те, що німецька сторона не виявляла особливого ентузіазму до задоволення територіальних претензій Будапешта, в ході переговорів з німецьким керівництвом у 1941–1942 рр. угорські представники ще не раз повертались до цього питання. Зокрема, коли під час зустрічі 11 листопада 1941 р. німецький посол в Будапешті Д. Ягов повідомив Л. Бардоші про висловлене побажання Берліна бачити в тилу Східного фронту ще дві додаткові угорські окупаційні бригади, угорський прем'єр у відповідь поставив вимогу врегулювати питання північно-східного кордону Угорщини в Карпатах. Однак Вільгельмштрассе вважало ці вимоги необґрунтованими⁵⁹.

Потрібно відзначити, що угорські претензії на південні галицькі землі аж ніяк не вписувались у ревізійніську зовнішню політику міжвоєнної Угорщини, верхівка якої намагалась відновити державу св. Стефана в його історичних кордонах до підписання Тріанонського мирного договору 4 червня 1920 року (що позбавив її 2/3 територій, на яких проживало 1/3 населення), тобто в межах Карпатського басейну⁶⁰. В той час як зазіхання на Галичину, розташовану на північ від Карпат, були швидше історичною ретроспективою угорської політичної еліти в епоху середньовіччя, коли Угорське королівство за правління династій Арпадів – Анжу в певні історичні періоди володіло чи управляло галицькими землями.

Окрім суто воєнно-стратегічних аргументів на користь «привласнення» південної Галичини, угорські представники висували

⁵⁷ A Második Vékágháború. Old. 120.

⁵⁸ Держалюк М. Окупаційна політика Угорщини в Україні у роки Великої Вітчизняної війни. Сторінки воєнної історії. Київ, 2012. Вип. 15. С. 113.

⁵⁹ Fenyó D. Hitler, Horthy and Hungary. German-Hungarian relations, 1941–1944. New Haven; London: Yale University Press, 1972. P. 35.

⁶⁰ Див. детальніше про угорський ревізійнізм у 1920–1945 рр.: Zaidler M. Ideas on Territorial Revisionism in Hungary. 1920–1945. Boulder, 2007. 441 p.

також географічні й економічні аргументи. Так, у повідомленні бригадефюрера СС Вахтера від 24 квітня 1942 р. зазначалося, що угорці вимагали «не тільки декілька тисяч квадратних кілометрів, але й найкращі гірські райони Галичини». Вони наголошували на тому, що землі на північ від Карпат разом із Дунайською низовиною становлять нерозривну природну цілісність, і що для Угорщини велике економічне значення матимуть цінні породи деревини у Ворохті та рекреаційні ресурси регіону. На думку Вахтера, всі претензії угорців були абсолютно безпідставними й абсурдними⁶¹.

Наприкінці квітня 1942 р. угорська сторона вчергове висунула вимогу змінити німецько-угорський рубіж в Карпатах на свою користь. Цю справу мали розглядати дві німецькі комісії – в Берліні та у Львові. З цього приводу 8–13 червня 1942 р. до німецької столиці виїздила угорська військова місія на чолі з генерал-лейтенантом Аурелем Медвеї⁶². Однак після візиту генерал-губернатора Г. Франка на Станіславщину наприкінці липня 1942 р. було вирішено, що Угорщині не дістануться навіть прикордонні території в дистрикті «Галичина»⁶³.

Остаточної поразки угорські територіальні претензії на південну Галичину зазнали 17 серпня 1942 р., коли Берлін офіційно відхилив усі вимоги Будапешта. Натомість Угорщині було запропоновано перенести розв'язання цього питання на післявоєнний період⁶⁴. Німецька сторона намагалася переконати свого дунайського союзника не боятися слов'янського сусідства на сході, запевнюючи його в тому, що «жодної слов'янської держави там не буде, що Галичина ні до Польщі, ні до України не буде входити, а натомість стане складовою Третього Рейху». Після повернення до Будапешта керівник угорської делегації генерал А. Медвеї в інформації на ім'я регента М. Горті за підсумками переговорів на Вільгельмштрассе висловив переконання, що «вся історична Галичина стане органічною частиною Німецької імперії»⁶⁵.

Так зазнали краху відчайдушні спроби гортистської Угорщини, окриленої першими воєнними успіхами Третього Рейху на Східному

⁶¹ A Második Vitézháború. Old. 121–122.

⁶² Держалюк М. Окупаційна політика Угорщини в Україні... С. 113.

⁶³ Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація в Другій світовій війні, 1941–1944. Торонто, 1989. С. 28.

⁶⁴ A Második Vitézháború. Old. 121.

⁶⁵ Держалюк М. Окупаційна політика Угорщини в Україні... С. 113.

фронті та нестримними великодержавними амбіціями, відхопити собі частину із захопленої території і включити до свого складу додаткові українські території, реалізувавши таким чином середньовічні заповіти королів із династій Арпадів – Анжу на угорське панування в усьому Карпатському регіоні.

Угорська окупаційна політика на українських землях

У роки Другої світової війни на українських землях були три рівні окупаційної політики Угорщини: на Закарпатті, у Центральній-Східній та Західній Україні⁶⁶.

Закарпатський регіон традиційно розглядався угорським керівництвом як невіддільна складова історичної Угорщини, а його захоплення у березні 1939 р. розцінювався як закономірний і безповоротний акт повернення до лона матері-батьківщини. Утримання та оборона Закарпаття перед ворожим натиском зі сходу належало до стратегічних завдань угорського керівництва.

На землях, що до 1939 р. входили до складу УРСР, угорські війська демонстрували повну підтримку політики Німеччини, спрямованої на запровадження тут «нового порядку» та їхнього включення до складу Рейху. Окупація основної частини України розглядалася Угорщиною як тимчасова до завершення війни на сході, а тому угорські тилові війська забезпечували «порядок і спокій» в зонах свого оперативного призначення, здійснювали демонтаж більшовицьких органів влади та забезпечували разом з німецькими, румунськими, словацькими військами та органами місцевого управління адміністративні функції на зайнятих територіях.

Водночас угорська окупаційна політика на території Волині та Галичини спочатку визначалася намаганням Будапешта максимально послабити тут український національно-визвольний рух, аби не допустити його поширення на територію Закарпаття. Деякий час угорський уряд сподівався, що ці землі повернуться до відродженої Польщі. Однак поява у 1943 р. тут потужного українського повстанського руху, спрямованого проти гітлерівської Німеччини та сталінського СРСР, змусила угорські військово-політичні кола внести корективи у свої плани.

⁶⁶ Там само. С. 118–119.

Угорська військова присутність на території України в роки Другої світової війни була доволі значною, у порівнянні з іншими союзниками гітлерівської Німеччини. У вересні 1941 р. угорські 1-шу гірськострілецьку та 8-му прикордонну бригади в південній Галичині, що перебували тут від початку липня 1941 р., замінили новосформовані «охоронні бригади» з номерами 102, 105, 108, 121 та 124⁶⁷, що мали виконувати окупаційні функції та боротися проти радянських партизанів у тилу Східного фронту – на території українського та білоруського Полісся⁶⁸.

З цих військових сил 6 жовтня 1941 р. була сформована угорська окупаційна група (*Magyar Megszállo Csoport*). У січні 1942 р. на вимогу Берліна провели реорганізацію угорських окупаційних частин. Зокрема, за наказом верховного головнокомандувача регента М. Горті угорські бригади були переформовані у легкі дивізії з завданням виконувати функції повноцінних дивізій без відповідного озброєння (повністю була відсутня артилерія) і людських контингентів⁶⁹.

До середини грудня 1941 р. угорські окупаційні війська виконували охоронні завдання без особливих труднощів. Однак у першій половині 1942 р. внаслідок контрнаступальних операцій Червоної армії під Харковом та в Криму й посилення бойової та диверсійної активності радянських партизанських загонів в районі Брянських лісів, Прип'яті та Полісся, угорські 102-га та 105-та дивізії були залучені до каральних операцій проти партизанів і мирного населення. Водночас частини 108-ї легкої дивізії, всупереч запевненням начальника ОКВ генерал-фельдмаршала В. Кейтеля, з кінця березня 1942 р. також залучалися до стримування радянського контрнаступу на фронті під Харковом. Внаслідок цього з грудня

⁶⁷ Загалом, за даними угорських істориків, у роки Другої світової війни військо та політичне керівництво Угорщини під тиском Берліна відправляло для виконання поліційно-охоронних функцій в оперативному тилу Східного фронту в 1941 р. шість (102-га, 105-га, 108-ма, 111-ма, 121-ша та 124-та бригади), у 1942 р. дві (додатково 114-та та 117-та бригади), у 1943 р. шість (1-ша, 201-ша дивізії) і в 1944 р. три угорські окупаційні частини (*Vargai G. Magyarország a másodíc világháborúban. Old. 215*).

⁶⁸ Эббот П., Томас Н. Союзники Германии на Восточном фронте. 1941–1945 / пер. с англ. Н. Стиховой; худож. М. Чаппел. Москва: Астрель, 2001. С. 22.

⁶⁹ Nigel T., Szabó L. *The Royal Hungarian Army in World War II*. New York, 2008. P. 7.

1941 по липень 1942 рр. угорські війська на території України втратили 1 тис. 802 осіб⁷⁰.

1 травня 1943 р. в Києві з військового штабу 2-ї угорської армії було сформовано командування Угорської окупаційної армії (Magyar Megszálló Hadserég), яке 22 травня 1943 р. очолив генерал-полковник Гейза Лакатош. Йому були підпорядковані всі гонведські війська на Східному фронті. Замість двох оперативних груп – «Схід» (район Прип'ятських боліт у Білорусії та північна частина Сумської і Чернігівської областей України) та «Захід» (Правобережна Україна, Волинь, південне Полісся та північно-східна частина Галичини зі Львовом), що існували ще з початку 1942 р., були створені 7-й та 8-й угорські королівські корпуси. До складу 7-го корпусу увійшли 18-та, 25-та, 121-ша та 124-та піхотні дивізії, а до 8-го корпусу – 102-га, 105-та, 108-ма та 201-ша легкі піхотні дивізії⁷¹. Загальна чисельність цього контингенту в 1943 – початку 1944 рр. нараховувала 90 тис. осіб.

Першочерговим завданням угорських окупаційних військ стала охорона німецьких комунікацій (залізниць, шосейних доріг, мостів та переїздів), військових і господарських об'єктів, адміністративних пунктів від нападів радянських партизанів, збройних формувань українського та польського підпілля. З гонведів були сформовані гарнізони у великих опорних пунктах на Правобережній Україні та Волині для охорони важливих залізничних вузлів.

Відносини між УПА та угорською армією на Волині (1943 – початок 1944 рр.)

Кінець 1942 – перша половина 1943 рр. стала періодом зародження українського повстанського руху на чолі з ОУН(б) у волинсько-поліському регіоні. Німецьке командування почало активно залучати угорські окупаційні війська до проведення протиповстанських операцій, паціфікації українських сіл, реквізиції продовольства у селян, охорони ліній комунікації на території Волині та Полісся. Це відкрило новий антиугорський фронт у бойовій діяльності УПА. Протягом весни та літа 1943 р. повстанські відділи

⁷⁰ Szabó P. Hungarian soldiers in World War II: 1941–1945. A Millennium of Hungarian military history. New York: Columbia University Press, 2002. P. 444–445.

⁷¹ Vargai G. Magyarország a másodíc világháborúban. Old. 290.

здійснювали регулярні напади на угорські застави та станиці на залізничних шляхах, мостах і шосейних дорогах, активно виступали на захист мирного населення під час стягування угорськими військами продовольчих контингентів, організовували засідки та наскоки на угорські підрозділи під час їхнього переходу по теренах, підконтрольних УПА. Водночас роззброєння сильно деморалізованих і слабо вмотивованих до виконання поліційно-охоронних завдань угорських гонведів у німецькому тилу стало одним із найпоширеніших засобів здобуття зброї для українських інсургентів.

Для відновлення контролю над ситуацією на Волині та придушення українського повстанського руху весною 1943 р. німці були змушені кинути на південь Рівненщини каральну дивізію, яка складалась з двох угорських полків, німецького полку СС та частини, сформованої з військовополонених узбеків і казахів. Після триденних боїв у лісах каральні війська зазнали втрат і були змушені відступити. Угорські війська, які брали участь в операції, були розпорошені⁷².

Перша фаза у відносинах між УПА та угорськими військами, що тривала з березня до вересня 1943 р., характеризувалася запеклим збройним протистоянням. За нашими підрахунками, у цей період відбулось понад 11 великих і дрібних боїв, 14 засідок і нападів повстанців на угорські опорні пункти, колони гонведів і лінії комунікації під їхньою охороною. Водночас угорські з'єднання й частини самостійно та разом з німецькими військами провели близько 10 каральних операцій і нападів на повстанські сили, обстрілів відділів УПА на залізниці. За документами підпілля, приблизні втрати угорців у цих сутичках – від 300 до 500 вбитими і понад 300 полоненими (роззброєними). Це становило близько 1/8 загальних втрат угорських окупаційних військ у тилу Східного фронту за період з 1 травня 1943 р. по 1 січня 1944 р. (4 тис. 108 осіб)⁷³. Повстанські жертви вкрай складно підрахувати, оскільки в документах УПА та підпілля вони зазвичай не фіксувалися або сильно применшувалися.

Внаслідок інтенсивного збройного протистояння з українськими повстанськими силами у волинському регіоні навесні – влітку

⁷² Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у вільній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Дрогобич: Відродження, 1993. Ч. 1. Німецька окупація України. С. 50.

⁷³ Szabó P. Hungarian soldiers in World War II: 1941–1945. P. 457.

1943 р. угорські війська надалі намагались уникати відкритих збройних зіткнень з відділами УПА. З огляду на свою загалом невисоку боєздатність і морально-психологічний стан, вони часто всупереч німецьким наказам саботували проведення контрпартизанських і реквізиторських завдань в українських селах, остерігаючись відплатних акцій з боку інсургентів.

Активні виступи УПА на захист мирного населення та протидія реквізиторсько-каральним операціям окупантів змусили угорське командування рахуватись з українським повстанським рухом. Цьому сприяла також підпільна та пропагандистська література, яка роз'яснювала мету та завдання українського визвольного руху. Зокрема, у листівці «Мадяри!», виданій від імені Проводу ОУН у серпні 1943 р., містилось звернення до угорських вояків із закликом не допомагати німцям грабувати Україну. У ній ОУН чітко задекларувала свій намір встановити з Угорщиною мирні та добросусідські відносини, а також закликала угорські війська не вступати у збройні сутички з відділами УПА, передавати свою зброю до рук повстанців, разом боротись проти ворогів двох народів – Німеччини та СРСР і формувати союзницькі взаємини. Українське підпілля обіцяло допомогти гонведам під час їхнього переходу через українські землі на батьківщину. У разі ж ворожого ставлення останніх до українського визвольного руху, ОУН мала зайняти більш безкомпромісну позицію щодо угорських окупаційних військ на території України⁷⁴.

Перші мирні контакти між відділами УПА та підрозділами угорської армії зафіксовано влітку 1943 р. Тоді внаслідок домовленості між представниками штабу I Воєнної округи (ВО) «Заграва» та угорськими військовими у с. Чарторийськ (тепер – Старий Чарторийськ) над Стиром, УПА отримала дві гармати зі снарядами, один міномет, два важкі кулемети й танкетку, а угорці поповнили свої продовольчі запаси⁷⁵. Однак угорська сторона швидко порушила домовленість про ненапад, і перемир'я виявилось нетривким.

Проте гонведсько-повстанська переговорна практика далі пустила своє коріння, набувши конкретного змісту на локальному рівні.

⁷⁴ «Мадяри!». [08.1943]. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 4.

⁷⁵ Петренко Р. За Україну, за її волю: спогади / ред. Г. Петренко. Львів; Торонто: Літопис УПА, 1997. С. 171–172. (Літопис Української Повстанської Армії; т. 27).

Зокрема, восени 1943 р. на Волині активізувався переговорний процес між командуваннями угорських окупаційних військ та УПА, результатом якого стало укладення на локальному рівні серії таємних усних угод про ненапад, обмін військовополоненими, продовольством, зброєю, амуніцією та медикаментами. Ініціативу низових військових структур УПА підхопило вище командування. Внаслідок переговорів, що відбулись у вересні 1943 р. в Конюшках (сучасне Квітневе Дубенського р-ну на Рівненщині) між керівником розвідувального відділу штабу Воєнної округи (ВО) УПА Андрієм «Богуном» Дольницьким («Немо», «Голубенко», «Андрій Кисіль») та представниками командування угорської дивізії, яка розташовувалась у Дубні, було досягнуто усної домовленості щодо ненападу та нейтралітету, обміну зв'язковими старшинами для підтримання контактів, стеження за дотриманням угоди та врегулювання можливих збройних конфліктів у відносинах між двома арміями⁷⁶. Учасники переговорів зобов'язалися «плекази дух дружби між двома народами» і висловили надію, що в недалекому майбутньому вільні уряди двох держав знайдуть шляхи для гармонійної співпраці між Угорщиною та незалежною Україною. Представники УПА під час зустрічі зробили принципове застереження про те, що цей договір не змінює їхнього ворожого ставлення до німецьких окупаційних військ в Україні⁷⁷.

Ця домовленість отримала назву Волинський договір про ненапад між УПА та угорськими окупаційними військами, що став своєрідною відправною точкою та основою для подальшого угорсько-українського замирення.

Наступний раунд українсько-угорських переговорів ініціювала угорська сторона, яка за посередництва свого емісара поінформувала представників УПА про намір провести зустріч на вищому командному рівні для закріплення і розширення досягнутого локального договору.

Зустріч між представниками Головної Команди (ГК) УПА та командуванням угорських окупаційних військ відбулася в середині

⁷⁶ Докладніше див.: Пагіря О. Протистояння і переговори між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині та південному Поліссі в 1943 р. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2011. №1 (36). С. 333–396.

⁷⁷ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією / ред. Є. Штендера. Торонто: Літопис УПА, 1984. С. 40–41. (Літопис Української Повстанської Армії. Т. 5: Волинь і Полісся; кн. 3: Спомини учасників).

жовтня 1943 р. у с. Мирогоща на Рівненщині. Від угорської сторони були присутні підполковник генерального штабу Єно Падані, що обіймав посаду начальника відділу 1-Б (розвідка і контррозвідка) штабу угорських окупаційних військ на території України, майор угорського генерального штабу Вецкенді, старші лейтенанти Ваді та Верг (перекладач); зі сторони УПА – Омелян Логуш, Василь Коренюк («Палій») та Андрій Дольницький. Підполковник Є. Падані запевнив старшин УПА в тому, що Угорщина не має жодних претензій політичного й територіального характеру до України (очевидно, не вважаючи Закарпаття українською землею). Він щиро привітав порозуміння між українськими та угорськими військовими. Після завершення дискусії було досягнуто такої угоди:

- угорське командування не буде проводити жодних ворожих акцій проти українського мирного населення та УПА;
- відділи УПА не будуть збройно виступати проти угорських військ на території України;
- угорські війська не будуть брати участь в німецьких операціях проти українського населення, відділів УПА та повстанського заплілля;
- угорське командування буде повідомляти командування УПА про заплановані німцями операції проти УПА та цивільного населення;
- угорське командування буде повідомляти командування УПА про дії радянських партизанів, комуністичної розвідки; так само командування УПА буде інформувати угорські штаби про всі відомі йому рухи загонів червоних;
- угорські військові гарнізони будуть одержувати від господарських відділів УПА необхідний провіант, натомість постачатимуть УПА зброю та амуніцію (насамперед коштом радянських трофеїв), технічного та медичного матеріалу;
- для належного виконання договору та врегулювання спірних питань командування угорської армії в Україні та ГК УПА обмінюються зв'язковими старшинами;
- для проведення наступного раунду політичних переговорів О. Логуш мав зв'язати підполковника Є. Падані з Проводом ОУН(б) у Львові⁷⁸.

⁷⁸ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією. С. 44–50.

Укладений у другій половині жовтня 1943 р. договір між ГК УПА та командуванням угорських окупаційних військ вже мав загальний характер і поширювався на всю територію дислокації угорських частин у Північно-західній та на Правобережній Україні. На його закріплення були видані відповідні накази командування УПА та угорських військ про припинення протистояння між сторонами та з заборонаю угорцям здійснювати насильство проти цивільного населення⁷⁹.

Наступним етапом українсько-угорських переговорів стала зустріч на вищому напівофіційному рівні між делегатами Проводу ОУН(б) та військово-політичними колами Угорського королівства в Будапешті. З цією метою наприкінці листопада 1943 р. керівник референтури зовнішніх зв'язків Проводу ОУН(б) М. Леbedь сформував склад української делегації, до якої увійшли колишній старшина батальйону «Нахтігаль», член УНДО Мирон Луцький (голова делегації) та члени референтури зовнішніх зв'язків Євген Врецьона («Волянський») та Іван Гриньох («Герасимівський»). За даними Є. Врецьони, українська делегація, що невдовзі відбула до Будапешта, була уповноважена представляти ті політичні сили, які готували перший Великий Збір підпільного українського уряду – Української Головної Визвольної Ради⁸⁰.

Наприкінці листопада 1943 р. українська делегація, закамурфльована у формі угорських гонведів, відбула на військовому літаку з аеропорту Скнулів під Львовом до Будапешта⁸¹. Переговори в угорському генеральному штабі довелось відкласти у зв'язку з тим, що начальника штабу генерал-полковника Ф. Сомбатгеї викликав А. Гітлер до його штаб-квартири. В середині грудня 1943 р. українські представники, дочекавшись нарешті повернення Ф. Сомбатгеї до Будапешта, взяли участь у переговорах у будівлі угорського

⁷⁹ «Наказ Ч. 17 командирам і командантам Української Повстанчої Армії». «Клим Савур». 28.10.1943. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 20; Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 107; Там само. Спр. 34. Арк. 56; Fenyo D. Hitler, Horthy, and Hungary. P. 157.

⁸⁰ Врецьона Є. Фрагменти з життя та боротьби / упоряд. О. Панченко. Гадяч, 2006. С. 134.

⁸¹ Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2001. С. 138–139. (Літопис Української Повстанської Армії; т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали; кн. 4: Документи і спогади).

генерального штабу, де, окрім угорських вищих офіцерів, був присутній також радник Міністерства закордонних справ Угорщини Дежу Шаї.

Переговори в основному стосувалися військових тем, хоча також порушувались питання політичного змісту. За свідченням командира групи УПА «Захід-Карпати» О. Луцького, відсутність офіційних політичних та урядових кіл Угорщини на переговорах з представниками української підпільної місії в Будапешті певною мірою розчарувала українських делегатів, які прагнули укласти з Угорщиною не тільки військову, а й політичну угоду. Підписання останньої мало не тільки посприяти визнанню підпільної Української держави з боку сусідньої Угорщини, але, як вважав О. Луцький, наблизити керівні кола українського визвольного руху до Великобританії, з представниками якої угорський уряд М. Каллаї підтримував таємні контакти. Провід ОУН(б) розраховував на розрив союзницьких відносин між Угорщиною та Німеччиною в разі висадки англо-американських військ на Балканах та перехід Угорщини в табір західних союзників⁸². Попри відсутність на українсько-угорській зустрічі офіційних представників угорського уряду, Ф. Сомбатгеї, за свідченням М. Степаняка, заявив, що регент Міклош Горті поінформований про переговори⁸³.

Угорське військове керівництво погодилось видати наказ дислокованим на території Західної України військам із заборонаю проводити будь-які військові операції проти загонів УПА та каральні акції проти мирного населення і членів підпілля. Зі свого боку командування УПА мало видати накази про припинення боротьби на «антиугорському фронті».

Питання постачання УПА угорської зброї викликало в делегатів жваву дискусію. Угорське командування прагнуло зберегти передачу зброї та амуніції в суворій таємниці від німців. В результаті було знайдено оптимальне рішення – за попередньою домовленістю повстанські відділи під виглядом здійснення нападів мали «опорожнювати» угорські військові склади. Щодо угорських офіцерів-інструкторів для вишколу старшин і підстаршин УПА, то вони за угодою мали отримати статус «угорських дезертирів» в УПА. Також було узгоджено питання надання притулку втікачам-українцям в Угорщині. Угорські представники погодились влаштувати в Будапешті неофіційне

⁸² ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67418. Т. 2. Арк. 122.

⁸³ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75135фп. Арк. 86 зв.

українське представництво⁸⁴. Втім остаточною відповідь з приводу цього питання мала надійти тільки після узгодження з угорським урядом⁸⁵. Окрім цього, було також узгоджено питання про обмін зв'язковими старшинами між УПА та угорською королівською армією.

Під час переговорів українські представники запропонували угорським військовим колам готуватись до оборони Дунайського басейну силами самих лише угорських збройних сил незалежно від планів німецького командування. При цьому делегати ОУН(б) керувались стратегічними розрахунками на можливу висадку західних союзників на Балканському півострові, що мало призвести до посилення західного впливу в країнах Південно-Східної Європи та завадити планам Сталіна утвердити радянський диктат в регіоні. За даними Є. Врецьона, угорські представники заявили, що угорська армія готова прийняти таку концепцію української сторони, але лише в разі висадки військ альянтів на Балканах. У Будапешта склалось враження, що ці українські пропозиції зроблені з ініціативи західних союзників⁸⁶.

Угорські представники погодились з висловленою оцінкою становища на Східному фронті та загрозою советизації Центрально-Східної Європи. Водночас вони підтвердили висловлену українськими делегатами тезу про те, що комуністична Росія є спільним ворогом для обох народів. У зв'язку з цим угорці виявили зацікавленість у створенні на кордоні з Угорщиною Української самостійної держави, яка мала стати своєрідним буфером від комуністичної загрози. Вони також підкреслили, що угорське командування планує обороняти кордони Угорщини власними силами і не бажає відсилати угорські війська на окуповані німцями східні території. Угорські представники висловили сподівання, що порозуміння та співпраця між Угорщиною й українським народом у майбутньому відіграють велику роль у спільній боротьбі проти більшовизму. З українського боку було додано, що українці планують вести боротьбу проти СРСР самостійно, незалежно від планів інших держав, однак українські повстанські сили потребують зброї та інших військово-технічних засобів для кількісного розширення УПА до «бажаних розмірів»⁸⁷.

⁸⁴ Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті. С. 146–148.

⁸⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75135фп. Арк. 88.

⁸⁶ Врецьона Є. Фрагменти з життя та боротьби. С. 134–135.

⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75135фп. Арк. 87–87 зв.

Під час зустрічі українські делегати не наважились порушити питання Карпатської України, вирішивши відкласти його на післявоєнний час. Водночас українські представники погодились припинити будь-яку антиугорську діяльність на терені Закарпаття, в чому угорська сторона була особливо зацікавлена⁸⁸. Стратегічно керівництво ОУН вважало, що справа державних кордонів майбутньої незалежної Української держави буде належати виключно до компетенції її майбутнього уряду. Водночас під час переговорів делегати ОУН(б) представили карту українських етнічних земель, на яких повинна була сформуватись Українська самостійна соборна держава, що охоплювала територію Закарпаття⁸⁹. У такий спосіб українські представники намагались у завуальованій формі представити свої інтереси стосовно краю. Наприкінці українсько-угорських переговорів у Будапешті, коли були узгоджені всі пункти угоди й аудієнція наближалась до кінця, українські делегати відважились виступити з неоднозначною пропозицією, запропонувавши угорському уряду розірвати союз із гітлерівською Німеччиною та вивести свої окупаційні війська з території України, на що начальник угорського генштабу Сомбатгеї відповів відмовою⁹⁰.

Попри конспіративний характер, українська підпільна місія до столиці Угорщини привернула увагу західних дипломатів. Зокрема, колишній посол США в Будапешті Дж. Монтгомері згадував у своїх спогадах про те, що керівники українських повстанців були запрошені до Будапешта, де внаслідок переговорів з представниками угорського командування було досягнуто секретних домовленостей про ненапад, відмову від практики захоплення в полон воjakів обох армій та обмін військовополоненими⁹¹.

Цей епізод українсько-угорських відносин у роки Другої світової війни підтверджує також у своїх спогадах угорський прем'єр М. Каллаї, відзначаючи, що наприкінці 1943 р. угорці запросили керівників українських, польських та російських некоммуністичних партизанів до Будапешта, де були проведені переговори з начальником угорського генерального штабу Ф. Сомбатгеї та вищими офіцерами,

⁸⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286фп. Т. 1. Арк. 267.

⁸⁹ Держалюк М. Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. Пам'ять століть. Київ, 1997. № 1. С. 138–139.

⁹⁰ Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті. С. 148.

⁹¹ Montgomery J. F. Hungary the unwilling satellite. New York, 1993. P. 164.

обговорені умови домовленостей, принципи відносин між партизанами й угорськими окупаційними військами в німецькому тилу⁹².

Феномен замирення угорських окупаційних військ з небажанням угорської військово-політичної еліти розпорошувати військовий потенціал своєї країни у війні на Східному фронті та водночас із неможливістю розв'язати питання репатріації угорських експедиційних сил з радянської території через непоступливу позицію Берліна. За цих умов тактика максимально можливого уникання конфліктів з локальними партизанськими формуваннями для збереження власних сил була чи не єдиною рятівною лінією поведінки угорських окупаційних військ у 1943–1944 рр.

Усвідомлюючи загрозу поширення експансії Кремля на захід, угорські військові кола, які були пов'язані з прозахідним курсом політики уряду М. Каллаї, у 1943 р. намагались скоординувати діяльність антикомуністичних рухів Опору в Східній Європі для спільного протистояння радянській загрозі. З цією метою командування угорських окупаційних частин на Східному фронті у 1943–1944 рр. ініціювало переговорний процес не тільки з представниками УПА, але і з командуванням польської АК⁹³. У той самий час аналогічні домовленості щодо ненападу та обміну військовополоненими, зброєю, амуніцією, розвідданими та медикаментами в другій половині 1943 р. угорські окупаційні війська з санкції 2-го відділу генштабу досягнули з сербськими четниками (офіційна назва з 1942 р. – Югославські війська на батьківщині) генерала Д. Михайловича на Балканах⁹⁴, очевидно, розраховуючи використати їх у протистоянні з комуністичними партизанами Й. Тіто та налагодженні

⁹² Kállay N. Hungarian premier a personal account of a nation's struggle in the Second world war. With a foreword of C.A. Macartney. New York: Columbia University Press, 1954. P. 307–308.

⁹³ Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945 / Studium Polski Podziemnej. Londyn, 1976. T. III, cz. 1: kwiecień 1943 – lipiec 1944. S. 201–205, 316; Armia Krajowa. Szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego / pod red. Kr. Komorowskiego. Warszawa: Oficyna Wydawnicza, 2001. S. 179–189; Ungváry K. A magyar honvedség a második világháborúban. Old. 221.

⁹⁴ Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagyak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. / Szerkesztette Haraszi G.; Állambiztonsági szolgálatok történeti levéltára. Budapest, 2007. Old. 59.

за їхнім посередництвом зв'язків з англо-американськими союзниками у разі висадки останніх на півострові.

Поїздка української підпільної місії до столиці Угорщини та подальші переговори з представниками угорського істеблшменту засвідчують суб'єктний статус ОУН(б) та УПА у міжнародних відносинах. Зокрема, українсько-угорські перемовини, які згідно з нормами міжнародного права слід трактувати як політичні консультації, логічно вписуються у транснаціональну модель теорії міжнародних відносин (прихильники – Дж. Розенау, К. Кайзер, Дж. Най, Р. Коохейн, Е. Морзе), за якою держави можуть вступати у взаємодію з недержавними суб'єктами міжнародних відносин. Український визвольний рух, за класифікацією П. Віллетса, став «нелегітимним актором» світової політики⁹⁵.

Наприкінці грудня 1943 р., після повернення української делегації до Львова, для закріплення будапештської домовленості на територію Волині була відправлена угорська військова місія на чолі з колишнім керівником відділу 1-Б 8-го угорського окупаційного корпусу полковником генштабу Ференцом Мартоном. Її метою було встановити тісні контакти з командуванням УПА, дізнатися більше про український національно-визвольний рух в регіоні, структуру та засади формування УПА. Загалом угорський візит мав посприяти повстансько-гонведському примиренню та виробленню спільної стратегії й тактики антирадянської боротьби. В ході цієї поїздки відбувся обмін зв'язковими старшинами між сторонами: з угорського боку – підполковник Єно Падані, а з українського боку – капітан Андрій Дольницький⁹⁶. Волинська місія завершила переговорний процес між командуванням УПА та угорської армії, розпочатий наприкінці серпня 1943 р., і заклала підґрунтя для подальшої двосторонньої військової співпраці на антирадянській платформі.

Попри це, через таємний характер джентльменської угоди про ненапад, глибоку конспіративність переговорів, обізнаність про нього переважно представників вищого командного складу сторонам так і не вдалось уникнути конфліктів. Були як випадки дотримання нейтралітету, взаємного ненападу та співпраці, так і факти збройних

⁹⁵ Мальський М., Мацях М. Теорія міжнародних відносин: підручник. 3-те вид., переробл. і доп. Київ: Знання, 2007. С. 101–106.

⁹⁶ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією. С. 51–58.

сутічок, боїв, зіткнень, пограбувань угорськими військами українського населення та роззброєння повстанськими загонами гонведів.

Ставлення угорських вояків до місцевої української людності в різних регіонах Волині та південного Полісся було також неоднорідним. Засвідчено і випадки толерантності, і факти відверто ворожого та негуманного поводження, прояви мародерства та жорстоких репресій. Це залежало від низки факторів: 1) поінформованості командування окремих угорських з'єднань та частин про перемир'я з УПА, однією з умов якого було лояльне ставлення мадярів до місцевого населення; 2) присутності поблизу угорських з'єднань німецьких військ і ступеня контролю за угорськими військами з боку німецьких офіцерів; 3) національного складу угорської армії; 4) наявності чи відсутності збройних сутічок з українськими повстанськими силами в регіоні.

Для врегулювання відносин між УПА та угорськими окупаційними військами на локальному рівні у 1943–1944 рр. практикувалось укладення окремих тактичних угод на місцях, незалежно від загального договору на вищому рівні. Можливість застосування такої практики забезпечувалася наказом головнокомандувача УПА Д. Клячківського від 28 жовтня 1943 р. та відповідними директивно-розпорядчими документами угорського командування.

З початком 1944 р. переговори між представниками УПА та угорської армії особливо активізувались. З одного боку, це пояснювалось тим, що гонведам, які відступали, потрібен був пропуск через підконтрольну повстанцям територію, а з другого – загоны УПА потребували зброї, боєприпасів, медикаментів і технічних засобів.

Одним із дієвих засобів, що сприяв досягненню повстансько-гонведського порозуміння, стала активна агітаційно-пропагандистська кампанія ОУН(б) та УПА серед угорського вояцтва, що мала на меті миролюбно налаштувати до себе та цивільного населення мадярів, стимулювати їх здавати зброю. Активізація угорської складової повстанської пропаганди припадає на момент переходу Східного фронту через терени УПА «Північ» та УПА «Південь» на початку 1944 р.

Загалом протягом січня – березня 1944 р. в доступних нам джерелах відсутні дані про великі збройні сутічки між відділами УПА та угорськими військами на території Волині та південного Полісся, а ставлення угорської окупаційної армії до мирного українського населення відзначалось відносною толерантністю та прихильністю

(за деякими винятками). Все це дає підстави стверджувати про реалізацію українсько-угорської угоди про ненапад на практиці та завершення процесу замирення між УПА та угорськими військами.

Відносини між УПА та угорськими військами у Галичині (1944)

Ситуація у відносинах між ОУН(б) і УПА й угорськими збройними силами значно змінилась після подій 18–19 березня 1944 р., коли німецькі війська окупували Угорщину та встановили германофільський уряд Д. Стояї.

Наприкінці березня – на початку квітня 1944 р. новий угорський уряд мобілізував і відправив на Східний фронт у південну Галичину 1-шу угорську армію (136 тис. осіб) на чолі з генерал-полковником Гейзою Лакатошем, окремі частини якої змушені були вести бойові дії і проти українських повстанців. 5 квітня 1944 р. угорські окупаційні війська (7-й корпус), що перебували на території України, а також частини 1-ї угорської армії були підпорядковані командуванню групи армій «Північна Україна». При цьому ліквідували окреме угорське командування окупаційних військ, деякі представники якого брали участь у переговорах з УПА. З вищих командних посад звільнили або перевели на інші службові чимало угорських офіцерів, причетних до контактів з представниками українського підпілля. На вищі урядові та військові пости призначені люди, відомі своїми пронімецькими поглядами. За таких умов виконання домовленостей, досягнутих у результаті угорсько-українських таємних переговорів, виявилось неможливим.

У квітні – травні 1944 р., через ситуацію, яка склалася внаслідок німецької окупації Угорщини, встановлення пильного контролю над угорськими військами з боку німецьких офіцерів та підпорядкування гонведських штабів командуванню вермахту в оперативно-тактичній і воєнно-стратегічній площинах, спостерігається загострення військово-політичних відносин між угорською королівською армією й українським націоналістичним підпіллям та УПА на Галичині. Це фактично призвело до ліквідації всіх попередніх домовленостей, досягнутих на Волині у 1943 р. між ГК УПА й угорським командуванням щодо ненападу, нейтралітету та військової співпраці.

З другого боку, на терені Галичини на початку 1944 р. на базі загонів Української Національної Самооборони (УНС) постала нова

структура українського визвольного руху – група УПА «Захід», відносини з якою ще не були врегульовані на переговорах з угорським командуванням.

У квітні 1944 р. основні угорські військові сили на території України були сконцентровані у південній Галичині (Турківський і Сколівський р-ни Дрогобицької обл., Долинський, Калуський, Станіславівський, Надвірнянський і Товмацький р-ни Станіславівської обл.) у складі 1-ї угорської армії (6-й, 7-й, 9-й армійські корпуси⁹⁷ та угорські з'єднання, підпорядковані 11-му німецькому корпусу), що разом з 1-ю та 4-ю німецькими танковими арміями входила до складу групи армій «Північна Україна». 1-ша угорська армія отримала завдання прикривати 200-кілометровий проміжок на лінії фронту між 1-ю та 8-ю німецькими арміями від Карпат до Дністра в глибину. Попри нестачу протитанкового озброєння в угорських військах, вважалося, що ці сили будуть стримувати радянський натиск в Карпатах, де червоні могли застосовувати танки в дуже обмежених масштабах. До того ж ця надія, за спогадами німецького генерал-фельдмаршала Е. Манштейна, підживлювалася спогадами, як у Першу світову війну угорський гонвед успішно боронив від росіян карпатські перевали⁹⁸.

У передгір'ї Карпат навколо населених пунктів, вздовж великих річок і шосейних доріг мадяри розпочали активно розбудовувати систему оборонних укріплень, що стала переднім рубежем «лінії Арпада», отримавши назву «лінія Гуняді». З цих позицій 1-ша угорська армія продовжувала з перемінним успіхом вести бої проти радянських військ аж до середини липня 1944 р.⁹⁹.

Угорські частини під час відступу в ході боїв з радянськими військами у південній Галичині часто вдавалися до грабування мирного населення. Як зазначалось у підпільному донесенні ОУН(б) з території Станіславщини за квітень 1944 р., «відношення їх [угорців – О. П.] до населення брутальне, попросту дике, кожного чоловіка підозрюють, що має зв'язок з партизанами, це почали

⁹⁷ До їх складу в квітні – травні 1944 р. увійшли 2-га бронетанкова, 7-ма, 16-та, 20-та, 24-та та 26-та змішані і 27-ма легка піхотні дивізії, 1-ша та 2-га гірськострілецькі бригади. У серпні 1944 р. 1-шу угорську армію було посилено 6-ю, 10-ю та 13-ю змішаними дивізіями (Еббот П. Союзники Німеччини на Восточном фронті. 1941–1945. Москва, 2001. С. 26–27).

⁹⁸ Манштейн Э. Утерянные победы. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. С. 658.

⁹⁹ Szabó P. Hungarian soldiers in World War II: 1941–1945 P. 458–459.

підозрівати аж в тих селах, де з'єдналися з німцями, бо як переходили через Чорний ліс, то були дуже лагідні та просили їдання». Водночас відзначалось зростання випадків мародерства з боку гонведів, посилення репресій проти членів підпільної мережі ОУН(б) та мирного населення¹⁰⁰.

Подекуди угорські війська вдавались до вкрай жорстоких акцій. Наприклад, 29 березня 1944 р. угорська частина, що дислокувалась у Галичі, спалила с. Пукасівці та розстріляла 18 селян тільки за те, що тут зникло семеро гонведів¹⁰¹.

Під час наступу угорської армії у південній Галичині 7–10 квітня 1944 р. були спалені села Милування, Стриганці, Рошнів, Заріччя, а 14 квітня погромлено м. Делятин. Водночас рекувізували худобу в селах Забереже, Іваніківка та Грабовець Богородчанського р-ну. Особливо жорстокий терор проти українського населення був застосований угорцями на терені Коломийщини та Косівщини. Під криттям проведення контрпартизанських акцій вони пограбували та погромили села на лінії від Кутів до Слободи, через які проходила лінія фронту. Зокрема, невідомий автор звіту про антиукраїнські акції угорських військ в цьому регіоні свідчив: «Мадярський терор в Коломийщині дався так сильно взнаки українському населенню, що воно воліло вже радше бути під большевиками. Напр., населення Рунгур втікало до большевиків. В Рунгурах мадяри вистріляли майже третину населення за те тільки, що тут квартирували большевики»¹⁰².

Таке жорстоке і безцеремонне ставлення угорських військ до мирного населення на території південної Галичини призвело до зростання кількості збройних сутичок із українськими повстанськими загонами, які активно виступили на захист селян. Ще наприкінці березня – на початку квітня 1944 р. збільшується кількість випадків роззброєння відділами УПА і боївками ОУН(б) окремих підрозділів 7-го угорського корпусу, який дезорганізовано і панічно

¹⁰⁰ «Звіт від 30.03. до 1.05.1944 р.». «Остап». 17.05.1944 р. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 17.

¹⁰¹ Струтинський Я. («Яспар»). Сотник Андрій Кисіль-Дольницький («Голубенко»). Торонто; Львів, 2001. С. 193. (Літопис Української Повстанської Армії; т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали; кн. 4: Документи і спогади).

¹⁰² Протиукраїнські виступи мадярів (Вістки за час від січня до липня 1944 р.). ЦДАВО України. Ф. 5245. Оп. 1. Спр. 649. Арк. 1–2.

відступав перед швидким наступом Червоної армії з Волині та Поділля в Галичину, намагаючись ухилитись від виконання німецьких наказів із прикриття фронту.

Водночас на початку весни 1944 р. командування УПА «Захід» успішно скористалось із відступу та перегруповання угорських військ на Східному фронті, проводячи роззброєння гонведів. Внаслідок цих акцій було здобуто значну кількість зброї, амуніції, медикаментів та різного військового майна, що стало в пригоді при чисельному розширенні вже наявних та формуванні нових повстанських відділів у регіоні.

Після вступу частин і з'єднань 1-ї угорської армії у південну Галичину у квітні 1944 р. на терені 21-го ТВ «Гуцульщина» 4-ї ВО «Говерля» УПА «Захід» опинився 6-й угорський армійський корпус під командуванням генерал-полковника Ференца Фаркаша де Кішбарнака, з'єднання якого (27-ма легка піхотна дивізія, 1-ша та 2-га гірськострілецькі бригади) займали лінію фронту від Делятина до Кутів. Протягом трьох місяців (квітня, травня і червня) 1944 р. у тилу 6-го угорського корпусу відбувались постійні бої та зіткнення між підрозділами УПА та збройними групами оунівського підпілля з одного боку, та мадярськими військами – з другого. Зокрема, найбільших атак з боку повстанських загонів на Верховині зазнала 27-ма трансільванська дивізія на чолі з генерал-майором Андрашем Зако, що опікувалась лінією постачання 6-го угорського корпусу довжиною 150 км. Численні протипартизанські операції дивізії закінчувались безрезультатно. Суттєвим фактором невдач угорських військ у боротьбі з УПА на Гуцульщині стала масова підтримка останньої українського населення¹⁰³.

Водночас тривало збройне протистояння з повстанськими силами в районі дислокації угорських з'єднань 7-го (16-та піхотна дивізія) та 9-го (24-та і 25-та піхотні, 18-та резервна дивізія) корпусів на території Калуського, Станіславівського, Богородчанського та Надвірнянського районів Станіславівської обл., у межах яких функціонували також 22-й ТВ «Чорний ліс» і 23-й ТВ «Магура» 4-ї ВО «Говерля».

Зокрема, 11–15 квітня 1944 р. на Калущині повстанські сили розгромили угорські війська, що палили села Копанки і Томашівці, а

¹⁰³ Спогади Ференца Фаркаша «Озираючись на Татарський перевал». Буенос-Айрес. 1952 р. The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine (Toronto). Box. 207. Num. 17. P. 55.

оточений підрозділ мадярів взяли в полон¹⁰⁴. Зіткнення між «лісовою армією» та гонведськими частинами відбувались також на Долинщині та Надвірнянщині¹⁰⁵. Саме в районі Надвірної, за спогадами І. Бутковського («Гуцул»), запеклі бої тривали протягом кількох місяців весни 1944 р., у ході яких угорцям було завдано значних втрат і вони були змушені зайняти нейтральну позицію щодо українського населення¹⁰⁶.

Певною мірою загострення українсько-угорських відносин в Галичині спричинив вплив на угорське командування польського підпільного руху, вороже налаштованого до українців.

У зв'язку зі зміною ситуації у повстансько-гонведських відносинах 5 травня 1944 р. ГК УПА видала наказ, продубльований наказом організаційної референтури крайового проводу ОУН(б) на ЗУЗ, до усіх бойових відділів УПА «Захід» та повітових провідників ОУН на ЗУЗ із суворою забороною вступати у мирні переговори та контакти з ворожими до українського визвольного руху народами, зокрема й угорцями. Тут зазначалось, що у зв'язку з німецькою окупацією Угорщини остання втратила державне право на проведення самостійної зовнішньої політики, військово-політично та економічно підпорядкувавши себе Берліну. У документі дозволялося роззброювати угорські війська, а в разі їхнього нападу на українські села – «проводити збройні контракції»¹⁰⁷.

Однак конфлікт у взаєминах між українським визвольним рухом та угорськими збройними силами не міг тривати занадто довго. Під впливом подальших воєнних поразок вермахту на Східному фронті та підготовки Червоної армії до наступу в Галичині, у середовищі угорських військових кіл стає все більш очевидною необхідність уникнення тактично не вигідних сутичок з українськими повстанцями. Для УПА бої з гонведами ставали теж вкрай небажаними. Рівночасно, готуючись до продовження боротьби в умовах комуністичної дійсності, командування УПА було зацікавлене

¹⁰⁴ Літопис Української Повстанської Армії. Торонто; Львів, 1992–1993. Т. 19: Група УПА «Говерля». Кн. 2: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. С. 33.

¹⁰⁵ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. Історія Українського війська 1917–1995. Львів: Світ, 1996. С. 548–549.

¹⁰⁶ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 33.

¹⁰⁷ Відпис наказу ОРКП 4.7/44. 5.05.1944 р. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 53.

в тому, щоб максимально використати військовий потенціал Угорщини на власну користь і тактично вигідно скоординувати повстансько-партизанські акції УПА в тилу радянських військ з оборонними операціями угорської армії.

У таких умовах у середовищі організаційних центрів ОУН(б) була розроблена низка інструкцій, спрямованих втягнути окремих бойових командирів УПА та місцевих провідників ОУН у переговори з угорськими військами з метою здобуття додаткової зброї, амуніції, технічного обладнання, медикаментів, укладення локальних договорів про нейтралітет і ненапад, координації військових дій проти більшовиків.

Окрім цього, наприкінці травня – на початку червня 1944 р. зв'язкові старшин УПА виконали значний обсяг «дипломатичної» роботи в штабах 1-ї угорської армії та її окремих об'єднань та з'єднань, щоб відновити втрачені зв'язки з угорськими офіцерами та реанімувати стан перемир'я у повстансько-гонведських відносинах. Угорські представники забезпечили старшин УПА відповідними документами та встановили паролі і знаки порозуміння між нижчими штабами з'єднань і частин угорської армії та польовим командуванням УПА. При цьому були обговорені різні сфери військової співпраці: угорська сторона пообіцяла передавати УПА трофейну радянську зброю, одяг, взуття та військове технічне обладнання. Коштом нейтралізації фактора угорської військової присутності в Галичині українське підпілля прагнуло зменшити кількість своїх зовнішніх ворогів, обмежити насильство угорців проти українського мирного населення і використати Угорщину в інтересах української визвольної боротьби.

У результаті вжитих заходів з нормалізації взаємин між угорськими військами та повстанськими силами в районі сіл Завадка, Мислів, Середній Угринів та Ріп'янка на Калущині в середині червня 1944 р. спостерігалась співпраця між відділами УПА та угорськими військами¹⁰⁸.

У червні 1944 р. у с. Красноїлля на Верховинщині з ініціативи угорської сторони відбувся раунд переговорів між представниками командування 21-го ТВ «Гуцульщина» 4-ї ВО «Говерля» та офіцерами

¹⁰⁸ Ziemie wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji I Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj: kwiecień – lipiec 1944 r. Warszawa; Pułtusk; Kiele, 2006. S. 161.

штабу 27-ї угорської дивізії. Під час зустрічі, яка відбувалась в будинку місцевого вчителя, обговорювалась загальна стратегія боротьби двох армій проти більшовиків та можливість координації спільних зусиль у цьому напрямку. У результаті було досягнуто домовленості про припинення збройного протистояння між відділами УПА та угорськими військами на терені Гуцульщини, відмову гонведів від терору місцевого українського населення, надання допомоги УПА зброєю, амуніцією, продовольством та медикаментами, лікуванням важкопоранених повстанців в угорських військових шпиталях. Окремо були встановлені розпізнавальні знаки для переходів відділів УПА через місця дислокації угорських військ. Однією з умов угоди було збереження її в таємниці перед німецькою стороною¹⁰⁹.

Згодом переговорний процес набув ширшого звучання та сягнув рівня командування 6-го угорського армійського корпусу та 4-ї ВО «Говерля». За спогадами командира 6-го корпусу генерал-полковника Ф. Фаркаша, 27 червня 1944 р. на горі поблизу Татарського (Яблуницького) перевалу відбулась зустріч, на якій з угорського боку був присутній уповноважений офіцер штабу цього корпусу в супроводі почту, а від УПА – майор, один надпоручик та шестеро чоловіків у цивільному. За результатами переговорів були узгоджені основні пункти договору, що стосувались відносин між частинами та з'єднаннями 6-го угорського корпусу й відділами ВО «Говерля»: 1) припинення військового протистояння, спільна антирадянська боротьба; 2) будь-які факти взаємних непорозумінь та збройних сутичок мали відстежуватись спеціальними представниками від двох сторін та врегульовуватись мирним способом «в дусі братерства по зброї та взаємного порозуміння»; 3) угорські війська на фронті та відділи УПА в тилу повинні були спільно боротись проти регулярних частин ЧА та загонів радянських партизанів; 4) угорці зобов'язались поважати інтереси українського населення і не вдаватись до самовільного грабежу; 5) для забезпечення постійного зв'язку й обміну інформацією між двома сторонами від командування ВО «Говерля» до штабу 27-ї дивізії був призначений зв'язковий старшина, який отримував право вільно пересуватися диспозиціями угорських військ; 6) поранених повстанців мали приймати на

¹⁰⁹ «The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine» (Toronto University). Архів Є. Штендери «Місія УПА за кордоном». Reel 29. Num. 252. P. 1–5, 10–11.

лікування у всіх установах і закладах Міністерства здоров'я угорського уряду¹¹⁰.

Відтак на території дислокації 27-ї трансільванської дивізії, 1-ї та 2-ї гірськострілецьких бригад, що входили до складу 6-го корпусу, активна антиугорська діяльність відділів УПА припинилась, а угорські з'єднання не відчували подальших перешкод у забезпеченні. Гонведи перестали здійснювати грабінницькі акції в українських селах, а населення натомість не виявляло до них ворожого ставлення. Відповідно до укладених пунктів угоди відбувалось активне військове співробітництво та спільна координація дій у боротьбі з червоними. 6-й угорський корпус, що займав лінію німецько-радянського фронту від Татарського перевалу до с. Кути, проводив оборонні бої проти регулярних частин РСЧА, тоді як відділи УПА боролись проти загонів радянських партизанів у тилу корпусу глибиною в 100 км¹¹¹.

Водночас між УПА та угорською армією була налагоджена співпраця у військово-розвідальній сфері, яка ґрунтувалась на цілком паритетній і взаємовигідній основі. За домовленістю між сторонами, кожні десять днів зв'язковий старшина УПА повинен був постачати в штаб 1-ї угорської армії здобуті оунівцями розвіддані про дислокацію та дії радянських партизанів і частин Червоної армії в Західній Україні. Зі свого боку, угорці зобов'язались надавати повстанцям інформацію, яка цікавила УПА. Перше розвідувальне зведення переслав А. Дольницький в угорський штаб наприкінці липня – на початку серпня 1944 р., а у відповідь угорці повідомили його про діяльність повстанських загонів у радянському тилу в районі Кам'янець-Подільського¹¹².

Процес урегулювання відносин між штабами з'єднань, частин і підрозділів 1-ї угорської армії та польовим командуванням УПА

¹¹⁰ Спогади Ференца Фаркаша «Озираючись на Татарський перевал». Бученос-Айрес. 1952 р. The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine (Toronto University). Box. 207. Num. 17. P. 56–57.

¹¹¹ Farkas de Kisbarnak F. My experiences with the UPA in the Carpathian Mountains. How I came in touch with the UPA. UPA. The story of the Ukrainian Insurgent Army and the Ukrainian Red Cross. Introduction by John F. Steward. Scottish league for European Freedom. Edinburgh, w. d. P. 21–24.

¹¹² Протокол допиту К. Молнара. 13.04.1945 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 40. Арк. 207.

на локальному рівні в Галичині був доволі складним, неоднозначним і затягнувся на різних теренах до кінця літа – початку осені 1944 рр. Серед обставин, які об'єктивно утруднювали нормалізацію повстансько-гонведських взаємин на місцевому рівні, слід виокремити вплив німецького фактора, конспіративний характер переговорів, слабкий рівень обізнаності серед командирів нижчого рівня з умовами укладеного договору про ненапад.

Кульмінацією збройного протистояння між УПА та угорськими військами влітку 1944 р. став бій на горі Лопата (8 липня), за підсумками якого з німецького та угорського боку полягло понад 200 солдатів, а повстанці втратили близько 50 осіб¹¹³.

У липні 1944 р. угорські війська під натиском Червоної армії відступали до Карпат і дозволяли собі грабувати українські села. У відповідь відділи УПА вдарили по обозах і тилах окремих угорських підрозділів і частин, здобувши таким способом багато зброї, амуніції, військового майна, обмундирування та медикаментів¹¹⁴. У деяких випадках угорські підрозділи, що потрапляли в оточення частин ЧА, самі погоджувались передати зброю та амуніцію для відділів УПА, за що місцеві провідники допомагали їм вийти безпечними шляхами через гори до кордонів держави св. Стефана¹¹⁵.

Під впливом українсько-угорських переговорів та зважаючи на безперспективність протинімецького фронту боротьби, командування групи УПА «Захід-Карпати» 22 серпня 1944 р. видало наказ ч. 1, у якому зазначалось, що «німці з опущенням української території перестають бути для нас окупантом та головним ворогом», а тому було наказано «оминати всякі зудари як з німцями, так і з мадярами. Тільки у випадку нападу на нас боронитись. Про випадки зударів зараз доносити до штабу УПА “Захід-Карпати”». Далі зазначалось: «мадярські частини, які досі культурною поведінкою на українських землях здобули собі симпатію українського населення,

¹¹³ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. С. 54–55; Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. С. 43; Андрусак М. Нарис історії Бойківщини. Бойківщина. Середня частина українських Карпат. Філадельфія; Нью-Йорк, 1980. С. 160–161.

¹¹⁴ Чижевський В. («Демид»). Організація військової праці ОУН. Архів Центру досліджень визвольного руху (далі – Архів ЦДВР) (м. Львів). Арк. 59.

¹¹⁵ Там само.

тракувати як приятелів». Категорично заборонялось роззброювати «поодиноких вояків чи розбитків згаданих армій»¹¹⁶.

Розпорядження подібного змісту були зафіксовані також з боку командування окремих частин та з'єднань 1-ї угорської армії, що займали оборонні позиції в Карпатах і були зацікавлені у співпраці з УПА перед обличчям спільного ворога – більшовизму. Зокрема, 23 серпня 1944 р. командування 13-ї угорської піхотної дивізії видало наказ про «Процедуру, яка вимагається при контактах з партизанськими частинами»¹¹⁷. У документі зазначалося, що на лівому фланзі дивізії стаціонують загони УПА, які борються за звільнення України і водночас проти «спільної більшовицької загрози», тому «співпраця з ними необхідна і бажана». Посилаючись на попередню практику зустрічей угорського командування з представниками УПА та німецький досвід переговорів, командир 13-ї піхотної дивізії генерал-майор Ганковські з метою забезпечення співпраці з українськими повстанцями наказав усім підпорядкованим частинам і підрозділам не вважати їх за ворогів. У разі потрапляння до угорського полону вояків УПА, їх потрібно було звільнити після відповідної перевірки співробітниками відділу 1-Б. При цьому заборонялось конфісковувати в українських повстанців зброю та амуніцію, навіть якщо ті виявились угорськими. Для кращого розпізнавання угорське командування обіцяло видати окремим командирам УПА спеціальні посвідчення угорською та німецькою мовами. Водночас для підтримання зв'язку дивізії з розташованими в околицях сіл Завадка та Криве (Сколівський р-н Дрогобицької обл.) загонами УПА була встановлена система паролів, що змінювалась кожні 10 днів. До 31 серпня 1944 р. діяли наступні паролі: угорський – «Кошице» та український – «Ковель». Якщо при зустрічі вояк УПА вживав неправильний пароль, його мали затримати або розстріляти на місці¹¹⁸. У документі зазначалося, що *«основною умовою співпраці є відмова частин від самовільного пограбування населення [виділення в*

¹¹⁶ Наказ ч. 1. командира група УПА-«Захід-Карпати» О. Луцького («Богун»). 22.08.1944 р. ЦДАВО України. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1.

¹¹⁷ Наказ командира 13-ї угорської піхотної дивізії Ганковські «Процедура, яка вимагається при контактах з партизанськими частинами». 23.08.1944 р. Hadtörténelmi Levéltár (HL). M. kir. 13. táb. tü.o.pk-i. iktató iratok. 54/pk. 944.

¹¹⁸ Ibid.

документі – О. П.]. Ніхто не має права самовільно привласнювати урожай, фрукти або будь-яку приватну власність населення».

Гонведи, які порушили цей пункт наказу, мали бути покарані, включно зі смертною карою. Зокрема, заборонялося здійснювати реквізиції продовольства, турбувати населення та загалом пересуватися в районі сіл Криве, Довжки, Задільське та Завадка (Сколівський р-н), де дислокувалися загони УПА, без попереднього на те дозволу угорського командування. Окрім цього, підпорядкованим частинам і підрозділам заборонялось самостійно вступати в перемовини з УПА. Монополію на встановлення будь-яких контактів з українськими партизанами та ведення офіційних переговорів з їхніми командирами мали виключно співробітники відділу 1-Б штабу 13-ї піхотної дивізії. Для всіх інших гонведів подібні починання оголошувались «життєво небезпечними»¹¹⁹.

Подекуди окремі відділи УПА під натиском радянських фронтових частин відступали разом з угорськими військами на Закарпаття, звідки вони за домовленістю з їхнім командуванням привозили вантажі зі зброєю, амуніцією та медикаментами, супроводжували поранених повстанців на лікування до шпиталів.

На окремих ділянках угорсько-радянського фронту під час проведення з'єднаннями 4-го Українського фронту Карпатсько-Ужгородської наступальної операції (9 вересня – 28 жовтня 1944 р.) відділи УПА за домовленістю з угорською стороною прикривали відхід гонведських військ з середньої смуги оборони в Східних Карпатах («лінії Св. Ласло») до головної – «лінії Арпада». Зокрема, зі спогадів капітана штабу 1-ї угорської армії Ласло Есенї відомо, що наприкінці вересня 1944 р. українські повстанці прикрили відступ 27-ї дивізії з оборонних позицій на Татарському перевалі до опорних рубежів в селах Ясіня та Богдан на Закарпатті¹²⁰.

Зв'язкова місія УПА на чолі з капітаном А. Дольницьким продовжувала свою діяльність при угорському генеральному штабі до березня 1945 р. За сприяння угорських військових вона намагалася забезпечити допомогу для відділів УПА, а також взяла участь у формуванні партизанського відділу на території Угорщини для

¹¹⁹ A Második Vitézháború. Old. 432– 434.

¹²⁰ Szabó J. J. The Árpád-line. The defense system of the Hungarian Royal Army in the Eastern Carpathians 1940–1944 ed. L. Veszprémy; tr. M. Benkő. Budapest: Kiadó, 2006. P. 229–230.

боротьби в тилу радянських військ. Ця спроба, щоправда, була невдалою і згаданий відділ так і не отримав бойового хрещення. Після захоплення території Угорщини Червоною армією у березні 1945 р. зв'язкова місія УПА при угорській армії припинила своє існування, а її члени емігрували на Захід¹²¹.

Висновки

На початковому етапі Другої світової війни українсько-угорські відносини перебували у стані глибокого антагонізму та ворожнечі, позначеному періодом окупації угорськими військами Карпатської України у березні 1939 р. та подальшою репресивною політикою гортистського режиму в краї. Епізодичні контакти між українським визвольним рухом та угорською армією влітку 1941 р. на території Прикарпаття суттєво не змінили цієї ситуації і ще більше загострили міжнаціональне напруження. Попри це, ані угорські військово-політичні кола, ані український самостійницький рух до початку 1943 р. не сформували чіткої позиції у ставленні один до одного. Це залишало великий простір у майбутніх відносинах між двома сторонами.

Початок активної взаємодії сторін припадає на 1943–1944 рр., коли угорські окупаційні війська зіткнулися із загонами УПА на території Волині та південного Полісся. Перша фаза повстансько-гонведських відносин тривала до початку осені 1943 р. і ознаменувалася активним збройним протистоянням, яке супроводжувалось насиллям і терором угорських військ проти мирного населення. З початку осені 1943 р. відносини між УПА та угорськими військами стали поступово еволюціонувати у мирні переговори про ненапад.

Існували об'єктивні чинники, які сприяли нормалізації повстансько-гонведських відносин. Передусім це намагання угорського уряду в 1943-му – на початку 1944 р. вивести Угорщину з Другої світової війни шляхом переговорів із західними державами. По-друге, вимушений характер перебування угорських військ на території України як окупаційних та відверте небажання гонведів далі воювати за німецькі інтереси. По-третє, тактика двофронтової

¹²¹ Дольницький А. Зустріч з полковником О. Даниленком («Данком»). Торонто; Львів, 2001. С. 188–190. (Літопис Української Повстанської Армії; т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали; кн. 4: Документи і спогади).

боротьби українського націоналістичного підпілля та УПА, яка передбачала зосередження основних зусиль українського резистансу на боротьбі з Німеччиною та СРСР, а протистояння з іншими державами та народами не мало для них стратегічного характеру. По-четверте, широка етнонаціональна платформа ОУН та УПА, яка давала можливість залучити до спільної боротьби проти двох тоталітарних систем поневолені народи, а також ті країни, яким загрожувала окупація з боку цих режимів.

Хоча над обома сторонами тяжів важкий досвід попередніх відносин, угорські військові кола з одного боку та керівництво ОУН(б) і командування УПА з другого змогли у складних умовах Другої світової війни віднайти шлях для порозуміння і домовитись про ненапад, нейтралітет та військову співпрацю на антикомуністичній основі.

Керівництво українського визвольного руху, ідучи на переговори з урядовими та військовими колами Угорщини у 1943–1944 рр., переслідувало кілька стратегічних завдань: 1) подолати зовнішньополітичну ізоляцію, у якій на той час перебував український визвольний рух; 2) спробувати налагодити взаємовигідні та партнерські стосунки з найближчими територіальними сусідами України і заручитись їхньою підтримкою у боротьбі проти спільної червоної загрози; 3) за допомогою угорських дипломатичних каналів встановити зв'язок із західними союзниками.

Межа між війною та миром, протистоянням і союзництвом у відносинах між угорськими військами та українським підпільно-повстанським рухом у 1943–1944 роках була досить умовною. Їхні взаємини регулювались шляхом укладання низки окремих локальних угод на Волині, Галичині, в Карпатах; загального договору між ГК УПА та командуванням Угорської окупаційної армії наприкінці жовтня 1943 р.; «джентльменської» угоди, досягнутої внаслідок українсько-угорських переговорів на напівофіційному рівні у грудні 1943 рр. в Будапешті. Серед локальних угод найбільш тривалим і надійним виявився Волинський договір про ненапад.

Переговори мали таємний, військовий, переважно усний характер. У різні періоди 1943–1944 рр. мирними переговорами з УПА було охоплено угорське військове керівництво в іпостасі начальника генерального штабу Угорщини та його офіцерів, командування Угорської окупаційної армії, 1-ї угорської армії, 6-го, 7-го, 8-го та 9-го корпусів, а також більшої кількості підпорядкованих їм з'єднань і частин.

Ставлення сторін одна до одної часто змінювалось під впливом подій Другої світової війни й тиску з боку Німеччини на Угорщину. Тому поряд із загальним договором встановився механізм укладення локальних угод, що повинні були враховувати конкретну військову ситуацію, розташування та позиції сил в окремих регіонах, і стосувались справи місцевого співробітництва.

Мирні переговори між керівництвом українського визвольного руху та угорськими військово-політичними колами у 1943–1944 рр. засвідчили переконливу появу нового унікального феномену в історії міжнародних відносин – «підпільної», або «повстанської» дипломатії, що підпорядковувалась головній меті – боротьбі за суверенну соборну Україну, обстоювання її національних інтересів, захисту територіальної цілісності. Так званий дипломатичний напрямок діяльності ОУН(б) і УПА в роки Другої світової війни став одним із засобів боротьби за утвердження Української держави на міжнародній арені. Водночас перемовини між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорського королівства разом з іншими зовнішньополітичними акціями українського підпілля у 1943–1944 рр. (українсько-румунськими та українсько-польськими переговорами) прискорили процес формування у липні 1944 р. підпільного уряду – Української Головної Визвольної Ради (УГВР) як репрезентативного органу воюючої України на міжнародній арені.

Під час переговорів українським представникам так і не вдалося розв'язати важливих політичних і територіальних проблем у відносинах з Угорщиною, зокрема питання державної приналежності Закарпаття. Також не було досягнуто основної політичної цілі українського визвольного руху в контактах з угорськими керівними колами – встановлення за посередництва Будапешта зв'язків із західними альянтами. Головно через те, що уряд Угорщини сам не зміг налагодити дієвих контактів зі США та Великою Британією.

Водночас переговори між УПА та угорською армією у 1943–1944 рр. вивели українсько-угорські відносини на якісно вищий рівень. Якщо раніше ставлення угорських керівних кіл до «українського питання» та можливості створення незалежної Української держави на північно-східному кордоні Угорщини визначалось до певної міри проблемою державної приналежності Закарпаття, то

в результаті мирних переговорів між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини в роки Другої світової війни було продемонстровано можливість мирного співіснування та взаємовигідної співпраці між двома сторонами на ґрунті спільних інтересів та боротьби проти спільного зовнішнього ворога незалежно від фактора Закарпаття.

Повстансько-гонведські відносини у 1943–1944 рр. набули власної внутрішньої динаміки, у якій фази військової конфронтації та протистояння періодично чергувалися з мирними переговорами та безконфліктним співіснуванням. Попри досягнення локальних тактичних домовленостей між УПА та угорськими військами, ставлення останніх до українського мирного населення в зоні активної повстанської діяльності було своєрідним барометром взаємин у роки Другої світової війни.

Фактор антиугорської збройної боротьби УПА на території Волині, південного Полісся та Галичини у 1943–1944 рр. неодноразово змушував угорські війська змінювати своє відверто вороже ставлення до українського населення та підпілля на нейтральне і навіть прихильне. У тих випадках, коли гонведи застосовували репресії і терор проти місцевого люду та націоналістичного підпілля, здійснювали акти грабежу, мародерства та реквізиції продовольства в українських селах, збройний виступ загонів УПА на захист українських селян ставав чинником, який суттєво обмежував карально-репресивні дії угорських окупаційних військ на території Західної України та змушував їх рахуватися з інтересами українського визвольного руху в регіоні.

За нашими підрахунками, у період активної взаємодії на території Західної України у 1943–1944 рр. між УПА та угорськими військами відбулося близько 24 великих боїв і 29 дрібних збройних сутичок. Українські повстанці провели понад 30 акцій із роззброєння 4–5 тис. гонведів. Угорські частини самостійно та разом з німецькими військами здійснили близько 20 каральних операцій проти УПА. Жертвами збройного протистояння за весь період активних відносин стали до 1 тис. гонведів і декілька сотень повстанців.

Попри фази військової конфронтації наявність посади зв'язкового старшини УПА при штабі угорської армії забезпечувала тяглість і неперервність угорсько-повстанських військових контактів від початку 1944 р. до моменту окупації радянськими військами території

Угорщини у березні 1945 р., гарантуючи «дипломатичний» рівень контактів з угорськими військово-політичними колами.

Вагомим наслідком повстансько-гонведських мирних переговорів, які періодично чергувалися з боями та збройними сутичками, стало значне обмеження угорського військового терору на українських землях та уникнення масштабного кровопролиття у протистоянні між УПА та збройними силами Угорщини.

Поряд з позитивними моментами слід відзначити і негатив українсько-угорських переговорів у роки Другої світової війни, що полягав в ангажуванні політичних кіл ОУН та УПА до співпраці з державою-сателітом нацистської Німеччини. Однак тут слід враховувати факт, що переговори для обох сторін мали до певної міри вимушений характер. Водночас поряд з яскраво вираженим антирадянським характером домовленості між УПА та угорською армією подекуди мали й антинімецьку складову.

РОЗДІЛ III

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

ВЧИТЕЛІ-СХІДНЯКИ В УМОВАХ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ТА УКРАЇНСЬКИМ ПІДПІЛЛЯМ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1944–1953)

Особливе місце у післявоєнних відбудовчих процесах відводилось західноукраїнському регіону, адже в «радянській сім'ї народів» ці землі були порівняно недовго. Це призвело до того, що на звільнених територіях з новою силою розпочалась ідеологічно-політична робота серед населення та викорінення «неблагонадійних». Сталінський режим прагнув якнайшвидше здійснити соціалістичні перетворення (індустріалізацію, колективізацію, культурну революцію) та створити необхідні умови для остаточної інтеграції західноукраїнського регіону в СРСР. У політиці радянської влади важливе місце займала сфера освіти, адже через шкільну мережу, систему професійно-виробничої та вищої освіти суспільству насаджувались комуністичні ідеали. Цим процесам протистояли УПА та підпілля ОУН. Протиборство між радянською владою та національно-визвольним рухом стало вагомим чинником повсякденного життя тисяч учителів, направлених для педагогічної праці у школи Західної України.

Процес налагодження і відновлення радянської освітньої системи в регіоні був складним та часто мав суперечливі наслідки, особливо в ідеологічному плані. Катастрофічну ситуацію в освітній сфері засвідчує «Доповідна записка про стан підготовки шкіл західних областей УРСР до 1944/1945 навчального року». У документі зазначалось, що в 1940/1941 навчальному році у західних областях республіки було 7 596 шкіл – 1 455 048 учнів¹. За час нацистської окупації значна частина шкіл була цілком зруйнована або серйозно постраждала, відтак станом на 1 вересня 1944 року змогли розпочати роботу лише 4 460 шкіл західних областей (у Волинській – 284, у Дрогобицькій – 672, в Тернопільській – 743, Львівській – 869,

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 73. Спр. 75. Арк. 26.

Рівненській – 884, Станіславській – 625)². Однією з головних причин занепаду шкільного життя на окупованих територіях була нацистська ідеологія, згідно з якою підкореним народам освіта була не потрібна, навіть шкідлива.

Загалом окупаційна влада систематично руйнувала мережу освіти, типовим було явище перетворення шкіл та інших освітніх установ в госпіталі, тюрми, канцелярії, штаби, концентраційні табори, конюшні, бані³. Масштаб руйнувань в областях різнився, найбільше постраждали регіони, де відбувались фронтові бої та діяли формування антинацистського руху опору. «Німці у Волинській обл. зруйнували – 480 і наполовину зруйнували 315, Станіславській обл. – 56 і 118, Дрогобицькій – 39, Тернопільській 50 і 203 відповідно»⁴. Також потрібно враховувати той факт, що у вцілілих школах майже не збереглося меблів, навчального обладнання, підручників, не було шкільного приладдя.

Налагодити навчальний процес у західноукраїнському регіоні було надзвичайно важко. Давалися взнаки відсутність повноцінної шкільної мережі для українців у період Другої Речі Посполитої, відірваність дітей від школи у воєнні роки⁵. Навчально-матеріальна база багатьох шкіл, як зазначалося вище, була в поганому стані. У цих умовах основний тягар відновлення освітньої системи ліг на вчительство краю.

У перші післявоєнні роки вагомою залишалася проблема педагогічних кадрів, підсилена тим, що за роки війни республіка втратила близько 30 % довоєнного складу вчителів. Про складне становище системи освіти в Західній Україні йшлося також у звітах ОУН: «школи стоять на дуже низькому рівні з браку вчительських сил»⁶. У західноукраїнських областях тотально не вистачало фахівців: у Львівській обл. станом на 1944/1945 н. р. працювало 3 729 вчителів

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 75. Арк. 28.

³ Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. Р-3. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 2.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 75. Арк. 26.

⁵ Сушик І. В. Формування вчительських кадрів загальноосвітніх шкіл Волині у 40–50-х рр. ХХ ст. *Інтелегенція і влада* (Одеса). 2009. Вип. 15. С. 174.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 95.

за потреби 5 658 (не вистачало 1 929)⁷; у Рівненській обл. працювало 3 100 осіб, не вистачало 1 664⁸; у Тернопільській обл. працювало 4 138, потрібно було ще 1 340 осіб⁹; у Волинській обл. ситуація з педагогічними кадрами була найгірша, працювало лише 2 145 вчителів, і з цієї причини не змогли відновити роботу 196 шкіл¹⁰. Кадровий «голод» вирішували шляхом звільнення педагогів з лав Червоної армії, відкликанням з евакуації, перепідготовки вчителів на короткострокових курсах, у середніх та вищих педагогічних закладах, мережі заочної освіти, а також шляхом направлення в західні області вчителів з інших областей України.

Зауважимо, що радянська політика мала будь-якими засобами покінчити з національно-визвольним рухом. З огляду на це у різні сфери господарства західних областей на керівні посади спрямовували спеціалістів переважно зі східних областей УРСР, адже місцевому населенню не довіряли. Не стала винятком і система освіти. У перші повоєнні роки масштаби спрямування вчителів з інших регіонів республіки, переважно східних, вражають. Саме вони повинні були виховувати молоде покоління в дусі відданості соціалістичним ідеалам, стати опорою влади на місцях. Заступник начальника управління шкіл НКО УРСР М. Грищенко повідомляв про роботу, проведену в західних областях України з відновлення шкіл: станом на 1 жовтня 1944 р. зі східних областей було відряджено 7 000 вчителів, з них випускників вишів – 685, педагогічних шкіл – 1 426, відкликано з евакуації – 1 191, підготовлено на курсах на місцях – 2 850¹¹. Згідно з «Довідкою про кількість працівників партійних, радянських і господарських організацій, направлених для роботи в західних областях УРСР», станом на 1 грудня 1944 р. в західні області УРСР Наркомат освіти скерував 10 125 осіб¹².

⁷ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 4–5.

⁸ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. Р-440. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 1.

⁹ Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. Р-18. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 19.

¹⁰ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. Р-59. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 19.

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 75. Арк. 1.

¹² Там само. Оп. 23. Спр. 893. Арк. 73.

Загалом, за інформацією дослідників О. Рубльова та Ю. Черченка всього протягом 1944–1950 рр. лише до сільської місцевості регіону зі східних областей республіки було направлено майже 44 тис. вчителів¹³. Зауважимо, що в той самий час частину місцевих учителів позбавляли права займатися педагогічною діяльністю, аргументуючи це тим, що вони десятиліттями виховувались у дусі західної ідеології і лише півтора року жили при радянській владі. Це було причиною недовіри до місцевих освітян та звинувачення багатьох у політичній неблагонадійності. Надалі ідеологічний тиск та переслідування західноукраїнської інтелігенції сталінським режимом лише посилювалися.

Намагання швидко відновити максимальну кількість навчальних закладів та заповнити їх кадрами призвело до того, що до педагогічної роботи часто залучали спеціалістів, які не мали відповідної фахової освіти. Зокрема, у Львівській області у 1944/1945 н. р. працювало 3 872 вчителі, з них вищу освіту мали 637, незакінчену вищу – 427, середню – 2 356, незакінчену середню освіту – 452¹⁴. У Станіславській обл. у 1945/1946 н. р. із загальної кількості 3 767 вчителів вищу і незакінчену вищу освіту мали лише 20,4 %, середню – 47,4 %, незакінчену середню – 32,2 %¹⁵. Освітні керівники на Рівненщині скаржились, що «лише десята частина направлених міністерством вчителів мала відповідну освіту на рівні педучилища та учительського інституту»¹⁶. У школах Тернопільської області у 1947/1948 н. р. працювало 5 158 вчителів, з них 1 496 осіб не мали відповідної педагогічної освіти¹⁷. Подібний стан з педагогічними кадрами у післявоєнний час був і в інших областях Західної України. Згодом ситуація стабілізувалася, хоча дефіцит кваліфікованих освітянських кадрів існував до середини 1950-х років.

Важливе місце в системі освітніх проблем займало матеріальне забезпечення новоприбулих вчителів. Фінансування освіти відбувалося за залишковим принципом, республіканська влада не виділяла

¹³ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки XX ст. Київ: Наукова думка, 1994. С. 211.

¹⁴ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 10 зв.

¹⁵ Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. *Український історичний журнал* (Київ). 1997. № 2. С. 32.

¹⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-400. Оп. 3. Спр. 190. Арк. 14.

¹⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-18. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 18–19.

коштів на забезпечення освітян житлом, перекладаючи ці завдання на місцеві органи управління¹⁸. Заробітна плата вчителів суттєво відставала від державних цін на промислові товари та харчові продукти. Надзвичайно важким було становище вчителів, направлених з інших областей, повернутих з евакуації, які працювали в сільській місцевості, адже ресурсів для забезпечення нормального життя у них було обмаль¹⁹. З метою підтримки вчителів уряд УРСР наказував обкомам організувати соціальні їдальні для вчителів в обласних, районних центрах, містах обласного підпорядкування, але виконання наказу реалізовувалось незадовільно, а їдальні працювали нерегулярно²⁰. Вчителі Кременецького району Тернопільської області, що прибули зі східних областей, скаржились до міністерства, що вони за тривалий час «отримали лише по 1 кг меду, 1 кг м'яса, 0,5 кг кондитерських виробів. А борошно, яке видається взамін хліба – дуже низької якості»²¹. Завідувач відділу шкіл Волинського обкому партії доповідав, що вчителям затримують видачу борошна на 2–3 місяці²².

Матеріально-побутові проблеми освітян зберігалися впродовж наступних років. У 1951 році в тій же Волинській області інспектор-методист міністерства освіти УРСР Старобіна у висновку перевірки писала про катастрофічну ситуацію з продовольством для вчителів, просила міністра виділити додаткові фонди хліба Волинської області для вчителів, особливо в сільській місцевості²³. Перевірка Яремчанського району Станіславської області в серпні 1950 р. засвідчила, що районний відділ освіти майже не займався покладеними на нього завданнями. За зловживання та систематичні пиятики за державні кошти завідувач райвно був арештований,

¹⁸ Улітова Н. С. Основні тенденції та процеси у справі відновлення діяльності закладів освіти в повоєнній Україні. *Чорноморський літопис* (Миколаїв). 2012. Вип. 6. С. 162.

¹⁹ Романюк І. М., Романець Л. М. Кадрове забезпечення сільських шкіл України вчителями в кінці 1950-х – на початку 60-х років. *Український селянин*: зб. наук. праць. Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 177.

²⁰ Романець Л. М. Соціальний захист учительства України в другій половині 40-х – 50-х рр. XX ст. *Наукові записки Вінницького ДПУ ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 133.

²¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-18. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 18.

²² Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 2. Спр. 46. Арк. 4.

²³ Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 3. Спр. 1589. Арк. 26.

інспектор відділу був у відпустці, відтак ніхто не займався питанням прийому на роботу молодих вчителів за направленням міністерства. Умови життя молодих спеціалістів не були налагоджені, новоприбулі вчителі жили у класній кімнаті Яремчанської середньої школи²⁴. Вчителькам Ворохтянської школи не давали квартир, а ті, хто їх отримав, жили в невідремонтованих²⁵. Через складні умови вчителі намагалися виїхати з регіону. Так, у Волинській області за 1947/1948 навчальний рік прибуло 213 вчителів, з них вибуло 64²⁶, хоча дозвіл на виїзд вчителям давався лише в разі хвороби чи сімейних справ. Та попри складні матеріально-побутові умови вчителі переважно сумлінно виконували свої обов'язки.

Освітняни не були винятком з-поміж інших верств населення – на них так само тиснули і навіть грабували працівники радянських партійних та силових структур. «Учительська газета» повідомляла, що у вчительки з м. Дубно працівник Держбанку незаконно відібрав квартиру, у якій вона самотужки зробила ремонт²⁷. У селі Тлузь Станіславської області працівники обласного управління НКВС на чолі з майором Петровим «забрали зерно у двох селян, і у місцевого вчителя того ж села взяли корову, коня і зерно»²⁸. У Волинській області секретар Ківерцівського РК КП(б)У скаржився секретарю обкому, що в селі Годимичі червоноармійці за наказом генерал-майора Дубро зайняли школу, вигнавши звідти дітей, на вимоги районного керівництва звільнити школу заявили: «нікого ми тут не признаєм, ми тут влада»²⁹. Як засвідчила практика, в багатьох випадках порушення радянської законності прикривалось боротьбою з українсько-німецькими націоналістами, а прокуратура, органи правопорядку і партійні комітети переважно не реагували на такі випадки і не притягували винних до відповідальності.

Непоодинокими були випадки, коли продовольчі та мануфактурні товари, що виділялися для вчителів, отримували працівники партійних відомств. Тривалий час тисячі вчителів-східняків,

²⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1265. Арк. 6.

²⁵ Там само.

²⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-59. Оп. 6. Спр. 3. Арк. 45–46.

²⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-400. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 26.

²⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 3.

²⁹ Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 6.

особливо на селі, вимушені були жити у напівзруйнованих будинках, про що свідчать численні скарги в різні державні структури. Важке матеріальне становище педагогів впливало на їх фаховий рівень, негативно відбивалося на якості навчально-виховного процесу, адже замість підготовки до уроків чи самоосвіти вони змушені були думати про забезпечення свого існування.

До економічних проблем західноукраїнського вчительства додавалася складна ідеологічно-політична ситуація в регіоні. Відновлення радянської влади та формування освітньої системи відбувалося в умовах безкомпромісної боротьби між комуністичним режимом з одного боку, та українськими національними силами, які представляли ОУН та УПА, з другого. Через науково-освітні установи та заклади культури поширювалася комуністична ідеологія, держава намагалася впливати на свідомість населення. На інтелігенцію загалом, а особливо на вчительство з огляду на його місце і роль в житті суспільства, звертали прискіпливу увагу як органи радянської влади, так і представники українського націоналістичного руху опору.

Крім обласних відділів народної освіти, при обкомах КП(б)У діяли відділи або сектори шкіл, які займалися ідеологічною стороною навчального процесу, надавали матеріальну та методичну допомогу освітнім закладам, мали відповідні плани роботи³⁰. Таким чином освітня система УРСР перебувала під подвійним контролем уряду та партії. Більшовицькі функціонери зазначали, що вчителі займають в суспільстві велике і почесне місце та виконують поставлені комуністичною партією завдання: «формують світогляд майбутнього будівника комуністичного суспільства»³¹. З огляду на це основним завданням радянської школи було виховання молодого покоління в дусі глибокої відданості комуністичним ідеалам, партії, любові до «батька Сталіна», «великого російського народу» та ненависті до класових ворогів, особливо «українських буржуазних націоналістів». А кожен вчитель повинен був розуміти, що він перш за все є працівником ідеологічного фронту, бо виконує завдання партії з виховання молоді.

Для західноукраїнського освітнього простору характерним було

³⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 693. Арк. 1-2.

³¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 88. Арк. 2.

явище перевірки та фільтрування педагогічних кадрів. Освітнянське керівництво було занепокоєне тим, що в школах є люди, які не викликають політичної довіри, є замасковані націоналісти та прихильники західної ідеології – «Вони в нас де не де є і наше завдання з вами викривати і виганяти їх з радянської школи»³². Не випадково представники партійних структур ставили питання про створення в школах хорошої агентури, бо «вороги основний курс беруть на школу»³³. І такі заклики активно впроваджувалися в життя. Наприклад, на курсах перепідготовки у Чернівецькому університеті начальник обласного УНКДБ читав шестигодинний спецкурс «Як розвідувати антидержавні рухи на селі», де йшлося насамперед про методи роботи «вчителя-розвідника»³⁴. У площині освіти, перш за все в школах, мали творити нову радянську людину, тому метою більшовицького виховання в Україні стало знищення історичної пам'яті народу та орієнтування молоді виключно на замкнуту та часто сфальсифіковану комуністичну науку, основу якої складала російська.

Школи, де відбувалось виховання молодого покоління, потрапляли у безпосереднє поле зору повстанців та СБ ОУН. Звіти про роботу шкіл за 1944/1945 н. р. засвідчують, що очільники відділів освіти західноукраїнських областей скаржились на перешкоди у справі налагодження навчального процесу, будівництві нових та відновленні зруйнованих шкіл з боку українських націоналістів. Наприклад, за інформацією облвно у Львівській області, «бандерівці знищили 8 шкіл»³⁵, а в Козлівському районі на Тернопільщині «націоналісти спалили село Денисівку разом зі школою»³⁶. Загалом в області спалили низку шкіл, нищили портрети партійних керівників, підручники географії, російської мови. У с. Мудринівці Заліщицького району, згідно з даними Тернопільського облвно, «протягом двох днів забито 10 учнів, які йшли зі школи, решті учням наказано не ходити до школи»³⁷. Подібні історії у звіті

³² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-3. Оп. 2. Спр. 129. Арк. 141.

³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 121.

³⁴ Петренко О. Буденність насилля: долі вчительок-східнячок у Західній Україні в післявоєнний період. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2011. № 2. С. 243.

³⁵ Держархів Львівської обл. Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 2.

³⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-18. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 6.

³⁷ Там само. Арк. 7.

Тернопільського облвню описані на декількох сторінках. Однак деякі з них виглядають неправдоподібними, що змушує ставити під сумнів попередню інформацію. Наприклад, завідувачка Великодержкальського райвідділу освіти Вітряченко перевіряла готовність шкіл району до проведення іспитів та «потрапила до бандерівців, де бандити її мучили, катували, перебили обидві ноги, надрізали язика й кинули в яму»³⁸. Після цього вона опритомніла, покликала на допомогу, з ями її витягли дві жінки, а далі, «маючи перебиті ноги, вона йти не змогла, довелося їй сім днів лізти на руках, харчуючись травою, поки вона долізла в село...»³⁹. Діти її впізнали і сповістили директора школи Савчука, але той повідомив про це не органи влади, а повстанців, після чого «бандити її повісили і кинули в колодязь»⁴⁰.

У більшості випадків безпосередньому акту насильства передувало одне або декілька попереджень, які супроводжувалися «повчальними» акціями. Так, під час занять у клас до Марії Лоєнко зайшли троє повстанців, які змусили її читати вголос молитву «Отче наш». Коли ж вчителька-східнячка промовила її старослов'янською, їй запропонували до наступної суботи під загрозою смерті вивчити з дітьми молитву українською мовою, та ще й розучити пісню про Степана Бандеру⁴¹.

У звіті Волинського облвню за 1944/1945 н. р., крім злочинів, вчинених нацистами, описуються випадки побиття вчителів, вбивства інспекторів шкіл та директорів оунівцями. У одній зі шкіл Колківського району націоналісти заборонили вчителям викладати історію СРСР, російську мову, співати про Леніна, Сталіна, Молотова та інших більшовицьких керівників⁴². У Ківерцівському районі в ніч з 6 на 7 жовтня «бандою націоналістів в трьох школах вибито всі вікна, знищено парти, класні дошки, наочне приладдя, знято портрети вождів, а в класних кімнатах повісили хрести»⁴³. Хоча у звіті відділу освіти за 1948/1949 н. р. абсолютно дослівно описуються

³⁸ Там само. Арк. 22.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. Арк. 23.

⁴¹ Петренко О. Буденність насилля: долі вчительок-східнячок... С. 249.

⁴² Держархів Волинської обл. Ф. Р-59. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 7.

⁴³ Там само. Арк. 7–8.

ті самі злочини, вчинені німцями за роки війни, а от інформація про нищення націоналістами шкіл відсутня⁴⁴.

Секретар Рівненського обкому КП(б)У Василь Бегма у звіті завідувачеві відділу шкіл СРСР Яковлеву писав, що «нормальній роботі шкіл приносять шкоду банди українсько-німецьких націоналістів, які лише за останній час спалили 39 шкіл»⁴⁵. Водночас у звітах районних відділів освіти Рівненської області не міститься інформації про спалені націоналістами школи. Також В. Бегма, звітуючи перед московським керівництвом, повідомляв, що немає проблем із забезпеченням вчителів, вони «отримують по достатнім нормам хліб, продукти і промтовари»⁴⁶. Хоча районні звіти одночасно рясніли скаргами про критичне забезпечення освітян продуктами, взуттям, одягом та промисловими товарами. На зборах обласного активу працівників освіти говорилося, що «немає товарів і одягу... навіть навчальні підручники приходиться купувати на ринку за свій кошт»⁴⁷.

До інформацій партійних функціонерів щодо «бандитських дій бандерівців» варто ставитись критично, адже ці очільники не встигали виконувати поставлений план з відновлення чисельності шкіл і часто своє відставання списували на діяльність націоналістів, намагаючись таким чином продемонструвати центральному керівництву, в яких важких умовах вони працюють, і запросити більше ресурсів. З іншого боку, за тоталітарної системи управління, де кожен працівник перебував у повній залежності від керівництва, виробився принцип подання тієї інформації, яка була вигідна і потрібна в той момент. Це призводило до підтасування статистичних даних, маніпулювання показниками, приховування або прикрашення інформації⁴⁸.

Очевидно, що представники українського підпілля в перші воєнні роки відвідували школи. Окрім роз'яснювальної та попереджувальної роботи, вони знищували радянську символіку, портрети вождів, окремі підручники, іноді псували шкільні приміщення,

⁴⁴ Держархів Волинської обл. Ф. Р-59. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 28.

⁴⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-400. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 1.

⁴⁶ Там само. Арк. 5.

⁴⁷ Там само. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 64.

⁴⁸ Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки XX століття: (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. С. 35.

чинили насильницькі дії щодо радянських активістів та пропагандистів, до яких у зв'язку з професією належали і вчителі. У цій безкомпромисній боротьбі жертвами і з одного, і з другого боку часто були невинні люди. У силу об'єктивних причин не можемо визначити, що дійсно робили представники українського підпілля, а що працівники радянських спецгруп МДБ. Насамперед маємо усвідомити, що вбивство людей не можуть виправдати жодні політичні цілі.

У наказах та інструкціях українського підпілля не містилося вказівок цілеспрямовано руйнувати школи та знищувати вчительський актив, адже ОУН активно виступала за обов'язкове середнє навчання, за всебічний розвиток молодого покоління⁴⁹, про що підкреслювала у своїх численних наказах низовим ланкам. Та розуміючи, що створити власні школи для широких верств населення підпілля не в змозі, то у своїх листівках та брошурах ОУН закликала молодих українців навчатись та опановувати різні науки в доступній на той час школі, тобто радянській, але не сприймати комуністичний світогляд, не піддаватись радянським впливам. Підпілля просило інтелігенцію не покидати свій народ та рідних земель⁵⁰. Наголосимо, що якби українське підпілля дійсно масово проводило акції, описані радянським активом, то швидко втратило б підтримку в суспільстві, особливо на селі, адже саме село довгі роки було його опорою та соціальною базою.

Українське підпілля продовжувало вести боротьбу для реалізації стратегічної мети – повалення радянської влади шляхом «національної революції та побудови держави на засадах демократії і соціальної справедливості», визначених III Надзвичайним великим збором ОУН у серпні 1943 р. Декларація чітко проголошувала «незалежну політику й орієнтацію на власні сили»⁵¹. Головною метою боротьби було утворення Української самостійної соборної держави (УССД): «Тільки власна національна суверенна держава

⁴⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21–22.

⁵⁰ Там само. Спр. 19. Арк. 9 зв.

⁵¹ Веденев Д. В. Післявоєнна еволюція стратегії, тактики, організаційно-функціональної побудови озброєного руху опору під проводом ОУН(б) в Західній Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. С. 173.

є єдиною умовою і опорою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духовного стану»⁵².

У роботі серед учнівської молоді та освітян ОУН рекомендувала своїм низовим організаціям давати вчителям настанови, щоб навчали дітей у національному дусі, проводили уроки української історії; розповідаючи про боротьбу УПА, щоб наводили приклади, як діти допомагають повстанцям; навчали революційних пісень; агітували учнів не вступали до піонерської й комсомольської організацій; викривали злочини більшовиків⁵³.

Керівництво ОУН розглядало приїжджих спеціалістів, особливо освітян, як людей, з якими потрібно працювати, намагались залучити їх на свій бік: «Стежити за діяльністю шкіл... Із східняками на селі (а ними були виключно вчителі) звертатися як можна ліпше, допомагати їм в національному дусі»⁵⁴. У праці П. Полтави «Хто такі бандерівці та за що вони борються» читаємо: «Проти советських народних мас ми не боремося. Про це можуть посвідчити тисячі советських людей – советських колгоспників, робітників та інтелігентів, з якими ми зустрічалися, розмовляли, яким ми передавали нашу літературу. Ми знищуємо тільки керівних представників партії, МВД і МГБ і всі ті вилучницькі, продажні елементи, які активно виступають проти нашого руху і вороже відносяться до українського народу»⁵⁵.

Частина німецьких спеціалістів, котра потрапляла в західноукраїнське середовище та хоч трохи заглиблювалась в тутешні реалії та боротьбу ОУН, усвідомлювала, що сталінська пропаганда відкрито їх обманювала, провокувала та вкорінювала ненависть до будь-яких проявів самостійництва. Теза про те, що націоналісти природно ненавиділи східняків, а радянська влада про них дбала і оберігала, нівелюється діяльністю так званих спецгруп НКВС-НКДБ, завданням яких була дискредитація підпілля ОУН та посилення конфронтації між повстанцями і населенням. Діяльність цих

⁵² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 52 а. Арк. 1–2.

⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2979. Арк. 72.

⁵⁴ Нагірняк А. Я., Нагірняк М. Я. Політична та ідеологічна боротьба ОУН і УПА з радянським режимом у повоєнні роки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2011. № 693: Держава та армія. С. 229.

⁵⁵ Федун Петро-«Полтава». Концепція Самостійної України. Львів, 2008. Т. 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. С. 338.

спецгруп поширювалась і на освіту. Як приклад можна навести спогади однієї зі вчительок, яку скерували в Західну Україну: «Жили ми в класах в учительській. І от серед ночі почали до нас гримати, щоб відкрили. Запалили під вікнами. Горимо?! З ляку залізли під ліжка і лежали, поки не стихло, не погасло. Вранці прийшли до нас, спитали, чи не дуже налякались. Сказали: було завдання перевірити, чи не пускають вчительки до себе бандерівців»⁵⁶. Цілком логічно, що якби вчительки, налякані тим, що можуть згоріти живцем, відкрили двері «перевіряючим», то були б звинувачені у співпраці з «бандитами» з усіма відповідними наслідками. Юрій Шаповал так схарактеризував створення та діяльність спецгруп НКВС – НКДБ, згодом МДБ: «це були ті самі спецгрупи, які замордували тисячі мирних жителів, а комуністична пропаганда приписувала ці злочини “бандерівським бандитам”»⁵⁷.

Інший випадок ілюструє, що повстанці намагалися діяти на випередження. Вчителька Городищенської восьмирічки Віра Шпак, яку з подругою направили на Волинь, згадувала, як їх спеціально жахали розповідями про злочини націоналістів. Але безпосередня зустріч переконала їх у протилежному. Прямуючи на місце призначення, не встигли майбутні вчительки пройти декілька кілометрів, як дорогу їм перегородили повстанці: «От і все, думали прийшли вже... – Східнячки? – Східнячки. – Воно і видно, що не тутешні... Підемо далі разом. – А нащо нам разом? Ми й самі... – Бо не один вовк у лісі»⁵⁸. Лише коли дійшли до села, куди прямували дівчата, повстанці їх залишили, на прощання сказали: «Щастя вам... Ідіть, вчіть дітей. Тільки не агітуйте за Сталіна»⁵⁹. Ця історія вкотре доводить той факт, що стосовно освітян здійснювались різного роду провокації, з метою показати діяльність ОУН як боротьбу проти власного народу, але підпілля про це знало і намагалось протидіяти.

Зміцнення позицій радянської влади, часті арешти та викриття змусили структури ОУН перейти до глибокої конспірації. Головну увагу було зосереджено на підпільній роботі, усній та друкованій

⁵⁶ Боярчук П. О. Дорогами болю: повість. Луцьк: Надстир'я, 2003. С. 395.

⁵⁷ Шаповал Ю. І. Війна після війни. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2004. Вип. 11: Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. С. 190.

⁵⁸ Боярчук П. О. Дорогами болю: повість. С. 159.

⁵⁹ Там само.

пропаганді. На основі ідейно-виховних документів ОУН – десяти заповідей українського націоналіста (Декалог), 44 правил українського націоналіста та 12 прикмет характеру українського націоналіста – застосовувався широкий спектр засобів впливу на учнів та вчителів. Через поширення листівок, брошур, газет і журналів, ОУН намагалась утримувати під своїм впливом молодіжне середовище. Головний осередок пропаганди в інструкції крайовим референтам наказував, що перш за все потрібно охопити пропагандою всі верстви населення⁶⁰. «Кожна наша листівка, – писав у 1945 р. П. Федун-«Полтава», – кожне наше пропагандивно-революційне видання, розповсюджене нами <...> це далекобійне стрільно, вистрілене нами в глибокий тил ворога, <...> відчиняючи підсовецьким людям очі на всю злочинність большевицької системи»⁶¹.

Наголошуючи на великій ролі вчителя у вихованні молоді, керівники визвольного руху розробили спеціально для вчителів інструкції, де пояснювали, на яких засадах потрібно навчати дітей, підкреслювали важливість протидії сталінській пропаганді. З вчителями, що прибували зі східних областей України, підпільники обов'язково проводили виховну бесіду, вимагаючи зосереджуватися винятково на вивченні тієї чи іншої дисципліни і якнайменше «паякати про совітів»⁶². Повстанці визначали вчителів-східняків як категорію населення, яких потрібно найперше ознайомлювати з ідеями ОУН з огляду на той вплив, який вони мають на молоде покоління. Референтам пропаганди наказувалось активно працювати серед освітян, ні в якому разі не закидати роботу з ними: «Вимагати від учителів, щоб вони не виховували молодь в російсько-більшовицькому дусі. Якщо вони не можуть виховувати в національному дусі, то в жодному разі не мають права виховувати в більшовицькому»⁶³.

⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 21.

⁶¹ Нагірняк А. Я., Нагірняк М. Я. Політична та ідеологічна боротьба ОУН і УПА... С. 226.

⁶² Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. Львів: Часопис, 2012. С. 521.

⁶³ Стасюк О. Й. Організація українських націоналістів та інтелігенція. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2014. Вип. 24: Український визвольний рух середини XX століття в контексті суспільно-політичних ідей, подій та обставин. С. 242–243.

У зв'язку з великим напливом учителів-східняків та необхідністю пояснити населенню позицію ОУН у питанні освіти, українські повстанці видавали спеціальну друковану продукцію. У поширеній серед освітян листівці «До всіх директорів, завідувачів та вчителів» повідомлялося: «Стоїмо за масове навчання молоді в школах. Ми, українські Повстанці, допоможемо вчителям в охопленні молоді шкільним навчанням... Разом з тим не дозволимо, щоби в час, коли весь український народ переживає пекло сталінського терору, в час, коли наші брати і батьки голови свої кладуть за знищення більшовицького окупанта, українську молодь примушувано співати про радісне життя та славити оскаженілу більшовицьку банду з лютим катом Сталіним на чолі»⁶⁴.

За умови сприяння і допомоги в національно-визвольній боротьбі українські повстанці обіцяли вчителям допомогу в організації навчального процесу, сприяння у розв'язанні, на скільки це буде можливо, матеріальних проблем⁶⁵. Бажаючи новоприбулим вчителям успіхів у роботі, повстанці вимагали, щоб вони працювали на підтримку власного народу, не перетворювалися «на зрадників та ворогів».

Листівка «Учителі України» закликала педагогів саботувати русифікаторську політику в західноукраїнських школах, бо «совітська школа має за мету виховати яничарів – зрадників українського народу»⁶⁶. Наполегливо рекомендували вчителям ознайомлюватися з програмою ОУН, читати націоналістичну літературу і не підпадати під вплив комуністичної ідеології, а всю свою енергію та творчу працю зосередити на навчанні дітей. Насамкінець повстанці попереджували, що не будуть терпіти провокаторів та зрадників – на них чекатиме народна зневага та відплата.

Документи засвідчують, що журнали, брошури, листівки та інша література повстанців справляла велике враження на частину східняків. Багатьох вражала правдивість, з якою в націоналістичній літературі висвітлювалася підступність більшовицької пропаганди. Окремі з них навіть радили підпільникам як краще організувати свою агітацію серед населення. Інші прибулі зі сходу навпаки

⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1716. Арк. 4.

⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1716. Арк. 4 зв.

⁶⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-342. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 14.

наголошували на тому, що представники служби безпеки ОУН часто переслідують і знищують невинних людей⁶⁷.

Діячі ОУН торкалися освітніх питань також у брошурі «Слово до учителів, братів зо східних областей України» (1946). Повстанці закликали вчителів не бути сліпим знаряддям сталінської політики у вихованні молодого покоління, переконували їх у тому, що УПА об'єднує у своїх лавах кращих представників українського народу. Наголошувалося, що вчителі повинні навчати правди, служити народу, не співпрацювати з НКВС і НКДБ. У зверненні зазначалося: «Вас, учителі, які виховуєте молоде покоління, сталінські поневолювачі стараються, в першу чергу, залякати й обплутати тенетами своєї брехливої пропаганди, щоб зробити вас сліпим і слухняним знаряддям своєї реакційної політики. Але, ви учителі, які найближче стоїте до народних мас, маєте найбільшу змогу переконатися у брехні сталінської пропаганди, ви, живучи між своїми братами – західними українцями, маєте найкращу змогу дізнатися всю правду про УПА і її героїчну боротьбу»⁶⁸.

Важливим виховним чинником повстанці вважали пісні, однак закликали відкидати пісні про «Сталіна рідного», про «широку страну родную» тощо. Наголошувалося, що необхідно розучувати та виконувати лише українські народні пісні. На уроках історії, географії, природознавства та інших заборонялося проводити антирелігійну пропаганду, прикриваючись виховними моментами, а також не перекручувати факти, не ображати релігійні, національні і моральні почуття молоді. Попереджали, щоб вчителі не змушували дітей брати участь у більшовицьких святкуваннях⁶⁹. Тож основний акцент звертався на виховання молоді в українському національному дусі та категорично відкидалися ідеологеми радянської освітньої системи.

Крім брошур та листівок підпільники намагалися розповсюджувати практичні та методичні матеріали, навчальні програми для шкіл, наголошуючи, що саме на них мав базуватися навчально-виховний процес. При сприятливих умовах націоналістичне підпілля здійснювало спроби впроваджувати елементи своєї освітньої політики. У Дубенському районі, що на Рівненщині, поширювалися

⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1716. Арк. 2 зв.

⁶⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 3432. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 1–8.

⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1716. Арк. 4.

навчальні програми для 1–4 класів, які у 1943/1944 н. р. були надруковані для народних шкіл Дубенського воєнного надрайону, а згодом поширювались і в радянських школах. У програмі визначалось, що «українська школа має виховувати шкільну молодь на свідомих своєї національної окремішності, гордості й завдань українських громадян»⁷⁰. Рекомендувалось розвивати в учнів усну і писемну мову, граматику, пам'ять, лічбу, а також формувати мислення на уроках читання, писання, арифметики, малювання та ін. Складниками навчальної програми були науки про рідний край, природознавство, географію. З першого по третій клас мав вивчатися предмет «Ми українці», а з четвертого класу запроваджувалась «історія України» як дисципліна україноцентрична та патріотична⁷¹.

Підпілля також переймалось фаховим рівнем вчителів, зокрема «Інструкція ч. 5. по виховній роботі зі шкільною молоддю» в розділі «Робота з вчителями» наголошувала, що через воєнні лихоліття кваліфікованих вчительських кадрів майже не залишилось, школи за сприяння більшовиків поповнили люди, які не можуть навчити дітей, бо не мають знань, їм самим не завадило б сісти за шкільну парту. Вчителів, що мали низький фаховий рівень рекомендувалось примушувати працювати над собою, «шляхом самоосвіти, різних вишкочів старатися доповнити свою освіту»⁷².

Не поодинокими були випадки, коли повстанці навідувались до вчителів, зазвичай східняків, з метою ознайомлення їх з націоналістичною літературою та навчальними програмами. Наприклад, політреферент Калуського району Станіславської області доповідав, що за період з 13 по 25 вересня 1945 р. було проведено гутірку з учителями трьох станиць, педагоги отримали вказівки щодо національного навчання та виховання молоді⁷³.

У с. Теслулів на Рівненщині у квартири новоприбулих вчителів прийшли підпільники. Відрекомендувавшись, вони поставили перед вчителями вимогу навчати за національними програмами, бо «інакше ви не будете тут». У розмові повстанці апелювали

⁷⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 9.

⁷¹ Там само. Арк. 16–17.

⁷² Ішук О. С. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). Львів; Торонто: Літопис УПА, 2011. С. 451–452.

⁷³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Ч. 2. Спр. 1716. Арк. 2.

до національних почуттів освітян: «Ви ж українці, і мусите працювати за нашими програмами»⁷⁴. Зазнаючи тиску з обох сторін, боячись переслідувань, вчителі залишили згадану школу. Програми, розроблені повстанцями, не набули широкого застосування, мали локальний характер з огляду на брак ресурсів та можливостей масового розповсюдження. До цього додавався контроль за навчальним процесом з боку радянської влади, формуванням агентурної мережі в школах та за діяльністю більшовицьких спецслужб.

Активна ідеологічно-виховна та пропагандистська діяльність ОУН серед «братів з-над Дніпра» мала далекосяжні результати. Під вплив націоналістичних ідей потрапляла частина вчителів-східняків. На засіданні колегиї Міністерства освіти УРСР 10 вересня 1947 р. міністр освіти Павло Тичина наголошував, що однією з найважливіших хиб у роботі органів народної освіти західних областей є їх «недостатня увага до справи ідейно-політичного виховання і підвищення ділової кваліфікації вчителів шкіл... Недостатня робота з молодими вчителями, учнями, з місцевою інтелігенцією»⁷⁵. На нараді секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР 8 червня 1950 р. представник з Рівного відверто заявив: «Більшість вчителів не виправдали довіри. Багато з них, особливо дівчата, хоча і чесно розпочали працювати, але потрапили на вудку до націоналістів... факти залишаються фактами, що вони ідеологічно оступились, значить від них комуністичного виховання очікувати важко»⁷⁶.

Систематично практикувалися міністерські перевірки ідеологічно-політичної роботи освітніх установ, створювались спеціальні комісії, до складу яких, крім партійних діячів, входили і представники каральних структур. За результатами однієї з таких перевірок впродовж 1949/1950 н. р. з 46 822 вчителів західних областей УРСР вимагалось замінити 1 529, у тому числі за зв'язки з ОУН – 617, «скомпрометованих» – 141, «куркулів» – 59, за релігійними мотивами – 84, за іншу діяльність – 628⁷⁷. У Станіславській області впродовж 1952/1953 н. р. із 7 656 вчителів було замінено 2 620⁷⁸.

⁷⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-400. Оп. 3. Спр. 27. Арк. 7.

⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 243. Арк. 291.

⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 103.

⁷⁷ Сушик І. В. Формування вчительських кадрів... С. 177.

⁷⁸ Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях... С. 39.

Після перевірки райкомом КП(б)У і відділом НКДБ вчителів Лановецького району на Тернопільщині до політично ненадійних віднесли майже 40 % вчителів, при цьому всі вони прибули на роботу в район за направленням міністерства освіти⁷⁹. На одній із закритих нарад секретарів райкомів західних областей партійний очільник виявляв незадоволення з приводу того, що міністерство надсилає неперевірених фахівців: «зі 140 надісланих вчителів у нас 48, які не мають ніякої політичної довіри»⁸⁰.

Таким чином, в епіцентрі безкомпромісної боротьби між комуністичним режимом та українськими національними силами опинялася інтелігенція з огляду на її місце і роль в житті суспільства. Часто це призводило до переслідувань, утисків, а іноді й жертв.

Аналізуючи становище вчителів-східняків у західноукраїнських областях в післявоєнні роки, можна визначити низку особливостей: складні умови педагогічної діяльності, зумовлені напруженою ідеологічно-політичною ситуацією в регіоні; незадовільні матеріально-побутові умови проживання; слабка навчальна база освітніх установ, спричинена післявоєнною розрухою; використання радянською владою вчителів у пропагандистських цілях, що провокувало недовіру до них з боку місцевого населення; ідеологічний тиск та переслідування як з боку більшовиків, так і українських повстанців.

⁷⁹ Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях... С. 39.

⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 73.

«ВІД ВИЖИВАННЯ ДО ПРИСТОСУВАННЯ»: ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ, ДЕПОРТОВАНИХ ІЗ ПОЛЬЩІ ДО ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Вивчення явищ пристосування-адаптації людини до нової політичної та соціальної дійсності вимагає занурення в епоху, реконструкції не лише тієї частини життя особи/соціальної групи, яка збігається з хронологічними рамками дослідження, а подій, які передували їм. У випадку депортованих українців із Польщі, йдеться про попередні обставини життя людини, зокрема війни, міжнаціональний польсько-український конфлікт, депортації. Окреслення цих подій, їх зображення у спогадах депортованих українців Закерзоння є не лише історичним тлом, а й тими уривками, переживаннями, які разом з іншими видами джерел дають можливість хоча б частково відтворити тривалий та неоднозначний процес матеріально-побутового облаштування на новому місці, входження у спільноту, налагодження взаємин між людьми.

«І от, з сорок третього року починаючи, тривога знову зародилась у селах...»¹. «Боже, який то страх пережили... Ходили ми попід голим небом по полях...»²

Під час війни на Закерзонні не проводили масштабних військових операцій, за винятком Лемківщини. Після перелому на Східному фронті в кінці 1943 – на початку 1944 р. німці почали відступати з окупованих територій, у другій половині 1944 р. східну частину Лемківщини зайняли радянські війська: райони Дуклі, Кромпної, Мисцови, до Дукельського перевалу, за які тривала позиційна боротьба. В результаті останньої були знищені села Мисцова, Кромпна, Березова, Гута, Святкова, а населення цих сіл депортували на захід. Новий наступ радянських військ розпочався 1 січня 1945 р.,

¹ Інтерв'ю з Ром. Ніною Герасимівною, 1932 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Архів авторки*.

² Інтерв'ю з Хон. Марією Петрівною, 1938 р. н., записане у с. Глібів Тернопільської області. 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

в результаті було захоплено всю Лемківщину, а лінія фронту пересунулась на захід³.

У переселенців з Холмщини та Надсяння початком «спільних траєкторій» (термін запропонував Ф. Шутце⁴ для аналізу біографічних інтерв'ю) – узагальнених сюжетних ліній розповідей про важкі моменти, переосмислюючи які особа знімає з себе відповідальність через їхню складність⁵, а відтак вихідною точкою, яка впливає на представлення подій, можна вважати загострення польсько-українського міжнаціонального конфлікту, що посилив тривоги місцевого населення⁶ (частина поклала надії на те, що з приходом Української Повстанської Армії життя налагодиться⁷). У лемків початком «спільних траєкторій» стали передислокація військ⁸, ліквідація фронту⁹. Тому лише в оповідях лемків, особливо тих, які проживали неподалік польсько-чехословацького кордону, є згадки, пов'язані з радянсько-німецьким протистоянням (зазвичай пригадують чоловіки), переховуванням у лісі/полі в так званих схронах із наближенням фронту, з обстрілами чи бомбардуваннями: «Боже, який то страх пережили... Ходили ми попід голим небом по полях, бо так стріляли, як німці відступали! Вже такий в нас був бій страшний,

³ Желем М. Мацина Велика – село лемківське. Історико-краєзнавчий нарис. Борислав: Вид. фірма «Відродження», ред. народ. часопису «Нафтовик Борислава», 2008. С. 112–113.

⁴ Kubica G. Pamięć społeczna i dziedzictwo kulturowe – II wojna światowa w śląskich narracjach biograficznych. Dziedzictwo kulturowe jako klucz do tożsamości pogranicza polsko-czeskiego / pod red. H. Rusek, A. Pieńczak, J. Szczyrbowskiego. Cieszyn, 2010. Vol. 1. S. 206.

⁵ Грінченко Г. Усні «історії життя» і текстуальні форми репрезентації біографічних структур: Ф. Шутце. *Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти*. Харків: «НТМТ», 2012. С. 59–62.

⁶ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. *Архів авторки*.

⁷ Спогад Саєнчук Лариси. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: у 3 т. / упоряд. Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький та ін.* Львів, 2002. Т. 3: Спогади. С. 210.

⁸ Ардан В. *Мої рідні Поляни: штрихи до історії села*. Львів, 2011. С. 44.

⁹ Інтерв'ю з Ліг. Михайлом Стефановичем, 1933 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*; Інтерв'ю з К. (Шл.) Марією, 1921 р. н., записане у м. Львові 26 березня 2016 р. *Архів авторки*.

що вони вже такво стріляли десь по закамарках, до літаків, а з літаків кидали бомби, а ми сиділи в льохах під хатами. В нас як кинули бомбу на подвір'я: хата горить, а хата дерев'яна».

У цих спогадах про міжнаціональний конфлікт містяться головно розповіді про напади польських військових/озброєних формувань¹⁰, грабунки¹¹, убивство односельців або членів родини¹². Такі ж негативні наслідки нападів або розправ, ініційовані німецькими і радянськими військовими¹³, рідше поляками, є у споминах лемків.

У людей, переселених у 1951 р., ключовою у споминах стає депортація¹⁴. Для частини мешканців прикордонних районів Львівської та Дрогобицької областей акція 1951 р. була уже «другим або третім переселенням»¹⁵. Після вторгнення Німеччини та СРСР до Польщі, підписання 28 вересня 1939 р. «Договору про дружбу та кордони», встановлено новий кордон між державами по р. Сян, через села Ярославського та Перемиського повіту¹⁶. Села, які потрапляли у прикордонну зону, відселяли аж до 1941 р., здебільшого у Рівненську область. Після вибуху радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. депортовані отримали змогу повернутися у свої домівки. Однак у 1948 р. у зв'язку з черговою демаркацією кордону, тепер уже польсько-радянського,

¹⁰ Інтерв'ю з Бан. Іваном Васильовичем, 1934 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Архів авторки*.

¹¹ Інтерв'ю з Федаком Володимиром Михайловичем. *Історія переселення українців з теренів Республіки Польща у 1944–1947 роках. Збірка уривків інтерв'ю, зібраних учнями Львівської обласної Малої академії наук серед членів товариства «Надсяння»* / під. ред. В. Середи. Львів: Край, 2007. С. 16–17.

¹² Спогад Карабин Емілії. *Корманичі й Фредропіль на Перемишльщині. Документи, дослідження, спогади, анотації, коментарі, світлини*. Львів, 2009. С. 109.

¹³ Радь Т. Село Репедь. Друга частина. URL: <http://lemky.lviv.ua/?p=1685> (дата звернення: 16.09.2019).

¹⁴ Інтерв'ю з Х. (Він.) Ганною Миколаївною, 1937 р. н., записане у м. Червонограді Львівської області 22 листопада 2015 р. *Архів авторки*.

¹⁵ Кляшторна Н. Акція–51. Останні свідки. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. С. 35–38.

¹⁶ Чмелик Р. Сучасний українсько-польський кордон: виміри ідентичності. Львів, 2017. С. 107.

9 152 особи з прикордонних районів Львівської та Дрогобицької області знову виселені, проте уже в межах своїх областей¹⁷.

«Як нас вивозили»: спогади про депортацію

9 вересня 1944 р. Рада народних комісарів УРСР та Польський комітет національного визволення підписали угоду про так звану евакуацію населення. 6 липня 1945 р. укладено наступну угоду про евакуацію між урядом СРСР і Тимчасовим урядом національної єдності Польщі. Ці документи фактично узаконили «евакуацію населення», тобто примусове переселення/депортацію «громадян української, білоруської, російської, русинської національностей» із Надсяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя на територію Української РСР, натомість поляків та євреїв із західних областей УРСР – у Польщу¹⁸. У підписаних документах для депортованих було передбачено списання грошових і натуральних заборгованостей, звільнення від сплати податків і грошових внесків у 1944–1945 рр., отримання позики (не більше ніж 5 000 рублів/злотих на одне домогосподарство з виплатою протягом 5 років). Під час виїзду можна було брати з собою особисті речі: одяг та взуття, білизну, с/г інвентар, упряж, худобу, гроші (не більше ніж 1000 злотих/карбованців на особу)¹⁹.

¹⁷ Кислий В. Статистика переселенсько-депортаційних процесів в українському середовищі Холмщини, Надсяння і Лемківщини: шлях до Радянської України (1944–1951 рр.). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2009. Т. 17. С. 388–389.

¹⁸ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі від 9 вересня 1944 р. Люблін. *Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР*: зб. док. / за ред. Є. Місила. Львів: Каменярь, 2007. С. 39–43; Лист Л. Райхмана з доданим текстом Угоди між Урядом СРСР і Тимчасовим Урядом Національної Єдності РП від 6 липня 1945 р. УРСР. 21 липня 1945, Москва. *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / упоряд. З. Гайовнічек*. Варшава; Київ, 2000. Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. С. 424–432; Репатріація чи депортація... С. 12.

¹⁹ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки... С. 40.

Переселення українців мало розпочатись 15 жовтня 1944 р. та тривати до 1 лютого 1945 р., але через те, що більшість українського населення не хотіла виїжджати, через брак транспорту й погані погодні умови кінцевий термін акції продовжили до 15 червня 1946 р. (фактично тривало до грудня 1946 р. після задекларованого завершення)²⁰. Де-юре процес переселення мав відбуватися на засадах добровільності, проте де-факто лише перші місяці депортації відбувалися без примусу. Погоджувалися на виїзд ті, хто повірив у радянську агітацію, або ж потерпілі в польсько-українському конфлікті – вони були змушені покинути домівки, щоб вижити.

Від березня 1945 р. переселення активізувалось через напади польських боївок та бандформувань, проте у квітні – травні 1945 р., після домовленостей між польським (аківським) та українським підпіллям на Ряшівщині та Люблінщині, його частково припинили²¹. Від серпня 1945 р. польське керівництво під тиском радянської сторони почало застосовувати дивізії польського війська, щоб пришвидшити процес переселення спершу в Ліському, Любачівському, Перемиському та Сяноцькому повітах (також розміщувалися сили УПА), а потім і в інших місцевостях, заселених українцями. Характерною рисою цього етапу переселенської акції за участі війська був терор супроти українського населення: пограбування, напади на села, згвалтування, вбивства²².

Остання переселенська акція з українсько-польського прикордоння відбулася 1951 р. в рамках так званого обміну територіями. З ініціативи польського уряду в Москві відбулися переговори, що завершилися підписанням 15 лютого 1951 р. «Угоди між СРСР та Польською республікою про обмін ділянками державних

²⁰ Репатріація чи депортація... С. 12–24.

²¹ Репатріація чи депортація... С. 10–16; Мотика І. Від волинської різанини до операції «Вісла» / авт. пер. з пол. А. Павлишина, післямова І. Люшина. Київ: Дух і Літера, 2013. С. 233–238; Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzeszów: Wydwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. S. 121–122.

²² Sula D. Działalność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002. S. 78; Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa, 2006. S. 580; Репатріація чи депортація... С. 16–17.

територій». Згідно з цими домовленостями, СРСР віддавав ділянку Дрогобицької області загальною площею 480 км² Польській Республіці, яка передавала ділянку такої ж площі в Люблінському воеводстві. Ці території включалися до складу відповідно державних територій УРСР та РП, таким чином змінюючи лінію державного кордону між ними²³. 26 травня 1951 р. договір про переселення затвердив сейм, 28 травня – президент Республіки Польща, 31 травня – Верховна рада УРСР, а 5 червня 1951 р. сторони обмінялися демаркаційними грамотами у Варшаві²⁴. 13 червня 1951 р. був відправлений перший ешелон з людьми, а 16 жовтня цього ж року – останній²⁵. Депортація українців проводилася з Дрогобицької області (Нижньо-Устриківського району, трьох сільських рад Стрілківського, чотирьох сільських рад Хирівського району), їх переселили до південно-східних областей УРСР: Донецької, Миколаївської, Одеської та Херсонської²⁶. Більшість депортованих розмістили компактно в цих областях, і лише незначна частина, здебільшого кваліфіковані працівники медичної та освітньої сфери, отримали документи для переселення у Львівську і тодішню Дрогобицьку область²⁷.

Спосіб репрезентації пам'яті про переселення в наративах пов'язаний із попереднім досвідом життя під час Другої світової війни, тоді як депортація, у порівнянні з попередніми обставинами життя під час війни, є менш травматичним процесом. Проте у випадку нападу польських озброєних бандформувань, підпільних чи військових загонів депортація була спробою врятувати життя родини, тому в розповідях про процес депортації поєднувались ці дві обставини: «на зміну поліції, яка втекла, прийшла карна диспозиція – не менші головорізи. Грабували. Люди втікали на станцію і тижнями чекали транспорту на виїзд»²⁸. Депортація в УРСР також була порятунком для тих, хто мав активну проукраїнську позицію. Пані Марія з с. Бортне на Лемківщині, яка працювала вчителькою

²³ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. Львів: Каменярь, 1998. С. 182.

²⁴ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... С. 182.

²⁵ Ніточко І. Остання депортація: до 60-річчя примусового переселення 1951 року. Одеса: Прес-кур'єр, 2011. С. 29.

²⁶ Там само. С. 28–29.

²⁷ Кислий В. Статистика переселенсько-депортаційних... С. 391.

²⁸ Спогад Мавдрик (Франц) Софії. *Депортації. Західні землі*. Т. 3. С. 11.

початкових класів, що їх організував Український Центральний Комітет, переховувала, а потім допомогла перейти польсько-чехословацький кордон двом військовополоненим французам, а також, можливо, і воякам УПА. Вона пригадувала: «Мої не поїхали ніде, а їх потім... вигнали на Захід. Мої колеги, нас було 20 дівчат, які працювали по школах, пішли здавати в польську гімназію до Горлиць [екзамен на підвищення кваліфікації – Ю. А.] за три дні, хто був, хто не поїхав додому, бо доїжджали. Їх поарештовували. Тоді я подумала, тут нема що, я би попала в Явожно, то як закон. І моя тітка їхала, не мала дітей, і вони їхали на Україну, і я з ними поїхала»²⁹.

Виселенню передувала організаційно-підготовча робота: складали списки охочих переїхати, проводили агітацію радянські уповноважені. Члени евакуаційної комісії давали час на збір речей, займалися оформленням документів на майно і землю. Однак часто це відбувалося поспіхом³⁰. Частина населення виїхала без будь-якого майна, передусім потерпілі через польсько-український конфлікт на території Холмщини³¹ або ж військові дії, як на Лемківщині³². Більше пощастило тим, кого завчасно попередили про можливе переселення або порекомендували, куди краще їхати (в Західну Україну): «Пішли до священника та й питаються... Каже, як ми не виїдем, то все одно нас виселять. Але якщо їхати, то тіки сюда – на Західну Україну»³³.

Однак були випадки, коли люди переховувалися і відтермінували свій виїзд до України³⁴: «домовлялися в польському селі зразу

²⁹ Інтерв'ю з К. (Шл.) Марією.

³⁰ Виноградська Г. Депортація українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. Вип. 11–12: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях. С. 247.

³¹ Інтерв'ю з Х. Стефанією Андріївною, 1930 р. н., записане у м. Львові 8 листопада 2012 р. *Архів авторки*.

³² Інтерв'ю з Ст. (Л.) Марією Степанівною, 1934 р. н. записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

³³ Інтерв'ю з Коб. Михайлом Петровичем, 1928 р. н., записане у смт Івано-Франкове Львівської області 13 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

³⁴ Інтерв'ю з Фаб. Марією Петрівною, 1935 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

за границею, там польське село-колонія така була, то село Ярців, а то колонія Ярцівецька. Забирають з мого села все. Мої батьки і татів брат все забирають і переселяються на польське село до того Ярця. Хата – пуста, село виїхало, очевидно, що ще декілька родин таких, як ми, було, але повиїжджали на польські села»³⁵.

Після збору речей люди добиралися до залізничної станції своїм транспортом (на Холмщині та Надсянні – частіше кіньми, на Лемківщині використовували корів) чи пішки: «Ми не мали коня – мали дві корови, корови запрягли, дві корови тягнули фіру»³⁶.

Часто у спогадах переселенці згадують, що після приїзду на станцію доводилося довго очікувати на залізничні вагони – посеред поля, без будь-якого укриття, часто в холодну пору року. Повернутися додому практично не було змоги, особливо якщо депортованих супроводжували військові, або ж їхні домівки були знищені, розкрадені. Окрім дошкульних умов перебування, на депортованих могли підстерігати небезпеки: часткова або повна втрата майна (смерть худоби через брак корму, погані умови), непоодинокими були факти нападів на залізничні станції польських бандформувань³⁷. Наприклад, згідно з оперативною інформацією Львівської обласної Ради депутатів трудящих, «у кінці 1945 – на початку 1946 рр. у Львівську область прибуло з Перемишлянського (*Перемиського*. – Ю. А.), Ярославського та Любачівського районів 870 українських господарств (*родин*. – Ю. А.), пограбованих у Польщі»³⁸.

Вартим уваги є те, що переїзд до залізничної станції та очікування на товарні вагони трохи по-різному пригадують чоловіки і жінки. У чоловічому та жіночому наративах є описи зовнішнього

³⁵ Інтерв'ю з П'ят. Катериною, 1936 р. н., записане у м. Львові 10 лютого 2016 р. *Архів авторки*.

³⁶ Інтерв'ю з Хв. Михайлом Івановичем, 1936 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

³⁷ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі. Тернопіль: «Економічна думка ТНЕУ», 2012. С. 97–98.

³⁸ Інформація про стан українського населення, що прибуло з Польщі. Лютий 1946 р. м. Львів. *Державний архів Львівської області* (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. Р. 221 (Виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 25 (Листування з Радою народних комісарів УРСР о переселенні з Польщі). Арк. 4.

вигляду і внутрішнього облаштування вагону: «Пульман, просто пульман такий, що грузили зерно, щось таке»³⁹, проте жіночі розповіді містять також спомини про санітарно-гігієнічні незручності та загалом свій стан: «Підігнали товарняки, як на худобу, такі вагони були неприємні, такий запах пам'ятаю, бо то дитячі роки. Не було ніде сісти, ніде лягти, так просто на землю, на ту підлогу, на ті дошки люди покидали свої лахи»⁴⁰; «Сім тижнів ми сиділи, пока нас забрали вже, щоб нас завести, де мали вести. ... Один вагон не критий, так, як зараз вуглі возять. Так то на чотири сім'ї – то нас так вивозили. Там тільки дали ліжко, поставили і ми во з братом сиділи»⁴¹.

Важкий емоційно-психологічний досвід військового часу, примусового переселення з цілим комплексом матеріальних та інших проблем вплинули на депортованих українців. Ці болісні розповіді як досвід травми-втрати стають матрицею, або ж рамкою, яка впорядковує, творить логічний зв'язок між різними фактами біографії. Погоджуючись із твердженням американських дослідників Стівена Портера та Анджели Р. Бірт⁴² про те, що такі неприємні, важкі спогади не лише більш емоційні, а й детальніше закарбовуються в пам'яті, можна стверджувати про певний зв'язок між репрезентацією й тим, які емоції супроводжували ті чи інші події. Травматичні спогади неможливо забути, тому вони частіше з'являються в пам'яті⁴³, ніж позитивні.

Вивчення досвіду адаптації депортованих як соціальної групи ставить перед дослідником чимало запитань та викликів. Процес соціально-психологічної адаптації людини до нових умов життя зазвичай тривалий у часі і складний для дослідження. Життя після переселення, попри всі труднощі, поступалося за «інтенсивністю тривоги та страху» попереднім обставинам життя, які краще закарбувалися в пам'яті. Водночас через брак особових джерел депортованих, наприклад щоденникового характеру, впродовж

³⁹ Інтерв'ю з Хв. М. І.

⁴⁰ Інтерв'ю з Х. Марією Петрівною, 1938 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁴¹ Інтерв'ю з Х. С. А.

⁴² Porter S., Birt S. R. Is Traumatic memory special? A comprasion of traumatic memory characteristic with memory for other emotional life experience. *Applaied cognitive psychology*. New York: John Wiley & Sons ltd, 2001. Vol. 15. Issue 7: Trauma, stress, and autobiographical memory. P. 111.

⁴³ Ibid. P. 111–112.

40–50-х років ХХ ст. про тривалий процес спершу «виживання», а потім «вживання»/пристосування депортованих на новому місці крізь призму особистого досвіду можна дізнатися лише зі спогадів, опублікованих у 1990–2000-х роках, або ж записаних інтерв'ю.

«На новому місці. Приїхали! То ходіть по селах і шукайте, де можете поселитись»

Переселення холмщаків, надсянців і лемків на територію УРСР здійснювалося головню у двох напрямках: південно-східному та західному. Їх мали розселити в колишніх німецьких, грецьких, болгарських (південний схід) або польських колоніях. Наркомзем УРСР, який мав займатися переселенцями, 21 жовтня 1944 р. вніс до ЦК КП(б)У пропозиції, згідно з якими передбачалося переселити 240 тис. осіб, з них 192 тис. (80 %) планували поселити в західних областях, а 48 тис. осіб (20 %) – у східних. У грудні 1944 р. у план розселення внесли корективи на користь східних і південних областей УРСР, куди скеровували більшість населення до осені 1946 р., а опісля кількість переселенців у цих регіонах поступово зменшувалася⁴⁴. Так само першочергово у південно-східні області направляли депортованих у 1951 р. бойків із колишньої Дрогобицької області⁴⁵.

Регіональний розподіл на перших етапах переселення був продиктований потребою в людських ресурсах у південно-східних областях для відбудови сільського господарства і промисловості. У зв'язку з тривалим перебуванням цих областей у складі СРСР, вони були більш інтегровані в радянський простір, а місцеве населення вважалося більш «благонадійним». Тому з погляду радянського керівництва сюди варто було скеровувати переселенців для швидшої радянзації. Суттєву роль відігравала також віддаленість від українсько-польського кордону, що мала стримувати переселенців від повернення до Польщі⁴⁶. Депортованим забороняли поселятися в 50-кілометровій

⁴⁴ Байкеніч Д. Кількість та місця розселення депортованих українців Польщі у східних областях УРСР (др. пол. 1940-х рр.). *Народознавчі зошити*. Львів, 2013. Вип. 2 (110). С. 231–232.

⁴⁵ Юристовський Ю. З історії депортації населення українських Бескидів. *Кляшторна Н. Акція-51. Останні свідки*. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. С. 15.

⁴⁶ Крамар Ю. Особливості депортаційно-переселенських процесів з Польщі до південних регіонів України у 1944–1947 рр. *Південь України:*

прикордонній смузі й ближче ніж за 30 км від морських портів чи обласних магістральних шляхів⁴⁷. На практиці від задекларованих правил розселення часто відступали і порушували їх. Після воєнної розрухи і відсутності будівельного матеріалу, форсованих планів колгоспного будівництва у поєднанні з упередженим ставленням місцевого населення та халатністю чиновників швидко виконати державні плани стосовно ремонту і будівництва житла було неможливо. Тому депортовані сім'ї мусили самостійно шукати й ремонтувати житло⁴⁸.

Стресові ситуації під час війни, довга та небезпечна дорога, очікування на транспорт, як і сам переїзд у товарних вагонах виснажували людину, загострювали її відчуття, впливали на сприйняття часу та простору. За таких умов втрачався точний лік днів, тривалість доби вдовжувалася, а дорога здавалася більш затяжною і виснажливою. Довгоочікувана зупинка після дороги у невідомість (можливість вільного вибору місця майбутнього проживання, як правило, була формальною⁴⁹) закарбовувалася в пам'яті. Більшість переселенців, крім назви населеного пункту чи області, не мала інформації про місце призначення. Утім дорослі чоловіки, які брали участь в оформленні документів, могли трохи більше знати про умови та маршрут переселення⁵⁰.

Пустельна, степова рівнина без дерев та житла – так описували перші враження переселенці, що опинилися в південно-східних областях. Чоловічі оповіді акцентували на новому природному просторі: «Довкола, скільки сягало око, лежав нескінченний степ, ні дерев, ні хат не видно»⁵¹. У жіночих наративах, крім опису нового

етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць III Міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.) / відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса, 2011. С. 115.

⁴⁷ Вертелецька Н. Особливості переселення українців з Польщі в Україну у 1944–1947 рр. *Українці Холмищини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків*: зб. наук. праць. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 225.

⁴⁸ Губанов О. Проблема забезпечення житлом українського населення, депортованого з Польщі у південну Україну в 1944–1945 роках. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2010. Вип. 36. С. 88–90.

⁴⁹ Інтерв'ю з Гр. Михайлом Івановичем, 1929 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

⁵⁰ Спогад Дідича Володимира. *Депортації. Західні землі...* Т. 3. С. 153.

⁵¹ Спогад В. Дідича. *Депортації. Західні землі...* Т. 3. С. 153.

ландшафту, частіше йдеться про перші враження від зустрічі з місцевим населенням: «І до кожного того драбенястого воза були запряжені воли, і люди як виглянули з поїзда всі, і дуже всі знітилися: вони були настільки здивовані – як то так, що вони корів запрягли... ніхто не хоче вигружатись»⁵². Переселенці з Лемківщини навіть у західних областях України, в умовах лісостепового клімату, більш схожого до природних умов Холмщини та Надсяння, важче адаптовувалися. Тому лемки часто протиставляли кліматичні умови до і після переселення: «І в лісах було дуже повітря здорове. В нас люди були такі, ну такий вигляд мали, червоні такі поприїжджали сюда. А приїхали до Глібова – тутка молодьож всьо біле, аж позеленіло, бо то що повітря нема. Ну, але що зробиш – річки були... Там були файні ліси і свіже повітря»⁵³.

Чималий подив та занепокоєння викликав господарський устрій цих територій: використання волів як тяглової сили, використання іншого реманенту⁵⁴. Незвичними для переселенців були на нових територіях ґрунти, агрокультура, та й тип забудови села, а головно вигляд і планування будинків у південно-східних областях⁵⁵.

Трохи легше було переселенцям з Холмщини, які опинилися на Поліссі чи Поділлі, де культура землеробства була подібною⁵⁶. Сільськогосподарські традиції Лемківщини, з виразною спеціалізацією регіону на скотарстві, були схожі з господарською діяльністю бойків⁵⁷.

⁵² Інтерв'ю з Р. Н. Г.

⁵³ Інтерв'ю з Х. М. П.

⁵⁴ Борисенко В. Основна господарська діяльність. *Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження* / за ред.: В. Борисенко, Г. Вишневіської, Ю. Гаврилюк. Київ: Родовід, 1997. С. 106; Інтерв'ю з Романюк Н. Г.

⁵⁵ Інтерв'ю з Бал. Марією Дмитрівною, 1951 р. н., записане у м. Червоноград Львівської області 22 листопада 2015 р. *Архів авторки*.

⁵⁶ Борисенко В. Основна господарська... С. 103–106; Горленко В. Господарська діяльність. Землеробство. Знаряддя праці. Поділля: історико-етнографічне дослідження / за ред.: Л. Артюх, В. Наулко, З. Болтарович. Київ: Вид-во Незалежного культурного центру «Доля», 1994. С. 84–92.

⁵⁷ Тарнович Ю. Лемківщина. Матеріальна культура. Краків: Українське видавництво, 1941. С. 9–20; Мандибуря В. Традиційна структура господарської діяльності бойків; Павлюк С. Землеробство. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження* / за ред. Ю. Гошка. Київ: Наукова думка. С. 89–103.

Тому переселеним лемкам та бойкам (депортованим у 1951 р.) було легше адаптуватися до нового життя у гірських районах Львівщини⁵⁸. У південно-східних регіонах України депортованим, звиклим до не надто хороших ґрунтів, навіть попри незвичну агрокультуру впадала у вічі родючість тамтешньої землі⁵⁹. Проте суттєво дисонувала з очікуваннями переселенців, які повірили в радянську агітацію, бідність місцевого населення, відсутність чоловіків⁶⁰, голод 1946–1947 рр.⁶¹

Після прибуття переселенців на нове місце чоловіки й жінки виконували різні завдання. Чоловік-батько як голова сім'ї (за його відсутності – старший син, рідше вдова⁶²) зустрічався на залізничній станції з місцевими представниками евакуаційної комісії або головами сільських рад, які давали направлення на поселення. За відсутності житла переселенців скеровували до домівок місцевих мешканців⁶³, або вони самотужки вирушали на пошуки житла. Жінки доглядали за худобою, готували їжу, обживали житло. Тому вони найчастіше пригадують про труднощі з водою і паливом, що виникали в умовах засушливого степового клімату⁶⁴.

Отримане або самотужки знайдене житло здебільшого потребувало ремонту. Ним займалися чоловіки. Жінки детально описують

⁵⁸ Інтерв'ю з К. Ярославом Івановичем, 1933 р. н., записане у м. Львові 12 жовтня 2014 р. *Архів авторки*.

⁵⁹ Інтерв'ю з В. Євгенією Степанівною, 1940 р. н., записане у м. Львові 14 червня 2012 р. *Архів авторки*.

⁶⁰ Інтерв'ю з Р. Л. Ю.

⁶¹ Пронь Т. Депортовані з Польщі українці на тлі повоєнного повсякденного життя колгоспників східних областей Української РСР. *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.)* / упоряд. О. Лукашевич, Т. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 172.

⁶² Інтерв'ю з С. (Ф.) Марією Петрівною, 1929 р. н., записане в с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁶³ Губанов О. Розселення українського населення, депортованого з Польщі у Херсонську область в 1944–1945 рр. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2010. Вип. 31. С. 122–123.

⁶⁴ Інтерв'ю з Лов. (Вр.) Марією Петрівною, 1920 р. н., записане у м. Львові 27 листопада 2012 р. *Архів авторки*.

поганий стан⁶⁵ або незручне планування житла⁶⁶, побутові незручності: «наша посуда взагалі не була пристосована до життя тамтешнього: вони мали п'єци на тих вилках, і в них є казани, же їх можна підняти на тих вилках. А наш баняк даже хтів там щось варити, то тільки його підняв – а він сі перекинув»⁶⁷. Деталізовані жіночі інтерв'ю дають змогу зрозуміти весь спектр проблем, які виникали в переселенців на новому місці.

Для поліпшення становища «нових громадян» передбачалася допомога в отриманні житла, працевлаштуванні, деякі фінансові виплати. Відповідно до постанови РНК УРСР від 28 липня 1945 р. переселенці з Польщі звільнялися від більшості податків, могли отримати фінансову допомогу – кредит до 5 тис. рублів для купівлі житла чи худоби, була передбачена теж одноразова безповоротна грошова допомога до 2 тис. рублів. Усім цим скористалася тільки невелика частина переселенців. На заваді стали брак інформації, затягування виплат, незаконний виїзд переселенців зі східних областей⁶⁸.

Найважчими були перші місяці, рік після переселення, коли особливо бракувало харчів, затягувалися виплати за залишене в Польщі майно та фураж, а ще важче було тим, кого торкнувся голод 1946–1947 рр. Згадуючи про ці часи, більшість переселенців наголошували лише на проблемах своєї соціальної групи, не розповідали про

⁶⁵ Інтерв'ю з М. Оленою Іванівною, 1931 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁶⁶ Інтерв'ю з Шт. (Ар.) Анною Миколаївною, 1927 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

⁶⁷ Інтерв'ю з Пеляк-Гурей Стефанією. Брода О. (автор та режисер) (2012). *Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків* [Документальний фільм]. Хронотоп: 29.54–30.15. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hM0WdAjvAKU> (дата звернення: 06.04.2018).

⁶⁸ Байкеніч Д. Державна фінансова допомога українським переселенцям із Польщі, розселеним у східних областях УРСР у 1945–1947 рр. *Супільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Суми, 20 травня 2011 р.) / за заг. ред. С. Дегтярьова. Суми: СумДУ, 2011. Ч. 1. С. 47–50; Гонтар Т. Українські переселенці з Польщі в умовах тоталітарного режиму. *Polska i Ukraina po II wojnie światowej* / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów: WSP, 1998. S. 181–182.

умови життя місцевого населення загалом. Така вибірковість пам'яті пов'язана з тим, що людина в новому соціумі відчуває себе чужою й оточення спершу сприймає як чуже, очікує упередженого ставлення. Варто зауважити, що голодні роки по-різному пригадують чоловіки та жінки. Жінки, розповідаючи про них, наділяли активною позицією своїх батьків. Наприклад, пані Ольга пригадувала, як її батько ходив по сусідніх селах і просив їжу для сім'ї та худоби⁶⁹. Водночас у чоловічих спогадах чоловіки постають активними діячами, які різними способами намагаються забезпечити себе та сім'ї їжею: «А ми одержу вимінювали на зерно. Я з батьком ходив хата в хату. Нам там давали за хустину літру жита, цю літру жита ми приносили і на жорнах мололи, додавали води, ну і що там більше таку їду. І я знаю, що я мріяв, коли я наїмся хотя би бараболі»⁷⁰.

Частина депортованих отримала деяке відшкодування у вигляді збіжжя чи картоплі. Але це було не всюди – головню через відсутність цих продуктів на місцях і брак чітких інструкцій стосовно таких відшкодувань, а також через втрату чи відсутність у деяких переселенців евакуаційних документів⁷¹. Тому за відсутності коштів і засобів до життя переселенці були змушені відмовлятися від думки про власне господарство і вступати в колгоспи, передавати туди привезену худобу і реманент⁷². Розчарування і несприйняття колгоспної системи, безплатна робота за трудовні, відсутність евакуаційних документів, описів залишеного в Польщі майна, за якими виплачували компенсацію, – все це спонукало переселенців до

⁶⁹ Інтерв'ю з Околович Ольгою. Брода О. (автор та режисер) (2012). *Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків* [Документальний фільм]. Хронотоп: 28.29–28.40. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hM0WdAjvAKU> (дата звернення: 16.09.2019).

⁷⁰ Інтерв'ю з Мариняком Лукою. Брода О. (автор та режисер) (2012). *Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків* [Документальний фільм]. Хронотоп: 27.38–28.12. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hM0WdAjvAKU> (дата звернення: 16.09.2019).

⁷¹ Губанов О. Державні розрахунки з депортованим українцями Південної України за залишені ними в Польщі посіви і сільськогосподарські продукти (1944–1947 рр.). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2010. Вип. 38. С. 83–92.

⁷² Савчук О. Свої серед своїх. Депортація українців з Холмщини й Підляшся у 1944–1947 рр. Луцьк. 2012. С. 113–115.

думки про переїзд із південно-східних до західних областей⁷³. Частина переселенців, особливо з Холмщини, які пам'ятали тимчасову евакуацію під час Першої світової війни, до останнього сподівалися на повернення в рідний край⁷⁴.

Надії на тимчасовість депортації, важкі природо-кліматичні умови, цілий комплекс господарсько-побутових проблем, голод спонукали переселенців до переїзду в західні області УРСР. На законній основі можна було переїхати в межах південних областей. Також існувала можливість зміни місця проживання на підставі звернень до органів влади, якщо батько опинився в іншій області, або ж хтось із родини брав участь у війні (у лавах Червоної армії чи радянських партизанських загонів). Однак для більшості депортованих це був нелегальний переїзд, а по суті втеча⁷⁵. Як наголошував український історик та публіцист Роман Кабачій, головним напрямком руху здебільшого були місця попереднього проживання. Частина депортованих, здебільшого з Лемківщини та Підляшшя, зуміла повернутись у рідні сторони, купивши підроблені документи-посвідчення про місце проживання від польських представництв в УРСР. Хоча траплялись навіть доволі комічні випадки, коли лемки зуміли перетнути кордон лише з евакуаційними документами⁷⁶.

Масштабність руху депортованих із південних та східних регіонів «на захід» підтверджують архівні матеріали (ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3816: Матеріали по вопросам переселения украинского населения с территории Польши на Украину и польских граждан с территории Украины в Польшу и об переселении населения в границах УССР. 22 декабря 1945 г. – 16 июня 1946 г.), зібрані історикинею Юлією Боднарчук. Зокрема, станом на 1 листопада 1945 р. на півдні та

⁷³ Trzeszczyńska P. Łemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści, Przeszłości i Przestrzeni. Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. S. 101–102.

⁷⁴ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці: Букрек, 2011. Т. 1: Дослідження. С. 694.

⁷⁵ Kabaczij R. Wygnani na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946. Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2012. S. 265.

⁷⁶ Ibid. S. 265–266.

сході УРСР було 39 517 господарств, а на 1 січня 1946 р. – 33 465⁷⁷. За матеріалами УМВС, у Дніпропетровській області на 15 травня 1947 р. кількість родин переселенців знизилася з 5 637 до 903, у Сталінській (суч. Донецькій. – Ю. А.) із прибулих у 1945 р. 3 044 сімей залишилося 1 117, а в Кіровоградській із 2 812 – лише 444⁷⁸.

ЦК КП(б)У і РНК УРСР намагалися запобігти неконтрольованій міграції. 3 жовтня 1945 р. ухвалено постанову «Про невідкладні заходи у господарчому влаштуванні українського населення і роботу серед нього». До боротьби був також залучений Наркомат внутрішніх справ УРСР, який 5 жовтня 1945 р. ухвалив наказ «Про припинення самовільних переїздів евакуйованого з Польщі населення»⁷⁹. Згідно з наказом переїзд без дозволу влади розцінювався як злочин, проте насправді більшість керівників на місцях не дотримувалась урядових розпоряджень. Задokumentовано лише окремі випадки, наприклад у Рівненській області, коли депортовані родини були притягнуті до кримінальної відповідальності за самовільний переїзд⁸⁰.

На самовільний переїзд переселенців до західних областей УРСР влада фактично закривала очі, проте надалі стежила за цим процесом. З цих місцевостей надходили таємні рапорти про скупчення українців із Закароння: «Переселенці, які були влітку і весною 1945 року поселені в Одеській і Запорізькій областях, масово переїжджають до західної України. На залізничних станціях і райцентрах зупиняються, де шукають притулку і роботи. Виконком Райради заборонив сільрадам приймати з залізничних станцій переселенців: приїжджі це все добре знають і влаштовуються за допомогою місцевих голів сільрад, а часто і без них»⁸¹. Безсилля влади перед впливом переселенців засвідчує рапорт голови Краснянської

⁷⁷ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії... С. 122.

⁷⁸ Там само. С. 124.

⁷⁹ Там само. С. 123–124.

⁸⁰ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 697–698.

⁸¹ Таємна інформація Голові Виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих тов. Козиріву М. В. від Помічника голови Виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих М. Куц. 20.11.1945. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р. 221 (Виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 25 (Листування з Радою народних комісарів УРСР о переселенні з Польщі). Арк. 99.

(смт Красне Буського району Львівської області. – Ю. А.) сільської ради тов. В. Яворського. До голови сільради щоденно, навіть вночі зверталися від 6 до 12 родин депортованих, велику частину з них він влаштував у с. Красне, а з ним мешкало чотири родини⁸².

Малоефективність обмежувальних заходів також засвідчує те, що вже 30 березня 1946 р. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У надала дозвіл депортованим селитися в тих областях, куди вони приїхали до 1 квітня 1946 р., ті ж, хто приїхав пізніше, мали повертатися у ті місцевості, звідки прибули⁸³.

У Львівську область станом на 25 березня 1946 р. прибуло 9 061 родина переселенців (34 078 осіб). Додатково, ще до видачі дозволу на проживання, самовільно зі східних областей приїхало 430 сімей (1 726 осіб)⁸⁴. У Тернопільській області поселилося без дозволу 2 269 родин, у Рівненській області – 1 735 родин⁸⁵.

Нелегальний переїзд депортованих із південно-східних областей – небезпечна тривала подорож. Вирушали потайки вночі, змінюючи по кілька разів напрямок руху, оминаючи поліцейські пости: «А дорога назад була ще страшніша [до Львова – Ю. А.], то треба було пересідати з місця на місце, з поїзда на поїзд, теж шукали... бо документів, окрім евакуаційної карти, не мали. То їхали і на платформах, пообкрадали назад, як їхали»⁸⁶. Депортовані виїжджали з майном (комусь навіть пощастило вивести худобу з колгоспу), частину з якого змушені були продати, щоб оплатити дорогу⁸⁷.

За підрахунками авторського колективу монографії «Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947)», кількість переселенців з Польщі в західних областях постійно збільшувалася.

⁸² Там само.

⁸³ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії... С. 124.

⁸⁴ Информация о расселение и хозяйственном устройстве украинского населения, прибывшего из Польши во Львовскую область, по состоянию на 25.03.1945 года. Львов. *Держархів Львівської обл.* Оп. 2. Спр. 25 (Листування з Радою народних комісарів УРСР о переселенні з Польщі). Арк. 47.

⁸⁵ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії... С. 124.

⁸⁶ Інтерв'ю з Р. Л. Ю.

⁸⁷ Kabaczij R. Wagnani na stepy... S. 269.

У Львівській області кількість депортованих зросла з 12,43 % у 1945 р. до 36,28 % у 1948 р. Ще 15 % депортованих приїхало після завершення переселенської акції зі східних та південних регіонів. Загалом станом на 1 січня 1948 р. до Львівської області незаконно переїхало 3 887 осіб⁸⁸.

Чисельність переселенців у Тернопільській області збільшилась із 6,78 % у 1945 р. до 36,28 % у 1948 р., але у 1950 р. через міграцію в межах західних регіонів та оргнабору до праці у східні області зменшилась до 33,7 %⁸⁹.

Динаміка зміни кількості українців із Польщі у тодішній Дрогобицькій області (*частина суч. Львівської області*. – Ю. А.) також зросла від 1,03 % у 1945 р. до 12,34 % у 1948 р., проте після цього дещо зменшилась у 1950 р. (до 12,91 %). У Волинській області від 1945 р. до 1950 р. кількість депортованих фактично подвоїлась із 4,76 % до 13,32 %. Трохи менше переселенців прибуло до Станіславської області [суч. Івано-Франківської – Ю. А.]: 2,5 % у 1945 р., до 1950 р. їх побільшало лише до 7,47 %⁹⁰.

«Інші» versus «чужі»: особливості адаптації депортованих, життєві траєкторії у новій спільноті

Процес соціально-психологічної адаптації людини до нових умов життя зазвичай тривалий і складний для дослідження. Успішність адаптації визначають індивідуальні та групові чинники. До перших зараховують соціально-демографічні особливості (вік, освіта, стать), а також такі особистісні характеристики, як когнітивна складність (одномірне або багатовимірне бачення світу), тенденція використовувати при категоризації великі категорії (надмірна деталізація – категоризація простору – не сприяє адаптації), низька схильність до авторитаризму, попередній життєвий досвід. Найважливішим груповим чинником адаптації є культурна дистанція, тобто міра схожості культур, носієм яких є і з якими стикається переміщена особа⁹¹.

⁸⁸ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 699.

⁸⁹ Там само. С. 699–700.

⁹⁰ Там само. С. 700.

⁹¹ Психологія міграції: навч. посібн. / за ред.: М. Слюсаревського, О. Блинова. Кіровоград, 2013. С. 175–178.

На перебіг адаптації переселенців впливали, насамперед деструктивно, пам'ять про військові дії, міжнаціональний конфлікт, важкі умови переселення, особливо якщо воно було примусовим. Вплив цих останніх чинників потребує додаткових досліджень, зокрема з точки зору психології. Тому з певною обережністю (адже в Україні існують лише окремі історико-антропологічні та соціально-психологічні дослідження, присвячені переживанню-приспосовуванню певних соціальних або етнічних груп до різних проявів тоталітарної системи⁹²), і то лише для окреслення цієї проблематики, посилаємося на доробок польської психологині про психічні наслідки депортації поляків на Сибір⁹³. На підставі опитувань свідків депортації дослідниця виокремила такий перелік стресорів (біологічні, психічні або фізичні фактори-стимули, вплив яких провокує стресову реакцію; «ситуація, яка порушує рівновагу поміж об'єктом і середовищем, яка активізує адаптаційні психічні механізми»⁹⁴): нічне вторгнення озброєних військових, виїзд із домівки, умови проживання та кліматичні особливості в місцях заслання, голод, важка фізична праця, відчуття ворожості та репресії з боку адміністрації поселень або інших представників радянської влади та їхніх родичів, роз'єднаність сімей (перебування в дитбудинку), смерть членів родини або інших близьких, загроза власному життю, у тому числі через хвороби⁹⁵. Очевидно, що з етичної точки зору і через брак досліджень такого штибу серед депортованих українців з Польщі неможливо ототожнювати ці життєві ситуації, або ж переносити результати дослідження коротко- і довготривалого впливу цих подій серед поляків, депортованих на Сибір, на українців Закерзоння. Однак з певною умовністю можна стверджувати, що схожі чинники, або ж стресори, впливали і на переселенців з Польщі.

⁹² Детальніше див.: Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити, значить перемогти. Львів, 2017. 288 с.; Гоманюк М. А. Соціальна адаптація й інтеграція турків-месхетинців в українському суспільстві: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2007. 22 с.

⁹³ Jackowska E. Psychiczne następstwa deportacji w głąb ZSRR w czasie Drugiej wojny światowej. Przyczyny, moderatory, uwarunkowania. Szczecin, 2004. 397 s.

⁹⁴ Ibid. S. 102.

⁹⁵ Ibid. S. 103–104.

У процесі входження в новий соціум чутливіше сприймали нову реальність жінки. Передусім цю гендерну специфіку можна простежити в розповідях про ставлення місцевого населення до переселенців. Спогади жінок з цього приводу дуже емоційні й деталізовані. Одна з депортованих пригадувала, що її разом з братом (тоді дітьми-сиротами) на станції Березівка Одеської області врятувала від смерті місцева жителька⁹⁶. Натомість чоловіки згадують про ці моменти життя здебільшого нейтральніше, майже без емоцій, навіть коли йдеться про неприязнь, підозру чи образу: «...ну приїхали бандерівці, в такому дусі говорили. Але щоб вони так нас якось переслідували – то ні, до речі, мав там кілька товаришів-однокласників»⁹⁷.

Загалом ставлення місцевого і в південно-східних, і в західних областях УРСР було неоднозначним, воно залежало як від суто особистих характеристик людини, так і від ситуації в конкретній місцевості, попереднього деструктивного досвіду тощо, тому не варто узагальнювати життєві ситуації конкретних людей до цілої соціальної групи. Адже ставлення місцевих, як засвідчують спогади, було різним: від насторожено прохолодного, із певною підозрою до доброзичливого⁹⁸. Дослідник Р. Кабачій виокремив декілька ключових причин, які впливали на сприйняття депортованих у південно-східних областях: етнічно-культурні та релігійні відмінності, майнова диференціація і різне ставлення до праці⁹⁹. Також реакція місцевого населення, як на південному сході, так і на заході, спровокована насамперед нерозумінням (поява на їхній території «чужих людей», подекуди з кращими запасами їжі чи с/г реманенту), часткової так званої захисної упередженості – обережності, настороженості до будь-яких нововведень після пережитих голодомору (особливо в південно-східних областях), війни, репресій.

Незаконний переїзд до Західної України не розв'язував усіх проблем депортованих, тут, як і в південно-східних областях, їх підстерігало чимало труднощів, а подекуди навіть небезпек.

⁹⁶ Григор'єва Н. Загарбана домівка. *Холмицина і Підляшия: Обереги пам'яті: Історія, культура, спомини* / упоряд. Г. П. Вишнеvsька. Київ: Університетське вид-во ПУЛЬСАРИ, 2010. С. 193–194.

⁹⁷ Інтерв'ю з Б. Миколою, 1929 р. н., записане у м. Львові 13 березня 2012 р. *Архів авторки*.

⁹⁸ Інтерв'ю з Р. Л. Ю.

⁹⁹ Kabaczij R. Wypnani na stepy... S. 249.

Про багатоваріантність життєвих ситуацій свідчать різні спогади про перші роки у західних областях. Один з респондентів, який опинився в Тернопільській області, пригадував, що місцеві жителі застерігали його з батьком, щоб вони не займали порожніх хат (виселених сімей учасників національно-визвольного руху, які ще повернуться)¹⁰⁰. Інша респондентка, теж переселена в Тернопільську область, розповідала про те, що після обрання її матері сільським депутатом вона боялася за життя своєї сім'ї, бо «ходили бандери, листівки кидали у вікно»¹⁰¹. Тобто частина збройного націоналістичного підпілля сприймала переселенців як тих, хто виявив слабкість, коли погодився виїхати, став інструментом радянської влади. Тому на новому місці їх сприймали як «підозрілих», «чужих». Водночас інша частина депортованих мала гіпотетичні зв'язки з УПА, у тій чи іншій мірі допомагаючи українським повстанцям. Наприклад, пані Марія з с. Бортне, що на Лемківщині, яка працювала вчителькою початкових класів, організованих Українським Центральним Комітетом, переховувала і допомагала перейти польсько-чехословацький кордон двом військовополоненим французам, а також, можливо, і воякам УПА. Побоюючись репресій з боку польської влади через свою активну громадську діяльність, добровільно записалася на переїзд до УРСР і виїхала з сім'єю бездітної тітки¹⁰².

Назагал у західних областях переселенці відчували себе комфортніше, особливо в містах, де легше було «загубитися» серед великої кількості приїжджого люду¹⁰³. Часто українці Закерзоння компактно поселялися в одній місцевості (наприклад, респонденти з с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області походили з лемківського села Поляни і сусідніх сіл, а з Глібова Гусятинського району Тернопільської області – з села Тернавка), здебільшого в селах

¹⁰⁰ Інтерв'ю з Як. Володимиром, 1935 р. н., записане у м. Львові 18 березня 2013 р. *Архів авторки*.

¹⁰¹ Інтерв'ю зі Шп. (Яц.) Наталією Михайлівною, 1934 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського р-ну Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

¹⁰² Інтерв'ю з К. (Шл.) М.

¹⁰³ Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців зі сіл (50–80-ті роки ХХ ст.). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. С. 15–20.

чи передмістях. Вони заселяли спорожнілі колонії поляків (у західних областях)¹⁰⁴ або німців і греків (у південно-східних областях)¹⁰⁵.

Водночас траплялись випадки в західних областях, коли місцеве польське населення ще не виїхало, а в їхні помешкання скеровували депортованих українців. «Було так, що ми приїхали по весні, а оні [інші мешканці с. Поляни, які приїхали швидше – Ю. А.] восени, то вони ще з поляками жили цілу зиму»¹⁰⁶. Цей досвід спільного проживання був різним: і негативним («То во, як ми приїхали сюда до того господаря, то поляк з нами сидів цілу зиму. Він нам навіть не сказав, де його бараболя, де що... І так ходили, копали де могли... А потім цілу зиму нашу бараболю їв, бо цілу зиму сидів»¹⁰⁷), і позитивним, поляки допомагали вижити українцям з Польщі. «І тато найшов [житло – Ю. А.] в Кривчицях, а там ще були поляки. То поляки нам нічо не робили, то тато зайняли таку хату невеличку. То напроти жила полька і три сини, то їх мали вивозити. Їх вивозили аж в сорок шостому році. То ще цілу зиму ми були з поляками. Та полька була дуже добра... Вона мала три корови, а ми не мали корови, то нам дала одну корову, казала: пасіть, годуйте, то є ваше. Ми сі будем забирали – я заберу... Один хтів переїхати до її хати, вже фіра приїхала... вже хтів си погрузати до її хати. А вона каже: я не їду, я не буду виїжджала, – то та фіра сі вступила, і хлопці ті поляки вночи з нашої хати до себе перенесли нас. Так хтіли, щоби ми трошки більше [мали – Ю. А.]... Вони сі подивили [польська сусідська сім'я – Ю. А.], що наша хата менша, а їх хата більша...»¹⁰⁸. Однак загалом проживання депортованих поряд дозволяло

¹⁰⁴ Довідка МГБ УРСР про важке становище українців, переселених з Польщі до східних областей УРСР та про діяльність ОУН серед переселенців. Березень 1947 р., Київ. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / упоряд. З. Гайовнічек. Варшава, Київ, 2000. Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. С. 198–920.*

¹⁰⁵ Байкеніч Д. Кількість та місця розселення депортованих українців Польщі у східних областях УРСР (др. пол. 1940-х рр.). *Народознавчі зошити.* Львів, 2013. Вип. 2 (110). С. 531–532.

¹⁰⁶ Інтерв'ю з Шт. (Ар.) А. М.

¹⁰⁷ Інтерв'ю з Фаб. Марією Петрівною, 1935 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки.*

¹⁰⁸ Інтерв'ю з Х. С. А.

легше адаптуватися до нових умов і зберегти соціально-культурну цілісність.

На республіканському рівні було ухвалено низку документів, що мали врегулювати процес забезпечення житлом та земельними наділами, надання грошових виплат, розрахунків за залишене майно депортованим українцям з Польщі на місцях. Додатково ці укази та постанови дублювали також виконавчі органи в межах областей та районів. 5 травня 1945 р. РНК УРСР і ЦК КП(б) У ухвалили постанову «Про розселення і господарське влаштування в західних областях УРСР 30 000 сімей українського населення, евакуйованих із Польщі», а 3 жовтня – «Про невідкладні заходи щодо господарського українського населення, що прибуло з Польщі на територію УРСР, і роботі серед нього». На додачу до цих документів Рада міністрів 18 лютого 1947 р. ухвалила документ № 33-2сс «Про стан взаємних розрахунків з переселенцями з Польщі, що прибули в УРСР»¹⁰⁹. Ці та інші законодавчі постанови, вказівки створювали правову базу для опіки над переселенцями, що прибували з Польщі, водночас де-факто існувала низка проблем (забезпечення житлом, отримання виплат), які влада розв'язувала із запізненням.

У зв'язку з депортацією поляків з УРСР до Польщі в західних областях залишався «вільний» житловий фонд, який дозволяв українцям з Польщі дещо швидше розв'язувати проблеми з помешканням, однак і тут виникали труднощі через зловживання чиновників¹¹⁰, займання та розкрадання залишених «польських» будинків, незадовільний стан будівель після війни¹¹¹.

¹⁰⁹ Кіцак В. Депортовані з Польщі українці: результати першого етапу входження в соціум та економічне пристосування у 1944–1947 рр. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951 рр. С. 96.

¹¹⁰ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 705.

¹¹¹ Доповідна записка голові Виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих тов. Козиріву М. В. «Про перевірку влаштування українського населення евакуйованого з Польщі в Городоцькому районі та про стан будинків, залишені польськими громадянами, яке евакуйоване до Польщі від 19.02.1946 р.». *Держархів Львівської обл.* Ф. Р. 221 (Виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 25. Арк. 34.

У Волинську область станом на 7 жовтня 1946 р. приїхало 12 139 депортованих українців із Польщі¹¹². Натомість із 67 985 осіб (22 152 родини) поляків, що подали заяви на переселення, виїхало 64 946 осіб (20 952 сімей). Частина поляків, здебільшого ті, що походили зі змішаних родин, залишилась в області – 21 568 осіб, тобто 8 069 родин, відмовилися виїжджати¹¹³. Поляки залишили лише 5 106 будинків (у містах і районних центрах – 1 504, у селах – 3 602). Число прибулих переселенців з Польщі майже удвічі перевищувало кількість житлових приміщень, що їх залишали евакуйовані поляки. Фактично депортованим українцям станом на 15 травня 1947 р. виділили сукупно 2 787 будівель. Частину будов у селах (815 буд.), які потрапили до прикордонної зони (куди заборонялось поселяти переселенців), було розібрано¹¹⁴, інші були зайняті установами або самовільно захоплені місцевими мешканцями¹¹⁵. Через брак житла, матеріалів для ремонту наявного чи побудови новою частиною депортованих відразу після переїзду жила в непристосованих до життя будівлях¹¹⁶. Протягом 1945–1946 рр. за державний кошт було зведено 222 будинки, 176 ще добудували. Також частина депортованих від 1946 р., використовуючи систему державного кредитування, розпочала самотужки зводити власні домівки¹¹⁷.

Схожі проблеми з браком житла для переселенців виникали і в Тернопільській області, хоча туди було депортовано вдвічі більше поляків, аніж прибуло українців. Однією з головних причин житлової проблеми, на думку дослідниці Ю. Боднарчук, була велика кількість зруйнованих або пошкоджених будівель під час війни¹¹⁸. Депортовані поляки станом на 19 червня 1946 р. залишили 32 947 будинків (з них 1 489 – у містах і містечках). Зареєстровані на 1 липня 1946 р.

¹¹² Пронь Т. Міждержавне переміщення етнічного населення українсько-польського прикордоння на території Волинської області (194–1946 рр.). *Україна – Польща: історична спадщина, суспільна свідомість*. Львів, 2012. Вип. 5. С. 98.

¹¹³ Там само. С. 102.

¹¹⁴ Пронь Т. Міждержавне переміщення... С. 96–97.

¹¹⁵ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 706.

¹¹⁶ Пронь Т. Міждержавне переміщення... С. 97.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії... С. 149.

37 686 сімей українських переселенців отримали 31 458 помешкань у селах, але 7 228 родин змушені були жити по кілька сімей в одному приміщенні¹¹⁹. Згодом депортованим було надано 32 301 будинок, 711 квартир та 40 895 господарських будівель¹²⁰. Згідно зі звітами про будівництво будинків для депортованих українців (загалом перебувало 35 106 сімей, тобто 155 620 осіб), станом на 1 вересня 1947 р. було завершено 65 будинків, відремонтовано 1 405¹²¹.

Загальна чисельність депортованих українців у Львівській області, разом із тими, хто незаконно переїхав із південно-східних областей, станом на 25 березня 1946 р. становила 9 494 сімей, або 35 816 осіб. Більшість депортованих були розміщені в колишніх польських будинках, або ж мешкали разом із поляками, які очікували на депортацію до Польщі. З 11 287 вільних житлових будівель депортовані отримали 8 142 будинки, а 938 осіб отримали житло в містах. Водночас 414 сімей не отримали помешкання¹²². Ще 18 424 родини депортованих прибуло до 20 травня 1947 р, із них 14 909 отримали оселі (в тому числі 2 125 квартир у містах чи містечках), а більше ніж 3 500 родин залишалися без помешкання. Незначні покращення відбулися аж у 1949 р., коли переселенцям виділили 456 будинків, які займали до того установи та місцеві мешканці. Планувалося, що ще 640 будівель буде повернуто депортованим після відселення самовільних поселенців¹²³.

Особливо гостро брак житла депортовані українці з Польщі також відчували у Станіславській, Дрогобицькій та Рівненській областях¹²⁴. В останній додатково посилювала напругу з вільним житлом

¹¹⁹ Там само. С. 159.

¹²⁰ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 705.

¹²¹ Гонтар Т. Роль місцевих органів влади в організації депортації українців з Польщі до УРСР у 1944–1946 р. *Україна – Польща: історична спадщина і сучасна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951 рр. С. 89.

¹²² Информация о расселение и хозяйственном устройстве украинского населения, прибывшего из Польши во Львовскую область, по состоянию на 25.03.1945 года. Львов. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р. 221 (Виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 25 (Листування з Радою народних комісарів УРСР о переселенні з Польщі). Арк. 47.

¹²³ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 706–707.

¹²⁴ Там само.

реалізація угоди, підписаної між ЧСР та УРСР 10 липня 1946 р., про оптацію і переселення громадян чеської та словацької національності з теренів колишньої Волинської губернії та, відповідно, українців із Чехословаччини¹²⁵.

Згідно з підписаними угодами про депортацію, українці з Польщі після переїзду повинні були отримати аналогічний до залишеного земельний наділ (до 15 га для однієї сім'ї). Селяни, що не мали земельних ділянок у Львівській, Дрогобицькій та Станіславській областях, – до 7 га, дещо більші наділи передбачалися у Рівненській (до 10 га¹²⁶) і Волинській (від 10 до 15 га у Головнянському, Заболотівському, Камінь-Каширському, Маневичевському, Ратнівському, Старовижівському, Шацькому районах)¹²⁷. Попри задекларовану крайню дату 15 листопада 1945 р. до отримання земельних ділянок у західних областях УРСР і до 10 днів після переїзду, депортовані одержували земельні ділянки із запізненням. Зазвичай меншого розміру, ніж було зазначено в евакуаційних листах, гіршої якості (кращі ґрунти, що залишали поляки, займали селяни, керівництво села)¹²⁸. Також із суттєвою затримкою депортовані українці отримували відшкодування за зерно та інші с/г продукти, залишені в Польщі¹²⁹. Непоодинокими були випадки зловживання з боку чиновників та жителів села, які неправомірно отримували фураж, передбачений для виплат українцям із Польщі. Наприклад, у Львівській області відповідно до «Постанови Виконкому облради і Бюро Обкому КП(б)У від 26 вересня 1945 р. за № 1265-а та від 11 жовтня 1945 р. за № 1342-а було виділено 440 центнерів зерна для видачі переселенцям із Польщі, які не мали посівного матеріалу». Проте після перевірки було встановлено, що це зерно частково отримало «корінне населення» Буського району. Також, згідно з розпорядженням Райвиконкому, у цьому ж районі «службовці, що

¹²⁵ Вертелецька Н. Динаміка етнонаціональної структури населення Рівненщини у повоєнний період (1944–1953 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 4: На пошану професора А. О. Копилова. С. 459.

¹²⁶ Кіцак В. Депортовані з Польщі українці... С. 99.

¹²⁷ Пронь Т. Міждержавне переміщення... С. 97.

¹²⁸ Кіцак В. Депортовані з Польщі українці... С. 99–100.

¹²⁹ Там само. С. 100.

не займаються сільським господарством, отримують хліб по картках, неначе додаткове харчування» (загалом 400 кг). Додатково до цього 4 560 кг пшениці було перемелено на борошно, роздано по «талонах Райторгвідділу районному активу, у тому числі керівнику Райвиконкому»¹³⁰.

На початку в переселенців виникали деякі труднощі в спілкуванні з місцевим населенням, але респонденти згадують про це побіжно й неохоче. Однак часто пригадують, як їх іменували-маркували місцеві мешканці. Це означення було спрощеним, стереотипним та показувало спосіб мислення в цих громадах. Через наявність полонізмів у говірці та на території, з якої вони переїхали, депортованих називали «поляками» або «бандерами»¹³¹, що дуже ображало, так само як і зневажливе «лемко»¹³², «лемки» – до всіх депортованих, незалежно від місцевості, з якої вони походили¹³³, «дурний/ бідний лемко»¹³⁴.

Більшість переселенців-чоловіків узагалі не згадують про перші відчуття після переїзду, про це опосередковано говорять жінки: «А приїхали до Глібова [Тернопільська область – Ю. А.] тутка молодож – всьо біле, аж позеленіло, бо то що повітря нема»¹³⁵ (йдеться про фізичний і психологічний дискомфорт), «А що ще нашій бабці лишилось, як не співати?»¹³⁶ (відчай і ностальгія).

Поступово переселенці налагоджували стосунки з місцевим населенням, хоча частина з них (особливо літні особи) так і не змогла

¹³⁰ Проект Постановление Исполнительного Комитета Львовского Облсовета депутатов трудящихся и Бюро Обкома КП(б)У от 27 декабря 1945 г. «О разбазаривании хлебных ресурсов в Бусском районе». *Держархів Львівської обл.* Ф. Р. 221 (Виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 205 (Матеріали про заготівлю с/г сировини). Арк. 180.

¹³¹ Інтерв'ю з Б. М.

¹³² Інтерв'ю з Г. М. І.; Інтерв'ю з Муд. Ганною Іванівною, 1939 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

¹³³ Терлецька. Л. (режисер) (2017). «Евакуйовані назавжди» [Документальний фільм]. Хронотоп: 38.27–38.45. URL: https://www.youtube.com/watch?v=KJxlUf_7w6U (дата звернення: 07.08.2019).

¹³⁴ Інтерв'ю з Хв. М. І.

¹³⁵ Інтерв'ю з Х. М. П.

¹³⁶ Інтерв'ю з Лов. (Вр.) М. П.

«вжитися» з новими мешканцями¹³⁷. Найшвидше до нових умов звикали діти, які легше знаходили спільну мову з однолітками, наприклад граючись¹³⁸.

Розв'язавши першорядні проблеми з житлом, переселенці стикалися з наступними. Йшлося про працевлаштування і навчання. Частина дітей переселенців уже мала досвід навчання в польських або українських школах. Більшість дітей переселенців продовжили навчання в Україні, хоча були й такі, котрі через складні життєві обставини (смерть когось із батьків, потребу утримувати сім'ю) не змогли далі вчитися¹³⁹. Відразу після переїзду значна частина дітей депортованих українців з Польщі не відвідувала школу через матеріальні проблеми та елементарний брак житла. За підрахунками, базованими на архівних документах, дослідниця Ю. Боднарчук зазначала, що до вересня 1946 р. в освітніх закладах Тернопільської області було зареєстровано 15 668 дітей депортованих, із них ходили до школи 15 412 осіб. Щоправда, як зауважувала історик, не всі з них – регулярно. Водночас до цього зареєстрованого переліку учнів не внесли половину дітей шкільного віку до 13 років та 60 % підлітків – старших 13 років¹⁴⁰.

Надалі низька відвідуваність шкіл дітьми переселенців була зумовлена браком взуття та одягу в сім'ях, про що регулярно звітували у відділах освіти. Так, наприклад, на Тернопільщині ця проблема була настільки гострою, що вчителі Підзамочківської і Жизномирської шкіл Буцацького району в зимовий період проводили заняття з дітьми вдома, а навесні діти уже почали відвідувати школу. У зазначеній області у 1947–1948 навчальних роках навчалось 26 013 дітей депортованих, і до кінця року їхня кількість зросла лише до 26 075 осіб, що становило 49 % від загальної кількості депортованих дітей до 13 років. Така низька відвідуваність шкіл зумовила

¹³⁷ Інтерв'ю з Громосямом Михайлом. Брода О. (автор та режисер) (2012). *Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків* [Документальний фільм]. Хронотоп: 29.13–29.30. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hM0WdA-jvAKU> (дата звернення: 07.04.2018).

¹³⁸ Інтерв'ю з Раб. (Хв.) Марією, 1937 р. н., записане в с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

¹³⁹ Інтерв'ю з Х. М. П.

¹⁴⁰ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії... С. 211.

неосвіченість або малоосвіченість дорослих та дітей депортованих, зокрема їх погане володіння мовою¹⁴¹.

Діаметрально протилежні тези висловлював дослідник Михайло Горний. На його думку, більшість сімей переселенців дбала про освіту дітей, аби ті в майбутньому могли отримати роботу й облаштуватися на новому місці. За підрахунками вченого, протягом 1945–1970 років з 193 тис. переселенців у близько 40 % сімей хоча б одна дитина отримала вищу освіту, а в 75 % – вищу чи середню-спеціальну¹⁴².

Більшість депортованих згадує про труднощі з навчанням. Респонденти пригадують, що спочатку мали проблеми з мовою навчання, адже говірки переселенців дуже відрізнялися від місцевої мови. До того ж у школах (переважно сільських), як пригадували респонденти, спершу існував негласний поділ на місцеве і прибуле населення¹⁴³.

У східних областях депортовані здебільшого влаштувалися й намагалися пристосуватися до колгоспної системи, натомість у західних до початку колективізації створювали власні господарства і жили з власноруч вирощених продуктів. Після впровадження колгоспної системи частина людей працювала у ній, інші ж намагалися влаштуватися на робітничі спеціальності в колгоспному господарстві або на промислових об'єктах, будовах тощо. Також значна кількість депортованих, що мали певну кваліфікацію, працювала за фахом, зокрема: «колишні службовці, вчителі, медичні працівники... кооператори і ремісники, робітники промисловості і транспорту відразу або після переїзду зі східних областей осідали в західних областях України. Вони отримували або винаймали житло в містах і містечках, працювали в наявних та створюваних підприємствах місцевої промисловості, комунального господарства і заготівлі, лісової і деревообробної промисловості, медичних, освітніх і культурних закладах»¹⁴⁴.

Досліджуючи депортованих українців з Польщі як соціальну групу, слід враховувати різноманітність життєвих траєкторій, особливо якщо йде мова про входження в нову соціальну

¹⁴¹ Там само. С. 212.

¹⁴² Горний М. Українська інтелігенція Холмщини та Підляшшя у ХХ ст. Львів, 2002. С. 276.

¹⁴³ Інтерв'ю з Коц. (Тим.) Надією Олександрівною, 1934 р. н., записане у смт Рудне Львівської області 17 червня 2012 р. *Архів авторки*.

¹⁴⁴ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 718–721.

реальність – радянської України. Сукупно на цей тривалий процес адаптації, входження в нову громаду/державу впливали психоемоційні особливості людини, особистий чи сімейний досвід життя до війни/депортації (зокрема матеріальне забезпечення, освіта, професійна спрямованість) та під час зазначених подій, умови та оточення, в яких опинилася особа після переселення.

Частина українців з Польщі, як уже згадувалося вище, симпатизувала або ж була включена в діяльність ОУН та УПА, інша ж – навпаки побоювалась. На теренах Закерзоння, хоча дещо слабше, ніж у сусідніх регіонах, також розгорталася мережа ОУН. Важливим осередком формування був Перемишль та Перемищина, де на основі Перемиської округи УВО постала мережа ОУН. Обласний провід Перемищини в червні 1943 р. очолив Василь Галаса, який розпочав активну підпільну роботу. Наприкінці 1943 р. створено воєнну округу «Сян». Проте лише в липні 1944 р., на думку українського історика Володимира В'ятровича, у зв'язку з наближенням фронту та побоюваннями щодо мобілізації в лави Червоної армії та репресій з її боку, завдяки великій кількості втікачів із Західної України вдалося утворити повстанські відділи на теренах Надсяння¹⁴⁵. У Холмщині до Другої світової війни осередки ОУН не були чисельними, під час війни вони діяли в межах повітових відділів Українського Центрального Комітету або локальних одиниць Української допоміжної поліції. Творення організаційних форм ОУН-СД (самостійників-державників) розпочалося в травні 1944 р., після появи Холмської підобласті (входила Сокальська та Холмська округа), підвідомчої УкОУН Північно-західних українських земель (ПЗУЗ)¹⁴⁶. У березні – квітні 1945 р. Головний провід ОУН прийняв рішення про реорганізацію Холмської підобласті, яка стала Грубешівським надрайоном, а від другої половини 1945 р. – надрайоном «Лиман». Польський історик українського походження Богдан Гук вважав, що «проводові ОУН Волині був... паралельно

¹⁴⁵ В'ятрович В. Визвольний рух на Закерзонні в 1944–1947 роках. *Український визвольний рух*. Львів, 2008. Зб. 12. С. 183–184.

¹⁴⁶ Гук Б. Проблема організаційної структури українського підпілля на Холмщині в 1944–1947 роках. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків*: зб. наук. праць. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 133–134.

підпорядкований Володавський надрайон»¹⁴⁷, який, припускає історик, восени 1945 р. організаційно оформився уже як надрайон «Левада» (приблизно охоплював терени Південного Підляшшя, Володавського та Білопідляського повіту)¹⁴⁸.

Антиукраїнський терор на Холмщині з боку польського підпілля восени 1943 р. спонукав до початку творення сільської самооборони (сільських збройних відділів), яка розвивалася разом із бойовими відділами УПА, що їх скеровували з Волині та Галичини¹⁴⁹. Від квітня 1944 р. розпочалося організаційне творення збройних загонів самооборони, які отримали назву «самооборонних кущових відділів» (СКВ), і згодом перетворені на сотні УПА. У зв'язку з подальшою ескалацією польсько-українського конфлікту, з Волині до Холмщини були направлені «два курені УПА з загону полковника Острозького та сотня “Вовки” Ягоди-Черники, з Карпом на Посяння надійшла сотня з куреня “Сіроманці” під командою Яструба». Щодо Надсяння та Лемківщини, то від осені 1944 р. вони стають прифронтовими теренами, тому командування УПА вирішує розділити сотні на чоти і рої, таким чином посиливши місцеві СКВ¹⁵⁰.

У середині 1944 р. територія Закерзоння підпорядковувалася, згідно з територіальним принципом, структурній одиниці УПА-Захід, яка загалом поділялася на шість військових округів ВО, серед яких II та III VI ВО охоплювали терени південно-східної Польщі. До II ВО входили Холмщина, Грубешівщина, Любачівщина, до VI ВО – Лемківщина та Перемищина.

Влітку 1945 р. міжнаціональні сутички та переміщення населення частково були припинені завдяки укладеним домовленостям між польським (аківським) та українським підпіллям (у квітні – травні

¹⁴⁷ Гук Б. Проблема організаційної структури... С. 134.

¹⁴⁸ Гук Б. Організаційна структура надрайону «Левада» ОУН Закерзонського краю 1945–1947 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія*. Івано-Франківськ, 2011. Вип. 19. С. 56

¹⁴⁹ В'ятрович В. Визвольний рух на Закерзонні... С. 184; Баран Б. Створення УПА в українсько-польському прикордонні у 1943–1945 роках. *Магістерський науковий вісник. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2016. Вип. 24. С. 125; Гук Б. Проблема організаційної структури... С. 138.

¹⁵⁰ Баран Б. Створення УПА... С. 125; Гук Б. Проблема організаційної структури... С. 138.

1945 р. на Ряшівщині, у травні на Люблінщині¹⁵¹). Тому сотні УПА були реорганізовані в СКВ, але після серпня 1945 р., коли польське керівництво під тиском радянської влади ухвалило рішення про застосування дивізій польського війська для пришивдшення депортації у Лиському, Любачівському, Перемиському та Сяницькому повітах¹⁵², відбулася нова хвиля мобілізації до лав УПА. У жовтні 1945 р. ці загони були об'єднані в VI окрему ВО «Сян»¹⁵³. З цього моменту, на думку В. В'ятровича, остаточно сформувались «структури українського визвольного руху на Закерзонні. Його основу становили три округи підпільної мережі ОУН. Найбільш розвинутою мережа була на півдні Закерзоння, де, відповідно, було створено Першу округу в складі трьох надрайонів; Друга округа в складі одного надрайону охоплювала Любачівщину; Третя, Холмська, округа складалася з двох надрайонів. Кожній із територіальних округ ОУН відповідав Тактичний відтинок УПА: перший – ТВ 26 “Лемко”... другий – ТВ 27 “Бастіон”... третій – ТВ 28 “Данилів”»¹⁵⁴. Після активізації депортаційної акції, із залученням польського війська в серпні 1945 р. і утворенням навесні 1946 р. польськими військовими оперативної групи «Ряшів», суттєво скорочується кількість українців у регіоні, а відтак зменшується підтримка підпільників. Наступним переломним моментом була операція «Вісла», після якої діяти лише окремі групи до осені 1948 року¹⁵⁵.

Початково українське підпілля, навіть після встановлення кордону по лінії Керзона та підписання вересневої угоди про депортацію (9 вересня 1944 р.), не вірило в можливість виїзду українців з Польщі (за винятком тих, хто підтримував ліві ідеї) чи їхню

¹⁵¹ Репатріація чи депортація... С. 10–16; Мотика Г. Від волинської ризанини до операції «Вісла» С. 233–238; Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej... S. 121–122.

¹⁵² Sula D. Działność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002. S. 78; Motyka G. Ukraińska partyzanka 1942–1960. Działność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2006. S. 580.

¹⁵³ В'ятрович В. Визвольний рух на Закерзонні... С. 186–187; Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального підходу. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010. С. 460.

¹⁵⁴ В'ятрович В. Визвольний рух на Закерзонні... С. 187.

¹⁵⁵ В'ятрович В. Визвольний рух на Закерзонні... С. 192–194.

примусову депортацію¹⁵⁶. Переломний момент настав після залучення восени 1945 р. загонів Війська Польського задля пришвидшення процесу депортації українців, відтоді розпочинається, на думку українського історика Ю. Шаповала, протидія виселенню і терору, що його супроводжував, з боку ОУН та УПА¹⁵⁷. Використання військових у переселенській акції спричинило зростання підтримки УПА серед українців Закерзоння, які покладали надії на те, що їхнє втручання стане для них порятунком. Однак, як зауважував історик Р. Кабачій, образ УПА як захисників-оборонців українців найкраще функціонував на теренах Надсяння, натомість на Підляшші українське підпілля спершу агітувало місцеве населення проти переселення та колгоспів, не використовуючи націоналістичної риторики, і лише після утворення тут нових відділів УПА, від 1946 р., зазвучали проукраїнські гасла. Схожа ситуація простежувалася і на Лемківщині, яка частково відсторонилася від українства, і лише її східна частина, завдяки діяльності не в останню чергу сотні «Хріна» (Степана Стебельського), підтримувала агітацію УПА¹⁵⁸. Елементом протидії була не лише агітація, а й знищення залізничних станцій, шляхів сполучення, тому жертвами такої діяльності часто ставали самі депортовані, які змушені були очікувати на транспорт для переселення¹⁵⁹. Слід відзначити, що на початкових етапах, як зауважено вище, українське підпілля не було надто радикально налаштовано супроти депортації. Однак зі збільшенням тиску, масштабів¹⁶⁰, тих українців, які погоджувались на переїзд, підпілля частково вважало зрадниками, тому траплялися випадки не лише агітації проти виїзду, а й залякування та вбивства. Все ж слід обережно ставитись до трактування, кількісних вимірів теорору УПА проти депортованих українців, адже чимало таких фактів містяться в радянських документах¹⁶¹.

У контексті входження-адаптації до радянської дійсності депортованих українців вартим уваги є їхнє сприйняття самої державної

¹⁵⁶ Kabaczij R. Wygnani na stepy... S. 158–159.

¹⁵⁷ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі 1944–1947. Київ, 2000. С. 12.

¹⁵⁸ Kabaczij R. Wygnani na stepy... S. 161–162.

¹⁵⁹ Там само. С. 161–165.

¹⁶⁰ Там само. С. 160–161.

¹⁶¹ Kabaczij R. Wygnani na stepy... S. 167.

системи. Про антирадянськи налаштованих українців, депортованих з Польщі, можна дізнатися завдяки матеріалам науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»¹⁶², архівним справам засуджених осіб (частина з яких була сфальсифікована), що зберігаються в галузевих архівах Служби безпеки України.

На основі проаналізованих документів можна стверджувати, що українці з Польщі були засуджені за статтями: 1) 54-10: «контрреволюційна пропаганда та агітація» та 54-11: «контрреволюційна організаційна діяльність»¹⁶³, як-от мешканка с. Переможне Дрогобицької області, що походила з с. Середниця Ліського повіту (сучасне Підкарпатське воєводство Республіки Польща). Її засудили на вісім років виправно-трудова таборів за те, що від 1936 р. була членом антирадянської «єговістської організації» і після переселення брала активну участь у її зборах, провадила агітацію серед населення, зберігала релігійну літературу¹⁶⁴. 2) 20-54-І «а»: «контрреволюційний злочин: зрада батьківщині»¹⁶⁵ – через зв'язок/членство в ОУН, як двоє депортованих із с. Ісканя та с. Бовине Перемиського повіту (сучасне Підкарпатське воєводство Республіки Польща), які проживали у Львові та Львівській області. Їх звинувачували в тому, що вони в 1946 р. вступили у зв'язок з організатором підпільної оунівської організації «СМЕВОР» («Смерть ворогам України»), що діяла в Закарпатській області (у с. Невицьке Ужгородського району, викрито та арештовано учасників у серпні 1948 р.¹⁶⁶), надавали їй активну допомогу. Чоловіки в кінці 1948 р. отримали 25 ро-

¹⁶² Реабілітовані історією: у 27 т. Львів: Астролябія, 2009. Кн. 1: Львівська область. 768 с.

¹⁶³ Реабілітовані історією: у 27 т. Львів: Простір-М, 2017. Кн. 3: Львівська область, Буський район, Городоцький район. С. 9.

¹⁶⁴ Обвинительное заключение по делу № 5159 от 4 июня 1947 г., г. Дрогобыч. *Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області* (далі – *Архів УСБУ у Львівській обл.*). Спр. П-38830. Арк. 33–34; Кримінальний Вирок Дрогобицького Обласного Суду від 27 червня 1947 р. Справа 56. *Архів УСБУ у Львівській обл.* Спр. П-38830. Арк. 44–45.

¹⁶⁵ Реабілітовані історією: у 27 т. Львів: Простір-М, 2017. Кн. 3: Львівська область, Буський район, Городоцький район. С. 9.

¹⁶⁶ Гордійчук С., Міщанин В. Діяльність антирадянських молодіжних організацій на Закарпатті (1946–1956 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 1. С. 77.

ків із конфіскацією майна¹⁶⁷, згодом вирок пом'якшили до 10 років виправно-трудоих таборів¹⁶⁸. 3) 54-І «а»: «контрреволюційний злочин: зрада батьківщині» – через допомогу або членство в УПА, як-от група осіб, що походила з сіл Любачівського повіту; їх затримали влітку 1947 р. у Львові та засудили до покарання від 5 до 25 років виправно-трудоих таборів¹⁶⁹.

Зрозуміло, що переселенці рідко розповідали прямо про те, як вони сприймали радянську систему, наприклад, комуністичне виховання (піонерство, комсомол). Тільки в деяких спогадах траплялися згадки про несприйняття чи опір: «А чо не интересуєшся, як тут школа була, як нам носи порозбивали до лавок за комсомол? Так за волосся і за голову – і до лавки носом: “Підписуй”. І ти знаєш, що зі школи щось чотирьох підписали, а решту – не. Дівчат не рухали, дівчата всі на нас дивились. А ті, що приїздили писати, то ті не, не били, тії не – свої. “Поступиш в комсомол – приймуть в колгосп до Гримайлова, не поступиш – не приймуть. Так підеш десь поступиш в училище, а розпитають – позвонять і виженуть”. То ми втікали десь подальше, я – до Львова на кіномеханіка, там не здибиш»¹⁷⁰.

Також люди згадували про несприйняття колгоспної системи (і в західних областях УРСР), особливо серед старшого покоління, частина якого так і не змирилася з колгоспною системою: «Спочатку тато ніяк не міг змиритись з колективізацією, не міг привикнути до тої господарки: всьо по-інакшому тут робилось... Що він господар, сам міг газдувати, а тут в колгоспі. І в п'ятдесят першому році від інфаркту раптово помер, а мама лишилась з нами п'ятерма не жонатими. І так ми бідували»¹⁷¹.

¹⁶⁷ Обвинительное заключение по делу № 2340 от 31 декабря 1948 г. УО МГБ на Львовской ж. д. *Архів УСБУ у Львівській обл.* Спр. П.-34780. Арк. 217–221.

¹⁶⁸ Постановление о рассмотрении Следственного дела № 2340 УО МГБ на Львовской ж. д. Особым Совещанием при МГБ СССР от 26 января 1949 г. Спр. П.-34780. Арк. 230.

¹⁶⁹ Приговор Военного Трибунала войск МВД Львовского округа, г. Львов от 29 августа 1947 г. по следственному делу № 1866. *Архів УСБУ у Львівській обл.* Спр. П.–25107. Арк. 65–68.

¹⁷⁰ Інтерв'ю з Ліг. М. С.

¹⁷¹ Інтерв'ю з Гавриляк Ольгою. Брода О. (автор та режисер) (2012). *Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків*. Частина 3 [Документальний фільм]. Хронотоп: 11.03–11.21. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_V3uriРобрс (дата звернення: 07.04.2018).

Такі розповіді про втрату майна та важку працю в колгоспному господарстві, або ж болісно-саркастичні характеристики, на кшталт «наша дорога радянська влада»¹⁷², доволі поширені у спогадах. Натомість наративи про відкриту симпатію, або ж радше вдячність, до радянської системи/держави, у якій депортовані зуміли досягнути професійного успіху, менш поширені: «Мамі було 90 років, і ми зібралися всією родиною. І мама каже: якби не було, но я радянській владі дуже вдячна за то, що мої діти получили вищу освіту. Нас було п'ятеро і всі получили вищу освіту. Старший брат став бухгалтером в Тернополі у самого великого заводу – “Ватра”, сестра працювала вчителькою в молодших класах, менший брат, то той молодший за мене, кінчив Львівський торговий інститут, а самий менший... в Тернополі кінчив Будівельний інститут. Всі працювали на вищих посадах... всі мали машини, всі мали будівлі, дачі»¹⁷³. Як правило, депортовані українці, розповідаючи про навчання або ж подальші кар'єрні здобутки (свої або членів сім'ї), вдаються до формалізованих сюжетів. За стилем вони нагадують витяги з автобіографій, але й у них можна відчитати певну гордість за свої чи членів родини досягнення¹⁷⁴, адже вони зуміли попри всі негаразди й упередження щодо їх «переселенського походження» досягнути професійних успіхів.

Біографії українців, депортованих з Польщі, їхнє життя на новому місці неможливо і не варто спрощувати лише до умовних категорій «жертва» – «опортуніст»-«борець», бо поза цими ярликами різні життєві досвіди, траєкторії, вибори, на які впливали не лише психоемоційні особливості людини, її попередні обставини життя, освіта, вік, а також різна інтенсивність травматичних подій з часу війни та депортації.

Слід також пам'ятати, що лише частина, і то здебільшого зі старшого покоління, через пережиті стреси й нерозуміння нової реальності, надію на швидке повернення додому, важкі умови переселення й після нього так і не зуміла призвичаїтись до нового життя.

¹⁷² Інтерв'ю з Р. Л. Ю.; Інтерв'ю з Р. Н. Г.

¹⁷³ Інтерв'ю з Д. Ярославом Юрійовичем, 1926 р. н., записане у м. Львові 19 жовтня 2014 р. *Архів авторки*.

¹⁷⁴ Інтерв'ю з Одр. Марією, 1936 р. н., записане 12 жовтня 2014 р. *Архів авторки*; Інтерв'ю з Беш. Євгенією, 1932 р. н., записане у м. Львові 6 березня 2012 р. *Архів авторки*.

Інша ж частина, пов'язана з націоналістичним підпіллям, продовжила боротьбу після депортації і була арештована й засуджена. Ще інша група депортованих, мабуть, найчисельніша, до якої входили також і депортовані діти, або ж ті, хто народився в перші роки після переїзду, стала частиною радянського соціуму (зрозуміло, що рівень життя, професійна реалізація є різною), досягли життєвого та кар'єрного успіху. Наприклад, один з моїх респондентів очолював Львівський будинок моделей, другий був головою правління, директором фабрики «Світоч», інша жінка через брак робочих рук, багатодітність сім'ї, попри бажання вчитися змушена була трудитися в колгоспі, де, зрештою, попрацювала більшу частину свого життя.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 60-х – НА ПОЧАТКУ 70-х РОКІВ ХХ століття¹

З кінця 60-х років ХХ ст. національно-культурне життя України, її західних земель розвивалося під впливом нової суспільно-політичної ситуації, яка складалася в СРСР після «празької весни» 1968 р. На протигагу позитивним політичним тенденціям часів «хрущовської відлиги» і перших років правління Л. Брежнєва її визначала фактична відмова від подальшого проведення політичних і економічних реформ, що супроводжувалося згортанням демократизації, консервацією віджилих елементів суспільних відносин, відмовою від економічних важелів управління і поверненням до віджилих командно-адміністративних методів, повзучим утвердженням неосталінізму як тоталітарної системи влади і суспільства, для якої характерні тотальна етатизація, злиття партійного і державного апаратів, політичні методи розв'язання економічних проблем, унітаризм, суворий ідеологічний диктат, придушення будь-якої опозиції. Політичний курс брежнєвського керівництва на зміцнення «владної вертикалі», «закручування гайок» виявлявся в радикальному зростанні ролі Комітету державної безпеки (рос. – Комитет государственной безопасности – КГБ), нагнітанні напруженості в суспільстві, нових кампаніях переслідування інакодумців, черговій хвилі політичних репресій. У партійно-державних документах про ідеологічну роботу акценти змістилися на утвердження тези про формування нової єдиної історичної спільноти – радянського народу, посилення так званого інтернаціонального виховання.

Політика Комуністичної партії в духовній сфері передбачала централізованість, національну знівельованість, жорстку

¹ Текст є виправленою і доповненою версією статті автора: Луцький О. Національно-культурні процеси в західних областях України (кінець 60-х – середина 70-х років ХХ ст.: загальні тенденції і особливості *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. редкол. М. Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. Вип. 30: Український визвольний рух ХХ століття. С. 280–315.

нормативність та ідеологічну заданість радянської культури як історично закономірної, безальтернативної та єдино можливої, у якій не було місця для самобутності національних культур. Втілюючи курс на цілковите підпорядкування України, як і решти союзних республік, московському центру, фактичну ліквідацію їхньої суверенності, асиміляцію неросіян, режим багатьма заходами сприяв архаїзації та маргіналізації української культури, зведення її надбань до т. зв. шароварщини та «вареників у сметані». «Українське, – слушно зауважує С. Грабовський, – лишалося як певний ритуал, як норма життя колгоспного селянства та гуманітарно-інтелігентського гетто»².

Межу дозволеного в українській культурі у порівнянні з російською було різко звужено. Для української культури як вектор розвитку фактично залишали право на поверхове етнічне маркування на рівні провінційного етнографізму. За негласної підтримки партійно-державних чинників в Україні здійснювалися заходи, спрямовані на формування у свідомості українців образу української культури як меншовартісної, відсталого, суто локального, що не має самодостатньої цінності і повноцінного майбутнього, особливо напосідали на вкоріненні індиферентності або й зневаги до рідної мови як неповноцінної і непрестижної. І хоча офіційно про це не говорилося, однак реально російській мові і культурі повсюдно надавали привілейоване становище. Особливо в тих закладах, які формують свідомість і світогляд молоді, насамперед міських школах, профтехучилищах, технікумах і вишах. В усіх сферах українського літературно-мистецького життя здійснювалося тотальне насадження творчих ідей, художніх прийомів, стильових форм і методів, інших ідеологічних вартостей радянської культури, яка розвивалася на основі російської. Долучення до світової науки і культури, як і раніше, в Україні та в інших союзних республіках забезпечувалося головню за посередництвом російської мови. За таких обставин українська культура, що мала нижчий соціальний статус і була штучно позбавлена чіткого власного ідентифікаційного коду, втрачала привабливість навіть для україномовних українців. Причому політико-популістською оболонкою заходів, спрямованих на

² Грабовський С. Відродження української філософії в УРСР (1960–1980 pp.). URL: <http://ekmair.urma.edu.ua/handle/123456789/10847>

мовно-культурну асиміляцію неросійських народів, на зведення їхньої національної свідомості до рівня свідомості етнічної слугували декларативні заклики до гармонійної взаємодії національних мов з російською, захисту рівноправності усіх мов в СРСР тощо.

На цьому загальному історичному тлі в розвитку етнонаціональних і культурних процесів існували певні регіональні відмінності та особливості. В регіонах України такі процеси відбувалися нерівномірно, з різними ступенями інтенсивності опору чи податливості зовнішнім (асиміляційним) впливам. Головною силою, що стримувала денаціоналізацію населення західних областей республіки, були його менталітет, історично-культурні традиції регіону, що інтегрували багатівкові духовні надбання народу, природно-географічні умови проживання. Тут ще не була втрачена традиційна народна культура – фольклор з його багатством видів і жанрів, обряди, звичаї, які, зберігаючи окремі язичницькі елементи, тісно перепліталися з християнськими. Ця культура була важливою і невіддільною частиною повсякдення багатьох сімей, передусім у сільській місцевості, де переважно моноетнічне населення (відносно невеликим винятком тут були окремі етнічно змішані райони Закарпатської та Чернівецької областей, де поряд з українцями компактно проживали угорці, румуни і молдавани³) жило досить відособлено і замкнуто. Західноукраїнський сільський соціум, попри радикальні суспільні зміни, пов'язані з тотальною радянізацією і русифікацією регіону, що призвели до істотних змін устрою життя, трансформації та певної деформації традиційної свідомості, її «затухання»⁴, був досить консервативним, відносно закритим до зовнішніх впливів. Через віддаленість та ізольованість від великих урбанізованих центрів, заселений ними терен на Бойківщині, Гуцульщині, Покутті, Західному Поліссі зберігав чимало реліктів і рудиментарних елементів традиційної матеріальної й особливо духовної культури, що характеризувалися очевидною самобутністю. Переважно збережений у сільській місцевості світ традиційного сімейного і групового виховання ще втримував тут людей у

³ За переписом населення 1970 р. у Чернівецькій області частка українців становила 68,78 %, румунів – 10,05 %, молдаван – 9,28 %, росіян – 6,32 %, євреїв – 4,43 %, поляків – 0,62 %, інших – 0,52 %. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года*: в 7 т. Москва, 1973. Т. 4. С. 191.

⁴ Див.: Тарасенко І. Ю. Листування Павла Жолтовського / під ред. Ю. А. Мицика. Київ, 2012. С. 90.

гравітаційному колі усталених морально-етичних і національних цінностей українського народу. У такому відносно замкненому середовищі формувались специфічні міжособистісні взаємини, своєрідний духовно-етичний клімат і релігійно забарвлена громадська думка, яка на рівні членів мікросоціумів зберігала за собою право на моральний тиск і соціально-психологічний контроль. А це, безперечно, впливало на світобачення, побут і поведінку людей, на їхнє ставлення до сім'ї, до навколишнього середовища. Попри ідеологічний тиск у повсякденні, тут, як і раніше, мешканці здебільша дотримувалися давніх обрядів і звичаїв, пов'язаних з народженням дитини, взяттям шлюбу, смертю. В багатьох родинах, зазвичай мама або бабуся, вчили дітей з ранніх років основам віри, читали Святе Письмо, розповідали, як поводитися на богослужіннях тощо. Дорослі намагалися не працювати в неділю і великі християнські свята, особливо на Різдво та Великдень, продовжували регулярно збиратися на Службу Богу у відкритих і, за потреби й можливості, в раніше закритих владою культових спорудах, масово брали участь у таїнствах – сповідалися, причащалися, здійснювали прощу до Почаївської Лаври, Середнянської гори на Калущині Івано-Франківської області, до так званого Святого місця в селі Зарваниці Тербовлянського району Тернопільської області, до джерела біля села Ліс Яворівського району Львівської області, інших місць ритуального паломництва тощо⁵. Для більшості це була свого роду данина традиціям та звичаям, меншою мірою – відданість Богові і вірі в Нього. Вони сподівалися в такий спосіб знайти відповіді на власні сумніви, зарадити труднощам і проблемам. Та одночасно не обтяжували себе суворим дотриманням християнських етичних заповідей у повсякденному житті, наприклад, максими «не вкради» (і тут, як і в Східній Україні, на рівні громадської думки (на етичному рівні) дрібні крадіжки державного і колгоспного майна не вважалися злочином). Для багатьох мешканців регіону, які вважали себе віруючими, норми християнської моралі не обов'язково визначали повсякденну поведінку, радше поведінку обрядову. Загалом морально-етична сфера життя більшості населення західних областей визначалася насамперед двома головними чинниками, які продовжували співіснувати. Перший з них – усталений протягом століть комплекс

⁵ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. П-3. Оп. 22. Спр. 128. Арк. 79–82.

морально-етичних правил поведінки і суспільного співжиття, що базувався на давніх язичницьких явленнях і християнській вірі, а другий – радянський, який прагнув до викорінення усіх елементів християнства і заміни їх комуністичним світоглядом і мораллю.

В Україні на початках застійної доби кількісне ядро усіх парафій і вірних Російської православної церкви, яка офіційно представляла в СРСР усе її православне населення, а також більшість громад протестантських деномінацій були сконцентровані саме в її західних областях. Релігійні погляди й обрядові практики, глибоко вкорінені в побут населення регіону, виявилися сильнішими від ідеологічного тиску системи⁶. Хоча не можна сказати, що західноукраїнський селянин, що зберіг чітко окреслену національну індивідуальність, відрізнявся від інших сільських мешканців України якимись особливими морально-етичними чеснотами у щоденному житті, зокрема від більш урбанізованого Центру, де механізми передачі етнічної інформації від покоління до покоління були сильно послаблені через руйнування традиційної культури. «Західняки» і «східняки» мали однакові погляди на багато сутнісних світосприймальних речей – у них були ті ж проблеми й радості в житті. Для більшості базові світоглядні ідеали, пропаговані режимом, були глибоко байдужі. На першому місці в системі ціннісних орієнтирів у них залишалися родина, діти, спокійне і заможне життя, здоров'я, індивідуальна стабільність тощо. Люди передусім переймалися потребами поточного сьогодення (де заробити, як дітей підняти, вивчити та, зрештою, як гідно – матеріально і духовно – жити в тій круговерті), а не інтересами «великої політики». Чи не найбільше вирізняв

⁶ Як засвідчили результати соціологічних досліджень відділу наукового атеїзму Інституту суспільних наук АН УРСР, які провели у 1972–1973 рр. у трьох селах Львівської та Тернопільської областей, де було опитано 1 290 осіб, темпи секуляризації сільського населення в західних областях України, а точніше в колишній Східній Галичині, істотно відставали від аналогічних процесів в інших областях республіки. Узагальнення соціологічних матеріалів показало, що атеїстами тут вважали себе 34,7 % людей віком 16–20 років, 31,1 % віком 21–25 років, 22,2 % – віком 26–30 років, 16,2 % – віком 31–40 років, 9 % – віком 41–50 років, 3,8 % – віком 51–60 років, 1,6 % – віком понад 60 років. Доповідна записка Інституту суспільних наук АН УРСР львівському обкомові КП України про результати соціологічних досліджень релігійності населення. 1 березня 1974 р. Копія / *Особистий архів автора*.

жителів українського заходу регіональний тип історичної пам'яті, історичний міф, що тримав ментальний зв'язок між різними поколіннями «західняків». Відмінні підходи до розуміння багатьох сторінок історичного українського минулого, різні його інтерпретації призводили до відмінностей у політичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях, до психологічного та політичного відчуження між різними частинами українського народу.

Тривале життя жителів західних областей під радянською тоталітарною владою надзвичайно ослабило і їхню здатність до єднання навколо духовних ідеалів, громадської солідарності та відповідальності. Проте тут ще відчувався вплив духовної спадщини Габсбурзького правління (1772–1918) і міжвоєнного часу на значну частину мешканців краю старшого покоління, особливо в Галичині, Північній Буковині і Закарпатті. Їм, традиційно зорієнтованим на європейські цивілізаційні цінності (хоча саме уявлення про них і їхнє засвоєння залишалося дуже поверховим, часом примітивним та неглибоким: особливо захоплював їх матеріальний добробут населення на Заході, відсутність дефіциту тощо), була притаманна ностальгія, хоча й дуже вибіркова, за дорадянськими часами, певна ідеалізація того часу. Чимало з представників старшого покоління продовжували сприймати приєднання західноукраїнських земель до СРСР як руйнівну політичну акцію, чітко розділяючи час на «до» приходу «советів» і «після».

Ставлення до складних і суперечливих подій Другої світової війни і перших повоєнних років залишалося одним з найсуттєвіших ідентифікаційних маркерів місцевих українців на рівні індивідуальної та масової свідомості. Народна пам'ять галичан і волинян ще добре берегла спогади про боротьбу вояків Української Повстанської Армії, діяльність членів Організації українських націоналістів, погай від влади огортаючи їх ореолом героїв, послідовних і непохитних борців за незалежність України від комуністичного режиму, здатних пожертвувати своїм життям заради ідеї. Для частини з них Степан Бандера, образ якого в СРСР був до краю спотворений офіційною пропагандою, залишався своєрідним символом народного спротиву в ім'я відродження української державності. В родинній пам'яті багатьох мешканців регіону збереглося тверде переконання, що масові репресії тоталітарного режиму 40-х – поч. 50-х років були спрямовані не проти «оунівців», «упівців» чи «куркулів»,

а саме проти українців, що зміцнювало почуття небезпеки й недовіри до держави та її владних інституцій. Різні оповіді про ОУН, УПА, сталінське беззаконня, масові репресії, інші травматичні події середини ХХ ст. включно з критикою радянської політичної і економічної системи творили регіональну національну ідентичність.

Позитивно тут відгукувалися про антирадянську й релігійну пропаганду, яку інтенсивно поширювало закордонне радіомовлення; всупереч радянським механізмам жорсткого контролю інформаційних потоків в регіоні вона підтримувала західні впливи на західноукраїнське суспільство. Відчуваючи брак правдивої інформації про події у світі й особливо у себе вдома, значна частина мешканців західних областей регулярно зверталася до повідомлень, що надходили з Заходу. У 1975 р., за даними доповідної записки відділу агітації та пропаганди Львівського обкому партії, на території області добре прослуховувалися передачі радіостанцій «Свобода», «Вільна Європа», «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі», «Німецька хвиля», «Голос Ватикану», «Голос Ізраїлю» та ін. А оскільки, як свідчили автори записки, «частина населення вільно володіє німецькою і польською мовами, окрім передач російською і українською мовами може прослуховувати також передачі західних радіоцентрів цими мовами...»⁷. Передачі західних радіостанцій, широке листування з закордонними земляками (тільки у Львівську область щороку в першій половині 70-х років надходило 400–500 тис. листів і 80 тис. посилок і бандеролей з-за кордону, в тому числі зі США, Канади, Франції, Великобританії, ФРН⁸), динамічний розвиток і розширення географії міжнародного в'їзного і виїзного туризму як в СРСР, так і Україні, ближче знайомство з закордонними країнами – все це сприяло виходу з-під впливу радянського агітпропу дедалі більшої кількості мешканців регіону, поширенню тут великої кількості антирежимних розмов, анекдотів, чуток, що були однією з форм альтернативної інтерпретації дійсності про приховані героїчні й травматичні сторінки загальноукраїнської і регіональної історії, табуйовані сторони повсякдення, певні соціально-політичні реалії: корупцію, казнокрадство, бюрократизм, ідіотизм влади,

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1206. Арк. 4.

⁸ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп.22.. Спр.154. Арк.12. Оп. 31.

безглуздя радянського світу. Партійне керівництво зі свого боку через розгалужену систему громадського виховання, освіти, культури, масмедійних засобів, зміст роботи яких підпорядковувався потребам офіційної ідеології, робило все, щоб утвердити в регіоні радянську ідентичність, зміцнити в суспільстві віру в переваги соціалізму, вселити надії на близьке т. зв. світле майбутнє. Проте корінне населення регіону не виявляло великої лояльності до радянської влади, не переймалося комуністичною ідеологією, хоча поступово, з більшими чи меншими моральними втратами пристосовувалося до встановлених порядків⁹.

Тож партійна лінія щодо подальшого нівелювання західноукраїнської духовної самобутності залишалася незмінною. Завдання – домогтися тотальної однодумності, так званої морально-політичної єдності суспільства. Для цього влада мобілізувала всі засоби: від фізичного примусу до організованого морально-психологічного тиску, нагнітання страху. Будь-яке публічне акцентування на проблемі зневажання української мови і культури, вимоги надання українській мові статусу державної й надалі кваліфікувалися як націоналізм. Проявом «українського буржуазного націоналізму» вважалася навіть участь у спонтанних покладаннях квітів до пам'ятника Т. Шевченкові в Києві в день прощання з прахом поета (22 травня) під час його перевезення з Петербурга до Канева у 1861 р., або ж масове відвідування на релігійні свята (Святої Трійці (П'ятдесятниці) та Усіх Святих (1 листопада)) могил січових стрільців, покладання квітів та вінків на Янівському цвинтарі у Львові¹⁰. Навіть обережні, невинні зауваги про історичну специфіку України, певну політичну й культурну самобутність українського народу, великі економічні досягнення республіки, висловлені в книзі першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста «Україно наша Радянська» (1970), через два роки, в умовах посилення репресивних тенденцій в національній політиці Кремля, потягнули за собою цілеспрямовані ідеологічні

⁹ У 1976 р. активна учасниця літературного шістдесятництва Ірина Жиленко у своєму щоденнику зазначала: «Так само, категорично (без проблем) не сприймали всю нашу соціалістичну реальність – західноукраїнці. Може тому і лакузи, які траплялися серед них, були лакузіші від наших лакуз, бо вони то знали, що служать неправовому ділу». Див.: Жиленко І. *Номо feriens. Сучасність* (Київ). 2004. № 2. С. 111.

¹⁰ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 22. Спр. 154. Арк. 12–13.

звинувачення і зрештою усунення його з посади й переведення на другорядну роботу в Москві. Невдовзі й саму книгу визнали «шкідливою» і вилучили з продажу і бібліотек. Нове керівництво УРСР на чолі з В. Щербичьким дедалі більше демонструвало байдужість і відчуженість від українських національних проблем.

Як і на решті території України, в західних областях російська мова швидко вкорінювалася у всі сфери суспільного життя. Особливо серед мешканців обласних центрів регіону поширеною ставала українсько-російська модель мовної поведінки, коли мовці залежно від ситуації активно користувалися обома мовами. При цьому тут для абсолютної більшості українців паралельне вживання української та російської мов у спілкуванні не виключало української національної самоідентичності. Російський мовний стандарт вживався переважно в «зовнішніх» та офіційних функціях, зокрема в службовій, писемній комунікації, у партійно-радянських органах, господарських підприємствах і установах. Щоправда, під тиском найближчого оточення та інших зовнішніх обставин білінгвізм з елементами диглосії частини двомовних українців ставав для них першою проміжною ланкою на шляху до зміни національної самоідентифікації з української на «загальнорадянську», а по суті російську, яку влада намагалася утвердити всіма можливими засобами через систему виховання, освіти, культурне і масмедійне виробництво, символи, пантеони, свята, винайдені в часи СРСР, тощо, спрямовані на послаблення або «розмивання» української ідентичності. У цьому контексті варто згадати про один з життєвих епізодів уродженця Львова (1949), випускника місцевої російської середньої школи № 6, а нині професора Львівського національного університету ім. І. Франка, доктора історичних наук Леоніда Зашкільняка, яка свідчить про посилення проросійських орієнтацій серед частини жителів міста в середині 60-х років. У 2020 р. Л. Зашкільняк так описав цей епізод: «Я вчився в російській школі. І хоча серед нас були і місцеві, і приїжджі, і поляки, і євреї, але на вулиці ми говорили російською. Вулиця була інтернаціональною. Для мене не було проблемою говорити російською чи українською. Але мій батько завжди на свята одягав вишивану сорочку, незважаючи ні на що. Коли мені було 12, батько теж її мені подарував... Коли мені було 16 років, я мав отримати паспорт. У паспортному столі потрібно було заповнити анкету. Там була графа національність і паспортистка російською

спитала: “Яку вам писати національність? Русский? Батько і мама хто у вас?”. Батько українець, а мама у паспорті писалася “русская”, бо вони з Акерманщини, а там всі були “русские”, бо православні. Ну і мені сказали дозаповнити анкету і наступного дня принести. Вдома я запитав батька: “Що мені тут писати? Русский, напевно?” І він сказав: “Пиши українець”. Хоча тоді можна записати, що хочеш, і багато писали, що “русские”, щоб не робити собі проблем»¹¹.

Загалом же знання і вживання російської мови не стало національним самоідентифікаційним маркером населення західних областей України. Воно продовжувало вважати себе насамперед носіями української культурної традиції, яка залишалася панівною серед україномовних мешканців краю незалежно від їхньої етнічної приналежності.

До обласних центрів і більших міст регіону продовжувалася міграція росіян, хоча і в значно менших масштабах, ніж у післявоєнні 40–50-ті роки, а також іншого зросійщеного на ментальному (частково) і мовному (переважно) рівні українського та іонаціонального елементу. Саме з них традиційно рекрутували кадрів вищих ланок управління політичного і господарського життя. Як і раніше, серед головних причин переселення росіян у західні області були скерування згідно з державним розподілом на роботу і службу, сподівання на кращі перспективи професійного і посадового зростання, надії на поліпшення матеріального становища і умов проживання. Кращі побутові та природно-кліматичні умови особливо приваблювали офіцерів-військовослужбовців, які при виході у відставку, користуючись наданим правом обирати місце подальшого проживання і пільгами в одержані житла, оселялися на постійно в обласних центрах, інших більших містах регіону і насамперед у Львові.

Для полегшення адаптації російськомовних переселенців у іноетнічному середовищі постійно вдосконалювалася відповідна соціально-культурна інфраструктура. Назагал стандарти задоволення культурних потреб росіян у західних областях були вищими за ті, що існували в СРСР для представників будь-якої іншої національності, що провокувало антиросійські настрої, що й так були тут з перших років приєднання до СРСР. Росіяни практично не

¹¹ Леонід Зашкільняк: «Біографія України на сьогодні ще не написана» (Розмовляв Олег Гринчук). URL: uamoderna.com/jittepis-istory/leonid-zashkilnyak

звжали на мовний бар'єр, очікуючи, що українці та інші народи за відвертого сприяння державної системи підлаштуються до них. І хоча значна їх частина в західних областях поступово опанувала українську мову (здебільшого на рівні сприйняття під час читання і слухання текстів, тобто добре її розуміли), але це жодним чином не заступило російської як засобу повсякденного спілкування. Якщо у 1959 р., за підрахунками Г. Боднар, лише один відсоток росіян у містах Львівської області вживав українську мову як рідну, то десять років потому – у 1970 р. – ситуація практично не змінилася: серед росіян українською стали спілкуватися лише на 0,5 % більше. Загалом українською як другою мовою вільно володіли менше ніж половина росіян Галичини: на Тернопільщині – 45 %, Івано-Франківщині – 43 %, на Львівщині – 40 %. Найбільше мовна русифікація в галицьких областях простежувалася серед євреїв і поляків. 81 % євреїв Львівщини спілкувалися російською, єврейською – 17 %, українською – 2 %¹². Тому мовний склад населення регіону не збігався з національним.

Одним з вагомих факторів того, що росіяни і російськомовні українці, білоруси, євреї, поляки та ін. часто уникали вживання української мови, була відсутність потреби говорити нею. Адже утвердилося уявлення, що «всі розуміють російську», а отже, носіям російської мови не було потреби перейматися тим, чи їх зрозуміють україномовні носії. Поширеною практикою стало вживання «змішаної» мови. Загалом у 60–70-ті роки в західних областях України невпинно втрачалися традиції багатомовності і багатотетнічності, що вирізняло цей регіон у першій половині XX ст. Намагаючись художньо осмислити цю проблему, відомий письменник і публіцист, яскравий представник жанру «альтернативної історії» в українській літературі, корінний буковинець Василь Кожелянко (1957–2008), який більшу частину свого життя прожив у селі Кам'яна Сторожинецького району Чернівецької області, писав: «З часом змінилася лінгвістична картина краю: тут, де, приміром на ярмарку, можна було поспілкуватися п'ятьма центральноєвропейськими мовами, зазвучала російська, якої попервах не розумів майже ніхто. Минуло якихось п'ятнадцять – двадцять років – і

¹² Боднар Г. «Радянська» Галичина. URL: https://zaxid.net/radyanska_galichina_n1265077

вже німецьку чи польську мало хто знав, зате з'явився такий собі руско-український суржик, який охоче практикували ті, хто відслужив у радянській армії...»¹³.

Показово, що буденна говірка представників російської мовно-культурної орієнтації через певні фонетико-інтонаційні особливості, численні лексичні українізми, бідніший лексичний запас істотно відрізнялася від нормативного російського мовлення, носіями якого були мешканці питомих російських областей Російської Федерації. З іншого боку, фахівці, які вивчали особливості українського літературного мовлення в побуті, помітили, що чимало переселенців з Лівобережної і Центральної України, які довго проживали в Галичині і Закарпатті, під впливом іншомовного середовища пристосовувались до нього і поступово переймали лексичні, граматичні, орфоепічні, інтонаційні особливості цього мовлення такою мірою, що важко було відрізнити, наприклад, полтавця від львів'янина¹⁴.

У західних областях України росіяни суб'єктивно позиціювали себе не як інонаціональна меншина, а як панівна, титульна нація одної спільності – «єдиного радянського народу». Для багатьох з них, непогано освічених за радянськими мірками, не лише західні області, але й уся Україна мали лише територіальний вимір, тобто окреслювалися суто географічно.

Те, що прибульці займали привабливі політичні та соціально-економічні ніші, переважали у важливих партійно-державних сферах життя, мали привілейований соціальний статус¹⁵, ущемляло автохтонів, породжувало почуття несправедливості, а взаємні негативні етнічні стереотипи викликали глибоку підсвідому відчуженість. Остання мала етносоціальне забарвлення, однак нічого спільного зі злобно-войовничою ксенофобією та зоологічною войовничістю.

¹³ Кожелянко В. Діти застою. Роман. Чернівці: Книги – XXI, 2011. С. 10

¹⁴ Усне побутове літературне мовлення / редкол.: М. А. Жовтобрюх (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1970. С. 6–7.

¹⁵ За підрахунками І. Терлюка, в західних областях УРСР на початку 70-х років ХХ ст. майже у всіх категоріях працівників з вищою і середньою освітою відсоток росіян був більший, до того ж вони часто займали престижні посади. А що стосується традиційних для росіян сфер зайнятості, як-от військова служба, КГБ, то їхня перевага щодо українців була непорушна (детальніше див.: Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.) (Етносоціологічне дослідження). Львів: Центр Європи, 1997. С. 97–101.

У пошуках внутрішнього ворога задля залякування населення радянської імперії кремлівський агітпроп завжди використовував образ «націоналіста», до числа яких звичайно зараховували українців – вихідців із західної України, передусім галичан. Навіть через кілька десятків років після придушення визвольних змагань ОУН і УПА комуністичний режим продовжував відчувати загрозу, яка надходила з заходу України. Цілеспрямоване навіювання на побутовому рівні за негласної підтримки імперського агітпропу зневажливих побутових штампів з негативним забарвленням, образливим підтекстом на зразок «бендери», «западенци», «вуйки», що позначали усіх «нецивілізованих», меншовартісних автохтонів, яким приписували максимальну спрощеність у світогляді (вужкоглядність), бездуховність, ксенофобію і відповідну повсякденну побутову поведінку, формувало негативний імідж населення західних областей України й усього регіону загалом у суспільній свідомості населення СРСР. Цей образ фактично утверджувала радянська пропаганда ще зі сталінських часів, тиражуючи через засоби масової інформації, художню літературу, кінематограф заношені кліше про суцільну відсталість регіону в дорадянський час, політичну ненадійність тутешнього населення (малося на увазі несприйняття комуністичної ідеології), і наголошуючи на фактах співпраці мешканців західних областей України з Третім Рейхом у період Другої світової війни, на вбивствах учасниками націоналістичного підпілля представників радянської влади в перші повоєнні роки. Розважливі переселенці зі сходу об'єктивно бачили реальність і охоче переймали у сусідів – галичан, буковинців, закарпатців чи волинян – чимало корисних речей, насамперед побутових, як-от кулінарні рецепти, цікавилися їхньою історією і культурною спадщиною, а відтак адекватно сприймали корінне населення краю і будували взаємини з ними на засадах поваги й толерантності. І попри існування в регіоні певної взаємної етнічної упередженості західних українців, головно старших вікових груп, до прибулих росіян (яких перші часто огульно ототожнювали з усіма брутальностями кремлівської політики радянзації і русифікації краю в повоєнні роки), і навпаки тих – до західних українців, у стосунках між обома спільнотами ніколи не доходило до відвертого етнічного антагонізму, конфронтацій, відкритого протистояння, окрім хіба що словесних дискусій на побутовому, індивідуальному

рівні, часом навіть гострих¹⁶. В таких випадках владущі структури акцентували свою увагу на викоріненню проявів т. зв. місцевого націоналізму. «В ряді випадків, – зазначав 12 травня 1973 р. у доповіді на загально університетських партійних зборах секретар Львівського обкому партії Казимир Пирожак, – спостерігається зневажливе ставлення до людей не української нації, акцентується увага на корінних і не корінних, ведуться націоналістичні розмови, нехтується російська мова...»¹⁷.

В окреслений період, в умовах штучного прискорення формування єдиної радянської ідентичності, залишалися без належної уваги націєкультурні та релігійні права єврейської, угорської, румунської, польської, німецької та інших національних меншин в Україні. Їх усіх перспективно розглядали як першочерговий матеріал для асиміляції. Спроби чільних представників національних меншин, які усіма доступними способами намагалися зберегти етнокультурну самобутність, публічно окреслити своє право на власне бачення способів розв'язання політичних і соціально-культурних проблем, згуртувати навколо себе однодумців (індивідуальна і колективна пам'ять вибирала нерідко травматичні образи недавніх історичних подій, що сягали щонайменше часів Першої і Другої світових воєн) давало привід КГБ для підозри в антирадянській діяльності.

Каталізатором нової хвилі політичного антисемітизму, що маскувався під антисіонізм (його пік припав на початок 70-х років, особливо після арабо-ізраїльської війни 1973 р. на Близькому Сході),

¹⁶ Усталених негативних етнічних стереотипів найактивніше позбувалась молодь, насамперед міська. В урбанізованому середовищі представники різних етносів змалку ходили до однієї школи, разом проводили дозвілля, легко переймали мову і побут. Молоді люди у повсякденному середовищі під впливом безпосереднього, живого спілкування не надавали пріоритетного значення етнічному походженню у взаєминах. Свідченням цього стало й зростання кількості міжетнічних шлюбів. При цьому, як свідчили радянські дослідники, впродовж 70-х років для України в цілому і для Галичини зокрема, було характерним те, що молоді люди, народжені в змішаних шлюбах, вважали себе українцями. Див.: Галичина в етнополітичному вимірі (авт. кол. В. О. Котигоренко (керівник), В. А. Войналович, О. Я. Калакура, Л. Л. Ковач, В. В. Коцур, Н. І. Кочан, О. О. Ляшенко, Н. Ю. Макаренко, Ю. О. Ніколаєць, М. І. Панчук, О. В. Позняк, О. О. Рафальський, М. Ю. Рябчук. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 144.

¹⁷ Держархів Львівської області. Ф. П-92. Оп. 1. Спр. 993. Арк. 98–99.

виступило партійно-державне керівництво СРСР, яке вкотре засумнівалося в лояльності єврейської спільноти. 29 серпня 1972 р. в відповідній записці ЦК Компартії України начальника Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР В. Федорчука стверджувалося, що «під впливом підривної діяльності сіоністських центрів, які інспірували наявність у СРСР т. зв. єврейського питання, активізувалися націоналістичні устремління в певних колах єврейського населення, особливо інтелігенції і молоді, в тому числі і серед окремих осіб, що займають становище в деяких вузах, науково-дослідних і культурно-освітніх установах. В Харкові, Києві, Одесі викриті групи націоналістичних елементів, що становлять т. зв. рух за виїзд з СРСР, і діють при безпосередній участі закордонних сіоністських центрів і ізраїльських спецслужб і скеровані на активізацію підривної діяльності проти нашої держави на базі сіонізму... У ряді міст республіки нелегально діють гуртки (ульпани) з вивчення єврейської мови (іврит), які використовуються сіоністами для обробки єврейської молоді у ворожому дусі... З 777 тисяч громадян республіки єврейської національності понад 60 тисяч підтримують переписку зі своїми зв'язками в капіталістичних країнах, понад 20 тисяч отримують посилки з-за кордону»¹⁸. За даними КГБ, в Україні на той час проживало понад 500 осіб, раніше засуджених за антирадянську, націоналістичну діяльність, діяло 14 офіційно дозволених синопод і понад 80 несанкціонованих молитовних зібрань юдейського віросповідання (мін'янів), які віруючі влаштовували на приватних квартирах¹⁹. Формуючи примітивні ідеологічні кліше щодо євреїв, пропаганда фактично робила з них чужинців у радянській системі. З метою компрометації на поверхню знову витягли жупел сіонізму, який розцінювався в СРСР як «найбільш реакційний різновид єврейського буржуазного націоналізму», форма расизму і расової дискримінації серед євреїв. У грудні 1971 р. на пленумі ЦК КПУ П. Шелест стверджував: «Користуючись підтримкою магнатів імперіалізму, а також розгалуженою мережею у багатьох країнах, в останній час особливо активізувалися сіоністи. Вони беруть на себе здійснення найбільш підступних задумів господарів – імперіалістів США, часто використовуючи відкриті, бандитські, фашистські

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 167–168.

¹⁹ Там само. Арк. 168.

дії»²⁰. Намагаючись дискредитувати учасників єврейського національного руху, партійно-радянське керівництво України дозволяло друкувати грубі антисіоністські (фактично – антисемітські) опуси російських авторів, які не хотіли друкувати обережніші московські видавництва (В. Скурлатов «Сионизм и апартеид» К., 1975)²¹.

Характерно, що до безкомпромісної боротьби проти сіонізму в засобах масової інформації (преса, радіо, телебачення) радянські ідеологічні органи активно залучали осіб єврейського походження, причому різного соціального становища – від вчених, спеціалістів народного господарства, журналістів до робітників. Зокрема, у львівській газеті «Вільна Україна» у 1972 р. було надруковано понад 10 статей проти сіонізму, серед яких особливого громадського звучання набрали публікації доктора історичних наук, професора Львівського університету Р. Бродського, кандидата юридичних наук Ю. Шульмейстера, журналіста Д. Альберта та інших²². Активно використовувала таку практику й інша львівська обласна газета «Львовская правда», що надрукувала цілу низку викривальних статей проти сіонізму, авторами яких були М. Купфенберг – директор Стрийського виробничого об'єднання меблево-деревобробної промисловості, В. Гопник – директор кінотеатру «Львів», Герой Радянського Союзу, М. Гайсинович – журналіст, Є. Кукуй – інженер, А. Хатомлянський – робітник та чимало інших, які не змогли ухилитися від підтримки антисемітських акцій²³. Вони зазвичай активно викривали «реакційну суть» ідеології сіонізму та її носіїв і в такий спосіб доводили свою лояльність до режиму.

Різкість пропагандистських виступів проти сіонізму, у яких проглядалися спроби показати суголосність його ідей з фашизмом, т. зв. українським буржуазним націоналізмом, які принижували національну гідність, багатьом євреям здавалась надмірною. Про це свідчили, зокрема, й критичні висловлювання окремих євреїв про чинний режим. З їхніми думками, звісно, не могла ознайомитися громадськість – лише тісне коло людей, але вони загалом

²⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2275. Арк. 170.

²¹ Украина. Евреи в послевоенной советской Украине (1945–91). Еврейская конференция Украины. URL: khp.org/index.php?id=1551430427

²² Держархів Львівської області, Ф. П-3. Оп. 22. Спр. 105. Арк. 56.

²³ Там само.

відображали реальні настрої серед єврейського населення. Агентура КГБ зафіксувала, що інженер Львівського ізоляторного заводу Ізер Бланк (1943 р. н.), коментуючи надруковані в обласних газетах статті і листи євреїв, спрямовані проти сіонізму, міжнародних єврейських організацій заявив: «...у нас поширюють на кожному кроці і в будь-який час комуністичні ідеї. Чому ж у США не можуть поширювати свої ідеї? І кому яке діло, що обстоюють євреї в США? А хіба вони почасти не праві? Хіба євреїв не ущемляють у всьому і при всякій нагоді?»²⁴. За цими ж оперативними даними, начальник відділу постачання львівського заводу «Електропобутприлад» Мойсей Віттенберг називав надруковані в радянській пресі статті проти сіоністів «пустим звуком», а його зять Ісаак Черман вважав, що автор низки подібних статей професор Р. Бродський своїми публічними виступами не захищає євреїв, а зраджує їх²⁵.

Проте на офіційному рівні і в засобах масової інформації, попри різку критику «ворожої суті» ідеології сіонізму, антисемітизм як суспільне явище незмінно засуджували.

У західних областях, як, зрештою, в інших регіонах України, з ініціативи партійних органів ретельно рахувалися відсотки репрезентації євреїв серед високопосадовців в апараті управління, інших престижних щаблів соціально-професійної сфери. В доповідних такі факти подавали як неспростовне підтвердження штучного засилля євреїв серед працівників різних галузей інтелектуальної праці. Стимулом для цього став той факт, що зростала кількість емігрантів до Ізраїлю – за сприяння міжнародних організацій високоосвічені радянські євреї, що зберегли єврейську самосвідомість і були фактично позбавлені умов розвивати в СРСР національну культуру, мову, традиції, виїхали на свою історичну батьківщину в пошуках вищих стандартів життя, кращих умов своєї самореалізації. Якщо за другу половину 1960-х років намір виїхати з України виявило близько 6 тис. євреїв, то лише в 1970–1973 рр. кількість поданих заяв перевищила 11 тис.²⁶ У Львівській області з 1969 по 1975 рік

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 699. Арк. 55.

²⁵ Там само.

²⁶ Бажан О. Репресивні заходи радянської влади щодо громадян єврейської національності в УРСР (1960–1980-ті рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал / ред. колегія: Ю. Данилюк (гол. ред.) та ін.* Київ. 2004. С. 115.

за кордон на постійне місце проживання виїхало 2 569 євреїв, тобто фактично кожен десятий, а подали заяву на виїзд – 3 150, тобто майже 11,4 відсотка від загальної кількості осіб єврейської національності. Всього з 1967 р. до квітня 1975 р. з України на постійне місце проживання в Ізраїль та «капіталістичні» країни Заходу виїхало понад 30 тис. євреїв, серед яких 19,2 тис., або майже 2/3 від загального числа, становили колишні мешканці західного регіону УРСР, головним чином із Закарпатської, Львівської та Чернівецької областей²⁷. У 1973 р. серед українських євреїв-емігрантів особи з вищою освітою становили в середньому 12 %, а у 1974 р. їхня частка зросла до 18 %. Серед емігрантів-інтелектуалів переважали представники технічної інтелігенції, викладачі, лікарі. За перший квартал 1974 р. їх виїхало 16,5 відсотка, за такий же період 1975 р. – 17,3 %.²⁸ Зростала чисельність емігрантів коштом вчених. З 1971 по 1977 р. з України на Захід на постійне проживання виїхало 104 співробітники інститутів і установ АН УРСР²⁹. Серед тих, хто подавав документи на виїзд, збільшилася частка членів КППС, комсомольців, працівників радянських державних установ. Як наслідок, у СРСР і в Україні зокрема вживалися заходи, щоб максимально ускладнити репатріацію євреїв на постійне місце проживання до Ізраїлю, обмежити громадянам єврейського походження право здобувати вищу освіту.

Наявну систему виїзду за візами сильно ускладнили для заявників і зробили принизливою³⁰. Виклики, надіслані родичам з Ізраїлю, часто не доходили до адресатів в Україні, отримання характеристики з місця праці для виїзних документів було вкрай ускладнене і супроводжувалося приниженням людської гідності, подача заяв часто закінчувалася позасудовими переслідуваннями за місцем праці і навчання, терміни розгляду заяв, встановлені законом, порушувалися, відмови мали невмотивований характер³¹. КГБ УРСР ще на початку 1971 р. змушене було визнати, що «в окремих випадках рішення

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 10. Арк. 97.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. Спр. 53. Арк. 193.

³⁰ Див.: Джонсон П. Історія євреїв. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. С. 649.

³¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5. Спр. 12 Арк. 29, 56–57.

про відмову приймаються за недостатньо переконливими причинами (наявність у сім'ї медпрацівників, необґрунтованість прохань про возз'єднання сімей тощо). Це викликає потік скарг в інстанції, скерування листів за кордон, використовується в розпалюванні антирадянських настроїв серед єврейського населення»³². Емігранти змушені були при виїзді з СРСР платити податок за отриману вищу освіту.

Радянська публіцистика представляла емігрантів як жертв «сіоністської пропаганди», одночасно піднімаючи на щит тих, котрі з різних причин змінили свої наміри і відмовилися від репатріації до Ізраїлю. На підтвердження цього наводилися приклади принципово різного ставлення до еміграції, звичайно, явно перебільшуючи масштаби соціальних проблем, з якими зіштовхувалися на «землі обітованій» євреї – вихідці з СРСР. В чорних тонах засоби масової інформації характеризували і т. зв. відмовників («отказники» – рос. мовою), яким з різних причин відмовили у виїзді до Ізраїлю, проте вони й далі намагалися виїхати з СРСР. При вступі до вищих навчальних закладів щодо євреїв діяла негласна інструкція, яка обмежувала дуже малим відсотком їхнє право стати студентами.

Не вдавалося спинити емігрантські настрої й серед осіб німецького походження, позбавлених за повоєнні роки можливостей національно-культурного розвитку під приводом їхньої т. зв. колективної провини. На середину 1973 р. в Україні проживало 32,5 тис. німців. Місцями їхньої найбільшої концентрації залишалися Закарпатська область – 8,2 тис., Донецька – 4,8 тис., Дніпропетровська – 4,3 тис., Одеська – 3,3 тис., Запорізька – 1,6 тис., Ворошиловградська – 1,5 тис.³³ Загалом в Україні більшість осіб німецької національності мали невисокий загальноосвітній рівень, жили і працювали у сільській місцевості. Німці в закарпатському і північнобуковинському середовищі за попередній період зазнали потужної мовно-культурної асиміляції і депопуляції, фактично втратили живий зв'язок з досягненнями німецької культури, хоча й зберегли в місцях компактного проживання, зокрема в Мукачівському і Тячівському районах Закарпаття і Сторожинецькому районі Чернівецької області, почуття національної ідентичності. Певна лібералізація у ставленні до німців у середині 70-х років (їх пробували

³² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5. Спр. 8. Арк. 110.

³³ Там само. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 326.

заохочувати до здобуття середньої спеціальної і вищої освіти, вступати до КППС і т. ін.) з метою запобігання репатріації до ФРН помітних позитивних результатів не принесла³⁴. Виїзд українських німців, позбавлених в СРСР перспективи етнонаціонального буття (за умов значного скорочення своєї чисельності), на постійне місце проживання в Німеччину тривав.

На Закарпатті серед частини творчої інтелігенції і студентів-гуманітаріїв угорської національності панували протестні настрої через обмеження та утиски (як вони вважали) у задоволенні національно-освітніх потреб. Про це свідчили звернення їхніх активістів – колишнього викладача Ужгородського державного університету Шандора Фодова (Фодо) та члена Співки письменників СРСР Вільмоша Ковача до керівників партійних, адміністративних та радянських органів СРСР. «У нас немає угорського театру, не у всіх селах, де проживають угорці, є школи з угорською мовою навчання, немає дитячих садків, керівні кадри навіть у виключно угорських селах часто підбираються з осіб, котрі навіть не володіють угорською мовою і т. п.» – так апокаліптично у березні 1974 р. Ш. Фодов окреслював найболючіші проблеми у справі збереження і розвитку угорської культури на Закарпатті³⁵.

Ш. Фодов, В. Ковач і їхні однодумці, яких об'єднувало загострене національне почуття та інтерес до власної історії, намагалися за будь-яку ціну відстояти мовну і культурну самобутність угорців у місцях компактного проживання, не допустити їхнього розчинення в середовищі титульної нації³⁶. Працюючи над втіленням таких завдань на основі розробленого плану дій, вони ініціювали кампанію зі збору підписів за угорську автономію на Закарпатті. Ш. Фодов у своїх заявах на ім'я завідувача відділу науки і культури ЦК КППС С. Трапезнікова і міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР В. Єлютіна вважав дискримінаційними вимоги для випускників шкіл області з угорською мовою навчання, тобто для

³⁴ Малець О. М. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2001. С. 14–15.

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 9 (1977) Арк. 253.

³⁶ У цих прагненнях їх завжди неофіційно активно підтримували окремі кола Угорщини, які в межах своїх можливостей намагалися для цього використати різноманітний арсенал засобів.

угорців Закарпаття, складати вступні іспити на усі спеціальності до Ужгородського державного університету та місцевих середніх спеціальних навчальних закладів українською мовою. Заявник, якого, за матеріалами КГБ, тривожила тенденція серед батьківської громадськості записувати угорськомовних дітей на навчання до російських і українських шкіл, наполягав на отриманні позитивної відповіді і дозволу на її оприлюднення на сторінках обласної газети «Карпати ігоз сов», що виходила угорською мовою.

Проблема опанування українською мовою представниками угорської спільноти, особливо в місцях її компактного проживання, була актуальна на Закарпатті ще з повоєнних років. Загальноосвітні школи її не розв'язали. Випускники угорськомовних шкіл, що в абсолютній більшості залишалися стійкими носіями рідної мови і мовно-національної свідомості, не могли похвалитися належним володінням ні російською, ні тим більше українською мовами³⁷. У 1970/71 навчальному році у складі мережі шкіл Закарпатської області, що нараховувала 819 одиниць, працювали вісім середніх, 44 восьмирічних і 15 початкових шкіл з угорською мовою навчання, в яких здобувало освіту майже 14,3 тис. школярів. Крім того, 6 057 учнів угорської національності навчалися рідною мовою у 12 середніх, 15 восьмирічних і одній початковій змішаній школі, де викладали паралельно російською, угорською і українською мовами³⁸. У школах з угорською мовою викладання програма і навчальні плани не передбачали обов'язкового вивчення мови та літератури титульної нації (на відміну від російської мови і літератури, яка мала статус мови міжнаціонального спілкування.)³⁹. Незнання української мови і слабкий рівень володіння російською реально обмежувало можливості соціалізації угорськомовної молоді, їхньої професійної реалізації і адаптації в переважно україномовному середовищі області, регіону загалом. Це своєю чергою створювало психологічну проблему для угорськомовних мешканців Закарпаття, породжувало комплекс «гонимості».

Продовжувалася примусова «молдавізація» румунського населення Закарпаття і Чернівецької області, якому системно нав'язувалася

³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8677. Арк. 122.

³⁸ Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ, 2008. С. 413.

³⁹ Мельник С., Черничко С. Мовна політика Радянського Союзу. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*. Ужгород, 2010. С. 669.

молдавська самосвідомість. Навчання у сільських школах, де компактно проживала румунська меншина, відбувалося молдавською мовою на основі кирилиці. Водночас майже нічого не робилося для налагодження культурних зв'язків з Румунією і Молдавською РСР. Виняток становило регульоване центральною владою постачання в Чернівецьку і Закарпатську область шкільних підручників політичної і художньої літератури, виданої в Молдавській РСР⁴⁰. Дискусії про необхідність відстоювати права румунської меншини аби зберегти їхню національну ідентичність час від часу точилися серед частини студентів румунського походження Чернівецького державного університету, об'єднаних пошуком власної національної ідентичності та потребою повернення історичної пам'яті свого народу. Окремі з них, як свідчили матеріали КГБ, оглядаючись на історичне минуле і територіальні зміни часів Другої світової війни, закликали приєднати Чернівецьку область до Румунії як «історичної батьківщини» в межах «Великої Румунії».

У 1959–1969 рр. в західних областях коштом прямої депопуляції (від'ємного природного приросту) і асиміляції відбулося загальне скорочення чисельності українських поляків. Зокрема, упродовж 1959–1970 рр. чисельність польського етносу на території Тернопільської області зменшилася з 23 510 до 14 690⁴¹. Прямим наслідком зрослої асиміляції поляків стало зменшення серед них носіїв польської мови. Проте в західних областях значна частина польської меншини з усталеними національними традиціями і високим рівнем національної свідомості навіть в умовах дисперсного розселення намагалася зберегти національну і конфесійну ідентичність. Вони прагнули не розчинитися в середовищі, зберігаючи пам'ять про своє походження, національні звичаї.

Комуністичний режим відводив західному регіону України роль військово-політичного плацдарму, звідки він намагався контролювати всі країни Центрально-Східної Європи. Політична і соціально-економічна доцільність, об'єктивні потреби змушували радянське партійно-державне керівництво розвивати в західних областях промисловість, інтенсифікувати сільське господарство, підвищувати

⁴⁰ Там само. С. 414

⁴¹ Тимків І. В. Динаміка населення Тернопільської області у 1950–1960-ті рр. в контексті розвитку промислової сфери та сільського господарства: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2018. С. 10.

рівень життя населення, щоб мати тут надійну підтримку. Однак в результаті непослідовної, часто нераціональної господарської політики в регіоні формувалася соціально неприваблива, екологічно небезпечна індустрія, малорентабельне сільське господарство; позбавлені внутрішніх стимулів розвитку, вони були приречені на поступовий занепад. У західних областях виробництво на територіях розміщували нерівномірно, що зумовлювало територіальну незбалансованість робочих місць з кількістю працюючого населення. Це призводило до чисельної маятникової міграції, яка охопила десятки тисяч людей, що переміщалися головним чином з села до міста, а також до відставання розвитку багатьох малих і середніх міст, окремих регіонів, де особливо гострими залишалися соціально-побутові проблеми. Чимало населених пунктів в регіоні не мали шкіл, клубів і бібліотек, інших культурно-освітніх закладів. Значна частина наявних була розташована в непристосованих приміщеннях без належного технічного оснащення. У 1975 р. на Тернопільщині із 997 клубних закладів лише 287 були розміщені у типових приміщеннях, 357 – у пристосованих, 317 – у непридатних, 36 – в аварійних. Лише у 136 будинках культури і клубах області встановили центральне опалення⁴².

Не краща ситуація була в інших областях. У Волинській області 120 сільських будинків культури і клубів працювало в аварійних приміщеннях, що взагалі не підлягали ремонту⁴³. Кваліфікаційний рівень культурно-освітніх працівників залишався низьким. Більшість з них не мала відповідної професійної освіти. Зарплата була низькою, чимало з них проживали в орендованих приміщеннях, що обумовлювало високу плинність кадрів. Особливо складне становище з функціонуванням культурно-освітньої мережі склалося у сільській місцевості, розвиток якої в основному підтримували суб'єкти агропромислового комплексу. Проте слабкий фінансовий стан багатьох колгоспів і радгоспів не сприяв належній розбудові соціально-культурної сфери західноукраїнського села, а в підсумку обумовлював низький життєвий рівень тамтешнього населення. Як і раніше, радянська влада так і не змогла вирішити одну з

⁴² Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-1778. Оп. 3. Спр. 1204. Арк. 6.

⁴³ Державний архів Волинської області. Ф. Р-592. Оп. 1. Спр. 1101. Арк. 74.

найпекучіших проблем повсякденного життя людей – дефіцит, передусім якісних предметів споживання. Не забезпечували потреб населення у якісному і модному взутті та одязі, посуді, холодильниках, телевізорах, автомашинах. Їх доводилося «діставати» за сирими схемами: часто завдяки зв'язкам з потрібними людьми або хабарям. На автомашини доводилося записуватися в багаторічні черги. Гострою була потреба у житлі, ступінь благоустрою якого залишався низьким. Загалом якість життя абсолютної більшості населення західноукраїнських земель була на низькому рівні.

Тому партійно-державне керівництво, щоб компенсувати недостатність та обмеженість заходів, спрямованих на збалансованість соціальних та економічних процесів у західних областях, дедалі більше уваги приділяло засобам ідеологічного впливу на населення. Це мало зміцнювати віру людей у правильність вибраного політичного курсу держави, вкорінювати уявлення, що своїм розвитком регіон має завдячувати виключно Комуністичній партії, особливий і неповторний цивілізаційній місії «братніх народів СРСР», передусім російського. На розв'язання цих завдань націлювали культурно-освітні заклади, літературу, мистецтво, гуманітарні науки, пресу, всі засоби агітації і пропаганди. Формальна сторона їхньої діяльності, яка, звичайно, характеризувалася кількісними показниками, зовні виглядала переконливо. Відбувався швидкий розвиток мережі громадських форм політичної, економічної освіти: різних шкіл, народних університетів, лекторіїв, курсів, семінарів тощо, робота яких будувалася відповідно до єдиних рекомендацій і навчальних програм. Зростали тиражі періодичних і неперіодичних видань, в побуті населення з'явилося телебачення. При цьому питання змісту і ефективності ідеологічного впливу, його відповідність життєвим потребам громадян було відсунуто на задній план. Внаслідок такого підходу нав'язлива комуністична пропаганда, що настирливо намагалася видати бажане за дійсне, і як наслідок – розходження між словом і ділом, не могла здобути повної довіри людей.

До початку 70-х років соціально-економічна і культурна модернізація екстенсивного типу західних областей привела до істотного зростання в структурі населення регіону абсолютної і відносної кількості осіб з вищою і середньою освітою. Найважливішим фактором, що визначав зростання освітнього рівня, став перехід країни до загальної середньої освіти молоді з метою забезпечення

рівних стартових можливостей при вступі у самостійне трудове життя. Основна роль у цьому належала загальноосвітній школі, навчально-виховний процес у якій традиційно спрямовувався на забезпечення фундаментальної загальноосвітньої підготовки школярів, необхідної для подальшої професійної освіти, та їхнього ідеологічного виховання. В СРСР такі питання, як навчальні програми для неросійських шкіл, кількість годин, відведених на вивчення російської мови, розробка екзаменаційних програм, тривалість навчального року тощо вирішувалося в центрі – в союзному міністерстві освіти⁴⁴.

У 1974/75 і 1975/76 навчальних роках у загальноосвітніх школах України в основному було завершено перехід на нові навчальні програми і підручники. За ними вивчали усі предмети 1–10 класів, за винятком математики 9–10 класів. Школи одержали 65 найменувань нових або вдосконалених підручників з основ наук і для факультативних занять⁴⁵. Особливу увагу було приділено поліпшенню викладання російської мови і літератури. У 1972 р., після перевірки стану викладання російської мови в Естонській РСР і Туркменській РСР, союзне міністерство освіти рекомендувало всім неросійським школам СРСР розширити вживання цієї мови у шкільній і позашкільній роботі. Водночас створювалися підготовчі групи для шестирічних дітей – очевидною метою цього заходу було викладання російської мови з дошкільного віку⁴⁶. Натомість у республіці була практика, що у школах з російською мовою викладання учні звільнялися від вивчення української мови за заявами батьків. За даними обласних відділів народної освіти, на початок 1974 р. таких учнів в Україні налічувалося від трьох до п'яти відсотків⁴⁷. Міністерство освіти УРСР ще в 1968 р. роз'яснило, що учні, які не вивчають української мови, можуть бути звільнені в індивідуальному порядку від вивчення української літератури. Учням, які не володіли українською

⁴⁴ Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі). Київ: Дух і Літера. 2000; Імперська спадщина та національне питання. Нації та російське питання в СРСР: історичний нарис. URL: litopys.org.ua/sporl/sh03.htm

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8680. Арк. 36.

⁴⁶ Шпорлюк Р. Імперія та нації...; Імперська спадщина... URL: litopys.org.ua/sporl/sh03.htm

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8677. Арк. 121.

мовою, дозволили на уроках української літератури відповідати російською⁴⁸. У нових міських житлових масивах відкривалися переважно школи-новобудови з російською мовою навчання. Окрім того, для дітей військовослужбовців у багатьох районах організували додаткові класи і окремі школи з російською мовою навчання⁴⁹.

В усіх школах республіки було збільшено кількість годин на вивчення російської мови. У сільських школах з українською, молдавською і угорською мовами навчання всі 4–8 класи, в яких налічувалося понад 25 учнів, поділялися на групи на уроках російської мови. У 1973/74 навчальному році Міністерство освіти Української РСР збільшило кількість годин на вивчення російської мови у 2–3 класах шкіл з українською мовою навчання, у 2–3 і 6 класах шкіл з російською мовою навчання та в 1 і 2 класах з молдавською і угорською мовами навчання⁵⁰. У школах з угорською і молдавською мовою навчання були підготовчі класи, де діти поряд з іншими предметами розпочинали вивчення російської мови і літератури⁵¹.

Впровадження нових програм і підручників відбувалося без належної попередньої педагогічної апробації, що призводило до надмірного збільшення навчального матеріалу, перевантаження його другорядною інформацією або такою, що не відповідає віковим пізнавальним можливостям учнів. Серйозною причиною навчального перевантаження учнів багатьох шкіл, особливо у сільській місцевості, була недостатня ефективність уроків, зловживання домашніми завданнями, педагогічно неправильне планування послідовності навчальних занять, їхнє неповне використання у зв'язку з регулярним відривом учнів і вчителів від основної діяльності на сезонні сільськогосподарські роботи. Все це негативно позначалося на якості освітньої підготовки учнів. На низькому рівні проводилося навчання іноземних мов. Випускники шкіл, насамперед сільських, її майже не знали.

У навчально-виховний процес був міцно інтегрований ідеологічний аспект. В межах опанування навчальних програм практично з усіх предметів першочергову увагу, як і в попередні роки, приділяли формуванню в учнів комуністичної свідомості, прихильності

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. Спр. 8162. Арк. 197.

⁵⁰ Там само. Спр. 8573. Арк. 153.

⁵¹ Там само. Спр. 8788. Арк. 41.

до ідеалів радянської епохи, атеїстичного світогляду, вихованню свідомого ставлення до праці. Основою програмних завдань з виховання учнівської молоді залишався сформульований у програмі КПРС (1961) моральний кодекс будівника комунізму, в якому пріоритетна роль відводилася таким ключовим з погляду комуністичної ідеології якостям, як відданість справі комунізму, радянський патріотизм, добросовісна праця на благо суспільства, високе усвідомлення суспільного обов'язку. Цей кодекс вважався ключовою складовою всебічно розвинутої особистості. Дієвою силою у вихованні молодого покоління з марксистсько-ленінським світоглядом мали стати жовтентяські, піонерські та комсомольські організації, у яких практично кожен учень середньої школи за час навчання проходив три етапи ідеологічно-виховної обробки.

Проте на практиці такі завдання виявилися недосяжними, ілюзорними. Такий підхід до виховання моральних цінностей молодого покоління часто був лише декларацією. На практиці виник розрив між соціальним, моральним і фізичним вихованням. У молодіжному середовищі відбувалася девальвація традиційних моральних цінностей, посилювалися споживацькі орієнтації, поширювались прояви нігілістичного ставлення до норм моралі, декларування одного, а реальне виконання іншого.

Впродовж першої половини 70-х років була проведена значна робота з удосконалення мережі шкіл. У 1975 р. в середніх загальноосвітніх школах України навчалось 68,7 відсотка дітей проти 62,3 відсотка у 1970 р. У 1975 р. у початкових малокомплектних школах перебувало 2,1 % усіх учнів республіки⁵². Поліпшення матеріально-технічної бази шкіл дало можливість до кінця 1973 р. поступово перевести 4,3 тис. середніх (56,7 %) і 1,7 тис. восьмирічних (16,4 %) шкіл на кабінетну систему. В західному регіоні республіки найбільше таких шкіл було у Львівській області⁵³.

Проте в різних областях середня освіта запроваджувалася дуже нерівномірно. На Закарпатті в середніх навчальних закладах навчалось близько 83 % восьмикласників проти 92 % в цілому по Україні⁵⁴. В окремих районах цей процент був ще нижчим. Не скрізь

⁵² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8790. Арк. 200.

⁵³ Там само. Спр. 8573. Арк. 150.

⁵⁴ Там само.

забезпечувалося збереження контингентів старшокласників. У 1973 р. в УРСР десять класи денних шкіл закінчили 88,9 відсотка учнів, які у 1971 р. були зараховані до 9 класів (у Закарпатській області – 78,2 %, Волинській – 82,7 %, Чернівецькій – 82,2 %) ⁵⁵.

В ході реалізації урядових заходів щодо обов'язкового охоплення всіх, хто отримав неповну середню школу, повною середньою освітою, швидко проявилась невідповідність між швидким зростанням кількісних показників освіти та її якістю. Система освіти породжувала велику кількість учнів із середньою освітою лише формально. Як правило, професійна діяльність педагогічних колективів шкіл та якість роботи окремого вчителя вимірювалася за формальними, кількісними критеріями (середнім процентом успішності), через що в оцінці якості знань учнів переважали лібералізм і формалізм. Задля гарного показника чиновники від освіти змушували вчителів займатися озоамилюванням за відомим принципом «три пишемо – два в умі». Та й самі вчителі швидко призвичаїлися до такої практики. Для них самих висока частка учнів, які мають низькі оцінки, була вкрай небажаною, тому що це автоматично ставило під сумнів їхню персональну професійну спроможність (за принципом – не навчив), а отже, провокувало думку про можливі для них оргвисновки.

Якість роботи багатьох шкіл, передусім у сільській місцевості, не відповідала вимогам часу. Матеріально-технічна база більшості з них залишалася незадовільною. У 1973 р. в Українській РСР понад три тисячі сільських шкіл розміщувалися в непридатних аварійних приміщеннях, а близько 10 тис. – у пристосованих будинках ⁵⁶. Зокрема, у Львівській області близько 120 шкіл працювали у пристосованих і непридатних приміщеннях, понад 600 середніх і восьмирічних шкіл не мали спортивних залів і окремих майстерень для проведення трудового навчання по дереву і металу, близько 300 восьмирічних та середніх шкіл не мали їдалень, а понад 400 шкіл здійснювали навчально-виховний процес у дві зміни ⁵⁷. Водночас в деяких областях республіки, зокрема у Волинській, плани шкільного будівництва не виконувалися ⁵⁸. Наявні можливості для зміцнення

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. Спр. 8572. Арк. 131.

⁵⁷ Там само. Спр. 8677. Арк. 100–101.

⁵⁸ Там само. Спр. 8572. Арк. 131.

навчально-матеріальної бази не використовувалися. Будівництво шкіл за рахунок колгоспних коштів з року в рік зменшувалося. Якщо у 1967 р. у Львівській області за ці кошти збудували шкіл на 8,5 тис. учнівських місць, то в 1970 р. – на 3,4 тис., а у 1973 р. – на 2,7 тис.⁵⁹

Школи незадовільно забезпечували меблями, технічними засобами навчання, навчально-наочними посібниками. Також значна частина вчителів сільської місцевості не мала потрібних житлово-побутових умов, проживала в найманих квартирах, а виконавчі комітети місцевих Рад депутатів трудящих дуже повільно розв'язували цю проблему. У 1974 р. на Львівщині таких вчителів налічувалося 2,8 тис., у Волинській області – 2 тис., в Івано-Франківській і Закарпатській – 1,8–1,5 тис.⁶⁰ Вчителів сільських шкіл нерідко залучали до різних, не пов'язаних з виконанням педагогічних обов'язків, завдань, через що їх бракувало часу на самоосвіту і самовдосконалення.

І хоча в результаті цілеспрямованих заходів, спрямованих на розвиток системи педагогічної освіти в Україні, з року в рік освітній і кваліфікаційний рівень учителів поступово зростав, наприкінці 1974 р. третина з них не мала вищої освіти⁶¹ У Львівській області, де у 1971/1972 навчальному році з вищою освітою працювало 59,6 % вчителів, то в 1974/1975 навчальному році – 67,2 %⁶². Причому освітній ценз сільських вчителів був значно нижчим у порівнянні з міськими, і це попри розвиток заочної освіти, покликаної підвищити професійний рівень учителів, які не мали вищої і середньої педагогічної підготовки, широке використання системи централізованого розподілу випускників педагогічних вишів та університетів. У 1973/74 н. р. вищу освіту мали 71,8 відсотка вчителів міських шкіл УРСР, а у школах сільської місцевості – 60,5 %.⁶³ Всього на той час в Україні працювало 504,3 тис. вчителів, з них вищу освіту мали 65,3 відсотка (проти 62,3 % у попередньому році), незакінчену вищу – 7,7 %, середню педагогічну – 21,3 %, середню спеціальну – 2,2 %, загальну середню – 3,2 % (це 16 тис.

⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8677. Арк. 101.

⁶⁰ Там само. Арк. 78.

⁶¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 23.

⁶² Держархів Львівської обл. Ф. Р-163. Оп. 9. Спр. 678. Арк. 140.

⁶³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8681. Арк. 45.

осіб), незакінчену середню – 0,1 %⁶⁴ Особливо низьким був освітній рівень учителів трудового навчання, малювання, креслення, фізичного виховання. У школах республіки ці навчальні предмети викладали понад 10 тис. осіб, що мали лише загальну середню освіту, а 200 навіть такої не отримали⁶⁵. У 1974 р. в селах Львівщини третина вчителів фізкультури працювала на своїх посадах без спеціальної освіти⁶⁶.

Не була вирішена і проблема закріплення молодих учителів, передусім у сільській місцевості, що негативно впливало на формування якісного викладацького складу навчальних закладів, підвищення ефективності їхньої роботи, а відтак на зниження якості середньої освіти. Для прикладу, впродовж 1971–1974 рр. тільки зі шкіл і дошкільних закладів Закарпаття вибуло 1 522 вчителів і вихователів, що становило 70 відсотків від загального числа спеціалістів, скерованих на роботу в область⁶⁷. Аналогічна ситуація склалася в інших областях регіону. Серед основних причин збереження на високому рівні плинності педагогічних кадрів: незадоволення заробітною платою, умовами і режимом праці, профнепридатність, соціально-побутові проблеми⁶⁸. У 1976 р. в сільській місцевості Львівської області 2 138 учителів проживало в орендованих квартирах. Найбільше – у віддалених районах, зокрема Турківському – 280 осіб, Сколівському – 214. Це призводило до хронічної недоукомплектованості вчительських колективів сільських шкіл, бракувало спеціалістів необхідного профілю і відповідного рівня підготовки. Як наслідок, непоодинокими були випадки, коли у віддалених районах завідувачі районних відділів освіти змушені були доручати викладання предметів неспеціалістам, а то й узагалі випускникам середніх шкіл. Так, у 1975/1976 навчальному році завідувач Сколівського райвно призначив для викладання української мови, математики і біології осіб, які мали лише загальну середню освіту⁶⁹.

⁶⁴ Там само. Спр. 8677. Арк. 76; Спр. 8681. Арк. 44.

⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 24

⁶⁶ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 28. Спр. 13. Арк. 19.

⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 150. Арк. 75.

⁶⁸ Перспективним планом на IX п'ятирічку в області передбачалося надати сільським вчителям 1 881 комунальну квартиру, а фактично було надано 1 046.

⁶⁹ Держархів Львівської обл. Ф. Р-163. Оп. 9. Спр. 678. Арк. 147.

Гостро відчували недоліки і прогалини в роботі загальноосвітніх шкіл професійно-технічні, середньо-спеціальні і особливо вищі навчальні заклади. Значна частина випускників шкіл (насамперед сільських) мала недостатні знання, зокрема з предметів природничо-математичного циклу; більшості з них був притаманний низький рівень мотивації навчання, зокрема через зменшення престижності знань у суспільстві, багатьох з них мали слабо сформовані навички самостійної навчальної праці. Дисципліни гуманітарного циклу, на які покладалося завдання сформувати комуністичний світогляд молодого покоління, були максимально заідеологізовані, що прирікало їх на односторонність. Система освіти, насамперед шкільної, не справлялася з завданням формування високодуховної особистості. У школах особливо недооцінювалася проблема естетичного та етичного виховання учнів, до нього ставилися як до другорядного напрямку «комуністичного виховання». У підсумку все це ускладнювало процес підвищення якості підготовки спеціалістів у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. Як показував досвід вищів, спеціальні знання часто-густо потрапляли на непідготовлений ґрунт через зниження загального рівня викладання гуманітарних дисциплін у школі та падіння загальнокультурного рівня випускників.

У професійно-технічні навчальні заклади, як правило, вступала найменш підготовлена частина учнів загальноосвітніх шкіл, переважно з сільської місцевості, що створювало додаткові труднощі в підготовці нових кваліфікованих кадрів для різних галузей економіки.

В окреслений період в регіоні розширилася і зміцніла матеріальна база багатьох вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, де відкривалися нові спеціальності, збільшився штат викладачів, покращилося кадрове забезпечення та одночасно збільшився контингент студентів і поліпшилися умови проживання в гуртожитках. В основу формування контингенту студентів був покладений класовий підхід, згідно з яким пріоритет надавався представникам робітничо-селянських сімей (молоді робітничого і селянського походження). Проте фактор соціального походження при вступі у вищі втрачав свою першорядну роль в конкурсному відборі, на першому плані була політична благонадійність, членство в комсомольських організаціях, громадська активність абітурієнтів. Також вимагалось продемонструвати знання з профільних

предметів, оцінки за які мали вирішальний вплив при зарахуванні у виш. Система прийому опиралась головню на оцінку рівня знань і умінь кандидата на вступних екзаменах, які проводилися за програмами середньої школи, а також на показник успішності в школі (середній бал атестата). Вищу освіту зазвичай отримували найбільш підготовлені і націлені на навчальний процес абітурієнти, що успішно склали вступні іспити і подолали високий конкурс на відведені студентські місця. Абітурієнти, які не володіли необхідним рівнем знань і потенціалом для засвоєння вишівського курсу, як правило, відсіювалися при вступі або на ранній стадії навчання. За період з 1966–1970 рр. з усіх форм навчання у Львівському університеті ім. І. Франка було відраховано понад 2 тис. студентів⁷⁰.

Однією з характерних особливостей студентського середовища стала зміна гендерного обличчя. На більшості факультетів педагогічних вишів дівчата становили абсолютну більшість.

Проте однією з проблем вищої школи регіону, зрештою, України і СРСР загалом, була корупція, а також влаштування у виш «по знайомству». Це стосувалося і формування якісних параметрів студентського контингенту. Преференції при вступі у вищі навчальні заклади мали випускники робітничих факультетів, особи з виробничим стажем понад два роки, демобілізовані з радянської армії і флоту, категорії молоді, що отримали пільги відповідно до соціального законодавства. На ці категорії абітурієнтів поширювалося право першочергового зарахування, однак їм часто бракувало знань, необхідних для засвоєння навчальних програм підвищеної складності й обсягу (особливо з математики, фізики, хімії в інженерних вишах). Все це породжувало труднощі в навчальному процесі і знижувало науково-освітній рівень роботи факультетів і кафедр⁷¹.

Широко розповсюджена була в західних областях вища освіта без відриву без виробництва, яка мала особливу цінність для тих, хто вже працював за цією спеціальністю. В результаті цілеспрямованої політики чисельність студентів, які навчались на вечірніх і заочних відділеннях, перевищила кількість студентів очної форми навчання. Проте якість вечірнього і заочного навчання була нижча,

⁷⁰ Держархів Львівської обл. Ф. П-92. Оп. 1. Спр. 993. Арк. 96.

⁷¹ Здебільшого вони згодом демонстрували належний інтерес до навчання і високу успішність.

ніж на стаціонарі. Поєднання роботи та навчання при невисокому рівні знань, відсутності навичок самостійної роботи було важким завданням для основної маси студентів, що призводило до зниження успішності і якості підготовки спеціалістів. А це своєю чергою провокувало високий відсів студентів. Актуальним питанням залишалося збереження контингенту студентів, хоча система забезпечувала впевненість у наявності роботи після закінчення навчання.

Підвищення теоретичного і практичного рівня навчального процесу забезпечувалося через вдосконалення його змісту, покращення системи контролю знань, дедалі частіше застосовування електронно-обчислювальної техніки, що дозволяло розширювати спектр запропонованих освітніх послуг, особливо в нових пріоритетних спеціальностях, відкриваючи перспективи дидактичних можливостей педагогів. У Львівському політехнічному інституті, який був найбільшим центром технічної освіти на західноукраїнських землях, розробляли конкретні заходи з переходу на нові навчальні плани, з кожної дисципліни кафедри склали робочі плани і методичні розробки, широко впроваджувалися різні форми програмованого контролю. З метою підвищення особистої відповідальності студентів і викладачів за стан навчально-виховної роботи тут запровадили систему атестування студентів. В інституті, що займав перше місце серед вишів області за рівнем технічного оснащення навчального процесу, до кінця 1974 р. було обладнано технічними засобами 19 поточних і понад 40 групових аудиторій, чотири автоматизованих класи програмованого навчання, п'ять лінгафонних кабінетів⁷². Певний позитивний досвід в управлінні навчальним процесом нагромадили і в іншому престижному і популярному серед здобувачів вищої освіти виші Львова – державному університеті ім. І. Франка, де силами вчених вишу було створено автоматизовану систему управління «Сігма», а при навчальній частині діяла група аналізу і контролю за поточною успішністю студентів⁷³. Але реально досягти такого рівня організації навчального процесу в інших вишах регіону не вдалося.

В окреслений період влада, як і раніше, не спромоглася розробити і вивершити довгострокову та ефективну програму удосконалення

⁷² Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 28. Спр. 73. Арк. 13.

⁷³ Там само.

й осучаснення системи підготовки спеціалістів вищої та середньої кваліфікації. Пріоритетом залишалися екстенсивні напрямки в роботі системи, що супроводжувалося зростанням кількісних показників у її розвитку. Одночасно посилилася тенденція марнотратного ставлення до використання спеціалістів. Через відсутність в країні дієвих інструментів прогнозування і планування потреб галузей економіки і культури щодо високоосвічених кадрів, невпорядкованість в організації оплати праці різних категорій спеціалістів значна частка випускників вищих і середніх навчальних закладів регіону опинялися на посадах не за спеціальністю, зокрема на робітничих місцях середньо- і малокваліфікованої фізичної праці, де їхні знання використовували нерационально. На початок 1973 р. лише в промисловості Львівської області понад 6 тис. спеціалістів були зайняті на робочих місцях, з яких майже 350 осіб мали вищу освіту, в тому числі 170 були дипломованими інженерами, і 5 700 осіб – середню спеціальну освіту, в тому 5 тис. були техніками⁷⁴. Одночасно майже 30 % керівних кадрів промисловості області були практикаками, які не мали ні вищої, ні середньої спеціальної освіти. Більше ніж 40 % посад техніків і майстрів займали практики⁷⁵. Відсутність у більшості практиків належної науково-технічної підготовки негативно позначалася на виконанні службових обов'язків.

Інтелекція формувалася головним чином з уродженців краю, переважно вихідців із села, більшість яких пройшла важкий, насамперед у психологічному сенсі, процес адаптації в міському соціумі. При цьому вони не порвали зв'язку з «сільським корінням», що було важливим чинником збереження в урбаністичному середовищі рідної мови, національно-культурних традицій. «Соціальні ліфти» дозволяли практично всім, незалежно від соціального походження і місця проживання, за наявності здібностей (інтелекту) і якісної освіти піднятися на високий соціальний рівень. Дискримінованими залишалися хіба діти репресованих активних учасників національно-визвольного руху, для яких право на здобуття освіти у престижних вишах часто було номінальним. Перші відділи вищих навчальних закладів «відсікали» такий контингент абітурієнтів ще на етапі прийому документів на вступ. Шлях до здобуття вищої

⁷⁴ Там само. Оп. 22. Спр. 89. Арк. 207.

⁷⁵ Там само.

освіти влада блокувала і для викритих віруючих. Якщо такі студенти виявляли непохитність у своїх релігійних переконаннях, то від відрахування їх не рятувала навіть висока успішність.

Західноукраїнська інтелігенція, кількісно нерівномірно представлена в регіонах, була дуже неоднорідною за соціальним статусом, духовним складом і рівнем культури соціально-професійної групи населення. Більшість працівників висококваліфікованої інтелектуальної праці мешкали і працювали у промислових і культурних центрах, передусім у Львові, Чернівцях, Луцьку, інших великих і середніх містах краю. В 70-ті роки основним кількісним ядром західноукраїнської інтелігенції було «радянське покоління», представлене демографічною когортою 1930–1940-х років народження, чия соціалізація відбувалася в умовах радянської влади. Значна її частина твердо стояла на офіційних ідеологічних засадах, намагаючись усіма засобами вписатись у радянську систему. Компартійний квиток для них був важливою, необхідною умовою службової кар'єри (хоча й не обов'язковим гарантом), проте приналежність до партії не була вже так тісно, як раніше, пов'язана з ідеологічною заангажованістю. Багато рядових комуністів намагалися взагалі її публічно не декларувати, оскільки членство в партії чи комсомолі часто не базувалося на справжніх переконаннях. Справжні їхні судження та почуття, висловлені вголос, та й то пошепки, звичайно не виходили за межі сімейного або дуже вузького дружньо-довірливого кола знайомих.

Частка уродженців західних областей в компартійних організаціях регіону невпинно зростала. Це було зумовлене не ідеологічними уподобаннями, а радше прагматизмом: від бажання комфортніше пристосуватися до реалій життя і скористатися тими перевагами, які принесла у їхнє життя соціалістична модернізація суспільства, до прагнення, маючи більше можливостей і влади, впроваджувати в життя власні наміри змінити систему, гуманізувати її відповідно до своїх поглядів та переконань, що часом істотно суперечило державній політиці. Хоча вони й усвідомлювали антигуманний і антинаціональний характер радянської політичної системи, все ж навіть всупереч своїм переконанням ставали втілювачами комуністичних доктринальних установок, швидко освоївши вміння мовчки виконувати усі розпорядження владних структур. Вміння пристосовуватися до політичної лінії було для них важливою запорукою професійної і особливо посадової кар'єри. Фактом стала

деморалізація значної частини інтелігенції, в її середовищі поширювались настрої пасивності й утриманства.

На початок 70-х років чимало уродженців заходу України – інженерів, вчителів, лікарів, вчених, літераторів, журналістів, митців, представників інших інтелектуальних спеціальностей цілковито або частково себе професійно реалізували, причому частина з них досягла досить високих, привілейованих і в престижному, і в матеріальному сенсах визначальних посад у партійно-державній ієрархії (проте, як правило, не найвищих). Прагнучи до високих кар'єрних щаблів у лавах номенклатури, вони звичайно позиціювали себе як цілком лояльні громадяни «країни Рад», назовні ретельно дотримувалися ритуалів і стандартів життя «передової радянської людини», чітко трималися фарвату ідеологічних приписів, однак переважно попри все зберігали національні почуття.

Фальш⁷⁶, двоєдушність (вміння в різних обставинах вдаватися до інших і часто зовсім протилежних за змістом висловлювань і оцінок, але думати і діяти при цьому лише про власну корисливу вигоду) стали нормою поведінки багатьох західноукраїнських інтелігентів, в уяві яких навіть усвідомлення абсурдності наявних порядків часто перепліталось з засвоєними у щоденній практиці псевдоцінностями «соціалістичного способу життя».

Загалом у тогочасному західноукраїнському соціумі співіснували найрізноманітніші морально-етичні орієнтири, що визначали повсякденність людей. Абсолютна більшість працівників інтелектуальної сфери (вчителів, викладачів вишів, інженерів, лікарів, науковців тощо) сумлінно виконували службові обов'язки на робочому місці, обмеживши коло зацікавлень виключно професійними і побутовими справами. Вони були більше занурені в себе і власний світ, намагалися дистанціюватися не лише від влади, але й політики загалом. Чимало з них у приватних, конфіденційних

⁷⁶ У зв'язку з обміном партійних документів 1973 р., чимало комуністів-уродженців західних областей отримали суворі догани із занесенням в облікову картку або ж були виключені з лав КПРС за прояви «нещирості перед партією». Йшлося про приховування при вступі в партію компрометуючих автобіографічних даних, зокрема фактів свого перебування (чи родичів) в націоналістичних організаціях або неповідомлення про їхнє проживання за кордоном (Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 25. Спр. 29. Арк. 158, 166–166 зв.).

розмовах у неформальній обстановці могли собі дозволити продемонструвати критично-іронічне, аж до їдкості, ставлення до різних карикатурних явищ суспільного життя в СРСР, висловити невдоволення стилем і способом життя провінційної партійно-радянської бюрократії, методами її керівництва, відсутністю дієвого контролю за її діяльністю з боку вищих інстанцій, обурюватися порушеннями «соціалістичної законності», іншими фактами кричущого розходження між партійною риторикою і конкретною політичною практикою, поширювати серед близьких знайомих інформацію антирадянського змісту, почуту із заглушуваних передач західних радіостанцій і т. ін., однак лише дуже невелика частина західноукраїнської інтелігенції зважилася в 70-ті роки відкрито виступити проти тоталітарної системи і стати прикладом громадянської мужності. Бо за таке сміливці платили власною свободою. Саме вони були дуже важливою складовою тогочасного визвольного руху в Україні, який став логічним продовженням попередніх етапів національно-визвольної боротьби.

В окреслений період опозиційний рух виражався в найрізноманітніших формах: від діяльності поодиноких організованих підпільних структур, альтернативних Комуністичній партії, проведення відкритих протестних акцій, зокрема голодувань і страйків українських політв'язнів, спрямованих на захист людської і національної гідності в таборах ГУЛАГу, поширення критично-викривальних авторизованих і анонімних творів (публіцистичних, художніх, наукових) «самвидаву», розповсюдження листівок, періодичних видань, брошур, гасел, написів і заяв-протестів антирадянського змісту, вивішування жовто-блакитних і зривання радянських прапорів з установ тощо до явних виявів пошани до арештованих дисидентів, організації публічних театралізованих заходів, спрямованих на популяризацію нетолерованих владою народних звичаїв і обрядів тощо. Ядро цього неоднорідного руху, який не завжди був інтелектуально осмислений, становили дисиденти, які на початок 70-х років практично відмовилися від збройних методів боротьби проти радянського режиму, зосередившись на ідейному спротиві. Причому головним інструментом ідеологічного протистояння став самвидав у різних його формах, який з кінця 60-х років перетворився на організаційну інфраструктуру українського визвольного руху. За даними Г. Касьянова, практично усі політично активні

інакодумці брали участь у написанні і розповсюдженні самвидавчих творів, які продукували небажані для панівного режиму ідеї⁷⁷.

30 грудня 1971 р. політбюро ЦК КПРС ухвалило рішення про початок всесоюзної кампанії проти самвидаву з метою цілковито знищити інфраструктуру його виготовлення і розповсюдження. В результаті масових арештів активних учасників українського визвольних змагань у 1972–1973 рр.⁷⁸, адміністративного переслідування осіб, чий імена асоціювалися з «українським буржуазним націоналізмом» і поширенням самвидаву, в умовах неослабного ідеологічного тиску, нагінок і переслідувань за місцем праці і навчання проти тих, хто був пов'язаний з їхнім середовищем, у задушливій атмосфері нетерпимості до будь-яких виявів інакомислення владі таки вдалося тимчасово залякати більшість інтелігенції, яка співчувала нонконформістам⁷⁹. Частина з них намагалася затаїтися, уникала контактів з колишніми однопумцями, у разі потреби максимально демонструвала свою аполітичність тощо. До середини 70-х років ареал поширення самвидаву в Україні різко зменшився. Проте остаточно ліквідувати рух опору не вдалося. Частково він перемістився в табори ГУЛАГу⁸⁰, також виявився в організації колективних про-

⁷⁷ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ: Либідь, 1995. С. 119.

⁷⁸ Тільки протягом першого місяця 1972 р. КГБ арештувало в Україні близько 20 дисидентів, чий імена асоціювалися з виготовленням і розповсюдженням самвидаву, серед яких у Львові: В. Черновола, І. Геля, І. Стасів-Калинець, С. Шабатуру, М. Осадчого; у Києві: Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Стуса, З. Франко, Л. Плюща та ін. Загалом, за неповними даними, у січні – травні 1972 р. в Україні було ув'язнено близько 100 осіб, з яких 89 засуджено за «антирадянську агітацію і пропаганду». З цієї кількості, за підрахунками Людмили Алексєєвої, 72 за родом занять належали до інтелігенції, 17 – до робітників. Див.: Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору... С. 123–124 125–126; В'ятрович В. Операція «Блок». Дія перша. *В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»*. Українське ХХ століття Львів: Часопис, 2013. С. 542–543.

⁷⁹ У 1975 р. В. Стус стверджував, що масові репресії в Україні 1972–1973 рр. проти української інтелігенції «велися за аналогією з сфабрикованими процесами 30-их років і проводилися за допомогою тієї таки ежовсько-берієвської методики». Див.: Стус В. Я обвинувачую. Сучасність. 1976. С. 44.

⁸⁰ Див.: Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору... С. 141; ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 23. Арк. 204–209.

тестних акцій на зразок політичних голодувань і передач інформації про них за кордон, щорічному відзначенні, починаючи з 1974 р., «Дня політв'язня в СРСР» (30 жовтня, до цієї дати скеровували скарги, заяви тощо), демонстративних відмовах від примусової роботи.

Потужний пласт антирежимного руху в регіоні становила релігійна опозиція, зокрема діяльність священства катакомбної Греко-католицької церкви, яке домагалося її легалізації, відстоювало право на релігійну свободу, на вільний вибір віросповідання. Шукаючи можливостей для євангельської місії, вони потай проводили нелегальні богослужіння у власних квартирах, помешканнях віруючих, порожніх церковних будівлях – усюди, де люди зверталися по духовну опіку, проводили катехизацію парафіян, звершували таїнства, виходячи з духовних потреб вірних. У проповідях священники нагадували про християнські моральні цінності, пропагували Євангеліє і таким чином виводили вірних за межі комуністичних ідеологем. Робили вони це свідомо чи ні, але, пояснюючи, що головне для християнина – вчення Христа, а зовсім не ті суспільні засади, які утверджувала радянська атеїстична держава, автоматично посилювали неприязнь та опозиційність щодо неї.

З кінця 60-х років поштовою для активізації греко-католиків в Україні стала офіційна легалізація греко-католицької церкви в Чехословаччині (1968 р.). Зросла кількість звернень вірних греко-католицької церкви до державних органів з вимогою реєстрації їхніх громад і передачі їм невпорядкованих, знятих з реєстрації церковних храмів. Позитивних відповідей вони не одержали, хоча вагомих причин для відмови згідно з чинним законодавством не було. Заяви греко-католицьких громад просто ігнорували. Найбільш активних учасників релігійного руху з середовища греко-католиків притягнули до кримінальної та адміністративної відповідальності. Одночасно влада вдалася до позасудових засобів боротьби, застосовуючи профілактичні бесіди, побиття, обшуки, конфіскації релігійної літератури і церковних речей. Розгорнулася кампанія цькування греко-католиків у засобах масової інформації. З'явилися численні книги, статті у пресі, теле- і радіопередачі антиуніатського спрямування, що очорнювали пам'ять про митрополита Андрея (Шептицького), або ж всіляко таврували діяльність кардинала Йосифа (Сліпого), вищого кліру та духовенства, звинувачуючи їх у співпраці з гітлерівськими окупантами і націоналістичним

підпіллям, антирадянській агітації. Проте усі спроби партійно-радянських структур, органів держбезпеки з оперттям на підтримку православної ієрархії Російської православної церкви максимально скомпрометувати Греко-католицьку церкву, її очільників та клір не дали очікуваних результатів: діяльність її не припинилася. В середині 70-х років лише у Львівській області в підпіллі діяли 145 душпастирів і 200 монахів і монахинь⁸¹. І хоча катакомбна Греко-католицька церква не була чисельно великою, але самим фактом свого існування повільно і неухильно руйнувала систему, в якій для неї не було місця⁸².

Назагал боротьбу з релігією і церквою в регіоні наприкінці 60-х – у першій половині 70-х років проводили з використанням найрізноманітніших методів і засобів: від обмеження та порушення громадянських прав віруючих, зняття з державної реєстрації релігійних громад і приміщень культового призначення, що призводило до руйнації та зникнення багатьох цінних з історичного і художнього погляду споруд⁸³, економічного і адміністративного тиску на служителів культу, атеїстичної пропаганди і виховання методами адміністрування, вульгарного атеїстичного остракізму до адміністративного та кримінального переслідування. Тільки за 10 місяців 1973 р. в Івано-Франківській області за «порушення законодавства про

⁸¹ Гуркіна С. Репресоване духовенство Львівщини (1939–1989). *Реабілітовані історією*: у 27 т. Львів: Астролябія, 2009. Кн. 1. Львівська область. С. 624.

⁸² Порівняння Львівського псевдособору і Берестейської унії є грубим анахронізмом. Інтерв'ю з Олегом Турієм, проректором і завідувачем кафедри церковної історії УКУ, кандидатом історичних наук. Розмовляв Анатолій Бабинський. URL: <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalurorivnyannya-lvivskoho-pseudosoboru-i-berestejskoji-uniji-je-hrubbymanahronizmom/>

⁸³ До кінця 1974 р. у Рівенській області зі 140 культових приміщень, які були зняті з реєстрації 10 років тому, 78 використали під господарські і культурно-побутові потреби, 29 – повністю зруйновані. *Держархів Рівненської обл.* Ф.П-400. Оп. 106. Спр. 46. Арк. 83; Того ж 1974 р. у Волинській області були зняті з реєстрації 194 споруди, 23 (з яких 2 пам'ятки архітектури) розібрані, окремі знесені, 38 (серед яких 11 пам'яток) визнані аварійними; 43 (в тому числі 20 пам'яток) залишені без нагляду. Див.: Михальчук О. Л. Волинське село: культура, освіта, релігійне життя (1964–1985 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2010. С.12.

релігійні культи»⁸⁴ до адміністративної відповідальності притягнули 145 греко-католиків.⁸⁵ Окрім того, 21 греко-католик а «сектанта» протягом того ж року засудили до різних термінів позбавлення волі⁸⁶. Особливо наступального характеру набула в окреслений період боротьба проти конфесій, віднесених чинним законодавством до сект, передусім фактично заборонених. Йдеться, зокрема, про Свідків Єгови, християн віри євангельської (п'ятидесятників), адвентистів-реформістів, віровчення і діяльність яких влада оголосила «антидержавними» і «бузувірськими»⁸⁷. В антирелігійній пропаганді, в якій традиційно важливу роль відігравала партійно-радянська преса, в оцінці діяльності згаданих пізньопротестантських релігійних громад, а також вірних катакомбної Греко-католицької церкви незмінно послуговувалися термінами на зразок «релігійні екстремісти», «релігійні фанатики» тощо з усіма можливими негативними конотаціями, звинувачуючи їх у ворожому ставленні до радянської влади. Це вказувало на прагнення влади морально зламати, принизити і дискредитувати віруючих, а не порозумітися з ними.

Траплялися непоодинокі випадки, коли, виявивши в трудових колективах віруючого (особливо з-поміж т. зв. сектантів), що дотримувався певних релігійних норм, представники адміністрації і громадських організацій намагалися усіма доступними способами або звільнитися від нього, або ж обмежити його в соціальних зв'язках, ущемити в правах, щоб той постійно відчував тиск, психологічний дискомфорт. Якщо індивідуальні методи не допомагали, тобто не впливали на переконання викритих віруючих, факти «релігійної відсталості» обговорювалися на партійних, комсомольських і профспілкових зборах, після чого влада вдавалася до адміністративно-правових

⁸⁴ Порушення виражалися у здійсненні групових релігійних обрядів у приватних квартирах, хрещенні новонароджених і вінчаннях, відправленнях богослужінь у зачинених церквах, у проведеннях ремонту храмів без відома і дозволу місцевих органів влади. Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. П.-1. Оп. 1. Спр. 3884. Арк. 128.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само. Арк.129.

⁸⁷ Любашенко В. І. Протестанти в Україні: наслідки політики «державного атеїзму» *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2011. Вип. XXX. С. 176–182.

санкцій, які нерідко призводили до звільнення з роботи, виключення з вишів. Проте в такий спосіб докорінно розв'язати проблему виявилось практично неможливо: кримінальне і адміністративне переслідування, морально-психологічний тиск вселяли у «сектантів» та «уніатів» ще більшу переконаність в істинності своїх переконань.

На свій лад прагнули вирватися з соціалістичного повсякдення, своєї нереалізованості українські адепти молодіжної субкультури урбанізованих середовищ, яка виникла в другій половині 60-х років і перебувала поза ідеологічними системами, – хіпі. З ними пов'язували такі нетолеровані радянською владою речі, як довгі хлоп'ячі зачіски, джинси, колективні прослуховування західної рок-музики, сповідування пацифізму, демонстративна зневага до матеріальних цінностей, як-от гроші й дорогі речі, поїздки автостопом, без квитків на електричках і поїздах, вживання алкоголю і наркотиків для «розширення свідомості» тощо, які стали невіддільним зовнішнім виявом цієї молодіжної течії. У такий спосіб хіпі намагалися самовиразитися, тобто виявити свою індивідуальність, заманіфестувати неповторність, оригінальність, інакшість. Хіпізм розглядали як серйозну прогалину виховної роботи й організації дозволяла молоді. І хоча поведінка хіпі в СРСР була не стільки політичним протестом, скільки способом самовираження, втечею від нав'язаних стереотипів поведінки і осоружних обов'язків, від однорідності в стилі життя, влада виставляла їх як асоціальні, чужі радянському суспільству елементи, тому застосовувала відповідні адміністративні та кримінальні заходи впливу на лідерів руху, що позначилося на зниженні їхньої активності на початку 70-х років.

Хіпі звинувачували в бездіяльності, моральному нігілізмі, естетичному несмакові, схильності до збочень і паразитизму. В доповідній записці КГБ від 18 жовтня 1972 р. стверджувалося, що «багато “хіпі” під різними приводами ухиляються від служби в радянській армії, не беруть участі в суспільно-корисній праці, ведуть бродячий спосіб життя, вступають в небажані контакти з іноземцями, висловлюють зрадницькі наміри, захоплюються прослуховуванням і поширенням передач іноземних радіостанцій»⁸⁸. Понад те, керівництво КГБ переконувало вищі партійні органи України: «отримані матеріали свідчать, що т. зв. послідовники “хіпі” становлять

⁸⁸ ГДА СБУ. Ф.16. Оп. 3. Спр. 1 (1976). Арк. 270.

небезпечну категорію осіб, яка проявляє антирадянську, антигромадську і групову аморальну поведінку, а сам факт появи “хіпі” в нашій країні варто розцінювати як результат диверсій ідеологічних центрів противника»⁸⁹. І влада відповідно реагувала, застосовуючи переважно засоби морально-психологічного і адміністративного тиску з метою локалізації і розкладу наявних та недопущення виникнення нових груп хіпі. Їх засуджували на комсомольських зборах, відраховували з вишів, виключали з лав ВЛКСМ, що автоматично створювало їм непереборні проблеми в подальшій кар’єрі. Проте рух хіпі, особливо у великих містах України, далі існував і поширювався.

Наростання глибинних деформацій у соціально-економічному і політичному житті суспільства не могло не справити згубного впливу на розвиток літератури, мистецтва, науки, особливо гуманітарної. Попри декларативні заклики до творчих пошуків вони не заохочувалися. Шляхом адміністративної регламентації і цензурних утисків значно інтенсивніше у порівнянні з попередніми роками нав’язувався єдино дозволений метод «соціалістичного реалізму», гальмувалося індивідуально-художнє новаторство в літературі і мистецтві. Після прийняття постанови ЦК Компартії України «Про роботу творчих спілок з виховання молодих літераторів і митців» (1971) та постанови ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972) літературно-мистецька критика відповідно до нових партійно-ідеологічних вимог перетворювалася із засобу стимулювання творчого процесу в засіб утримування митців в рамках офіційного «політичного замовлення». В окреслений період абсолютна більшість літераторів, митців, науковців міцно «освоїла» основні правила гри, запропоновані владою, самоцензура стала для них цілком органічною і самозрозумілою – за словами Є. Євтушенка, «почуття самозбереження – рятівне і ганебне – не дозволяло надряпати пером те, що таїлося в душі»⁹⁰. Тому абсолютна більшість опублікованих текстів літераторів чи представлених на офіційних образотворчих виставках творів художників західних областей повністю або частково відповідали соцреалістичним шаблонам.

⁸⁹ ГДА СБУ. Ф.16. Оп. 3. Спр. 1 (1976). Арк. 271.

⁹⁰ Євтушенко Е. Плач по цензурі. *Огонек* (Москва). 1991. № 6. С. 15.

Ще жорсткішою стала політична цензура, яка рішуче вилучала з рукописів та версток сумнівні заборонені прізвища⁹¹, а авторів, які посміли сказати про них щось позитивне, засуджували як пропагандистів ворожих поглядів, ідей українського буржуазного націоналізму.

Проте на індивідуальному рівні в окремих осередках культурного організму регіону не припинялися пошуки новозмін. Для прикладу варто згадати перманентні спроби письменників та мистців відійти від стандартів соцреалізму, усякої соціальної детермінованості, удатися до засобів умовності, прозорих аналогій, алюзій. В художній літературі – це відомі історичні романи Р. Іваничука, Р. Федоріва, творчість яких шукала пояснень тогочасних проблем у минулому. Тому не випадково вже перший історичний роман Р. Іваничука «Мальви» (1968) про часи Хмельниччини, у якому автор торкнувся низки актуальних проблем духовності, насамперед проблемами збереження національної ідентичності, відразу став помітним літературним і суспільним явищем в Україні. Говорити прямо про такі явища було небезпечно, тому й висловлювали їх через історичні паралелі та алегорії. Цей роман «про зраду, про яничарство» (за словами самого письменника) наглядова критика згодом проголосила політично шкідливим, закидаючи антиісторизм, ідейну хибність, зміщення соціальних і класових оцінок, а саму книжку вилучили з продажу і бібліотек. Однак він швидко дістав суспільний резонанс через звернення до теми національного відступництва, яничарства, що була актуалізована в умовах руйнації народних традицій, культурних і мовних надбань. Як слушно зазначав І. Моторнюк, офіційна критика твору Р. Іваничука (як і низки аналогічних творів інших письменників) лише увиразнила його приховані провідні ідеї⁹².

⁹¹ У листопаді 1973 р. наказом Головліту України до списку «небажаних осіб» увійшли історики Олександр Оглоблин, Наталя Полонська-Василенко, Дмитро Соловей, Панас Феденко, Костянтин Штепа, мовознавці Роман Смаль-Стоцький, Іван Огієнко, Василь Чапленко та інші дослідники, які своїм життям і творчістю стверджували національну ідею. Див.: Шевчук Ж. А. Процес русифікації в контексті гуманітарної політики (1960–1980-ті рр.) *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. статей. Київ, 2001. Вип. 13. С. 376.

⁹² Моторнюк І. Новітній валенродизм: що це таке? *Слово і час*. 2004. № 12. С. 31.

Глибинне проникнення в давні епохи, націленість на фольклорну образність, прозору символіку, оригінальність стильових прийомів – характерна риса й вершинної творчості Р. Федоріва. У 1968 р. вийшла друком його повість у легендах «Жбан вина», що стала новим етапом у його творчій біографії. Автор повісті, яка в хронологічному порядку охоплює ціле життя легендарного ватажка опришків Олекси Довбуша – від його народження до трагічної смерті, намагався розкрити образ головного героя як виразника прагнень народу до волі і соціальної рівності, поєднавши при цьому історичні факти і народні уявлення. Основна ідея повісті концентрується у словах ватажка опришків: «Я Довбуш. Прийшов вам дати волю». На думку А. Горнятко-Шумилович, ті промовисті слова, а також багато сцен і епізодів твору зводяться у вивершену цілісність загального задуму, що переростає конкретну епоху і набуває рис універсальності з національним підтекстом⁹³.

1973 р. Р. Федорів, як і Р. Іваничук, зазнав упередженої партійної критики на сторінках журналу «Комуніст України». «Ідейну нечіткість» та «відхилення від класових критеріїв» приписали тоді журнальному варіантові повісті Романа Федоріва «Турецький міст», у якій йшлося про трагічні часи в історії України після смерті Богдана Хмельницького, зокрема про маніпуляції з його слабковольним сином Юрієм і про його страту⁹⁴. «Мотивація була така, – пише М. Ільницький, – навіть писати про зраду, підступність, хіба не було в нашій історії героїчних сторінок?!»⁹⁵ Після цього творам Р. Федоріва на історичну тематику, у яких відчувався виразний політичний підтекст, доступ до друку був істотно ускладнений. Зокрема, цензура робила усе, щоб не допустити оприлюднення «Отчого світильника» – епопеї з життя Галицької Русі кінця XII століття, у якій автор розглянув болючу проблему митця і влади в умовах тоталітаризму. Щоправда, на захист роману став П. Загребельний – тодішній голова

⁹³ Горнятко-Шумилович А. З націленістю на «виразне національне обличчя» (національний наратив у Жбані вина Романа Федоріва). *Ukraina Irredenta. Literatura i jezyk Ukrainy XX wieku. Studia Ruthenika Cracoviensia* / pod red. J. Poliszczuka, O. Baranowskiej, T. Hodany. Kraków. 2011. Т. 5. S. 25.

⁹⁴ Ільницький М. Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова другої половини XX століття. Львів, 2003. Кн. 2. С. 91, 102.

⁹⁵ Там само. С. 91.

Спілки письменників України⁹⁶. 25 жовтня 1973 р. він у рецензії на машинопис роману Р. Федоріва, писав: «Я мав справжню втіху, роман “Отчий світильник” вражає передусім авторською ерудицією, глибинним проникненням в епоху, витонченістю стилю, точністю соціального аналізу, класових характеристик, в ньому чітко простежується авторська концепція, спрямована на прославлення простої людини, трудівника, вмільця, й на розкриття справжньої суті можних того давно вмерлого світу, починаючи від князя Осмомисла, кінчаючи його боярами і лакизами. Можу стверджувати, що в нашій історичній романістиці останніх десятирічок я майже не зустрічав книжок, написаних на такому високому мистецькому рівні, таких поетичних і водночас таких тверезих, скрізь, де йдеться про змалювання і розкриття справжніх пружин історії»⁹⁷. Проте незважаючи на таку вагому підтримку, під тиском цензури Р. Федоріву таки довелося переробити свій роман (він був опублікований окремою книжкою у 1976 р). Загалом вершинні досягнення тогочасної творчості як Р. Іваничука, так і Р. Федоріва, що була глибоко вкорінена в національний ґрунт, трактувалася громадськістю як свіжий подих в українській історичній белетристиці 60–70-х рр., хоча й не всі їхні твори, написані у окреслений період, виявилися рівноцінними, справді мистецьки вдалим за читацькими критеріями. Обидва письменники в силу різних обставин змушені були заплатити свою «данину владі», щоб знову увійти в довіру до неї⁹⁸.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Держархів Львівської обл. Ф.Р-1695. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 85.

⁹⁸ 16 жовтня 1975 р. на партійних зборах Львівського відділення Спілки письменників України секретар партійного бюро відділення прозаїк І. Гребенюк у звітній доповіді зазначав: «Згадаймо Романа Іваничука, одного з провідних наших прозаїків. В минулому він чи не найбільше прив'язався до історичної теми, мав серйозні зауваження щодо ідейної чіткості своїх творів і історичної достовірності. Письменник правильно сприйняв критику, написав ряд цікавих новел на тему сучасності і тепер, повернувшись до великої прози, звітує двома повістями з циклу “Місто”, надрукованими на сторінках журналу “Жовтень”. Обидві повісті є серйозна спроба відтворити життя великого сучасного міста, в них виведена ціла галерея образів митців, робітників, молоді, цікаво розкривається психологія героїв. Автор продовжує наполегливо працювати над задуманим твором.

Роман Федорів, який зарекомендував себе співцем рідного гуцульського краю, теж вийшов на стовпову дорогу сучасності, хоч і не пориває

На початку 70-х рр. жорстка ідеологічна цензура, яка вловлювала в текстах будь-які небажані асоціації, не допустила до поширення книги відомого ужгородського письменника, видатного майстра інтелектуальних сатиричних мініатюр Ф. Кривіна «Подражание театру», яка вийшла друком наприкінці 1971 р. в республіканському видавництві «Карпати». Книжка, що з'явилася накладом 15 тис. примірників, складалася з коротких алегоричних віршованих новел, невеличких сценок-діалогів і серій чисто кривінських, дуже коротких виразних афоризмів. І хоча вони й не мали відвертого ідеологічного підтексту, однак викликали невдоволення керівників партійних органів Закарпатської області, які вважали, що «автор Ф. Кривін, добираючи, в основному, сюжети з античної і середньовічної історії та міфології, тенденційно використовуючи алегоричну, інакомовну манеру, намагається стерти протиріччя сучасного розвитку, замінити чіткі марксистсько-ленінські класові поняття і визначення своїми “надкласовими” міркуваннями, шкідливими натяками на радянську дійсність»⁹⁹. Рішенням бюро Закарпатського обкому партії від 22 лютого 1972 р. всі виявлені примірники книги «Подражание тетру» вилучили з продажу і знищили¹⁰⁰.

«Серйозні ідейно-політичні помилки» помітили партійні органи Закарпатської області і в поемі П. Скунця «Розп'яття». У згаданому рішенні бюро Закарпатського обкому партії відзначалося, що в «поетичній збірці “Розп'яття” має місце ідейно-політична невідповідність, відхід від ленінських принципів партійності літератури, тому історична правда у поемі викривлена, а подвиги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, участь у ній синів і дочок Закарпаття не розкрито». На переконання партійних очільників у

з темою історичною. В “Каменярі” виходить його масштабний роман про Галицьку Русь дванадцятого віку. Та разом з тим письменник зробив серйозну спробу показати сучасників у своїх повістях “Іван, син Мокрини” і “Карби”, видав дві книги нарисів “Колиска з хворого дерева” і “Яре зерно”, дописує останні розділи роману про сучасне гуцульське село. ... В боротьбі з націоналістичними перевертнями успішно виступає Роман Федорів, його памфлети “Лондон на дроті”, “На прощу до Піночета” своєю нещадною викривальною силою влучають, як кажуть, у ціль». *Держархів Львівської обл.* Ф. 3808. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 79–93.

⁹⁹ Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської обл.). Ф. П-1. Оп. 6. Спр. 603. Арк. 63.

¹⁰⁰ Там само.

творі П. Скунця «високохудожнє, політично гостре і філософськи чітке втілення антифашистської теми підмінено твердженнями, поданими з позицій абстрактного гуманізму». На додаток, вважали вони, «книжка пересипана “філософією”, яку важко збагнути широкому колу читачів». Тому поетичну збірку П. Скунця, як і книгу Ф. Кривіна, теж пустили «під ніж»¹⁰¹.

Мистецтво західних областей розвивалося в загальному річищі тогочасного радянського мистецтва. Переважна більшість митців була змушена співпрацювати з офіційною владою, яка усіма засобами намагалася схилити їх до слухняного виконання ідеологічних настанов, замовлень тоталітарного режиму.

Головна увага художників скеровувалася на створення тематичних картин, присвячених становленню радянської влади на західноукраїнських землях, захисту соціалістичної вітчизни в боротьбі з фашизмом, колгоспному селу, передовикам праці, трудовій атмосфері промислових виробництв, «передовим суспільним ідеалам». Саме тематичним творам художнього мистецтва, що мали задану сюжетну колізію, чітко визначену мету, яку ставить перед собою художник, традиційно належало одне з провідних місць у сфері ідейного та естетичного виховання радянської людини, передусім молоді. Відповідно, розвитку тематичної картини приділяли щораз більше уваги в обласних відділеннях Спілки художників України, які контролювали відповідність художньої творчості своїх членів вимогам соцреалізму, щоб ніхто з них не виходив поза офіційну лінію в мистецтві. За таких обставин більшість художників змушені були працювати в рамках дозволеного, дотримуватися принципів радянської реалістичної школи.

Паралельно створювалися твори, які виділялися з основної маси. До сміливих експериментів в образотворчому мистецтві з використанням надбань національної та світової культури вдавалися митці з чітко окресленим індивідуальним стилем, зокрема Л. Медвідь, О. Мінько, З. Флінта, І. Остафійчук, В. Патик та ін. Вони змогли не лише розширити змістовно-тематичні обрії мистецтва, але й оновити засоби образно-стильового втілення. Яскравим прикладом цього стали тогочасні твори Л. Медведя, позначені складними символічно-алегоричними смислами. Його творчий погляд, за визначенням

¹⁰¹ Там само.

Л. Волошин, вже з перших кроків у малярстві спрямовувався на вічні екзистенційні проблеми людського вибору, були «витримані в стилі “умовного реалізму”, наснажені тужною поезією української землі, щемливими роздумами над загадками людської долі»¹⁰². Оцінюючи малярський доробок львівських художників окресленого періоду, О. Голубець зазначає: «На тогочасних виставках можна було побачити праці відвертих чи скритих “художників антиреалістів” відразу кількох поколінь. Поруч з Романом і Маргіт Сельськими, Данилом Довбошинським, Карлом Звіринським, Степаном Коробчаком, Вітовтом Манастирським, Олексою Шатківським чи Володимиром Патином, виставляли свої полотна Ігор Боднар, Юрій Віктюк, Михайло Дзядик, Микола Кристопчук, Петро Маркович, Іван Марчук, Любомир Медвідь, Олег Мінько, Василь Польовий, Ласло Пушкаш, Володимир Риботицький, Зіновий Флінта, Микола Шимчук і багато інших. Засвоюючи досвід імпресіонізму і постімпресіонізму, вивчаючи шляхи експресіоністичної чи сюрреалістичної трансформації навколишньої дійсності, прямуючи до сміливих експериментів у сфері абстрактного мислення, вони сміливо руйнували офіційно усталені норми, намагалися показати, хоч може несміливий, зовні замаскований, та все ж тріумф місцевої школи, яку не вдалося зламати “найпередовішому” творчому методу»¹⁰³.

На початку 70-х років значних успіхів у виробленні власної ідейно-образної концепції досяг І. Остафійчук – яскравий представник інтелектуального напрямку у львівській графіці. Його твори, а він працював у різних графічних галузях – станковій, книжній, екслібрисі, плакаті, звертався до різноманітних технік – як естампних (ліногравюра, офорт, суха голка, літографія, монотипія), так і неестампних (рисунок, акварель, аплікація, мішана техніка). Його твори вражали своєю духовною наснаженістю, широтою і майстерністю охоплення явищ, неповторністю мистецьких висловлювань. Ламаючи шаблони і стереотипи, він не сприймав пасивного копіювання дійсності. На

¹⁰² Волошин Л. Визначний мистець-інтелектуаліст (декілька штрихів до творчості з нагоди ювілею). *Митці Львівщини: календар знаменних і пам'ятних дат на 2006 рік / упоряд. Н. Письменна; ред. О. Булавіна; наук. ред. І. Сварник. Львів, 2016. С. 29–30.*

¹⁰³ Голубець О. Між свободою і тоталітаризмом. Мистецьке середовище Львова другої половини XX століття. Львів: Академічний експрес, 2001. С. 105.

думку мистецтвознавців, сприйняття витворів І. Остафійчука, які часто ґрунтувалися на асоціаціях, символах, образотворчих метафорах, вимагало від глядача зустрічної роботи думки, душевної і духової чутливості та чуйності, щоб проникнути в їх образну структуру¹⁰⁴.

У 70-ті роки непересічними подіями мистецького життя України стали вистави Львівського українського драматичного театру ім. М. Заньковецької: «Камінний господар» Лесі Українки (1971), «Річард III» В. Шекспіра (1974), «Прапороносці» О. Гончара, Б. Анткова, С. Данченка (1975), «Украдене щастя» І. Франка (1976) у режисерському трактуванні С. Данченка, які на довгі роки стали візитною карткою колективу. С. Данченко, який у 1971 р. обійняв посаду головного режисера, постійно перебував у творчому пошуку, не боячись експериментувати з темами і сценічним простором. На думку Б. Козака, вже з перших постановок видатного режисера на заньківчанській сцені проглядалися тенденції його режисерського мислення, які виразно проявилися у всіх його наступних виставах: асоціативність, багатоплановість, закоріненість у тяглість європейської та української театральної культури, та ставали прикладом для наслідування. «З віддалі часу, – заявляє Б. Козак, – можна сказати, кожна його вистава – це творчий вираш, більший чи менший, але вираш, що збагачував наш театр на шляху мистецького поступу»¹⁰⁵. Визнанням високого мистецького рівня та громадської вагомості досягнень провідного львівського театру, творче обличчя якого наприкінці 60-х – протягом 70-х років визначала висока інтелігентність, неупередженість до новацій, заперечення застарілих театральних канонів, пошуки власного мистецького «я», стало присвоєння театрові у 1972 р. високого звання академічного¹⁰⁶.

З наступом неосталінізму ще більшої стандартизації та уніфікації зазнали наукові дослідження у сфері соціогуманітаристики. З найбільшими труднощами зіштовхувались науковці при намаганні об'єктивно висвітлити історію України. Вони змушені були досліджувати всі явища і факти національної історії з позицій марксистсько-ленінської ідеології, під кутом вироблених радянською

¹⁰⁴ Яців Р. Львівська графіка. 1945–1990. Традиції та новаторство. Київ: Наукова думка, 1992. С. 84.

¹⁰⁵ Козак Б. Штрихи до портрета Сергія Данченка. *Кіно-Театр* (Київ) 2007. № 4 (72). С. 5.

¹⁰⁶ Там само. С. 8.

історіографією схем і доктрин, суть яких так чи інакше зводилися до розгляду історії України та Росії як монолітної, нерозривної цілості. Медієвісти і дослідники новочасного періоду згідно з обов'язковим ідеологічним каноном змушені були вибудовувати власні наукові концепції так, щоб їхні висновки відповідали тогочасним обов'язковим пропагандистським кліше, як-от Київська Русь – «колиска трьох братніх народностей», а її культура – «спільне джерело культурного розвитку російського, українського і білоруського народів, які сформувалися пізніше з єдиного давньоруського кореня». Заборонялося дослідження цілих історичних періодів, окремих явищ і подій, діяльності багатьох історичних осіб¹⁰⁷. Цензурні «чорні списки» українських авторів, яких було заборонено згадувати, цитувати, покликатися на них у наукових публікаціях постійно розширювалися. Науковці змушені були за прямою вказівкою цензорів вилучати заборонені імена, скорочувати небажані дані, і нерідко це робилося вже у верстках і гранках, під уважним цензурним оком працівників видавництва, чия ретельність часом перевищувала вимоги навіть офіційних цензорів. Політична цензура ставала дедалі жорсткішою, і тому вчених, що наважилися сказати щось позитивне про діячів, які своїм життям і творчістю стверджували національну ідею, засуджували як пропагандистів чужих поглядів, ідей т. зв. українського буржуазного націоналізму.

Трагічно позначилися на наукових дослідженнях події 1972–1973 років, коли з академічних установ Києва і Львова було увільнено десятки науковців, серед них Олену Компан, Олену Апанович, Ярослава Дзиру, Галину Дідківську, Олексія Ставницького, Василя Скрипку, Тамару Гірник, Романа Крип'якевича, Ярослава Дашкевича та ін. У 1972 р в Інституті суспільних наук АН УРСР жертвами «підвищення політичної пильності» стали мовознавці Уляна Єдлінська та Лідія Коць-Григорчук, літературознавці Роман Кирчів і Марія Вальо, яких під виглядом скорочення штатів усунули

¹⁰⁷ У постанові ЦК КПРС «Про політичну роботу серед населення Львівської області» (1971) вістря обвинувачень було скеровано проти тих науковців, викладачів вишів, які, у своїх працях «піднімали на щит і прикрашували деяких ідеологів українського націоналізму». Кожен такий факт ставав предметом обговорення в трудових колективах, на яких ініціатори і виконавці репресивних заходів прагнули добитися самозречення обвинувачених.

з роботи з ідеологічних причин. Степан Щурат і Григорій Нудьга, зазнавши адміністративних переслідувань і утисків, змушені були передчасно піти на пенсію.

В цей період багатопрофільність інституту, яка забезпечувала можливість проведення комплексних міждисциплінарних українознавчих досліджень, стала його вразливим місцем. Недоброзичливці стали використовувати цю організаційну особливість установи як доказ того, що вона породжує розпорошеність наукових сил і дрібнотем'я, а це своєю чергою негативно відбивається на підвищенні ефективності наукових пошуків. Суб'єктивізм і волюнтаризм стосовно колективу інституту найбільш яскраво проявилися 1975 р., коли за ухвалою Президії АН УРСР, прийнятою під тиском партійних органів, було ліквідовано один з найвідоміших осередків літературознавчих досліджень в Україні – відділ літературознавства, а більшість його наукових співробітників звільнено, бо їхнє політичне обличчя і науковий доробок не завжди відповідали вимогам системи. В цьому випадку використали вже випробований спосіб: щоб позбутися небажаних працівників, видавали постанови Президії АН УРСР про перегляд тематичного спрямування наукових закладів, і під ці постанови припасовували скорочення науковців.

Беззастережно вилучалося все, у чому прогледіли буржуазно-націоналістичний ґрунт, все, що могло хоч якось впливати на формування національної свідомості українського народу, становлення історичної пам'яті. У зв'язку з цим в Україні були заборонені і припинили існування такі тематичні наукові збірники: «Історичні джерела та їх використання», «Історичні дослідження в Українській РСР», «Минуле і сучасне Буковини», «Український історико-географічний збірник», «Середні віки на Україні», «Київська старовина». Багато готових історичних праць, рекомендованих до друку, не вийшли у світ. Водночас за «сповзання» з класових партійних позицій в оцінці окремих явищ і подій, «данину буржуазно-націоналістичним концепціям у питаннях походження українського народу, його зв'язків з російським і білоруським народами, ідеалізацію Запорозької Січі, позакласовий розгляд її політично-державного устрою, об'єктивістський перелік українських буржуазних націоналістів серед вчених, що розробляли ту чи іншу бібліографію, включення їх в бібліографію поряд з радянськими вченими, суцільне

цитатництво буржуазно-націоналістичних та інших ворожих писань, популяризацію нелегальних і з спецфондів книжок наших ворогів тощо» накладено серйозні стягнення на головних редакторів, членів редколегій, деяких авторів та рецензентів.

На зламі 1972–1973 рр. виникла «справа» Інституту археології АН УРСР, приводом для якої став вихід у видавництві «Наукова думка» збірника статей «Середні віки на Україні» (Вип. II), підготовленого вченими установи за участі авторів з інших міст республіки. Їх звинувачували у порушенні «методологічних принципів історизму і класовості при аналізі історичних подій і фактів». Зокрема, 10 квітня 1973 р. бюро Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР вказало Олегу Купчинському і Михайлові Кучінку на те, що вони у своїх статтях «без будь-яких потреб і не в критичному плані» зробили посилання на праці «українського буржуазного націоналіста М. Грушевського». Провину Ярослава Ісаєвича побачили в тому, що він у статті «Зв'язки братств з запорізьким козацтвом» перебільшив роль гетьмана реєстрових козаків Петра Сагайдачного і запорізьких козаків у діяльності братств.

«За незабезпечення належного ідейно-методологічного і наукового рівня матеріалів збірника» членам його редколегії В. Барану, М. Кучері і О. Приходнюку було оголошено догани. «За втрату пильності, вимогливості і принциповості при рецензуванні матеріалів збірника» по догані одержали й рецензенти К. Стецюк та В. Бідзіля. Вчена рада Інституту суспільних наук АН УРСР вказала одному з авторів збірника – Я. Ісаєвичу на допущені ним «серйозні методологічні помилки»¹⁰⁸. Збірник вилучили з продажу.

У 1972 р. у видавництві «Наукова думка» було зупинено підготовку до друку книжки наукового співробітника Центрального державного історичного архіву у Львові Ореста Мацюка «Українські філіграні XVI–XX», яка стала логічним завершенням десятирічної складної та трудомісткої наукової праці. Вона ґрунтувалася на поєднанні паралельного вивчення історії папірень та історії водяних знаків. За інформацією Я. Дашкевича, який був автором статті «Філігранологія та завдання українського джерелознавства», що мала бути вступом до дослідження і альбому водяних знаків О. Мацюка, в редакції

¹⁰⁸ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 965. Арк. 17–18; Протокол засідання Вченої ради Інституту суспільних наук АН УРСР від 17 травня 1973 р.

примусово змінили структуру самого видання. Якщо за первісним планом папірні мали охоплювати цілу етнічну територію в історичному аспекті (тобто й ті частини українських земель, що опинилися поза межами УРСР), то тепер зміст книжки обмежили до адміністративної території Української РСР. Відповідні зміни було внесено і в альбом філіграней. Початковий обсяг видання зменшено від 58 до 44 друкарських аркушів. Крім того, знято ім'я Івана Мазепи в усіх тих випадках, коли гетьман справді сприяв заснуванню папірень поза межами тогочасної УРСР, а також «націоналістичну» філігрань 1705 р. з гербом І. Мазепи. Вступну статтю просто викинули, хоча набір та коректуру її вже було завершено. У 1972 р. заступник начальника Архівного управління УРСР М. Савченко у своїх зауваженнях до передмови «Філігранологія та її завдання» серед іншого стверджував: «[...] Щодо самої передмови: в ній чимало покликів на іноземні видання, чимало наводиться прізвищ вчених з-за кордону (США, ФРН, Австрія та ін.), є багато посилань на періодичні видання з Мюнхена, Женеви, Амстердама, Парижа, Франкфурта та інших міст капіталістичного світу. На ці видання і на цих авторів, мабуть, не можна посилатися беззастережно. Раз ці вчені досліджували питання української філігранології, вони робили певні узагальнення і висновки зі своїх досліджень. Не виключено, що спеціально, або навмисне вони мали по-різному тлумачити одні й ті ж історичні факти, робити висновки, що не відповідають поглядам радянської історичної науки, тенденційно висвітлювати ті чи інші питання історії України і т. п. У зв'язку з цим, передмову до альбому філіграней слід переробити, опустивши всі загальні та сумнівні місця і наблизивши її з якомога більше до конкретного альбому філіграней, що публікуються в ньому». На вимогу начальника Архівного управління УРСР О. Мітюкова передмову було знято з видання. У 1974 р. дослідження О. Мацюка побачило світ у новому, погіршеному варіанті під назвою «Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.)»¹⁰⁹.

У 1973 р. після появи в московському видавництві «Наука» етнографічного «Карпатского сборника», присвяченого культурі і побуту багатонаціонального населення Закарпаття, жорсткої критики

¹⁰⁹ Дашкевич Я. Філігранологія та завдання українського джерелознавства. Додаток. *Дашкевич Я. Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Львів: Літературна агенція «Піраміда». 2011. С. 646–647.

з боку обласних партійних органів зазнали автори окремих статей, зокрема українські вчені: М. Тиводар та М. Мандибура. Їх звинуватили у тому, що вони «неправильно, з об'єктивістських позицій відобразили минуле і особливо сучасне Закарпаття». Як вказано в постанові бюро Закарпатського обкому партії, «в статтях зазначених авторів відсутня наукова критика антинаукових буржуазних та буржуазно-націоналістичних концепцій, в котрих має місце ідеалізація минулого, затушування класових протиріч, перекручення питань етнічної історії. Більше того, М. Мандибура та М. Тиводар не тільки замовчують ці питання, але і посилаються у своїх статтях на праці лютого реакціонера, поплічника Гітлера, наклепника на Радянську країну буржуазного націоналіста В. Кубійовича»¹¹⁰. Їм, а також ще кільком московським вченим, закарпатські партійні чиновники дорікнули, що жоден з них «не знайшов за потрібне підкреслити, що усі зміни в політичному і духовному житті трудящих області, їх побуті є результатом торжества ленінської національної КПРС...»¹¹¹. І тому М. Тиводару за «некритичне ставлення до використання літератури» при написанні статті «Народные традиции в полонинском пастушестве украинцев Раховщины» партком Ужгородського державного університету оголосив догану з занесенням до облікової картки¹¹².

Гоніння на українських вчених відбувалися на тлі розгортання подальшого наступу Комуністичної партії на гуманітарну науку. На пленумі ЦК Компартії України 17 квітня 1973 р. перший секретар ЦК Володимир Щербицький наголосив, що безпринципне, примиренське ставлення окремих керівних працівників до проявів національної обмеженості й місництва негативно позначилося на ідеологічних справах. Очільник підкреслив, що необхідно боротися проти «національного чванства і обмеженості», «ідеалізації патріархальщини» та ідейно-порочними позиціями «самобутності» у висвітленні історичного минулого українського народу¹¹³.

У парі з корегуванням ідеологічних пріоритетів в роботі партійних органів першорядним завданням працівників Інституту

¹¹⁰ Держархів Закарпатської обл. Ф. П-1. Оп. 6. Спр. 750. Арк. 40.

¹¹¹ Держархів Закарпатської обл. Ф. П-1. Оп. 6. Спр. 750. Арк. 40.

¹¹² Там само. Арк. 42.

¹¹³ Робітнич газета. 1973. 20 квітня.

суспільних наук АН УРСР було визначено підвищення ідейно-політичного і науково-теоретичного рівня робіт, що передбачало посилення ідеологічного загартування кадрів. В інституті було сформовано три спеціальні комісії, які отримали завдання рецензувати наукові роботи та нести відповідальність за наукову продукцію, що подавалася до видавництва. Таким чином в установі була створена ще одна, внутрішня інстанція політичної цензури в особі науковців.

Змінилися й вимоги до тематики наукових досліджень. Від колективу Інституту суспільних наук АН УРСР вимагалось зосередити увагу на загальноукраїнській та загальносоюзній тематиці. З липня 1973 р. після чергової наради у відділі науки та навчальних закладів ЦК КПРС на партійних зборах Інституту суспільних наук академік-секретар Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР Борис Бабій зазначав, що замикання тематики в межах західноукраїнського регіону межує з методологічним перекосом, бо не дає можливості розкрити спільні закономірності розвитку радянського суспільства і соціалістичної системи в цілому. «У свій час, – наголошував він, – може, це було потрібно, корисно і правильно, але зараз це вже анахронізм. Навіть тема про дружбу українського народу з іншими народами СРСР та соціалістичних країн сформульована не дуже чітко. Адже український народ входить у нову історичну спільність – радянський народ, і не повинен йому протиставлятися»¹¹⁴.

У світлі нових вимог було забраковано і повернуто з видавництва «Наукова думка» чотири монографії інституту, які Вчена рада вже рекомендувала до друку і які авторам довелося докорінно переробляти. Серед них була й робота старшого наукового співробітника відділу української літератури Любомира Сеника «Становлення українського радянського роману». Його звинуватили у висвітленні літературного процесу 20-х років з ревізійністських неklasових позицій, неприйнятній полеміці з усталеними в СРСР поглядами на оцінку минулого, спробі написати історію української радянської літератури «навпаки», «видаючи біле за червоне, а червоне за чорне», ігноруванні впливу російської літератури на українську тощо. Тому 13 листопада 1973 р. Вчена рада Інституту суспільних наук дослухалася до висновків рецензії Інституту літератури

¹¹⁴ Держархів Львівської обл. Ф. П-171. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 76.

ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, підписаної професором С Крижанівським і старшим науковим співробітником О. Кудіним, у яких стверджувалося, що праця Л. Сеніка написана з хибних методологічних позицій, і була змушена скасувати своє попереднє (від 21 лютого 1972 р.) рішення про рекомендацію рукопису монографії до друку у видавництві «Наукова думка». Вчена рада засудила методологічні погляди на досліджувану проблему Л. Сеніка, у яких він, мовляв, «відступає від класових, партійних, історичних принципів в оцінці окремих літературних явищ, так і літературного процесу 20–30-х років загалом» і зобов'язала автора докорінно переробити працю¹¹⁵. Було відхилено і заборонено друкувати вже подану у видавництво й колективну монографію інституту «Реакційна суть ідеології та політики українського буржуазного націоналізму» під редакцією М. Олексюка, яку рецензенти оцінили як «суцільний цитатник буржуазно-націоналістичних писань».

Справжнім внеском Григорія Нудьги – видатного дослідника української уснопоетичної спадщини, відомого літературознавця, фольклориста, культуролога в українську фольклористику стала двотомна монументальна монографія «Українська дума і пісня в світі». Ця книжка, над якою вчений самовіддано працював кілька десятків років, була вперше здана у видавництво «Музична Україна» в 1972 р., а вийшла у світ аж через 17 років у надзвичайно скороченому варіанті (з 1 250 сторінок викреслили 700) – пройшла через 31 внутрішню рецензію. Перші два рецензенти – представники Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР – дали їй таку оцінку: «Книжка ідеологічно шкідлива, друкувати не можна». Як згодом зазначав автор, найбільше рецензентів налякала наведена цитата з одного італійського журналу: «поетична Україна зробила величезну помилку, поєднавшись з Росією». Звинувачували Г. Нудьгу і в тому, що він позитивно відгукнувся у праці про українських вчених діаспори, зокрема про Ілька Борщака та ін. Один з рецензентів (його прізвище не розкрили автору) додав до всього цього: «Нескромно хвалити самим пісню», хоч у дослідженні українська пісня оцінювалася визначними діячами світової культури. Книгу було

¹¹⁵ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 976. Арк. 112–121.

знято з виробничого плану¹¹⁶. Машинопис її повернули автору. Григорій Нудьга був незаконно репресований у сталінські часи, практично протягом усього творчого життя зазнавав утисків і обмежень з боку радянського режиму через ідеологічну невідповідність його наукових праць, у яких він завжди намагався залишитися на чітких україноцентричних позиціях. Вченого, в доробку якого нараховувалося понад 200 наукових праць (з них 25 вийшли окремими виданнями), фактично не допустили до захисту докторської дисертації, за весь час роботи в Інституті суспільних наук АН УРСР тримали на посаді молодшого наукового співробітника, а у вересні 1972 р. видали наказ про звільнення за штатним скороченням¹¹⁷.

В таких умовах будь-яка спроба актуалізувати творчість Г. Нудьги, об'єктивно її оцінити розглядалася як політичний виклик. Тому за оцінкою партійного бюро Інституту суспільних наук АН УРСР особливо яскравим свідченням «невимогливості» та «політичної безпринципності» вважалася стаття старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР С. Трофимука «Григорій Нудьга: до 60-річчя вченого», яку автор підготував на прохання редакції альманаху «Український календар» на 1973 р., що виходив у Польській Народній Республіці під егідою Українського суспільно-культурного товариства¹¹⁸. Ювілейна стаття була написана на основі бібліографічного покажчика опублікованих праць наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР за 1951–1969 рр. У ній були перелічені кращі видання Г. Нудьги,

¹¹⁶ Кирчів Р. Ф. Дума про красу, силу і славу української пісні (вступ. стаття). *Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі: у 2-х кн.* Львів, 1997. Кн. I. С. 5–6; Бурдейний А. Життєвий шлях Григорія Нудьги. *Григорій Нудьга. Біобібліографічний покажчик.* Львів. Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. С. 134.

¹¹⁷ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 25. Спр. 101. Арк. 84–84а. Щоправда, після узгодження справи з обкомом партії цей наказ в інституті скасували і написали новий, який «гласив», що вченого звільнять, як тільки йому виповниться 60 років, тобто у січні 1973 р. Після кількох невдалих спроб залишитися на роботі, Г. Нудьга змушений був написати заяву на звільнення з інституту, де з 1957 р. пропрацював неповні 16 років, зберігши при цьому чисте людське реноме і власну гідність.

¹¹⁸ Трофимук С. Григорій Нудьга: до 60-річчя вченого. *Український календар* (Варшава). 1973. С. 197–200.

схарактеризовано тематику і напрямок загальноновизнаного доробку вченого. «Необачність» С. Трофимука полягала в тому, що він не погодив надсилання статті за кордон з дирекцією своєї установи. На думку партбюро, автор, «опублікувавши в закордонному виданні без апробації і дозволу експертної комісії помилкову в ідейно-теоретичному відношенні статтю про Г. Нудьгу, виявив політичну безпринципність як комуніст і науковий співробітник...». Під час розгляду цієї справи на партбюро і партійних зборах Інституту суспільних наук АН УРСР вченого критикували за те, що він без відома керівництва відділу та інституту опублікував за кордоном «хвалебний, тенденційний» допис, «безпринципну хвалебну статтю», в якій «нічого не говориться про нашу радянську дійсність». Критика С. Трофимука спровокувала пошук «помилки» і в інших його літературознавчих дослідженнях, які були опубліковані раніше. Нагадали, що в книзі «Револьюційна поезія Західної України» (1970) він «неправильно» оцінив постать Богдана-Ігоря Антонича і те місце, яке він займав в літературному процесі 30-х років, а також намагався «виправдати» політичний нейтралітет Антонича, а в критичному нарисі «Поезія воз'єднаного краю» (1966) «допустився несумісного протиставлення поезії громадсько-політичної і поезії ліричної». Результат обговорення «справи» С. Трофимука був передбачуваним. «За допущені помилки в літературній критиці», «невимогливість і безпринципність до видання наукових праць» літературознавцеві було оголошено догану з занесенням в облікову картку члена КПРС¹¹⁹. Зауважу, що з огляду на тиск вищих партійних органів, з усього спектру можливих покарань для комуніста С. Трофимука, якого систематично критикували за «політичні помилки», партійні збори Інституту суспільних наук АН УРСР, очевидно, вибрали найлегше з них.

26 вересня 1973 р. вчена рада Львівського державного університету визнала докторську дисертацію колишнього аспіранта Інституту суспільних наук АН УРСР, доцента Житомирського педагогічного інституту С. Пінчука «Слово о полку Ігоревім» в українській літературі XIX–XX ст.» ідейно хибною, такою, що містила серйозні методологічні, наукові та політичні промахи. У постанові парткому університету від 6 жовтня 1973 р. зазначалося, що «в дисертації

¹¹⁹ Держархів Львівської обл. Ф. П-171. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 30, 32, 34.

порушені марксистсько-ленінські принципи аналізу, абсолютизується роль національної психіки в художній творчості, автор протягує націоналістичну концепцію приналежності “Слова о полку Ігоревім” виключно українській національній культурі, ігнорує взаємозв’язок української літератури з російською і білоруською, популяризує письменників націоналістичного спрямування». Офіційний опонент професор М. Матвійчук, рецензенти дисертації О. Мороз, В. Лесик, К. Кутковець, А. Скоць, які дали їй позитивну оцінку, були звинувачені в політичній сліпоті, несумлінності і безвідповідальності, відході від класових партійних позицій в оцінці письменників націоналістичного напрямку. Партком вважав, що М. Матвійчук заслуговує найсуворішого партійного стягнення і звільнення з посади. Але враховуючи те, що він визнав допущені «помилки» і вийшов на пенсію, партком оголосив М. Матвійчуку сувору догану з занесенням в облікову картку.

Як зазначалося в постанові парткому, за незадовільну організацію роботи Ради філологічного факультету, проявлену політичну сліпоту і безвідповідальність в оцінці «ідейно-хитної дисертації С. Пінчука» заслуговував найсуворішого партійного покарання голова Ради, завідувач кафедри української літератури, професор І. Дорошенко. Але, враховуючи його «щире визнання помилок, допущених в роботі кафедри і ради, а також його принципову партійну оцінку серйозних зривів в ідейно-політичному вихованні студентів на філологічному факультеті, значну особисту організаторську роботу по звільненню факультету від викладачів, які скомпрометували себе в минулому і проявляли політичну пасивність у виховній роботі зі студентами, зміцнення факультету кадрами викладачів» партком обмежився винесенням І. Дорошенку суворої догани. Суворі догани одержали О. Мороз і В. Лесик¹²⁰. Як і раніше, у такий спосіб знищувалися найменші прояви самостійної позиції вченого. При цьому найчастіше з мислячими науковцями розправлялися їхні ж колеги на роботі – як за вказівкою зверху, так і за власною ініціативою.

Отже, на зламі 60–70-х років політика радянського режиму в Україні спрямовувалася на всебічне культивування в республіці російської мови і культури, що одночасно включала заходи щодо маргіналізації української мови як базової ознаки національної

¹²⁰ Держархів Львівської обл. Ф.П-92. Оп. 1. Спр. 995. Арк. 128–130.

ідентичності, «оселянювання» української культури, витіснення її з урбанізованих середовищ. Посилювався адміністративний та ідеологічний тиск на українську культуру, усі складові якої зазнавали потужного наступу русифікаторів. Під прикриттям пропаганди інтернаціоналізму насаджувалася російська мова і російськомовна масова культура з великою часткою пропагандистської складової, на основі яких реалізовували завдання створити в СРСР гомогенний мовно-культурний простір, необхідний для забезпечення цілісності радянської держави. Проте духовна культура в західному регіоні України як певна організована цілісність з досить міцними внутрішніми зв'язками, що розвивається за своїми іманентними законами, виявилася не повністю підконтрольною тим усталеним рамкам, у які її заганяла влада. Вона продовжувала розвиватися відповідно до розвитку її носіїв, творчих одиниць. В умовах, коли більшість діячів культури режим перетворив на покірну обслугу своїх інтересів, інших репресував або спонукав до самознищення, на індивідуальному рівні, в окремих осередках культурного організму не припинялися пошуки новозмін. Творчі особистості, які зберігали внутрішню свободу, високий потенціал моралі і духовності, виявилися здатними протистояти, бодай на етичному рівні, утилкам оригінальної творчості. Вони намагалися вирватися з лещат соцреалізму, сприяли піднесенню конкурентоспроможності української культури. Це зумовлювало глибоку внутрішню суперечливість культурних процесів в регіоні, де на різних рівнях співіснували сили, що продукували грубі кон'юнктурні підробки, виконані під відповідне політичне замовлення, а також сили, які прагнули своєю творчістю утвердити найглибші духовні національні і загальнолюдські традиції.

**ВОЛОДИМИР МОКРИЙ – УКРАЇНСЬКА ПОСТАТЬ
ПОЛЬСЬКОГО РУХУ ОПОРУ
В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ
ВІДНОСИН
(1970–1980-ті РОКИ)**

Агресія північно-східного сусіда проти України актуалізувала проблему взаємин з нашим західним сусідом. Напад путінської Росії на Україну розвіяв останні сумніви у доцільності і безальтернативній необхідності інтеграції нашої держави у європейське співтовариство. Роль Польщі в досягненні цієї мети є надзвичайно вагомю. Однак деякі маргінальні угруповання продовжують витягати на світ Божий вкриті порохнею часу сторінки непорозуміння і взаємопоборювань в багатолітній і багатостраждальній історії наших народів. Вважаю обов'язком неупереджених істориків зосередити увагу на дослідженні позитивних фактів добросусідства і взаємодопомоги, щоб нейтралізувати негативні процеси та явища з метою будівництва демократичного людиноцентричного суспільства. Адептів цивілізованого поступування обох народів було і є чимало з обох боків кордону. З огляду на зазначену тему згадаємо хоча б кілька проукраїнськи налаштованих постатей польського опозиційного руху. Це, зокрема, поляки Єжи Гедройц, Богуміла Бердиховська, Станіслав Стемпень, Станіслав Бартмінський, Богдан Скарадзінський, Яцек Швіц та ряд інших, а також українці Володимир Мокрий, Стефан Козак, Володимир Пилипович, Дмитро Богуш, Ярослав Леськів, Остап Лапський, Стефан Заброварний, Михайло Лесів. І перелік цей далекий від вичерпання.

Польсько-українському порозумінню присвятив своє життя, політичну, наукову, культурну й організаційну діяльність доктор Володимир Мокрий. Народився він 18 квітня 1949 р. в с. Драв'є Бартошицького повіту Ольштинського воєводства в українській греко-католицькій родині, яка 1947 р. за акцію «Вісла» була примусово виселена з-під Радимна Перемиського воєводства. Від Драв'є до Калінінграда було ближче, ніж до Ольштина. Атестат зрілості 1966 р. він отримав у ліцеї в Легніце – єдиному в Польщі середньому

закладі, де, навчаючись польською, ліцеїсти могли екзамен зрілості скласти українською. 1967 р. вступив на факультет російської філології Ягеллонського університету в Кракові, сподіваючись на повернення в університет україністичних традицій. 1972 р. закінчив навчання, одержавши другий академічний ступінь – магістра – за дослідження історії східнослов'янської літератури. Познайомився з українськими докторантами з Америки. Зокрема, до університету приїздили Орест Субтельний, Франк Сисин, Григорій Грабович, Джон Пол Химка, Зіновій Когут, Богдан Кравченко, Надія Дюк, Юрій Божик. Відтак Мокрий запровадив для охочих факультативні курси української мови, а згодом – семінар з історії української культури. 1978 р. він захистив докторат з гуманітарних наук на підставі дослідження «Руська Трійця. Сторінка з культурно-літературного життя українців Галичини першої половини XIX ст.». Працював в Інституті російської філології згаданого університету. Габілітацію виконав 1997 р. на підставі праці «Література і філософсько-релігійна думка українського романтизму: Шевченко, Костомаров, Шашкевич». А звання професора був удостоєний 2002 р.¹

Працювати доводилось у досить складних умовах. У 1970-х роках посилилась антиукраїнська пропаганда. На адресу українців можна було почути: націоналіст, бандерівець, ризун, бандит, що супроводжувалося подекуди й переслідуваннями. Апогеєм антиукраїнської політики стала акція «Вісла» 1947 р. – масове насильницьке переселення українців з прабатьківських земель на північно-західні околиці Польщі². Тому більшість українців намагалася приховати своє походження. У цій ситуації українці з Америки пропонували Мокрому виїхати на Захід. Але він волів залишатися в Кракові, щоб торувати стежину до польсько-українського порозуміння. З початком піднесення опозиційного руху в Польщі

¹ Генік М. А. Польсько-українське примирення у політичній діяльності Володимира Мокрого. *Гілея*: зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 47. С. 699; Інтерв'ю Юрія Зайцева з Володимиром Мокрим, записане у Кракові 20 червня 1995 р. *Архів автора (далі: Інтерв'ю з Володимиром Мокрим)*; *Nasi w Sejme i w Senacie: Posłowie i senatorowie wybrani z listy Solidarnosci*. Oficyna Wydawnicza Wolumen, 1990. S. 104.

² Лук'яненко Л. До 60-річчя геноциду українців під назвою операції «Вісла». *Шлях до відродження*: в 13 т. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2014. Т. 10: Тут мій дух. С. 340–349.

В. Мокрий включився в політичну діяльність, зокрема очолив краківське відділення Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ). Під час воєнного стану в Польщі (13.12.1981–22.07.1983), запровадженого генералом Войцехом Ярузельським, який на той час був Першим секретарем Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП), головою уряду і міністром оборони, щоб нейтралізувати чимраз більший опозиційний вплив профспілки «Солідарність» (створена у вересні 1980 р.), влада намагалася здійснити чистку й в УСКТ, зокрема виключити з нього В. Мокрого. Але реалізувати цей намір не вдалося³. Він відмовився підписати декларацію лояльності щодо встановленого режиму і змушений був переховуватися. Його розшукувала служба безпеки. Згодом за В. Мокрим стежили не лише польські службісти, а й кагебісти з краківського консульства. Шістнадцять років йому відмовляли в отриманні паспорта для виїзду за кордон з науковою метою. Не пускали навіть в Україну⁴.

Перебуваючи під час воєнного стану в підпіллі, В. Мокрий продовжував активну наукову й публіцистичну працю, підписував статті власним прізвищем або псевдонімами: Piotr Lewicki, Piotr Łoziński, Piotr Markowicz, Nikolaj Hordyński, Michal Łazarewski, Jaroslaw Podolynski, P. L. та інші. Цензура вилучала фрагменти текстів, окремі статті або й загалом готові до публікації видання. Наприклад, зняли з друку статтю В. Мокрого «Polaków i ukraińców dziś, wczoraj, jutro» («Поляків і українців сьогодні, учора, завтра») у присвяченому польсько-українським взаєминам краківському місячнику «Znak» 1984 р., як і весь номер обсягом понад 400 сторінок, де було 18 статей. Редакція подала цензуру до суду. Справа тривала три роки й закінчилася перемогою видавництва. Згадану статтю надрукували 1989 р. у тому ж часописі «Znak» № 413–415 з додатковим підзаголовком «Artykuły skonfiskowane 1981–1989» як надгробний камінь цензури⁵.

³ Демчук С. Між молотом і ковадлом. *Наше слово* (Варшава). 1998. 1 листопада. № 44.

⁴ Геник М. А. Польсько-українське примирення... С. 699; Демчук С. Між молотом і ковадлом; Інтерв'ю з Володимиром Мокрим; *Nasi w Sejmie i w Senacie*. С. 104; Польща – нарис історії / за ред. В. Менджецького та Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника. Варшава, 2015. С. 321.

⁵ Інтерв'ю з Володимиром Мокрим; Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської

У чому ж побачили загрозу державним інтересам Польщі її органи контролю за публікаціями і видавництвами, які цілком заборонили оприлюднити дев'ять текстів і стільки ж «кастрували»? З'ясуємо це на прикладі статті В. Мокрого. Насамперед він зазначив, що «зважування заподіяних один одному кривд веде нікуди». При цьому антиісторичний спосіб аргументації створює тенденційний і односторонній образ українця. Цитуючи щоденник Олександра Довженка, зокрема те, що внаслідок Другої світової війни Україна була «поруйнована, як ні одна країна в світі», Мокрий зазначає, що «конкретні дані про жертви і внесок українського народу в перемогу над гітлеризмом... годі знайти в якому-небудь польському підручнику історії... Натомість у підручниках з історії всіх вищих шкіл є інформація про діяльність “українських банд УПА”». Зауважує автор також наявний у Польщі брак зацікавлення українською культурою. Наприклад, єдине польське видання вибраних творів О. Довженка, яке з'явилося 1976 р., перебуває в книгарнях здешевленої літератури. Не потрапила до списку обов'язкового читання в школах, та й до бібліотек, популярна біографія Тараса Шевченка авторства поляка Єжи Єнджеєвича. З'ясовуючи причини польсько-українських конфліктів у міжвоєнний період та під час Другої світової війни, В. Мокрий зауважив, що у добу II Речі Посполитої польське суспільство жило мрією про самостійну державність у межах 1772 року. Поляки не спромоглися на визнання не лише політичних, а й культурно-освітніх прав української нації, яка протягом XIX століття творила свою свідомість. Близько 20 % українців мешкали в Польщі у Східній Галичині (Західній Україні) на власній території і, як найбільша та найактивніша національна меншість, домагалися належних їм прав. Але у відновленій Польщі вони одержали менше прав ніж до 1918 р. Народжена практично одночасно з Польщею, «друга самостійна українська держава (Західно-Українська Народна Республіка), проголошена 13 листопада 1918 року у Львові», зазнала нападу поляків. «Знищення суверенної української держави польським військом... стало джерелом довгої ворожості галичан до поляків».

Внаслідок політики національної асиміляції українці втратили чимало повноважень, здобутих у добу Австро-Угорщини. Наприклад, кількість шкіл з українською мовою навчання зменшилася з

опозиції (1976–1989). Львів: Вид-во «ПАІС», 2011. С. 28–29, 73, 289; Znak (Kraków). 1989. N 413–415 (10–12). S. 141, 155–183.

2 436 у 1922/23 навчальному році до 457 у 1934/35. Замість зобов'язання влади створити Український університет, у Львові кілька років (1921–1925) функціонував підпільний університет, ліквідований «шляхом поліційних репресій». А для навчання в польському університеті Яна Казимира у Львові «необхідно було мати польське громадянство й відбутися військовий обов'язок у Польському військові». Обурене нестачею землі, нуждою й переселенням осадників з центральної Польщі, українське селянство відповіло страйками й підпалами фільварків. Проти них влада застосувала пацифікацію [умиротворення] каральними загонами поліції та війська. 1934 р. у Березі Картузькій (на Берестейщині) було створено концтабір для політичних в'язнів, яких позбавляли волі не за вироками судів, а за ухвалами поліції. У 30-х роках також висаджували в повітря православні церкви. Так, на Любельщині зруйнували 107 церков, а три спалили. У Східній Галичині діяли дві нелегальні організації (КПЗУ та ОУН), дев'ять легальних українських партій та політичних організацій, а також низка суспільно-культурних структур, зокрема «Союз українок», «Рідна хата», «Рідна школа», «Сокіл», «Луг», «Просвіта» тощо. Найбільший вплив мало Українське національно-демократичне об'єднання – УНДО. ОУН налічувала близько 30 тис. членів. Вона сподівалася, що II Світова війна доведе до об'єднання України та її визволення. Під час німецько-польської війни 1939 р. українські солдати й офіцери виконали військовий обов'язок, окремі з них були нагороджені хрестом *Virtuti Militari*, а 20 тис. потрапили до німецького полону. У день нападу Німеччини на СРСР у Празі відбувся конгрес, який утворив Український національний комітет з метою об'єднання націоналістів в еміграції. Він надіслав генеральному губернаторові Гансові Франку декларацію та маніфест про створення «з'єднаної, самостійної української держави» зі столицею в Києві. У відповідь німці заарештували й ув'язнили членів майбутнього уряду і Степана Бандеру. В. Мокрий підкреслив помилковість твердження, що українськими називали загоони власовців, які придушували Варшавське повстання, як і звинувачення українців з батальйону «Нахтігаль» у розстрілі львівських професорів, зокрема й Боя-Желенського. Група Ярослава Стецька 30 червня 1941 року проголосила у Львові самостійність України і звернулася за визнанням до Італії, Румунії, Угорщини, Японії і Ватикану. Сформований 6 липня 1941 року уряд німці за кілька днів

заарештували, міліцію ОУН, а після захоплення всієї Західної України і батальйон «Нахтігаль», за наказом Гітлера розпустили. Під час масового терору нацисти знищили сотні тисяч українців, серед них і націоналістів. Через помсту ОУН-бандерівців гітлерівці підпалювали села, робили показові розстріли. Стихійно почали створюватися українські партизанські відділи, самооборона, об'єднані згодом в УПА. Керувалися гаслом «Ні Гітлер, ні Сталін».

1943 року польсько-українські відносини ускладнилися через вимоги польського еміграційного уряду утримати кордони в довоєнних межах. Українські націоналісти намагалися діяти шляхом витіснення поляків, насамперед осадників, з Волині, Полісся, Східної Галичини й Холмщини. Провокативну роль відігравали радянські партизани й німці. Останні організували набір поляків до поліції й постачали обом сторонам зброю для самооборони. Водночас українська людність заступалася за поляків, рятувала їм життя, полегшувала втечу. Слід пам'ятати, що терор УПА розгортався на захід від Збруча, а польських втікачів за Збручем зустрічала опіка, розуміння, пристановище. Послідовно співпрацювало з німцями мельниківське крило ОУН. «Усталюючи джерела польсько-українських драм 1939–1947 років, слід пам'ятати про помилкову національну політику всіх польських міжвоєнних урядів, зокрема щодо української меншості».

Друга світова війна принесла об'єднання України, проте не таке, на яке сподівалися українські націоналісти. «Після усталення в 1945 році східного кордону на польському боці залишилися: Лемківщина, Надсяння, Холмщина й Підляшшя, усього 19500 кв. кілометрів. Від доби Київської Русі проживали на них українці». Перед виселенням у Польщі проживало 1 061 920 українців. До кінця 1946 р. переселено до СРСР 480 тис. осіб. Близько 300 тис. українців операцією «Вісла» переселено на відвойовані землі по селах, щоб їхня кількість не перевищувала 10 % від польської людності і не було безпосереднього сусідства з земляками. Аргумент, що й поляків переселено зі сходу, несумірний, бо вони внаслідок обміну людністю між Польщею й СРСР опинилися серед поляків без загрози втрати своєї тотожності, на що приречено переселених 1947 р. українців. Їм надавали розграбовані колишні німецькі господарства й будівлі, бувало, без вікон, дверей, даху чи однієї стіни, без сподівання на допомогу місцевої влади. У звіті про установчий з'їзд Українського суспільно-культурного товариства, опублікованому в тижневику

«Закон і життя» (№ 7 за 1956 р.), його автор К. Залейський зазначав: «...Дісталися їм найгірші господарства. Злобливість сусідів-поляків за мовчазним дозволом влади... Вимагають шкіл, книжок, церков, будинків культури. Здається, слушно. Хочуть вертатися в рідні сторони – не знаю, чи слушно... Якщо тільки й половина, хоча б частина сказаного була правдою – то що ми, поляки, являємо собою? Звідки в нас стільки шовінізму, холерного погорджування чужинцями, звідки брутальна колонізація? Де наша традиція? Де наш правопорядок?». В. Мокрий суголосно зазначає, що минуло майже тридцять років від I з'їзду УСКТ, а «з боку сусідів-поляків нема кінця проявам нехоті, а то й ворожості, лайкам на зразок “українські бандерівці”, “бандитське поріддя” та іншому». Не дотримуються «формально гарантовані в конституції ПНР права української меншості на вільне користування й розвиток рідної мови». Так, кількість пунктів навчання української мови у 1979/80 навчальному році зменшилася зі 152 у 1958/59 рр. до 29, а кількість учнів – з 2 602 до 445. УСКТ займається популяризацією української культури й мистецтва найчастіше у власному середовищі, а не серед широкої публіки, бо цьому не сприяє «атмосфера неприязні й нехоті польської людності» та ухвалена групою Герек на Пленумі ЦК 20.II.1976 року постанова «Про поглиблення патріотичної єдності народу, про скріплення держави й розвиток соціалістичної демократії, спертої на принцип “етнічної однорідності польської державності”». Наслідком стало потоптання «вітварів минулого», створених різними народами і націями. На думку В. Мокрого, «обопільне пізнавання і обогачування поляків і українців вело б до поборювання наявних упереджень, розв'язання конфлікткових ситуацій і створення надійних основ для доброго сусідства». Натомість «весь час погасають вогні християнського духовного життя, закинутих через переселення вірних і припадаючих руйнівним прахом церков, які були єдиною зматеріалізованою неоцінимою вартістю, зароджували нові надії та зціляли найсокровенніші мрії своїх будівничих. Умирають вишневі сади, що квітують у Шевченкових поезіях, насаджені українськими хліборобами. Висихають криниці, що їх колись копали козаки. На городах біля спалених хат виростають буйні трави, а луки вкрилися вільхами. Геть подалися горобці – невід'ємні супровідці людських осель». Українська проблема в Польщі – не суспільна або політична, а моральна. Створення українцям можливостей навчатися

і виховуватися в національному дусі, пізнавати власні корені сприяло б поверненню їм національної і культурної суб'єктності, а поляки осягали б культурні надбання співгромадян. «Такий, справді людський кшталт стосунків з сусідами, – вважає В. Мокрий, – потрібний, корисний і можливий. Тож таким могло би бути і – у що я вірю – буде оте найближче завтра поляків і українців»⁶.

Окрім статті В. Мокрого, заборонений цензурою місячник «Znak» містив редакційну дискусію за участю Тадеуша Хжановського, Маріана Юрковського, Ришарда Лужного, Володимира Мокрого, Анджея Вінценза, Стефана Вількановича, Юліуша Зиховіча і Тадеуша Жихевіча, есей еміграційного історика Івана Лисяка-Рудницького «Україна між Сходом і Заходом», статтю Анджея Земби, оповідання Яна Адамського, а також біографію Андрея Шептицького авторства Ришарда Тожецького і три листи Митрополита з часів гітлерівської окупації. Зі статті Збігнева Вуйціка «Біля джерел польсько-української сучасності» було видалено 2,5 сторінки про 20-віковий період польсько-українських взаємин, які закінчувалися твердженням, що з польсько-українського конфлікту здобули користь вороги Польщі. Цим *tertius gaudens* [третім корисливцем] виявився насамперед цар московський, бо переяславська угода 1654 р. заклала початок великих змін у Східній Європі, які допровадили до абсолютної гегемонії Росії в цьому регіоні світу⁷.

Наукова та публіцистична діяльність Володимира Мокрого конкретизувалася й у низці інших українознавчих публікацій, зокрема «Україна “під сонцем” радянської “свободи”» (1987) («Ukraina “pod słońcem wolności” sowieckiej»), «Василь Стус» (1987) («Wasył Stus»), «Співпраця чи союз» (1988) («Współpraca czy sojusz»), «Кордон» (1988) («Granice»), «Тарас Шевченко і його простір внутрішньої свободи» (1988) («Taras Szewczenko i jego przestrzeń wolności wewnętrznej»), «Українська романтична думка Кирило-Мефодіївського братства» (1988) («Romantyczna myśl ukraińska Bractwa Cyrylo-Methodiańskiego»), «В очах поляка: Українці у роки II світової війни» (1988) («W oczach Polaka: Ukraińcy w latach II wojny

⁶ Мокрий В. Поляків і українців сьогодні, учора, завтра. *Зустрічі*. 1990. № 1–2. С. 45–66; Mokry W. Polaków i Ukraińców dziś, wczoraj, jutro. *Sportkanja*. 1987. № 33–34. С. 167–194; Mokry W. Polaków i Ukraińców dziś, wczoraj, utro. *Znak*. 1989. № 413–415 (10–12). С. 155–183.

⁷ Kilka słów wstępu. *Znak*. 1989. № 413–415 (10–12). С. 141.

światowej»), «Українці: умови виходу з гетто» (1989) («Українцы: warunki wyjścia z getta») та ін.⁸

В написаних у підпіллі статтях В. Мокрий також аналізував, чому поляки з українцями не стали союзниками, хоча мали таку можливість тричі: за часів козаччини⁹, Петлюри і Пілсудського¹⁰, підпілля під час Другої світової війни, адже були контакти між Армією Крайовою й УПА¹¹. Вдалося це лише на початку 1990-х, коли незалежна

⁸ Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України... С. 236–274.

⁹ Вочевидь, В. Мокрий мав на увазі не лише події 1618 р., коли королевич Владислав під час походу на Москву опинився в скрутному становищі і на допомогу йому прийшло 20-тисячне козацьке військо Петра Сагайдачного; тоді вони здійснили спільний, щоправда, невдалий, штурм царської столиці. Але ще поважніше прислужилося козацтво Сагайдачного під час нападу на Польщу 150-тисячної турецької армії на чолі з султаном. Внаслідок битви під Хотиним у 1621 р. султан змушений був укласти вигідний Польщі мир. (Див.: Крип'якевич І. П. Історія України / відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. С. 165; Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Київ: Либідь, 1992. Т. 1. До середини XVII століття. С. 441, 444; Serczyk W. Historia Ukrainy. 2-gie wyd. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. S. 98–101).

¹⁰ Йдеться про звернення Голови Директорії Української Народної Республіки Симона Петлюри до Керівника держави і Війська Польського Юзефа Пілсудського 9 серпня 1919 р. про необхідність дружніх взаємин між Польщею та Україною з метою спільної боротьби проти більшовицької та білогвардійської Росії. 21 квітня 1920 р., після п'ятигодинної особистої розмови Петлюри з Пілсудським, було підписано політичну конвенцію про співпрацю між УНР та Польщею. 25 квітня розпочався спільний похід українських та польських військ проти радянської Росії. 7 травня союзні війська здобули Київ. 24 травня в Києві на Софійському майдані відбувся спільний парад українських та польських військ. Але 10 червня уряд УНР змушений був залишити Київ. 12 жовтня між Польщею та радянською Росією у Ризі був підписаний прелімінарний мир, а 21 березня 1921 р. там само за участю УСРР – мирний договір, за яким Польща отримала право тимчасової окупації Східної Галичини (Див.: Історія України / відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. 4-те вид. Львів: Світ, 2003. С. 260–263; Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за Самостійну Україну. Київ: Смолоскип, 2018. С. 552–563; Польща – нарис історії. С. 228–233).

¹¹ Формальний розпуск АК у січні 1945 р. не припинив боротьби польського антикомуністичного підпілля проти насаджуваних СРСР владних структур. На етнічних українських землях Східної Польщі активно діяла й УПА. Взаємопоборювання знекровлювало обидві ворогуючі сторони.

Польща перша у світі 2 грудня 1991 р. визнала незалежність України. В. Мокрий вважав цю подію найповажнішою протягом століть, а то й тисячоліття, бо не було ще такого, щоб поруч існували вільна Польща і вільна Україна. «Хоча свободу цю, – вважає В. Мокрий, – треба щодня виборювати, плекати щодень, як квіти, як любов»¹².

Низку принципових думок він висловив згодом у розмові з Сергієм Ковальовим¹³. Подякувавши йому за подвижницьку діяльність, сказав, що колись говоритимуть не про епоху генерала Грачова, а про епоху Ковальова. Наголосив, що мир між Чечнею і Росією буде тоді, коли демократичною стане Росія, а російську демократію ми міряємо ставленням росіян до України. Запитав, які партії чи діячі визнали незалежність України. Ковальов сказав, що нема тих, які б це заперечили. У цьому Мокрий побачив упевненість російського політикуму, що Україна, як Білорусь, прийде на поклін до Росії. А це страшна небезпека. Адже вільна Україна є шансом для Росії, для її добра, коли вона почне займатися собою, а не диригувати іншими. Тепер найважливішою справою є поліпшення наших

Ситуація вимагала порозуміння. Кілька спроб відбулося у травні 1945 р. на Закарзонні. В результаті був укладений пакт про ненапад, який підписали з польського боку капітан Мар'ян Голембйовський, а від УПА – Євген Штендера. Розв'язання проблеми кордонів відклали до ліпших часів. На пропозицію спадкоємця АК – підпілля ВіН («Воля і незалежність») – запланували й спільні військові акції. 6 квітня 1946 р. здійснили успішний напад на станцію Вербковичі. А в ніч з 27 на 28 травня – штурм містечка Грубешів – важливого центру повітової влади, з гарнізоном НКВД, що налічував 220 солдатів, управління безпеки та міліції. Загинуло п'ятеро українців та троє були поранені, у тому і Євген Штендера. Звільнено з полону 25 в'язнів (Див.: Співпраця УПА та польської Армії Крайової: атака на місто Грубешів. URL: <https://www.5.ua/kultura/spivpratsi-ura-ta-polskoi-armii-kraiovoi-ataka-na-misto-hrubeshchiv-177695.html>; В'ятрович В. М. Історія з грифом «Секретно». Українське XX століття. Львів: Часопис, 2013. С. 295–302; Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії. *Україна: Наука і культура*. Київ, 1993. Вип. 26–27. С. 212–225; Sztendera J. Współpraca WiN i UPA w latach 1944–1947. *Obóz*. 1988. № 14. S. 36–47.

¹² Інтерв'ю з Володимиром Мокрим.

¹³ Ковальов Сергій, 1930 р. н. – російський правозахисник, політв'язень (1974–1984), співавтор розділу «Права і свободи людини і громадянина» в Конституції Росії (1993), депутат Держдуми РФ (1993–2003), член Парламентської Асамблеї Ради Європи (1996–2003), співголова товариства «Меморіал», президент організації «Інститут прав людини».

міждержавних взаємин. Для цього Росія повинна вивчати історію України, а вона цього не робить. 50 років тому (1945 р.) поляки про Україну нічого не знали і знати не хотіли. А тепер знають більше і хочуть знати. А Росія не знає і не хоче знати ні про Україну, ні про Чеченію, ні про Білорусь, бо вона є імперією. Сусіда треба пізнавати, досліджувати, а не їхати до нього танками, – зазначив В. Мокрий¹⁴.

У 1980-х роках Володимир Мокрий надзвичайно плідно співпрацював з незалежними виданнями та видавництвами. Репресії за опозиційну діяльність у Польщі були значно м'якшими, ніж в Україні, що дозволило створити потужну мережу позацензурних журналів, бюлетенів, газет. Вже наприкінці 1985 р. їх налічувалося понад 1 200, накладом від 100 до 1 000 примірників, а популярні нараховували від 30 до 40 тисяч. Близько 100 незалежних видавництв опублікували майже 500 книжок, тиражі яких становили від 1 000 до 5 000¹⁵. Загалом, за підрахуваннями варшавського осередку «Карта», протягом 1976–1990 років у Польщі виходило орієнтовно 3–4 тисячі назв невідцензурних видань. На середину 1990-х років «Карта» змогла зібрати їх понад 1 700 й опублікувала перелік у першому виданні каталогу, вважаючи це лише початком праці¹⁶. Непідконтрольні офіціозу видання одержували вагому матеріальну підтримку зі США завдяки прямим фінансовим вливанням через санкціонований Конгресом бюджет, а також через Фундацію підтримки демократії. Влада часто конфісковувала транспорт з друкарським та поліграфічним обладнанням, накладала штрафи на порушників медійного правопорядку, які сплачувалися з тих же джерел¹⁷.

Статті В. Мокрого, переважно польсько-української проблематики, публікувалися у виданнях так званого другого обігу, зокрема «Spotkania», «Obuz», «Nowa koalicja», «Zona», «Tygodnik Powszechny», «Znak», «Zomorządność», «Notatnik polityczny», у мюнхенській «Сучасності», у паризькому кварталнику видатного прихильника польсько-українського порозуміння Єжи Гедройца «Kultura» та низці

¹⁴ Інтерв'ю з Володимиром Мокрим.

¹⁵ Пеленський Я. Україна в польській опозиційній публіцистиці. *Віднова*. 1985–1986. № 4. С. 5.

¹⁶ Katalog czasopism niezależnych wydanych w latach 1976–1990 w zbiorach Archiwum Peerele / oprac. całości: A. Iwaszkiewicz. Warszawa: Ośrodek KARTA, 1995. 116 s.

¹⁷ Інтерв'ю з Володимиром Мокрим.

інших. Усі вони відзначалися глибокою науковою об'єктивністю, баченням позитивних перспектив визвольного руху в Польщі та Україні, впевненістю в тому, що обидва народи здобудуть незалежність і матимуть добросусідські політичні та взаємовигідні економічні взаємини.

Для прикладу, в статті «Ukraina „pod słońcem wolności” sowieckiej» В. Мокрий з посиланням на позацензурні самвидавні статті Михайла Масютка навітлив проблему російщення України через розміщення української інтелігенції до віддалених республік СРСР, а натомість переселення в Україну росіян, якими «обсаджена значна кількість керівних посад». Згадав він також палкого адепта й популяризатора польсько-українського примирення й порозуміння, талановитого поета Юзефа Лободовського, який переклав для паризької «Культури» польською мовою велику кількість надзвичайно цінних, опрацьованих Іваном Кошелівцем, документів, повідомлень та статей українських дисидентів. При цьому В. Мокрий зачитував вислів Ю. Лободовського, що справа українська в комплексі проблем, пов'язаних зі советською імперією, є найважливіша, бо стосується народу, другого за своєю чисельністю і значенням після російського¹⁸.

В. Мокрий прекрасно розумів, що якими б переконливими не були публікації за соцтабірним парканом, чи й самвидав у межах обгородженого колючим дротом величезного європейського підрадянського табору, важливим є донесення правдивого слова безпосередньо до людей. Від початку 1980-х років він використовував можливості легального туристичного обміну. І хоча майже всі приїжджі з України мали компартійні квитки, але ближче знайомство дозволяло виявляти тих, кому можна було довіритися. Так позацензурна література почала долати «залізну завісу». Згодом В. Мокрий зумів організувати пересилку багатьох книжок через Англію та Німеччину, зокрема за допомогою Тараса Кузя¹⁹. Це були видання «Сучасності», «Смолоскипа», публікації про Василя Стуса, інші знакові постаті українського опозиційного руху. А

¹⁸ Łosiński Piotr [Мокрий Володимир]. Ukraina «pod słońcem wolności» sowieckiej. *Zomorzędność* (Kraków). 1987. № 142. S. 2.

¹⁹ Кузьо Тарас народився, навчався й працював у Великій Британії в Українській пресовій агенції. Досліджує історію України. Працює на кафедрі українознавства Торонтського університету.

польські часописи «Spotkania» («Зустрічі»), «Zomorządność» перевозив і роздавав сотнями²⁰.

1987 року «за суспільно-моральну діяльність для польсько-українського порозуміння і зближення, так важливого для майбутнього Центральної Європи, а також за важливі наукові досягнення, що вказують на християнське коріння української культури», В. Мокрий одержав престижну нагороду Папи Римського Івана Павла II²¹. Він, не те що нинішні українські нувориші, не використав її на поповнення власних скромних статків, придбання рухомого чи нерухомого майна, а вклав кошти у створення того ж року в Кракові Фундації Святого Володимира Хрестителя Київської Русі для підтримки і популяризації української науки, мистецтва й культури. Це був один з найефективніших шляхів осягнення взаємного пізнання, порозуміння й перспективного поєднання зусиль у відновленні незалежності обох держав та їхньому цивілізованому поступі до Європейської спільноти.

Задля реалізації цього високого покликання управа Фундації передбачила: збирання документів, пов'язаних з українською культурою та історією українських церков у Польщі; ведення видавничої діяльності; створення професійних секцій охорони і відновлення пам'яток української матеріальної культури та дослідження українських етнографічних груп; фінансування досліджень української культури й історії; проведення наукових, видавничих і мистецьких заходів; створення бібліотеки; організацію конкурсів; співпрацю з іншими фундаціями в Україні, Польщі та інших країнах; сприяння розвитку українського театального, музичного і мистецького руху²².

На виконання окресленої програми Фундація спільно з Ягеллонським університетом створила науковий видавничий орган «Краківські українознавчі зошити» обсягом 500 сторінок для публікації матеріалів конференцій, дослідницьких статей, оглядів та

²⁰ Інтерв'ю з Володимиром Мокрим.

²¹ Фундація св. Володимира Хрестителя Київської Русі у Кракові. *Український альманах 2002 / Об'єднання українців у Польщі*. Варшава, 2002. С. 392–393.

²² Статут Фундації св. Володимира. *Між сусідами: Альманах Фундації св. Володимира Хрестителя Київської Русі*. Краків, 1991. С. 56; Центр українознавства у Кракові / Управа Фундації святого Володимира. *За вільну Україну* (Львів), 1991. 23 серпня.

рецензій. У рамках «Українських наукових четвергів» щотижня відбувалися зустрічі-доповіді науковців з Польщі, України, інших країн, зміст яких викладали у тих же «Зошитах» та українсько-польському альманасі «Між сусідами» (1991–2005). Проблеми культури та духовності національних меншин від 1995 р. висвітлював часопис «Краківські обрії». Створена Фондацією у 1992 р. єдина в Польщі Галерея українського мистецтва публікувала альбоми кожної виставки малярства, графіки, скульптури, фотографії, декоративно-ужиткової творчості. Музей ікон та майстерня їхньої реставрації займалися відновленням навіть повних іконостасів. Діяли також українознавча бібліотека та читальня, книгарня «Нестор», український студентський клуб «Вернигора», видавництво «Швайпольт Фіоль», засноване завдяки жертвам української діаспори, кав'ярня-ресторан «Україна». Спільно з університетом проводилися Дні української культури для студентів з України, Польщі, інших країн. Від 1995 р. екуменічну каплицю перших мучеників Київської Русі св. св. Бориса і Гліба, синів св. Володимира Хрестителя, що існувала до вересня 2015 р., відвідали тисячі вірян, зокрема 25 січня 1995 року – Президент України Леонід Кучма, а 9 червня 1997 р. – Папа Римський Іван Павло II²³.

Авторові цих рядків вдалося скористатися гостинністю Володимира Мокрого та працівників Фондації під час наукової конференції «Niepodległościowe dążenia ukraińców w XX wieku» («Незалежницькі прагнення українців у XX столітті») 6–8 травня 1991 р. й виголосити доповідь «Український опозиційний рух 60-х років», згодом опубліковану в «Краківських українознавчих зошитах» (т. I–II, 1992–1993, Краків, 1993). Вітання учасникам конференції надіслав Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук. Україну представили науковці й громадсько-політичні діячі з Києва, Львова, Донецька та Дніпропетровська, зокрема депутати Верховної Ради України Вадим Бойко та Геннадій Маслюк, заступник голови Ради колегій НРУ Володимир Мулява, голова Львівської крайової організації НРУ професор Любомир Сенік, голова товариства «Надсяння» Володимир Середа. Щире зацікавлення загалу викликали виступи під час дискусій професора Андрія Кавчака з

²³ Фондація св. Володимира Хрестителя Київської Русі у Кракові. С. 392–393; Мокрий Володимир. *Вікіпедія* URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Мокрий_Володимир (дата звернення: 15.06.2020).

Канади та колишнього політв'язня радянської каральної психіатрії Леоніда Плюща з Франції. Автор цих рядків записав на диктофон спогади Л. Плюща. Загалом учасники виголосили близько 30 доповідей. Прикінцевим був реферат Володимира Мокрого «Дорога Василя Стуса до незалежної України»²⁴. Це та інші відрядження до Польщі дозволили суттєво поповнити колекцію польських, насамперед позацензурних, видань та творів авторства В. Мокрого, Б. Скарадзінського, Є. Таргальського, Є. Гедройца, Ю. Лободовського, Б. Бердиховської, С. Стемпеня, А. Міхніка, М. Буроти, В. Серчика, В. Бонусяка, А. Фрішке, Я. Куроня, М. Сівіцького, А. Квасьневського та ін.²⁵, а також опублікувати кілька статей про співпрацю опозиційних середовищ України і Польщі в боротьбі за незалежність наших держав та втручання шляху до міжнаціонального порозуміння.

Наприкінці 1980-х років незалежна й самоврядна профспілка «Солідарність» мала потужний вплив і авторитет у польському суспільстві, поступово набуваючи рис політичної організації. У липні 1988 р. Войцех Ярузельський змушений був піти на переговори з лідерами «Солідарності». Задля запровадження ринкових реформ та демократизації суспільства мирним шляхом від 6 лютого до 5 квітня 1989 р. тривали засідання «Круглого столу» представників влади й опозиції. У прямому сенсі за круглим столом відбувалися засідання лише перших та останніх перемовин. А поміж ними дискусії і домовленості провадили в садибі Міністерства внутрішніх справ. Наслідком стало підписання «Контракту століття» – комплексу економічних, соціальних і політичних перетворень. За два тижні після цього «Солідарність» зареєстрували. А вже за місяць, 4 червня, завдяки змінам у Конституції відбулися вибори до Сейму та Сенату. Якщо щодо нижньої палати парламенту були встановлені квоти: 60 % місць для урядового блоку та 35 % – для опозиції, то до Сенату жодних обмежень демократичного вибору не існувало. Єдина умова – президентом мав стати В. Ярузельський. Кандидати від «Солідарності» обійняли усі 35 % місць у Сеймі та 99 зі 100 мандатів у Сенаті. 19 липня 1989 р. Національні збори обох палат парламенту

²⁴ Zinkiewicz-Tomanek B. O niepodległości Ukrainy w uniwersytecie Jagellońskim. *Між сусідами*. Краків, 1991. S. 43–44; Приватний архів Ю. Зайцев у м. Львові.

²⁵ Приватний архів Ю. Зайцев у м. Львові.

обрали В. Ярузельського президентом Польщі, щоправда, з перевагою всього в один голос²⁶.

До згаданих виборів безпосередню причетність мав Володимир Мокрий. У січні 1989 р. при Громадському комітеті «Солідарності» було створено комісію у справах національних меншин. До її складу, окрім Я. Куроня, Б. Бердиховської, З. Буяка, Б. Скарадзінського, Т. Щепанського та ін., увійшов і В. Мокрий²⁷. На знак толерування нацменшин до виборчого списку «Солідарності» включили професора Ягеллонського університету В. Мокрого. Балотуватися призначили у Гожівському воєводстві на заході Польщі. Ні округ йому, ні він мешканцям не був відомий. Через урядову політику розпорошення українців у різних воєводствах, їхня чисельність там була незначною. Та й відверто висловлювати свою національну позицію було не завжди безпечно – не так з владного боку, як через зазомбованість волинськими подіями 1943 року значної кількості поляків. Місцевий виборчий штаб також сумнівався, що інтелігент з Кракова може перемогти. Але допомагати В. Мокрому у виборчій кампанії зголосився голова об'єднання українців у Польщі Петро Тима – працював як волонтер. На прохання Богуміли Бердиховської, Петра Тими, Петра Павлища відгукнулася група молоді, у тому й студенти, з Гданська, Легниці, Кракова, Торуня, Щеціна, дехто мав власне авто. Загалом відбулося 110 зустрічей з виборцями, які тривали деколи по 4 години. В. Мокрий уміло користувався своїм даром промовця, викладача, умів зняти напругу, зрозуміло пояснити суть економічних реформ, роль тоталітарних режимів Німеччини й СРСР у Другій світовій війні, призвідників розпалювання ворожнечі між поляками та українцями. Теплішала атмосфера зустрічей, коли член групи підтримки Роман Гавран співав під гітару пісні відомого польського барда Яцека Качмарського та українські пісні на слова Т. Шевченка, В. Стуса, а Іван Романчук

²⁶ Дудек А. Польща у 1986–2012 роках. *Польща – нарис історії* / за ред. В. Менджецького та Є. Брацисевича; пер. І. Сварника. Варшава, 2015. С. 328–330; Зашкільняк Л. Польща. *Світова історія XX століття. Енциклопедичний словник* / за ред. І. Підкови, Р. Шуста. Львів: Літопис, 2008. С. 653; Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Основи, 2008. С. 948–949.

²⁷ Генік М. А. Польсько-українське примирення... С. 700.

з партнеркою танцювали. До кампанії долучилися всі структури місцевого виборчого штабу «Солідарності»²⁸.

Однак не забуваймо, що вибори ці відбувалися все ще за комуністичної системи державного правління. У Польщі й надалі перебували військові підрозділи СРСР, активно діяла цензура, функціонували міліція і Служба безпеки. У руках влади були потужні засоби впливу на виборців: преса, радіо й телебачення. А опозиція могла користуватися лише друкованими агітками та безпосередніми контактами з людьми. Мало того, що ПОРП довелося йти на поступки «Солідарності», а тут вона ще й пропонує поборотися за парламентський мандат етнічному українцеві, щоправда, у віддаленому, незнайомому регіоні з максимальним домінуванням польського оточення і римо-католицької церкви. Вже 13 травня з'явилися перші летючки проти В. Мокрого (авторство невідомого Об'єднання патріотів західних земель): «Чужинець керувати нами не буде!». На кожную зустріч приходили провокатори. Називали бандерівцем, різуном. Найбільш агресивною стала дискредитаційна агітація безпосередньо перед виборами, наприклад: «Мокрий, ти не вийдеш сухим з води» або «Кожен покидьок кращий за упівця-українця». Повідомлення про те, що нібито В. Мокрий є сином вояка УПА з'явилися навіть у ЗМІ. Насправді його батько був солдатом Польської армії і під час Другої світової війни дійшов до Берліна. У цьому фальшивому оркеструванні відчувалася диригентська рука спецслужб. Бувало, українських волонтерів неможливо було влаштувати на нічліг в українських родинах. У день виборів 4 червня члени виборчого штабу В. Мокрого роз'їхалися спостерігачами по дільницях. Однак і цього разу наражалися на спротив: самого Петра Тиму та кількох інших спостерігачів міліція на кілька годин ізолювала в постерунку. На ранок 5 червня стало відомо, що В. Мокрий переміг²⁹, тобто став депутатом польського Сейму X скликання³⁰. За нього проголосували 60,1 % (33 142 голоси) виборців.

²⁸ Лоза П. Як українець потрапив до польського парламенту. *Історична правда*. 2019. 4 червня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/06/4/155771> (дата звернення: 15.06.2020); Інтерв'ю з Володимиром Мокрим.

²⁹ Там само.

³⁰ Мокрий Володимир. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Мокрий_Володимир (дата звернення: 15.06.2020).

Незадовго після виборів, у червні – липні 1989 р., В. Мокрий здійснив кілька поважних кроків для встановлення плідних взаємин між опозиційними структурами України та політикумом Польщі. Цій меті прислужився приватний візит до Польщі співзасновника Української Гельсінської спілки, голови Львівської обласної організації УГС Богдана Гориня з дружиною Оксаною, який тривав понад місяць (від 20 червня до 22 липня). Завдяки встановленим контактам і виваженим перемовинам з лідерами колишнього польського опозиційного середовища, що зуміло взяти гору над ситуацією в державі завдяки виборам 4 червня, цей візит можна назвати народною дипломатією. Необхідне на той час запрошення Гориням надало подружжя Мирослава та Галини Левицьких. Народжений 1957 р. в українській родині, виселений під час акції «Вісла» на північні землі, Мирослав 1983 р. закінчив Львівську політехніку. Студентом поширював у Львові польські видання «Наше слово», «Наша культура», «Український календар». Після закінчення ЛПП став штатним кореспондентом «Нашого слова». У липні 1986 р. познайомився з рідною сестрою дружини Б. Гориня, згодом відомою журналісткою Галиною Худяк (1958–2008). На третій день знайомства Мирослав запропонував Галині стати його дружиною. Звернулися з заявою до загсу, але її не прийняли – потрібно було надати низку документів. У Варшаві від Мирослава також вимагали довідку, що його наречена є громадянкою СРСР. Жодна з інституцій не погодилася її надати. Розв'язав цю міждержавну проблему начальник ЖЕКу. Він підписав надруковану Богданом Горинем довідку з адресою прописки Галини, а Богданові залишилося лише додрукувати слова: «є громадянкою СРСР». Варшавських чиновників цей документ влаштував. Врешті, подолавши бюрократичну тяганину в «надзвичайній» події одруження громадянки СРСР з іноземцем, 23 квітня 1987 р. молоді стали на рушничок щастя у Львівському палаці урочистих подій. У липні 1988 р. Мирослав став членом УГС³¹.

³¹ Горинь Б. Не тільки про себе: докум. роман-колаж: у 3 кн. Київ: Університетське вид-во ПУЛЬСАРИ, 2010. Кн. 3 (1985–1990). С. 23–25; Розмова з Мирославом Левицьким 5 липня 2020 р.; Левицька Галина (Катерина) Іванівна. *Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник*. 2-ге вид. / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. Київ: Смолоскип, 2012. С. 409; Левицький Мирослав Йосипович. *Там само*. С. 409–410.

Та повернемося в літо 1989 р. 23 червня розпочалася серія відповідальних зустрічей і конструктивних діалогів Б. Гориня з політичними діячами сусідньої держави. Одним з перших ініціював півторагодинну розмову Володимир Мокрий. Її учасниками були професор Варшавського університету, колишній учасник шістдесятницького руху в Україні, член-засновник Міжнародної асоціації українців, яка постала 1 червня 1989 р. в італійському містечку Геркуланум під Неаполем Стефан Козак (з ним Б. Горинь зустрівся попереднього дня), а також Генеральний вікарій греко-католицького обряду отець Йосафат Романик, співредактор студентського журналу «Зустрічі» Мирослав Чех, інші особи. Посол В. Мокрий ознайомив Б. Гориня з політичною ситуацією в Польщі. Посилаючись на інформацію гостя зі Львова, Мокрий зазначив, що він відчув нарешті подих справжньої України, такої, яку рисувала його уява, гартована у змаганні за істину та історичну правду³².

Того ж дня за участю В. Мокрого відбулася чотиригодинна розмова посла Сейму ПНР від опозиції Яцека Куроня з Богданом Горинем. Куронь підкреслив, що про вільну Європу не можна говорити до того часу, поки в ній існують підневільні народи. Зокрема, стосовно польсько-українських взаємин наголосив: «Без вільної України не може бути вільної Польщі». Задля об'єктивного з'ясування складних і суперечливих питань минулого перемовники дійшли згоди щодо створення польсько-української комісії авторитетних істориків, що згодом реалізували. Запропоновано було також заснування спільних науково-культурних інституцій, демократичних структур, проведення симпозіумів, політичних заходів. На закінчення Я. Куронь назвав цю зустріч особливо важливою. Окрім згаданих осіб у ній взяли участь працівник інформаційного сервісу «Солідарності» Войцех Мазярські, секретар Інформаційного бюлетеня УГС Галина Левицька, журналіст Мирослав Левицький, аспірантка Люблінського католицького університету Богуміла Бердиховська та дружина Б. Гориня Оксана³³.

³² Львівські новини. Інформаційний бюлетень Львівської обласної ради УГС / ред. кол.: В. Балага, Б. Горинь, І. Деркач, Г. Левицька, В. Яворський. Львів, 1989. Ч. 6–7. С. 27; Я на сповіді сказав би: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем. Документи / передм. і упоряд. Ю. Д. Зайцева; ред. Ю. Д. Зайцева та Я. Д. Ісаєвича. Львів, 2011. С. 74.

³³ Львівські новини. С. 27–28; Горинь Б. Не тільки про себе. С. 401–402.

Спілкування В. Мокрого з Б. Горинем не обмежалося згаданою бесідою 23 червня. Під час однієї з вечірніх зустрічей В. Мокрий зацентрував проблему співпраці «Солідарності» з відповідною організацією в Україні. Деякі діячі «Солідарності» вважали, що це має бути Народний Рух. Водночас В. Мокрий наполягав, що пріоритет належить УГС, яка послідовно провадить незалежну державотворчу політику. Обіцяв при цьому докласти максимум зусиль для підтримки зв'язків з незалежними організаціями в Україні та на міжпарламентському рівні³⁴.

В. Мокрий, після повернення зі Страсбурга, де він у складі польської парламентської делегації брав участь у засіданні Європейського парламенту у статусі спеціального гостя, 9 липня був запрошений на зустріч Б. Гориня з послом і редактором «Газети виборчої» Адамом Міхніком. Окрім нього, у бесіді брали участь доктор Василь Назарук, Мирослав Левицький та Мирослав Чех. А. Міхнік наголосив на важливості постійного інформування польської громадськості про події в Україні. Зокрема, щодо діяльності УГС, НРУ, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, «Меморіалу». Радив публікувати програмні документи та самвидавну публіцистику в офіційній пресі. Підтвердив потребу створення спільних польсько-українських інституцій за участю науковців та відомих політиків. Під час розмови до Міхніка прийшов парламентський колега професор Броніслав Геремек. Він запропонував створити в парламенті комісію з питань національних меншин. В. Мокрий при цьому зауважив, що проти виступають сили від ПОРП та римо-католицького костелу³⁵.

Володимир Мокрий виявився причетним до ще однієї поважної події, яка, маючи офіційний мистецько-розважальний статус, перетворилася в маніфестацію приязних польсько-українських взаємин. Йдеться про відвідини гостями з України 2 липня XI фестивалю української музики, пісні і танцю у Сопоті на запрошення польських приятелів Мирослава Левицького. Наприкінці дійства організатори запросили на сцену В. Мокрого і хлібом-сіллю на вишитому рушникові привітали його від імені вільнодумних українців з обранням на посаду посла польського парламенту. Своєю чергою

³⁴ Львівські новини. С. 30.

³⁵ Там само. С. 32–33.

В. Мокрий від імені української громадськості Польщі привітав присутнього на фестивалі члена Всеукраїнської координаційної ради УГС Богдана Гориня. 10-тисячна аудиторія бурхливими оплесками і скандуванням «Горинь, Горинь!» запросила його до слова, засвідчуючи цим підтримку ідеї самостійності України. Схвильований Богдан Горинь з-поміж іншого сказав: «Стоїмо напередодні важливих історичних подій, коли наш народ зможе заявити про своє існування, про право на свою суверенність і самостійність». Відтак закликав підтримати гасло польських інтелектуалів, що «незалежна Польща можлива тільки за умови незалежної України». На знак схвалення мовленого і поваги до представника сусідньої держави глядачі встали, заспівали національний гімн «Ще не вмерла Україна» і вперше у цій частині Європи здійняли синьо-жовті прапори³⁶.

Промова Б. Гориня на фестивалі Сопот-89 викликала стурбованість спецслужб. Польський Інститут національної пам'яті до 20-річчя згаданих подій 7 червня 2009 р. опублікував у тижневику «Наше слово» відповідний звіт МВС. У ньому зазначалося: «1–2 липня 1989 р. в Сопоті (Лісна Опера) відбувся XI Фестиваль української пісні, музики і танцю... Хід четвертого концерту можна назвати антипольською і антирадянською політичною маніфестацією. Організатори повністю втратили контроль над ситуацією. Глядачі викликали на сцену гр. В. Мокрого і гр. з УРСР Гориня – представника Української гелсінської групи. На фоні транспарантів із “Тризубом” та піднесеними у формі букви V руками скандовано між іншим гасла “Хай живе вільна Україна!”. Маніфестація тривала від 18.00 до 19.35, після чого фестиваль було закрито. Необхідно також наголосити, що серед глядачів була значна частина греко-католицького кліру та туристів з країн капіталістичних м. ін. з ФРН, Франції, Швеції та Канади. Вони також робили відеозапис всієї урочистості»³⁷. Цим спецслужба опосередковано стверджувала, що вихід з підпілля УГКЦ може стати, як у Польщі, вагомим фактором відновлення української державності на засадах суверенітету і демократії, а відеорепортаж торжества українсько-польської солідарності сприятиме підтримці політичних прагнень українців у Польщі та країнах вільного світу.

³⁶ Інтерв'ю з Володимиром Мокрим; Львівські новини. С. 30–31.

³⁷ Горинь Б. М. Не тільки про себе. С. 414–415.

Вагомою подією в житті В. Мокрого стало перше відвідання України у складі представницької делегації для участі в Установчому з'їзді Народного руху України 8–10 вересня 1989 р. За кілька днів перед з'їздом «Gazeta Wyborcza» опублікувала статтю Мокрого «Рух України» з епіграфом «Життя – це рух душі». Близько 300 примірників цієї газети він роздав делегатам як символ моральної і політичної підтримки Руху. Окрім В. Мокрого, до складу делегації входили голова «Солідарності» Гданського регіону Богдан Борусевич, парламентарі Збігнев Янас, Адам Міхнік та Францішек Сак, редактор «Gazety Wyborczej» Єжи Яхович, член комісії національних меншин при голові «Солідарності» Богуміла Бердиховська, а також член «Солідарності» комбінату в Новій Гуті і за сумісництвом дружина В. Мокрого Христина Мокра. У статті для мюнхенської «Сучасності» «Рух на Україні» В. Мокрий докладно й прихильно схарактеризував спонуки створення Народного Руху і з-поміж низки факторів зачитував фрагмент Емського указу царя Олександра II 1876 року: «У навчальних закладах як Царства, так і Прибалтійських губерній, старатися вести навчання російською мовою... Ніщо так не об'єднує поневолені народи з переможцями, як мова»³⁸. Не дивно, що захисники тотального зросійщення України донині керуються цим указом.

Від самого прибуття до Києва польська делегація була оточена щирою прихильністю та невідомою увагою. Під час пресконференції напередодні з'їзду польські гості навзаєм вручили господарям «українські» примірники «Gazety Wyborczej», а також «Tygodnika Powszechnego», «Znaku», видань Люблінського католицького університету, плакати і значки «Солідарності». Палкими аплодисментами делегати вітали промови В. Мокрого та А. Міхніка під час з'їзду та після нього на вічі біля пам'ятника Тарасові Шевченку. Зокрема, з трибуни з'їзду В. Мокрий сказав: «Народний рух України за перебудову – вельми славна організація... Але народ судитиме про нас не за гаслами, а за тим, як ми працюватимемо, якими будемо людьми. Маю надію, що український народ підтримає Рух, хоч після того не буде нам легко... Ми ще не знаємо, як довести справу до бажаного рішення, бо йдемо зовсім новою стежкою. Та світ

³⁸ Інтерв'ю з Володимиром Мокрим; Мокрий В. Рух на Україні. *Сучасність*. (Мюнхен). 1989. Ч. 12 (344). С. 7–10.

дивиться на нас... І ми зобов'язані не збочити у своїх змаганнях». А закінчив промову словами з Шевченкового послання полякам:

«Подай же руку козакові.
І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай».

Також побажав успіхів на шляху до свободи народів у Європі і прозорості кордонів між людьми й народами³⁹.

Окрім того, в Києві відбулася низка неформальних, але надзвичайно корисних зустрічей. Одна з них, з вечора до ранку, – в готелі «Україна». З польського боку в ній взяли участь Я. Міхнік, посли В. Мокрий та Ф. Сак, Б. Бердиховська, Х. Мокра, ще дехто, кого мій співрозмовник волів тоді не називати. З українських учасників діалог підтримували брати Б. і М. Горині, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, Є. Сверстюк, І. Драч. Ішлося насамперед про стратегію і тактику здобуття Україною незалежності і використання в межах доцільності досвіду «Солідарності» та інших політизованих об'єднань громадян. В. Мокрий також запропонував А. Міхніку оприлюднити свій виступ на з'їзді НРУ через радіо «Вільна Європа», що стало черговим кроком на шляху порозуміння обох сусідніх народів⁴⁰.

Позитивні зрушення невдовзі сталися й у статусі української меншини в Польщі. 16–17 грудня 1989 р. та 20–21 січня 1990 р. відбулися «круглі столи» усіх українських організацій і церкви. Дійшли згоди щодо необхідності перетворення комуністичного витвору у вигляді Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ) в Об'єднання українців у Польщі (ОУП). Ідею реалізували під час Надзвичайного з'їзду 24–25 лютого 1990 р. за участі Я. Куроня, голови комісії у справах національних меншин Є. Вуттке, В. Мокрого, заступників міністрів культури і національної освіти. Під час принципової дискусії

³⁹ Мокрий В. Рух на Україні. С. 10; Літературна Україна (Київ). 1989. 14 грудня. С. 7; Генік М. А. Польсько-українське протистояння... С. 700; Шевченко Т. Полякам. *Тарас Шевченко. Твори: в 5-ти т.* Київ: Дніпро, 1978. Т. 2. С. 41.

⁴⁰ Інтерв'ю з Володимиром Мокрим; Див. також: Зайцев Ю. Польська антикомуністична опозиція і рух опору в Україні: від порозуміння до координації дій. *Історіографічні дослідження в Україні* / гол. ред. кол. В. А. Смолій, відп. ред. Ю. А. Пінчук. Київ, 2003. Вип. 13: у 2 ч. Ч. 2: *Україна – Польща: історія і сучасність*: зб. наук. статей і спогадів пам'яті Павла Михайловича Калениченка (1923–1983). С. 30.

було окреслено найважливіші для української меншини проблеми. Це, зокрема, засудження Сеймом акції «Вісла» та її наслідків – юридичних, майнових, моральних. З'їзд поставив вимогу представництва українців у Сеймі та органах територіального самоуправління, поліпшення шкільництва, підтримки аматорських мистецьких колективів, створення українського музею, театру, наукового інституту, доступу до телебачення та радіо, припинення антиукраїнської кампанії. Підсумовуючи обговорення, Я. Куронь наголосив, що «дружба чи ненависть між поляками і українцями визначить майбутнє нашої частини Європи». До складу керівництва ОУП з'їзд обрав Є. Рейта (голова), М. Вербового, С. Заброварного, С. Козака, М. Лесіва, В. Мокрого та ін.⁴¹

1990 р. взаємини між польськими та українськими політичними елітами набули нового поступу: перейшли від напівприватного до напівофіційного статусу. Цей перехід засвідчила зустріч парламентарів України та Польщі, яка відбулася 4–5 травня в колишньому палаці Потоцьких і Понятовських в містечку Яблонна під Варшавою на запрошення Фондації Стефана Баторія та Центрально-Східноєвропейського форуму. Першого дня програмою нарад кермував маршалок Сенату Анджей Стельмаховський, а наступного – Михайло Горинь. До складу української делегації увійшли народні депутати О. Влох, Б. Горинь, М. Горинь, І. Деркач, І. Драч, Д. Павличко, М. Попович, В. Чорновіл та М. Швайка, експертом був член НТШ С. Лилик, а спостерігачами – професори Б. Осадчук з Берліна та П. Потічний з Канади. З-поміж 29 учасників наради з польського боку були міністри Є. Вуттке, З. Куратовська, Я. Куронь, послы З. Буяк, Б. Геремек, А. Міхнік, В. Мокрий, сенатори А. Вельovejський, Р. Ганович, Я. Мусял, Я. Онишкевич. Успіх зустрічі забезпечила поважна праця Б. Бердиховської та З. Янаса. З учасниками наради під час коктейлю та бенкету познайомився Прем'єр Польщі Т. Мазовецький. Об'єднання українців у Польщі (Є. Рейт), професор С. Козак, редактор «Нашого слова» М. Вербовий, редактор журналу «Зустріч» М. Чех та інші поважні особи приязно поспілкувалися з гостями з України під час влаштованого ними спеціального сніданку. Обговорення актуальних проблем українсько-польських взаємин, у тому й контрверсійних, дозволило окреслити коло погоджених перспективних кроків, осягнення яких не вимагає надзусиль. Достатньо обопільної доброї волі. Йшлося, зокрема, про створення

⁴¹ Генік М. А. Польсько-українське протистояння... С. 701.

спільних груп дослідників, які мали спробувати перейти від суб'єктивного трактування історичних процесів і подій до їхньої об'єктивної оцінки й погодженого тлумачення завдяки спрощеному доступу й розсекреченню архівів. Це дасть можливість позбутися низки упреджень і негативних стереотипів, переглянути відповідні розділи підручників, усунути перешкоди в політичній та економічній площинах, які заважають порозумінню. В історичній площині взаємини ускладнили польсько-українська війна 1918 року, ліквідація ЗУНР, агресивна окупаційна політика на тимчасово приєднаних до Польщі українських землях. Обумовлені нарадою гарантії стабільності чинних кордонів мали сприяти поглибленню політичних, економічних та культурних зв'язків, особливо якщо ці кордони стануть відкритими для громадян обох держав, а внутрішня політика відзначатиметься толерантним ставленням до національних меншин. Найважчою перешкодою на стежці порозуміння українська делегація визначила примусове переселення людей з етнічних праукраїнських земель в рамках акції «Вісла» 1947 р. До того часу не було ні засудження злочину, ні покаяння, ні вибачень, ні права на компенсацію втраченого, ні права на повернення. Польська сторона пообіцяла забезпечити прийняття спеціальної ухвали Сейму, а міністр Є. Вуттке навіть зачитав її проєкт. У ньому констатовалося, що «Сейм Речі Посполитої Польщі старатиметься виправити кривди, які постали в результаті цієї акції». Текст закінчувався оптимістичною заявою: «Простягаємо руку до згоди. Це наш обов'язок перед майбутніми поколіннями»⁴². Реалізацію цих домовленостей В. Мокрий зробив справою своєї честі.

За кілька місяців після закінчення каденції польського Сейму Х скликання В. Мокрий опублікував своєрідний звіт про свою 29-місячну парламентську діяльність, зазначивши, що, обраний в основному голосами польських виборців, як єдиний українець-парламентарій він «взяв на себе обов'язок виступати представником кількасоттисячної української меншості», отже, був «не тільки “послом-українцем”, але й “українським послом”». Вже за місяць після виборів 7 липня 1989 р. В. Мокрий у виступі в Європейському парламенті у Страсбурзі критично оцінив пасивну позицію М. Горбачова щодо можливого членства в європейському домі окремих незалежних народів і національних

⁴² Потічний П. Зустріч українських і польських парламентарів. *Сучасність* (Мюнхен). 1990. Ч. 9. С. 125–126.

меншин. Потім провадив перемовини з цього питання з політиками і парламентарями в Римі, Канаді, Норвегії, Німеччині, Ленінграді, Вільнюсі. А в США під час «молитовного сніданку» у Вашингтоні за участі трьох тисяч осіб передав відповідне звернення визначним політикам світу, в т. ч. президентові Джорджу Бушу та держсекретарю Джеймсу Бейкеру. Домагаючись засудження акції «Вісла», В. Мокрий спромігся переконати Сейм у необхідності записати до Конституції окрему статтю про охорону прав національних меншин та змінити виборчий закон у сенсі надання права розпорошеним акцією «Вісла» українцям обирати до Сейму своїх представників. Від парламентських комісій та міністерств він вимагав виділення державних коштів на освіту та культурну діяльність нацменшин. Зосібна й українців, про яких найбільше дбала Богуміла Бердиховська з міністерства культури. У червні 1991 року під час відвідин групою польських парламентарів Верховної Ради України, у розмовах із Л. Лук'яненком, Б. Горинем, І. Драчем, Д. Павличком, Л. Кравчуком, І. Плющем, а потім і А. Зленком, В. Мокрий пропонував налагодити такі ж добросусідські стосунки Польщі та України, як між США і Канадою. Особливою гостротою й драматичністю відзначалася боротьба В. Мокрого за осудження Сеймом акції «Вісла». Непереборний спротив чинили 299 комуністичних послів, які увійшли до 460-особового Сейму за контрактом «круглого столу». Не допомогли розв'язанню цієї проблеми й дев'ять варіантів проекту відповідної постанови. Дивну позицію зайняла також редакція газети «Наше слово», яка аж через 14 місяців подала інформацію про перебіг згаданих перипетій. Не маючи уяви про суть політичного конфлікту, українці не змогли виступити на захист інтересів депортованих. В. Мокрий вдався до перемовин щодо акції «Вісла» у демократично обраному Сенаті. Врешті 3 серпня 1990 р. Сенат прийняв ухвалу про засудження цієї злочинної акції⁴³.

Наступними роками В. Мокрий продовжив активну наукову й громадську діяльність, яка заслуговує окремого дослідження.

⁴³ Мокрий В. Українське питання у польському парламенті. *Між сусідами* (Краків). 1991. Вип. 1 (241). С. 23–28; Senat Rzeczypospolitej Polskiej potwierił akcję «Wisła». *Ostatni krag* (Bielsk; Lublin). 1990. № 11–12. S. 7.

ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТОВАРИСТВ НА ГАРМОНІЗАЦІЮ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1988–1991)

Політичний курс перебудови, демократизації, гласності в Українській РСР, започаткований Михайлом Горбачовим (Михаил Горбачев) у 1985 р., залишив глибокий слід не тільки в політичній сфері країни, але й загострив питання міжнаціональних відносин через стрімке зростання ролі антикомуністичних сил у політичній системі Української РСР. У цей доленосний період правляча Комуністична партія України (КПУ) нерідко спекулювала на питанні міжнаціональних відносин, намагаючись таким чином відштовхнути від національно-державницьких сил представників національних меншин. Спростовувати численні міфи ідеологів КПУ, які зводилися до маніпуляцій на ґрунті нетерпимості українців до національних меншин, були покликані національно-культурні товариства національних меншин, які почали масово створюватися у республіці на зламі 80–90 років ХХ ст.

Динамічно національно-культурний рух національних меншин розвивався в західноукраїнських областях, передусім на Львівщині, що проявлялося, зокрема, у створенні товариств. Найбільш масовим і таким, що впливав на суспільно-політичні процеси в регіоні, був російський національно-культурний рух. Уже в 1988 р. виникає російське національно-культурне товариство «Друзі українського мистецтва і літератури» – перше не тільки у Львова, але й в Українській РСР. Розуміючи необхідність об'єднання російськомовної громади міста задля збереження культурних надбань свого народу, ініціативний комітет, який очолили Микола Сергеев (Николай Сергеев) та Сергій Сокуров (Сергей Сокуров), розпочав клопітку роботу щодо підготовки Установчої конференції, що відбулася 24 вересня 1988 р. На ній обрано керівні органи товариства – Раду (очолив М. Сергеев) та двох секретарів. На момент створення товариство не мало стабільних грошових надходжень і нараховувало

близько 80 активістів¹. Друкованим органом російської громади стає газета «Совєсть».

Створене для того, щоб «зусиллями просвітницької праці серед земляків сприяти зміцненню дружби та взаєморозумінню з українським народом»², з перших днів організаційного оформлення товариство активно включилось у громадсько-політичне і культурне життя міста. Тільки протягом двох наступних років з ініціативи «Друзів українського мистецтва і літератури» проведено близько вісімдесяти культурно-мистецьких акцій. Серед найбільш масштабних слід виділити: святкування 200-ліття з дня народження Михайла Щепкіна (14 листопада 1988 р.), проведення вечорів європейської й української духовної музики, присвячених 425-літтю з дня опублікування І. Федоровим «Апостола» (з вересня 1989 р.), організація першої в СРСР церковної панахиди в пам'ять про А. С. Пушкіна (10 лютого 1990 р.) тощо. Мистецькі акції відзначалися високим рівнем організації, що стало можливим завдяки налагодженню контактів із театральними трупамі, відомими музикантами, науковою та творчою інтелігенцією, Російською Православною Церквою (РПЦ). Це також сприяло популяризації програмних ідей товариства та дозволило залучати нових активістів.

11 лютого 1990 р. «на хвилі ідеологічних і світоглядних розбіжностей»³ в приміщенні Молодіжного театру у Львові відбулася Установча конференція Російського культурного товариства ім. А. Д. Сахарова. Головою організації обрано М. Сергеева, а її ядро склали активісти, що вийшли з товариства, очолюваного С. Сокуровим, а також росіяни та представники інших національностей, небайдужі до майбутнього розвитку російського національно-культурного руху. Координаційна Рада 25 березня 1990 р. прийняла Устав, згідно з яким головними завданнями діяльності організації проголошувалися: підтримка процесу українського національного відродження; гармонізація відносин між українською і російською національними культурами; надання допомоги російськомовним спеціалістам

¹ Сокуров С. Очерки истории русского национально-культурного движения в Галиции (1988–1993 годы). Москва: «Клуб Реалисты», 1999. С. 9.

² Звернення до російськомовного населення Української РСР. *Літературна Україна*. 1988. № 24. С. 8.

³ Базелюк М. Російський материк у Львові. *За вільну Україну*. 1991. 6 лютого. С. 2.

в опануванні українською мовою; спільна робота з демократичними рухами, спрямована на те, щоб Україна досягла суверенітету, тощо⁴. Друкованим органом об'єднання стає газета «Русское Слово».

Одним з перших національно-культурних товариств на західно-українських землях, що виникло в другій половині 80-х років, стало «Львівське товариство друзів єврейської мови ім. Шолом-Алейхема». Установчий з'їзд, що відбувся 30 вересня 1988 р., проголосив створення єврейського культурного об'єднання – першої новітньої єврейської культурної організації в Україні⁵. Уже в перші роки свого існування товариство об'єднало у своїх лавах близько тисячі представників єврейської національності⁶ та стало одним із найчисельніших серед інших товариств національних меншин (за переписом населення 1989 р., у Львові проживало 12,8 тис. євреїв⁷). Необхідність існування товариства диктувалася вимогами часу та катастрофічним станом єврейської культури, що зазнавала значних утисків в радянський час.

Створення єврейського національно-культурного товариства відбувалося за активної підтримки львівського відділення Спілки письменників України (зокрема її тодішнього голови Романа Лубківського), львівського відділення Українського фонду культури, львівського відділення товариства «Україна», а також львівського осередку Українського товариства охорони пам'яток історії і культури.

Однією з наймасштабніших акцій львівського осередку єврейського національно-культурного товариства ім. Шолом-Алейхема став збір коштів, започаткований у жовтні 1988 р., на спорудження пам'ятника жертвам львівського гетто на вул. 700-річчя Львова (тепер проспект Чорновола)⁸. З цією метою Рада товариства через

⁴ Устав Русского культурного общества им. А. Д. Сахарова. *Приватний архів О. Муравського*.

⁵ Інтерв'ю О. І. Муравського з членом Ради Єврейського культурного товариства ім. Шолом-Алейхема Ольгою Семенівною Лозинською. *Приватний архів О. Муравського*.

⁶ Там само.

⁷ Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів, 2005. С. 248.

⁸ Інтерв'ю О. І. Муравського з членом Ради Єврейського культурного товариства ім. Шолом-Алейхема Ольгою Лозинською. *Приватний архів О. Муравського*.

обласну та республіканську пресу звернулася з проханням надати фінансову допомогу для спорудження пам'ятника, а також організували благодійні концерти. До кінця 1991 р. завдяки зусиллям єврейської громади пам'ятник було відкрито⁹.

При товаристві розпочала роботу секція з впорядкування єврейських кладовищ і створення пам'ятних знаків. Сфера її діяльності охоплювала не тільки Львівщину, а й територію всієї західної України. Також активною була недільна єврейська школа, що розпочала роботу з вересня 1991 р.¹⁰, ульпан (аматорські або професійні курси) з вивчення івриту, молодіжний хореографічний ансамбль «Мазл тов», театр-студія «Маска»¹¹. З березня 1990 р. виходить друкований орган товариства – газета «Шофар»¹².

Представники єврейської громади зазнавали чи не найбільше дискомфорту серед інших національних меншин під час роздмухування міжнаціональних конфліктів. Проте у своїх численних заявах окремі єврейські представники наголошували на тому, що «український народ в західній Україні не виявляє схильності до антисемітизму... там зберігаються традиції поваги до інших релігій і народів»¹³.

Літом 1988 р. постала ініціативна група щодо створення у Львові Польського культурного товариства¹⁴. Першим головою новоствореної організації обрано професора львівської консерваторії Мазепу Лешека (Leszek Mazepa). На момент установчих зборів товариство об'єднувало близько трьохсот представників польської громади міста¹⁵. Своїм першочерговим завданням учасники зборів

⁹ Інтерв'ю О. І. Муравського з членом Ради Єврейського культурного товариства ім. Шолом-Алейхема Ольгою Лозинською. *Приватний архів О. Муравського*.

¹⁰ Регістер Б. Єврейська недільна школа у Львові. *Галицька брама*. 1997. № 10–11. С. 5.

¹¹ Лизен А. Феникс, возроджений из пепла. Львів: Учбово-виробнича майстерня Львівського поліграфічного технікуму, 1998. С. 71.

¹² «Шофар» – залик до єднання, до відродження. *Галицька брама*. 1997. № 10–11. С. 11.

¹³ Кравчук А., Шейхет М. Про україно-єврейські взаємини. *За вільну Україну*. 1990. 4 грудня. С. 2.

¹⁴ Інтерв'ю О. І. Муравського із заступником голови Польського культурного товариства Збігневом Ярмілком. *Приватний архів О. Муравського*.

¹⁵ Там само.

визначили створення Будинку польської культури у Львові, де «всі поляки мали б можливість знайомитися з історичними традиціями свого народу»¹⁶.

Складні матеріальні умови, відсутність приміщення не дозволили товариству з перших днів створення приступити до реалізації програмних положень¹⁷. Однак за короткий період при товаристві почали функціонувати редакція його друкованого органу – «Gazeta Lwowska», Товариство польських лікарів, безліч хороших, артистичних, театральних колективів, серед яких слід виділити капелу «Веселий Львів»¹⁸. При українських школах створено декілька дошкільних груп із польською мовою навчання¹⁹. За сприяння товариства регулярно організовувалися вечори-зустрічі з провідними громадсько-політичними та культурними діячами Польщі; здійснювалися святкові заходи, приурочені пам'ятним та визначним датам історії україно-польських взаємин; відзначаються релігійні свята Римо-Католицької Церкви.

Створення польських культурних товариств в інших містах західної України наштовхнулося на проблеми організаційного характеру. Відчуваючи партійний тиск, більшість польського населення в інших обласних центрах західної України побоювалася вступати в товариства, програма та діяльність яких виходила за рамки партійних директив. Відсутність осіб, здатних ефективно керувати роботою польських культурних об'єднань, давалася взнаки аж до здобуття Україною незалежності, хоча незадовго до цього перші товариства поляків були створені в Луцьку та Рівному²⁰.

Наприкінці 1988 р. організаційно оформлюється й вірменська громада Львова, що вилилося у створення національно-культурного товариства «Ахпюр» (перший голова – Олександр Абрамян (Ալբրտիան Աբրահամյան)). Мета діяльності товариства – допомога у створенні українських культурних центрів у Вірменії, що повинно було б «загальмувати втрачання українцями, що там проживають,

¹⁶ XV lat TKPZL. Lwow, 2005. S. 1.

¹⁷ Інтерв'ю О. І. Муравського із заступником голови Польського культурного товариства Збігневом Ярмілком. *Приватний архів О. Муравського*.

¹⁸ XV lat TKPZL. Lwow, 2005. S. 5.

¹⁹ Там же. S. 1.

²⁰ Інтерв'ю О. І. Муравського з заступником голови Польського культурного товариства Збігневом Ярмілком. *Приватний архів О. Муравського*.

власних традицій, мови, культури»²¹. На відміну від більшості етнічних громад Львова, вірмен із містом поєднувало тривале історичне минуле, як наслідок – значна кількість історичних пам'яток, залишених у спадок вірменськими майстрами. Одна з таких – Вірменський собор (XIV ст.), який у радянський час використовувався для зберігання іконописних полотен українських майстрів²².

Тривале перебування вірмен на Львівщині наклало відбиток на їхній національно-культурний рух новітнього періоду, який був покликаний домогтися повернення собору вірменській громаді міста для якнайшвидшого використання за прямим призначенням. З цих причин уже 8 серпня 1989 р. була зареєстрована вірменська релігійна громада²³.

Не оминули консолідаційні процеси й білоруську громаду Львова, однак активна діяльність їх національно-культурного товариства припала на період незалежності України. Водночас серед національно-культурних товариств національних меншин західних областей України своїм історичним минулим виділяється товариство «Чеська бесіда» (Львів, 1867 р.) – найстаріше чеське товариство, створене за межами Чехії²⁴. Ініціатива у відновленні діяльності товариства належить інженеру і першому голові товариства новітнього періоду Олександрю Дрбалу (Alexander Drbal)²⁵. Створений ним ініціативний комітет вже 26 травня 1990 р. на установчих зборах проголосив утворення товариства²⁶. Попри кількість чехів, що проживала у Львові на момент організаційного оформлення чеської громади, членами товариства протягом 1989–1990-х

²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 271. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 8.

²² Банчик Н. Вірмени у Львові. *Галицька брама*. 1996. № 21–22. С. 1, 24.

²³ ЦДАГО України. Ф. 271. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 8.

²⁴ Topinka E. *Sto let českého života ve Lvově / Виступ Президента чеського культурного товариства «Чеська бесіда» у Львові 15 листопада 2007 р. з нагоди 140-річчя товариства. Приватний архів О. Муравського.*

²⁵ Інтерв'ю О. І. Муравського з Президентом чеського культурного товариства «Чеська бесіда» Євгеном Топінкою. *Приватний архів О. Муравського.*

²⁶ Дрбал О. Чеське громадсько-культурне життя в Галичині. *Галицька брама*. 1996. № 16. С. 2.

років стали близько тридцяти чехів²⁷, що становить майже 4 % від загальної кількості чеських жителів Львівщини. Згідно зі Статутом товариства, який залишився практично без змін²⁸ у варіанті 1867 р., основними напрямками роботи товариства стали: пропаганда доброго імені Чехії і чехів в Україні; зміцнення добросусідських взаємин між українськими і чеськими народами; вивчення історії чехів у Галичині та історії чесько-галицьких зв'язків; сприяння поглибленню чесько-українського взаємного пізнання²⁹. Довгий час товариство львівське «Чеська бесіда» було єдиним товариством чехів в Україні, і тільки після відновлення незалежності України чеські національно-культурні товариства виникають в інших обласних центрах нашої держави.

Хвиля культурного піднесення початку 90-х років охопила і німецьке автохтонне населення Львівщини, представники якого в березні 1990 р. у Львові створили перше культурне товариство німців у західній Україні – «Дойчес Гайм», що довгий час залишалося єдиним осередком і постійним місцем зібрань нечисленної німецької громади міста (на момент створення товариство об'єднувало близько пів сотні активістів³⁰). Створене з метою консолідації німецької громади міста, період піднесення та активної розбудови своєї структури товариство переживає в період незалежності України. На цей же час припадають найбільші акції товариства та об'єднання німецької громади в інших обласних центрах³¹.

З-поміж інших національностей, що проживали в західних областях України, чи не найповільніше об'єднавчий процес відбувався в середовищі литовської громади, більшість з якої опинилася

²⁷ Підрахунок Олега Муравського заяв про вступ до товариства «Чеська бесіда».

²⁸ Інтерв'ю О. І. Муравського із Президентом чеського культурного товариства «Чеська бесіда» Євгеном Топінкою. *Приватний архів О. Муравського*.

²⁹ Статут товариства «Чеська бесіда». *Архів товариства* (у стадії впорядкування).

³⁰ Інтерв'ю О. І. Муравського з головою німецького культурного товариства «Дойчес Гайм» Марією Веселовською. *Приватний архів О. Муравського*.

³¹ Там само.

в регіоні тільки після завершення Другої світової війни³². Оскільки «відродження українства в самій Україні призвело до того, що представники всіх націй і народностей, які тут жили, також відчували потребу віднайти своє коріння», у кінці 1992 р. у Львові утворюється литовське культурне товариство «Медейна» (офіційно зареєстроване 9 вересня 1993 р.³³).

Очолюване відомим суспільно-культурним діячем Вітовтасом Нарушевічесом (Vytautas Naruševičius), товариство за підтримки Департаменту національних меншин і еміграції при уряді Литовської республіки до кінця 1999 р. значно зміцнило свою структуру. Це відбулося завдяки: організації фольклорного ансамблю; формуванню молодіжного товариства «Балтія» та естрадного колективу «Гінтарас»; відкриттю недільної школи³⁴. Попри значну міграцію представників литовської національності на батьківщину, товариство зросло кількісно – з приблизно 50 членів на момент створення до понад 100 наприкінці XX ст.³⁵.

Із 200-тисячної грецької діаспори України 200 представників цієї національності (1 % від загальної кількості) своїм постійним місцем проживання обрали західні області нашої держави. Зважаючи на незначну кількість, не викликає подиву те, що перші спроби грецької громади об'єднатися задля «відродження національної свідомості, єдності, духовності, розвитку народних традицій і звичаїв...»³⁶ припали на початок 90-х років. Робота ініціативної групи, створеної у 1993 р., завершилася установчим з'їздом Грецького національно-культурного товариства (м. Львів), першим головою якого став Терзов Валентин (Τέρζοφ Βαλεντίν)³⁷. З 1998 р. товариство поширило свою діяльність на інші західноукраїнські області та змінило

³² Інформаційний бюлетень. *Архів товариства «Медейна».*

³³ Інтерв'ю О. І. Муравського з головою литовського культурного товариства «Медейна» Вітовтасом Нарушевічесом. *Приватний архів О. Муравського.*

³⁴ Інформаційний бюлетень. *Архів товариства «Медейна».*

³⁵ Інтерв'ю О. І. Муравського з головою литовського культурного товариства «Медейна» Вітовтасом Нарушевічесом. *Приватний архів О. Муравського.*

³⁶ Західно-українське грецьке національно-культурне товариство ім. К. Корніактоса. Львів: НВФ «Українські технології», 2007. С. 10.

³⁷ Там само.

назву на Західно-українське грецьке національно-культурне товариство ім. Корніактоса. Провідними напрямками роботи організації стали: культурно-освітня діяльність; налагодження контактів з організаціями Греції; зміцнення українсько-грецьких відносин та ін. На сьогодні товариство об'єднує у своїх лавах 170 членів і є однією з найвідоміших грецьких культурних організацій за межами історичної батьківщини³⁸.

На окрему увагу заслуговує угорський національно-культурний рух, однак не завдяки його яскраво вираженій культурницькій специфіці, а через надмірну політизацію. Перше угорське товариство новітнього періоду створене 3 грудня 1989 р. у Львові³⁹ під керівництвом відомого львівського живописця Маріона Ілку (Marion Ilku). За незначний відрізок часу товариству вдалося зібрати у своїх лавах близько двохсот членів⁴⁰. Очолюване визнаним художником, громадське об'єднання налагодило тісні взаємини з іншими національно-культурними товариствами міста, розпочало активну роботу з пропагування та популяризації культурних надбань угорського народу.

Якщо Товариство львівських угорців не вдавалося до політичних методів у своїй роботі, займало конструктивну позицію щодо українського політичного руху (бо його члени не вважали себе «носіями комуністичної ідеї»⁴¹), то прямо протилежну позицію зайняло Товариство угорської культури Закарпаття, яке на зламі 80–90-х років ХХ ст. виступало виразним прихильником автономії Закарпатського краю.

На кінець 1991 р. припадають перші спроби створення єдиного координаційного центру всіх етнічних меншин Львівщини. Так, 5 грудня 1991 р. відбулася зустріч представників національно-культурних товариств Львова, на якій вирішено створити Представництво національних товариств, яке мало «сприяти розвитку кожної національної меншини в регіоні, гармонізувати міжнаціональні відносини, координувати дії в області культури, економіки, права, науки і освіти»⁴².

³⁸ Там само. С. 10–26.

³⁹ Гости Львовян – друзья из Венгрии. *Львовская правда*. 1989. 1 декабря. С. 1.

⁴⁰ Інтерв'ю О. І. Муравського з заступником голови Товариства культури львівських угорців Петером Гергелі. *Приватний архів О. Муравського*.

⁴¹ Там само.

⁴² Сокуров С. Очерки истории русского национально-культурного движения в Галиции (1988–1993 годы). Москва: «Клуб Реалисты», 1999. С. 9.

Щодо інших регіонів, то сплеск національно-культурного відродження добре прослідковується на прикладі Буковини. Ще у 1989 році тут було створено Чернівецьке Товариство єврейської культури ім. Е. Штейнбарга. Згодом утворено Фонд сприяння збереженню чернівецьких єврейських кладовищ (Чернівецький єврейський громадсько-культурний фонд). Очолив організацію відомий громадський діяч Іосіф Зісельс (א'זר'ס זיטלס)⁴³. У краї активно діяли Товариства молдавсько-румунської культури ім. М. Емінеску, Польської культури ім. А. Міцкевича, Білоруської культури ім. Ф. Скорини, Російської культури ім. акад. А. Сахарова⁴⁴. Національні товариства перебували у скрутному матеріальному становищі, що значною мірою позначилося на їхній культурній діяльності. Єдиною допомогою органів місцевої влади стало надання приміщення, яке, однак, перебувало в занедбаному стані і потребувало значних капіталовкладень, що для більшості товариств виявилось непосильним завданням⁴⁵.

Не оминув культурницький рух і представників ромської національності, однак його пік припав на період незалежної України. Повільне розгортання ромського національно-культурного руху пов'язано з незадовільним матеріально-побутовим рівнем життя представників цієї чисельної національності. До факторів, що гальмували культурні процеси серед ромів, можна віднести: низький рівень освіти; високий рівень протиправних діянь; незадовільний стан циганських поселень; байдуже ставлення до свого життя та здоров'я; надзвичайно високий відсоток безробітних серед працездатного населення; шовінізм та ксенофобія зі сторони представників іншої національності. Проте майнове та соціальне розшарування сприяли подальшим об'єднавчим процесам, і вже до середини 90-х років налічувалося, головним чином на Закарпатті та Буковині, до 20 культурних ромських товариств.

Національно-культурні рухи в середовищі національних меншин сприяли гармонізації міжнаціональних відносин. Водночас представники національних меншин отримали підтримку місцевих органів влади в культурно-освітній сфері. Зокрема, на Буковині наприкінці 80-х років XX ст. українською мовою навчання велося

⁴³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2051. Арк. 98.

⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 1845. Арк. 182.

⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 271. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 150.

лише у 290 з 436 шкіл, у 84 – молдавською, у 29 – російською. У восьми школах навчання велося двома мовами⁴⁶. Відсоток осіб, які вільно володіли російською мовою, до кінця 1980-х років зріс до 64,3, водночас продовжувала зростати кількість українців, які вважали своєю рідною мовою російську – 2,6 %. Серед інших національностей тих, хто вважав своєю рідною мовою російську, поляків було 15,6 %, білорусів – 51,1 %, євреїв – 71,3 %⁴⁷.

На початок 1991 р. серед західноукраїнських культурологічних товариств національних меншин, що активно пропагували культурні надбання свого народу, слід виділити Волинське єврейське культурне товариство, Товариство єврейської культури ім. О. Шварцмана (Рівне), Луцьке відділення польського культурно-освітнього товариства⁴⁸. Зростання кількості єврейських об'єднань стало можливим після відкриття кордонів та налагодження відносин з батьківщиною. Крім того, єднанню євреїв сприяв широкий релігійний рух. Ще у 1988 р. представники Компартії Ізраїлю звернулися з проханням до уряду СРСР дозволити групам віруючих хасидів періодично відвідувати могили похованих на території УРСР релігійних авторитетів (цадиків) і здійснювати відповідні ритуали. Серед західноукраїнських областей місцем паломництва євреїв стала Чернівецька область (у м. Вижниці на єврейському кладовищі є могила цадика Нахмана, а у Садгірському районі (колишній адміністративний район м. Чернівці) – могила цадика Фельдмана)⁴⁹.

Таким чином, кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст. став важливою точкою для діяльності більшості національно-культурних товариств національних спільнот у західних областях України, які використовували позитивні надбання новостворених українських громадсько-політичних, національно-культурних об'єднань та переймали їхній досвід для розбудови власних структур і задоволення мовно-культурних потреб своєї національної групи населення. Незважаючи на довготривалий процес становлення, значні матеріально-фінансові труднощі, на завершальному етапі періоду

⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 1649. Арк. 222.

⁴⁷ Буковина: історичний нарис / за ред. С. Костишин. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. С. 285.

⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 1845. Арк. 126.

⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3329. Арк. 23.

перебудови освіти, культурно-мистецька діяльність національно-культурних товариств сягнула свого апогею та небаченого злету. Монолітні, згуртовані під тиском проблем товариства після здобуття Україною незалежності політизуються, «дробляться», а під впливом економічної кризи втрачають значну кількість членів та активістів. Діяльність більшості національно-культурних товариств йшла в розріз із застарілою марксистсько-ленінською ідеологією про побудову однорідного суспільства без поділу на національності, сприяла гармонізації міжнаціональних відносин та збігалася з програмними принципами опозиційних українських національно-демократичних сил. В незалежній українській державі представники національних громад вбачали гаранта задоволення своїх культурно-освітніх потреб, захисника своїх прав та інтересів.

РОЛЬ ЛЬВІВЩИНИ У СТАНОВЛЕННІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНЦІВ І БІЛОРУСІВ (КІНЕЦЬ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Культура Білорусі нерозривно пов'язана також зі слов'янськими традиціями, особливо з культурою України. Ці національні типи культурної політики характеризуються пошуком оптимальної моделі розвитку та активним реформуванням усєї системи культурної політики¹.

Культурна політика Республіки Білорусь розвивається відповідно до законодавства країни про культуру.

Конституція Республіки Білорусь закріплює право громадян на участь у культурному житті (стаття 51), а також встановлює відповідальність держави за збереження історико-культурної та духовної спадщини, вільний розвиток культур усіх національних спільнот, які проживають у республіці (стаття 51). Закон Республіки Білорусь від 4 червня 1991 р. «Про культуру в Республіці Білорусь» (в редакції Закону Республіки Білорусь від 18 травня 2004 р.) є основоположним законом у сфері культури та регулює суспільні відносини, пов'язані зі здійсненням і забезпеченням культурної діяльності. З метою подолання залишкового принципу у фінансуванні культури Законом передбачалося виділення на цю сферу не менше ніж 3 % державного бюджету республіки².

Щоб зрозуміти зміст культурної політики Республіки Білорусь, потрібно розглянути основні законодавчі акти країни в культурній сфері діяльності.

Закон Республіки Білорусь від 22 березня 1995 р. «Про бібліотечну справу в Республіці Білорусь»³ (в редакції Закону Республіки Білорусь від 11 листопада 2002 р.) встановлює правові, економічні,

¹ Центр білоруської мови та культури. URL: <https://philology.knu.ua/struktura-if/tsentry/tsentr-bilorus-movy-kultury/>

² Договірні-правова база. URL: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>

³ Там само. <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>

соціальні, організаційні засади бібліотечної справи в Білорусі, регулює взаємини бібліотек з державою, фізичними та юридичними особами з метою задоволення інформаційних, культурних, наукових та інших потреб суспільства.

Закон Республіки Білорусь від 16 грудня 1999 року «Про творчі спілки та творчих працівників»⁴ визначає функціональні напрями діяльності творчих спілок та творчих працівників у галузях культури, мистецтва й іншої культурної творчої діяльності, основи правового, економічного та організаційного регулювання, порядок взаємодії, права та обов'язки творчих працівників і творчих спілок, основні гарантії щодо їх підтримки з боку держави.

Закон Республіки Білорусь від 14 червня 2004 року «Про кінематографію в Республіці Білорусь» встановлює правові основи державного регулювання в галузі кінематографії, в тому числі визначає основні принципи і пріоритети державної політики в галузі кінематографії⁵.

Повертаючись до українсько-білоруських відносин у галузі культури й мистецтва, в період 1994–2000-х років спостерігається позитивна тенденція їхнього розвитку, яка базується на історичній традиції⁶.

У двосторонніх відносинах України та Республіки Білорусь в галузі культури домінує конструктивний підхід. Насамперед обидві держави надають увагу розв'язанню питань щодо задоволення культурних потреб національних меншин⁷. Українські дослідники підкреслюють, що діалог української й білоруської культур набуває особливої інтенсивності й наповнення ще й тому, що його безпосередні учасники відчували себе відповідальними за справу, яка чекала свого часу протягом цілих століть, – національний утиск⁸.

Договірна база України й Білорусі у сфері культури досить розвинута. У 1993 р. була укладена Угода «По співпрацю між

⁴ Договірно-правова база...

⁵ Там само.

⁶ Мицик Ю. В Міжнародний конгрес білорусистів. *Український історичний журнал* (Київ). 2010. № 4. С. 229–231.

⁷ Українська культура Галичини у творах Максима Богдановича. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ*. Дрогобич, 2010. Вип. 26: Історія. С. 97–106.

⁸ Тичина М., Мархель В. Нариси білорусько-українських літературних зв'язків. Мінськ; Київ. 2002. С. 22–24.

міністерствами культури України і Білорусі». Підписано дві програми – на 1999–2000 і 2001–2003 рр., які конкретизували угоду до заходів, термінів, жанрів, учасників. Українська культура виділяється своїм колоритом, народною своєрідністю, самобутністю. Її носій в Білорусі – українська спільнота. У її середовищі приділяється увага збереженню й функціонуванню української мови, традицій і звичаїв. Як показують Всебілоруські фестивалі національних культур, українські культурні осередки на сучасному етапі разом з іншими культурами перебувають у пошуку нових форм та методів діяльності. В Білорусі надзвичайно багато українських громадських організацій⁹.

Закон «Про національні меншини в Республіці Білорусь»¹⁰ передбачає надання матеріального сприяння розвитку культур національних меншин.

За результатами перепису населення, який був проведений у лютому 1999 року, чисельність українців у Республіці Білорусь становила 237 тис. осіб, тобто 2,36 % від загальної кількості населення Республіки Білорусь¹¹.

Місця компактного проживання: Брестська область – близько 80 тис. осіб; Вітебська – 25 тис.; Гомельська – 31 тис.; Гродненська – 25 тис.; Мінська – 28 тис.; Могилівська – 33 тис.; а також м. Мінськ – 15 тис.¹²

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року в Україні мешкає 275,8 тис. білорусів, що становить 0,6 % населення країни. Більшість білорусів проживає у східних та південних регіонах України. Так, в Донецькій області проживає 44,5 тис. білорусів, Дніпровській області – 29,5 тис., Луганській – 20,5 тис., у м. Києві – 16,5 тис., АР Крим – 29,5 тис.¹³ Ці дані потрібні для того, щоб зрозуміти потенціал і можливість у розвитку українсько-білоруських культурних зв'язків.

⁹ Договірні-правова база. URL: www.rada.gov.ua

¹⁰ Там само.

¹¹ Национальный статистический комитет Республики Беларусь URL: <https://archive.is/20120523225241/belstat.gov.by/homep/ru/perepic/2009/itog1.php>

¹² Всеукраїнський перепис населення 2001 року. URL: <https://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

¹³ Державний комітет статистики України. URL: <https://2001.ukrcensus.gov.ua...>

Станом до 2004 р. в Білорусі діяли (діють досі) 14 громадських організацій українців, 13 з яких зареєстровано органами юстиції Республіки Білорусь, дев'ять з них входять до Республіканського Білоруського громадського об'єднання українців «Ватра», три є членами Української Всесвітньої Координаційної Ради (Мінське міське культурно-просвітницьке товариство «Центр української культури “Січ”», Гродненське міське культурно-просвітницьке товариство «Барвінок» та Українська науково-педагогічна спілка «Берегиня»). Існують також незареєстровані земляцтва у Слуцьку Мінської області, Кобринському районі та Пінську Брестської області, а саме – Українська культурно-просвітницька спілка «Полісся», Брестське громадське об'єднання «Просвіта» імені Тараса Шевченка та «Український дім». Активно діють також Генеральне представництво у Республіці Білорусь Міжнародної громадської організації «Земляцтво житомирян». ЗМІ української громади – газета «Українець в Білорусі» (видається БГОУ «Ватра»), бюлетень «Ватра» (видається БГОУ «Ватра»)¹⁴.

Станом на 2004 рік в Україні зареєстровано 21 білоруська культурна організація. Ці організації діяли в таких великих містах, як Київ, Львів, Одеса, Харків, Донецьк, Луганськ, Сімферополь, Севастополь та ін.

У сучасну добу українська культура є основним фактором самоідентифікації закордонного українства, який виявився найбільш потрібним. На прикладі українців Білорусі можна стверджувати, що українська культура не лише виживає, а й плідно розвивається поза етнічною територією, за кордоном¹⁵. Також досить важливим є така форма співпраці, як двосторонні зв'язки, які дають змогу консолідуватися і сприяти налагодженню відносин між Україною та Республікою Білорусь¹⁶.

Однією з таких організацій на території Львівщини є «Білоруська громада Львівської області», яка входить у структуру «Всеукраїнського союзу білорусів». Всеукраїнський союз білорусів – громадсько-культурна організація білорусів із 14 областей України¹⁷. Союз

¹⁴ Посольство України в Республіці Білорусь. URL: <http://belarus.mfa.gov.ua>

¹⁵ Литвин В. Україна: досвід та проблеми державотворення. Київ, 2001. С. 38–40.

¹⁶ Юрчак Д. Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений. Витебск: УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2012.

¹⁷ Фролов Є. Білоруська спільнота. URL: <https://gurt.org.ua/blogs/Лілія%20Ткаченко/1542/>

об'єднує українську громаду білорусів поза релігійними, політичними або соціальними відмінностями, сприяє зміцненню національної самобутності білоруської громади України.

У грудні 1992 р. в Мінську за підтримки уряду відбулася перша зустріч білорусів в діаспорі. Діяльність білоруських громадських об'єднань Львівщини активізувалася після Першого всесвітнього з'їзду білорусів, який відбувся в липні 1993 р. В області створено також Білоруське національно-культурне товариство ім. Франциска Скарини «Белая Русь», яке налічує 200 членів¹⁸. У 1992 році ініціативна група, яка складалася з білоруської інтелігенції, провела установчі збори, де прийняли рішення офіційно зареєструвати Національно-культурне товариство «Белая Русь». Офіційно датою заснування товариства є 31 серпня 1993 р.¹⁹ Це об'єднання білорусів Львівщини стало першим закріпленим на юридичному рівні. Раніше організованої білоруської громади на території Галичини виявити не вдалося. «Белая Русь» проводила на Галичині значну культурно-просвітницьку роботу, основним завданням товариства було зміцнення взаємин між білоруською та українською культурами. Святкування пам'ятних дат білоруської історії і культури стало важливим пріоритетом для організації. Починаючи з 1993 р., товариство «Белая Русь» двічі на місяць організовує виходи в ефір білоруськомовної радіопередачі «Весткі з Беларусі», пізніше з такою ж назвою виходить нерегулярно, але не рідше ніж раз на місяць газета²⁰. Також організовувалися конкурси, свята та фестивалі білоруської пісні. У центральній міській бібліотеці імені Лесі Українки відкрили невеликий відділ білоруської літератури²¹.

Одним із найактивніших товариств Львівщини є «Білоруська община Львівської області», створена у 2000 р., що об'єднує понад 1500 членів. Це об'єднання не лише культурологічне, оскільки своє головне завдання вбачає у захисті прав людини. Воно частково

¹⁸ Корчак Н. До проблеми етнокультурної самоорганізації національних меншин Львівської області. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя, 2005. Вип. 20. С. 103–109.

¹⁹ Два гады працы і надзей... (К другім угодкам заснавання НКТ «Белая Русь» ім. Ф. Скарыны). *Беларус Галічыны*. [б. г.].1995. Львоў № 1.

²⁰ Фролов Є. Білоруси і українці: дружба перевірена часом. URL: <https://gurt.org.ua/blogs/Лілія%20Ткаченко/1542/>

²¹ Там само.

виконує і консульські функції, при товаристві діє народний хоровий колектив, Рада ветеранів. Починаючи з 2000 р., товариство працює над відновленням випуску газети білоруською мовою²².

У Львові з 1994 р. друкується перше періодичне видання білоруської діаспори в Україні – газета «Беларус Галічыны». Випуск нової газети став ще одним реалізованим пунктом перспективної програми розвитку товариства «Белая Русь»²³. Пілотний номер випустили 1995 р. (реєстраційне свідоцтво ЛВ № 197 від 11 листопада 1994 р.). Головним редактором став Б. Тимошенко. Перші номери друкували в Пустомитівській районній друкарні (набір і верстку забезпечував комп'ютерний центр видавництва «Кобзар») ²⁴. Згодом поліграфічне відтворення газети здійснювали в навчально-виробничих майстернях Львівського поліграфічного технікуму (набір і верстка – комп'ютерний центр компанії «Манускрипт») ²⁵. Останнє, шосте, число вийшло у світ у кінці 1997 р. у видавництві «Вільна Україна» (комп'ютерний набір і верстка – ТзОВ «Поллі»). До 1997 р. наклад був 600 примірників²⁶. Газета виходила на чотирьох сторінках загальним обсягом один друкований аркуш (за винятком спареного випуску № 4–5 з шістьма сторінками). Формат видання – А3. На шпальті були розміщені логотипи видання – український і білоруський національні герби «Тризуб» і «Пагоня». Проте вже з другого числа логотип у газети відсутній. (Цей факт пов'язуємо з проведенням у Республіці Білорусь референдуму (1995 р.), за результатами якого була ухвалена нова державна символіка.) Постійним комунікативним реквізитом газети стало гасло «За нашу і вашу волю!»²⁷.

Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Білорусь в Україні В. Курашик привітав білоруське товариство Львова з

²² Корчак Н. До проблеми етнокультурної самоорганізації національних меншин... С. 103–109.

²³ Статут Білоруського національно-культурного товариства «Белая Русь» ім. Франциска Скарина. *Беларус Галічыны*. 1995. № 1.

²⁴ Кудряшов Г. Газета «Беларус Галічыны» – перше видання білоруської діаспори в Україні. *Молодий вчений* (Київ). 2016. № 3(30). Березень. С. 651–652.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Нам пішущь. *Беларус Галічыны*. 1996. № 3. С. 3.

виходом видання «Беларуса Галічыны». П. Сокольський, заступник голови Харківської асоціації національно-культурних товариств, приєднався до привітань та вказав, що вихід у світ «Беларуса Галічыны» у Львові стало значною подією білоруської діаспори в Україні. Українські культурні діячі (С. Лашенко, Р. Лубківський) назвали Львів центром відродження білоруської мови та культури в Україні. Р. Лубківський вважав, що газета «Беларус Галічыны» продовжувала та розвивала історичний діалог українців із білорусами²⁸.

Основним завданням редакції «Беларуса Галічыны» стало дотримання білоруськомовної політики з перших випусків, оскільки справа відродження білоруської мови – найважливіший пріоритет у культурній доктрині Республіки Білорусь. «Беларус Галічыны» складалася з таких постійних рубрик: «Весткі з Беларусі» (найважливіші моменти суспільно-політичного життя в Республіці Білорусь), «Нам пішуць» (листи читачів видання), «Пісьмы з Бацькаушчыны» (публіцистика читачів із Білорусі), «Беларускі народнь каляндар» (розповіді про етимологію назв білоруських календарних місяців, про свята і народні прикмети). Традиційними, як і для усіх популярних газет, стали рубрики «Наш сад і агарод» (поради для ведення сільського господарства) і «Літаратурная старонка» (перші твори молодих літераторів)²⁹. Розважальний контент представлений кросвордами і фотоконкурсом про пам'ятники історії та культури Білорусі. На сторінках видання друкувалися офіційні матеріали (зокрема, статут організації), різні звернення до членів товариства. Серед авторів фундаментальних статей – авторитетні білоруські та українські письменники, громадські діячі: Р. Лубківський, Н. Гілевич, В. Рагойша, С. Понізнік³⁰.

Останні випуски видання виходили в грудні 1997 та в січні 1998 рр.³¹

Припинення випуску газети пов'язане з перереєстрацією товариства у «Білоруську громаду Львівської області» в 1999 р.³²

²⁸ Лубківський Р. По-братньому радію. *Беларус Галічыны*. 1995. № 2. С. 7.

²⁹ Кудряшов Г. Газета «Беларус Галічыны»... С. 651–653.

³⁰ Зварот да беларусаў Галічыны. *Беларус Галічыны*. 1996. № 3. С. 5.

³¹ Статут Білоруського національно-культурного товариства «Белая Русь» ім. Франціска Скарыні. *Беларус Галічыны*. 1995. № 1.

³² Два гады працы і надзей... (К другім уголкам заснавання НКТ «Белая Русь» ім. Ф. Скарыны). *Беларус Галічыны*. [б. г.]. 1995. Львоў. № 1.

Основним задумом газети «Беларус Галічыны» стала ідея зберегти та розвивати українсько-білоруські відносини, дати поштовх до становлення нової білоруськомовної Білорусі.

Починаючи з 1995 р. білоруська громада України, до складу якої входили представники Білоруської громади Львівщини, працювала у представництві Європейського союзу з питань імплементації конвенції з прав людини, Європейської хартії регіональних мов, у робочих нарадах Міністерства юстиції України тощо. Попри труднощі, створенню цього союзу посприяли перші секретарі Посольства Республіки Білорусь в Україні В. І. Бокач і В. М. Забавський³³.

Всеукраїнський союз білорусів фактично створений 24 травня 2000 р. на першому з'їзді у м. Києві. 1 вересня 2003 р. юридично зареєстрований Міністерством юстиції України³⁴. На засіданнях Координаційної ради союзу порушували питання збереження та розвитку національної культури, побуту, традицій білоруської культури в Україні, популяризації та вивчення білоруської мови в Україні. З 2008 р. на засіданні ВСБ Почесним Головою Всеукраїнського Союзу білорусів став Віталій Курашик³⁵.

Цей союз реалізовував спільні інтереси для збереження й розвитку національної, культурної, мовної та релігійної самотності білоруської громади України. Союз співпрацював з Державним комітетом України з питань національностей та релігій, Апаратом Уповноваженого у справах релігій і національностей Ради Міністрів Республіки Білорусь, Міністерством культури і туризму України, Міністерством культури Республіки Білорусь. Голова Союзу був активним членом громадських рад при вищезазначених українських структурах, а також членом Ради національних товариств України. «Білоруська громада Львівщини» продовжувала ідеї своїх попередників та активно розвивала нові

³³ Всеукраїнський союз білорусів. URL: <https://vsb.org.ua>

³⁴ Офіційний сайт «Інформація про Всеукраїнський союз білорусів» https://web.archive.org/web/20140107222306/http://www.belukrresurs.org/index.php?option=com_content&view=article&id=177&Itemid=76 URL:

³⁵ Офіційний сайт «Інформація про Всеукраїнський союз білорусів» URL: https://web.archive.org/web/20140107222306/http://www.belukrresurs.org/index.php?option=com_content&view=article&id=177&Itemid=76

проекти³⁶. У 2005 р. «Білоруська громада Львівщини» відсвяткувала своє п'ятиріччя. Відділ у справах національностей та міграції Львівської ОДА та представники низки національно-культурних товариств області привітали Білоруську громаду з нагоди ювілею. За п'ять років існування товариства створено вокально-хореографічні колективи, відкрито недільну школу, започатковано видання газети, проведено низку цікавих творчих зустрічей та колективних поїздок, зокрема в Білорусію.

Начальник відділу у справах національностей та міграції Львівської ОДА Ю. Гресько відзначив активну позицію керівника білоруської громади, а діяльність цього товариства назвав взірцевим. Обласна адміністрація постійно співпрацювала з білоруською громадою. За підтримки Львівської ОДА виходила газета «Весткі з Беларусі». Періодичність видання – раз на місяць, наклад 500 примірників. Газета активно пропагувала досягнення та успіхи Республіки Білорусь на основі матеріалів, розміщених на офіційних сайтах Президента Республіки Білорусь, газети «Беларусь сегодня», «Звезда». Засновники газети поставили завдання посприяти зміцненню процесів відродження та становлення принципів громадянського суспільства в Білорусі. У 2004 році на цю потребу виділено 10 тис. грн, близько 3 тисяч грн виділили на обладнання білоруської недільної школи, стільки ж ОДА фінансово посприяла закупівлі сценічних костюмів для хору білоруського товариства, тим самим даючи мотивацію для збереження білоруських національних традицій³⁷.

Позитивний вплив білоруської діаспори Львівщини на українську суспільну думку був відчутний протягом багатьох років. Однак інші фактори, насамперед економічні, політичні, вплив конкретних осіб чи явищ, які відбувалися в Україні, часто змінювали ставлення до білоруської культури та мови. Дослідження цієї проблеми має привертати більшу увагу українських істориків, соціологів, політологів і особливо політиків, оскільки національні меншини, в конкретному випадку білоруси, мають змогу вплинути на хід політичних та суспільних подій не тільки в Україні, а й у Республіці Білорусь.

³⁶ Білоруська громада Львівщини відсвяткувала своє п'ятиріччя. ZIK.UA. 2005. 12 січня. URL: https://zik.ua/news/2005/01/12/biloruska_gromada_lvivshchyny_vidsvytkuvala_svoie_pyatyrichchya_7058

³⁷ Там само.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ ПОЛІТИЧНИХ, НАЦІОНАЛЬНО- КУЛЬТУРНИХ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ

Громадянське суспільство має певну специфіку в посткомуністичних країнах, серед яких – Україна¹. Якщо в країнах Європейського Союзу процес формування громадянського суспільства має певні чітко визначені типологічні ознаки (пріоритет приватної власності й пов'язаних з нею інтересів власників; наявність високорозвиненого середнього класу; функціонування значної кількості суспільно-політичних організацій; постійний розвиток і утвердження громадянськості через функціонування принципу «політичність громадянського суспільства і громадянськість політичного»²), то в Україні тільки починає формуватися тип громадянського суспільства, в якому переплітаються авторитарні й демократичні властивості. Особливо виразно його перехідний характер постає в незахищеності від втручання держави/влади у життя і діяльність громадян. З огляду на це, гармонізація відносин держави і громадянського суспільства в умовах формування нової парадигми міжнародних відносин постає як життєва необхідність. Останні події в південно-східних регіонах України, де проживає значна частка російського населення, збройна агресія Російської Федерації, в основі якої лежать ідеї «руського міра», – яскраве підтвердження загроз для нашої держави у сфері національної безпеки та ілюстрація недосконалої етнонаціональної політики нашої держави.

Відновлення української державності (1991) створило необхідні передумови для розбудови громадянського суспільства, забезпечення національно-культурних прав національних меншин.

¹ Бабарикіна Н. Громадянське суспільство як засіб гармонізації відносин між державою і громадянами. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/268618155.pdf>

² Кравчук В. Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти). Тернопіль: Тернограф, 2011. С. 70–72.

Як приклад – ухвалення в листопаді 1991 р. Верховною Радою України Декларації прав національностей, у якій сформульовано принципи національної політики української держави в нових зовнішніх та внутрішніх умовах. У документі зроблено акцент на тому, що українська держава гарантує усім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, соціальні, економічні й культурні права³. Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992) конкретизував і чітко визначив низку положень. Зокрема, у статті 3 Закону закріплюється таке положення: «До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою»⁴.

Важливим етапом на шляху до утвердження громадянського суспільства в Україні стало ухвалення Закону України «Про об'єднання громадян» (1992)⁵. У той час, коли його приймали, країна ще не мала досвіду розвитку інститутів плюралістичної демократії та громадянського суспільства. Хоча закон не суперечить чинній Конституції (1996), у ньому не всі особливості діяльності партій та громадських організацій конкретизовано згідно з сучасними потребами. Тому передбачається ухвалення окремих законів про партії, про профспілки та інші типи громадських об'єднань. Уже ухвалені такі вужчі за сферою чинності закони, як Закон «Про благодійництво та благодійні організації»⁶ та «Про професійних творчих працівників і творчі спілки»⁷. Вимагають законодавчого врегулювання окремі аспекти оподаткування громадських об'єднань та питання їхньої фінансової підтримки (спонсорами/державою), а також спрощення процедури їхньої реєстрації.

³ Лихач Ю. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення прав національних меншин в Україні. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/lyhach_aktualni.pdf

⁴ Там само.

⁵ Закон України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р. № 2460–XII. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-BIN/LAW/MAN.CGI?NREG=2460-12>

⁶ Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» від 16 вересня 1997 р. № 531. URL: <http://portal.rada.gov.ua>

⁷ Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 07 жовтня 1997 р. № 554. <http://portal.rada.gov.ua>

Діяльність держави в етнополітичній сфері обмежується Конституцією та законами України. В Конституції наголошується, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними, а також гарантується право громадян на безпосереднє звернення до суду в разі порушення їхніх конституційних прав і свобод. Стаття 24 передбачає, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками⁸. Констатовано, що іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом (стаття 26)⁹.

Таким чином, правова, соціальна, демократична держава задекларована в Конституції як намір – політично-юридичний ідеал, до здійснення якого прагне суспільство¹⁰. Гарантія прав і свобод людини, невтручання держави у справи громадянського суспільства, відповідальність перед народом створюють політико-правові передумови для того, щоб люди домагались максимального наближення дійсності до цього ідеалу. Однак нерідко на практиці ще діють старі стереотипи, уявлення про те, що Конституція – тільки політичний документ, а життя диктує свої вимоги. Тільки незначна частина громадян вірить, що в Україні усі без винятку дотримуються законів і Конституції. Якщо таке ставлення є лише суб'єктивною оцінкою, воно все одно створює несприятливі умови для розвитку громадянського суспільства¹¹.

Засоби масової інформації (ЗМІ) займають особливе місце у системі інститутів громадянського суспільства, захисту

⁸ Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii>

⁹ Там само.

¹⁰ Титаренко Л. Становлення, розвиток та перспективи соціально орієнтованої держави в Україні. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-01\(1\)/Titarenko.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-01(1)/Titarenko.pdf)

¹¹ Там само.

політичних та національно-культурних прав національних меншин. Інформуючи про події у світі та в державі, про політичне і громадське життя, вони впливають на формування поглядів людей, громадської думки, яка є важливим інститутом демократичної системи врядування й ознакою функціонуючої «сфери відкритості». Формування громадської думки – найважливіша функція ЗМІ з точки зору громадянського суспільства¹². Адже для з'ясування того, що думають громадяни, є чимало й інших інститутів. Вибори, наприклад, з великою мірою вірогідності виявляють громадську думку і ставлення окремих суспільних груп до політичних лідерів, партій та їхніх програм. Каналами висловлювання громадської думки є також участь у зборах, мітингах, маніфестаціях. Її вивченням займаються спеціалізовані установи, що проводять регулярні соціологічні опитування¹³.

Чимало функцій у сфері захисту політичних, національно-культурних прав національних меншин мають виконувати політичні партії. Аналіз перебігу виборчого процесу в різні періоди показав низку проблемних питань, пов'язаних зі створенням та реалізацією механізмів забезпечення прав національних меншин, етнічних спільнот щодо політичного представництва:

- забезпечення дієвих механізмів висунення кандидатів у народні депутати від національних меншин;
- врахування інтересів національних меншин та етнічних спільнот стосовно їхнього проживання (компактного проживання) під час формування виборчих округів;
- створення умов, які сприяють участі національних меншин у загальнодержавних і місцевих виборах (питання мови виборчих бюлетенів, інформації про кандидатів мовами національних меншин)¹⁴.

¹² Кравчук В., Дмитрусь О. Вплив ЗМІ на формування громадської свідомості. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2015/4.pdf

¹³ Там само.

¹⁴ Тищенко Ю. Політичні партії та національні меншини в оцінці експертів. Звіт за результатами експертного опитування «Права національних меншин, етнічних груп на політичну участь у виборних органах» та інтерв'ю з експертами і представниками національних меншин та етнічних груп. URL: http://diversipedia.org.ua/sites/default/files/party-national_minority2013.pdf

Політичні партії мають пряме відношення до громадянського суспільства. Як уже зазначалося, на політичному рівні вони представляють акумульовані та узагальнені ними інтереси різних суспільних груп; виступають посередниками між громадянським суспільством і державою¹⁵. Партії забезпечують не тільки політичну структурованість органів влади, а й зворотний зв'язок владних структур з народом. Залучення значних верств населення до політики і до контролю за діяльністю державних структур в інтересах тих чи інших груп населення є змістом соціалізуючої функції партій. З точки зору будівництва громадянського суспільства саме представницька й соціалізуюча діяльність партій є пріоритетною¹⁶.

Отже, політичні партії відіграють ключову роль в посередництві між інтересами національних меншин та діяльністю органів державної влади. В усіх розвинутих демократичних країнах політичні партії декларують захист прав національних меншин у своїх передвиборчих партійних програмах та ініціативах. Внутрішній статут партії має заохочувати прийняття національних меншин до своїх членів. Своєю чергою державна влада має законодавчо сприяти створенню ініціатив, які б допомагали національним меншинам брати участь в ухваленні державних рішень, в тому числі через парламент¹⁷.

Доброю практикою для партій є створення внутрішніх вимог, які б закріплювали обов'язкове членство національних меншин у списках кандидатів на вибори. З іншого боку, в парламенті мають бути створені комітети з питань меншин зі своїми консультативними службами, які б допомагали підтримувати комунікацію та реагували на проблеми національних спільнот. За даними наукових досліджень, для повного представництва національних меншин сприятливою є пропорційна виборча система. Крім того, надзвичайно важливим

¹⁵ Колодій А. Перешкоди на шляху інституціоналізації громадянського суспільства в Україні. *Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю* (Київ, 30 травня 2001 р.). Київ, 2001. Т. 1–3. С. 114.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Константи́нівська А. А як у них? Парламентське представництво національних меншин. URL: <https://rada.oporaua.org/analytika/a-iak-u-nykh/8870-a-iak-u-nykh-parlamentske-predstavnytstvo-natsionalnykh-menshyn>

є розподіл округів і виборчих дільниць та парламентські процедури і правила для представництва меншин¹⁸.

Держава має забезпечувати рівне право представникам національних меншин бути обраними на усіх рівнях виборів. Важливим є забезпечення усіх інших політичних прав в рамках виборчого процесу. Ініціативи для надання допомоги в представленні національних меншин можуть містити наступні практики: закріплення певних квот (кількість місць) для національних меншин, звільнення від сплати реєстраційних внесків для участі у виборах, зниження мінімального прохідного відсотка або кількості голосів для партій, що представляють національні меншини; право вето стосовно питань, які стосуються регулювання сфери захисту прав національних меншин¹⁹.

Місцева влада (органи місцевого самоврядування) в сучасних умовах є одним з основних каналів реалізації становлення громадянського суспільства. Місцеве самоврядування виступає складовою механізмів взаємодії громадян і держави, управління суспільством. Визначальними при цьому є такі принципи його організації:

- виборність органів місцевого самоврядування та їхніх очільників;
- фінансова автономія в межах власних коштів територіальних громад;
- забезпечення реальної участі населення в процесі вироблення й прийняття рішень місцевого значення шляхом місцевих референдумів, створення органів територіальної самоорганізації, громадських ініціатив;
- відсутність прямої підпорядкованості органу самоврядування державним органам виконавчої влади, забезпечення співпраці з державними структурами на партнерських засадах²⁰.

Важливе значення для демократичного становлення, розвитку та вдосконалення місцевого самоврядування мають Європейська рамкова конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними громадами або органами влади,

¹⁸ Константинівська А. А як у них?..

¹⁹ Там само.

²⁰ Макарів П. Громадянське суспільство та міжетнічні стосунки. *Громадянське суспільство як здійснення свободи*. Львів: Львів. обл. книжкова друкарня, 1995. С. 58.

Європейська хартія місцевого самоврядування, Європейська декларація міських прав, Європейська хартія про участь молоді у муніципальному і регіональному житті. У цих та інших документах, ратифікованих Україною, дається не лише визначення місцевого самоврядування, а і європейські стандарти щодо захисту прав місцевих органів влади, які гарантують політичну, адміністративну і фінансову самостійність виборних місцевих органів влади в країнах-учасниках Європейського Союзу²¹.

Щодо національних меншин, то результати опитування керівників найчисельніших та суспільно активних національних товариств у західних областях України (2006) показали, що участь нацменшин у політичному житті досі доволі незначна. На запитання «Чи є представники від Вашої організації в органах місцевого самоврядування?» 29 % опитаних відповіли, що мають своїх представників в органах місцевої влади, а 71 % – не має. Не менш актуальним на сьогодні залишається питання співпраці органів влади та національних товариств. На запитання «Чи запрошують Вашу організацію на зустрічі з представниками органів влади і чи такі зустрічі практикуються у вашій області?» 70 % відповіли, що запрошують, і вони часто бувають на таких зустрічах, 19 % натомість не мали інформації про такі зустрічі, а 11 % відповіли, що їх не запрошують, хоча такі зустрічі в області відбуваються. На запитання «Чи були у Вас конфлікти у відносинах з органами влади?» 84 % відповіли, що ні, а 16 % – що виникали проблеми, наприклад, під час реєстрації організації²².

В Україні правову, матеріальну і фінансову основи місцевого самоврядування визначають Конституція України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997). Основним суб'єктом місцевого самоврядування в Україні, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада, самодостатня у своєму утворенні, існуванні та розвитку. Важливими елементами місцевого самоврядування також є громадські комітети і ради самоврядування, а важливою формою його реалізації – загальні збори громадян. До

²¹ Величко В. Європейський досвід організації місцевого самоврядування та можливість його застосування в Україні. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15132/1/Velichko_59-64.pdf

²² Марчук Н. Політизація діяльності громадських організацій етнічних меншин як чинник етноконфліктних ситуацій. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/marchuk_polityzatsia.pdf

елементів системи місцевого самоврядування в Україні часто зраховують і такі неформальні самоврядні структури та інституції, як Асоціація міст України, Українська асоціація місцевих і регіональних влад, Асоціація демократичного розвитку і самоврядування України, Асоціація шахтарських міст України, Ліга історичних міст тощо²³.

Громадянське суспільство повинно мати комплекс істотних ознак, що проявляються через його функції. Розглянемо ці ознаки докладніше, беручи до уваги ті суспільні зміни, які відбулися в Україні після Помаранчевої революції. Громадянське суспільство – це суспільство вільних громадян, тому ключовим поняттям громадянського суспільства є свобода²⁴. Якщо в суспільстві свобода відсутня або не оцінюється належним чином – в ньому немає умов для становлення та виникнення громадянського суспільства. Як бачимо, в сучасній Україні ідея свободи є чи не найголовнішою у формуванні громадянського суспільства. Саме відсутність свободи (політичної, економічної тощо) або її свавільне обмеження державною владою привело громадян на Майдан у листопаді та грудні 2004 року: вони відчували шанс отримати цю свободу і скористалися ним. Отже, щодо усвідомлення українським суспільством свободи як цінності, сумнівів не виникає.

Проте свобода має і результативну характеристику, повинна показувати реальний стан справ у різних сферах. В економічному плані свобода означає, що кожен індивід є власником: реально має ті кошти, які необхідні людині для її нормального існування. Він вільний у виборі форм власності, визначенні професії і виду праці, в розпорядженні результатами своєї праці. У соціальному плані приналежність індивіда до визначеної соціальної спільності (родина, клан, клас, нація) не абсолютна. Він може існувати самостійно, має право на досить автономну самоорганізацію для задоволення своїх потреб та інтересів²⁵.

²³ Місцеві ініціативи та залучення громадськості до здійснення місцевого самоврядування. URL: <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/library/6misiniweb.pdf>

²⁴ Фенрих П. Комунікація в громадянському суспільстві. URL: <http://www.oridu.odessa.ua/pauci/m3.html>

²⁵ Миколаєць Ф. Формування концепції громадянського суспільства в умовах демократизації. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/25.pdf

Політичний аспект свободи індивіда як громадянина полягає в його незалежності від держави, тобто можливості, наприклад, бути членом політичної партії чи об'єднання, що критикує чинну державну владу, праві брати чи не брати участь у виборах органів державної влади і місцевого самоврядування. Забезпеченою свобода вважається тоді, коли індивід через визначені механізми (суд і т. д.) може обмежувати свавілля державних чи інших структур стосовно себе. Наразі можна говорити про формування, а в деяких випадках утвердження і закріплення цих ознак свободи в Україні²⁶.

У цьому контексті досить важливою для громадянського суспільства є ідея толерантності, тобто здатності співіснувати з людьми, що мають інше етнічне коріння, інші переконання та вірування. Цей показник також проявився під час Помаранчевої революції. Тоді суспільство продемонструвало, що воно може згуртуватися навколо ідеї свободи, незважаючи на етнічні, релігійні, мовні, культурні відмінності між його представниками; ставлення до опонентів було так само толерантним. Саме намагання влади зруйнувати ідею терпимості, що так притаманна українському суспільству, шляхом нагнітання пристрастей щодо «сортів українців», «бандерівців-націоналістів», а також поливання брудом опонентів влади на більшості телевізійних каналів і газет були одними з вирішальних чинників акцій протесту²⁷.

Отже, громадянське суспільство відіграє надзвичайно важливу роль у процесі забезпечення політичних, національно-культурних прав національних меншин. Серед шляхів покращення ситуації з формуванням громадянського суспільства в Україні можна назвати такі: утвердження принципу верховенства права, формування правової держави та самообмеження держави у відносинах з громадянами та їхніми організаціями, визнання нею автономності структур громадянського суспільства; підвищення рівня гарантованості

²⁶ Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина. URL: http://pli.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/03/Digest-HR-1.1-Poltava_23.11.2012.pdf

²⁷ Берченко Г. Громадянське суспільство: критерії та сучасне становище в Україні. *Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу*: наук. альманах / за ред. В. П. Рубцова, А. В. Шестакової, В. О. Рябенка. Київ: Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2006. С. 164–166.

прав і свобод; забезпечення більшої захищеності громадян від свавільних дій уряду і місцевої влади; створення адекватної соціальної структури на основі розвитку приватної власності та ринкових відносин, формування середнього класу, підвищення життєвого рівня більшості громадян, звуження сфери бідності, з одного боку, та обмеження впливу олігархічних кланів – з другого; продовження практики створення найрізноманітніших захисних та самопомогових організацій, здатних виконувати соціалізуючі функції, а також громадських та громадсько-політичних організацій, які стежать за дотриманням права і не допускають втручання урядовців у громадське життя; забезпечення вищого рівня незалежності ЗМІ та їхньої активнішої участі у формуванні громадянського суспільства – через просвіту громадян та популяризацію громадських ініціатив; відродження національної традиції громадського життя і пошанування закону²⁸. На жаль, в українській державі позитивні зміни у сфері формування громадянського суспільства відбуваються вкрай повільно, що не сприяє її швидкій євроінтеграції.

²⁸ Кравчук В. Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти). Тернопіль: Тернограф, 2011. С. 227–228.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ 2015–2018 РОКІВ: БАЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ

Рубіж 2014–2015 рр. в зоні АТО супроводжувався нехтуванням режимом припинення вогню з боку Росії, яка також перешкождала діяльності Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні на території окупованої частини Донеччини та Луганщини і не дозволяла Україні відновити контроль над східною ділянкою українсько-російського кордону. Саме через цю ділянку РФ постійно забезпечувала свої регулярні і терористичні війська новою технікою, зброєю, особовим складом. За даними тодішнього секретаря РНБО України О. Турчинова, на початку 2015 р. на окупованій частині Донбасу перебувало 36 тис. бойовиків російських формувань, зокрема 8,5 тис. солдатів регулярних військ ЗС РФ, які мали на озброєнні 542 танки, до 990 бойових броньованих машин, 694 одиниці РСЗВ, чотири одиниці тактичних ракетних комплексів «Точка-У», 57 одиниць зенітно-ракетних комплексів¹.

В результаті, зосередивши на території окупованих частин Донецької та Луганської областей значні запаси зброї та військової техніки, російські регулярні та терористичні війська наприкінці січня 2015 р. розпочали масштабний наступ на т. зв. Дебальцівський плацдарм, що на Донеччині. За офіційними даними, під час бойових дій в районі Дебальцева в період від 15 січня до 18 лютого українська сторона втратила 110 бійців загиблими, 270 отримали поранення, семеро потрапили в полон, 18 зникли безвісти (а за весь час оборони Дебальцівського плацдарму, починаючи з 2014 р., загинуло 136 вояків та 331 було поранено)². Ворожі втрати в боях від

¹ Турчинов: на озброєнні у російсько-терористичних військ на Донбасі стоять 542 танки та 4 «Точки-У». УНІАН. 2015. 15 січня. URL: <https://www.unian.ua/politics/1032309-turchinov-na-ozbroenni-u-rosiysko-teroristichnih-viysk-nadonbasi-stoyat-542-tanki-ta-4-tochki-u.html> (дата звернення: 19.08.2020).

² Коваленко О. Дебальцівський плацдарм. Невідомі подробиці операції та переговорів у Мінську. *Українська правда*. 2016. 18 лютого. URL: <https://www.prawda.com.ua/articles/2016/02/18/7099435/> (дата звернення: 19.08.2020).

початку 2015 р. по 18 лютого, згідно з даними тодішнього помічника міністра оборони України Ю. Бірюкова, становили 2 911 убитими³.

Події в Дебальцеві викликали дискусію серед української влади та політикуму.

Наприклад, президент України Петро Порошенко 14 лютого 2014 р. у ході телефонної розмови з президентом США Бараком Обамою висловив занепокоєння розгортанням подій довкола Дебальцева та наголосив на необхідності моніторингу ситуації в цій зоні з боку ОБСЄ для підтвердження припинення вогню; було домовлено координувати зусилля в разі ескалації конфлікту⁴. Цього ж дня під час телефонної розмови президента України Петра Порошенка, канцлера ФРН Ангели Меркель та президента Франції Франсуа Олланда співрозмовники «висловили занепокоєння ситуацією навколо Дебальцева, домовились пильно стежити за розвитком ситуації» та наголосили на необхідності виконувати взяті на себе зобов'язання, насамперед щодо припинення вогню опівночі 15 лютого, в тому числі Росією (домовленості досягнуто в рамках перемовин у Мінську 12 лютого 2015 р.)⁵. Зрештою, в ніч на 17 лютого 2015 р. Петро Порошенко під час телефонної розмови з Ангелою Меркель та президентом РФ В. Путіним закликав вжити всіх заходів для повного та безумовного припинення вогню, особливо в районі Дебальцева, і почати відведення важкого озброєння під контролем і верифікацією спостерігачів ОБСЄ⁶.

Тодішній прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк виправдовував наказ Порошенка про вихід частин та підрозділів із Дебальцева тим, що таке рішення дозволило зберегти особовий склад ЗСУ та

³ Бірюков повідомив про загибель майже 3 тисяч бойовиків в районі Дебальцевого. *Українська правда*. 2015. 20 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/20/7059287/> (дата звернення: 19.08.2020).

⁴ Порошенко і Обама поговорили про Дебальцеве: потрібен моніторинг ОБСЄ. *Українська правда*. 2015. 14 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/14/7058587/> (дата звернення: 19.08.2020).

⁵ Порошенко, Меркель і Олланд пильно стежитимуть за Дебальцевим. *Українська правда*. 2015. 14 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/14/7058577/> (дата звернення: 19.08.2020).

⁶ Порошенко при Меркель закликав Путіна припинити вогонь. *Українська правда*. 2015. 17 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/17/7058808/> (дата звернення: 19.08.2020).

обороздатність на тому ж рівні, який був досі⁷. Водночас очільник ВРУ Володимир Гройсман закликав світову спільноту звернути увагу на злочинні дії РФ («злодіїв, варварів») на Донбасі, внаслідок яких почали гинути як українські військовослужбовці, так і мирні громадяни⁸.

Фракція «Блоку Петра Порошенка» (БПП), зокрема її представник Юрій Луценко, підтримувала ідею визнання українським парламентом Росії країною-агресором та звернення до парламентів світу з клопотанням про військово-матеріальну підтримку України у цій війні⁹. Подібні думки щодо необхідності визнання РФ державою-агресором висловлювала і голова фракції «ВО «Батьківщина» Юлія Тимошенко, запевняючи, що це буде запорука отримання Україною потужної міжнародної підтримки¹⁰.

Представник фракції «Народний фронт» в українському парламенті Сергій Пашинський стверджував, що події навколо Дебальцева продемонстрували безрезультатність попередньої тактики офіційного Києва у спробі домогтися перемоги над російською агресією переважно «силою права, силою закону», переговорами, а не «силами зброї». Водночас деструктивною, на переконання нардепа, виявилась потужна пропаганда російських спецслужб, які поширювали неправдиві свідчення про нібито недієздатність українських військових та їхнє потрапляння в «Дебальцівський котел». За таких умов, вважав С. Пашинський, Кабінет Міністрів України повинен був сформулювати та активізувати політику ухвалення цілого комплексу рішень щодо створення військово-цивільних адміністрацій та постійного штабу. Зі сторони президента України як Верховного

⁷ Яценюк: Підрозділи ЗСУ отримали наказ виходити з Дебальцевого для збереження особового складу та обороноздатності України. *Interfax-Україна*. 2015. 18 лютого. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/251336.html> (дата звернення: 19.08.2020).

⁸ Виступ Гройсмана В. Б. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> (дата звернення: 19.08.2020).

⁹ Виступ Луценка Ю. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> (дата звернення: 19.08.2020).

¹⁰ Виступ Тимошенко Ю. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> (дата звернення: 19.08.2020).

головнокомандувача він очікував прийняття відповідних кадрових та мобілізаційних рішень, а ВРУ закликав розглядати та приймати ті рішення, які б реально підвищили боєздатність української армії та дали сили й інструменти для розв'язання конфлікту¹¹. Інформацію щодо російського оточення в Дебальцеві спростувала ще одна представниця «фронтовиків» – Вікторія Сюмар, хоч вона й зазначала, що спроба зробити в цьому регіоні котел, аби деморалізувати українське військо, справді була, але українські бійці завдяки серйозним контрударам, завданим по ворогу, не дозволили реалізувати їхній віроломний план¹².

Водночас лідер «Радикальної партії Олега Ляшка» також виступив проти «політики умиротворення агресора» та будь-яких відступів на лінії розмежування, оскільки це стримувало наступ українських силовиків, які були готові до визволення Донбасу, і водночас сприяло нарощуванню сил противника¹³.

Олег Березюк із «Самопомочі» з трибуни українського парламенту висловив підтримку українським військовослужбовцям, які, попри складні обставини, боролися з ворогом за бойові позиції, щоб не потрапити в оточення під Дебальцевом¹⁴, і в результаті вони виконали поставлене завдання.

Інший погляд мав Юрій Бойко з «Опозиційного блоку». Як і раніше «регіонали», що сформували основу новоспеченого «блоку», він пропонував парламентарям визнати неможливим розв'язання конфлікту на сході України виключно військовим шляхом, оскільки там проживають українські громадяни, а також закликав українську владу провести прямі переговори з РФ про спільні зусилля з припинення вогню з метою забезпечення миру, визнати дії на

¹¹ Виступ Пашинського С. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> (дата звернення: 19.08.2020).

¹² Виступ Сюмар В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 3 лютого 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5773.html> (дата звернення: 19.08.2020).

¹³ Виступ Ляшка О. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> (дата звернення: 19.08.2020).

¹⁴ Виступ Березюка О. Р. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> (дата звернення: 19.08.2020).

території Донецької, Луганської областей реальними військовими діями, що призвели до загибелі тисяч українців, вжити всіх заходів для відновлення гуманітарної, соціальної допомоги громадянам України, які перебувають у зонах військового конфлікту, звернутися до Організації Об'єднаних Націй за наданням миротворчого контингенту ООН для забезпечення миру та безпеки населення в зоні військових дій, забезпечити функціонування українських ЗМІ на всій території Донецької та Луганської областей, звернутися до ОБСЄ, ООН та інших міжнародних організацій, провести об'єктивне розслідування всіх терактів, а також встановити винних у цих злочинах, звернутися до іноземних держав з проханням про негайне надання допомоги Україні¹⁵.

Своєю чергою Юрій Фоменко, офіцер 43-го ОМПб ЗСУ у відставці, запевняв, що відступ з Дебальцева навіть за формальними ознаками не був схожий на плановий, адже під час свого відходу з населеного пункту українська армія не знищувала під'їзні шляхи, аби сповільнити противника. Водночас ще протягом наступних двох тижнів залишки українських підрозділів виходили з дебальцівського оточення, що як мінімум свідчило про відсутність координації дій між командуванням та безпосередньо зоною АТО¹⁶.

Станіслав Світличний, полковник ЗСУ у відставці, був переконаний, що у такій ситуації найкращим варіантом для української сторони було дотримання командуванням «гнучкої» тактики – у разі потреби командування могло застосувати навіть тактику відступу, якщо від цього залежало життя бійців на лінії фронту, а не кидати їх під масові обстріли, бажаючи довести кампанію до переможного кінця. Саме так зробили під Іловайськом «боязкі та непрофесійні командири», які свого часу не хотіли брати на себе відповідальності, приймаючи непопулярні, але потрібні рішення.

Військовий експерт, полковник Геннадій Шульга запевняв, що російські терористи в зоні конфлікту могли мати дві цілі. Перша – робота на виснаження, утримання української армії в постійній напрузі, аби при новому раунді мирних переговорів здобути більше

¹⁵ Виступ Бойка Ю. А. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html> (дата звернення: 19.08.2020).

¹⁶ Торба В. Дебальцеве. Рік потому. *День*. 2016. № 28. 18 лютого. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/debalceve-rik-potomu> (дата звернення: 19.08.2020).

бонусів на користь псевдореспублік. Друга ціль – ворог міг створювати «ілюзію загального наступу» (хоч реальних сил для масованого наступу по всьому фронту самопроголошені республіки не мали), щоб дезорієнтувати українські війська і несподівано здійснити потужний прорив на одному-двох напрямках. Одним із таких напрямків експерт вважав Дебальцівський плацдарм, який бойовики намагалися перетворити в котел (на кшталт подій в Іловайську), а відтак вирівняти лінію своєї оборони в Донецькій області. В умовах такої небезпеки, як стверджував Г. Шульга, українській армії доцільніше було тимчасово поступитися частиною території, аби зберегти людський ресурс та зміцнити свої позиції.

Водночас військовий аналітик, експерт Генштабу ЗС України генерал-лейтенант Ігор Романенко був скептично налаштований до заяв терористів щодо того, що вже наприкінці січня в районі Дебальцево було створено новий котел, хоч визнавав, що небезпека російського оточення справді існувала, а тому Генштабу варто було приймати фахові та зважені рішення, аби такий сценарій противника не був реалізований¹⁷.

Аналізуючи наслідки боїв за Дебальцево, начальник аеромобільних військ України 1998–2005 рр. Іван Якубець відзначав: попри те, що з вересня 2014 р. завдяки першим Мінським угодам українська армія мала можливість для «перепочинку», перегрупування, переформатування своїх частин та одержання необхідного забезпечення, в боях під Дебальцево українські бійці «бездарно втратили тисячі одиниць зброї» та покинули важливу стратегічну позицію. Такої ж думки дотримувався політтехнолог Андрій Золотарьов. Він був подивований тим, що попри очевидність та прогнозованість того, що т. зв. ДНР та ЛНР захочуть зайняти Дебальцево як важливу вузлову станцію, українське політично-військове командування цього факту не враховувало і зазнало поразки в цьому районі¹⁸.

Ще одним аспектом, який став важливим інформаційним приводом, були бої за Донецький аеропорт, особливо події січня 2015 р. Після бою 26 травня 2014 р., у якому перемогу здобули українські бійці, впродовж всього літа в аеропорті не відбувалося

¹⁷ Чепурко В., Прозорова М. Битва за Дебальцево: назриває новий котел. *Комсомольская правда в Украине (Киев)*. 2015. 28 января. № 17. С. 4.

¹⁸ Котляренко О. Как менялась тактика ведения АТО. *Комсомольская правда в Украине (Киев)*. 2015. 15 августа. № 177. С. 1–2.

значних сутичок, однак з вересня розпочалися важкі бої, під час яких українські військові утримували старий та новий термінали аеропорту, в той час як проросійські сили атакували летовище з прилеглого Київського району Донецька та с. Спартак на сході. Внаслідок боїв руйнувалася інфраструктура аеропорту – у грудні 2014 р. значних руйнувань зазнав старий термінал, 13 січня 2015 р. остаточно впала диспетчерська вежа, утримувана українськими бійцями, але в новому терміналі сутички ще тривали. Втім вже 20 січня 2015 р. проросійські сили підірвали й новий термінал, бетонні перекриття і стеля в багатьох секціях обвалилися, внаслідок чого чимало українських захисників загинуло або отримало поранення. Зрештою, 22 січня 2015 р. вцілілі українські бійці вийшли з терміналу, чимало поранених та контужених українських військовослужбовців потрапили до полону. Загалом оборона терміналів аеропорту тривала 242 дні¹⁹.

За даними українського незалежного проекту «Книга пам'яті полеглих за Україну», які були оприлюднені в січні 2018 р., підтвержені дані щодо втрат українських військових за 242 дні оборони Донецького аеропорту становили 100 осіб загиблими. Точне місце загибелі чотирьох бійців не вдалося встановити, тому їхні імена не були внесені до цього переліку. Ще четверо осіб на січень 2018 р. були відсутні у тому списку, оскільки їхні тіла не знайшли. Кількість поранених, згідно з повідомленнями у ЗМІ, оцінюють у 440 осіб²⁰. Водночас, за даними «Українського тижня» станом на січень 2018 р., у боях за Донецький аеропорт загинув 101 український військовий, ще 9 вважалися зниклими безвісти²¹. Бої за Донецький аеропорт стали символом незламності та бойового духу українського війська, а захисників терміналів почали називати «кіборгами».

¹⁹ Перші подробиці операції в Донецькому аеропорту. *Українська правда*. 2015. 22 січня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/01/22/7055931/> (дата звернення: 19.08.2020).

²⁰ Під час оборони ДАПу загинули 100 українських воїнів. Імена, фото. *Новинарня*. 2018. 21 січня. URL: <https://novynarnia.com/2018/01/21/pid-chas-oboroni-dapu-zagynuli-100-ukrayinskih-voyniv-imena-foto/> (дата звернення: 19.08.2020).

²¹ День «кіборгів». У мережі оприлюднили архівне відео з Донецького аеропорту. *Український тиждень*. 2018. 20 січня. URL: <https://tyzhden.ua/News/208025> (дата звернення: 19.08.2020).

Президент України Петро Порошенко ще в жовтні 2014 р. відзначав, що українські «відважні воїни героїчно тримають оборону Донецького аеропорту, який вже став символом мужності і героїзму»²². А вже після виходу з Донецького аеропорту на офіційній сторінці українського глави держави повідомлялося про успішно виконану операцію з недопущення ворожого оточення в районі летища та виходу з нього як із точки, що втратила своє стратегічне значення, будучи вцілілою зруйнованою. Крім цього, вже 27 січня Петро Порошенко президентським указом нагородив п'ятьох військовослужбовців, які в боях за аеропорт продемонстрували мужність та героїзм. Зокрема, четверо з нагороджених (сержант Костянтин Балтага, старшина Анатолій Скрицький і рядові Володимир Суханін і Дмитро Тринога, яким вручили орден «За мужність III ступеня»), були танкістами, які 22 січня забезпечували вихід підрозділів з оточення в аеропорту Донецька. Вони до останнього вели вогонь на ураження противника, пробиваючи кільце оточення для виходу українських підрозділів, а старший лейтенант Євген Гончар, нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня, керував ротою снайперів 95-ї аеромобільної бригади під час бою в населеному пункті Спартак поблизу аеропорту 19 січня, за результатами якого українські бійці зупинили відступ бойовиків²³. У 2018 р., у 3-тю річницю виходу українських «кіборгів» із ДАПу, український президент вкотре наголосив: «242 дні незламності, 242 дні героїзму, 242 дні відданості. Україна назавжди запам'ятає безстрашних захисників Донецького аеропорту»²⁴.

Спікер Верховної Ради України Володимир Гройсман із розгортанням активних бойових дій навколо Донецького аеропорту 15 січня 2015 р. висловив впевненість, що попри масивний штурм

²² Туманова Т. Держава оцінить мужність українських кіборгів, які обороняють аеропорт у Донецьку – П. Порошенко. *UNN*. 2014. 12 жовтня. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1394917-derzhava-otsinit-muzhnist-ukrayinskikh-kiborgiv-yaki-oboronyayut-aeroport-u-donetsku-p-poroshenko> (дата звернення: 19.08.2020).

²³ Порошенко нагородив п'ятьох «кіборгів». *LB.ua*. 2015. 27 січня. URL: https://lb.ua/news/2015/01/27/293479_poroshenko_nagradil_pyaterih.html (дата звернення: 19.08.2020).

²⁴ Порошенко: Наші кіборги – символ України. *Укрінформ*. 2018. 20 січня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2386228-poroshenko-nasi-kiborgi-simvol-ukraini.html> (дата звернення: 19.08.2020).

противника по позиціях українських військових, останнім таки вдасться утримати аеропорт²⁵, однак, як продемонстрували пізніші події, ці прогнози не справдилися.

Представниця «Радикальної партії Олега Ляшка» Оксана Корчинська, відзначаючи мужність та героїзм українських бійців, наголошувала, що через недолугі та нефахові, на її думку, дії української владної та військової верхівки, надалі більшість питань на фронті з підтримки армії виконувала не держава, а волонтери, в тому числі у справах евакуації поранених та загиблих військовослужбовців²⁶.

Член фракції «Самопоміч» Семен Семенченко стверджував, що українська армія була змушена покинути Донецький аеропорт, по-перше, через важкі бої, які передували січевим подіям 2015 р. в цій локації, а по-друге, через те, що після суцільної руйнації аеропорт вже не мав стратегічного значення. Втім значну частку вини за такий стан справ нардеп покладав і на керівництво Генштабу, яке вкотре, як під час подій під Іловайськом та Дебальцевом, продемонструвало свою нефаховість, припустилось помилок, що врешті й завершилось виходом із ДАПу²⁷.

Подальший перебіг подій на фронті російсько-української війни був безпосередньо пов'язаний зі спробами реалізувати «Комплекс заходів з виконання Мінських угод», ухвалений за результатами зустрічі лідерів країн «нормандської четвірки» 11–12 лютого 2015 р. у Мінську. З-поміж іншого він передбачав всеосяжне припинення вогню в окремих районах Донецької і Луганської областей України. Заходи з виконання Мінських угод мали бути реалізовані до кінця 2015 р., однак російська сторона всіляко ними нехтувала (як і Мінськими домовленостями 2014 р.). Чи не єдиним справжнім здобутком сторін переговорів у «нормандському форматі» стало обмеження військової ескалації, зумовлене зокрема

²⁵ Виступ Гройсмана В. Б. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 15 січня 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5764.html> (дата звернення: 19.08.2020).

²⁶ Виступ Корчинської О. А. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 4 лютого 2015*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5779.html> (дата звернення: 19.08.2020).

²⁷ Балан І. *Послесловие о Дебальцево: Так мы проиграли или победили? Аргументы и факты в Украине*. (Киев). 2015. 25 февраля. № 9. URL: <https://aif.ua/incidents/1457037>

тим, що запровадження нових санкцій проти РФ пов'язали зі станом виконання з її боку Мінських угод. Тому надалі масштабних бойових дій рівня Іловайська чи Дебальцева не спостерігалось. Понад те, як відзначив М. Лазарович, від лінії фронту на дистанцію стрільби було відведено такі небезпечні види важких озброєнь калібром понад 100 мм, як «Ураган», «Торнадо», «Смерч», «Точка-У» та інші. Також частково було виконано вимогу, щоб під наглядом СММ ОБСЄ противники розвели на 15 км углиб контрольованих територій «Гради», танки, міномети та артилерію калібром менше ніж 100 мм. В результаті російсько-українська війна набула позиційного характеру вздовж усєї лінії зіткнення сторін, спорадично супроводжуючись гібридними компонентами війни з боку ворога²⁸.

Втім у лютому 2015 р. ще встигли провести успішну Павлопіль-Широкинську наступальну операцію (10–15 лютого), яку розпочав полк «Азов». Участь у боях разом з азовцями взяли воїни з роти особливого призначення МВС «Берда», батальйону оперативного призначення «Донбас», батальйону спеціального призначення «Скіф», 37-го ОМПБ, морської піхоти України, 79-ї ДШБ, окремої роти поліції «Східний Корпус» та Національної гвардії України. Завдяки проведеній наступальній операції лінію фронту було відведено від міста Маріуполь, звільнено п'ять населених пунктів (Широкине, Бердянське, Лебединське, Комінтернове, Павлопіль), за прапор України та мирних містян віддали своє життя 14 азовців. Павлопіль-Широкинська операція досі залишається одним із найуспішніших військових наступів за роки війни з РФ. Ця перемога довела, що ЗСУ можуть не лише захищати, але й атакувати та відвойовувати своє²⁹.

Як відзначав у своєму блозі на «Українській правді» Андрій Білецький, лідер партії «Національний Корпус», засновник полку «Азов», планування операції розпочалося за три тижні до її реалізації та супроводжувалось розвідкою. Він також відзначав, що Генштаб ЗСУ негативно поставився до ідеї наступу в

²⁸ Лазарович М. Російсько-українська війна (2014–2017 роки): короткий нарис. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. С. 76–77.

²⁹ Річниця Павлопіль-Широкинської операції – легендарного наступу «Азову». *Національний Корпус*. 2020. 10 лютого. URL: <https://nationalcorps.org/richnitsya-pavlopil-shirokinskoi-operacii-legendarnogo-nastupu-azovu/> (дата звернення: 08.09.2020).

Новоазовському напрямку, вважаючи її малоперспективною, а тому її почасті розпочали не за його підтримки, а всупереч їй. На населені пункти Олександрів та Новоазовськ українські сили були змушені зупинити наступ, хоч була можливість та відповідні сили – підтримки зі сторони командування щодо цієї операції не було. Втім бійцям таки вдалося закріпити стратегічно важливі позиції, що дозволило зберегти в Маріуполі мирне життя, забезпечити це місто від окупації та закріпитися на основних висотах Широкиного, у Павлополі та Комінтерновому. Зрештою, як підсумував очільник Національного Корпусу, успішно проведена операція стала важливим стимулом для морального духу українського війська, що було особливо важливо після трагедій під Іловайськом і Дебальцевом та боїв за Донецький аеропорт³⁰.

Важливість результатів цієї операції, після якої українська сторона ще довго обороняла Широкине, через пів року після її завершення (липень 2015 р.) відзначав тодішній представник України в робочій підгрупі з питань безпеки Тристоронньої контактної групи Євген Марчук. Він наголошував, що липневий наступ влітку 2015 р. зокрема уможливив появу в центрі Широкиного цілодобового спостережного пункту Спільної спостережної місії ОБСЄ та створення тут 30-кілометрової зони безпеки (з відведенням важкого озброєння силами АТО та бойовиками від центру населеного пункту на 15 км). Це було важливо в умовах, коли бойовики вийшли зі Широкиного, але артилерійські позиції при цьому не змінилися³¹.

Тим часом позиційна війна на російсько-українському фронті спорадично загострювалася. Серед найзапекліших зіткнень відзначалися бої 18–19 грудня 2016 р. під м. Світлодарськом та січня – лютого 2017 р. в районі м. Авдіївки на Донеччині.

Світлодарська дуга – лінія оборони, куди взимку 2015 р. відійшли з Дебальцева сили АТО. Від того часу тут періодично були загострення і взаємні обстріли, оскільки район мав стратегічне значення для обох сторін. На підконтрольній Україні території – у

³⁰ Білецький А. Широкинська операція – день української перемоги. *Українська правда*. 2020. 10 лютого. URL: https://blogs.prawda.com.ua/authors/bileckyj/5e4137008138b/page_2/ (дата звернення: 08.09.2020).

³¹ Широкине стане 30-кілометровою зоною безпеки, – Марчук. *День*. 2015. 6 липня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/060715-shyrokyne-stane-30-kilometrovoyu-zonoju-bezpeky-marchuk> (дата звернення: 08.09.2020).

Світлодарську – розташована Вуглегірська ТЕС. З іншого боку лінії зіткнення – Дебальцеве – важливий залізничний вузол. 18 грудня в цьому районі різко почалося загострення. Міністерство оборони України спочатку повідомило, що сили сепаратистів після потужного артилерійського обстрілу намагалися захопити дві позиції, які займають сили АТО. Однак пізніше секретар РНБО Олександр Турчинов, який особисто прибув на Світлодарську дугу, заявив, що українські військові контратакували і зайняли нові позиції, «які надали їм додаткову перевагу над ворогом»³². В результаті обхідної контратаки в районі селища Луганське українські війська силами взводу і трьох БМП відтіснили противника з займаних позицій³³. Завдяки цьому українські війська отримали додаткову перевагу над ворогом в цьому секторі оборони. Того дня ЗСУ зазнали значних втрат: загинуло п'ятеро військовослужбовців, шестеро були поранені і 10 травмовані, один боєць зник безвісти. Ці втрати виявились найважчими з тих, яких зазнали ЗСУ впродовж однієї доби за останні п'ять місяців боїв³⁴. За даними розвідки, втрати противника становили щонайменше 25 осіб убитими та до 30 поранених³⁵. В результаті збройних сутичок українські війська змогли зайняти чотири опорні пункти в лісі на високому схилі на захід від Грязевського ставу («Кікімора», «Хрест», «Звезда» і «5 пост»)³⁶.

Президент України П. Порошенко під час телефонної розмови з канцлером ФРН Ангелою Меркель обговорив збільшення активності

³² Шрамович В. Що сталося на Світлодарській дузі? *BBC.com*. 2016. 23 грудня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-38416669> (дата звернення: 08.09.2020).

³³ Корнева М. Світлодарськ: сценарій майбутньої війни. *Infokava.com*. 2016. 25 грудня. URL: <https://infokava.com/uk/51905-svetlodarsk-scenarij-buduschey-voynu.html> (дата звернення: 08.09.2020).

³⁴ Бої на Світлодарській дузі: ЗСУ зазнали найважчих втрат за останні 5 місяців: *УНІАН*. 2016. 19 грудня. URL: <https://www.unian.ua/war/1686082-bojina-svitlodarskiy-duzi-zsu-zaznali-nayvajchih-vtrata-za-ostanni-5-misyatsiv.html> (дата звернення: 08.09.2020).

³⁵ Після бою на Світлодарській дузі український військовий зник безвісти. *TCH*. 2016. 20 грудня. URL: <https://tsn.ua/ato/pislya-boyu-na-svitlodarskiy-duzi-ukrayinskiy-viyskoviy-znik-bezvisti-850133.html> (дата звернення: 08.09.2020).

³⁶ Бойовик розповів, як тікав від бійців АТО на Світлодарській дузі. *Zik*. 2016. 24 грудня. URL: https://zik.ua/news/2016/12/24/bojovyk_rozpoviv_yak_tikav_vid_biytsiv_ato_na_svitlodarskiy_duzi_1014723 (дата звернення: 08.09.2020).

бойовиків в зоні Світлодарської дуги на Донбасі. Український глава держави пов'язував активізацію бойових дій у цьому районі зі спробою наступу, яку намагалися здійснити російські війська та їхні поплічники під Світлодарськом³⁷. Під час робочої поїздки на Донеччину 31 грудня 2016 р. Петро Порошенко, вручаючи державні нагороди, зокрема й військовим, які відзначилися в боях біля Світлодарська (тоді посмертно присвоєно звання Героя України захиснику Світлодарської дуги Микиті Яровому), відзначив героїзм, мужність та самопожертву українських захисників. Адже вони не лише змогли зупинити наступальні дії на українські позиції, які противник розпочав 18 грудня, але й провели успішну контратаку у фланг противнику, що наступав, попри щільний артилерійський вогонь та вогонь зі стрілецької зброї незаконних збройних формувань. В результаті, як підсумував глава держави, ворог був знищений, а підрозділи українських військ зайняли вигідні локації³⁸.

Голова Верховної Ради України А. Парубій під час виступу в парламенті наголосив, що епізод в районі Світлодарської дуги змусив українське суспільство згадати про те, що «на передовій щоденно відбуваються бої». Водночас спікер зазначив, що хоча біля Світлодарська російські окупанти й «розпочали підступну чергову атаку», українські бійці не тільки змогли її відбити, а й здобули перемогу, внаслідок чого отримали доступ до стратегічно вигідних локацій. Також А. Парубій закликав нардепів вшанувати пам'ять загиблих українських героїв, які загинули у цих боях в боротьбі за Україну³⁹.

³⁷ Порошенко з Меркель обговорили спробу наступу бойовиків на Світлодарській дузі. *112.ua*. 2016. 22 грудня. URL: <https://ua.112.ua/polityka/poroshenko-z-merkel-obhovoryly-sprobu-nastupu-boiovykiv-na-svitlodarskii-duzi-361085.html> (дата звернення: 20.09.2020); Світлодарська дуга: Президент обговорив ситуацію з Меркель. *Укрінформ*. 2016. 22 грудня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2144777-svitlodarska-duga-prezident-obgovoriv-situaciu-z-merkel.html> (дата звернення: 20.09.2020).

³⁸ Порошенко вручив нагороди за Світлодарськ і Широкине. *Лейтенант Яровий – Герой України (посмертно)*. *Новинарня*. 2017. 1 січня. URL: <https://novynarnia.com/2017/01/01/poroshenko-vruchiv-nagorodi-za-svitlodarski-shirokine-leytentant-yaroviy-geroy-ukrayini-posmertno/> (дата звернення: 20.09.2020).

³⁹ Виступ Парубія А. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 20 грудня 2016*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6387.html> (дата звернення: 20.09.2020).

Народний депутат України, представник фракції «Народний фронт» М. Бурбак заявив, що обстріл російськими терористами позицій українських військових на Світлодарській дузі став черговим проявом тої реальності, в якій Україна жила з 2014 р., а тому закликав політиків та суспільство загалом не ігнорувати факт російської агресії на Донбасі, надалі ставити у пріоритет питання підвищення обороноздатності України та її національної безпеки і спрямовувати український державний бюджет головню на потреби армії. М. Бурбак відзначив героїзм ЗСУ та наголосив на необхідності вшанування пам'яті загиблих в районі Світлодарська⁴⁰.

Ще один представник «Народного фронту», І. Лапін, розкритикував у цій ситуації Міністерство оборони України. Мовляв, саме через бюрократизовану систему відомства з лінії зіткнення в районі Світлодарської дуги вчасно не були евакуйовані поранені українські військові, і лише завдяки волонтерам їм вчасно надавали необхідну допомогу⁴¹.

Водночас А. Ілленко зі ВО «Свобода» звертав увагу на те, що в той час, коли на Світлодарській дузі розгорнулися масштабні бої, з українського боку нібито надалі відбувалася торгівля «з окупаційними елементами на тимчасово окупованих територіях України» та безпосередньо з російською державою-агресором⁴².

Знайшли своє відображення в Україні й військові дії січня – лютого 2017 р. в районі м. Авдіївки на Донеччині. Авдіївка є частиною донецько-макіївської агломерації, і позиції навколо неї дозволяють контролювати північні околиці Донецька і Ясинуватої, південні околиці Горлівки, а також швидкісну трасу М04 «Донецьк – Горлівка». Цей населений пункт, який з кінця квітня 2014 р. перебував під контролем проросійських бойовиків, 28 липня 2014 р. був звільнений ЗСУ. Однак з січня 2015 р., після знищення Донецького аеропорту, окупанти почали атакувати його околиці – дачний сектор, вентиляційний ствол

⁴⁰ Виступ Бурбака М. Ю. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 20 грудня 2016*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6387.html> (дата звернення: 20.09.2020).

⁴¹ Виступ Лапіна І. О. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 22 грудня 2016*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6391.html> (дата звернення: 20.09.2020).

⁴² Виступ Ілленка А. Ю. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 23 грудня 2016*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6395.html> (дата звернення: 20.09.2020).

шахти «Бутівка-Донецька» і промзону на південних околицях міста⁴³. Звідтоді тут спорадично виникали бої, за результатами яких українські сили поступово витіснили противника на південь до автотраси, а наприкінці січня 2017 р. ЗСУ підійшли до автотраси та Ясинуватської розв'язки, взявши її під вогневий контроль. Цьому передувала активізація бойових дій (29 січня 2017 р.): диверсійні групи російських диверсантів здійснили кілька спроб захопити авдіївську промзону з попереднім застосуванням важкої артилерії, маючи хороший привід для звинувачення української сторони у зриві мирних домовленостей. ЗСУ вдалося здійснити успішну контратаку, в результаті якої було зайнято опорний пункт «Алмаз-2», що розташований впритул біля вищезгаданої траси М04, однак позиції українських військових надалі перебували під масованим обстрілом сил окупанта⁴⁴. У період з 29 січня по 3 лютого 2017 р. бойовики загалом здійснили близько 40 довготривалих обстрілів українських позицій та випустили близько 6000 снарядів⁴⁵, а 4 лютого, попри гарантії російської сторони, бойовики обстріляли електриків, які проводили ремонтні роботи на ЛЕП біля Авдіївки. Через це місто залишилося без електропостачання до 5 лютого. Станом на ранок 5 лютого з міста евакуювали 290 осіб, з яких 42 особи похилого віку та 135 дітей⁴⁶. 6 лютого бойова активність пішла на спад, у місті повноцінно було відновлено постачання електроенергії, води, тепла⁴⁷.

Президент П. Порошенко, реагуючи на різке загострення безпечної ситуації в районі промзони міста Авдіївка, ще 31 січня провів нараду з керівниками силових відомств. Глава держави під час

⁴³ Дорош С. Чому Авдіївка стала найгарячішою точкою АТО? *BBC Україна* (Київ). 2016. 15 квітня. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/04/160411_donbass_avdiivka_ato_fighting_escalation_sd

⁴⁴ Стало відомо, з чого почалося загострення в Авдіївці. *Українська правда*. 2017. 3 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/02/3/7134334/> (дата звернення: 20.09.2020).

⁴⁵ Новий обстріл Авдіївки: Снаряд влучив у квартиру з дітьми. *Українська правда*. 2017. 3 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/02/3/7134399/> (дата звернення: 20.09.2020).

⁴⁶ З Авдіївки вже евакуювано 290 осіб – ДСНС УНІАН. 2017. 5 лютого. URL: <https://www.unian.ua/society/1760627-z-avdijivki-vje-evakuyovano-290-osib-dsns.html> (дата звернення: 20.09.2020).

⁴⁷ Ситуація в Авдіївці: що зараз відбувається в місті. *РБК-Україна*. 2017. 6 лютого. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/situatsiya-avdeevke-seychas-proishodit-gorode-1486127587.html> (дата звернення: 20.09.2020).

зустрічі повідомив, що доручив заступнику Глави Адміністрації Президента України Костянтину Єлісеєву негайно винести питання загострення ситуації в районі Авдіївки на розгляд Ради безпеки ООН, оскільки вперше за тривалий час російські бойовики знову застосували як проти українських частин, так і цивільного населення заборонені домовленостями «Гради» та великокаліберну артилерію. Це вкотре підтвердило, що російського агресора слід було притягнути до відповідальності і в жодному разі не ставити на порядок денний світової спільноти питання про можливе зняття санкцій із РФ. Президент також наголосив, що у зв'язку з розгортанням бойових дій він залучив усі міжнародні інструменти для забезпечення режиму припинення вогню: українська сторона звернулась до ОБСЄ, також було надано відповідні вказівки українським представникам у Спільному центрі з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін, дано завдання організувати переговори у складі Тристоронньої контактної групи та поінформовано про загострення ситуації партнерів у США, ЄС та НАТО⁴⁸.

Прем'єр-міністр України Володимир Гройсман під час свого візиту до Авдіївки ввечері 31 січня оцінив тамтешню ситуацію як складну, але контрольовану. Цього ж дня він доручив усім відповідним підконтрольним службам забезпечити потреби місцевих мешканців, а також підтримувати на належному рівні житлову інфраструктуру, зокрема систему опалення⁴⁹. А вже 8 лютого 2017 р. голова українського уряду відзначив, що події в Авдіївці об'єднали громадян України та відзначив роботу усіх служб, правоохоронців та військових, які «під шаленим обстрілом не тільки захищали місто, але й відстоювали та відновлювали територіальну цілісність України», ліквідовували наслідки обстрілів бойовиків⁵⁰.

⁴⁸ Порошенко про обстріли Авдіївки: що ще треба, щоб агресор відповідав? *Українформ*. 2017. 31 січня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2167010-porosenko-pro-obstrili-avdiivki-so-se-treba-sob-pritagnuti-agresora-do-vidpovidalnosti.html> (дата звернення: 20.09.2020).

⁴⁹ Ситуація в Авдіївці складна, але контрольована – Гройсман. *Українформ*. 2017. 31 січня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2167224-situacia-v-avdiivci-skladna-ale-kontrolovana-grojsman.html> (дата звернення: 20.09.2020).

⁵⁰ Гройсман: Авдіївка об'єднала всіх українців. *112.ua*. 2017. 8 лютого. URL: <https://ua.112.ua/polityka/hroisman-avdiivka-obiednala-vsikh-ukraintsiv-370531.html> (дата звернення: 20.09.2020).

Спікер українського парламенту Андрій Парубій, відкриваючи засідання ВРУ 7 лютого 2017 р., наголосив, що попри тижневий ворожий обстріл з «Градів» українських позицій, ЗСУ не лише втримали їх та не покинули «розтерзану російською артилерією» Авдіївку, але й «вирівняли стратегічну ситуацію на фронті», ставши «надією для мільйонів наших громадян і не тільки в Донецькій і Луганській областях, а й для українців в окупованих частинах Донбасу і Криму і для усїєї вільної Європи». Тому А. Парубій висловив слова подяки українським воїнам, які зупинили окупантів (деякі воїни – ціною власного життя)⁵¹.

Представник пропрезидентської фракції «Блоку Петра Порошенка» Олексій Гончаренко з трибуни ВРУ заявив, що 29 січня 2017 р. «російські окупаційні війська при підтримці терористів» здійснили спробу наступу на Авдіївку, під час якого ворог використовував артилерію заборонених Мінськими угодами калібрів та реактивні системи залпового вогню, якими здійснювалися вогневі удари по місту з метою залякати українське суспільство. Однак українська сторона, зокрема ЗСУ, на думку О. Гончаренка, гідно та професійно впоралась із викликом; дипломатичний фронт на чолі з президентом П. Порошенком «оперативно та ефективно проінформував світову громадськість про те, що відбувається в Україні і які цілі Путіна»; уряд якнайшвидше зумів відновити тепло- та електропостачання Авдіївки; волонтери разом із громадським сектором швидко організували гуманітарну допомогу для мешканців Авдіївки та для українських військових. Народний депутат рішуче засуджував дії тих активістів, які блокували потяги, що в них перевозили, за словами О. Гончаренка, видобуте в українських шахтах силами українських шахтарів вугілля, а тому вважав дії активістів диверсійними⁵².

Натомість член «Самопоміч» Єгор Соболев, засуджуючи напад російських окупантів в районі Авдіївки, стверджував, що офіційний Київ послуговувався політикою подвійних стандартів, адже коли почалося загострення на лінії зіткнення, «за два десятки

⁵¹ Виступ Парубія А. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 7 лютого 2017*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6414.html> (дата звернення: 10.10.2020).

⁵² Виступ Гончаренка О. О. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 7 лютого 2017*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6414.html> (дата звернення: 10.10.2020).

кілометрів від Авдіївки» українська влада продовжувала кожного дня торгувати з ворожою стороною: перевозила величезні обсяги різноманітних товарних вантажів з та до окупованих територій. Замість того, аби припинити, за визначенням Є. Соболева, співпрацю з противником, в Україні навпаки почали переслідувати активістів (серед яких було чимало ветеранів АТО), які 25 січня розпочали блокаду торгівлі української сторони з окупованим Донбасом. Зі свого боку нардеп закликав колег з парламенту ухвалити закон, який зробив би «торгівлю на крові» незаконною, а також нарешті поставити на голосування та підтримати в залі ВРУ Закон про тимчасово окуповані території⁵³.

Водночас очільник фракції «Народний фронт» у ВРУ Максим Бурбак відзначив чітку координацію дій українських військових та державної влади, в результаті якої досить швидко вдалося зупинити російський наступ на Авдіївку, стабілізувати тамтешню ситуацію і своєчасно відновити комунальну інфраструктуру цього населеного пункту⁵⁴.

Лідер «Радикальної партії Олега Ляшка» також від імені своєї фракції подякував українським «мужнім захисникам, військовослужбовцям ЗСУ, рятувальникам, енергетикам, добровольцям, волонтерам», зокрема тим, які діяли в районі Авдіївки. Як стверджував Олег Ляшко, таке становище вкотре вказало на потребу розбудовувати сильну армію в Україні, а це своєю чергою вимагало розвитку потужної економіки, зорієнтованої на національному виробництві. Нардеп закликав українського президента П. Порошенка під час переговорів із західними партнерами надалі наполягати на виконанні Будапештського меморандуму, а також укладенні прямої військової угоди з західними державами, зокрема зі США та Великобританією⁵⁵.

⁵³ Виступ Соболева Є. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 7 лютого 2017*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6414.html> (дата звернення: 10.10.2020).

⁵⁴ Виступ Бурбака М. Ю. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 7 лютого 2017*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6414.html> (дата звернення: 10.10.2020).

⁵⁵ Виступ Ляшка О. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 7 лютого 2017*. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6414.html> (дата звернення: 10.10.2020).

Зі свого боку лідерка фракції «Батьківщина» Ю. Тимошенко запевняла, що події в районі Авдіївки засвідчили початок нової ескалації війни РФ проти України. У зв'язку з цим, народна депутатка України пропонувала законодавчо визначити, що в Україні відбувається не АТО, а повноцінна війна з російським агресором, а також на рівні закону визнати захоплені РФ території окупованими, аби дати чіткий сигнал західним партнерам щодо того, що в Україні не внутрішня, громадянська війна, як це подавала російська пропаганда, а війна з російськими окупантами, які вторглися ззовні⁵⁶.

Позиція членів фракції «Опозиційний блок» вкрай відрізнялася від усіх вищезазначених. У цій політсилі були переконані, що в ескалації конфлікту в районі Авдіївки була винна саме українська сторона, яка, мовляв, обстрілювала цю територію з систем «Град» та іншого важкого озброєння. Так, представник «Опозиційного блоку» Нестор Шуфрич, виступаючи в ефірі телеканалу «Росія 24», заявив, що події в Авдіївці стали логічним наслідком саботажу з боку України Мінських домовленостей, оскільки влада в Києві, яка весь час спекулювала на темі війни, була незацікавлена в мирному врегулюванні ситуації. У відповідь на висловлювання нардепа, парламентарі, насамперед із «БПП», звернулися в правоохоронні органи з проханням дати оцінку провокаційним заявам Нестора Шуфрича на російському ТБ⁵⁷.

Зрештою, ВРУ як український парламент дав свою узагальнену оцінку російській агресії в Авдіївці та по всій лінії фронту, підтримавши проект «Звернення ВРУ до парламентів іноземних держав та міжнародних організацій щодо засудження ескалації збройної агресії Російської Федерації проти України»⁵⁸. Заяву підтримало

⁵⁶ Виступ Тимошенко Ю. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 7 лютого 2017*. URL: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6414.html> (дата звернення: 10.10.2020).

⁵⁷ Шуфрич на російському телебаченні звинуватив українських військових у бомбардуванні Авдіївки. *Стопкор*. 2017. 1 лютого. URL: <https://stopcor.org/ru/shufrich-na-rosiyskomu-telebachenni-zvinuvativ-ukrayinskih-viyskovih-u-bombarduvanni-avdiyivki/> (дата звернення: 10.10.2020).

⁵⁸ Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до парламентів іноземних держав та міжнародних організацій щодо засудження ескалації збройної агресії Російської Федерації проти України», 1837-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. 2017. 7 лютого. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1837-19#Text> (дата звернення: 10.10.2020).

245 народних депутатів України, зокрема 99 – із «БПП», 64 – з «Народного фронту», 21 – зі «Самопоміч», 15 – із «Радикальної партії», 20 – із «Батьківщини», по одному – з «Волі народу» та «Відродження»⁵⁹.

Для військового аналітика Геннадія Шульги активізація бойових дій в районі Авдіївки була прогнозованою, оскільки одразу після підписання Мінських домовленостей було зрозуміло, що їх не виконуватиме озброєний ворог, а саму бойову паузу на лінії зіткнення він використовує для зведення могутніх ліній оборонних споруд – бліндажів, вогневих точок та окопів. Це було вкрай важливо в умовах війни за «сіру зону».

Військовий експерт Сергій Грабський відзначив, що загострення ситуації під Авдіївкою було пов'язане з тим, що цей населений пункт став ключовою позицією в українській обороні і загалом на лінії фронту, оскільки вона дозволяє тримати під контролем Ясинуватську розв'язку – своєрідний ключ до Донецька, крім того, тут перебуває одне з найважливіших підприємств української промисловості – коксохімічний комбінат. С. Грабський закликав не драматизувати події навколо Авдіївки: попри те, що обстріл міста вели спеціально підготовлені російські військовослужбовці, ЗСУ не лише вдало контратакували, але й зайняли в районі Авдіївки нові вигідні позиції⁶⁰.

Керівник Центру військово-політичних досліджень Дмитро Тимчук також одним з імовірних мотивів, який змусив бойовиків активізуватися на Авдіївському напрямку, вважав близькість Авдіївки до окупованого Донецька. Така ситуація для російських окупантів була неприйнятна, адже «столиця» т. зв. республіки була постійно загрожена: її могла захопити ЗСУ. Через ескалацію ситуації в Авдіївці сепаратисти намагалися, по-перше, якомога далі відсунути українські війська, а по-друге, спровокувати гуманітарний колапс в Авдіївці та околицях, підконтрольних Києву. Д. Тимчук вважав перебільшенням розмови про можливість повномасштабного

⁵⁹ Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 7 лютого 2017. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6415.html> (дата звернення: 10.10.2020).

⁶⁰ Військовий експерт пояснив інтерес окупантів до Авдіївки. *Укрінформ*. 2017. 31 січня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2166597-vijskovij-ekspert-poasniv-interes-okupantiv-do-avdiivki.html> (дата звернення: 10.10.2020).

штурму міста, оскільки для цього сценарію поки не вистачало однієї важливої складової – штатних батальйонних тактичних груп Збройних сил РФ як ударного ядра⁶¹.

Ще один військовий аналітик Олег Жданов вбачав у початку Авдіївських подій відповідь ворога на успішні дії ЗСУ з поступового захоплення промзони міста. Сценарій перебігу подій в цьому районі, як спостеріг О. Жданов, був схожим на ситуацію біля Світлодарська. Експерт відзначив, що позиція, яку в результаті вдалося зайняти українським військовим, відтепер дозволяла ЗСУ взяти під вогневий контроль ще більшу частину дороги Донецьк – Горлівка неподалік Ясинуватської розв'язки (певні ділянки цієї дороги сили АТО вже контролювали з 2016 р.). На думку О. Жданова, існували великі шанси, що ЗСУ вдасться втримати ці нові позиції, як це сталося на Світлодарській дузі⁶².

Подібну думку озвучив військовий аналітик Михайло Самусь, заступник директора з міжнародних питань Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння. На його переконання, ескалацію в районі Авдіївки спровокували російські окупанти у відповідь на поступове відновлення українською армією контролю над так званою сірою зоною в цьому населеному пункті та зайняття нею кількох стратегічних позицій⁶³.

Тим часом численні дискусії щодо потреби змінити формат АТО мали результат на початку 2018 р. 18 січня 2018 р. Верховна Рада України за поданням президента України Петра Порошенка ухвалила закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (у ЗМІ відомий як Закон

⁶¹ Стек Л. Чи загрожує Авдіївці штурм: думки експертів. *Радіо Свобода*. 2017. 6 лютого. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28280260.html> (дата звернення: 10.10.2020).

⁶² Шрамович В. Авдіївка: чому йдуть бої за замерзлі окопи? *BBC-news*. 2017. 31 січня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38797473> (дата звернення: 10.10.2020).

⁶³ Тимоць І. «Авдіївка показала стратегічну перевагу української армії над російською», – військовий експерт. *PolUkr*. URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2017/02/30162/> (дата звернення: 10.10.2020).

про реінтеграцію або деокупацію Донбасу)⁶⁴, який глава держави підписав 20 лютого 2018 р.⁶⁵

У законі окрема увага приділена воєнному стану. Зокрема, передбачено, що в разі запровадження воєнного стану координацію і контроль на окупованій території Донецької і Луганської областей здійснює Об'єднаний оперативний штаб ЗСУ під керівництвом Генштабу. Командувач об'єднаних сил керує через Об'єднаний оперативний штаб ЗС України, начальник штабу є першим заступником Командувача⁶⁶. 16 березня 2018 р. Командувачем об'єднаних сил на Донбасі було призначено генерал-лейтенанта Сергія Наєва⁶⁷.

30 квітня 2018 р. президент України Петро Порошенко підписав Указ «Про затвердження рішення РНБО “Про широкомасштабну антитерористичну операцію на території Донецької та Луганської областей”», отже, набирало чинності рішення Ради національної безпеки і оборони⁶⁸, та Наказ Верховного Головнокомандувача ЗСУ «Про початок операції об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей». Згідно з наказом, з 14:00 30 квітня 2018 р. розпочато Операцію об'єднаних сил (ООС) відповідно до плану операції об'єднаних сил. Крім того, президент підписав наказ Верховного Головноко-

⁶⁴ Рада ухвалила закон про реінтеграцію Донбасу. *Українська правда*. 2018. 18 січня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/01/18/7168749/> (дата звернення: 10.10.2020).

⁶⁵ Президент підписав закон про реінтеграцію Донбасу. *Українська правда*. 2018. 20 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/20/7172270/> (дата звернення: 10.10.2020).

⁶⁶ Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> (дата звернення: 10.11.2020).

⁶⁷ Порошенко призначив генерала Наєва командувачем Об'єднаних сил. *Еспресо*. 2018. 16 березня. URL: https://espreso.tv/news/2018/03/16/poroshenko_pryznachyv_generala_nayeva_komanduvachem_obyednanykh_syl (дата звернення: 10.11.2020).

⁶⁸ Указ Президента України №116/2018 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1162018-24086> (дата звернення: 10.11.2020).

мандувача «Про затвердження положення про Об'єднаний оперативний штаб ЗСУ»⁶⁹.

Таким чином, на рубежі 2014–2015 рр. в зоні АТО Росія нехтувала режимом припинення вогню, перешкоджала діяльності Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні на території окупованої частини Донеччини та Луганщини і не дозволяла Україні відновити контроль над східною ділянкою українсько-російського кордону. Саме через цю ділянку РФ постійно забезпечувала свої регулярні і терористичні війська новою технікою, зброєю, особовим складом.

Однією з перших операцій ворога під час кампанії 2015 р. став його масштабний наступ у січні – лютому на т. зв. Дебальцівський плацдарм. Події у Дебальцеві в Україні були оцінені по-різному. Для тодішньої української влади вихід ЗСУ та Нацгвардії з «дебальцівського виступу» був виконаною успішною операцією. Водночас лунали й осудливі думки щодо українського відступу, який начебто сприяв подальшому нарощуванню сил противником, а також критикували проросійські кола, які заперечували доцільність продовження військових дій на сході України. Водночас в медійному та експертному середовищах більше критикували дії політичного та воєнного керівництва на тлі Дебальцева. У відверто проросійських колах безініціативність українського керівництва вважали усвідомленою і пов'язували як із небажанням української сторони визнавати факт оточення, так із тим, що саме за наполяганням бойовиків не було укладено негайного перемир'я (це давало додаткові підстави звинувачувати їх у зриві мирних угод і не використовувати всі пункти Мінських домовленостей, наприклад, щодо відведення артилерії). Подібно оцінювали бої за Донецький аеропорт, особливо події січня 2015 р., Павлопіль-Широкинська операція (10–15 лютого 2015 р.), розпочата полком «Азов», бої 18–19 грудня 2016 р. під м. Світлодарськом та січня – лютого 2017 р. в районі м. Авдіївки на Донеччині.

⁶⁹ АТО стане ООС: що зміниться зі зміною формату операції на Донбасі. DW. URL: <https://www.dw.com/uk> (дата звернення: 10.11.2020).

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА БРИГАДА – ПРИКЛАД ВІЙСЬКОВОЇ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ З ДЕРЖАВАМИ-ЧЛЕНАМИ НАТО

В умовах російсько-української війни Українська держава звертає особливу увагу на розбудову власних Збройних сил, здійснює практичні кроки щодо налагодження тіснішої співпраці з державами-членами НАТО. У цьому контексті особлива роль відведена українсько-польсько-литовській бригаді, яка була створена з метою участі в міжнародних операціях, що проводяться на підставі мандату Ради Безпеки ООН і рішень уповноважених органів Литви, Польщі та України¹.

Військові аналітики відзначають, що створення бригади уособило «безперервний та довготривалий процес військового співробітництва між трьома країнами-засновницями»². Відповідну модель співпраці було започатковано в рамках польсько-українського та литовсько-польського батальйонів, які взаємодіяли у 1998–2010 та 1997–2008 рр. відповідно³. 14 червня 2007 р. під час зустрічі міністрів оборони ЄС було ухвалено рішення створити багатонаціональний підрозділ – литовсько-польсько-український миротворчий батальйон. Восени 2008 р. тип підрозділу було переформатовано до бригадного рівня⁴.

Проте тільки 19 вересня 2014 р. у Варшаві (Республіка Польща) міністри оборони країн-засновниць (Міністр оборони України генерал-полковник Валерій Гелетей, Міністр національної оборони Республіки Польща Томаш Семоняк та Міністр охорони краю

¹ Порошенко дав добро на створення польсько-литовсько-української бригади. URL: <https://www.slovoidilo.ua/news/7778/2015-02-20/poroshenko-dal-dobro-na-sozdanie-polsko-litovsko-ukrainskoj-voennoj-brigady.html>

² ЛИТПОЛУКРБРИГ відзначила п'яту річницю створення. URL: <https://poland.mfa.gov.ua/news/litpolukrbrig-vidznachila-pyatu-richnicyu-stvorennnya>

³ Там само.

⁴ Бригада імені гетьмана Острозького: двері України в НАТО. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2018/10/01/brigada-imeni-getmana-ostrozskogo-dveri-ukraini-v-nato/>

Литовської Республіки Юбзас Олєкас) ухвалили положення угоди про створення тристоронньої литовсько-польсько-української бригади – багатонаціонального підрозділу, який укомплектовувався військовими литовських, польських та українських Збройних сил⁵. «Створення спільної литовсько-польсько-української бригади є елементом домовленостей країн НАТО з модернізації української армії, – констатував президент Польщі Броніслав Коморовський. – Підписання цієї угоди є частиною плану, який обговорювався на саміті НАТО в Ньюпорті, де були прийняті рішення про підтримку України»⁶.

Водночас Міністр оборони України генерал-полковник В. Гелетей зазначав, що створення бригади є елементом ефективної співпраці, дружби і єднання польської, литовської та української армій перед викликами сьогодення. «Це приклад реальної та ефективної взаємодії в умовах нових викликів і новий елемент загальноєвропейської безпеки», – підкреслював генерал-полковник⁷.

Відповідно до угоди, литовсько-польсько-українська бригада створювалася з метою:

- підвищення рівня взаємної довіри та співпраці між країнами, а також покращення безпекової ситуації в регіоні;
- зміцнення військової співпраці між державами з метою опанування передовими оперативними стандартами підготовки військ та досягнення оперативної взаємосумісності;
- залучення визначеного комплексу сил та засобів Збройних сил України до спільних заходів з підготовки штабів, тренувань, навчань для підвищення рівня оперативних спроможностей з метою виконання завдань за призначенням;
- поширення та впровадження сучасних підходів (стандартів) із планування, забезпечення та застосування військ (сил) у загальну систему підготовки Збройних сил України;

⁵ Черговий крок до армії за стандартами НАТО: у Варшаві підписано угоду про створення ЛИТПОЛУКРБРИГ. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/news/28034-chergovij-krok-do-armiji-za-standartami-nato-u-varshavi-pidpisano-ugodu-pro-stvorennya-litpolukrbrig>

⁶ Польща зобов'язалася сприяти модернізації української армії – Коморовський. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/224631.html>

⁷ Україна, Польща та Литва створили спільну миротворчу бригаду. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/224630.html>

- забезпечення національного внеску до багатонаціональних військових формувань високого рівня готовності (резервні угоди ООН, бойові тактичні групи ЄС, сили реагування НАТО), а також міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки під егідою ООН, ЄС, НАТО та інших міжнародних організацій у сфері безпеки на основі мандату Ради Безпеки ООН та у разі схвалення Парламентами країн-учасників⁸.

Передбачалося, що литовсько-польсько-українська бригада (її елементи) братиме участь у міжнародних операціях на основі мандату Ради безпеки ООН, а участь Бригади (її елементів) в операціях відбуватиметься виключно на підставі одноголосного рішення відповідних уповноважених органів державної влади України, Литовської Республіки та Республіки Польща. Командування бригади разом з підрозділами його забезпечення розташовувалося на території Республіки Польща⁹.

4 лютого 2015 р. Верховна Рада України схвалила ратифікацію угоди про створення спільної українсько-польсько-литовської військової частини¹⁰. 20 лютого того ж року Президент України Петро Порошенко підписав Закон «Про ратифікацію Угоди між Кабінетом Міністрів України, урядом Литовської Республіки та урядом Республіки Польща про створення спільної військової частини»¹¹. Зокрема, угода передбачала створення спільної литовсько-польсько-української військової частини бригадного рівня і визначала загальне призначення, принципи діяльності, порядок прийняття рішення, забезпечення безпеки та інші організаційні заходи, пов'язані з діяльністю бригади. Кожна з держав-сторін відповідала за фінансове забезпечення власних підрозділів, що входили до складу бригади, під час спільних тренувань та навчань, підготовки та безпосередньої

⁸ Уряд схвалив документи стосовно ратифікації угоди між урядами України, Литви та Польщі щодо створення спільної військової частини. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/247903488>

⁹ Підписано Угоду щодо створення спільної литовсько-польсько-української бригади. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/09/19/pidpisano-ugodu-shhodo-stvorenniya-spilnoi-litovsko-polsko-ukrainskoi-brigadi/>

¹⁰ Верховна рада ратифікувала угоду про створення українсько-польсько-литовської бригади. URL: <https://varianty.lviv.ua/24286-rada-ratyfikovala-uhodu-pro-stvorennia-ukrainsko-polsko-lytovskoi-viiskovoi-bryhady>

¹¹ Порошенко дав добро на створення польсько-литовсько-української бригади. URL: <https://www.slovoidilo.ua/news/7778/2015-02-20/poroshenko-dal-dobro-na-sozdanie-polsko-litovsko-ukrainskoj-voennoj-brigady.html>

участі в операціях. Структура, комплектування, озброєння, військова техніка та інші аспекти функціонування бригади мали визначатися окремою технічною угодою між органами, які реалізовували державну політику у сфері оборони держав-учасниць¹².

24 липня 2015 р. у Львові було підписано Технічну угоду, яка обумовлювала детальні аспекти функціонування литовсько-польсько-української бригади¹³. Мета цієї угоди полягала у визначенні структури, кількості особового складу, озброєння та обладнання, принципів підготовки та проведення тренувань (навчань), командування та управління, комплектування, ротації та інших детальних аспектів функціонування бригади та її командування з метою виконання завдань, визначених Виконавчими відомствами¹⁴. Відповідно до ст. 7 «Управління» оперативне командування бригадою через командира, за винятком періоду розгортання для участі в операціях, здійснював голова координаційної групи (КГ). Порядок підпорядкування національних компонентів залишався у віданні компетентних військових органів Литовської Республіки, Республіки Польща та України. Усі рішення, які стосувалися бригади, ухвалювали під час засідань КГ¹⁵.

Під час спільних навчань, тренувань, підготовки та участі в операціях командир бригади та визначений особовий склад були уповноважені командувати підпорядкованими національними компонентами бригади. Передача повноважень командирю бригади відбувалася не пізніше за прибуття національних компонентів до району проведення операції або місця спільного тренування чи навчання. Виконавчі відомства надавали письмові підтвердження передачі повноважень командирю бригади. Усі національні компоненти залишалися у структурі національних збройних сил Литовської Республіки, Республіки Польща та України. Відповідно до військових статутів, тактичне командування передавалося командирю бригади¹⁶.

¹² Порошенко дав добро на створення...

¹³ Угода про діяльність «ЛитПолУкрбриг» підпишуть 24 липня. URL: <http://uanews.odessa.ua/other/2015/07/20/67297.html>

¹⁴ Технічна угода між Міністерством охорони краю Литовської Республіки, Міністерством національної оборони Республіки Польща та Міністерством оборони України щодо детальних аспектів функціонування спільної військової частини та її командування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_553#Text

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

Взаємосумісність на оперативному рівні досягалася шляхом використання виконавчими відомствами єдиних стандартів системи зв'язку та інформації, надання Виконавчим відомством Республіки Польща у разі потреби необхідних засобів забезпечення виконання завдань у визначених районах. Зважаючи на постійне місце дислокації бригади, особлива роль відводилася Республіці Польщі, яка забезпечувала надання таких послуг (ст. 11): 1) Інтернет (веб та поштовий сервіс); 2) телефонний та факсимільний зв'язок; 3) захищений телефонний та факсимільний зв'язок під час проведення тренувань та навчань на території Республіки Польща; 4) проведення захищених відеоконференцій під час проведення тренувань та навчань на території Республіки Польща; 5) відкритий радіозв'язок; 6) захищена обмежена локальна мережа – мережа функціонування¹⁷.

Також Виконавче відомство Республіки Польща надавало такі види логістичного забезпечення: необхідну для командування бригади постійну інфраструктуру, включаючи місця для паркування службових та приватних автомобілів, робочі місця та необхідне офісне обладнання, військову інфраструктуру для тренувань бригади, засоби постачання та послуги, зокрема електроенергію, газ, воду, каналізацію, доступ до військових їдалень за межами розташування командування бригади, військових спортивних закладів, транспортування особового складу командування бригади¹⁸.

Штатно до литовсько-польсько-української бригади входили міжнародний штаб і три лінійні батальйони (батальйон «Уланів» Великої княжни Бірюте з литовської бригади «Залізний Вовк»; механізований батальйон Підгальських стрільців 19-ї механізованої бригади Війська Польського та десантно-штурмовий батальйон однієї з десантно-штурмових бригад ЗС України). Решта 14 одиниць – підрозділи бойового та логістичного забезпечення. Кожна з країн делегувала особовий склад, фінансові та матеріальні ресурси для забезпечення нормального функціонування спільної військової частини¹⁹.

25 січня 2016 р. Міністр національної оборони Республіки Польща Антоній Мацеревич, Міністр національної оборони Литовської

¹⁷ Технічна угода між Міністерством охорони...

¹⁸ Там само.

¹⁹ ЛИТПОЛУКРБРИГ відзначила п'яту річницю створення. URL: <https://poland.mfa.gov.ua/news/litpolukrbrig-vidznachila-pyatu-richnicyu-stvorennya>

Республіки Юбіас Олєкас та Міністр оборони України генерал армії Степан Полторак урочисто оголосили про створення литовсько-польсько-української бригади під час офіційної церемонії відкриття в Любліні²⁰. «Литовсько-Польсько-Українська бригада є однією з найбільших і досить складних проєктів у Східній Європі, вона демонструє глибоке військове співробітництво між сусідніми народами. Бригада складається з командування, трьох маневрових батальйонів і підрозділів підтримки. Штаб сформований з польських, литовських та українських військовослужбовців. Офіцери, контрактники і цивільні працівники виконують свої обов'язки з гордістю, гідно представляють країни», – зазначав полковник Володимир Юданов²¹.

Важливим для командування бригади став факт досягнення початкових бойових спроможностей. Зокрема, упродовж 8–16 грудня 2016 р. командування бригади та штаби підпорядкованих підрозділів взяли участь у командно-штабних навчаннях «Спільний виклик – 2016». Під час навчань багатонаціональна група сертифікації оцінила можливості командування бригади керувати підпорядкованими підрозділами під час операцій з реагування на кризові ситуації та гуманітарних операцій. Сертифікат підписали 15 грудня 2016 р. Міністр національної оборони Польщі Антоній Мацєревич, Міністр національної оборони Литви Раймондас Каробліс та заступник Міністра оборони України Ігор Долгов²².

Додамо, що в Любліні вишколювалися виключно військово-службовці штабу управління. Загалом у 2016 р. об'єднана бригада налічувала понад 4,5 тис. військовослужбовців, які служили в підрозділах, розташованих у кожній з трьох країн. Лекції військово-службовцям читали представники Нацгвардії США і командування сухопутних військ США у Європі. Також планувалося, що військово-службовці зі штабу управління знайомитимуть підрозділи штабів українських батальйонів із процедурами НАТО²³.

²⁰ У Любліні відзначили «День народження» Литовсько-Польсько-Української бригади. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2016/09/19/u-lyublini-vidznachili-den-narodzhennya-litovsko-polsko-ukrainskoi-brigadi/>

²¹ Там само.

²² ЛИТПОЛУКРБРИГ відзначила п'яту річницю створення. URL: <https://poland.mfa.gov.ua/news/litpolukrbrig-vidznachila-pyatu-richnicyu-stvorennya>

²³ Терещук Г. Литовсько-польсько-українська бригада розпочала рік активної бойової підготовки. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28313634.html>

Наступного року (27–28 березня) під час VIII сесії Міжпарламентської асамблеї Верховної Ради України, Сейму Литовської Республіки, Сейму і Сенату Республіки Польща бригада була названа іменем гетьмана Костянтина Острозького, отримала оновлені символи – бойовий прапор та герб. «Асамблея із задоволенням сприймає факт досягнення остаточної оперативної готовності литовсько-польсько-українською бригадою... Висловлює задоволення з прийняття її патроном Великого литовського гетьмана князя Костянтина Острозького та підтримує ідею надання бригаді відповідного прапора», – відзначено у підсумкових документах Асамблеї. Під час засідання голова підгрупи культурно-гуманітарної співпраці Асамблеї польський сенатор Малгожата Копічко повідомила, що члени комісії з трьох країн ухвалили це рішення одноголосно²⁴.

У жовтні 2017 р. в Любліні було вручено бойовий прапор командуванню литовсько-польсько-української бригади. Участь в церемонії взяли міністри оборони України, Польщі та Литви – Степан Полторак, Антоній Мацеревич та Раймондас Каробліс відповідно²⁵. На початку церемонії міністри оборони обійшли підрозділи бригади, після чого відбулося підняття прапорів трьох країн та прозвучали гімни України, Польщі та Литви. Згодом міністри оборони трьох країн вручили командирі бригади Зенону Бжушко бойовий прапор. «Це історичний момент для наших країн, для усієї Європи», – заявив під час церемонії міністр А. Мацеревич²⁶. Він підкреслив, що бригаді символічно надано назву імені князя Костянтина Острозького, який в 1514 році під Оршею «у важкій битві переміг москалів»²⁷.

Тоді ж Україна, Польща і Литва уклали чергову тристоронню угоду про співпрацю у сфері функціонування литовсько-польсько-української бригади. «Ця угода змінює форму цієї бригади. Віднині бригада зможе брати участь у заходах, які є необхідними тоді, коли мир перебуває під загрозою. Це добрий знак, який дозволить нашим народам, а насамперед бригаді, діяти заради безпеки

²⁴ Князь Острозький став патроном ЛитПолУкрбригу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2201428-knaz-ostrozkij-stav-patronom-litpolukrbrigu.html>

²⁵ В Любліні вручили бойовий прапор командуванню УкрЛитПолбриг. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2318731-v-lublini-vrucili-bojovij-prapor-komanduvannu-ukrlitpolbrig.html>

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

Центрально-Східної Європи», – відзначав з цього приводу Антоній Мацеревиц²⁸.

Діяльність бригади високо оцінив Президент України Петро Порошенко, який на зустрічі з Президентом Польщі Анджеєм Дудою зазначав: «Окремо я хотів би відзначити ефективну співпрацю у створенні литовсько-польсько-української бригади. Ми дуже задоволені, як розвивається наша співпраця, ми бачимо, що взаємний обмін досвідом, спільні навчання сьогодні приводять до взаємодії між нашими арміями, що є взаємовигідним і для української, і для польської, і для литовської сторін»²⁹.

Під час спільної пресконференції з главами МЗС України та Литви Дмитром Кулебою і Лінасом Лінкявічюсом у Любліні (2020) глава польської дипломатії Яцек Чапутович заявив, що міжнародна литовсько-польсько-українська бригада не розширюватиметься на інші країни³⁰. «Бригада була створена як інструмент тристоронньої співпраці в рамках НАТО. Ми ніколи не планували і не плануємо розширювати цей формат», – констатував дипломат³¹. Він зазначив, що три країни задоволені функціонуванням бригади, оскільки це дає можливість підвищувати ефективність країн в оборонній сфері. «Для нас бригада є важливим інструментом взаємної підтримки в галузі обороноздатності, вона займає важливе місце у пріоритетах польської безпекової політики. Польща хоче зміцнювати бригаду і шукає рішень, щоб вона якомога краще виконувала свої функції», – резюмував Я. Чапутович³².

Загалом у 2018–2020 рр. військовослужбовці литовсько-польсько-української бригади взяли участь у понад 30 міжнародних військових навчаннях, що відбувалися на території Польщі, України,

²⁸ Україна, Польща і Литва підписали угоду про ЛитПолУкрбриг. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2318929-ukraina-polsa-i-litva-pidpisali-ugodu-pro-litpolukrbrig.html>

²⁹ Порошенко позитивно оцінив співпрацю з Польщею у створенні ЛитПолУкрБриг. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2363806-porosenko-pozitivno-ociniv-spivpracu-z-polseu-u-stvorenni-litpolukrbrig.html>

³⁰ ЛитПолУкрбриг не планують розширювати на інші країни. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3071426-litpolukrbrig-ne-planuut-rozsiruvati-na-insi-kraini.html>

³¹ Там само.

³² Там само.

Грузії та Греції. Протягом цього періоду командування бригади активно співпрацювало з міжнародними партнерами в рамках Об'єднаної багатонаціональної тренувальної групи – Україна. Офіцерів також залучали до надання менторської та дорадчої допомоги інструкторському складу Міжнародного центру миротворчості і безпеки (МЦМБ) з метою створення необхідних умов для подальшого професійного розвитку підрозділів ЗСУ, які проходять колективну та спеціальну підготовку³³.

Тож сучасна російсько-українська війна зумовила поглиблення воєнної співпраці України з державами-членами НАТО. Реагуючи на виклики сучасності, керівництво нашої держави упродовж останніх років активно сприяє діяльності литовсько-польсько-української бригади, що була створена 19 вересня 2014 р. з метою підвищення рівня взаємної довіри та співпраці між країнами, а також задля покращення безпекової ситуації в регіоні. Військовослужбовці бригади беруть участь у міжнародних навчаннях, ООН, ОБСЄ, НАТО та інші міжнародні організації залучають їх до миротворчих місій, що сприяє впровадженню сучасних стандартів із планування, забезпечення та застосування військ (сил) у загальну систему підготовки Збройних сил України.

³³ ЛитПолУкрбриг не планують розширювати на інші країни...

ГАЛИЧИНА У ДЗЕРКАЛІ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ НА ДОНБАСІ

Українсько-російські відносини мають довгу й суперечливу історію, у якій Московія та її спадкоємці – Російська імперія, Радянський Союз та, зрештою, Російська Федерація (РФ) – перешкоджали становленню незалежної Української держави. Багатовікова асиміляторська політика Росії сформувала у значної частини її населення стійке переконання, що українці – регіональна група у складі російської «наддержави» з певними відмінностями в побуті та мові. Відтак упродовж майже 25-річчя існування суверенних держав, що постали на руїнах СРСР, українську незалежність і спроби самостійно визначати вектори свого подальшого розвитку, значна частина російського соціуму сприймала як неприродне та деструктивне явище, що є наслідком «підступного» втручання держав Заходу на чолі зі США. Зрештою, як влучно зауважив дослідник Олександр Литвиненко, весь наратив російської політики побудований на тому, що в Україні росіяни нібито протистоять американцям, а українці – сателіти США. І мова тут не лише про пропаганду, яку доносять російські засоби масової інформації (ЗМІ) до співвітчизників, а й про те, що сучасна російська влада на чолі з президентом Володимиром Путіним сама в цьому переконана¹.

Відновлення Україною державної незалежності в 1991 р. спонукало частину російського політичного істеблішменту заговорити про неї, як про «тимчасово втрачену територію»². Провокаційні заяви російського керівництва перешкоджали налагодженню двосторонніх відносин, загострювали проблему невизнання Росією нових кордонів України та її суверенітету. Щобільше, нав'язаний радянською пропагандою міф про три «братерські східнослов'янські народи» провокував «іронічну несерйозність російського погляду на

¹ Олександр Литвиненко. Треба не лише захищатися від Росії, а й вчитися співпрацювати з іншими країнами. *Український тиждень*. 2019. 6 вересня. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/234861> (дата звернення: 12.12.2020).

² Магда Е. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Київ: Віват, 2015. С. 4.

Україну», а також, за словами російських публіцистів, «смій у росіян з української національної атрибутики, причому не смій над чужинцем, а смій споріднений і тому набагато більш образливий»³.

Відмова України від участі в ще одній геополітичній авантурі на чолі з Росією – Співдружності незалежних держав (СНД) – загострила двосторонні відносини, і спонукала Кремль до підриву ціннісних основ національно-культурного існування України. Знаний аналітик Володимир Горбулін свого часу зауважив, що культурна політика РФ на українському напрямі була повністю інтегрована в загальну російську стратегію з ліквідації української державності⁴. Саме в культурному вимірі російські пропагандисти поширювали здебільша негативні стереотипи навколо української незалежності. Це відображено у значній кількості різного роду зневажливих й іронічних висловлювань на адресу України, що звучали на тлі розмов про «спільну історію» та потенціал «Слов'янського союзу»⁵. Водночас серед російських політичних діячів були й ті, хто за аналогією до назви однойменної праці другого президента України Леоніда Кучми добре розумів, що «Україна – не Росія», хоча б із погляду наявних соціокультурних та ідеологічних відмінностей між суб'єктами федерації в РФ і регіонами України. Зокрема, російський політолог Дмитрій Фурман вказував на неможливість формування в Україні навіть гіпотетичного «союзу» комуністів та націоналістів, «оскільки історія, яка поєднала в Росії націоналізм і комунізм, в Україні їх роз'єднала»⁶. На відміну від Росії, де ностальгія за «величчю СРСР» спонукала комуністів ставати російськими націоналістами, а останніх бути терпимими до тоталітарної ідеології, в Україні націоналісти й комуністи були розділені історією і пам'яттю, а також просто-риво та географічно: націоналізм домінує на Заході, а комуністи й

³ Левченко А. Русско-украинские хлопоты. *Независимая газета*. 1992. 13 декабря.

⁴ Горбулін В. Тези до другої річниці російської агресії проти України. *Український кризовий медіа-центр*. URL: <https://uacrisis.org/uk/40347-gorbulin-tezy> (дата звернення: 10.11.2020).

⁵ Удод О. А. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми. *Український історичний журнал*. 2005. Вип. 2 (№ 461). С. 167–177.

⁶ Фурман Д. Е. Украина и мы Национальное самосознание и политическое развитие. *Свободная мысль*. 1995. № 1. С. 17–19.

соціалісти мають масову базу на Сході країни⁷. Росіяни часто ідеалізують історію своїх відносин з Україною, намагаючись не зауважувати, як сильно розійшлися траєкторії розвитку Росії, України й Білорусі в межах начебто непорушних зв'язків «русского мира»⁸.

Починаючи військову агресію проти України у 2014 р., Кремль, імовірно, очікував, що колективний Захід обмежиться критикою та «глибоким занепокоєнням», як під час російського військового вторгнення у Грузію 2008⁹. Однак Україна виявилася хоч і не єдиною, проте основною точкою перетину інтересів країн Заходу та Росії на пострадянському просторі¹⁰. Підтримка з боку міжнародної спільноти (санкції Європейського Союзу і США) поряд із самоорганізацією українського суспільства стримали агресора щонайменше від розгортання повномасштабних бойових дій. Російська агресія посприяла патріотичній консолідації українського суспільства, пришвидшила процеси україноцентричного громадянського самоусвідомлення, зумовила розширення соціальної бази підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції України¹¹. Натомість Росія вдалася до загострення наявних регіональних, культурних, економічних відмінностей в Україні з метою провокування конфліктів між жителями різних регіонів, росту зневіри в суспільстві та руйнування державних інституцій. Одним з елементів цієї діяльності стала масова інформаційно-пропагандивна кампанія з розколу України на «українців» і «галичан» – мешканців нібито окремої від усієї України території, обмеженої Івано-Франківською, Львівською та Тернопільською обл. Досить вільне трактування терміна

⁷ Фурман Д. Е. Украина и мы Национальное самосознание и политическое развитие. *Свободная мысль*. 1995. № 1. С. 17–19.

⁸ Тренин Д. Россия и Украина: когда-то братья, теперь соседи. *Московский Центр Карнеги*. URL: <https://carnegie.ru/commentary/75893> (дата звернення: 11.11.2020).

⁹ Шевцова Л. Путин знает, что его время уходит. И это его последний срок. *Украинская правда*. 2018. 26 ноября. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2018/11/26/7199387/> (дата звернення: 11.11.2020).

¹⁰ Крапивенко Д. «Олександр Литвиненко: Треба не лише захищатися від Росії, а й вчитися співпрацювати з іншими країнами». *Тиждень*. 2019. 5 вересня. № 36 (616). URL: <https://tyzhden.ua/Politics/234861> (дата звернення: 11.11.2020).

¹¹ Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В. О. Котигоренко (керівник), В. А. Войналович, О. Я. Калакура, Л. Л. Ковач, В. В. Коцур та ін. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 744–745.

«Галичина» то доходило до її ототожненням з усім західним регіоном України у складі зазначених областей разом із територією Буковини, Закарпаття та Волині, то локалізувало її в межах створеного під час Другої світової війни дистрикту «Галичина».

Вибір Галичини був не випадковим. Нав'язане з радянських часів негативне смислове навантаження навколо самої дефініції «Галичина» викликало в більшості росіян асоціації із прихильниками лідера Організації українських націоналістів (ОУН) Степана Бандери – «бандерівцями», які воювали з радянською владою. Мешканцям Галичини відводили роль винятково провінційної маси на противагу шляхетним жителям довоєнного Львова – польській та єврейській громадам міста. Показово, що, будучи унікальною, Галичина належала до східних слов'ян, однак постійно прагнула до західної культури¹². Після окупації західноукраїнських земель та початку їхнього тотального зросійщення радянською владою саме тут склалася найбільша дистанція між власне «російським» містом й «українським» селом, що, втім, не стало на заваді «українізації» Львова вже до кінця 1980-х роках. Стрімке зростання кількості мешканців міст саме за рахунок українців у 50–60-ті роки ХХ ст., які зберігали міцні національні традиції, в умовах загострення етнічної самосвідомості¹³, сформувало зі Львова символ антирадянського руху Опору та дисидентства в регіоні¹⁴. Це ж сприяло закріпленню радянської міфологеми про «гніздо українського націоналізму» за Львовом і мешканцями Західної України. Окремий «галицький світ» став небезпечним для усієї тоталітарної ідеології. У 1970-х роках у Львові, чи не вперше на просторах УРСР, слухали найновіші виступи рок-груп Західної Європи, які не схвалювала й забороняла офіційна пропаганда. За висловом Олександра Фільца-Павенцького, корінного львів'янина та психотерапевта, це був «справжній сепаратизм, буржуазно-капіталістичного типу»¹⁵. Зрештою, відображенням цього

¹² Путна Мартін Ц. Галичина – це лабораторія Центральної Європи. *Збруч*. 2018. 6 червня. URL: <https://zbruc.eu/node/82035> (дата звернення: 11.11.2020).

¹³ Боднар Г. «Радянська» Галичина. *ZAXID.NET*. 2012. 13 вересня. URL: https://zaxid.net/radyanska_galichina_n1265077 (дата звернення: 11.11.2020).

¹⁴ Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. Київ: «Критика», 2003. С. 197–198.

¹⁵ Фільц-Павенцький О. К вопросу о «Галицком синдроме». *Збруч*. 2017. 3 жовтня. URL: <https://zbruc.eu/node/71386> (дата звернення: 11.11.2020).

міфу для Львова став образ такого собі «Бандерштадту» – «столиці агресивного українського націоналізму, де не люблять москалів і східняків і хочуть зробити з України одну велику Галичину». Натомість для альтернативного варіанта української, чи радше малоросійської, ідентичності націоналіст-галичанин почав відігравати роль «іншого»¹⁶. В умовах «перебудови» Галичина разом із республіками Балтії стала одним із рушіїв суверенізації радянських республік¹⁷. Однак тоді ж виникли перші пропозиції розчленування України, які обґрунтовувались нібито недостатнім рівнем усвідомлення себе українцями мешканцями інших регіонів, Східна Україна ще «не доросла» до ідей самостійності і треба їх реалізувати на теренах Західної¹⁸. Центральний комітет (ЦК) Компартії України на початку 1990 р. поінформовано, що населенню Львівщини «нав'язується ідея так званої “галицької виключності” – гіпертрофованого уявлення про значення Львова у збереженні української державності, культури, мови, розвитку європейської цивілізації»¹⁹.

Здобуття Україною незалежності загалом не виправдало більшості сподівань галичан, оскільки сама собою «самостійність» не українізувала суспільно-політичного життя, а державу не зробила заможною і впливовою на міжнародній арені. Натомість економічний безлад і владний хаос, у якому опинився «український П'ємонт» на тлі надмірного та вже недоречного гонору, провокували, за висловом правозахисника та публіциста Мирослава Мариновича, «лукаву агресивну сірість», а сам Львів міг дати фору Донецьку за кількістю стереотипів, що не відповідали дійсності²⁰. Відсутність результатів поряд із поступовим відстороненням галичан

¹⁶ Зайцев О. Львів націоналістичний: міф чи реальність? *Leopolis multiplex*. Київ: «Грані-Т», 2008. С. 162.

¹⁷ Ляшенко О. Міф про «галицький сепаратизм»: витоки і підстави. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2017. Вип. 1. С. 163–178.

¹⁸ Маслак О. Про «сепаратистів» та «федералістів». *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 2–3. С. 44–49.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2872. Арк. 92.

²⁰ Маринович М. «Люблю я Львів, та дивною любов'ю. *Leopolis multiplex*. Київ: «Грані-Т», 2008. С. 433–436.

від процесів державного будівництва спровокували низку саркастичних зауважень від проросійського політикуму, який все міцніше закріплював позиції при владі. Натомість діяльність різних українських націонал-патріотичних організацій на території Галичини, які погрожували, до прикладу, знелюднити Крим від росіян тощо, лише сприяли закріпленню за краєм слави місця, нетерпимого до всього російського. Страх перед міфічними «бандерівцями», підігрітий спочатку радянською, а потім і російською пропагандою, став причиною того, що навіть у сучасних умовах середньостатистичний росіянин не знає нічого іншого про вояків ОУН–УПА (Української повстанської армії), крім того, що «бандерівців потрібно боятися і що вони ненавидять росіян». Саме «галичани-бандерівці» у візії російської пропаганди становили «смертельну загрозу» для усього т. зв. «русского міра» та стали сучасним уособлення абсолютного зла тощо²¹. Закріпленню негативного образу Галичини сприяла і цілеспрямована політика Кремля, який був незадоволений «занадто незалежною» політикою, що її почало провадити українське керівництво у другій половині 90-х років ХХ ст. При цьому Москва часто застосовувала методи політичного й економічного тиску, балансувала на межі прямого військового конфлікту (конфлікт навколо о. Тузла у 2003 р.), створювала негативний імідж України за кордоном, активно втручалася в хід українських виборів. Навіть «проросійські» керівники України – Леонід Кучма і Віктор Янукович – більшу частину своєї каденції залишалися досить проблемними партнерами для Кремля.

Після закінчення «грузинської авантюри» на зламі 2007–2008 рр. головним посилом численних інформаційних повідомлень російських ЗМІ стало доведення штучності української нації та цілої Української держави. У формуванні засад такої риторики кремлівським «конструкторам» суттєво допомагала модернізована в середині 1990-х років концепція «русского мира» – історико-ідеологічного концепту, який обстоював ідею «правічної єдності» українців і росіян, а також переваги приєднання до новітньої Російської імперії. Безперешкодно діючи на території України, російські пропагандисти переконували її громадян у неспроможності українських

²¹ Козлов Ю. Бандеризация Украины – главная угроза для России. Москва: Яуза-пресс, 2008. С. 5.

еліт керувати незалежною державою через корумпованість, нездатність до компромісів тощо.

Окремі спеціальні інформаційні операції були спрямовані на «розкручування» ідеї окремішності Галичини від решти України. Це було пов'язано з тим, що серед російського політичного істеблішменту – прихильників «русского міра» – умовно виділялися два напрями. Чисельнішими були т. зв. «російські шовіністи», готові відділити «зіпсовану» Галичину від здорового руського тіла і викинути її на європейський смітник. На противагу їм «російські імперіалісти» обстоювали ідею об'єднання територій, які свого часу захопили т. зв. «русські князі», а потім хай і радянська та все ж Росія. Для обґрунтування своїх прав на Галичину ці прихильники «русского мира» мали сильні аргументи, незважаючи на демонстративну русофобію більшості т. зв. «пересічних галичан»²².

Активно підігравали російській пропаганді маріонетки у вищому політичному керівництві України, які, очевидно, здобували непогані дивіденди за розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Чого лиш варті «праці» міністра освіти України Дмитра Табачника. Зокрема, у статті в російській газеті «Известия», він переконував, що «галичани не мають нічого спільного з народом Великої України ні в ментальному, ні в конфесіональному, ні в лінгвістичному, ні в політичному плані. ... більшої частини сьогоднішніх проблем можна було б уникнути, якби Галичина у 1939 році була включена до СРСР на правах самостійного суб'єкта. Не кажучи про те, що у 1945 році її можна було б безболісно повернути Польщі. У нас з галичанами різні вороги і різні союзники. Галичани практично не мають нічого спільного з народом великої України, їх герої (Бандера, Шухевич) для нас вбивці», – писав депутат українського парламенту. Характеризуючи зовнішню політику України як антиросійську, антиєвропейську і навіть антилюдську, Д. Табачник вбачав у ній результати «галицького засилля в українській політиці». «Допомагала» йому в антиукраїнській діяльності низка політичних маргіналів, які радо давали російській пропаганді матеріали для новин.

Підтримував українського міністра відомий своєю антиукраїнською риторикою російський публіцист Володимир Корнілов. Він

²² Павлів В. Галичина і «русский мир». *LB.ua*. 2012. 3 квітня. URL: https://lb.ua/news/2012/04/03/144178_galichina_i_russkiy_mir.html (дата звернення: 11.11.2020).

переконавав, що багато хто з галичан живе у світі штучно збудованих міфів та помилок щодо і свого краю, й особливо інших регіонів України. Одним із таких прикладів він наводив «європейськість» Львова, його прихильність європейським цінностям та ідеалам (само собою, на відміну від жителів Донбасу чи Криму)²³. Російський пропагандист не гребував при цьому цитуванням знамих українських істориків, зокрема Ярослава Грицака, нібито на підтвердження своїх слів. Львів – «не тільки антисемітський, але і антимоскальський, і антинегритянський», писав пропагандист, а «ксенофобія стала явищем загальнонаціонального масштабу з львівськими особливостями»²⁴.

Питання відмінності Галичини від усієї «Великої України» в РФ почали активно обговорювати під час президентства четвертого очільника держави Віктора Януковича. Намагаючись розвинути цю тезу, пропагандисти акцентували увагу на підсумках президентських виборів в Україні у 2010 р. та виборів до Верховної Ради у 2012 р., де проєвропейські сили здебільша мали підтримку винятково в західному регіоні країни. Пропагандивні сюжети та матеріали часто містили тезу про нібито «утримання» провінційних і бідних західних областей індустріальним Донбасом, який «кормит всю страну». Насправді ж регіональна дезінтеграція, диференціація, спекуляція певних політичних партій і блоків на невігластві та фобіях населення створили можливості для формування міфу про Донбас і Галичину й навіть концепту «двох Україн», яким «не зійтися ніколи». Попри всі відмінності регіонів України та їхніх мешканців усередині країни вони значно менші, ніж від сусідніх держав, а тому існує значно більше свідчень, що спростовують тезу про принципову ментальну різницю жителів різних частин держави²⁵.

У численних сюжетах ішлося про тривале протистояння між офіційним Києвом і владою західних областей, де населення «не бажало жити у мирі з іншою частиною України». Як приклад

²³ Корнилов В. Галицкие мифы и реальность. Об особенностях «европейскости» Львова. URL: <https://www.openforest.org.ua/6335/> (дата звернення: 11.11.2020).

²⁴ Там само.

²⁵ Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / Лібанова Е. М., Горбулін В. П., Пирожков С. І. та ін.; за ред. Е. М. Лібанової. Київ, 2015. С. 8.

наведено дані соціологічних опитувань, що свідчили про високий рівень протестних настроїв саме на території західноукраїнських областей через можливість надання російській мові статусу регіональної в низці областей²⁶. Конфлікт із центральною владою пояснювали «зарозумілістю» галичан, які «вважали себе справжніми носіями українських цінностей, на відміну від зросійщеного Сходу». Цей аргумент став одним із головних у трактуванні подій Євромайдану та Революції Гідності. Він же став складовою російської гібридної війни проти України у провокуванні громадянських конфліктів. Необхідно зауважити, що до 2014 р. державні російські ЗМІ без перешкод здійснювали трансляцію по всій території України й могли ретранслювати події та явища винятково крізь призму офіційної пропаганди Кремля. І лише із запровадженням обмежень з боку України можливість для пропагандистів зменшилася. За даними Київського міжнародного інституту соціології, наприкінці 2015 р. російське телебачення дивилися ще майже 20 % українців, а до весни 2019-го їх залишилося всього 4,3 %. При цьому з довірою до побаченого ставилися лише 1,4 % від усіх опитаних²⁷. Водночас Кремль знаходив можливість і надалі поширювати свої месиджі, зокрема і через проросійські медіа, пов'язані з одіозними українськими політиками, фінансованими з РФ.

Події в Україні на зламі 2013–2014 рр. у російських ЗМІ транслювали винятково як наслідок дій мешканців західних областей України. Перегляд сюжетів російського телебачення того часу в пересічного російського обивателя створював враження, що на майдані Незалежності в Києві за гроші західних держав стояли не подібні на справжніх українців «бандерівці» і «Правий сектор», які

²⁶ Галицкий сепаратизм в действии: Ивано-Франковский горсовет отказался признавать действие закона Украины. *Taurica.net*. 2012. 23 августа. URL: <https://taurica.net/21173-Galickiiy-separatizm-v-deiystvii-Ivano-Frankovskiiy-gorsovot-otkazalsya-priznavat-deiystvie-zakona-Ukrainy.html> (дата звернення: 11.11.2020).

²⁷ Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда: результати всеукраїнського опитування громадської думки. *Всеукраїнське соціологічне опитування Київського міжнародного інституту соціології на замовлення ГО «Детектор Медіа»*. Лютий 2019 р. URL: <https://detector.media/infospace/article/164308/2019-03-21-dzherela-informatsii-mediagramotnist-i-rosiyska-propaganda-rezultaty-vseukrainskogo-opytuvannya-gromadskoi-dumky/> (дата звернення: 11.11.2020).

«пили горілку, вбивали росіян та готували підступний напад на братський народ»²⁸.

Російські політики, а разом із ними медіа, намагалися звести все українське до галицького й локалізувати його як злаякісну пухлину в Галичині, відділивши в такий спосіб «правильну», на російський погляд, (себто проросійську) Україну від «неправильної». Лідер Ліберально-демократичної партії Росії (ЛДПР) Владімір Жириновський у планах «приєднання» України постійно наголошував, що Малоросія не повинна охоплювати Галичину²⁹. Цікаво, що в подальшому, після підтримки з боку народу України ідей Революції Гідності, територією «бандерівців» Кремль, а відповідно і підконтрольні йому ЗМІ, почали називати не тільки Галичину, а й ледь не всі українські землі на захід від Києва та північ від Одеси. Серед них першість у «насилницькій українізації» посідав «Бандерштадт» – Львів, який, за словами російських пропагандистів, став найбільшим «бандеризованим» містом, «де вбивали росіян і стріляли у всіх, хто промовить російське слово»³⁰. Саме у Львові, за версією російських ЗМІ, були живцем спалені двоє співробітників підрозділу «Беркут» за відмову ставати на коліна перед натовпом мітингувальників³¹.

Сам же «державний переворот», як характеризували у РФ процес зміни влади в Україні після втечі В. Януковича у лютому 2014 р., показав, за словами російських пропагандистів, «наявність в країні великої кількості російськомовних русофобів, які в своїй ненависті до Росії і проросійських співгромадян готові інколи піти на багато далі галицьких бандерівців»³².

²⁸ Що росіяни думають про українців. Стереотипи. *Волинські новини*. 2014. 15 липня. URL: <https://www.volynnews.com/news/culture/shcho-rosiiany-dumaiut-pro-ukrayintsiv/> (дата звернення: 11.11.2020).

²⁹ Лосев І. В. Галицький міф у сучасному російському українознавстві. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149245507.pdf> (дата звернення: 11.11.2020).

³⁰ Там само.

³¹ Опровергатор VGORODE: правда ли, что двоих «беркутовцев» сожгли живо за отказ становиться на колени. *VGORODE*. URL: <https://zp.vgorode.ua/news/sobytyia/216323-oproverhator-Vgorode-pravda-ly-chto-dvoykh-berkutovtsev-sozhhly-zazhyvo-za-otkaz-stanovytsia-na-koleny> (дата звернення: 11.11.2020).

³² Феномен русскоязычной русофобии на Украине. *Ритм Евразии*. URL: <https://www.ritmeurasia.org/news--2019-08-25--fenomen-russkojazychnoj-rusofobii-na-ukraine-44492> (дата звернення: 11.11.2020).

Колумніст російського видання «Коммерсант» справедливо зауважував, що «федеральне телебачення підіграло стереотипи російської більшості в тому, що українська армія – найманці, українська еліта – хунта, українські медіа – споживачі “печива Держдепу”, українська мовна політика – утиски російської, українське національне будівництво – бандерівщина. Той, хто воює на Донбасі за збройні сили України (ЗСУ), – каратель і “укроп”». «Ми просто не можемо повірити в те, що не “Укроп” і “хунта” негативно ставляться до Росії, а справжнісінькі росіяни – такі ж, як ми, просто з сусідньої держави»³³.

Російське військове вторгнення в Україну активізувало процеси формування в ній громадянської нації не на етнічній основі, а на світоглядному принципі європейського вибору. За висловом російського політолога Андрія Піонтковського, у цивілізаційному плані війна, нав’язана Путіним Україні, стала для її громадян усіх національностей битвою Київської Русі і Золотої орди, де навіть росіяни в Україні у своїй більшості відкинули ідеї «Новоросії» і «Русского міра», підтримали антикримінальну революцію й усвідомили себе патріотами Української держави.

Російська пропаганда намагалася використати феномен Галичини у трьох тематичних групах: «Галичина – каталізатор», «Галичина – фашизм», «Галичина – сепаратизм». Попри спільний знаменник – Галичину, вони мали низку особливостей. Саме на них й орієнтувалися російські пропагандисти в діяльності з поширення дезінформації та залякування.

«Галичина – каталізатор»

Після Революції Гідності, військової окупації Криму та початку бойових дій на Донбасі російська пропаганда вказувала, що ці всі події пов’язані із «військовим переворотом в Києві, який вчинила кровава хунта». Показово, що в інформаційних повідомленнях на цю тему йшлося також про те, що ініціатива «кольорових революцій» в Україні походить саме з Галичини. Нібито саме галичани вважали себе «єдино правильними» носіями української національної свідомості та намагалися «перетягнути» на себе образ «справжнього українця», який має повне право визначити подальшу долю

³³ Україна изнутри. Взгляд на страну поверх экрана телевизора и окна браузера. *Коммерсантъ*. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2664756> (дата звернення: 11.11.2020).

України, звісно що без Росії. Основна думка, яку намагалися донести до аудиторії російські медіа, полягала у тому, що галичани, нібито, уявляють майбутню Україну не інакше, як у вигляді “Великої Галичини”, у якій усе інше населення з регіонів повинно погодитися з перевагою галичан, визнати їх керівною і спрямовувальною силою у справі побудови Української держави, а також прийняти запропонований ними варіант української національної ідеї». Основними елементами такої ідеї нібито були «ненависть до москалів», російської мови, літератури і головне – культури.

Намагаючись «пояснити» причину такого стану речей, російські пропагандисти обговорювали етнонаціональні процеси, які відбувалися на території Галичини в період її перебування у складі Австро-Угорської імперії у XIX ст. Завдяки вмілому поєднанню реальних історичних фактів і відвертих вигадок пропаганда продукувала нові історичні фейки, які то обмежували Україну суто територією Галичини, то зводили її винятково до неповністю реалізованої ідеї русинської інтелігенції. Сама ж Галичина мала стати об’єднаним П’ємонтом. Російський громадський і церковний діяч Андрій Кураєв переконував, що галицьке месіанство півтора століття підживлювали західні сусіди України як засіб для розлучення України і Росії. «У западенців є своє бачення власної історії, історії України, історії Східної Європи. Є своя конфесія – греко-католицтво. Їх говір відрізняється від мови Полтави. Але на початку 90-х років саме ця меншість стала визначати ідеологію новонародженої Української держави і її політику. Причому не тільки зовнішню, а й внутрішню. У тому числі мовну. У тому числі релігійну»³⁴. Тут же російські ЗМІ пропонували українцям перейняти приклад «шанованої ними [галичанами – *Ред.*] Канади з її федералізмом», де на роль Квебека, щоправда, могла претендувати як Галичина, так і Донбас³⁵.

Унаслідок політики «євроінтеграції» «українсько-хуторянська Європа» в особі недоасимільованої Радянським Союзом Галичини стала повністю тяжіти над «радянсько-українською Євразією»

³⁴ Украинское деление – кому это нужно? *Российская Газета*. URL: <https://rg.ru/2006/03/24/kuraev.html> (дата звернення: 11.11.2020).

³⁵ Анти-Пьемонт: 5 мифов и стереотипов о Галичине. *Украина.Ру*. URL: <https://ukraina.ru/exclusive/20210206/1030447236.html> (дата звернення: 11.11.2020).

в особі робочого Донбасу³⁶. Пропагандисти при цьому не цуралися нагадувати, що саме із «западенців свого часу формувалися основні підрозділи УПА, яка боролася проти народів СРСР на боці Гітлера. Західна Україна є опорною територією для бандерівців, які зараз фактично захопили владу на Україні»³⁷. Саме жителі Західної України зіграли вирішальну роль у державному перевороті в Україні на початку 2014 р. і стали стержнем, навколо якого сформувалися нацистські каральні батальйони, які «здійснюють геноцид проти російського населення в Донбасі»³⁸.

Пропаганда держави-агресора безапеляційно зараховувала всіх мешканців Галичини до складу Всеукраїнського об'єднання «Свобода» (ВО «Свобода»), яке задовго до подій 2014 р. у російських медіа закріпило за собою статус «антиросійського» та «націоналістичного». Саме зі «свободівцями» російські ЗМІ пов'язували ледь не всі процеси, що відбувалися на Майдані під час подій Революції Гідності: від розставлення перших наметів та організації загонів самооборони і правопорядку до створення воєнізованих формувань у дні протистояння зі співробітниками «Беркута».

З організаційним потенціалом людей із західних областей України пов'язували стійкість й ідейність самого Майдану. Зокрема, російські оглядачі писали: «У моменти, коли Майдан затихав, йому робили ін'єкції галичан – лідери опозиції в середині грудня обіцяли привезти відразу 100 тисяч жителів західних областей. Найбільш активними були теж саме вихідці із західних регіонів». Цілком імовірно, що такий підхід мав на меті сформуванню враження, що в таборі протестувальників у центрі української столиці зібралися винятково представники конкретно одного з регіонів країни»³⁹.

Рішучість галичан, які були серед учасників Революції Гідності у відстоюванні громадянських прав, а опісля їхня активна участь у протистоянні агресору на Донбасі, російська пропаганда намагалася

³⁶ Бондаренко О. Украина – не Европа. *Известия*. URL: <https://iz.ru/news/582122> (дата звернення: 11.11.2020).

³⁷ Лукашенко рассказал, кто такие «западенцы» на Украине. *ИА REGNUM*. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2363990.html> (дата звернення: 11.11.2020).

³⁸ Там само.

³⁹ «Люди, готовые за идею умирать, готовы и убивать». *Газета.Ру*. URL: https://www.gazeta.ru/science/2014/02/26_a_5927313.shtml (дата звернення: 11.11.2020).

використати для провокування міфу про «громадянську війну в Україні». Головним її посилом стало нібито небажання мешканців Галичини миритися з тим, що там, на Донбасі, жили «інші [тут мається на увазі російськомовні – *Авт.*], але люди». Доходило до того, що пропагандисти стверджували, що певною мірою «майдан» гуде сама Росія, а галичани повинні бути вдячні радянському диктатору Йосипові Сталіну за «приєднання» Галичини до решти України, адже подальший розвиток промисловості на Західній Україні нерідко йшов на шкоду СРСР⁴⁰.

При цьому противників мобілізації проти т. зв. «народу Донбасу», як стверджували пропагандисти, на Галичині всіляко переслідували та карали. Надзвичайно розтиражованою стала історія навколо обвинуваченого у шпигунстві та державній зраді журналіста з Івано-Франківська Руслана Коцаби⁴¹. Виступаючи проти військової мобілізації, він став справжнім подарунком для російської пропаганди, адже був уродженцем Західної України – «з бандерівського лігва». Журналіст часто брав участь у програмах на російських федеральних каналах як фронтовий кореспондент українського відділення РІА «Новости», що «дозволяв висловити особисту позицію «сепаратистам», «ватникам» та іншим «не людям», які мешкали на Донбасі». «А це, – писав колумніст агентства, – було злочином для Галичини, де мешканці дружно марширували стрункими колонами під звуки маршів ОУН–УПА»⁴². Захоплюючись «високоморальністю» Руслана Коцаби, головний редактор сайту «Альтернатива» Андрій Ваджра звинувачував українські ЗМІ в заангажованості. Тут він згадував також львівського журналіста Остапа Дроздова, який разом із Коцабою, на його думку, «напружували стандартних галичан», котрі вважали всіх інших жертвами російської

⁴⁰ За что «западенцам» стоит благодарить Сталина. «Развитие промышленности на западной Украине нередко шло в ущерб СССР». *Накануне.RU*. URL: <https://www.nakanune.ru/articles/18710/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁴¹ Он системно гадил украинской обороне» Кто такой журналист Руслан Коцаба, которого судят на Украине за госизмену. *Медуза*. URL: <https://meduza.io/feature/2015/02/10/on-sistemno-gadil-ukrainskoj-oborone> (дата звернення: 11.11.2020).

⁴² От любви до ненависти. Восток и Запад вместе воюют друг с другом. *РИА Новости Украина*. URL: <https://rian.com.ua/view/20141201/360193140.html> (дата звернення: 11.11.2020).

пропаганди, п'ятою колоною та навіть російськими агентами⁴³. Відомий своїми конспірологічними теоріями російський політичний діяч Сергій Кургінян переконував, що «западенці» становлять активну меншість, яка не дозволить побудувати компроміс між Сходом і Заходом України. «Мета українських “западенців” – стати етносом і побудувати люту мікроімперію, “яка решти зачистить”... У цю Україну ні ДНР, ні ЛНР не ввійдуть», – переконував він⁴⁴.

Російські посадові особи також закидали мешканцям Західної України підвищену войовничість. Чого лиш варті звинувачення на їхню адресу з боку Мінкомзв'язку Росії в замаху на російські супутники⁴⁵. Зауважмо, що саме ж повідомлення з'явилося після того, як 11 березня 2014 р. Нацрада України з питань телебачення і радіомовлення виступила з вимогою від провайдерів телекомунікаційних послуг припинити ретрансляцію у своїх мережах п'яти російських телеканалів⁴⁶. Непоступливість галичан у низці питань державності (української мови, національної гідності, культурної самостійності тощо) сприймали не інакше як русофобія, шовінізм і навіть войовничий ультра націоналізм.

«Галичина – фашизм»

Однією із основних рис російської пропаганди щодо України загалом та Галичини зокрема стали спроби показати їхніх мешканців новітніми прихильниками тоталітарних ідеологій – нацизму й фашизму. При цьому саме через «фашистську Галичину» влада в Україні після 2014 р. формувала тоталітарну державу, яка пропагувала політичну та культурну нетерпимість до всього російського, передусім мови й культури. Натомість Росія нібито стала чи не єдиною державою світу, що «зуміла розгледіти її тоталітарну сутність»

⁴³ От любви до ненависти...

⁴⁴ Кургінян: компроміс западенцев и русских невозможен в национальной Украине. *ИА «Красная Весна»*. URL: <https://rossaprimavera.ru/news/b61d4d71> (дата звернення: 11.11.2020).

⁴⁵ Российские спутники подверглись радиоэлектронной атаке с территории Западной Украины. *Интерфакс*. URL: <https://www.interfax.ru/world/364813> (дата звернення: 11.11.2020).

⁴⁶ Росія звинувачує Західну Україну в замаху на її супутники. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/politics/896751-rosiya-zvinuvachue-zahidnu-ukrajinu-v-zamahu-na-jiji-suputniki.html> (дата звернення: 11.11.2020).

і «стати на захист російськомовного населення сусідньої держави». Тему «українських фашистів» активно використовували у створенні пропагандивних сюжетів про «кроваву київську хунту», якими лякали російську авдиторію з 2014 р. по 2017 р.

Низка російських експертів була переконана, що в разі перемоги В. Янукович відновить порядок у Києві та «вижене нацистів туди, звідки вони прийшли, тобто в Галичину». Водночас залишали відкритим питання, чи вистачить йому твердості духу встановити панування центральної влади над Галичиною і реалізувати гасло «Досить годувати Галичину»? Аналітики ставились до цього скептично, прямо вказуючи, що «Львів як був, так і залишиться бандерівським». Утім, зазначали, що «зігнути шию Харкову і Донецьку, та й Криму теж, під бандерівців буде нереально. Переможна хода УПА по Харківщині настільки ж проблематична, як і утихомирення Галичини»⁴⁷.

У 2014 р. широкого поширення набули подорожі російських блогерів та журналістів до Львова. Метою заявлено спробу з'ясувати «справжню ситуацію в українському П'ємонті», насправді ж – перекручування фактів і поширення відвертих вигадок про формування нової тоталітарної держави в центрі Європи. Треба зауважити, що час до часу в інформаційному просторі з'являлися репортажі, що нещадно спростовували вигадки російської пропаганди⁴⁸. Однак вони губилися в обсягу матеріалів, які широко тиражували російські державні ЗМІ.

Головна тема репортажів із «фашистської Галичини» пропагандивних сюжетів стало нібито «катастрофічне становище» етнічних росіян, їхнє переслідування, а також заборона російської мови. Зокрема, один із таких «журналістів» апелював до гідів із РКЦ (Російського культурного центру) у Львові й переконував, що російської мови в місті майже не чути, а РКЦ став центром «паломництва» різного роду вандалів⁴⁹. Як приклад явного переслідування за ро-

⁴⁷ Соколов М. Дуалистическая держава. *Известия*. URL: <https://iz.ru/news/564310> (дата звернення: 11.11.2020).

⁴⁸ «Можно снести голову памятнику Бандере и водрузить туда Ленина – ничего не изменится...». Как встретить Новый год на Украине и вернуться оттуда живым и довольным. *Бизнес Online*. URL: <https://www.business-gazeta.ru/article/369411> (дата звернення: 11.11.2020).

⁴⁹ Львов – город фашистов? *ZAXID.NET*. URL: https://zaxid.net/lvov_gorod_fashistov_n190544 (дата звернення: 11.11.2020).

сійську мову широко тиражували бійку у Львові між «нацистськими молодиками» та вуличними музикантами через те, що ті співали пісень російською. «Як і в Чилі часів Піночета, гітара знову прирівняна до зброї», – мовилося в одній зі статей⁵⁰.

Обурення в російського «туриста» спричинило перейменування центральних вулиць Львова: Лермонтова – на першого президента Чеченської Республіки Ічкерія Джохара Дудаєва, а Пушкіна – на Тараса Чупринки (псевдонім Головнокомандувача УПА Романа Шухевича)⁵¹. З іменем останнього, а також провідника ОУН Степана Бандери, пов'язана міфологізація Галичини як оплоту «фашистів в Україні». «Очевидці» також вказували, що ледь не на кожному кроці в Львові встановлені портрети С. Бандери. Саме вшануванню пам'яті ОУН–УПА та їхніх лідерів в Україні російське телебачення приділяло значну частину ефірного часу. Російські ЗМІ переконували, що з означенням «бандерівець» у галичан відбулася трансформація, подібна до появи самоідентифікації «українець» у середині XIX ст. на противагу усталеному визначенню «русин». Це визначення постало нібито відповіддю на дискримінацію з боку польської («українці» – «русини») та російської («бандерівці» – «хохли») пропаганд. Дехто з коментаторів для російського телебачення взагалі вказував на особливе «національно-повстанське» повітря у Львові⁵².

Ще однією ознакою прихильності до тоталітарної ідеології російські оглядачі називали існування меморіалу «Борцям за волю України» на Личаківському кладовищі Львова, де поряд із могилами солдатів УНР (Української Народної Республіки) та вояків УПА був пам'ятник бійцям дивізії СС «Галичина» та могили військовослужбовців ЗСУ, які загинули від російських військових дій на Сході України. Детальним описом могил, розташованих одна біля одної, російський оглядач намагається навести читача на думку про «тяглість»

⁵⁰ Кто станет львовским Виктором Харой? На Украине за русские песни уже бьют. *Украина.ру*. URL: <https://ukraina.ru/exclusive/20191106/1025565643.html> (дата звернення: 11.11.2020).

⁵¹ «Фашистская оккупация краше москальской». На Западной Украине любят Бандеру и хвалят Третий рейх. Там снова проголосуют за Порошенко. *Лента.ру*. URL: <https://lenta.ru/articles/2019/04/10/galicia/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁵² Там само.

розвитку тоталітарних ідей в Україні⁵³. Ще одним нібито аргументом на підтвердження цієї тези наведено те, що гасла українських націоналістів «Слава Україні – героям слава», «Україна понад усе» і «Смерть ворогам» стали основними закликами учасників Майдану.

Взагалі російська пропаганда широко використовувала питання Другої світової війни й існування дивізії «Галичина». Зокрема, у російських ЗМІ обговорювали випадок із вчителькою однієї з львівських шкіл і депутаткою міської ради від партії «Свобода», яка начебто на своїй сторінці у фейсбуці розмістила привітальний допис із нагоди дня народження Адольфа Гітлера. І хоча сам факт публікації не був ані доведений, ані спростований, увагу російських пропагандистів привертало саме акції на захист вчительки, які, на їхнє переконання, прямо вказували на прихильність до німецької тоталітарної ідеології⁵⁴.

В іншому випадку одне з російських дипломатичних відомств напередодні 75-річчя від дня створення дивізії «Галичина» повідомило про випуск в Україні поштових марок із її керівниками в нацистській формі і навіть опублікувало відповідні світлини. Попри те, що інформація не мала нічого спільного з реальністю, її широко розтиражували російські медіа. Натомість заяви українських істориків щодо річниці створення СС «Галичина» були перекручені. Зокрема, слова очільника Інституту національної пам'яті України (УІНП) Володимира В'ятровича про використання двома тоталітарними режимами – сталінським і гітлерівським – українців «як гарматного м'яса»⁵⁵ у РФ називали вихваланням дивізії⁵⁶.

Тема дивізії та «галичан-нацистів» стала однією з основних у риторичній рупорі російської пропаганди, телеведучого Володимира Соловйова. Звинувачуючи офіційний Київ у курсі на побудову тоталітарної

⁵³ «Фашистская оккупация краше москальской»...

⁵⁴ У нас нацизма нет. Он... в Гамбурге. *РИА Новости Украина*. URL: <https://rian.com.ua/columnist/20180515/1035182351/Ukraine-konsul-antisemit.html> (дата звернення: 11.11.2020).

⁵⁵ Допис на сторінці Володимира В'ятровича у соціальній мережі Facebook. URL: <https://www.facebook.com/volodymyr.viatrovych/posts/10211776345623595> (дата звернення: 11.11.2020).

⁵⁶ «Борец с русским миром» назвал дивизию СС «Галичина» трагедией Украины. *Лента.Ру*. URL: <https://lenta.ru/news/2020/07/15/halichina/> (дата звернення: 11.11.2020).

держави, пропагандист також зазначав, що сучасна українська політика побудована так, щоб наступні покоління не знали нічого про «ВВВ, злочини бандерівців, дивізії СС “Галичина” і Шухевича».⁵⁷ У контексті героїзації «прибічників нацистів» російські пропагандисти висвітлювали законодавчу ініціативу ВО «Свобода», яка дозволяла у святкові дні використовувати разом із державним червоно-чорний прапор ОУН–УПА. Оглядачі звертали увагу на те, що рішення вже затвердили обласні ради Тернопільщини і Львівської обл.⁵⁸

Одним із прикладів «культивування фашизму» російські оглядачі наводили функціонування у центрі Львова кафе «Криївка», яке, за їхніми словами, «пропагувало міжнаціональну нетерпимість». Обурення в гостей із Москви, зокрема, спричинили стилізовані назви атракцій, страв і напоїв закладу – «Гілляка для москаля» та «Постріляй по Москві», які, на їхню думку, привчали з дитинства українських школярів до ворожнечі з росіянами.

У 2019 р. увага російських ЗМІ була прикута до виборів українського глави держави. Питання феномена Галичини і тут не оминуло уваги російських політичних оглядачів, які намагалися пов'язати електоральні симпатії виборців з їхньою любов'ю/нелюбов'ю до Росії та росіян. Зокрема, пропагандивний сайт «Лента.Ру» і його автор Ігор Ротарь, характеризуючи результати першого туру виборів, прямо вказував, що перемога Петра Порошенка на Заході країни пов'язана з націоналістичними настроями в регіоні, де «місцеві гордо жартують, що живуть в самому “лігві бандерівців”, і не соромляться пояснювати, за що любили німецьких окупантів більше, ніж радянських солдатів».

«Галичина – сепаратизм»

Питання т. зв. «галицького сепаратизму» з певною періодичністю обговорювали в російському суспільно-політичному дискурсі ще з

⁵⁷ Соловьев о львовском конкурсе рисунков СС «Галичина»: зерна мерзости прорастают из-за украинской элиты. *ПолитЕксперт*. URL: <https://politexpert.net/102791-solovev-o-lvovskom-konkurse-risunkov-ss-galichina-zerna-merzosti-prorastayut-iz-za-ukrainskoi-elity> (дата звернення: 11.11.2020).

⁵⁸ «Насильственная бандеризация всей страны»: к чему приведёт официальное признание флагов ОУН–УПА на Украине. *Russia Today*. URL: <https://russian.rt.com/ussr/article/477364-ukraina-flag-oun-upa-legalizaciya> (дата звернення: 11.11.2020).

часу розпаду СРСР. Через розігрування цієї карти наприкінці 1980-х років комуністичний режим намагався дискредитувати Народний рух України. Зокрема, газета «Правда» у випуску від 12 жовтня 1990 р. писала про прагнення Західної України приєднатися до Польщі, а то й взагалі про створення окремої держави⁵⁹. Дискредитація представників національно-демократичного руху, які в більшості представляли Галичину, призводила до того, що «з'явилися нові нюанси в оцінці галичан, як “елітних” представників української нації. В Черкаській, Запорізькій, Київській та інших областях поширилася думка, що галичани не українці, а спадкоємці поляків і австрійців, котрі знову бажують відвоювати Україну від її істинних братів-росіян...»⁶⁰.

На зламі 2013–2014 рр. риторика російських офіційних ЗМІ лише поглибила започатковані радянською пропагандою міфи. Офіційна російська пропаганда переконувала, що галичани є прихильниками гасла про «самостійну соборну Україну» й однаково далекі від розуміння як ідеї загальноросійської єдності, яка властива їхнім предкам, так і ідеї австрійського рутенізму, який нібито намагалися відродити «галицькі сепаратисти». Російський колумніст Леонід Соколов стверджував, що у свідомість галичан просто не вкладалася думка про те, що за довгі роки австро-польського панування під лозунгами про «самостійну Україну від Карпат до Кавказу» їх фактично відокремили не тільки від великоросів, а й від справжніх українців (наддніпрянців)⁶¹. Російські медіа не гребували звертанням до нібито мешканців із Заходу України з проханням прокоментувати ситуацію в державі, особливо у перші після майданні місяці. Справжність самих інтерв'юєрів перевірити надзвичайно складно, проте всі вони, як не дивно, повторювали тези російської державної пропаганди. Зокрема, пермський сайт «ProPerm.Ru» опублікував ціле інтерв'ю з «етнологом із Чернівецької обл. Олександром», який говорив про розкол України та розвал її державності. За його

⁵⁹ Головенко А., Ястребцов Г. Карпаты – горы крутые. *Правда*. 1990. 12 октября. С. 3.

⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2872. ЦК КПУ. Довідка-прогноз про реакцію населення на дії екстремістських сил у м. Києві, які демонструвались по телебаченню 12 листопада 1990 року. 12. 11.1990. Арк. 187.

⁶¹ Соколов Л. От сепаратизма украинского к сепаратизму галицкому. *Слава Родины*. 2002. № 2. URL: <https://cd-player.livejournal.com/225183.html> (дата звернення: 11.11.2020).

словами, в Україні під назвою «українці» існували «мінімум два не просто різних, а протилежних народи». Водночас на запитання російського кореспондента «західняк» стверджував, що мешканці Сходу нібито «недостатні українці»⁶².

У візії російської пропаганди «галицький сепаратизм» ніколи не мав серйозної політичної складової, залишаючись своєрідною забавою львівських інтелектуалів. Він супроводжувався розчаруванням у недостатній натхненності, націоналістичності та європейськості проєкту «Велика Україна». І тоді, коли кримчани не хотіли бути українцями, галичани бажали ними бути в найвищому ступені. По факту він був і залишався фрондою не проти Української держави як такої, а проти «реальної» пострадянської України, спадку радянської імперії, проти чого так активно свого часу виступала саме Галичина⁶³.

Галичині приписували провину за розвиток сепаратистських тенденцій у різних регіонах держави. Зокрема, прямим наслідком сепаратистських, а точніше автономістських, тенденцій на Галичині російська пропаганда називала проросійський з'їзд у Северодонецьку після президентської виборчої кампанії в 2004 р. Важливо, що тут наголошено, що відмінності в поглядах між населенням західних, з одного боку, і центральних та східних територій сучасної України, з другого, виникли задовго до того, як російські політтехнологи взагалі з'явилися при адміністрації президента Леоніда Кучми.

На переконання російських ЗМІ, наявні на початку XX ст. відмінності між Галичиною і Наддніпрянською Україною не змогла уніфікувати єдина радянська ідеологія. Відтак в умовах «демократизації» політичних процесів і відсутності «сильної руки» вони знову виявилися в умовах лібералізації політичного устрою. Втім, як зауважував свого часу культуролог і політолог Тарас Возняк, «галицький сепаратизм» був одним з елементів дуже розтягнутого в часі плану Путіна, який російський президент також намагався реалізувати і на Закарпатті. Попри те, що «галичани люблять поестетувати

⁶² Западный украинец про Крым: «Ребята, свое заберите, оно нам не надо». *ProPerm.Ru*. URL: <https://properm.ru/news/society/77192/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁶³ Андрей Мальгин: Крым, Галиция и будущее локальных «сепаратизмов». *ZAXID.NET*. URL: https://zaxid.net/kryim_galitsiya_i_budushhee_lokalnyih_separatizmov_n1187796 (дата звернення: 11.11.2020).

в затишних кав'ярнях та вдавати із себе великих галицьких сепаратистів», це було не більше, ніж кабінетною грою. «В Галичині сепаратизм не спрацював і спрацювати, в принципі, не міг. Вушка ФСБ [Федеральної служби безпеки – Авт.] за тим всім стирчали, і це було абсолютно очевидно»⁶⁴.

По суті, феномен «галицького сепаратизму» робив ставку саме на українскість – мову, культуру в найширшому сенсі, що покликані зберегти й утвердити європейську українську Україну. Натомість невідповідність розвитку українського проекту з їхнім уявленням про нього стала однією з умов розвитку цього сепаратизму. Галичани ж бачили величезну диференціацію між регіонами щодо цих очікувань і проектів. Для них європейський вектор розвитку України був своєрідною незаперечною й очевидною аксіомою попри запевнення про якісь конфлікти із західними сусідами в минулому⁶⁵. За словами російської пропаганди, ці особливості лягли в основу несприйняття запропонованого В. Януковичем проросійського вектора розвитку держави. Його спробу відмовитися від євроінтеграційних перспектив спровокувало народне невдоволення у вигляді Студентського майдану, першими учасниками якого стали саме галичани.

В умовах кризи державного управління в Україні, що настала із втечею В. Януковича, російські пропагандисти активно обговорювали можливість виходу окремих регіонів із-під влади Києва. Йшлося про те, що мешканці окремих міст Галичини готові самостійно, без волі на те вищого керівництва країни, співпрацювати з ЄС. Як приклад наводили популістську заяву мерки Рава-Руської на Львівщині Ірини Верещук про готовність укладення Угоди про асоціацію між ЄС і містом, де вона головувала. Дещо пізніше саму політиkinю через це в російських ЗМІ називали не інакше як «головним сепаратистом Галичини»⁶⁶.

⁶⁴ Возняк Т. «Галицький сепаратизм – не більше ніж кабінетна гра». *День*. URL: <http://day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti/taras-voznjak-galickyi-separatizm-ne-bolshe-chem-kabinetnaya-igra> (дата звернення: 11.11.2020).

⁶⁵ Возняк Т. Призраки галицького сепаратизма и ультранационализма. *ZN.UA*. URL: https://zn.ua/internal/prizraki_galitskogo_separatizma_i_ultranatsionalizma.html (дата звернення: 11.11.2020).

⁶⁶ Главный сепаратист Галичины стал представителем кабинета Украины в Раде. *ИА REGNUM*. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2708586.html> (дата звернення: 11.11.2020).

Як свідчення непокори центральній владі в ефірі пропагандивних шоу наводили заяви міськрад Тернополя, Львова, Івано-Франківська й інших міст України про відмову від виконання «злочинних наказів влади». Рішення Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської обласних рад про ліквідацію місцевих облдержадміністрацій і створення замість них виконкомів розцінювали як один із кроків до відокремлення господарського життя «сепаратистських областей» від решти України. Осуду піддавали як політиків, які підтримали таке рішення, так і самих представників «режиму Януковича», у яких неvistачило духу «придушити бунт». Дісталось і тодішньому президенту. Йому закидали надто в'яле реагування на будь-які вияви сепаратизму і правового нігілізму. Зокрема, піддавали сумніву його слова про те, що «винні понесуть відповідальність згідно із законами України». Кумедним виглядало також цитування «відомого львівського, але все ще російськомовного журналіста» Михайла Мишишина, який взявся прогнозувати майбутній розкол України⁶⁷.

Із початком військових дій на Донбасі, коли стало зрозуміло, що Галичина зовсім не планує відокремлюватися від України, а її мешканці навпаки готові зі зброєю в руках захищати державний суверенітет, риторика пропаганди щодо «галицьких сепаратистів» зникла, переключившись на агресивних галичан, які воюють на Донбасі.

Надалі тему ймовірного відокремлення Галичини неодноразово транслиували російські пропагандисти. Причиною цього, як не дивно, були події у самій Україні. Зокрема, під час протистояння між офіційним Києвом і мером Львова Андрієм Садовим, яке вилось у т. зв. «сміттєву блокаду», російські ЗМІ вказували на те, що центральна влада в очах галичан втратила значимість, а самі вони готові стати на захист і чинити опір за своє місто. Зі «сміттєвим віче», що відбувалося в червні 2017 р. у Львові, російські медіа спільно з низкою місцевих журналістів проводили аналогії з мітингами в Донецьку й Луганську в 2014 р., натякаючи, що це і є фактичним виявом сепаратизму. Ініціаторами цього «бунту», де нібито містилися завуальовані заклики до повалення державної влади,

⁶⁷ Галицийский сепаратизм и справедливая русско-польская граница. Агентство «EADaily». URL: <https://eadaily.com/ru/news/2017/10/09/galiciyskiy-separatizm-i-spravedlivaya-russko-polskaya-granica> (дата звернення: 11.11.2020).

були названі Андрій Садовий та його соратник Олег Березюк⁶⁸. Існували також твердження, що слідом за Донбасом, на окупованих територіях якого Росія створила маріонеткові утворення «ДНР» та «ЛНР», зі складу України вийдуть Галичина й Закарпаття. На цьому, зокрема, наголошував член Ради з міжнаціональних відносин при президенті РФ Богдан Безпалько⁶⁹.

Дещо пізніше «картинку» для російських ЗМІ створювали учасники спеціальних проплачених акцій, профінансованих російськими кураторами. Яскравим прикладом цього може послужити акція т. зв. «галицьких сепаратистів» (насправді – лівацьких організацій «Галицький яструб» і «Захист суспільства»), які із плакатами «Свободу Галичині», «Автономію Галичині», «Особливий статус Галичині», на декілька хвилин зібралися у Львові. Однак цього було досить, щоб російські ЗМІ, зокрема «Росія 24» та «LifeNews», декілька днів обговорювали тему ймовірного відокремлення Галичини й публікували матеріали з відповідними заголовками: «Во Львові потребували автономии Галичины. Правый Сектор пытался помешать», «Жители Львова потребовали предоставить автономию Галичине» тощо⁷⁰. Подібні ситуації із трансляцією таких «мітингів» траплялися неодноразово. Зокрема, низка російських блогерів і медіа поширила фейкове повідомлення про те, що в Тернополі відбувся мітинг на підтримку приєднання Галичини до Польщі. При цьому інфоприводом стало фото, зроблене у Варшаві 30 вересня 2013 р.⁷¹.

У контексті сепаратизму доцільно згадати й міф про економічний крах України через немінучі виплати реституції – компенсацій і повернення майна (земель, нерухомості, виробничих

⁶⁸ «Самопомич», сепаратизм и «мусорное вече» Садового во Львовe. *РІА Новости Украина*. URL: <https://rian.com.ua/analytics/20170626/1025300407.html> (дата звернення: 11.11.2020).

⁶⁹ «На Украине пора отменить пост президента страны». *ИА REGNUM*. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2471747.html> (дата звернення: 11.11.2020).

⁷⁰ У Львові проплачені актори зображали галицьких сепаратистів під камерами російських ЗМІ. *Львівський портал*. 2015. 18 липня. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2015/07/18/u-lvovi-proplacheni-aktori-vidavali-sebe-za-galitskih-separativ-pid-kamerami-rosiyskih-zmi> (дата звернення: 11.11.2020).

⁷¹ Російські блогери поширили фейки про приєднання Галичини до Польщі. *Wather*. URL: <http://watcher.com.ua/2014/05/30/rosiyski-blohery-poshyryly-feyky-pro-pryyednannya-halychyny-do-polschi/> (дата звернення: 11.11.2020).

об'єктів) – спадкоємцям тих, хто володів ними до 1917 р. та Другої світової війни. Нібито це було прописане Угодою про асоціацію з ЄС у межах адаптації українського законодавства до європейських норм. Так, телеканал «Росія 24» стверджував, що «економічний капкан» для України закритється відразу після того, як країні доведеться прийняти закон про реституцію, а права на українські активи заявлять «80 тисяч поляків», угорці й румуни⁷².

Російські ЗМІ вказували, що інспіровані Росією сепаратистські проекти «ЛНР», «ДНР» у межах т. зв. «Новоросії» залишають поза увагою наявність із 1990-х років у Галичині групи людей, які пропагують галицький сепаратизм. Мовилося про Європейську Галицьку асамблею і Українську галицьку партію (УГП). І в той час, коли на сході Донецьк претендував на регіональний статус, амбіції Львова виходили далеко за межі обласного центру, а також його боротьбу за закріплення за собою статусу культурної столиці України. Фактично, російська пропаганда намагалася провести паралелі та точки дотику між Галичиною і Донбасом, ґрунтовані на колоніальному минулому. На їхню думку, цей спільний знаменник дав їм змогу знайти спільну мову між собою, оскільки прокачування регіональних ідентичностей, що ґрунтувалися на старих імперських шаблонах, несе небезпеку подальшого роз'єднання. Україна і все, що з нею пов'язано в минулому, сьогоденні й майбутньому, – єдиний надійний фундамент для подальшого розуміння та консолідації. Тут, безсумнівно, спостерігається намагання російської пропаганди знайти точки дотику між питанням сепаратизму в Галичині, особливим статусом Донбасу в межах виконання Мінських домовленостей та необхідністю збереження територіальної цілісності України, хоча й без Криму. Втім, російська пропаганда не вказувала, що ці дві найбільші організації «галицьких сепаратистів» ніколи не виходили за межі формату об'єднань і конференції місцевої інтелігенції, що захоплювалася історією регіону. Часто російські ЗМІ з посиланням на маловідомі медіа інших держав, зокрема Польщі, повідомляли про якусь скандальну заяву українських політиків. Зокрема, так зробило агентство «Russia Today», покликаючись на польський сайт «Kresy», який цитував прем'єра України

⁷² Реституція на Україні: новая «страшилка» российской пропаганды? *Deutsche Welle*. URL: <https://www.dw.com/ru/%D117786516> (дата звернення: 11.11.2020).

Арсенія Яценюка, який нібито говорив, що Галичина була приєднана до України незаконно⁷³.

Російських пропагандистів не зупинив той факт, що підтримуваний Росією сепаратизм на Сході України реалізовано з похідними людськими жертвами, у той час, як питання сепаратизму в Галичині чи на Закарпатті й Буковині⁷⁴ залишалося плодом уяви невеликої групи маргіналів, яких щедро підтримувала Москва.

У межах цієї тематичної групи також можна розглядати провокацію навколо опитування жителів Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської обл. щодо потенційної можливості приєднання Галичини до Польщі, проведене Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення українського видання «Дзеркало тижня». Скандальне опитування привернуло до себе увагу не лише правоохоронних органів, а й російських пропагандистів. Зауважимо, що перш ніж були опубліковані результати, опитуванням зацікавилася Служба безпеки України (СБУ), яка буквально відразу і закрила провадження, не знайшовши в дослідженні сепаратизму. В умовах президентських виборів, де «проєвропейський» П. Порошенко поступався В. Зеленському, російські провладні політологи знову прогнозували Україні розпад та анархію. Акцентували, зокрема, на тому, що П. Порошенко переміг лише у Львівській обл. (63 % голосів), що відповідно мало посилити відцентрові тенденції в Україні. Ба більше, вказували, що у Львові давно назрівають умови для повернення до лона Польщі⁷⁵. У намальованих після української революції теоріях ідеологів російської експансії Україна повинна бути розібрана. Її схід і центр мають перейти Росії, захід – Польщі й Угорщини. Втім, результати дослідження, а також дані Центру вивчення громадської думки «Рейтинг», демонстрували, що традиційний поділ на проросійський схід і проєвропейський

⁷³ Польские СМИ: Арсений Яценюк заявил, что Галиция была присоединена к Украине незаконно. *Russia Today*. URL: <https://russian.rt.com/article/117457> (дата звернення: 11.11.2020).

⁷⁴ Галицький сепаратизм: хто вигадав цю ідею та чому шкідливо її поширювати. *Телеканал новин «24»*. URL: https://24tv.ua/galitskiy_separatizm_hto_vigadav_tsyu_ideyu_ta_chomu_shkidlivo_yiyi_poshiryuvati_n1146364 (дата звернення: 11.11.2020).

⁷⁵ На Украине созревают условия для возвращения Львова Польше. *Взгляд*. URL: <https://vz.ru/world/2020/5/16/1039749.html> (дата звернення: 11.11.2020).

захід України відійшов у минуле. Вони хоч і засвідчили слабку довіру жителів Львівщини до шостого президента України, однак і небажання розривати Україну на шматки⁷⁶. Путін зазнав найбільшої поразки не просто в зовнішній політиці, але у країні, яка найбільше подібна до Росії за історичними й етнокультурними рисами. І програш стався не через «змову американців», а тому, що він недооцінив українців⁷⁷.

В агресії проти України РФ використовує весь наявний інструментарій т. зв. «гібридної війни». Неспроможність до повномасштабної військової експансії змусила Кремль розгорнути повномасштабну діяльність на інформаційному фронті, де за допомогою підконтрольних пропагандивних ЗМІ та журналістів він поширює відверту неправду про ситуацію в Україні. Після 2014 р. російська пропаганда з новою силою почала обговорювати значення мешканців Галичини, обмеженої територіально Івано-Франківською, Львівською та Тернопільською обл. на заході країни, у новітній історії України. Через поширення фейків та вміле поєднання реальних фактів і дезінформації, вона намагалася дискредитувати ідеї Євромайдану та Революції Гідності, зводивши їх лише до «витвору уяви» галичан – «агресивної меншості, яка не хоче домовлятися з рештою країни». Російська пропаганда намагалася використати феномен Галичини у трьох тематичних групах: «Галичина – каталізатор», «Галичина – фашизм», «Галичина – сепаратизм», виокремивши в кожній із цих підгруп певні етнічні, політичні, соціально-економічні й інші протиріччя, які начебто вказували на непокєднуваність цього регіону з іншими регіонами держави. На практиці ж Галичина уособила все, що не влаштовує Росію в Україні після 2014 р.: національну свідомість, гідність і самодостатність, прагнення існувати без будь-якої зверхності Росії та самостійно визначати подальший вектор розвитку державності. Загалом, розрахунок російської пропаганди на те, що розпочата нею інформаційна кампанія навколо дискредитації Галичини із продукуванням і поширенням відвертої неправди спровокує конфліктну динаміку суспільних відносин

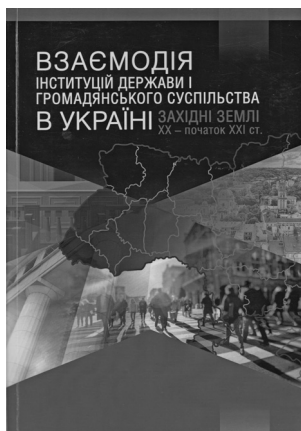
⁷⁶ Кацевич М. Кто проверяет, хочет ли Украина в Польшу? *БЕЛСАТ*. URL: <https://naviny.belsat.eu/ru/news/kto-proveryaet-hochet-li-ukraina-v-polshu/> (дата звернення: 11.11.2020).

⁷⁷ Милов В. Украина: почему так получилось и в чем уроки для России. *Republic*. URL: <https://republic.ru/posts/l/1060888> (дата звернення: 11.11.2020).

в Україні, не виправдав себе. Фанатичне прагнення підпорядкувати собі Україну в останні роки вийшло за межі стандартів і логіки, а нібито «громадянська війна» між міфічним «народом Донбасу» та «галичанами-бандерівцями», нетерпимими до всього російського, не витримують жодної критики. Попри наявність в Україні певних протиріч між регіонами та їхнім населенням, між центральною владою і регіонами, вони ніколи не набували надто критичної гостроти. А тому, незважаючи на всі намагання російської пропаганди розіграти «карту Галичини», для усього цивілізованого світу вони залишаються ще одним свідченням протиправної експансіоністської поведінки Росії на міжнародній арені.

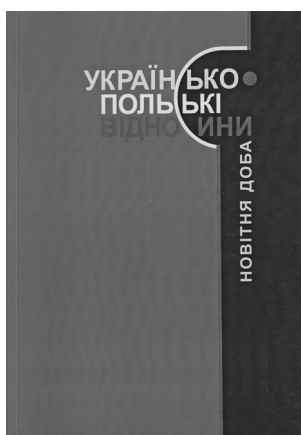
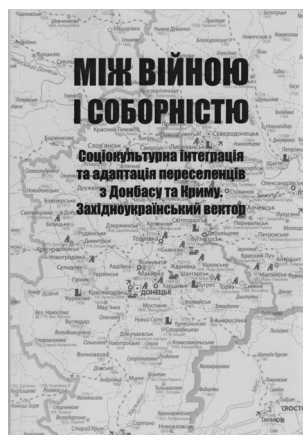
НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ

*Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України*

Взаємодія інституцій держави та громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець XIX – початок XXI ст.): колективна монографія / відп. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. 748 с.

Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західноукраїнський вектор: монографія / відп. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. 454 с.

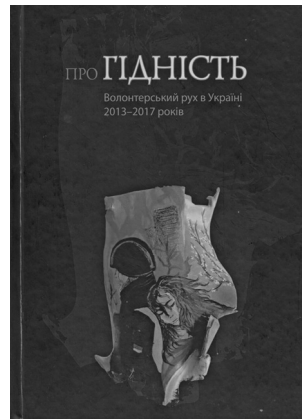

Українсько-польські відносини. Новітня доба / відп. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. 732 с.

Цивільно-військове співробітництво на території Донецької та Луганської областей: моделі, тенденції, перспективи: колективна монографія / відп. ред. Іван Патер, упоряд. Олег Муравський; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. 498 с.

Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років / за ред. Олени Аркуші та Миколи Литвина; упоряд.: Галина Боднар, Олена Лукачук, Леся Хлипавка; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. 816 с.

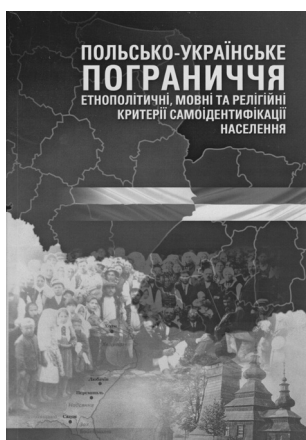

Ідея Європи в суспільному дискурсі сучасної України: монографія / від. ред. Ігор Соляр, упоряд. Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 312 с.

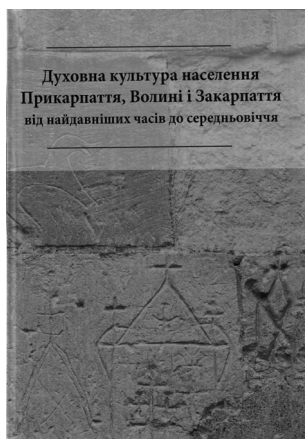
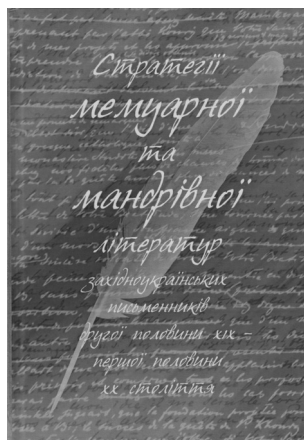
Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть): монографія / відп. ред. Ігор Соляр; упоряд. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. Кн. 1. 436 с.

Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть): монографія / відп. ред. Ігор Соляр; упоряд. Наталія Колб; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Кн. 2. 400 с.

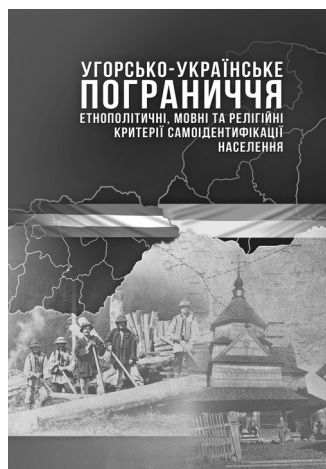
Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / відп. ред. Іван Патер, упоряд. Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 392 с.

Стратегії мемуарної та мандрівної літератури західноукраїнських письменників другої половини XIX – першої половини XX століття. Колективна монографія / відп. ред. Тарас Пастух; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 572 с.

Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми). Колективна монографія / відп. ред. Наталя Булик; упоряд. Олена Томенюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 580 с.

Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / відп. ред. Іван Патер; упоряд.: Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 318 с.

Наукове видання

**Міжнаціональні відносини в Україні у XX – на початку XXI ст.
Західні землі: монографія** / від. ред. Іван Патер, упоряд. Михайло Ро-
манюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.
Львів, 2020. 698 с.

Літературний редактор
Олександра Салій

Коректор
Світлана Іваник

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Обкладинка
Ольга Шингур

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Оригінал-макет підготовлено
Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4
тел.: +38 (032) 270-70-22, e-mail: inukr@inst-ukr.lviv.ua

Підписано до друку 24.12.2020. Формат 60x90/16.
Обл. друк. арк. 41,63. Друк офсетний